

श्री वीतरागाय नमः

उपनेर्षया
विगमेर्षया
ध्रुवेर्षया

श्री आचारांग सूत्र - १

गुरुप्राण आगम जत्रीसी

आशीर्वाद दाता : तपस्वी गुरुदेव पूज्य श्री रतिलालजी महाराज साहेब
प्रधान संपादिका : अपूर्व श्रुत आराधक पू. श्री लीलमबाई महासतीज

સુમ.કે.૨ ઉ.૨ સંગ્રહ- પ્રથમ ભાગે (પુસ્તક ગ્રંથ) વગેરે
 ગા. ૩ વ્યાખ્યાનને વિના સંસ્કાર-
 આચાર (પાત્ર) સંપત્તિમાં સિદ્ધિ પાવનાં

આપણે મામગં દમ્ભ-
 આ. સુ. ૬-૭-૨

આત્માની સમર્થતાને લખાવવાની આશા ને સુખી ને ચાલવું તે
 મારા દમ્ભ છે. તદ્દુપી ને આદિય દમ્ભમાં દૃષ્ટ કરે એવ શાન-દશનિના
 વિમત્તિ ને તો રહે.

(અત્યાગુચી ને ચાલવું તે મારા દમ્ભ છે.)

સચ્ચં મિ દિધં કલ્પકલા- (કુલ્પલા)
 આ. મા. સુ. ૩-૬-૨

ને સત્ય પ્રવચનને સત્યની માના પ્રકારની પ્રવચનામાં સ્થિત છે
 તેમાં કુદ્ધિ માત્ર પ્રકાર પાતાનું વિભાજિત ને પ્રકારથી. એવા પ્રકારમાં કૌં
 મારા દમ્ભ ને અત્યાગુચી ને શીલ પદ્યું એવું.

(સચ્ચં મિ દિધં કલ્પકલા ને તો રહે.)

વીગરોત્રદેવના માર્ગે ચાલવાની દમ્ભા સંપત્તિ ને મુતિ પ્રાપ્તિ
 સમિલ લાક્ષી સાધુ ઉપારે પુણ્ય પ્રકારે પ્રકાર સાધ્યો આ વિષય
 સુધુ પ્રકારે સમુચીત ને તાસાન સેવધા સમોભવ વસ્તુ છે.

વીગરોત્રદેવના માર્ગે ચાલવાની દમ્ભા સંપત્તિ ને મુતિ પ્રાપ્તિ
 સમિલ લાક્ષી સાધુ ઉપારે પુણ્ય પ્રકારે પ્રકાર સાધ્યો આ વિષય
 સુધુ પ્રકારે સમુચીત ને તાસાન સેવધા સમોભવ વસ્તુ છે.

શ્રી વીતરાગ્ય નમઃ

ગોંડલ ગચ્છ જયવંત હો

પૂ. શ્રી ટુંગર - દેવ - જય - માણેક - પ્રાણ - રતિ ગુરુભ્યો નમઃ

શ્રી ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્રીસી

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની ચીર સ્મૃતિ તથા
તપસત્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા. મહાપ્રયાણ દશાબ્દીવર્ષ ઉપલક્ષ
ગણદ્ધર રચિત પ્રથમ અંગ

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર - ૧

પ્રથમ શ્રુતરહંધ

(મૂળપાઠ, ભાવાર્થ, વિવેચન, પરિશિષ્ટ)

: પાવન નિશ્રા :

ગોંડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમદાર્શનિક પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.

: સંપ્રેરક :

વાણીભૂષણ પૂ. શ્રી ગિરીશમુનિ મ. સા. અને આગમ દિવાકર પૂ. જનકમુનિ મ. સા.

: પ્રકાશન પ્રેરક :

ધ્યાનસાધક પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ. સા. અને શાસનઅરુણોદય પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા.

: શુભાશિષ :

મંગલમૂર્તિ પૂજ્યવરા
પૂ. શ્રી મુક્તાબાઈ મ.

: પરામર્શ પ્રયોજિકા :

ઉત્સાહધરા
પૂ. શ્રી ઉષાબાઈ મ.

: અનુવાદિકા :

પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ. સા.

: પ્રધાન સંપાદિકા :

અપૂર્વ શ્રુત આરાધક
પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.

: સહ સંપાદિકા :

ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ.
તથા સાધ્વી શ્રી સુબોધિકાબાઈ મ.

: પ્રકાશક :

શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

પારસધામ, વલ્લભબાગ લેન, ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

: આગમ પ્રકાશન પ્રારંભ :

ઈ. સ. ૧૯૯૭ - ૧૯૯૮ પૂ. શ્રી પ્રાણગુરુ જન્મશતાબ્દી વર્ષ • ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશન - ઈ. સ. ૨૦૦૯

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન, પારસધામ, ઘાટકોપર

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત

: ૧૦૫૦ * દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૦૮

પ્રકાશન તારીખ

: આસોવદ અમાસ - વીર નિર્વાણ કલ્યાણક તથા

તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂજ્ય શ્રી રતિલાલજી મ. સા. જન્મદિન

ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

શ્રી પરાગભાઈ શાહ • શ્રી શૈલેષભાઈ દેસાઈ • શ્રી બર્જશભાઈ દેસાઈ
શ્રી સુમતિભાઈ શાહ • શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ • શ્રી જિતેનભાઈ શાહ

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

www.parasdham.org * www.jainaagam.org

૧. મુંબઈ -

પારસધામ

વલ્લભબાગ લેન,

ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

૨. U. S. A. -

Girish P. Shah

4048, Twyla Lane, Campbell

CA - 95008-3721. U.S.A.

Ph. : (India) 09867054439

(U.S.A) 001- 408-373-3564

૩. રાજકોટ -

શેઠ ઉપાશ્રય

પ્રસંગ હોલ પાછળ,

૧૫૦ ફુટ રીંગ રોડ,

કાલાવડ રોડ, રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૫

ફોન - ૯૮૨૪૦૪૩૭૬૯

૪. વડોદરા -

શ્રી હરેશભાઈ લાઠીયા

ગૌતમ, ૧૨, પંકજ સોસાઈટી,

નર્મદા ગેસ્ટ હાઉસની સામે,

ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા - ૩૯૦૦૨૩

ફોન - ૯૮૨૪૦૫૮૪૮૯

મુદ્રક : શિવકૃપા ઓફસેટ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ - ફોન : ૦૭૯-૨૫૬૨૩૮૨૮

સા

મ

પૂ

જી

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી
બા. બ્ર. પૂ. ગુરુદેવ
શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ને અનન્ય શ્રદ્ધાભાવે..

સમર્પણ

આત્મ જાગૃતિના પંથમાં,
સ્વાનુભૂતિના પથદર્શક,

આગમના રહસ્યને સહજ અને

સરળભાવે ઉદ્ઘાટિત કરનાર

મારા ભાવ પ્રાણને ખીલવવામાં પ્રેરક

એવા પંકિત રત્ન પરમ શ્રદ્ધેય

પૂ. બા. બ્ર. પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબના

જ્ઞાન, દર્શનરૂપ કરકમળોમાં

આચારમય જીવન બનાવવા

‘આચારંગ’ સૂત્રનો

ભાવાનુવાદ સાદર સમર્પણ.

- પૂ. મુક્ત - લીલમ ગુરુણીના સુશિષ્યા
સાધ્વી હસુમતી

તપ સમ્રાટ તપસ્વી ગુરુદેવ પૂ. રતિલાલજી મ. સા. બા

આશીર્વાચન

ગુરુ મહારાજની
જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે
આગમોનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે,
તેનો મને આનંદ છે,
તમે સહુ સાધ્વીવૃંદ આગમનો અભ્યાસ કરી,
તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજો,
જીવનને પંચાચારમય બનાવો,
સમાજમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરો.
ગુરુ મહારાજના નામને અમર બનાવો અને
સંયમી જીવનને સફળ બનાવો.
એ જ મારા અંતરના આશીર્વાદ છે.

મારી સાથે ચાતુર્માસ અર્થે રોયલ પાર્ક સંઘમાં જિરાજમાળ સાધ્વીવૃંદ
ભગવાન મહાવીરની વાણીને સમગ્ર વિશ્વમાં
ગૂંજતી કરે તેવા શુભાશિષ.

– મુનિ રતિલાલ
તા. ૧૪/૯/૯૭
રોયલ પાર્ક ઉપાશ્રય,
રાજકોટ.

ગોંડલ ગરહ શિવોમહિ પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા. ના સ્વદેસ્તાશરે

આશીર્વાચન

ૐ
ૐ ૧૫૦ ૧૧૦ ૨૨૫

એત્રા અનુજાયતે લલ્યેણ અનુમન્યતે ચ
ચક્ર "ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસી" પુનર્પ્રકાશને
અવશ્યં કાર્પી | ૨૨ મલા કાર્પી પૂજ્ય -
ગોંડલ ગરહ કીર્તીધર અરુણોદય
નમ્ર મુનિના પ્રારંભ્યતે ૨૨િ મમ ભાવઃ
લત્ર કાર્પિ લોષો ન સ્યાત્ ૨૨િ સદ -
પિસ્વક્ષતેન અનુમદનં કિયતે -
શુભં સ્યાત્
૨૨િ આશીર્વાચનં કાર્પિ સુચરં સ્યાત્
અર્પિતે -

આનંદ મંગલમ્

૨૭-૫-૨૦૦૧

અક્ષયગુપ્તા
સોમવાર

હું આજ્ઞા આપું છું તથા આ કાર્યને સ્વીકૃતિ આપું છું કે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીનું પુનઃ પ્રકાશન અવશ્ય કરવું જોઈએ. આ મહાકાર્ય પૂજ્ય ગોંડલ ગરહ કીર્તીધર અરુણોદય શ્રી નમ્રમુનિ પ્રારંભ કરે, આ મારા ભાવ છે. આ કાર્યની અનુમોદના કરું છું.
આનંદ મંગલમ્.

શુભ થાઓ... સુંદર થાઓ...
આ આશીર્વાચન અર્પિત કરું છું.

તા. ૨૭-૦૪-૨૦૦૬
અક્ષયવૃત્તીયા - સોમવાર.

ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસી અનુવાદિકા મહાસતીજીઓ

પ્રધાન સંપાદિકા ભાવચોગિની
બા. શ્ર. પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.
સહસંપાદિકા
ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ. તથા
સાધ્વી શ્રી સુબોધિકાબાઈ મ.

સાંનિદ્ય
પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.
પૂ. શ્રી ગિરીશચન્દ્રજી મ. સા.
જ્ઞાનદાનના સંપૂર્ણ સહયોગી
પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ. સા.

સૂત્રનું નામ

અનુવાદિકા

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સૂચગડાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર
શ્રી ભગવતી સૂત્ર (૧ થી ૫ ભાગ)
શ્રી જ્ઞાતા સૂત્ર
શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અંતગડદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અનુત્તરોવવાઈ સૂત્ર
શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર
શ્રી વિપાક સૂત્ર
શ્રી ઉવવાઈ સૂત્ર
શ્રી રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર
શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર
શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર (ભાગ-૧ થી ૩)
શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર
શ્રી જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર
(ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ)
શ્રી ઉપાંગસૂત્ર (શ્રી નિરયાવલિકાદિ)
શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (ભાગ-૧, ૨)
શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર
શ્રી નંદી સૂત્ર
શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર
શ્રી નિશીથ સૂત્ર
શ્રી ત્રણ છેદ સૂત્ર
શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

પૂ. હસુમતીબાઈ મ., પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.
પૂ. ઉર્મીલાબાઈ મ.
પૂ. વીરમતીબાઈ મ.
પૂ. વનીતાબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. આરતીબાઈ મ.
પૂ. સુમનબાઈ મ.
પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.
પૂ. ભારતીબાઈ મ.
પૂ. સન્મતિબાઈ મ.
પૂ. સુનિતાબાઈ મ.
પૂ. ઉષાબાઈ મ.
પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.
પૂ. બિંદુ-રૂપલ દ્વય મ.
પૂ. પુનિતાબાઈ મ.
પૂ. સુધાબાઈ મ.
પૂ. મુક્તાબાઈ મ.
પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.
પૂ. કિરણબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. અમિતાબાઈ મ. પૂ. સુમતિબાઈ મ.
પૂ. ગુલાબબાઈ મ.
પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.
પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.
પૂ. લીલમબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. ડોલરબાઈ મ.
પૂ. રૂપાબાઈ મ.

सिंह सभा पराक्रमी, हंस सभा उज्ज्वल यशोमूर्ति, सौराष्ट्र केसरी पूज्य
गुरुदेव श्री प्राणलालजी म. सा. नां श्री चरणोभां शतगुण

प्राणभंजलि

ज्ञानता
आर्जवता

सहिष्णुता
लघुता

सज्जनता
प्रसन्नता
भव्यता
तज्जज्ञता
मार्दवता
अप्रमत्तता
दक्षता

प्रतिरुषता
उत्साहित
नम्रता
विभुता
कृतज्ञता
प्रभुता
प्रौढता

वैदिकशास्त्र

क्रुशता
सौम्यता
साम्प्रता
शूरवीरता
धीरता
स्थिरता
दयाणुता
समयज्ञता
प्रमोदता

गिरागुरुत्वता
अवधार कुशणता
ईन्द्रिय दमनता
गरिष्ठता
विशाणता
प्रेमाणता
निर्भयता
स्वर्माधुर्य

आत्मरमणता
तल्लीनता
सत्यवस्तुत्वता
प्रतिभासंपन्नता
पवित्रता
दोक्षिण्यता
प्रशमता
अर्हता

कान्तिकारकता
समन्वयता
लोकप्रियता
ज्ञानदाता
शिक्षादाता
कृतार्थता
तत्त्वलोकता

ज्ञानोत्सुकता
आस्तिक्यता
ज्ञानपूढता
क्षमाशीलता
वेराग्यवार्धक्य
उदासीनता
नेतिकता

ओजस्विता
तेजस्विता
वर्यस्विता
प्रयवन पटुता
गुणशालकता
ज्ञानप्रसारकता
श्रद्धाणुता
उदारता

स्नेहयुक्तता
धर्मकलाधरता
संगठनकारकता
पथप्रदर्शितता
सम्यक्पराक्रमता
सौष्ठवता
वरिष्ठता
गंभीरता

सेवाशीलता
अकुतूहलता
ओकांतप्रियता
अनेकांतदर्शिता
वियक्षता
आराधकता
लावण्यता
परमार्थता
कुशलता

कर्मनिष्ठता
निर्वैपता
दिव्यता

रोयकता

वात्सल्यता
उपशमता

सुविनीतता
निर्वेदता
समता
वीरता

प्रविणता
उपशांतता

परिपक्वता
श्रुतसंपन्नता
श्रेष्ठता
अभीरता

अभीरता
चारित्र परायणता

शतादि सद्गुणालंकृत तव वपुः लूयाद् लवालंबनम्

પૂ. શ્રી કુંભર-દેવ-જય-માણિક-પ્રાણ-રતિ-જમ-ગુરુભ્યો નમઃ
પૂ. દીર-વેલ-માન-દેવ-ઉજમ-કૂલ-ગોતી-આમ્ર-અમૃત-ગુરુકીભ્યો નમઃ

ગોંડલ સંપ્રદાય-ગુરુપ્રાય રતિ પરિવાર

મંગલ મનીષી મુનિવરો
શાસ્ત્ર શુશ્રૂષિકા શ્રમણીવુંદ

૦૧. પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.	૦૬. પૂ. શ્રી મનહરમુનિ મ. સા.
૦૨. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ.સા.	૦૭. પૂ. શ્રી ગજેન્દ્રમુનિ મ. સા.
૦૩. પૂ. શ્રી જનકમુનિ મ.સા.	૦૮. પૂ. શ્રી સુશાંતમુનિ મ. સા.
૦૪. પૂ. શ્રી જગદીશમુનિ મ.સા.	૦૯. પૂ. શ્રી નમ્નમુનિ મ. સા.
૦૫. પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા.	૧૦. પૂ. શ્રી પીચુખમુનિ મ. સા.

૦૧. પૂ. ગુલાબબાઈ મ.	૩૭. પૂ. પ્રીતિસુધાબાઈ મ.	૭૩. પૂ. નલિનીબાઈ મ.
૦૨. પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.	૩૮. પૂ. મીનળબાઈ મ.	૭૪. પૂ. રક્ષિતાબાઈ મ.
૦૩. પૂ. લલિતાબાઈ મ.	૩૯. પૂ. મનીષાબાઈ મ.	૭૫. પૂ. રોશનીબાઈ મ.
૦૪. પૂ. લીલમબાઈ મ.	૪૦. પૂ. કિરણબાઈ મ.	૭૬. પૂ. અંજીતાબાઈ મ.
૦૫. પૂ. વિમળાબાઈ મ.	૪૧. પૂ. હસ્મિતાબાઈ મ.	૭૭. પૂ. સંજીતાબાઈ મ.
૦૬. પૂ. હંસાબાઈ મ.	૪૨. પૂ. શૈલાબાઈ મ.	૭૮. પૂ. સંઘમિત્રાબાઈ મ.
૦૭. પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.	૪૩. પૂ. ઉર્મિબાઈ મ.	૭૯. પૂ. આરતીબાઈ મ.
૦૮. પૂ. વિજયાબાઈ મ.	૪૪. પૂ. સુધાબાઈ મ.	૮૦. પૂ. રૂપાબાઈ મ.
૦૯. પૂ. તરૂલતાબાઈ મ.	૪૫. પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.	૮૧. પૂ. મિતલબાઈ મ.
૧૦. પૂ. જસવંતીબાઈ મ.	૪૬. પૂ. સ્મિતાબાઈ મ.	૮૨. પૂ. શ્રેયાબાઈ મ.
૧૧. પૂ. વસુબાઈ મ.	૪૭. પૂ. ઉર્મિલાબાઈ મ.	૮૩. પૂ. શ્રીદેતાબાઈ મ.
૧૨. પૂ. પ્રભાબાઈ મ.	૪૮. પૂ. ડોલરબાઈ મ.	૮૪. પૂ. શ્રુતિબાઈ મ.
૧૩. પૂ. લતાબાઈ મ.	૪૯. પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.	૮૫. પૂ. ભાવનાબાઈ મ.
૧૪. પૂ. ભદ્રાબાઈ મ.	૫૦. પૂ. સંગીતાબાઈ મ.	૮૬. પૂ. ભવિતાબાઈ મ.
૧૫. પૂ. સુમિત્રાબાઈ મ.	૫૧. પૂ. નંદાબાઈ મ.	૮૭. પૂ. જીજ્ઞેષાબાઈ મ.
૧૬. પૂ. સાધનાબાઈ મ.	૫૨. પૂ. સુનંદાબાઈ મ.	૮૮. પૂ. શ્રેયાંસીબાઈ મ.
૧૭. પૂ. અરુણાબાઈ મ.	૫૩. પૂ. જયેશાબાઈ મ.	૮૯. પૂ. પરિજ્ઞાબાઈ મ.
૧૮. પૂ. સરલાબાઈ મ.	૫૪. પૂ. અર્ચિતાબાઈ મ.	૯૦. પૂ. શ્વેતાંસીબાઈ મ.
૧૯. પૂ. વનિતાબાઈ મ.	૫૫. પૂ. અજિતાબાઈ મ.	૯૧. પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.
૨૦. પૂ. દીક્ષિતાબાઈ મ.	૫૬. પૂ. અમિતાબાઈ મ.	૯૨. પૂ. શીલાબાઈ મ.
૨૧. પૂ. ધીરમતીબાઈ મ.	૫૭. પૂ. પુનિતાબાઈ મ.	૯૩. પૂ. હેમાંશીબાઈ મ.
૨૨. પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.	૫૮. પૂ. સુનિતાબાઈ મ.	૯૪. પૂ. નમ્નતાબાઈ મ.
૨૩. પૂ. હસુમતીબાઈ મ.	૫૯. પૂ. ગીતાબાઈ મ.	૯૫. પૂ. પત્રાબાઈ મ.
૨૪. પૂ. સુમતિબાઈ મ.	૬૦. પૂ. વિદુબાઈ મ.	૯૬. પૂ. પૂર્વાબાઈ મ.
૨૫. પૂ. અનુમતિબાઈ મ.	૬૧. પૂ. તરુબાઈ મ.	૯૭. પૂ. જાગૃતિબાઈ મ.
૨૬. પૂ. વીરમતીબાઈ મ.	૬૨. પૂ. મીનાબાઈ મ.	૯૮. પૂ. પ્રબોધિકાબાઈ મ.
૨૭. પૂ. યશોમતીબાઈ મ.	૬૩. પૂ. પૂર્ણાબાઈ મ.	૯૯. પૂ. પ્રિયલબાઈ મ.
૨૮. પૂ. જ્ઞાનશીલાબાઈ મ.	૬૪. પૂ. રશ્મિતાબાઈ મ.	૧૦૦. પૂ. સ્વરૂપાબાઈ મ.
૨૯. પૂ. દર્શનશીલાબાઈ મ.	૬૫. પૂ. ભિંદુબાઈ મ.	૧૦૧. પૂ. સુહાનીબાઈ મ.
૩૦. પૂ. વિનોદીનીબાઈ મ.	૬૬. પૂ. વિરલબાઈ મ.	૧૦૨. પૂ. હૃદયાબાઈ મ.
૩૧. પૂ. પ્રજ્ઞાબાઈ મ.	૬૭. પૂ. રૂપલબાઈ મ.	૧૦૩. પૂ. વૈદેહીબાઈ મ.
૩૨. પૂ. પ્રિયદર્શનાબાઈ મ.	૬૮. પૂ. તેજલબાઈ મ.	૧૦૪. પૂ. ભવ્યાંશીબાઈ મ.
૩૩. પૂ. કૃપાબાઈ મ.	૬૯. પૂ. સુજીતાબાઈ મ.	૧૦૫. પૂ. જયણાબાઈ મ.
૩૪. પૂ. મીરાબાઈ મ.	૭૦. પૂ. સ્વાતિબાઈ મ.	૧૦૬. પૂ. સંબોદીબાઈ મ.
૩૫. પૂ. કુંદનબાઈ મ.	૭૧. પૂ. શ્વેતાબાઈ મ.	૧૦૭. પૂ. ભવ્યાનીબાઈ મ.
૩૬. પૂ. જયોતિબાઈ મ.	૭૨. પૂ. રેણુકાબાઈ મ.	

શ્રુત સેવાનો સત્કાર

શ્રુતાધાર (મુખ્યદાતા)

પિતાશ્રી ડો. નાનાલાલ ગુલાબચંદ શાહ (દેખાણી)
માતૃશ્રી સવિતાબેન નાનાલાલ શાહ

પિતા ગુલાબચંદભાઈ તથા માતૃશ્રી જવેરબેનના ધર્મ સંસ્કારે રંગાયેલા ડો. નાનુભાઈ શાહે વેરાવળ બંદરને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી. અનેક દર્દીઓના મસિહા બની, સ્વાસ્થ્ય દાતા બન્યા.

વેરાવળ, ઉના શ્રી સંઘમાં પ્રમુખ પદે રહી શાસન સેવાના કાર્ય કર્યા. સવિતાબેન પણ શ્રાવિકા મહિલા મંડળના, કસ્તુરબા મહિલા મંડળના પ્રમુખા બની સામાજિક, ધાર્મિક ક્ષેત્રે મહિલા ઉન્નતિના કાર્ય કરતા રહ્યા.

ધર્મપરાયણ, ચોથા આરાના જુગલિયા જેવા આ દંપત્તિ બંને સાથે મળીને ધર્મ આરાધના કરતાં હોય તે દૃશ્ય અનુપમ બની જતું.

નિવૃત્તિના સમયમાં આત્માના ડોક્ટર બની જૈનાગમ, કર્મ સિદ્ધાંત આદિના વાંચન દ્વારા તેઓએ પોતાના જ્ઞાન ખજાનાને એવો સમૃદ્ધ બનાવ્યો કે સંત-સતીજીઓને વેરાવળ ચાતુર્માસ પધારવા માટે તેઓ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની ગયા હતા.

ભત્રીજી ભદ્રા (પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.) ને દીક્ષાની પ્રેરણા, અનુજ્ઞા આપી શાસનસેવા, કર્મક્ષયના ભાગીદાર બન્યા છે. આપના સંસ્કારોની સુવાસ સાથે લઈ અમેરીકા વસતા સુપુત્ર શ્રી સતીષભાઈ અને પુત્રવધુ સૌ. રશ્મીબેન સામાજિક, ધાર્મિકક્ષેત્રે યોગદાન આપી રહ્યાં છે. સુપુત્રી ડો. ભારતી શાહ, જમાઈરાજ ડો. શ્રી રશ્મિકાંતભાઈ વિશાળ કુટુંબમાં સ્વ કર્તવ્યોને નિભાવતા, વડિલોની સેવા દ્વારા નિજ હૃદયને પુલકિત તથા જીવનને સભર બનાવી રહ્યા છે.

શાસનના સ્તંભસમા આગમ પ્રકાશનમાં સહયોગ આપી, આપે ભદ્રકર્મ-પુણ્યકર્મને સંચિત કર્યું છે. આપની આ શ્રુતસેવાના ઘણા-ઘણા ધન્યવાદ છે.

ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય

સદ્વિવેક

- તીર્થંકર પ્રભુના પવિત્ર ઉપદેશરૂપ આગમગ્રંથો દરેક ધર્મનિષ્ઠ સ્વાધ્યાયપ્રેમી શ્રમણોપાસકે પોતાના ઘરમાં વસાવવા જોઈએ.
- તીર્થંકરોની અનુપસ્થિતિમાં તીર્થંકરોના ઉપદેશરૂપ ગ્રંથો સાક્ષાત્ તીર્થંકર તુલ્ય માનીને આગમગ્રંથોને ઘરમાં કબાટ કે શોકેશમાં સુવ્યવસ્થિત રૂપે રાખવા.
- પ્રતિદિન તીર્થંકરોને સ્મૃતિપટ પર લાવી અહોભાવપૂર્વક ત્રણ ભાવ વંદન કરવા .
- ઘરના સદસ્યોએ સાથે મળી શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમવાંચન કરવું.
- વિનય ધર્મનું મૂળ છે તેથી શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવી.
- ૩૨ આગમગ્રંથોમાંથી કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસના પ્રથમ અને ચોથા પ્રહરમાં અને ઉત્કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાય કાલને છોડીને એટલે કે બે સંધ્યા અને બે મધ્યાહન કાલીન ૪૮ મિનિટને છોડીને ગમે ત્યારે કરી શકાય છે.
- પ્રાતઃ ઉષાકાલ, સંધ્યાકાલ, મધ્યાહ્ન અને અર્ધરાત્રિએ બે - બે ઘડી શાસ્ત્રનો મૂળપાઠ વાંચવો નહીં.
- ૩૨ અસ્વાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય થાય નહીં.
- ઘરમાં સંડાસ - બાથરૂમ હોય, સ્ત્રીઓને માસિકધર્મ હોય, વગેરે કારણોથી ઘરમાં આગમ રાખવાથી અશાતના થાય, તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી કારણકે સાધ્વીજી પોતાની પાસે આગમ ગ્રંથો રાખે છે.
- માસિક ધર્મવાળા બહેનોએ શાસ્ત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તે વ્યક્તિની સામે પણ સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તેનાથી દૂર અલગ સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. ગુજરાતી અનુવાદ, ભાવાર્થ, વિવેચન, માસિક ધર્મમાં પણ બહેનો વાંચી શકે છે. તેમાં કોઈ જાતની અશાતના નથી.
- **આ સમસ્ત નિયમો મૂળપાઠ વાંચવા કે સ્વાધ્યાય કરવા માટેના છે.** કેવળ શાસ્ત્રોના ગુજરાતી ભાવાર્થ વાંચવા હોય, તો ઉપરોક્ત નિયમો લાગુ પડતા નથી.
- આગમગ્રંથોના આધારે જ ભૂતકાલમાં અનંત જીવોએ આત્મકલ્યાણ કર્યું છે. આગમગ્રંથોના આધારે જ પાંચમા આરાના અંત સુધી જિનશાસન જયવંતું રહેશે. તેથી આગમગ્રંથોનું સંપૂર્ણતઃ બહુમાન જાળવવું.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	13	ઉદ્દેશક-૪	
પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	15	અગ્નિકાયની સજીવતા	૨૩
પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	17	અગ્નિકાયની હિંસાનું પરિજ્ઞાન	૨૫
પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ	19	અગ્નિકાયથી થતી અન્ય વિરાધના	૨૭
પૂર્વ પ્રકાશનના બે બોલ	21	અગ્નિકાય હિંસા ત્યાગ	૨૮
અભિગમ	23	ઉદ્દેશક-૫	
સંપાદકીય	27	ઈન્દ્રિય વિષય અને સંસાર	૨૯
સંપાદન અનુભવો	33	વનસ્પતિકાયની હિંસાનું પરિજ્ઞાન	૩૦
અનુવાદિકાની કલમે	35	વનસ્પતિમાં મનુષ્યનાં લક્ષણોની સમાનતા	૩૧
૩૨ અસ્વાધ્યાય	54	વનસ્પતિકાય હિંસાત્યાગ	૩૨
શાસ્ત્ર પ્રારંભ		ઉદ્દેશક-૬	
અધ્યયન-૧ : શાસ્ત્રપરિજ્ઞા		ત્રસ જીવોનો દુઃખમય સંસાર	૩૩
અધ્યયન પરિચય	૧	ત્રસકાય હિંસા પરિજ્ઞાન	૩૬
ઉદ્દેશક-૧		પંચન્દ્રિય જીવોની હિંસાના હેતુ	૩૭
આત્માસ્વરૂપનો સંબોધ	૨	ત્રસકાય હિંસા ત્યાગ	૩૮
આત્મ અસ્તિત્વનો બોધ	૪	ઉદ્દેશક-૭	
કર્મજનક સત્યાવીશ ક્રિયાઓ	૫	વાયુકાયની સૂક્ષ્મતા અને શ્રદ્ધા	૩૯
ક્રિયાઓનું પરિણામ અને તેના કારણો	૬	વાયુકાયિક જીવોની હિંસાનું જ્ઞાન	૪૧
આત્મબોધનો ઉપસંહાર	૮	વાયુકાય સાથે બીજી વિરાધના	૪૨
ઉદ્દેશક-૨		વાયુકાય હિંસા ત્યાગ	૪૩
પૃથ્વીકાયની સજીવતા	૯	છ જીવનિકાય હિંસા ત્યાગ	૪૪
પૃથ્વીકાયની હિંસાના હેતુ	૧૦	અધ્યયન-૨ : લોકવિજય	
હિંસાનું પરિણામ	૧૧	અધ્યયન પરિચય	૪૭
પૃથ્વીકાયિક જીવોની વેદના	૧૩	ઉદ્દેશક-૧	
પૃથ્વીકાય હિંસા ત્યાગ	૧૫	સંસારનું મૂળ - વિષયાસક્તિ	૪૯
ઉદ્દેશક-૩		અશરણતાનો પરિબોધ	૫૦
અણગારના લક્ષણ	૧૭	પ્રમાદ પરિવર્જન	૫૨
અપ્કાયિક જીવોની સજીવતા	૧૮	આત્મ જાગૃતિ	૫૪
અપ્કાયિકની હિંસા સંબંધી પરિજ્ઞા	૧૯	ઉદ્દેશક-૨	
પાણીની સજીવતા અને હિંસાનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન	૨૦	અરિત ત્યાગનું પરિણામ	૫૬
અપ્કાય હિંસાત્યાગ	૨૨	સંયમમાં સફળ સાધક	૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સાવધ અનુષ્ઠાનો અને પ્રયોજનો	૫૯	કર્મ અને સંયમના જ્ઞાતા	૧૦૯
દંડ ત્યાગ	૬૦	કર્મથી જ સંસાર	૧૧૦
ઉદ્દેશક-૩		ઉદ્દેશક-૨	
ગોત્રમૂલક માન-અપમાનનો ત્યાગ	૬૧	સંયમ પુષ્ટિ અને કર્મક્ષય પ્રેરણા	૧૧૨
પ્રાણીઓની કર્મજન્ય અવસ્થાઓ	૬૩	સાંસારિક સુખ યાગણી સમાન	૧૧૮
મરણ નિશ્ચિત છતાં દરેકને જીવનપ્રિય	૬૬	સંયમ સમુત્થાન	૧૧૯
ધનની વૃદ્ધિ અને ગતિ	૬૬	કષાય અને હિંસાત્યાગ બોધ	૧૨૦
સંસાર પ્રવાહના અપારગામી	૬૮	ઉદ્દેશક-૩	
બોધની પાત્રતા		વૈરાગ્યમય બોધ	૧૨૨
ઉદ્દેશક-૪		ભૂત-ભાવી સંબંધી માન્યતાઓ	૧૨૪
રોગકાંત વ્યક્તિની દશા	૭૦	અરતિ, આનંદ, હાસ્ય આદિ નો ત્યાગ	૧૨૭
આશા અને સ્વચ્છંદતાનો ત્યાગ	૭૨	આત્મા નિગ્રહથી મુક્તિ	૧૨૭
કામાસક્ત મનુષ્યોની દશા	૭૨	સત્ય-સંયમમાં સમુત્થાન	૧૨૮
ભિક્ષાયરીમાં સમભાવ	૭૪	ઉદ્દેશક-૪	
ઉદ્દેશક-૫		કષાયોનું વમન	૧૩૦
ગૃહસ્થાચાર-નિર્દોષભિક્ષાવૃત્તિ	૭૫	આત્મજ્ઞાતા સંયમજ્ઞાની	૧૩૧
દુસ્ત્યાજ્ય કામભોગ, તેનું પરિણામ	૮૧	પ્રમાદીને ભય	૧૩૨
દીર્ઘદૃષ્ટા સાધક	૮૨	આત્મવિજયી સર્વવિજયી	૧૩૩
દેહની અસારતા	૮૩	એક કષાય જયથી સર્વ કષાયજય	૧૩૫
ઈહલૌકિક પ્રવૃત્તિશીલ માનવોની દશા	૮૫	શ્રદ્ધાવાનને સંયમનો આદેશ	૧૩૫
સદોષચિકિત્સા નિષેધ	૮૬	શસ્ત્ર - અશસ્ત્રનો તફાવત	૧૩૬
ઉદ્દેશક-૬		ક્રોધાદિ આત્મદોષોનું વિસર્જન	૧૩૭
દોષની પરંપરા	૮૮	અધ્યયન-૪ : સમ્યક્ત્વ	
મમત્ત્વ અને લોકસંજ્ઞા ત્યાગ	૯૦	અધ્યયન પરિચય	૧૩૯
અરતિ-રતિ વિવેક	૯૧	ઉદ્દેશક-૧	
કુસાધુ તથા કુશળજ્ઞાની સાધક	૯૩	અહિંસાનો ત્રૈકાલિક સિદ્ધાંત	૧૪૦
કુશળ ઉપદેષ્ટા	૯૫	નિર્વેદ ભાવ અને લોકેષણ ત્યાગ	૧૪૩
પ્રજ્ઞા પુરુષનો વિવેક	૯૭	પ્રજ્ઞાવાનને પ્રબોધ	૧૪૪
અધ્યયન-૩ : શીતોષ્ણીય		ઉદ્દેશક-૨	
અધ્યયન પરિચય	૧૦૧	અવિવેક-વિવેકથી બંધ, મુક્તિ	૧૪૫
ઉદ્દેશક-૧		મૃત્યુની નિશ્ચિતતા	૧૪૭
ભાવથી સુપ્ત - જાગૃત	૧૦૩	હિંસા વિષયક આર્ય-અનાર્યની પ્રરૂપણા	૧૪૯
દુઃખની અપ્રિયતા	૧૦૪	ઉદ્દેશક-૩	
સહનશીલતાથી દુઃખમુક્તિ	૧૦૬	ધર્મવિમુખનો સંગ ત્યાગ	૧૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કુશળ ઉપદેષ્ટાની પરિજ્ઞા	૧૫૩	સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ	૨૦૨
શરીર નિર્મોહ આરાધના	૧૫૪	સંપ્રેક્ષણનો દિશાવબોધ	૨૦૫
દૃઢ સંકલ્પીનો ક્રોધાદિ ત્યાગ	૧૫૬	ઉત્થિત અને સ્થિતની સ્થિતિ	૨૦૬
ઉદ્દેશક-૪		આત્મોપમ્યથી અહિંસાની પુષ્ટિ	૨૦૭
વિવિધ તપારાધના	૧૫૮	આત્મવિજ્ઞાતાની સંયમ પર્યાય	૨૦૯
જિનાજ્ઞા વિરાધક શ્રમણ	૧૬૦	ઉદ્દેશક-૬	
નિષ્કર્મદર્શીની આરાધના	૧૬૨	સંયમ સુરક્ષા	૨૧૦
આરાધકોનું અનુકરણ	૧૬૩	સાધકની સ્વાવલંબી સાધના	૨૧૧
અધ્યયન-૫ : લોકસાર		આગમ આજ્ઞાની પ્રમુખતા	૨૧૨
અધ્યયન પરિચય	૧૬૫	ત્રણે લોકમાં આશ્રવ અને બંધ	૨૧૪
ઉદ્દેશક-૧		મુક્તાત્માનું સ્વરૂપ	૨૧૬
જીવહિંસાનું પરિણામ	૧૬૭	અધ્યયન-૬ : ધૂલ	
ત્યાગીને બાલજીવોની અવસ્થાઓનું જ્ઞાન	૧૬૮	અધ્યયન પરિચય	૨૨૦
બ્રહ્મચર્યની આરાધના	૧૭૦	ઉદ્દેશક-૧	
જીવો આરંભજીવી	૧૭૧	વક્તા-શ્રોતાનો પરિબોધ	૨૨૨
દૂષિત એકલવિહાર ચર્યા	૧૭૨	આત્મઉત્થાન રહિત પ્રાણીની ઉપમા	૨૨૩
ઉદ્દેશક-૨		વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીજગત	૨૨૫
અનારંભી સાધકની સાધના	૧૭૪	શરીર માટે હિંસાનિષેધ	૨૨૮
ઘેર્યવાન સાધક	૧૭૭	માનવનો મહામુનિ સુધીનો વિકાસ ક્રમ	૨૨૯
પરિગ્રહધારીને મહાભય	૧૭૮	દીક્ષાર્થી સામે આવતા પ્રલોભનો	૨૩૧
પરિણામોથી બંધ-મોક્ષ	૧૮૦	ઉદ્દેશક-૨	
ઉદ્દેશક-૩		સાધકનું ઉત્થાન - પતન	૨૩૩
અપરિગ્રહી શ્રમણનો પુરુષાર્થ	૧૮૧	મુનિની એકત્વભાવના	૨૩૫
સાધકની ચડતી-પડતી દશા	૧૮૩	પરીષદોની તિતિક્ષા	૨૩૭
આત્મયુદ્ધ અને તેના સાધન	૧૮૫	જિનાજ્ઞાની સર્વોત્તમતા	૨૩૯
સંવિગ્નપથ સંયમી મુનિ	૧૮૭	પ્રશસ્ત એકચર્યા	૨૪૦
સાધવાચાર પાલનની મહત્તા	૧૮૮	ઉદ્દેશક-૩	
ઉદ્દેશક-૪		અચેલકમુનિના સંયમ-તપ	૨૪૧
અપરિપકવ ત્રિશ્લુનો એકલવિહાર	૧૯૦	અસંદીન-દ્વીપ સમાન ધર્મ	૨૪૫
સમર્પણ ભાવે ગુરુ સાંનિધ્ય	૧૯૩	શિષ્ય પ્રતિ ગુરુનું કર્તવ્યબોધ	૨૪૭
ઈર્યા સમિતિવંતને લઘુકર્મબંધ	૧૯૫	ઉદ્દેશક-૩	
ચલ-વિચલ પરિણામોની ચિકિત્સા	૧૯૭	શિષ્યની અવિનીતતા	૨૪૮
ઉદ્દેશક-૫		સંયમપતિત સાધકો	૨૫૧
સરોવર સમાન મહર્ષિની મહત્તા	૨૦૦		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આગમાનુસારી આરાજના	૨૫૬	અભિગ્રહધારીનો સ્વાદ પરિત્યાગ	૩૦૮
ઉદ્દેશક-૪		સંલેખના-ઈગિતમરણ	૩૧૦
સાધકની સહિષ્ણુતા	૨૫૭	ઉદ્દેશક-૭	
ધર્મોદ્દેષ્ટા મહામુનિ	૨૫૮	અચેલક મુનિ	૩૧૪
પરિનિર્વાણદાયક ગુણો	૨૬૨	આહારના આદાન - પ્રદાન સંબંધી અભિગ્રહ	૩૧૬
કષાયથી મુક્તની મુક્તિ	૨૬૩	પાદપોપગમન અનશન	૩૧૮
મૃત્યુ સમયે શરીરનું વિસર્જન	૨૬૪	ઉદ્દેશક-૮	
અધ્યયન-૭ : મહાપરિણા		વિમોક્ષનું જ્ઞાન	૩૨૧
અધ્યયન પરિચય	૨૬૭	ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન આરાધના	૩૨૨
અધ્યયન-૮ : વિમોક્ષ		ઈગિતમરણ - અનશન આરાધના	૩૨૭
અધ્યયન પરિચય	૨૬૯	પાદપોપગમન - અનશન આરાધના	૩૩૦
ઉદ્દેશક-૧		અધ્યયન-૯ : ઉપધાનશ્રુત	
શ્રમણોમાં આહરનું આદાન-પ્રદાન	૨૭૧	અધ્યયન પરિચય	૩૩૬
અન્યધર્મી સાથે આહાર વ્યવહાર નિષેધ	૨૭૨	ઉદ્દેશક-૧	
અન્યધર્મીના આચાર-વિચાર	૨૭૪	ભગવાન મહાવીરની દીક્ષા	૩૩૮
અનેકાંતિક વીતરાગધર્મ	૨૭૭	વિહારચર્યામાં જનવ્યવહાર	૩૪૦
દંડ સમારભ - વિમોક્ષ	૨૭૮	દીક્ષાપૂર્વે ત્યાગ સાધના	૩૪૩
ઉદ્દેશક-૨		સમિતિમય સાધના	૩૪૮
વધ પરીષદ	૨૮૧	શીત આતાપના	૩૫૦
સાધુઓનો પરસ્પર વ્યવહાર	૨૮૬	ઉદ્દેશક-૨	
ઉદ્દેશક-૩		સાધનાકાળના સ્થાનો	૩૫૨
મધ્યમવયમાં નિર્ગ્રંથ સાધના	૨૮૮	પ્રભુની અપ્રમત્તદશા	૩૫૩
સંયમ નિપુણની ગુણવત્તા	૨૯૦	વિવિધ ઉપસર્ગ	૩૫૫
ઉદ્દેશક-૪		ઉદ્દેશક-૩	
ત્રણ વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી મુનિ	૨૯૩	લાઠ દેશમાં ઉપસર્ગમય સાધના	૩૫૯
બ્રહ્મચર્ય અસમાધિમાં વૈહાનસમરણ	૨૯૮	ઉદ્દેશક-૪	
ઉદ્દેશક-૫		ભગવાન મહાવીરની ઉગ્ર તપશ્ચર્યા	૩૬૫
બે વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી મુનિ	૩૦૦	પ્રભુની એષણા સમિતિ	૩૬૯
સામે લાવેલા આહાર ગ્રહણનો નિષેધ	૩૦૧	પ્રભુની ધ્યાન પરાયણતા	૩૭૧
આહાર અભિગ્રહ	૩૦૨	પરિશિષ્ટ-૧	
ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન અનશન	૩૦૫	મુનિશ્રી સંતબાલજીના ચિંતનો	૩૭૫
ઉદ્દેશક-૬		પરિશિષ્ટ-૨	
એક વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી મુનિ	૩૦૬	વિવેચિત વિષયોની અકરાદિ અનુક્રમણિકા	૪૩૯
ભિક્ષુની એકત્વ અનુપ્રેક્ષા	૩૦૭	❖❖❖	

ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ, એકાવતારી આચાર્ય પ્રવર

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા.

જીવન દર્શન

નામ	: શ્રી ડુંગરસિંહભાઈ.
જન્મ	: વિ. સં. ૧૭૯૨.
જન્મભૂમિ	: માંગરોળ.
પિતાશ્રી	: ધર્મનિષ્ઠ શ્રી કમળસિંહભાઈ બદાણી.
માતૃશ્રી	: સંસ્કાર સંપન્ના શ્રીમતી હીરબાઈ.
જન્મ સંકેત	: માતાએ સ્વપ્નમાં લીલોછમ પર્વત અને કેસરી સિંહને પોતાની સમીપે આવતો જોયો.
ભાતૃ ભગિની	: ચાર બેન - બે ભાઈ.
વૈરાગ્ય નિમિત્ત	: પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.નો ઉપદેશ.
સંયમ સ્વીકાર	: વિ. સં. ૧૮૧૫ કારતક વદ - ૧૦ દિવસબંદર.
સદ્ગુરુદેવ	: પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.
સહ દીક્ષિત પરિવાર	: સ્વયં, માતૃશ્રી હીરબાઈ, બહેન વેલબાઈ, ભાણેજી - માનકુંવરબેન અને ભાણેજ - હીરાચંદભાઈ.
સંયમ સાધના	: અપ્રમત્તદશાની પ્રાપ્તિ માટે સાડા પાંચ વર્ષ નિદ્રાત્યાગ, જ્ઞાનારાધના, ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ.
તપ આરાધના	: રસેન્દ્રિય વિજયના વિવિધ પ્રયોગો, મિતાહાર. સ્વાધ્યાય, સાડાપાંચ વરસ નિદ્રાત્યાગ, ધ્યાનરૂપ આભ્યંતર તપ.
ગોંડલ ગચ્છ સ્થાપના	: વિ. સં. ૧૮૪૫ મહાસુદ - ૫ ગોંડલ.
તથા આચાર્ય પદ પ્રદાન	
જવલંત ગુણો	: વિનય, વિવેક, વિચક્ષણતા, વિરક્તિ, કડ્ડણા, સમયસૂચકતા વગેરે...

પ્રમુખ શિષ્ય	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
પ્રમુખ શિષ્યા	: પૂ. શ્રી હીરબાઈ મ., પૂ. શ્રી વેલબાઈ મ., પૂ. શ્રી માનકુંવરબાઈ મ.
સાધુ સંમેલન	: વિ. સં. ૧૮૬૧માં આજ્ઞાનુવર્તી ૪૫ જેટલા સાધુ-સાધ્વીજીઓનું સંમેલન કરી સંતોની આચાર વિશુદ્ધિ માટે ૧૩ નિયમો બનાવ્યાં.
વિહાર ક્ષેત્ર	: કાઠિયાવાડ, ઝાલાવાડ, કચ્છ, માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર, દીવબંદર આદિ કંઠાળ પ્રદેશમાં ગ્રામાનુગ્રામ.
પ્રતિબોધિત શ્રાવકવર્ષ	: શ્રી શોભેચંદ્ર કરસનજી શાહ - વેરાવળ.
સ્થિરવાસ	: વિ. સં. ૧૮૭૧ ચૈત્ર સુદ - ૧૫ થી ગોંડલમાં.
અનશન આરાધના	: વિ. સં. ૧૮૭૭ ફાગણ સુદ - ૧૩ થી અનશન પ્રારંભ, વૈશાખ સુદ - ૧૫ સમાધિમરણ.
આયુષ્ય	: ૮૪ વર્ષ, સંયમ પર્યાય - ૬૨ વર્ષ, આચાર્ય પદ - ૩૨ વર્ષ.
ઉત્તરાધિકારી	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
ઉપનામ	: ગચ્છાધિપતિ, નિદ્રાવિજેતા, યુગપ્રધાન, એકાવતારી.
પાટ પરંપરા	: ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય પ્રવર ગુરુદેવ પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા. દ્વિતીય પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી. તૃતીય પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી નેણસી સ્વામી. ચતુર્થ પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી જેસંગજી સ્વામી. પંચમ પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી દેવજી સ્વામી. મહાતપસ્વી પૂ. શ્રી જયચંદ્રજી સ્વામી યુગદષ્ટા તપસ્વી પૂ. શ્રી માણેકચંદ્રજી મ.સા. સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા. તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ.સા.
વિદ્યમાન વિચરતો પરિવાર	: ૧૧ સંતો, ૩૦૦ જેટલા સતિજીઓ.

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી, મુનિપુંગવ
પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.

જીવન દર્શન

શુભ નામ	પ્રાણલાલભાઈ.
જન્મભૂમિ	વેરાવળ.
પિતા	શ્રીમાન શ્રી કેશવજીભાઈ મીઠાશા.
માતા	સંસ્કાર સંપત્તા કુંવરભાઈ.
જ્ઞાતિ	વીસા ઓસવાળ.
જન્મદિન	વિ. સં. ૧૯૫૪, શ્રાવણ વદ પાંચમ, સોમવાર.
ભાતૃ-ભગિની	ચાર ભાઈ, ત્રણ બહેનો.
વૈરાગ્ય બીજારોપણ	બે વર્ષની બાલ્યવયે.
વૈરાગ્ય ભાવ-પ્રગટીકરણ	૧૩ વર્ષની કુમાર અવસ્થામાં.
સંયમ સ્વીકાર	૨૧ માં વર્ષે વિ. સં. ૧૯૭૬ ફાગણ વદ છટ્ટ, ગુરુવાર. તા. ૧૩-૩-૧૯૨૦
દીક્ષા ભૂમિ	બગસરા-દરબાર વાજસુરવાળાના ઉદ્યાનમાં વટવૃક્ષ નીચે.
ગચ્છ પરંપરા	ગોંડલ ગચ્છ.
સંયમદાતા	મહાતપસ્વી પૂ. જયચંદ્રજી મ.સા.
શિક્ષા દાતા	પરમ શ્રદ્ધેય તપસ્વી માણેકચંદ્રજી મ. સા.
ધાર્મિક અભ્યાસ	આગમજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, કથા સાહિત્ય, રાસ સાહિત્ય, વ્યાકરણ, મહાકાવ્યો, કર્મસાહિત્ય, જૈનેતર ગ્રંથોનું વિશાળ અવલોકન, દર્શન શાસ્ત્રના તજજ્ઞ.
સંઘ નેતૃત્વ	ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયે તપસ્વી પૂ. માણેકચંદ્રજી મ. સા. ના સંચારાના સમયથી.
સેવા શુશ્રૂષા	વડીલ સાત ગુરુબ્રાતા અને અનેક સંતોની સેવા કરી.

સમાજોત્કર્ષ

ચતુર્વિધ સંઘ સમાધિ માટે તારવેલા ત્રણ સિદ્ધાંત
(૧) લોકોના પરોપકાર માટે દાનધર્મની પ્રધાનતા
(૨) અ ખંડન વાદ (૩)નીતિ અને પ્રામાણિકતાનું
આંદોલન, જૈન-જૈનેતરો (કાઠી, દરબાર, આહિર)ને સખ
વ્યસનથી મુક્તિ, અનેક સ્થાને સાધર્મિક રાહત યોજના.

જ્ઞાન પ્રસાર

રાજકોટ, ગોંડલ, જેતપુર, ધીરાજી, વડિયા, વેરાવળ,
પોરબંદર, માંગરોળ, જામનગર, ભાવનગર વગેરે અનેક
સ્થાને જ્ઞાન ભંડાર, વિદ્યાલયની સ્થાપના અને જીર્ણોદ્ધાર.

દેહ વૈભવ

લાવણ્યમયી મુદ્રા, સૂર્ય સમ તેજસ્વી મુખ, ચંદ્રસમી શાંત
આત્મા, વિશાળ ભાલ, નૂરભર્યા નયનો, ઘૂઘરાળા કેશ, વીણા
જેવો સુમધુર કંઠ અને સિંહ જેવી ગર્જના.

આભ્યંતર વૈભવ

વિનય સંપન્નતા, વિવેક, સાદાઈ, પ્રેમ, વૈરાગ્ય, સેવા,
પ્રવચન-પટુતા, ગુરુચરણ સેવા, દીર્ઘ દષ્ટિ, ત્યાગમસ્તી.

વિહાર ક્ષેત્ર

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત.

ગોંડલ ગચ્છ સંમેલન

વિ. સં. ૨૦૦૭માં ગચ્છ ઐક્યતા માટે મહત્વનું યોગદાન.

ઉપનામ

પંજાબ કેસરી કાશીરામજી મ. સા. દ્વારા પ્રદત્ત
'સૌરાષ્ટ્ર કેસરી'

સ્વહસ્તે દીક્ષિત પરિવાર

ચાર સંત- તપોધની પૂ. રતિલાલજી મ. સા., અનશન
આરાધક તપસ્વી પૂ. જગજીવનજી મ. સા., પૂ. નાના
રતિલાલજી મ. સા., પરમ દાર્શનિક પૂ. જયંતમુનિજી
મ. સા., પૂ. મોટા પ્રભાભાઈ મ. આદિ ૧૫ સતીજી.

અંતિમ ચાતુર્માસ

બગસરા.

દેહ વિલય

વિ. સં. ૨૦૧૩ માગસર વદ તેરસ, શનિવાર પ્રાતઃ ૭-૩૦
કલાકે ઈ. સ. ૨૯-૧૨-૧૯૫૬.

અંતિમ વિધિ

સાતલડી નદીના કિનારે (બગસરા)

શિષ્ય પરિવાર

વર્તમાને ૧૧૮ સંત-સતિજીઓ 'પ્રાણ પરિવાર' ના નામે
સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તપસત્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા. નું

જીવન દર્શન

શુભ નામ	રતિલાલભાઈ
જન્મસ્થાન	પરબવાવડી (સૌરાષ્ટ્ર)
જન્મદિન	આસોવદ અમાસ વિ. સં. ૧૯૬૯
પિતા	શ્રીમાન માધવજીભાઈ રૈયાણી
માતા	સદાચાર સંપત્રા જમકુબાઈ
વૈરાગ્ય ભાવ	૧૭ મા વર્ષે
દીક્ષા	ફાગણ વદ પાંચમ, ગુરુવાર વિ. સં. ૧૯૮૯-જૂનાગઢ
ગુરુદેવ	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. પ્રાણલાલજી મ.સા.
ગચ્છ પરંપરા	ગોંડલ ગચ્છ.
અભ્યાસ યોગ	વ્યાવહારિક- પાંચ ધોરણ, ધાર્મિક- ૧૯ આગમ કંઠસ્થ, શ્વેતામ્બર-દિગંબર સાહિત્ય, કાર્મગ્રંથિક સાહિત્ય, દાર્શનિક સાહિત્ય, વ્યાકરણ સાહિત્ય
સાધના યોગ	રાત્રિ-દિવસ નિરંતર જાગૃતદશાએ આત્મસાધના અલ્પનિદ્રા.
સેવાયોગ	વડીલ વૃદ્ધ ૯ સંતોની સેવા કરી.
તપયોગ	૧૯ વર્ષ એકાંતર ઉપવાસ, ૯૯૯ આયંબિલ તપ(સાગાર), ૧૯ વર્ષ પાણીનો ત્યાગ, ૯ વર્ષ મકાઈ સિવાય શેષ અનાજ ત્યાગ.

મૌનયોગ

દીક્ષા પછી ૯ વર્ષ એકાંત મૌન સાધના. ઈ. સ. ૧૯૯૨ નવેમ્બરથી આજીવન મૌન આરાધના.

પુણ્ય પ્રભાવ

ગુરુદેવના પુણ્ય પ્રભાવે અનેક આત્માઓએ માસખમણ આદિ નાની મોટી તપશ્ચર્યાઓ તથા હજારોની સંખ્યામાં વર્ષાંતપની આરાધના કરી છે. તેમજ દાન, શીલ અને ભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે.

વિહાર ક્ષેત્ર

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળ

જ્ઞાન અનુમોદન

શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પ્રેરક બની ૩૦ શિષ્યાઓ અને ૩૦ વૈરાગી બહેનોને અભ્યાસાર્થે રહેવાની આજ્ઞા આપી. ત્રણ સામૂહિક ચાતુર્માસ કરાવી શાસ્ત્રવાચના કરાવી.

દીક્ષા પ્રદાનસંખ્યા

૧૪૫ મુમુક્ષુઓને અણગાર બનાવ્યા.

આચરિત સૂત્રો

જતું કરવું, ગમ ખાવો, વાદ-વિવાદ કે દલીલ ન કરવા, જે થાય તે સારા માટે, કોઈ પણ જીવની ટીકા કે નિંદા ન કરવી.

જીવંત ગુણો

વિશાળતા, ઉદારતા, માધ્યસ્થતા, સહિષ્ણુતા, ભદ્રિકતા, સમાધાન વૃત્તિ, જ્ઞાનરુચિ.

અનશન પ્રત્યાખ્યાન

ઈ. સ. ૧૯૯૨ રાજકોટમાં પૂ. ભાગ્યવંતાબાઈ મ. ને ૫૯ દિવસની અનશન આરાધના કરાવી.

અંતિમ ચાતુર્માસ

રાજકોટ, શ્રી રોયલપાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ સંચાલિત ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય.(૧૯૯૭)

મહાપ્રયાણ

રાજકોટ, તા. ૮-૨-૧૯૯૮ મહા સુદ ૧૧ા રવિવાર મધ્યાહ્ન કાળે ૧.૩૫ કલાકે.

અંતિમ દર્શન તથા પાલખી

શ્રી રોયલ પાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ, રાજકોટ.

અંતિમક્રિયા સ્થાન

'તપસમ્રાટ તીર્થધામ',
રાજકોટ-અમદાવાદ હાઈ-વે, સાત હનુમાન સામે,
રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ

(બીજી આવૃત્તિ)

તીર્થંકર ભગવાનના અમૃતસમા વચનોને ‘આગમ’ રૂપે ગણધર ભગવંતોએ ઝીલીને શિષ્ય પરંપરાને અર્પણ કર્યાં અને આપણને અમૃત વચનો પ્રાપ્ત થયા.

તીર્થંકર ભગવાને અનંતજ્ઞાનને શ્રીમુખેથી પ્રગટકરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગણધર ભગવંતોએ આગમજ્ઞાનને હૃદયસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

શિષ્ય પરંપરાએ આગમ જ્ઞાનને કંઠસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

દેવર્દિંગણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમજ્ઞાનને ગ્રંથસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગ્રંથસ્થ આગમોને અનેક આચાર્યોએ સમયાનુસાર લોકભોગ્ય ભાષાશૈલીમાં અનુવાદ કરીને સર્વજન સહજ બનાવ્યા. આ જ પરંપરામાં સૌરાષ્ટ્રકેસરી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની જન્મશતાબ્દી અવસરે તેમના જ પરિવારના મહાસતીજીઓએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને જૈન સમાજની જ્ઞાન સાધનાને આગમિક બનાવવામાં બહુમૂલો ફાળો આપ્યો છે. આ મહા કાર્યમાં અપૂર્વ શ્રુત આરાધિકા પ્રધાન સંપાદિકા ભાવચોગિની શ્રી લીલમબાઈમ. અને સહ સંપાદિકા શ્રી આરતીબાઈમ., શ્રી સુબોધિકાબાઈમ. ના સહયોગ મળ્યો છે.

આ આગમ બત્રીસીની પ્રથમ આવૃત્તિને ગુજરાતના દરેક સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો બહોળો પ્રતિસાદ મળતા ટૂંક સમયમાં ૧૦૦૦ આગમ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ થઈ ગયા અને પુનઃ પ્રકાશનની આવશ્યકતા ઉભી થઈ.

અહીં એક ખાસ ઉલ્લેખ કરવાનો કે જ્યારે પ્રથમવાર આગમ પ્રકાશનની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે જ તપસમ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ. સા. એ શાસન પ્રભાવક પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. પર કૃપાદષ્ટિ વરસાવી. તેમણે પાટીમાં લખી આપ્યું કે નમ્રમુનિ આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય સંભાળશે.

પૂ. ગુરુદેવની દીર્ઘદષ્ટિ અને કૃપાદષ્ટિને અનુભવતા પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. એ અમોને આજ્ઞા આપી કે આપણે આગમ ગ્રંથો પ્રકાશનની બીજી આવૃત્તિ 'પારસધામ' ના ઉપક્રમે પ્રગટ કરવી છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. ની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને પારસધામ - ઘાટકોપરના ઉપક્રમે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીને પુનઃ પ્રગટ કરતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

અમારા આ અણમોલ કાર્યમાં અમને શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ (હેમાણી)-U.S.A. તથા શ્રી જિતેનભાઈ શાહ (કલકત્તા) નો અનન્ય સહકાર મળ્યો, જેના કારણે અમારું કાર્ય સરળ બન્યું છે. તેવી જ રીતે ઉદારદિલા દાતાશ્રીઓ એ પણ અમને સહયોગ આપીને અમારું કાર્ય વેગવાન બનાવેલ છે.

અમે તે સર્વના આભારી છીએ.

અંતમાં આગમ પ્રકાશન આપણા સહુના આત્માને અનંતજ્ઞાન પ્રાગટ્યમાં સહયોગી બને એ જ ભાવના.

• શ્રી ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન •

PARASDHAM

વલ્લભભાગ લેન, તિલક રોડ, ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭
ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

પૂર્વ પ્રકાશકના બે બોલ

(પહેલી આવૃત્તિ)

અનંત તીર્થંકર સહ પ્રભુ મહાવીરના અનંત જ્ઞાનની અમૂલ્ય નિધિ છે આપણા આગમગ્રંથો. જેના માધ્યમથી જ જિનશાસન જયવંતું રહ્યું છે, રહે છે અને રહેશે. તેને જીવંત રાખવા અને જન જનનાં મન સુધી પહોંચાડવા તે પ્રત્યેક જૈન નામ ધરાવતી વ્યક્તિની પવિત્ર ફરજ છે. આ પવિત્ર ફરજને જ ધર્મ સમજીને જે તેનું આચરણ કરે છે અને પોતાનાં તન-મન અને ધનને તે કાર્યમાં સમર્પિત કરે છે, તેનું મનુષ્ય જીવન સફળ થાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તે સાધક જિનશાસનની પ્રભાવનાનો અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવો જ અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરવા આપણા ગુજરાતી સમાજને માટે આગમોના મૂળ પાઠ તથા સરળ ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત પ્રકાશન કરવા માટે પૂ. મુક્ત લીલમ પરિવારને એક ચિંતનધારા જૂનાગઢની પુણ્યભૂમિ પર સ્પર્શી અને જેને રાજાણા નગરી રાજકોટમાં રોયલપાર્ક ઉપાશ્રયમાં સાકાર સ્વરૂપ મળ્યું.

આપણા સૌના પરમ ઉપકારી ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ, નિદ્રા વિજેતા, એકાવતારી, યુગપુરુષ પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ. સા.ની પાટ પરંપરાએ પૂ. શ્રી જય-માણેકના લાડીલા શિષ્યરત્ન સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા.ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે આ વિરાટ આયોજન કર્યું. પૂ. મહાસતીજીઓએ પોતાની ચિંતનધારાને પૂજ્ય ગુરુવર્યોની સમક્ષ પ્રગટ કરી. સહુના હર્ષોલ્લાસ અને આશીર્વાદ સાથે સ્વીકૃતિના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા. રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘની નિશ્રામાં અમે તુરંત સમિતિ રચવાની જાહેરાત કરી.

રાજકોટ પ્રાણ પરિવારના સામૂહિક ચાતુર્માસ દરમ્યાન જન્મ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે વિ. સં. ૨૦૫૩ સન્ ૧૯૯૭ માં "પૂ. પ્રાણગુરુ શતાબ્દી પ્રકાશન સમિતિ રાજકોટ"ની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછી તપસમ્રાટ શ્રી રતિલાલજી મ. સા., ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા. ઠા. પાંચ તથા પ્રાણ પરિવારના ૭૩ સાધ્વીજીઓના પાવન સાંનિધ્યમાં જન્મ શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણની તપ-જપ, સાધના સાથે ભવ્ય રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા ૩૨ આગમો અને પ્રાણગુરુ સ્મૃતિ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું નિશ્ચિત થયું. આગમોનું લેખન કાર્ય પ્રાણ પરિવારના સતીવૃદ્ધ સહર્ષ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સર્વ સમવાયનો સુયોગ થતાં કાર્યનો પ્રારંભ વેગવંત થયો અને બત્રીસ આગમો ક્રમશઃ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયા.

આ પ્રકાશનના અણમોલ અવસરે આશીર્વાદ વરસાવી સહર્ષ સ્વીકૃતિ આપનાર તપ સમ્રાટ ગુરુદેવ **પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા.** તથા દરેક આગમના રહસ્યોને પ્રગટ કરતો, તત્ત્વોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતો, આશીષ વરસાવતો અમારા ઉત્સાહને વધારતો અભિગમ પ્રેષિત કરનારા ગોંડલ ગચ્છના સંત શિરોમણિ પરમ દાર્શનિક **પૂ. શ્રી જયંતીલાલજી મ. સા.**, અમ માર્ગદર્શક ગુજરાત કેસરી **પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા.**, તથા આગમ દિવાકર **પૂ. શ્રી જનક મુનિજી મ. સા.** નીડર વક્તા **પૂ. શ્રી જગદીશમુનિજી મ. સા.** આદિ મુનિ ભગવંતો તથા આગમને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર, અથાગ પરિશ્રમ સહિત નિઃસ્વાર્થ ભાવે સંપૂર્ણ સહયોગ આપનાર આગમ મનીષી **પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિજી મ. સા.** ના પણ અમો ઋણી છીએ.

વાત્સલ્ય વરિષ્ઠા પૂજ્યવરા **પૂ. મુક્તાબાઈ મ.**, પ્રધાન સંપાદિકા અપૂર્વશ્રુત આરાધક **પૂ. લીલમબાઈ મ.**, અમ પ્રકાશન કાર્યના ઉદ્ભાવિકા, ઉત્સાહધરા **પૂ. ઉષાબાઈ મ.**, સહ સંપાદિકા **ડો. પૂ. શ્રી આરતીબાઈ મ.** તથા **પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.** અને પ્રાણ પરિવારના અનુવાદિકા સર્વ મહાસતીજીઓના અમે ઋણી છીએ.

શ્રુતાધાર સહયોગીઓ, અમ આગમ પ્રકાશનમાં નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રી મુકુંદભાઈ પારેખ, શ્રી મણિભાઈ શાહ, શ્રી નવનીતભાઈ – તરૂબેન, કુમારી ભાનુબેન, શ્રી જયવંતભાઈ શાહ તથા આગમને કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ કરી મુદ્રણ કરી આપનાર ભાઈ શ્રી નેહલ હસમુખભાઈ મહેતાના અમો આભારી છીએ.

આગમ પ્રકાશન કાર્યમાં શુદ્ધિકરણનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. છતાં ક્યાંય અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો શુદ્ધ વાંચી તે તરફ અમારું ધ્યાન દોરવા નમ્ર વિનંતી છે.

અંતમાં સૌના સહિયારા પુરુષાર્થ બદલ શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન સદાને માટે સૌના કૃતજ્ઞ બની રહેશે.

જય જિનેન્દ્ર

શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન – ટ્રસ્ટી મંડળ

શ્રી ચંદ્રકાંત માણેકચંદ શેઠ (પ્રમુખ)
શ્રી અશ્વિનભાઈ કુંભાણી (ટ્રેઝરર)
શ્રી કે. પી. શાહ (ટ્રસ્ટી)

શ્રી રમણીકલાલ નાગરદાસ શાહ (ચેરમેન)
શ્રી ટી. આર. દોશી (ઉપપ્રમુખ)
શ્રી કીરીટભાઈ શાહ (ટ્રસ્ટી)

અભિગમ

ગોંડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમ દાર્શનિક
પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ.સા.

જૈન વાડમયના પ્રાચીન સાહિત્યમાં આગમ એ જૈનધર્મમાં એક પ્રકારના વેદ જેવા છે. અને તે આગમોનું ઘણા આદરપૂર્વક અક્ષરશઃ શ્રદ્ધાન કરી તે પ્રમાણે આચરણ કરવા માટે જૈન મુનિવર્યો અને સાધ્વીજીઓ પ્રયાસ કરે છે તદનકૂળ આચરણ ન કરી શકે તો, તે માટે પ્રાયશ્ચિત પણ કરે છે. આચારકાંડ એ જૈનધર્મનો પ્રાણ છે. સમગ્ર જ્ઞાનતત્ત્વને આચાર રૂપે પરિણન કરવા માટે આગ્રહપૂર્વક સચોટ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આ વાતને અનુમોદન આપે, તેવું જૈનઆગમોનું પ્રથમ પ્રમાણ સુપ્રસિદ્ધ પ્રથમ આગમ આચારાંગસૂત્ર છે. આ શાસ્ત્રનું નામ પ્રથમ અંગ તરીકે 'આચારાંગ' રાખવામાં આવ્યું છે. ઘણું જ વિલક્ષણ અને પ્રાચીન ભાવોથી ભરેલું આ શાસ્ત્ર દિવ્ય પ્રકાશ આપી જાય છે. વ્યવહારમાં કે ભારતમાં ધર્મને નામે પ્રચારિત થયેલી તે, જેના મૂળ મજબૂત થયેલા છે તેવી હિંસાઓ પ્રત્યે પ્રતિકાર કરવામાં આવ્યો છે, એક પ્રકારે અહિંસક ક્રાંતિનું બ્યુગલ બજાવ્યું છે. પદે-પદે ક્રાંતિકારી શબ્દોના ચમકારા જોવા મળે છે. આચારનો પાયો મજબૂત થાય તો જ્ઞાન-દર્શનનો વિકાસ અનુકૂળ થાય છે. આચાર: ભ્રષ્ટા નિર્ગ્રંથા ન શોભન્તે કિંશુકા રુપ । અર્થાત્ આચારહીન માણસો ગમે તેવી જ્ઞાનની વાતો કરતા હોય તે શૈભતા નથી. જેમ રૂપ-રંગવાળા કેશૂડાના ફૂલ ગંધ રહિત હોવાથી મૂલ્યવાન બનતા નથી.

આ શાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં જ હિંસાનો ધોર વિરોધ કરી અબુધ માણસોને કે પરંપરાથી હિંસામાં બંધાયેલા ધર્મગુરુઓને અથવા એવા ત્યાગી વર્ગને પડકારવામાં આવ્યા છે કે જેઓ ધર્મના નામે લોહીનો વ્યાપાર કરીને દુર્ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ તો આખું શાસ્ત્ર જ પ્રધાન રૂપે અહિંસકભાવોથી ભરેલું છે. હિંસા ન કરવી એટલું કહીને શાસ્ત્રકાર અટક્યા નથી પરંતુ જે હિંસા ચાલી રહી છે તેનો સખત શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો છે અને અહિંસાનો ધ્વજ ફરકાવવા કોશિષ કરી છે, પરંતુ આ અહિંસાની બળપૂર્વક સ્થાપના કરી નથી. તેમાં અભુસાને ઉપદેશાત્મક રીતિથી સમજાવવા માટે પૂરો પ્રયાસ કર્યો છે. જો બળપૂર્વક હિંસાને રોકવામાં આવે તો એક નવી હિંસાનો જન્મ થાય, તેથી જૈન સિધ્ધાંતો આ બાબતમાં ઘણા જ સચેત છે અને બહુ સાવધાનીપૂર્વક અહિંસાના બગીચામાં પ્રવેશ કરે છે.

આ સિવાય શાસ્ત્રમાં વિશ્વ સંબંધી પણ જે કાંઈ વિજ્ઞાન છે તેનો પણ ખ્યાલ

આપવામાં આવ્યો છે. આખું વિશ્વ ભૌતિક રીતે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ રૂપી વિષયોથી આબદ્ધ રહી પરિવર્તન પામી રહ્યું છે. અર્થાત ભૌતિક જગતનો અને તેના સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ પરિવર્તનનો આભાસ આપી સાધક મુનિવરો કે આત્મસાધક આત્માઓ ફક્ત તે પરિવર્તનના દષ્ટા બની તેનાથી દૂર રહી પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર થાય તેવો 'લોકસાર' ઈત્યાદિ અધ્યયનોમાં અંગૂલી નિર્દેશ કર્યો છે. આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના નવ અધ્યયન છે. તેમાંથી સાતમું અધ્યયન વિચ્છિન છે, તેમ શાસ્ત્રના અદ્યેતાઓ જણાવે છે. આ આઠ અધ્યયનો ઘણા-ઘણા ઊંચ કોટિના સિધ્ધાંતો અને ઉપદેશોથી ભરપૂર છે. તેમાં પણ નવમું અધ્યયન - ભગવાન મહાવીરની મૌનચર્યા ઉપર અલૌકિક પ્રકાશ નાંખે છે, તેમની ધોર તપશ્ચર્યાનું ચિત્ર નજર સામે ઉપસ્થિત કરે છે. ભગવાન મહાવીરનું તિતિક્ષામય જીવન અને તેમનો આભાસ આ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ દિવ્ય આત્માએ જે પ્રચંડ પુરૂષાર્થ કર્યો છે અને જે જાતના પરિષ્કોને જીતીને કઠોર સાધના કરી છે, તે તો બેજોડ છે. આ શ્રુતસ્કંધના બધા અધ્યયનો સ્વતંત્રરૂપે ઉચ્ચારેલા ચમકતા હીરા-મોતી જેવા છે અને સાથે-સાથે સર્ગંગ વિચાર શ્રેણી જેવો સૂત્રો પણ છે જેમાં એક વિષય ઉપર સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાંખવામાં આવ્યો છે.

આચારાંગ સૂત્રની અને ખાસ કરીને આ શ્રુતસ્કંધની ભાષા બીજા અન્ય શાસ્ત્રો કરતા થોડી નિરાળી દેખાય છે અને તેમાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક ભાવોની સૌરભ પણ અનુભવાય છે. આ શાસ્ત્રમાં દષ્ટાંત ક્યા નથી પરંતુ સ્વયં સમજી શકે તેવા વાક્યો છે. આચારાંગશાસ્ત્રની પ્રથમ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના પ્રથમ વાક્યથી જૈન વારી:મયનો શુભારંભ થાય છે તેમાં આત્મવાદની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. માણસ સ્વયં પોતે પોતાની જાતથી કેટલા અનભિજ્ઞ છે, તેનું સર્વ પ્રથમ દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. માનો કે આ જ પેરેગ્રાફનો ભાવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ 'બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી' કવિતામાં સાક્ષાત ઉપાડી લીધો છે.

‘હું કોણ છું, ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?’

માનો આ જ વાક્યનોજ વિસ્તાર આચારાંગ સૂત્રમાં છે અને ‘હું’ પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ કે કંઈ દિશા - વિદિશામાંથી આવ્યો છું તેનું જેને ભાન નથી અને પોતે પોતાના વિષે સર્વથા અજ્ઞાણ છે તેવા જીવને લક્ષમાં રાખીને ઉપદેશનો આરંભ કર્યો છે. અર્થાત્ 'કોડહં' હું કોણ છું ? તેના ઉપર પ્રકાશ પાથરી આત્મતત્ત્વની સ્થાપના કરવાનો

અથાગ્ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સમગ્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો તે ‘આત્મા’ છે અર્થાત્ બ્રહ્મતત્ત્વ છે. આચારાંગ શાસ્ત્રના આરંભમાં જ તેનો ઉલ્લેખ કરીને મૂળભૂત વિષયની સ્થાપના કરી છે. ત્યારબાદ બીજા અધ્યયનોમાં તે કાળમાં પ્રવર્તમાન મતાંતરોનું પરોક્ષભાવે નિરાકરણ કર્યું છે. ખાસ કરીને હિંસાવાદને ધિક્કારવામાં આવ્યો છે. જૈન પરંપરામાં ઉદ્ભવેલાં તીર્થંકર અને એવા જ મહાન જ્યોતિર્વિદ્ અરિહંતોને ધર્મમાં પ્રવેશેલી હિંસા કાંટાની જેમ ખટકી છે. આંખમાં પડેલું કણું જેમ દુઃખદાયી છે તે જ રીતે જ્ઞાનનેત્ર આપતા ધર્મમાં કે ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવિષ્ટ હિંસા ઘણી જ પીડાદાયક છે. આચારાંગ શાસ્ત્ર આ પીડાની સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ કરે છે.

આ જ રીતે નવમા ‘ઉપધાન શ્રુત’ અધ્યયનમાં પ્રભુની ચર્યાના વિવરણમાં એકાંત વિહારી વીર પરમાત્મા ક્યાં ક્યાં બેસતાં, ઊભા રહેતાં કે ધ્યાન કરતાં હતાં તેનો ઉલ્લેખ વાંચીને આંખમાંથી ભક્તિના અશ્રુ વહેવા માડે છે. પરમાત્મા ક્યારેક સ્મશાન ઘાટમાં, ક્યારેક સૂના ઘરોમાં, ક્યારેક ઘાસના ઝૂંપડા નીચે અથવા વૃક્ષની નીચે ઊભા રહીને કાઉસગ કરી આત્મનિષ્ઠ થઈ જતાં. તેઓ એકાંતમાં ઊભા રહીને ‘અજ્ઞતથં ચિંતિ’ અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ કરી જતાં. વાસનાના મૂળ ક્યાં છે? કર્મ બંધન કેવી રીતે થાય છે ? તેનું આંતર નિરિક્ષણ કરીને આવા વિભાવોથી પર થઈ શુદ્ધ સ્વભાવમાં પ્રવેશ કરી સાધનાના અંતે અરિહંત બની તીર્થંકર પદ પામી ગયા.

નવમું ઉપધાનશ્રુત અધ્યયન, તે આ શ્રુતસ્કંધનો સુવર્ણકળશ છે. કોઈ પ્રકારનો આડંબર કે અતિશયોક્તિ વિના પ્રભુના નિર્મળ ત્યાગને જ તેમાં સ્પર્શ છે. ૭૦ ગાથામાં ફક્ત તેમના ત્યાગની ચર્યાનું વર્ણન છે. સમી સાંજના હેમંતઋતુમાં ઘરેથી ચાલી નીકળ્યા. આ રીતે આરંભ કરીને તેમની શ્રમણવૃત્તિને દેદિપ્યમાન કરી છે. જે લોકો આ અધ્યયન ધ્યાનથી વાંચશે તેને નિર્ગ્રંથ મુનિઓના કઠોર ત્યાગમય જીવનની ઝાંખી થાય છે.

આવા ઘણા ભાવો આમુખમાં આલેખવા માટે મન લલચાય પરંતુ આપણા વિદ્વાન સાધ્વીજી મહારાજોએ ભાષાંતર કરીને ઘણા ભાવો સ્પષ્ટ કર્યા છે જેથી એ પ્રસંગોને ફરીથી ન આલેખતા તેમની ભવ્યતા વિષે જ બે શબ્દો કહ્યા છે. સમ્યગ્દર્શન વિષે જે સચોટ ઉદાહરણ મૂક્યું છે. સેવાળના ઘર નીચે રહેતો દેડકો ક્યારેક તે ઘરમાં છિદ્ર થતાં ઉપર આકાશમાં ચંદ્રના દર્શન કરી નવાઈ પામે છે અને કૂવામાં જ પોતાની દુનિયા સમજી બેઠેલો

આ દેડકો વિશાળ વિશ્વના દર્શન કરે છે. એ જ રીતે અહીં જીવને કર્મરૂપી સેવાળના દળમાં શુદ્ધ ઉપયોગ રૂપી છિદ્ર થતાં ચંદ્રરૂપ શીતળ પ્રભાવી આત્માના દર્શન થાય છે ત્યારે તે દેહરૂપી પરિગ્રહની નાની દુનિયાથી બહાર નાકળી અસંખ્ય પ્રદેશી લોકાકાશને સ્પર્શી શકે તેવી જ્ઞાનાત્મક આત્મારૂપી દુનિયામાં પ્રવેશ કરી સમ્યક્ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ-જેમ આ શાસ્ત્ર વાંચતા જઈએ છીએ તેમ-તેમ તેના એક-એક શબ્દ રણભૂમિમાં લડતા યોધાને શૂરાતન ચડાવે છે. આવા શબ્દો કર્મશત્રુ સાથે લડતા આત્મારૂપી યોધાને શૂરાતન ચડાવી અરિ કહેતા દુશ્મનના સંહાર કરવાની કળા શીખવી અરિહંત બનાવે છે. આચારાંગ શાસ્ત્ર એ, સમગ્ર જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે. તેમાં જૈન સંપ્રદાયની શાખાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. તેમજ પરસ્પરનો કોઈ પ્રતિભાવ પણ પ્રગટ થતો નથી. સમગ્ર જૈન સમાજ નહીં માનવમાત્રને સ્પર્શી જાય તેવી અલૌકિક સિધ્ધાંતોની માળા શાસ્ત્રકારે અર્પણ કરી છે.

શ્રી લીલમબાઈ મહાસતીજીએ ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનના નામે એક વિરાટ ઐતિહાસિક કાર્યમાં પગલા ભરવા શરૂ કર્યા છે અને સૌભાગ્યથી વિદ્વાન શિષ્યા રત્નાઓ મહાસતીજીઓએ આ કાર્યના સંપાદન કાર્ય માટે ભેખ લીધો છે. તપસમ્રાટ શ્રી રતિલાલજી મહારાજની કૃપા મેળવી ધનાઢ્ય શ્રાવકોને માર્ગદર્શન આપી કરોડોના ખર્ચે આ આગમમાળા ઊભી કરી છે. અરીસા જેવા નિર્મળ સ્વચ્છ અક્ષરો અને ઉત્તમ સંપાદન દ્વારા શાસ્ત્રો પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે, તે સમાજનું અહોભાગ્ય છે અને ગોંડલગચ્છનું મહા ગૌરવ છે. આ વર્તમાન કાળે પ્રમાદ અવસ્થાને ખંખેરી તપશ્ચર્યાનું અવલંબન કરી ત્રિલોકમુનિ જેવા સંતનું આવશ્યક માર્ગદર્શન મેળવી જે જ્ઞાનનો રાજમાર્ગ તૈયાર કર્યો છે તે ખરેખર પરમાનંદ આપે તેવો અવસર છે.

આ સ્થળે અમે આચારાંગ શાસ્ત્રનો સંક્ષિપ્ત આમુખ લખ્યા પછી આપણા સાધનારત મહાસતીજીઓને હૃદયના આશીર્વાદ આપી તેઓ આગળના બધા આગમોનું સંપાદન સુંદર રીતે સ્વસ્થ રહી કરી શકે તેવી ભાવના પ્રગટ કરતા અપાર હર્ષ થાય છે..... આ આગમના કાર્યને શબ્દોથી ન્યાય આપી શકાય તેમ નથી. અદ્વિતીય મૌનભાવે હર્ષિત હૃદયે બિરદાવી શકાય તેવું છે. આગમરૂપી સમુદ્રમાં સ્નાન કરી ડૂબકી મારી આ રત્નાકરમાંથી રત્નો પ્રગટ કરી સમાજને અર્પણ કરવાનું ભગીરથ કાર્ય ખરેખર આપણા સંપ્રદાયની કીર્તિનો સાર્વભૌમ ધ્વજ ફરકાવશે ને નિ:શંક છે.

પુન: ધન્યવાદ.

જયંતમુનિ
પેટરબાર.

સંપાદકીય

ભાવયોગિની બા. બ્ર. પૂ. લીલમબાઈ મ. સ.

પ્રિય પાઠક ગણ !

જૈન આગમ સાહિત્યનું, પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ અને ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે. તે સ્થૂળ અક્ષરદેહથી જ વિશાળ અને વ્યાપક નથી પરંતુ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, ન્યાય-નીતિ, આચાર-વિચારનું, ધર્મ-દર્શન, અધ્યાત્મ અને અનુભવનો અનુપમ અક્ષય ખજાનો છે. ભારતીય ચિંતનમાંથી થોડી ક્ષણો માટે જૈન આગમ-સાહિત્યને પૃથક્ કરવામાં આવે તો ભારતીય સાહિત્યની આધ્યાત્મિક ગરિમા તથા દિવ્ય અને ભવ્ય જ્ઞાનની તેજસ્વિતા ઝાંખી-ધૂંધળી લાગશે અને એવી પ્રતીતિ થશે કે આપણે બહુ મોટા નિધાનથી વંચિત છીએ.

અમારી નિષ્ઠા, શ્રદ્ધાનું પ્રતિનિધિત્વ કરનાર એક શબ્દ છે 'આગમ'. આચાર્ય મલયગિરિના ભાવાનુસાર 'આગમ' અધ્યાત્મજ્ઞાનનું એક પવિત્ર એવં અક્ષય સ્રોત છે. 'આગમ' અધ્યાત્મનું નિર્મળ દર્પણ છે. જેમાં આપણે આત્માનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ જોઈ શકીએ છીએ. આગમ અર્થાત્ આત્મબોધનું માધ્યમ.

જૈન પરંપરામાં આગમના મૂળ ઉદ્ગાતા-તીર્થંકર દેવ છે પરંતુ આગમના રચનાકાર ગણધર કહેવાય છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંતોની વાણી હોવાથી "આગમની" પ્રામાણિકતા અને સાર્વભૌમિકતા સર્વથા અસંદિગ્ધ હોય છે. ગણધરો દ્વારા નિબદ્ધ (ગુંથિત) જ્ઞાન 'અંગપ્રવિષ્ટ' આગમના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે તથા તેના આધારે અન્ય બહુશ્રુત શ્રમણો દ્વારા રચિત તદનુસારી શ્રુતજ્ઞાન 'અંગબાહ્ય' આગમ કહેવાય છે. અંગ પ્રવિષ્ટ આગમ-દ્વાદશાંગી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પ્રથમ અંગ છે- આચારાંગ. જૈન આચાર શાસ્ત્રનો તે મૂળભૂત આધાર ગ્રંથ છે. તેમાં સાધકના આભ્યંતર એવં બાહ્ય વ્યક્તિત્વની પરિપૂર્ણ આભા તરવરે છે. સદ્વિચારની શબ્દ-સંધિઓમાં સદાચારનો સંચાર કરવો તે જ મૂળાધાર છે. મહત્વપૂર્ણ વાત એ છે કે દર્શન અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાન

સૂત્રકૃતાંગ તથા વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ જેવા આગમોને બીજા તથા પાંચમા સ્થાને રાખીને આચારપ્રધાન શાસ્ત્રને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. તેનાથી 'આચાર' ધર્મની મહત્તા સ્વયં પ્રગટ થાય છે. આચારાંગ સૂત્રમાં જૈન પરંપરાનો અખૂટ ખજાનો છે અને સ્વસ્થ આચારદર્શન છે.

આચાર્ય શ્રી ભદ્રબાહુના કથનાનુસાર સંપૂર્ણ અંગ સૂત્રોનો સાર આચાર છે, આચારનો સાર સમ્યક્ ચારિત્ર, સમ્યક્ ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ અને નિર્વાણનો સાર આત્માનું અવ્યાબાધ સુખ. આ પ્રમાણે અવ્યાબાધ અનંત સુખ પ્રાપ્તિનું મૂળભૂત કારણ બને છે સમ્યક્ આચાર. સમ્યક્ આચારનું પ્રતિપાદન કરનાર પ્રથમ અંગ "આચારાંગ" છે. આ દૃષ્ટિથી પણ આચારાંગ સૂત્રની સ્વાધ્યાય, આત્માના અવ્યાબાધ સુખોનું આધારભૂત કારણ સિદ્ધ થાય છે.

આવું આ 'આચારાંગ' પરમેષ્ટિ મુનિ પુંગવોના પરમ પ્રસાદે પરમ કૃપાળુ પરમ ઉપકારી ગુરુદેવશ્રી પૂ. પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબની જન્મશતાબ્દીના શુભ નિમિત્તે પ. પૂ. તપોનિધિ ગુરુદેવની અસીમકૃપાએ તેમજ ગોંડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમદાર્શનિક પૂ. શ્રી જયંત ગુરુદેવની નેશ્રાએ પૂ. વાણીભૂષણ ગિરીશ ગુરુવર્યોના માર્ગદર્શન બળે, પૂ. ત્રિલોકમુનિવર્યના સિદ્ધાંતના શુદ્ધિકરણપૂર્વકના અવલોકન સહયોગે, ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ લખવાનો અમે સતીવૃંદ અલ્પ પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. વિશ્વાસ છે કે તે જ્ઞાની પુરુષના પ્રભાવયોગથી પરમાર્થ રૂપમાં દરેક સાધકવૃંદને પરિણમન થશે. ધન્ય હો કરુણાનિધિ અનન્ય શરણદાતા નિર્ઝંથ ગુરુવર્યોને, જેના કૃપાબળે મારા સમી પામર સાધ્વીને આજે આગમ અવગાહન કરવાનો અણમોલ અવસર પ્રાપ્ત થયો, તેથી મારી સંયમ યાત્રા કૃતાર્થ બની રહેશે.

પ્રિય સાધકવૃંદ—વાચકગણ !

તમારા કરકમળમાં કલ્યાણકારી, મંગલકારી, બીયારણમાં રહેલ આત્માનું ઉદ્ભવન કરવાના કેન્દ્રરૂપ પ્રથમ અંગ આચારાંગ સૂત્ર પ્રેષિત કરવામાં આવે છે. નયન કમળ ખોલીને "આગમ"ના ઉપરનું કવર તું ફક્ત દ્રશ્યનો દૃષ્ટા બની, અન્ય વિચાર કર્યા વિના, સંકલ્પ વિકલ્પના તરંગો શાંત કરી, વિક્લીન કરીને જોવાનું જ કાર્ય કરજે. તો પ્રથમ નજરે આત્મા મંડળમાં પ્રસન્ન, નિર્મળ, અવ્યયી, અચિંત્ય, તીર્થકર દેવાધિદેવનો દેદીપ્યમાન મુદ્રાયુક્ત ચહેરો દેખાશે. તેમાંથી જ દ્રવિત થતું અદ્ભુત ત્રિપદીના રૂપમાં

સુવર્ણ અક્ષરમાં ગોઠવાયેલું " ઉપ્પન્નેઈવા, "વિગમેઈવા", "ધુવેઈવા" રૂપ જગત નજરે પડશે. આ ત્રિપદીમાં ત્રણેય લોકના સર્વ પદાર્થનું પૂર્ણ જ્ઞાન સમાયેલું છે. 'ઉપ્પન્નેઈવા' પદમાં સર્વ જીવ અને અજીવની નવી નવી અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થતી નજરે પડે છે. જ્યારે 'વિગમેઈવા' પદમાં દરેક પદાર્થની અવસ્થાઓનો વિનાશ થતો નજરે પડે છે અર્થાત્ જગતમાં જોવાતા દરેક પદાર્થની નૂતન અવસ્થાઓ ઉપજે છે અને પુરાતન અવસ્થાઓ વિગમ-વિલય થઈ જાય છે, નષ્ટ થઈ જાય છે. આ બંનેનો સમન્વય કરી 'ધુવેઈવા' પદ તે પદાર્થના મૌલિક અસ્તિત્વને દેખાડે છે કે મૌલિક રૂપમાં પદાર્થ શાશ્વત છે.

આ રીતે આ ત્રણ પદ ત્રણે લોકના સમસ્ત પદાર્થોના સમસ્ત સ્વરૂપને સમાવીને શોભી રહ્યા છે. તેને સમજવા આગળ વધતાં આચારાંગ સૂત્ર બહુ રંગોમાં દેખાય છે. ઉપરથી જોઈ તેના અંદર પ્રવેશતાં જીવને ભાન થાય છે કે અનાદિકાળથી આ કાયાની માયા, રાગદ્વેષ, મોહના સંગાથી બનીને સંસારમાં રમી છે. તેને નિસંગ, નિશાંત બનાવવા માટે સદાચરણમાં લાવવાનો પુરુષાર્થ કરવો અને કાયાના દરેક અવયવોને પરમાંથી ખસેડી સ્વમાં લાવવા માટે, વ્યવસ્થિત બનાવવા માટે અસદ્ વાતાવરણમાંથી પાછા વળીને સમતુલામાં મુકવાનો બહુ બહુ આયામ, વ્યાયામ, વૃત્તિના સંગ્રહ સાથે વિગ્રહ કરવો પડે, યુદ્ધ ખેલવું પડે છે. ત્યાર પછી કાયાની આક્રમક આદતનો નિગ્રહ થાય છે. નિગ્રહ કરતાં કરતાં નિરંજન નિરાકાર બનાય છે.

આવું જ્ઞાન આપતું આ સિદ્ધાંત છે. તેના બે શ્રુત સ્કંધ છે. પહેલો શ્રુતસ્કંધ જાણપણા માટે જ્ઞાન પ્રગટ કરવા માટેનો છે અને બીજો શ્રુતસ્કંધ સંપૂર્ણ આચરણ માટેનો છે. બાંધેલા કર્મ કેવા ક્યારે ઉદયમાં આવે ત્યારે ઉપસર્ગ કે પરીષદને તું કોઈને નિમિત્ત બનાવ્યા વિના સ્વકૃત છે તેમ જાણતા શીખ. આ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના નવ અધ્યયન છે. બીજા શ્રુતસ્કંધના ૧૬ અધ્યયન છે. કુલ મળી ૨૫ અધ્યયન છે. પ્રથમ નવ અધ્યયનમાં પહેલા અધ્યયનનું નામ છે "શસ્ત્રપરિજ્ઞા." શસ્ત્રને તું જાણ, તારા ત્રણ યોગ સાધન બને તેના માટે ચારેય બાજુનું જ્ઞાન કર. અત્યાર સુધી યોગ શસ્ત્ર બનીને પરિનિમિત્તને પોતાનું માની દંડિત કર્યા છે તેથી પરિભ્રમણ થયું છે. પરિભ્રમણ પૂર્વાદિ દસ દિશામાં રહેલા સર્વ જીવો સાથે જડ જગતનું મમત્વ બાંધી સંધિ કરી ભમી રહ્યો છે. તે સંધિને તું જો- નીચે જો, ઉપર જો, તીરછું જો અને વિપશ્યના-અનુપ્રેક્ષા કર. તને લાગશે કે કર્મ જુદા અને જીવ પણ જુદો. ભ્રમણ કરાવનાર તત્ત્વ અલગ છે અને ભ્રમણ કરનાર હું પણ

અલગ છું. મેં જ પોતે જડ સાથે સંધિ કરી છે. તેથી પરિભ્રમણ થાય છે. આવું શસ્ત્રનું જ્ઞાન કર્યા પછી અસ્તિત્વનો બોધ થાય છે. પોતે જ કર્મ બાંધે છે. તેથી આત્મા કર્તા થયો. તે જ લોકમાં રહીને કર્મ બાંધે છે તેથી લોકમાં રહેનારો થયો. કર્મના આશ્રવે ક્રિયા કરતો રહે છે તેવો બોધ આત્માવાદી, લોકવાદી, કર્મવાદી, ક્રિયાવાદીનો થાય છે. ત્યારે તે સંવરમાં આવવાનો નિર્ણય કરે છે. સંવરમાં આવવા માટે છકાયનું સ્વરૂપ સમજે તેની વાતો આ સૂત્રમાં આવેલ બહુ બહુ નાના નાના વાક્યો અને વિરાટ અર્થવાળી સુક્તિઓને અવધારે છે. અરેરે, મારા સમાન સર્વ જીવોને સુખ પ્રિય છે. તેઓ શરીર ધારણ કરીને નાની નાની કાયામાં રહેલા છે. હું મોટી કાયામાં રહ્યો છું, મને મન મળ્યું છે, મારે વિચાર કરવો પડે. મને શરીરરૂપ મહેલ મળ્યો તે કોઈના નાના ઝૂંપડાનો નાશ કરવા માટે નથી.

અત્યાર સુધી આ મહેલની મરામત માટે નાના ઝૂંપડાને કચડી નાખ્યા છે. તારા અવયવો શસ્ત્ર બની બીજાનો નાશ કરવા માટે નથી પણ અભયદાન આપી તેમાંથી તરી જવાનું છે. આ જ્ઞાન કર્યા પછી સાધક આગળ વધે છે. કર્મ સંધિકાળનો મર્મ જાણી પોતાના યોગનું શસ્ત્ર બનાવી જીવોનો નાશ નહીં કરતાં કર્મનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ યોગનો ઉપયોગ કરી, લોક વિજય માટે કટિબદ્ધ થાય છે. માટે બીજું અધ્યયન 'લોકવિજય'નું આપ્યું. લોકવિજયના ઉપાયો બતાવ્યા. આસક્તિ તોડ, અશરણનો બોધ પ્રાપ્ત કર, પ્રમાદ ત્યાગ, અરતિ લોભનો ત્યાગ, અભિમાનનું નિરસન, પરિગ્રહની મૂર્છાનો ત્યાગ થાય તો જ લોકનો વિજય થાય. જેઓને લોકવિજય કરવો હોય તેઓએ સહનશીલતા કેળવવી પડે. તેથી ઠંડી, ગરમી, આકુળતા, વ્યાકુળતા, વ્યથા, કથા કરવાનો ત્યાગ યમ નિયમમાં ઉત્થાન કરવું. ઠંડી-ગરમી સહન કરવી તેથી ત્રીજા અધ્યયનનું નામ 'શીતોષ્ણીય' આપ્યું. જાગૃતિપૂર્વક ક્રિયા કરતાં સમતામાં રહેવું પડે તે ગુણ કેળવાય તો જ સમદર્શી બનાય છે તેથી ચોથા અધ્યયનનું નામ 'સમ્યક્ત્વ' આપ્યું. સમકિત પ્રગટ થયા પછી જ લોકના સારભૂત એવા આત્માની શ્રદ્ધા થાય છે અને પછી જબરો પુરુષાર્થ શસ્ત્ર પ્રયોગનો કર્મ સાથે કરે છે. જેથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટે છે. તે જ લોકનો સાર છે માટે પાંચમું 'લોકસાર' અધ્યયન આપ્યું છે. જે લોકનો સાર પામે છે તે બાંધેલા કર્મ ઉદયમાં આવતા તથા નહીં આવેલાની ઉદીરણા કરીને સમભાવે જ્ઞાતા દષ્ટા બનીને ધૂત-કર્મને ખંભેરી નાંખે છે માટે પછીના અધ્યયનનું નામ 'ધૂત' રાખ્યું અને ખંભેરવાની કેવી કેવી ક્રિયા કરાય તેને માટે અતિ તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞા કરવી પડે છે.

આત્માના મૂળમાં જવું પડે છે. તેમાં જવાની રીતોને અપનાવવાની કળા જેમાં છે તે અધ્યયનનું નામ સાતમું 'મહા પરિજ્ઞા' રાખ્યું. મહાપરિજ્ઞા પામે તે જ કષાયનો નાશ કરી શકે છે તેથી આઠમા અધ્યયનનું નામ 'વિમોક્ષ = વિમોક્ષ' રાખ્યું. આ વિકારમાંથી સ્વસ્થ બની મોક્ષમાં કેમ જવાય તેના માટે તપ કેવા કરાય તેની વાતો બતાવતા ખુદ ભગવાને જ પ્રયોગ સિદ્ધ કરી પોતાની જ ચર્ચા બતાવી. અહીંથી કરેલા જ્ઞાનને ક્રિયાન્વિત બનાવવા માટે ઉપધાન નામનું નવમું અધ્યયન બતાવ્યું. અહીંથી જ જ્ઞાનપૂર્વકની આરાધના સાધકની ચાલુ થાય છે. લાગે છે કે સાધકે પોતાની જ વસંતઋતુ ખીલવવી હોય તો તેઓને પાંચે ય ઋતુમાંથી પસાર થવું પડે છે. જેમ કે ગ્રીષ્મ ઋતુમાંથી જ વર્ષાઋતુ બને છે, વર્ષામાંથી શરદ અને શરદમાંથી શિશિર અને તેમાંથી હેમંત અને ત્યાર પછી જ વસંતઋતુ બને છે. એવી રીતે જ્ઞાનબળીઓ આત્મા પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી, સંવેગ વૈરાગ્યપૂર્વકનો અટલ નિર્ણયવાન બની પરાક્રમપૂર્વક કર્મ ક્ષય કરવા ઝંપલાવે છે. તે કાયાને પંપાળતો નથી પરંતુ કાયકલેશ તપ દ્વારા સમજણપૂર્વક ધ્યાન યોગી બની ઝૂઝે છે, યુદ્ધ કરે છે. ગમે તેવા કર્મના નિમિત્તે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચના ઉપસર્ગ આવે તોપણ ઉપધ્યાન—આત્માનું ધ્યાન ધરતો હોવાથી તે સર્વનો સાક્ષી જ રહે છે. અનાદિકાળ થી લેપાયેલાં કર્મો તપરૂપી ગ્રીષ્મઋતુ દ્વારા પીગળી ઊઠે છે. આત્મપ્રદેશથી કર્મ જુદા પડી પ્રવાહિત થાય છે. જાણે કે શરીરમાં ગરમી થતાં પસીનો છૂટતો ન હોય! વર્ષાઋતુની જલધારાથી ધરતી નિર્મળ બને તેમ જ્ઞાનામૃત રૂપી વર્ષાથી કર્મમળ ધોવાતાં આત્મા નિર્મળ શરદઋતુ સમાન બની જાય છે. શરદઋતુ સમાન બનેલા આત્માને શાંતિ શીતળતાનો અનુભવ થાય છે. જાણે કે શિશિર ઋતુએ વાસ કર્યો. જેમ ખેતરોમાં વાવેલા ધરતી પરનાં ધાન્ય બધાને પકાવી શીતળતાના ગુલાબી રંગે રંગી નાખે. અંકુરમાંથી થડ, શાખા, પ્રશાખા, ફૂંપળો, ધાન્ય, બીજ પાકીને લાલ બની જાય તેમ સાધકના ગુણો વિકસિત થવા લાગે. સહિષ્ણુતાના સહારે સાધક ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યના રંગે રંગાઈ તેમાં રસ તરબોળ બની આગળ વધતાં આત્મ સ્વરૂપમાં લીન થઈ અને આરોગે અર્થાત્ હેમંતમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે અશુભ આદતો વિનાશ પામી જેમ વિષ્ટામાંથી મિષ્ટાન પાકે તેમ આત્મા અશુભમાંથી નીકળી મહાવ્રતીરૂપ હેમંતમાં પ્રવેશ કરી અષ્ટ પ્રવચન માતાના ખોળામાં ખેલવા કુદવા યોગ્ય રસનાં રસાયણવાળી વસંતને પ્રગટાવે છે. અષ્ટ પ્રવચન માતાની કાળજી રાખનારો સાધક આત્માની વસંત ખીલાવી સ્વરૂપમાં વાસ કરે છે અને સદાને માટે જન્મ મરણ કરાવનારા કર્મથી છૂટકારો પામે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમન્વય કરાવતું આ આચારાંગ સૂત્ર છે. તો ખોલો અને સાધક બની વસંતઋતુમાં રસ તરબતર

બની, આત્માના ગુણોને માણો.

આવું સુંદર સત્વ તત્ત્વથી ભરપૂર ગહનતમ વાતોને ગદ્ય-પદ્યમાં બતાવીને આત્માના ગુણોથી સભર જ્ઞાન કરાવતાં પ્રસ્તુત સૂત્રના અનુવાદિકા છે અમારા વિદુષી **સુશિષ્યા હસુમતીશ્રી**. તેમણે શ્રમણી વિદ્યાપીઠમાં શાસ્ત્ર વિશારદ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. પંડિત શોભાચંદ્ર ભારિલ્લ સાહેબના હોંશિયાર વિદ્યાર્થિની થઈ પ્રિયપાત્રી બની રહ્યા છે. તેઓએ ગુજરાતી અનુવાદનો પ્રશંસનીય પુરુષાર્થ કર્યો છે. તેઓ સિદ્ધાંત અનુસાર સાધક દશા કેળવે તેવી શુભેચ્છા. આ આગમને સુશોભિત બનાવનાર, સુંદર હાઈનો ભાવ ભરી અલંકૃત કરનાર પૂ. ત્રિલોકમુનિરાજને શત્ કોટી વંદના. આ આગમ અવગાહન કરાવનાર સહયોગી સાધ્વીવૃંદને અનેકશઃ સાધુવાદ.

શ્રમણોપાસક મુકુંદભાઈ વગેરેને ધન્યવાદ. પ્રકાશન સમિતિના માનદ શ્રી પરમાગમ પ્રત્યે અવિહડ ભક્તિ ભાવથી ભરેલા ભામાશા રમણિકભાઈ એવં આગમ પ્રકાશન કરવાનાં અડગ ભેખધારી દઢ સંકલ્પી તપસ્વિની માતુશ્રી વિજયાબેન તથા ભક્તિસભર શ્રી માણેકચંદભાઈ શેઠના સુપુત્ર નરબંકા રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન સંઘના પ્રમુખશ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ તથા કાર્યાન્વિત સર્વ સભ્યગણ, કાર્યકર્તાઓ, મુદ્રણ કરનાર નેહલભાઈ, તેમના પિતાશ્રી હસમુખભાઈ તથા આગમના શ્રુતજ્ઞાન દાતાઓ વગેરેને અભિનંદન સહ અનેકશઃ ધન્યવાદ.

આ આગમના અનુવાદ સંશોધન સંપાદનમાં ઉપયોગી થયેલા, પૂર્વ પ્રકાશિત આગમોના પ્રકાશક સંપાદકોને આભારસહ અનેકશઃ સાધુવાદ. આ આગમ અવગાહન કરવામાં કોઈ ત્રુટિ રહી જવા પામી હોય, વીતરાગ વચન વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડં.

**બોધિ બીજ દીક્ષા-શિક્ષા દોરે બાંધી, મુક્ત-લીલમ તણા તારક થયા,
એવા ગુરુણી "ઉજમ-ફૂલ અંબામાત" ને, વંદન કરું ભાવભર્યા ;
વીતરાગ વચન વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો, માગુ પુનઃ ક્ષમાપના,
મંગલ મૈત્રી પ્રમોદ ભાવમાં વહો સહુ, એવી કરું વિજ્ઞાપના.**

પ.પૂ. શ્રી સૌમ્યમૂર્તિ અંબાબાઈ મ.સ.ના સુશિષ્યા
—આર્યા લીલમ

સંપાદન અનુભવ

ડો. સાધ્વી આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

આચારો પ્રથમો ધર્મઃ । જૈન ધર્મ આચાર પ્રધાન છે. સાધકોના આધ્યાત્મિકવિકાસ ક્રમમાં પણ સાધક ક્રમશઃ દર્શનમોહનીય એન ચારિત્રમોહનીય કર્મનો નાશ કરવા પુરુષાર્થશીલ રહી આચાર વિશુદ્ધિથી ચારિત્રગુણ પ્રગટ કરે છે. ચારિત્રવિશુદ્ધિથી વીતરાગદશા પ્રગટ થાય ત્યાર પછી જ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. આ રીતે સાધનાના ક્ષેત્રમાં આચારની મહત્તા છે, તેથી જ દ્વાદશાંગી ગણિપિટકમાં શ્રી આચારાંગસૂત્રનું સ્થાન પ્રથમ છે.

આગમ પ્રકાશનના ક્રમ અનુસાર શ્રી આચારાંગસૂત્રના સંપાદનનો પ્રારંભ થયો. આ શાસ્ત્ર ગદ્યાત્મક છે, તેની ભાષા અન્ય શાસ્ત્રોથી વધુ પ્રચીન હોય તેમ પ્રતીત થાય છે. તેમાં ઘણા સૂત્રો નાના છતાં અર્થસભર અને ગંભીર છે, તેથી અહીં સૂત્રોના અર્થ વૃત્તિ, ટીકા વગેરે ગ્રંથોના આધારે કર્યા છે. ઘણી વાર એક શબ્દના એક થી અધિક અર્થ થતાં હોય છે, તે દરેક અર્થને જોતાં સૂત્રના અર્થની વિશાળતા સમજી શકાય છે.

જેમ કે અધ્ય. ૧/૨ શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં ગ્રંથે શબ્દનો પ્રયોગ છે. સામાન્ય રીતે ‘ગ્રંથ’ શબ્દનો અર્થ પુસ્તક થાય છે. શબ્દકોષમાં ગ્રંથ શબ્દનો અર્થ ‘ગાંઠ’ કર્યો છે. શરીરવિજ્ઞાનમાં ગાંઠ અર્થ સ્વીકાર્ય છે. જૈનાગમોમાં ગ્રંથે શબ્દનો વિશિષ્ટ અર્થ કર્યો છે. ટીકાકાર શ્રી મલયગિરીના કથનાનુસાર જેના દ્વારા જીવ બંધાય છે, તે ગ્રંથ છે. જીવ કર્મ દ્વારા જ બંધાય છે અને કર્મબંધનું મુખ્ય કારણ કષાય હોવાથી કષાય જ ગ્રંથ કે ગ્રંથી રૂપ છે. આ રીતે દરેક શબ્દોની વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી વિચારણા થતાં શાસ્ત્રના ભાવોની વિશાળતા પ્રતીત થાય છે.

અધ્ય. ૩/૧માં પમાઈ - પ્રમાદ શબ્દની સ્પષ્ટતા માટે પ્રમાદના પાંચ પ્રકાર, છ પ્રકાર અને આઠ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

અધ્ય. ૨/૧માં ખણં જાણાહિ પંડિય । સૂત્રમાં ‘જ્ઞાણ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. વિવેચનમાં ટીકાના આધારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ જ્ઞાણના ચાર અર્થ કર્યા છે.

અધ્ય. ૫/૬માં સિદ્ધશાનું નિરૂપણ છે. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના વિવેચનમાં શાસ્ત્રપાઠના અર્થ ઉપરાંત ઔપપાતિક સૂત્રના આધારે સિદ્ધશાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

અધ્ય. ૨/૩માં સે અસઈં ઉચ્ચાગો... સૂત્રમાં સંસારી જીવોના વિવિધ યોનિઓમાં થતાં પરિભ્રમણનું કથન કરીને સાધકોને અહંકાર ત્યાગનો ઉપદેશ અપ્યો છે. વિવેચનમાં શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક ૧૨/૭ નો સંદર્ભ આપી સંસારના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરી સંસારભાવનાનું દશ્ય ખડું કર્યું છે. જે સાધકોને માટે વૈરાગ્યપ્રેરક છે. પુરિસા! તુમમેવ તુમ મિત્તં જેવા અન્ય અનેક અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય સૂત્રોને વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. તે ઉપરાંત શ્રી સંતબાલજી મ. સા. એ આચારાંગસૂત્રના દરેક અધ્યયન પર ચિંતનાત્મક નોંધ લખી છે. તે સાધકોને ચિંતન - મનન માટે ઉપયોગી હોવાથી પ્રસ્તુત સંસ્કરણના પરિશિષ્ટમાં તેનું ગ્રહણ કર્યું છે.

સર્વ જિજ્ઞાસુ સાધકોને સંવેગ અને નિર્વેદ ભાવની વૃદ્ધિમાં સહાયક બને, તે રીતે આ શાસ્ત્રનું વિવેચન તૈયાર થયું છે.

તેમાં તપસમ્રાટ ગુરુદેવની કૃપા, આગમમનીષી પૂ. ત્રિલોકમુનિ મ. સા. નો આગમરુચિ પૂર્વકનો અથાગ પુરુષાર્થ તથા ગુરુણીમૈયા પૂ. લીલમબાઈ મ. નો આચારપ્રધાન સમગ્ર જીવનવ્યવહાર અમારા માટે પ્રેરક અને સહાયક બન્યો છે. કાર્યસફળતાની આ ક્ષણે તેઓશ્રીના પાવન ચરણોમાં અહોભાવપૂર્વક સાદર વંદન કરી વિરામ પામીએ છીએ.

અંતે આ શાસ્ત્રનું પ્રકાશન સર્વ સાધકોને આચારવિશુદ્ધિમાં કારણભૂત બને, એ જ શુભકામના...

વીતરાગવાણીની પ્રરૂપણામાં કોઈ પણ પ્રકારે સ્ખલના થઈ હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સદા ઋણી માત-તાત ચંપાબેન-શામળજીભાઈ !	સદા ઋણી માત-તાત લલિતાબેન-પોપટભાઈ !
કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન,	કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન,
અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !	અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !
આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન	આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન
શરણુ ગ્રહ્યું પૂ. મુક્ત - લીલમ ગુરુણીશ્રી !	શરણુ ગ્રહ્યું પૂ. મુક્ત - લીલમ - વીર ગુરુણીશ્રી !
ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન	ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન
દેવગુરુ-ધર્મની મળે એવી કૃપા	દેવગુરુ-ધર્મની મળે એવી કૃપા
શ્રુત આરતીએ પામું આત્મદર્શન.	શ્રુત સુબોધે કરું કપાયોનું શમન.

અનુવાદિકાની કલમે

બા. બ્ર. પૂ. હસુમતીબાઈ મ. સ.

આગમનું મહત્વ :-

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં જૈન આગમ સાહિત્યનું પોતાનું એક વિશિષ્ટ અને ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે. તે સ્થૂલ અક્ષરદેહથી જ વિશાળ તેમજ વ્યાપક નથી પરંતુ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો, ન્યાય અને નીતિનો, આચાર અને વિચારનો, ધર્મ અને દર્શનનો, અધ્યાત્મ અને અનુભવનો અનુપમ તેમજ અક્ષય કોષ છે.

વૈદિક પરંપરામાં જે સ્થાન વેદોનું છે, બૌદ્ધ પરંપરામાં જે સ્થાન ત્રિપિટકનું છે, પારસી ધર્મમાં જે સ્થાન અવેસ્તાનું છે, ઈસાઈ ધર્મમાં જે સ્થાન બાઈબલનું છે, ઈસ્લામ ધર્મમાં જે સ્થાન કુરાનનું છે. જૈન પરંપરામાં તે સ્થાન આગમ સાહિત્યનું છે. ઋષિઓના નિર્મળ વિચારોનું સંકલન તે વેદ છે. તેઓ તેમના વિચારોને મુખ્ય કરે છે પરંતુ જૈન આગમ અને બૌદ્ધ ત્રિપિટક ક્રમથી ભગવાન મહાવીર અને તથાગત બુદ્ધની વાણી અને વિચારોનું તેમજ તેમના જ્ઞાનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

આગમની પરિભાષા :-

આગમ શબ્દની આચાર્યોએ જુદી-જુદી પરિભાષા કરી છે. જેનાથી પદાર્થોની પરિપૂર્ણતાની સાથે મર્યાદિત જ્ઞાન થાય છે તે આગમ છે. જેનાથી પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે તે આગમ છે. ભગવતી, અનુયોગદ્વાર અને ઠાણાંગમાં આગમ શબ્દ શાસ્ત્રના અર્થમાં વપરાયેલો છે. પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ આ ચાર ભેદ છે. આગમના લૌકિક અને લોકોત્તર આ બે ભેદ કર્યા છે. તેમાં 'મહાભારત' 'રામાયણ' વગેરે ગ્રંથોને લૌકિક આગમ ગણ્યા છે અને આચાર્યાંગ, સૂચગડાંગ વગેરે આગમોને લોકોત્તર આગમ કહેલ છે. જૈન દષ્ટિએ જેઓએ રાગ, દ્વેષને જીતી લીધા છે તે જિન તીર્થંકર અને સર્વજ્ઞ છે. તેઓનું તત્ત્વચિંતન, ઉપદેશ અને તેઓની વિમલ વાણી

આગમ છે.

તીર્થંકર ભગવાન કેવળ અર્થ રૂપે જ ઉપદેશ આપે છે અને ગણધર જ તેને બીજાંકુરમાં પરિણમન કરી વિશાળ દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર બાદ શાસન માટે સૂત્રબદ્ધ કરે છે. આગમ સાહિત્યની જે પ્રમાણિકતા છે તેનું મૂળકારણ ગણધરકૃત છે માટે નહિ પરંતુ તેના મૌલિક ઉદ્ગમ રૂપ તીર્થંકરની વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા કારણ છે. ગણધર તો કેવળ દ્વાદશાંગીની જ રચના કરે છે, પરંતુ કાલાંતરે આવશ્યકતા પ્રમાણે અંગબાહ્ય આગમોની રચના સ્થવિરો કરે છે. તીર્થંકરના ઉપદેશ, શ્રવણ તેમજ અનુપ્રેક્ષણથી ગણધરોને દ્વાદશાંગી શ્રુતની ઉપલબ્ધિ ક્ષયોપશમથી થઈ જાય છે. તેઓને જ ગણધર પદથી વિભૂષિત કરાય છે. પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાનના આધારે શાસનયોગ્ય દ્વાદશાંગીની રચના તેઓ કરે છે. તે જ શિષ્ય પરંપરામાં ચાલે છે. તે આગમ સાહિત્ય અંગપ્રવિષ્ટના રૂપમાં વિશ્રુત થાય છે. આ રીતે દ્વાદશાંગી ગણધરકૃત પણ કહેવાય છે.

સ્થવિરના બે ભેદ છે— (૧) ચૌદપૂર્વી (૨) દશપૂર્વી. તેઓ સૂત્ર અને અર્થની દૃષ્ટિથી અંગ સાહિત્યના પૂર્ણ જ્ઞાતા હોય છે. તેઓ જે કાંઈ રચના કરે છે કે કાંઈ પણ કહે છે તેમાં કિંચિત્ માત્ર વિરોધ હોતો નથી.

આચાર્ય સંઘદાસગણીનો મત છે કે જે તીર્થંકર કહે છે તેને શ્રુતકેવળી પણ તે જ રૂપે કહી શકે છે. કેવળજ્ઞાની સંપૂર્ણ તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ જાણે છે, તો શ્રુતકેવળી શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા પરોક્ષરૂપે જાણે છે, આ બંને વચ્ચેનું અંતર છે. તે શ્રુતકેવળી પણ નિયમથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તેથી પણ તેઓના વચન પ્રમાણિક હોય છે.

આજે જેને આપણે આગમ કહીએ છીએ. તેને પ્રાચીન કાળમાં 'ગણિપિટક' કહેવામાં આવતું હતું. તેમાં સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ભગવાન મહાવીર પછીના ઘણા સમય બાદ અંગ, ઉપાંગ, મૂળ, છેદ, આ રીતના ભેદો કરવામાં આવ્યા છે. જ્યારે લખવાની પરંપરા ન હતી ત્યારે આગમોને સ્મરણના આધારે ગુરુ પરંપરાથી સુરક્ષિત રાખવામાં આવતા હતા. ભગવાન મહાવીર પછી લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી 'આગમ' સ્મૃતિ પરંપરાએ ચાલ્યા. સ્મૃતિ ઓછી થવા લાગી તેમજ ગુરુ પરંપરાનો વિચ્છેદ તથા બીજા પણ અનેક કારણોથી ધીરે ધીરે આગમજ્ઞાન લુપ્ત થવા લાગ્યું. ત્યારે દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે શ્રમણોનું સંમેલન બોલાવ્યું અને લુપ્ત થતાં આગમજ્ઞાનને

સુરક્ષિત રાખવાના પવિત્ર ઉદ્દેશ્યથી લિપિબદ્ધ કરવાનો ઐતિહાસિક પ્રયત્ન કર્યો. ભાવિ પેઢીને માટે અવર્ણનીય ઉપકાર કર્યો. આ જૈનધર્મ, દર્શન તેમજ સંસ્કૃતિની ધારાને વહેતી રાખવાનો અદ્ભુત ઉપક્રમ હતો. આગમનું આ પ્રથમ લિખિત સંપાદન વીરનિર્વાણ પછી ૯૮૦ કે ૯૯૩ વર્ષમાં થયું.

જૈન આગમો પુસ્તકારૂઢ થયા પછી મૂળ રૂપે તે સુરક્ષિત થઈ ગયા, પરંતુ કાળ દોષ, લિપિદોષ, બહારના આક્રમણો તેમજ આંતરિક આક્રમણ, મતભેદ, વિગ્રહ, સ્મૃતિની ક્ષીણતા, પ્રમાદ તેમજ મતિભ્રમાદિ કારણોથી મૂળ આગમ જ્ઞાનની શુદ્ધ ધારા, અર્થબોધની સમ્યક્ ગુરુપરંપરા ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતી રહી. આગમોના અનેક મહત્વપૂર્ણ સંદર્ભો, પદ તથા ગૂઢાર્થ ઇત્ર-ભિત્ર થતા ગયા. જે આગમ લખાતા હતા તે પણ પૂર્ણ શુદ્ધ થતાં ન હતા. તેનું સમ્યક્ અર્થજ્ઞાન આપનારા પણ વિરલ જ હતા. બીજા પણ અનેક કારણોથી આગમજ્ઞાનની ધારા સંકુચિત થતી ગઈ.

આચારાંગસૂત્રનું મહત્વ :-

અંગસાહિત્યમાં આચારાંગનું સર્વપ્રથમ સ્થાન છે કારણ કે સંઘ વ્યવસ્થામાં સૌથી પહેલા આચારની વ્યવસ્થા આવશ્યક જ નહિ પણ અનિવાર્ય છે. શ્રમણ જીવનની સાધનાનું જે માર્મિક વિવેચન આચારાંગમાં મળે છે તેવું બીજે ક્યાંય નથી. આચારાંગ નિર્યુક્તિમાં આચાર્ય ભદ્રબાહુએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે મુક્તિના અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું મૂળ સાધન આચાર છે. અંગોનો સાર આગમમાં છે. મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ હોવાથી આચાર સંપૂર્ણ પ્રવચનની આધારશિલા છે. ભૂતકાળમાં આચારાંગનું અધ્યયન સૌથી પહેલા કરવામાં આવતું હતું. આચારાંગ સૂત્રના અધ્યયન અભ્યાસ વિના સૂયગડાંગ આદિ આગમ સાહિત્યનું અધ્યયન કરવામાં આવતું ન હતું. જિનદાસ મહત્તરે લખ્યું છે કે— આચારાંગનું અધ્યયન કર્યા પછી જ ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગને ભણવા જોઈએ. જો કોઈ સાધક આચારાંગને ભણ્યા વિના બીજા આગમ સાહિત્યનું અધ્યયન કરે તો તેને ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત આવે છે. —(નિશીથ સૂત્ર ઉ. ૧૯). વ્યવહાર ભાષ્યમાં વર્ણન છે કે આચારાંગના શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનથી નવદિક્ષિત સાધકની ઉપસ્થાપના કરવામાં આવતી હતી અને તેના અધ્યયનથી જ શ્રમણ ભિક્ષા લાવવાને યોગ્ય બનતા હતા. આચારાંગનું અધ્યયન કર્યા વિના કોઈ પણ શ્રમણ આચાર્ય જેવી ગૌરવ-ગરિમા યુક્ત પદને પ્રાપ્ત કરી શકતા ન હતા. "આચારમ્મિ અહીં જ"

नाओ होइ समणधम्मो उ । तम्हा आयारधरो, भण्णइ पढमं गणिट्ठाणं ।”
 (आयारांग निर्युक्ति गा. १०) गणि बनवा माटे आयारधर बनवुं आवश्यक छे.
 आयारांगने जैनदर्शननुं वेद मानेल छे. तद्राहु स्वामी आदिअे आयारांगना
 महत्त्वना विषयमां जे तेमना भौतिक विचारो प्रगट कर्या छे, ते आयारांगनी
 गौरव-गरिमानुं दिग्दर्शन छे. गणधरोअे पढेलां दष्टिवादनुं ग्रथन कर्युं अेवो उल्लेख
 क्यांय पण नथी. माटे निर्युक्तिकारनुं कथन छे के आयारांग रचना अने स्थापनानी
 दष्टिअे प्रथम छे ते युक्ति युक्त छे.

संघ व्यवस्थानी दष्टिथी आयारसंछितानी सौथी प्रथम जरुरत छे, तेथी
 आयारांगने सर्वप्रथम स्थान आपवामां आव्युं छे. आयारसंछितानी स्पष्ट रुपरेखा
 ज्यां सुधी न होय त्यां सुधी सम्यक् रीते आयारनुं पालन करी शकतुं नथी. तेथी
 कोर्धनो पण आयारांगनी प्राथमिकतामां विरोध नथी. श्वेतांबर, दिगंबर अने परंपराना
 अंग साहित्यमां आयारांगने सौथी प्रथम स्थान आप्युं छे. आयारांगमां विचारोना
 जे मोती परोव्या छे ते ज्ञानी पाठकोना दिलने आकर्षित करे छे, मनने मोहित करे छे.
 सूत्रनी शैली संक्षिप्त छे परंतु तेनुं अर्थरूप शरीर विराट छे. ज्यारे आपणे आयारांगने
 वांथीअे छीअे त्यारे स्पष्ट जणाय छे के बिंदु स्वरूप सूत्रमां अर्थ सिन्धु समायेलो छे.
 अेक अेक सूत्र पर अने अेक अेक शब्द उपर विस्तारथी तर्क सड थितन करवामां
 आव्युं छे. ज्ञाननी निर्मण गंगा वडेती जेवाय छे. श्रमणायारनुं सूक्ष्म विवेचन अने
 आटलुं स्पष्ट चित्र भीज्ज जग्याअे दुर्लभ छे. आयारांगमां बाह्य अने आभ्यंतर आ
 अने प्रकारना आयारनुं उांणथी विश्लेषण करवामां आव्युं छे.

आयारांगसूत्रनो विषय :-

आयारांगनो मुख्य प्रतिपाद्य विषय "आयार" छे. समवायांग अने नंदीसूत्रमां
 आयारांगमां आवेला विषयनुं संक्षेपमां निरूपण आ प्रमाणे छे—

आयार—गोचर, विनय, वैनयिक(विनयनुं इण), उत्थितासन, निषदासन
 अने शयनासन, गमन, यंकमण, आहारादिनी मात्रा, स्वाध्याय वगेरेमां योगनुं जोडाण,
 भाषा समिति, गुप्ति, शय्या, उपधि, भक्तपान, उद्गम—उत्थान, ओषणा वगेरेनी
 शुद्धि, शुद्धाशुद्धना ग्रहणनो विवेक, व्रत नियम, तप, उपधानादि.

આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના નવ અધ્યયન છે. બીજા શ્રુતસ્કંધમાં સોળ અધ્યયન છે, આ રીતે કુલ ૨૫ અધ્યયન છે. આચારાંગ નિર્યુક્તિમાં જે અધ્યયનનો ક્રમ છે તે સમવાયાંગના અધ્યયનના ક્રમથી પૃથક્ છે. તુલનાત્મક દષ્ટિથી અધ્યયનનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

<u>આચારાંગ નિર્યુક્તિ</u>	<u>સમવાયાંગ</u>
૧. સત્થપરિણ્ણા	૧. સત્થપરિણ્ણા
૨. લોગવિજય	૨. લોકવિજય
૩. સીઓસણિજજ	૩. સીઓસણિજજ
૪. સમ્મત	૪. સમ્મત
૫. લોગસાર	૫. આવંતી
૬. ધુત	૬. ધુત
૭. મહાપરિણ્ણા	૭. વિમોહાયણ
૮. વિમોક્ખ	૮. ઉવહાણસુય
૯. ઉપહાણસુય	૯. મહાપરિણ્ણા

આચાર્ય ઉભાસ્વાતિએ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં સમવાયાંગના ક્રમનું જ અનુસરણ કર્યું છે. પાંચમા અધ્યયનના બે નામ મળે છે— લોકસાર અને આવંતી. આચારાંગ વૃત્તિથી એ જણાય છે કે તેઓને બંને નામ માન્ય હતા. આચારાંગ નિર્યુક્તિમાં મહાપરિણ્ણા અધ્યયનને સાતમું અધ્યયન માન્યું છે. ચૂર્ણિકાર તથા વૃત્તિકારે આચારાંગ નિર્યુક્તિના મતને માન્ય કરેલ છે પરંતુ ઠાણાંગ, સમવાયાંગ અને પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં મહાપરિણ્ણા અધ્યયનને સાતમું ન ગણતા નવમું અધ્યયન કહેલ છે.

આવશ્યક નિર્યુક્તિ તથા પ્રભાવક ચરિત આદિ ગ્રંથોના આધારથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વજ્રસ્વામીએ મહાપરિણ્ણા અધ્યયનથી જ આકાશગામિની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વજ્રસ્વામીના સમય સુધી મહાપરિણ્ણા અધ્યયન હતું પરંતુ આચારાંગ વૃત્તિકારના સમયમાં મહાપરિણ્ણા અધ્યયન ન હતું. વિદ્વાનોનો મત છે કે ચૂર્ણિકારના સમયે મહાપરિણ્ણા અધ્યયન અવશ્ય હતું પરંતુ તેને ભણાવવા— ભણાવવાનો ક્રમ બંધ કરી દીધો હશે. આચારાંગ નિર્યુક્તિમાં આઠમા અધ્યયનનું નામ "વિમોક્ખ" છે. જ્યારે સમવાયાંગમાં તેનું નામ "વિમોહાયતન" છે. આચારાંગમાં ચાર જગ્યાએ

"વિમોહાયતન" શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેથી આ અધ્યયનનું નામ "વિમોહાયતન" રાખ્યું છે અથવા તો વિમોક્ષની ચર્ચા હોવાથી વિમોક્ષ કહેલ છે.

સમવાયાંગ સૂત્ર અને નંદી સૂત્રના સૂત્ર પરિચયમાં આચારાંગ સૂત્રના બે શ્રુતસ્કંધ અને તેના અધ્યયન તથા ઉદ્દેશક કહેલ છે. ચૂડા ચૂલિકા, ચૂલા કે ચાર ચૂલા વગેરે ઉલ્લેખ ત્યાં સૂત્ર પરિચયમાં આવેલ નથી. છતાં ચૂલા, ચૂલિકા અને ચૂડા જેવા શબ્દો આચારાંગ સાથે ક્યારે જોડાઈ ગયા અને સૂત્રોમાં પણ કોઈ સ્થાને જોડાઈ ગયા, એ શોધનો વિષય છે. ઈતિહાસ ગ્રંથોમાં કોઈ જગ્યાએ અને કોઈ સ્થળે ચાર ચૂલિકાઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રથી લાવવાનું કથન છે. જેમાં આચારાંગના ભાવના અને વિમુક્તિ અધ્યયનને પણ મહાવિદેહથી લાવેલ ચૂલિકા કહેલ છે. જ્યારે સમવાયાંગ અને નંદીમાં તેનો અધ્યયનમાં જ સમાવેશ કરેલ છે. ઐતિહાસિક સમ્મિશ્રણોના કારણે આજે પણ દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધને આચાર ચૂલા કહેવામાં આવે છે અને તેને ચાર ચૂલિકાઓનો સમૂહ માનવામાં આવે છે.

ગોમ્મટસાર, ધવલા, જયધવલા, અંગપણ્ણતિ, તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક આદિ દિગંબર પરંપરાના મનનીય ગ્રંથોમાં આચારાંગનો જે પરિચય આપ્યો છે તેનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આચારાંગમાં મન, વચન, કાયા, ભિક્ષા, ઈર્ષ્યા, ઉત્સર્ગ, શયનાસન અને વિનય, આ આઠ પ્રકારની શુદ્ધિઓના વિષયમાં ચિંતન કરાયું છે. આચારાંગના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં સંપૂર્ણ આ વર્ણન મળે છે.

આચારાંગસૂત્રનું પદ પ્રમાણ :-

આચારાંગ નિર્યુક્તિ, હરિભદ્રીય નંદીવૃત્તિ, નંદીસૂત્ર ચૂર્ણિ અને આચાર્ય અભયદેવસૂરીની સમવાયાંગવૃત્તિમાં આચારાંગ સૂત્રનું પરિમાણ અઠારહજાર પદ નિર્દિષ્ટ છે. પદ પરિમાણના વિષયમાં પરંપરાનો અભાવ હોવાથી પદનું સાચું પ્રમાણ જાણવું કઠિન છે. પ્રાચીન ટીકાકારોએ પણ સ્પષ્ટરૂપે કોઈ સમાધાન કર્યું નથી.

વર્તમાનમાં જે આચારાંગ સૂત્ર ઉપલબ્ધ છે તેમાં કેટલીક પ્રતિઓમાં બેહજાર છસો ચુમાલીસ શ્લોકો મળે છે પરંતુ કેટલીક પ્રતિઓમાં બે હજાર ચારસો ચોપ્પન તો કેટલીક પ્રતિઓમાં બે હજાર પાંચસો ચોપ્પન શ્લોકો પણ મળે છે. તેનું કારણ લેખનકાળ-લેખનયુગ છે. લેખન પ્રવૃત્તિમાં સૂત્રોનું અનેક પ્રકારથી સંક્ષિપ્તકરણ અને ક્યારેક

વિસ્તૃતિકરણ થયું છે. સામાન્ય રીતે આ સૂત્ર ૨૫૦૦ (પચ્ચીસ સો) શ્લોક પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. અહીં એ યાદ રાખવાનું છે કે સમવાયાંગ અને નંદીસૂત્રમાં આચારાંગની જે અઢાર હજાર પદ સંખ્યા કહી છે તે નિશીથ સહિત આચારાંગના ૨૮ અધ્યયનની અપેક્ષાએ છે.

મહાપરિજ્ઞા અધ્યયનનું જે પઠન પાઠન બંધ થયું તેમાં કારણ એ છે કે આ અધ્યયનમાં અનેક ચમત્કારિક મંત્રાદિ વિદ્યાઓ હતી. બ્રહ્મચર્યાદિ, શીલરક્ષાદિના માટે ક્યારેક ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો પરંતુ સમય જતાં ગંભીર પાત્રનો અભાવ થતો ગયો જેથી આ અધ્યયનની વાચના બંધ કરવામાં આવી.

આચારાંગસૂત્રના નામ :-

૧. આચાર- આચરણનું પ્રતિપાદન કરનાર છે તેથી તે આચાર કહેવાય છે.
૨. આચાલ- સઘન બંધનને આચાલિત-ચલાયમાન કરે છે તેથી આચાલ કહેવાય છે.
૩. આગાલ- સમઘરાતળમાં ચેતનાને અવસ્થિત કરે છે તેથી આગાલ કહેવાય છે.
૪. આગર- આત્મિક શુદ્ધિના રત્નોને ઉત્પન્ન કરનાર છે તેથી આગર કહેવાય છે.
૫. આસાસ- સંત્રસ્ત ચેતનાને આશ્વાસન પ્રદાન કરવામાં સક્ષમ છે તેથી આશ્વાસ કહેવાય છે.
૬. આચરિસ- ઈતિ કર્તવ્યતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે તેથી તે આદર્શ છે કહેવાય છે.
૭. અંગ- અંતસ્તલમાં અહિંસાદિ જે ભાવ છે તેને વ્યક્ત કરે છે તેથી તે અંગ છે કહેવાય છે.
૮. આઈણ્ણ- આગમમાં આચીર્ણ ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી આ આચીર્ણ છે કહેવાય છે.
૯. આજાઈ- એનાથી જ્ઞાનાદિ આચારોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી તે 'આજાઈ' છે કહેવાય છે.
૧૦. આમોક્ષ- બંધન મુક્તિનું આ સાધન છે તેથી આમોક્ષ કહેવાય છે.

આચારાંગસૂત્ર રચયિતા :-

આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ભાષાથી બીજા શ્રુતસ્કંધની ભાષા બિલકુલ જુદી જ છે, તેના કારણે ચિંતકોની ધારણા છે કે બંનેના રચયિતા અલગ-અલગ વ્યક્તિ છે પરંતુ આગમ પ્રત્યે જેવો અત્યંત નિષ્ઠાવાન છે તેઓનો અભિપ્રાય એ છે કે બંને શ્રુતસ્કંધોના રચયિતા એક જ છે. પ્રથમ શ્રુત સ્કંધમાં ઉપદેશ વચનની મુખ્યતા હોવાથી સૂત્ર શૈલીની રચના તેને અનુરૂપ કરવામાં આવી છે, તેથી તેના ભાવ, ભાષા અને શૈલીમાં ક્લિષ્ટતા છે અને બીજા શ્રુતસ્કંધમાં આચાર સાધનાને વ્યાખ્યાત્મક દષ્ટિથી સમજાવેલ છે, તેથી તેની શૈલી ઘણી જ સુગમ અને સરળ કરવામાં આવી છે. આધુનિક યુગમાં કોઈ લેખકો જ્યારે દાર્શનિક દષ્ટિએ ચિંતન કરે છે ત્યારે તેની ભાષાનું સ્તર જુદું હોય છે અને બાળસાહિત્યનું લેખન કરે છે તે સમયની ભાષા અલગ હોય છે. તેમાં લાલિત્ય હોતું નથી તેમજ ગંભીરતા પણ હોતી નથી. આ જ વાત પહેલા અને બીજા શ્રુત સ્કંધના ભાષાના વિષયમાં સમજવી જોઈએ. નિષ્કર્ષ એ છે કે બંને શ્રુતસ્કંધ અર્થાત્ સંપૂર્ણ આચારાંગ સૂત્ર ગણધર રચિત છે.

આચારાંગ સૂત્ર સહુથી વધારે પ્રાચીન આગમ છે. તે સત્યને સર્વ મૂર્ધન્ય મનીષિઓએ એક અવાજથી સ્વીકારેલ છે. તેમાં જે આચારનું વિશ્લેષણ થયું છે તે ઘણું જ મૌલિક છે.

રચનાશૈલી :-

આચારાંગ સૂત્રમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને શૈલીનું મિશ્રણ છે. ગદ્યનો પ્રયોગ વિશેષરૂપે થયો છે. દશવૈકલિક ચૂર્ણિમાં આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધને ગદ્યના વિભાગમાં રાખેલ છે. ઉપલબ્ધ આચારાંગ સૂત્રમાં ગદ્યની સાથે પદ્ય પણ છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયનનો આઠમો ઉદ્દેશક અને નવમું અધ્યયન સંપૂર્ણ પદ્ય રૂપમાં છે. શેષ છ અધ્યયન પ્રાયઃ ગદ્યમય છે. આ સૂત્રના કેટલાક વાક્યોને આપણે ગદ્ય રૂપમાં વાંચીને પણ આનંદ અનુભવી શકીએ છીએ અને કોઈને પદ્ય રૂપમાં વાંચીને પણ આનંદની અનુભૂતિ થઈ શકે છે. બીજા શ્રુતસ્કંધનો અધિકાંશ ભાગ ગદ્યરૂપમાં છે. સોળમું અધ્યયન પદ્ય રૂપમાં છે. સમવાયાંગ અને નંદી સૂત્રમાં આચારાંગનો પરિચય મળે છે.

આચારાંગસૂત્રની ભાષા :-

જૈન આગમોની સામાન્ય રૂપે અર્ધમાગધી ભાષા છે. જૈન પરંપરાનું ઐતિહાસિક દષ્ટિથી ચિંતન કરીએ તો સૂર્યના પ્રકાશની જેમ સ્પષ્ટ જણાશે કે આ પરંપરામાં ભાષાનું મહત્ત્વ રહ્યું નથી, તેઓનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે કે કેવળ ભાષાજ્ઞાનથી માનવના ચિત્તની શુદ્ધિ કે આત્મવિકાસ થઈ શકતો નથી. ચિત્તશુદ્ધિનું મૂળકારણ સદ્વિચાર છે. ભાષા એ તો વિચારોનું વાહન છે માટે જૈન મનીષીગણો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓને સ્વીકારતા રહ્યા છે અને તેમાં વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કરતા રહ્યા છે. આ રીતે મૌલિક આગમ તો અર્ધમાગધીમાં જ છે, અન્ય સાહિત્ય અનેક ભાષાઓમાં છે.

આચારાંગસૂત્રમાં દાર્શનિક વિષય :-

આચારાંગ સૂત્રમાં જૈનદર્શનના મૂળતત્ત્વો સમાયેલા છે, તે આચારાંગના અધ્યયનથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે યુગના અન્ય દાર્શનિકોના વિચારોથી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીની વિચારધારા અત્યધિક ભિન્ન હતી. પાલી-પિટકોના અધ્યયનથી પણ આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાન મહાવીરના સમયમાં બીજી અનેક શ્રમણ પરંપરાઓ પણ હતી. તે શ્રમણોની વિચારધારા ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદીના રૂપમાં ચાલી રહી હતી. જે કર્મ અને તેના ફળને માનતા હતા તે ક્રિયાવાદી હતા, જે કર્મ તથા કર્મ ફળ ને માનતા ન હતા તે અક્રિયાવાદી હતા. ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને તથાગત બુદ્ધ ક્રિયાવાદી હતા, છતાં બંનેના ક્રિયાવાદમાં અંતર હતું. તથાગત બુદ્ધ ક્રિયાવાદને સ્વીકારતા હોવા છતાં શાશ્વત આત્મવાદનો સ્વીકાર કર્યો નથી. જ્યારે ભગવાન મહાવીરે આત્મવાદના મૂળ પાયા ઉપર જ ક્રિયાવાદનો ભવ્ય મહેલ ઊભો કર્યો છે. જે આત્મવાદી છે તે લોકવાદી છે. જે લોકવાદી છે તે કર્મવાદી છે. જે કર્મવાદી છે તે ક્રિયાવાદી છે. આ રીતે ભગવાન મહાવીરનો ક્રિયાવાદ તથાગત બુદ્ધથી અલગ છે. કર્મવાદની મુખ્યતા હોવાના કારણે ઈશ્વર, બ્રહ્મ આદિથી સંસારની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવી નથી. સૃષ્ટિ અનાદિની છે તેથી જ તેનો કોઈ કર્તા નથી. ભગવાન મહાવીરે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે- જ્યાં સુધી કર્મ છે, આરંભ છે, સમારંભ છે, હિંસા છે ત્યાં સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ છે, દુઃખ છે.

જ્યારે આત્મા કર્મ સમારંભનો પૂર્ણરૂપથી ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેના સંસાર પરિભ્રમણની પરંપરા અટકી જાય છે. જેણે કર્મ સમારંભનો ત્યાગ કર્યો છે તે શ્રમણ છે.

કર્મ સમારંભનો નિષેધ કરવાનું મૂળ કારણ આ છે કે આ વિશાળ વિશ્વમાં જેટલા જીવો છે તેઓને સુખ પ્રિય છે. કોઈ પણ જીવ દુઃખને ઈચ્છતા નથી. જીવોને જે દુઃખનું નિમિત્ત બને છે તે કર્મ છે, હિંસા છે. આ જાણવું જરૂરી છે કે જીવ કોણ છે? ક્યાં છે? આચારાંગમાં જીવ વિદ્યાને લઈને ઊંડાણપૂર્વક ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વનસ્પતિ, ત્રસકાય અને વાયુકાય આ જીવોનો પરિચય કરાવાયો છે. અન્ય આગમ સાહિત્યમાં વાયુને પાંચ સ્થાવરોની સાથે ગણેલ છે. જ્યારે અહીંયા ત્રસકાયના કથન પછી વાયુનું કથન છે. આ અતિક્રમ વિશેષ અપેક્ષાએ થયો છે. તેની વિશેષતા એ છે—વાયુકાયના શરીરની સૂક્ષ્મતા અને અચાક્ષુષતા. માનવી આ જીવોની હિંસા તેના સ્વાર્થના માટે કરે છે, એ સ્પષ્ટ કર્યું છે, પરંતુ હિંસાથી કેટલા કર્મોનું બંધન થાય છે તેનો તેને ખ્યાલ નથી. માટે સર્વ તીર્થંકરોએ એક જ ઉપદેશ આપ્યો છે કે તમો કોઈપણ જીવની હિંસા કરો નહિ. હિંસાથી સર્વ જીવોને દુઃખ થાય છે, માટે હિંસા કર્મબંધનું કારણ છે.

વાસ્તવમાં તો સર્વ આત્માઓ સમાન સ્વભાવવાળા છે પરંતુ કર્મના કારણે તેના બે ભેદ છે—સંસારી અને મુક્તાત્મા. કર્મથી રહિત થાય ત્યારે આત્મા મુક્ત બને છે. કર્મના નાશનું મૂળ આચારાંગમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માને વિજ્ઞાતા પણ કહ્યો છે. આત્મા જ્ઞાનમય છે. આ પ્રકારની માન્યતાઓ આપણને ઉપનિષદોમાં પણ મળે છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ લોકને ઊર્ધ્વ, મધ્યમ અને નીચે, એમ ત્રણ વિભાગથી વિભાજિત કર્યો છે. અધોલોકમાં દુઃખની પ્રધાનતા છે. મધ્યલોકમાં સુખ અને દુઃખની મધ્યમ સ્થિતિ છે. ઊર્ધ્વલોકમાં સુખની પ્રધાનતા છે. લોકાતીત સ્થાન સિદ્ધિ સ્થાન—મુક્તસ્થાન કહેવાય છે. ઊર્ધ્વલોકમાં દેવલોક છે, મધ્યલોકમાં માનવ પ્રધાન છે. અધોલોકમાં નરક છે. મધ્યલોક એ એક એવું સ્થાન છે કે જ્યાંથી જીવ ઉપર અને નીચે બંને જગ્યાએ જઈ શકે છે. નારકી દેવ બની શકતા નથી. દેવ નારકી થતા નથી પરંતુ માનવ નરકમાં પણ જઈ શકે છે અને દેવ પણ થઈ શકે છે. ઉત્કૃષ્ટ પાપને ભોગવવાનું સ્થાન નરક છે અને પુણ્યના ફળને ભોગવવાનું સ્થાન સ્વર્ગ છે. સારા કાર્યો કરનાર સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ખરાબ કાર્યો કરનાર નરકમાં જાય છે. જે મનુષ્ય સાધના કરે છે તે કર્મથી મુક્ત પણ બની જાય છે. તે સંસારચક્રને સમાપ્ત કરી દે છે.

આચારાંગ સૂત્ર અનુસાર અહિંસક જીવનનો અર્થ છે—સંયમી જીવન. ભગવાન મહાવીરે અને બુદ્ધે સદાચાર ઉપર જોર આપ્યું છે. અહીં જાતિવાદને જરા પણ મહત્ત્વ આપ્યું નથી.

આચારાંગસૂત્રમાં તુલનાત્મક સાધનાપદ્ય :-

તથાગત બુદ્ધ સાધનાના ઉષાકાળમાં ઉગ્રતમ તપસાધના કરતા રહ્યા પરંતુ તેનાથી તેને આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. તેથી તેઓ ઉગ્ર તપસાધનાનો ત્યાગ કરીને ધ્યાનનું આલંબન લીધું. તેનો અભિમત એ બની ગયો કે ઉગ્ર તપસાધના ધ્યાન સાધનામાં બાધક છે. આચારાંગમાં પ્રભુ મહાવીરની ધ્યાન સાધનાનું જે શબ્દચિત્ર મળે છે તે ઘણું જ કઠોર હતું. પ્રભુ મહાવીર ચાર-ચાર માસ સુધી એક જ જગ્યાએ સ્થિર થઈને સાધના કરતા હતા. તેઓએ છ મહિના સુધી આહાર-પાણી ગ્રહણ કર્યા ન હતા. છતાં તેઓની તે સાધના ધ્યાનમાં બાધક નહિ પરંતુ સાધક હતી. પ્રભુ મહાવીર હંમેશાં ધ્યાન સાધનામાં લીન રહેતા હતા. તેઓએ તેમની શ્રમણ સંઘની જે આચારસંહિતા અપનાવી તે પણ અત્યંત ઉગ્ર તપસાધના યુક્ત હતી. શ્રમણના અશન, વસન(વસ્ત્ર), પાત્ર, નિવાસ સ્થાનના વિષયમાં આ નિયમો બતાવ્યા કે શ્રમણના નિમિત્તે જો કોઈ વસ્તુ બનાવવામાં આવી હોય કે જૂની વસ્તુના નવા સંસ્કાર કર્યા હોય અર્થાત્ તેને વ્યવસ્થિત કરી હોય તોપણ તે સાધુને ગ્રાહ્ય નથી. તે ઉદ્દિષ્ટ ત્યાગી છે. (પોતાના ઉદ્દેશ્યથી બનાવેલી ન હોવી જોઈએ). જો તેને અનુદ્દિષ્ટ મળી જાય અને ઉપયોગી હોય તો તેને ગ્રહણ કરી શકે છે.

જૈન સાધુ અન્ય બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરાના ભિક્ષુઓની જેમ કોઈના ઘરનું ભોજનનું નિમંત્રણ પણ સ્વીકારતા નથી. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં બૌદ્ધ શ્રમણોના માટે જગ્યાએ જગ્યાએ આવાસના કારણરૂપ વિહારોના નિર્માણનું વર્ણન છે. વૈદિક પરંપરાના તાપસોના માટે આશ્રમોની વ્યવસ્થા બતાવી છે પરંતુ જૈન શ્રમણોને માટે કોઈ પણ પ્રકારના નિવાસ-સ્થાનના નિર્માણનો નિષેધ કર્યો છે. જો તેના નિમિત્તે નિર્માણ થયું હોય તો તેમાં શ્રમણ રહી શકતા ન હતા.

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના માટે વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવું અનિવાર્ય હતું. શ્રમણોના માટે ખરીદ કરીને ગૃહસ્થ જો વસ્ત્ર આપતા તો તેને તથાગત બુદ્ધ સહર્ષ સ્વીકારતા હતા. બુદ્ધ શ્રમણોના નિમિત્તે આપવામાં આવેલા વસ્ત્રોને ગ્રહણ કરવાનું યોગ્ય માન્યું હતું. પરંતુ જૈન શ્રમણો તેના નિમિત્તે બનાવેલ-ખરીદેલ વસ્ત્રને ગ્રહણ પણ કરી શકતા ન હતા તેમજ બહુમૂલ્ય ઉત્કૃષ્ટ-શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રોને ગ્રહણ કરતા ન હતા. ઉનાળાદિમાં વસ્ત્ર ધારણની આવશ્યકતા ન હોય તો તે વસ્ત્ર પહેરતા નહિ. જો જરૂરત હોય તો લજ્જા નિવારણ માટે

અનાસક્ત ભાવથી તેનો ઉપયોગ કરતા. ભિક્ષાથી શ્રમણ જીવન યાપન કરતા હતા. ભોજનના નિમિત્તે થતી સર્વ હિંસાથી તે મુક્ત હતા.

ભગવાન મહાવીરના યુગમાં સ્થૂલ જીવોની હિંસાથી જનમાનસ પરિચિત હતું, પરંતુ સૂક્ષ્મ હિંસાનું જ્ઞાન ત્યાગી અને સંન્યાસી કહેવાતી વ્યક્તિને પણ હતું નહિ. તેથી દરરોજ નવી માટી ખોદીને લાવતા અને આશ્રમનું લીંપણ કરતા હતા. અનેકવાર સ્નાન કરવામાં ધર્મ સમજતા હતા. તથાગત બુદ્ધ પણ પાણીમાં જીવ માનતા ન હતા. ન હિ મહારાજ ઉદકં જીવતિ, નત્થિ ઉદકે જીવો વા સત્તા વા । – (મિલિન્દ પપ્પણે પૃ. ૨૫૩ થી ૨૫૫). વૈદિક પરંપરામાં ચડસડીએ મટ્ટિયાહિ સ ણ્હાતિ । તે ચોસઠવાર માટીથી સ્નાન કરે છે. પંચાગ્નિ તપ તપવામાં ઉત્કૃષ્ટતા માનવામાં આવતી હતી. અનેક પ્રકારના વાયુકાયના જીવોની વિરાધના કરવામાં આવતી અને કંદ-મૂળ-ફળ-ફૂલના આહારને નિર્દોષ આહાર માનવામાં આવતો હતો. વૈદિક પરંપરાના ઋષિગણ ઘરનો ત્યાગ કરીને પત્નીની સાથે જંગલમાં રહેતા હતા. તેઓ ઘરનો ત્યાગ કરતા હતા પરંતુ પત્નીનો ત્યાગ કરતા ન હતા.

ભગવાન મહાવીરે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે શ્રમણે સ્ત્રી સંગનો સંપૂર્ણરૂપે ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે સ્ત્રીના સંગથી અનેક પ્રકારના પ્રપંચો કરવા પડે છે. જેમાં કેવળ બંધન જ બંધન છે. તેથી સંતોએ કેવળ ઘરનો જ ત્યાગ નહિ પણ સર્વના ત્યાગી થવું જોઈએ. અહિંસા મહાવ્રતનું પૂર્ણરૂપથી પાલન કરવાથી અન્ય સર્વ મહાવ્રતોનું પાલન સહજ થાય છે. શ્રમણ કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા પોતે કરે નહિ, બીજાને કરવાની પ્રેરણા કરે નહિ અને હિંસા કરનારની અનુમોદના કરે નહિ. મન, વચન, કાયાથી આ ત્યાગ કરે છે. અહિંસા મહાવ્રતની સુરક્ષાના માટે રાત્રિ ભોજનનો ત્યાગ આવશ્યક છે.

શ્રમણને ભિક્ષામાં જે પણ વસ્તુ મળે તેને તે સમભાવ પૂર્વક ગ્રહણ કરે. પરિષદોને સહન કરવાના સમયે તેના મનમાં જરામાત્ર પણ અસમાધિ ભાવ કરતા નથી. તેના મનમાં આનંદની ઊર્મીઓ તરંગિત થાય છે. શારીરિક કષ્ટની અસર મન ઉપર થતી નથી. કારણ કે ધ્યાનાગ્નિથી તે કષાયોને બાળી નાખે છે. ભગવાન મહાવીરનું મુખ્ય લક્ષ્ય શરીર શુદ્ધિ નહિ પણ આત્મશુદ્ધિ છે. જેના જીવનમાં અહિંસાની નિર્મળધારા પ્રવાહિત થઈ રહી છે તેને જ આર્ય કહેલ છે. જેના જીવનમાં હિંસાની પ્રધાનતા છે તે અનાર્ય છે. આચારાંગ સૂત્રમાં એવા અનેક શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે કે જેમાં વિશાળ

ચિંતન રહ્યું છે. આચારાંગના વ્યાખ્યાકારોએ તે પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે. આચારાંગમાં પવિત્ર આત્માર્થી શ્રમણોના માટે "વસુ" શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. વસુ શબ્દ વેદ અને ઉપનિષદોમાં પવિત્ર આત્માનું પ્રતીક છે. તેને હંસ પણ કહેલ છે. વસુ શબ્દનો અર્થ પારસી ધર્મના મુખ્ય ગ્રંથ "અવેસ્તા"માં પણ છે. ક્યાંક વસુનો પ્રયોગ 'દેવ' અને 'ધન'ના અર્થમાં પણ થયો છે.

આચારાંગમાં 'આમગંધ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. તે અપવિત્ર પદાર્થના અર્થમાં છે. તે અર્થ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ મળે છે. બુદ્ધે કહ્યું— પ્રાણઘાત, વધ, છેદ, ચોરી, અસત્ય, છેતરવું, લૂંટ, વ્યભિચારાદિ જે પણ અનાચાર મૂલક પ્રવૃત્તિ છે તે સર્વ આમગંધ છે. આ પ્રમાણે અનેક શબ્દ ભાષા પ્રયોગની દૃષ્ટિથી વ્યાપકતાવાળા છે.

આચારાંગમાં અનેક પદ તેમજ શબ્દ એવા છે કે જે વ્યાકરણ, સંધિ તથા લેખનના અલ્પતમ પરિવર્તનથી અન્ય અર્થના ઘોતક બની જાય છે. જેમ કે 'સમત્તદંસી' તેને જો સમ્મતદંસી માનવામાં આવે તો ત્રણ અર્થ અલગ અલગ થાય છે. (૧) સમત્તદંસી— સમત્વદર્શી (સમતાશીલ). (૨) સમસ્તદર્શી (કે વળજાની) (૩) સમ્યક્ત્વદર્શી (સમ્યગ્દૃષ્ટિ). પ્રસંગાનુસાર ત્રણેય અર્થ અલગ અલગ ઢંગથી અર્થની સાર્થકતા કરે છે. આમા સમત્વદર્શી એ અર્થ આચારાંગમાં વિશેષ પ્રાસંગિક છે.

વ્યાખ્યા સાહિત્ય :-

આચારાંગના ગંભીર રહસ્યને સ્પષ્ટ કરવા માટે સમયે સમયે વ્યાખ્યા સાહિત્યનું નિર્માણ થયું છે. તે આગમિક વ્યાખ્યા સાહિત્યને આપણે પાંચ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નિર્યુક્તિ (૨) ભાષ્ય (૩) ચૂર્ણિ (૪) સંસ્કૃત ટીકા (૫) લોકભાષામાં લખાયેલું વ્યાખ્યા સાહિત્ય.

નિર્યુક્તિ :-

જૈન આગમ સાહિત્યમાં પ્રાકૃત ભાષામાં જે પદબદ્ધ ટીકાઓ લખવામાં આવી છે તે નિર્યુક્તિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. નિર્યુક્તિમાં પ્રત્યેક પદ ઉપર વ્યાખ્યા ન કરતા મુખ્ય રૂપથી પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી છે— નિર્યુક્તિની વ્યાખ્યા શૈલી નિક્ષેપ પદ્ધતિમય છે. નિક્ષેપ પદ્ધતિમાં કોઈ એક પદના સંભાવિત અનેક અર્થો કહીને પછી

તેમાંથી અપ્રસ્તુત અર્થનો નિષેધ કરીને પ્રસ્તુત અર્થને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આ શૈલી ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રશસ્ત માનવામાં આવી છે. દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્યુક્તિઓનું નિર્માણ કર્યું છે. નિર્યુક્તિઓ સૂત્ર અને અર્થનો નિશ્ચિત અર્થ બતાવતી વ્યાખ્યા છે. નિશ્ચયથી અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર યુક્તિ તે નિર્યુક્તિ છે.

જર્મન વિદ્વાન શાર્પેન્ટિયરે નિર્યુક્તિની પરિભાષા કરતા લખ્યું છે કે નિર્યુક્તિ શાસ્ત્રના પ્રધાન ભાગનું કેવળ અનુક્રમણિકાનું કામ કરે છે. તે વિસ્તારવાળી સર્વ ઘટનાઓનો સંક્ષેપથી ઉલ્લેખ કરે છે. ડૉક્ટર ઘાટકે એ નિર્યુક્તિઓને ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરેલ છે—

(૧) મૂળ નિર્યુક્તિઓ, જેમાં કાળના પ્રભાવથી કંઈપણ જોડાયું નથી, જેમ આચારાંગ અને સૂયગડાંગની નિર્યુક્તિઓ.

(૨) જેમાં મૂળ ભાષ્યોનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે, છતાં પણ તે વ્યવસ્થિત છે, જેમ દશવૈકલિક અને આવશ્યક સૂત્ર આદિની નિર્યુક્તિઓ.

(૩) જેને આજ કાલ ભાષ્ય કે બૃહદ્ભાષ્ય કહે છે તે નિર્યુક્તિઓ છે. જેમાં નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યમાં એટલું મિશ્રણ થઈ ગયું છે કે તે બંનેને અલગ અલગ કરી શકાય તેમ નથી. જેમ કે બૃહત્કલ્પ, વ્યવહાર અને નિશીથ આદિની નિર્યુક્તિઓ.

આ વર્ગીકરણ વર્તમાનમાં જે નિર્યુક્તિ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેના આધારે કરેલ છે. દશ આગમોની નિર્યુક્તિઓની રચના થઈ છે. તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) આવશ્યક (૨) દશવૈકલિક (૩) ઉત્તરાધ્યયન (૪) આચારાંગ (૫) સૂત્રકૃતાંગ (૬) દશાશ્રુતસ્કંધ (૭) બૃહત્કલ્પ (૮) વ્યવહાર (૯) સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ (૧૦) ઋષિભાષિત.

ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ પછી અને સૂત્રકૃતાંગની નિર્યુક્તિની પહેલાં આચારાંગ નિર્યુક્તિની રચના થઈ છે. તેમાં સહુથી પ્રથમ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને આચાર, અંગ, શ્રુત, સ્કંધ, બ્રહ્મ, ચરણ, શસ્ત્રપરિજ્ઞા, સંજ્ઞા અને દિશા પર નિક્ષેપ દષ્ટિથી ચિંતન કર્યું છે. ચરણના છ નિક્ષેપ છે, દિશાના સાત નિક્ષેપ છે અને શેષ ચાર— ચાર નિક્ષેપ છે. આચારના પર્યાયવાચી એકાર્થક શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરતા આચારાંગના મહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આચારાંગના નવ જ અધ્યયનનો સાર સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. શસ્ત્ર અને પરિજ્ઞા આ શબ્દો પર નામ, સ્થાપના આદિ નિક્ષેપોથી ચિંતન કર્યું છે.

ભાષ્ય :-

નિર્યુક્તિ પછી ભાષ્યોની રચના થઈ. જિનભદ્રગણી, ક્ષમાશ્રમણ વગેરે ભાષ્યના રચનાકાર થયા. ભાષ્યની રચના નિર્યુક્તિના આધારે પ્રાકૃત ભાષામાં પદમય છે. નિર્યુક્તિમાં કહેલ તત્ત્વોને વિસ્તૃત રૂપે સમજાવવાનો હેતુ ભાષ્યોનો છે. કાલાંતરે નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય બંનેનું મિશ્રણ થઈ ગયું કારણ કે બંને પદમય તથા પ્રાકૃત ભાષામાં છે. જે આગમોની નિર્યુક્તિ થઈ તે બધાના ભાષ્યો રચાયા નથી, છતાં છેદ સૂત્રોના ભાષ્યો આજે ઉપલબ્ધ છે. જેમાં ભાષ્યના નામે બે શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે— (૧) બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય (૨) વ્યવહાર ભાષ્ય. આ બંને પ્રકાશિત ઉપલબ્ધ છે.

ચૂર્ણિ :-

નિર્યુક્તિ પછી "હિમવંત થેરાવલી" અનુસાર આચાર્ય ગંધહસ્તી જેનું બીજું નામ સિદ્ધસેન હતું તેના દ્વારા વિરચિત આચારાંગ સૂત્રના વિવરણની સૂચના છે. આચારાંગ સૂત્ર પર કોઈ પણ ભાષ્ય લખાયું નથી. આચારાંગથી છૂટા થયેલ અધ્યયન રૂપ નિશીથ સૂત્ર પરનું ભાષ્ય મળે છે. નિર્યુક્તિ પદ્યાત્મક છે, પરંતુ ચૂર્ણિ ગદ્યાત્મક છે. ચૂર્ણિની ભાષા સંસ્કૃત મિશ્રિત પ્રાકૃત છે. આચારાંગ ચૂર્ણિમાં તે જ વિષયોનો વિસ્તાર કરાયો છે કે જે વિષયો પર આચારાંગ નિર્યુક્તિમાં ચિંતન કરાયું છે. અનુયોગ, બ્રહ્મ, વર્ણ, આચરણ, શસ્ત્ર, પરિજ્ઞા, સંજ્ઞા, ઠિક્ક, સમ્યક્ત્વ, યોનિ, કર્મ, પૃથ્વી, અપ, તેઉકાય, લોકવિજય, પરિતાપ, વિહાર, રતિ-અરતિ, લોભ, જુગુપ્સા, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, જાતિસ્મરણ, એષણા, દેશના, બંધ, મોક્ષ, પરીષદ, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા, જીવરક્ષા, અચેલકત્વ, મરણ, સંલેખના, સમનોજત્વ, ત્રણ યામ, ત્રણ વસ્ત્ર, ભગવાન મહાવીરની દીક્ષા, દેવદૂષ્ય આદિ પ્રમુખ વિષયો પર વ્યાખ્યા કરી છે. ચૂર્ણિકારે પણ નિર્યુક્તિકારની જેમ નિક્ષેપ દષ્ટિનો ઉલ્લેખ કરીને શબ્દોના અર્થને બતાવ્યા છે.

ચૂર્ણિકારના વિષયમાં સ્પષ્ટ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી. આ ચૂર્ણિના રચયિતા જિનદાસગણી માન્યા છે.

ટીકા :-

ચૂર્ણિ પછી આચારાંગના વ્યાખ્યા સાહિત્યમાં ટીકા સાહિત્યનું સ્થાન છે. ચૂર્ણિમાં પ્રધાનતાએ પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રયોગ થયો હતો અને ગૌણતાએ સંસ્કૃતભાષાનો

પરંતુ ટીકામાં સંસ્કૃતભાષાનો પ્રયોગ થયો છે. તેઓએ પ્રાચીન વ્યાખ્યા સાહિત્યના આલોકમાં એવા અનેક નવીન તથ્યોને કહ્યા છે કે જેને ભણીને પાઠક આનંદવિભોર બની જાય છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિથી જે સમયે ટીકાઓનું નિર્માણ થયું તે સમયે અન્ય મતાવલંબી જૈનાચાર્યોને શાસ્ત્રાર્થને માટે પડકારતા હતા. જૈનાચાર્યોએ અકાટ્ય તર્કોથી તેઓના મતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આચારાંગ પર પ્રથમ સંસ્કૃત ટીકાકાર આચાર્ય શીલાંક છે. તેનું બીજું નામ શીલાચાર્ય અને તત્ત્વાદિત્ય પણ મળે છે. પ્રભાવક ચરિતાનુસાર તેઓએ નવ અંગો પર ટીકાઓ લખી હતી. પરંતુ વર્તમાનમાં આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ આ બે આગમો પર જ તેની ટીકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. શીલાંકાચાર્યનો સમય વિક્રમની નવમી, દશમી શતાબ્દી છે. આચારાંગની ટીકા મૂળ અને નિર્યુક્તિ પર આધારિત છે. પ્રત્યેક વિષય પર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. શૈલી અને ભાષા સુબોધ(સરળ) છે. પૂર્વના વ્યાખ્યા સાહિત્યથી આ વધારે વિસ્તૃત છે. વર્તમાને આચારાંગને સમજાવવામાં આ ટીકા અત્યંત ઉપયોગી છે. આ વૃત્તિ ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. વૃત્તિકારે વૃત્તિમાં અનેક સ્થલે યૂર્ષિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આચાર્ય શીલાંક પછી જે આચાર્યોએ આચારાંગ ઉપર ટીકા લખી, તે સર્વનો મુખ્ય આધાર આચાર્ય શીલાંકની વૃત્તિ છે. અચલગચ્છના મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય માણિક્ય શેખરે દીપિકા રચી છે જે પ્રાપ્ત થાય છે. જિનસમુદ્રસૂરિના શિષ્યરત્ન જિનહંસની દીપિકા પણ મળે છે. હર્ષ કલ્લોલના શિષ્ય લક્ષ્મીકલ્લોલની અવચૂરિ અને પાર્શ્વચંદ્ર સૂરિનું બાલાવબોધ મળે છે. સ્થાનકવાસી પરંપરાના વિદ્વાન આચાર્ય ઘાસીલાલજી મ. દ્વારા આગમો પરની રચેલી સંસ્કૃત ટીકાઓ પણ ઉપલબ્ધ છે.

ટીકા સાહિત્ય પછી અંગ્રેજી, હિન્દી અને ગુજરાતીમાં આચારાંગનું અનુવાદ સાહિત્ય પણ પ્રકાશિત થયું છે. ડૉક્ટર હર્મન જેકોબીએ આચારાંગનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો અને તેની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા લખી છે. મુનિ શ્રી સંતબાલજીએ આચારાંગ સૂત્રનો ભાવાનુવાદ ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત કર્યો. શ્રમણી વિદ્યાપીઠ ઘાટકોપર(મુંબઈ)થી મૂળ પાઠની સાથે ગુજરાતીમાં અનુવાદક સાધ્વી શ્રી લીલમબાઈ. મ. નું બહાર પડેલ છે. આ પહેલા રવજીભાઈ દેવરાજનું અને ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલનો ગુજરાતીમાં સુંદર અનુવાદ પ્રકાશિત થયો હતો. આચાર્ય અમોલકઋષિજી મ., પંડિતરત્ન

સૌભાગ્યમલજી મ. અને આચાર્ય સમ્રાટ આત્મારામજી મ.એ આચારાંગ પર હિંદીમાં હૃદયગ્રાહી વિવેચન લખ્યું છે. પ્રબુદ્ધ પાઠકોના માટે તે વિવેચન ઉપયોગી છે. હીરાકુમારી જૈને આચારાંગનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ બંગાળી ભાષામાં અનુવાદ કરી પ્રકાશિત કર્યો હતો. તેરાપંથી સમુદાયના પંડિત મુનિ શ્રી નથમલજીએ મૂળ અને અર્થ સાથે જ વિશેષ સ્થળે ટિપ્પણ લખી છે. આ રીતે આધુનિક યુગમાં અનુવાદની સાથે આચારાંગના અનેક સંસ્કરણો પ્રકાશિત થયા છે. મૂળપાઠ રૂપે પણ કોઈ ગ્રંથો થયા છે. તેમાં આગમ પ્રભાવક મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા સંપાદિત મૂળપાઠ સંશોધનની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. સાથે વિશ્વભારતી લાડનૂનો મૂળ પાઠ પણ શ્રમયુક્ત છે.

સ્થાનકવાસી સમાજ એક મહાન ક્રાંતિકારી સમાજ છે. સમયે સમયે તેણે જે ક્રાંતિકારી ચિંતનપૂર્વકના પગલા ભર્યા છે તેથી વિદ્વદ્ગણ આશ્ચર્યચકિત થતા રહે છે.

આચાર્ય અમોલખઋષિજી મ., પૂજ્ય ઘાસીલાલજી મ., ધર્મોપદૃષ્ટા ફૂલચંદ્રજી મ. દ્વારા આગમ બત્રીસીનું પ્રકાશન થયું છે. તેમજ દૃઢ સંકલ્પી પૂ. મધુકરમુનિજી મ. હિંદી વિવેચન સાથે આગમ પ્રકાશનની યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેનો મુખ્ય આધાર લઈ અમો પણ ગુજરાતીમાં અનુવાદ વિવેચન કરવાના સદ્ભાગી બન્યા છીએ.

આગમ મનીષી ત્રિલોકમુનિએ બત્રીસ શાસ્ત્રોનું મંથન કરી હિંદીમાં સારાંશ પ્રકાશિત કરાવ્યો છે જે જૈનાગમ નવનીત નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે સામાન્ય, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધજનોને ઉપયોગી થાય એમ છે.

શ્રમણસંઘીય આગમજ્ઞાતા પં. ૨. શ્રી કન્હેયાલાલજી મ.સા. "કમલ" એ આગમોનું વિષયવાર વિભાજન કરી ચાર અનુયોગના નામે આઠ ભાગોમાં બત્રીસ સૂત્રોના સંપૂર્ણ મૂળપાઠ અને અર્થને સમાવિષ્ટ કરનારા વિશાળ ગ્રંથો પ્રકાશિત કરાવ્યા છે. તે દરેક ગ્રંથ આગમ વિષયોના અન્વેષણકર્તાઓ માટે ઘણાં જ ઉપયોગી છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણ :-

આગમિક ભાવોને જેઓએ હૃદયસ્થ કર્યા હતા તેવા પૂ. ગુરુપ્રાણની જન્મશતાબ્દીના અવસરે મારા ગુરુભગિની પૂ. બા.બ્ર. ઉષાબાઈ મહાસતીજીને શાસ્ત્રોના ભાવોને માતૃભાષામાં સહજ અને સરળ કરવાની ભાવના યોગાનુયોગ જાગી. પૂ. ગુરુણી દેવોએ તેમજ સંયમી સાથીઓએ તે ભાવોને ઉલ્લાસિત કર્યા. આ સર્વની ભાવનાને

સાકાર કરવા આજીવન માનૈનવ્રતધારી પૂ. તપસ્વી ગુરુદેવનું અસીમકૃપાનું બળ સાંપડ્યું. જેના બળે સ્વલ્પ સમયમાં એક પછી એક આગમોનું ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશન થવા લાગ્યું છે.

ગુરુવર્યોના આશીષે મારા સદ્ભાગ્યે આચારાંગ સૂત્રની સ્પર્શનાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો. વીતરાગવાણી તો અનુપમિત છે છતાં એક દષ્ટિએ તેને ઈક્ષુની ઉપમા ઘટી શકે છે કારણ કે ઈક્ષુને જ્યારે પણ જ્યાંથી ચૂસીએ ત્યારે તેમાંથી મીઠાસ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ આગમવાણીમાં જીવન ઉપયોગી અમૃતરસ જ ભર્યો છે. આગમોના અવલોકનમાં આચારાંગ સૂત્ર પણ રસ સભર છે. જેમ કે— જે અજ્ઞત્યં જાણઈ સે બહિયા જાણઈ, જે બહિયા જાણઈ સે અજ્ઞત્યં જાણઈ । જે પોતાના સુખ દુઃખને જાણે છે તે બીજાના સુખ દુઃખને જાણે છે. જે બીજાના સુખ દુઃખને જાણે છે તે પોતાના સુખ દુઃખને જાણે છે. આવી રહસ્ય યુક્ત અનેક સૂક્તિઓનો ખજાનો આ આગમમાં ભર્યો પડ્યો છે. તેના ભાવને પામી ભાવાનુવાદ કરવો એ મારા જેવી અલ્પજ્ઞ સાધ્વી માટે ઘણું કઠિન છે પરંતુ જેના મૂળમાં, જેના સ્રોતમાં પૂ. તપસ્વી ગુરુદેવ અને પૂ. ગુરુશી મૈયાનું કૃપા ઝરણું વહેતું હોય પછી તે કઠિન કાર્ય પણ સહજ બની જાય છે. આ જે કાંઈ તૈયાર થયું છે તે મારા ઉપકારી પૂ. તપસ્વી ગુરુદેવ અને પૂ. ગુરુશી દેવા પૂજ્યવરા મોટાસ્વામી તથા ભાવયોગિની પૂ. સ્વામીની અંતર પ્રેરણાના યોગે થયું છે. તેથી તે આપનું જ છે. આપની વસ્તુ આપને સમર્પિત કરું છું.

આગમના અવગાહનમય જ જેમનું જીવન છે અને જેઓ આગમ મનીષીના વિશેષણથી અલંકૃત છે તેવા પૂ. ત્રિલોકમુનિ મહારાજે અપ્રમત્તભાવે સતત જાગૃતિપૂર્વક મૂળપાઠ, અર્થપાઠ આદિનું અવલોકન કરી જે ઉપકાર કર્યો છે તે શબ્દાતીત છે. તેથી મનોયોગ અને કાયયોગના સાથે અંતરભાવની વંદના સહ જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે.

જેમનો કિંમતી સમય શાસ્ત્રના નિરીક્ષણ અને નિદિધ્યાસન સિવાય પ્રાયઃ ક્યાંય પણ બહાર નથી એવા મારા ગુરુશીમૈયા ભાવયોગિની પૂ. બા. બ્ર. લીલમબાઈ મહાસતીજીએ એક એક અર્થ, ભાવાર્થ આદિને અવગાહીને રસ સભર કર્યું છે. તે ઉપકાર બદલ તેઓશ્રીના ચરણમાં હાર્દિક ભાવ વંદન સહ શું કરું ? પૂ. ગુરુશી દેવા આપના ઉપકારે તો હું આ ભાર સભર છું. અમારા સહુના વડીલ ગુરુભગિની પૂ. બા.

બ્ર. પુષ્પાબાઈ મહાસતીજી જેઓ પૂ. "દીદી સ્વામી" ના સંબોધનને પામ્યા છે તેમનો સાનુકૂળ સુયોગ અને મારા સર્વ સાથી સહયોગીઓની સહાયતાના કારણે આ સર્વ થયું છે. ડો. સાધ્વી આરતીબાઈ મ. સા. અને સાધ્વી સુબોધિકાબાઈ મ. સા. એ ભાષા સંશોધનનું કાર્ય કરી ઉપકૃત કર્યું, તે સર્વનો ભાવપૂર્વક આભાર માનું છું, આ શાસ્ત્રના સંપાદન કાર્યમાં આચાર્યશ્રી આત્મારામજી મ.સા., યુવાચાર્ય શ્રી મધુકરમુનિ, યુવાચાર્ય મુનિ નથમલ અને મુનિશ્રી સંતબાલજીના આચારાંગ સૂત્રનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ કર્યો છે, અન્ય પણ જે જે શાસ્ત્રોનો સહયોગ લીધો છે, તે સર્વ સંપાદક-પ્રકાશકનો આભાર માનું છું.

મારા આ આગમને પ્રકાશમાં લાવનાર શ્રી ગુરુ પ્રાણ ફાઉન્ડેશન પ્રકાશન સમિતિના માનદ સભ્યોશ્રી તથા સર્વ પ્રકાશન કાર્યને પ્રમુખરૂપે વહન કરનાર શ્રી રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘના પ્રમુખશ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ માણેકચંદ શેઠનો પણ આભાર માનું છું. પ્રફુ સંશોધનમાં નિઃસ્વાર્થભાવે સહયોગી થનાર સુશ્રાવકશ્રી મુકુંદભાઈનો પણ આભાર માનું છું.

આત્મભાવમાં સ્થિરતા કરાવનાર એવા આ "આચારાંગ " સૂત્રના અનુવાદન કાર્યમાં છદ્મસ્થના યોગે ક્યાંય પણ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડં..

પૂ. મુક્તલીલમ ગુરુશીના
સુશિષ્યા સાધ્વી હસુમતી

૩૨ અસ્વાધ્યાય

શાસ્ત્રના મૂળપાઠ સંબંધી

ક્રમ	વિષય	અસ્વાધ્યાય કાલ
	આકાશસંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	
૧	આકાશમાંથી મોટો તારો ખરતો દેખાય	એક પ્રહર
૨	દિગ્દાહ-કોઈ દિશામાં આગ જેવું દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૩	અકાલમાં મેઘગર્જના થાય [વર્ષાઋતુ સિવાય]	બે પ્રહર
૪	અકાલમાં વીજળી ચમકે [વર્ષાઋતુ સિવાય]	એક પ્રહર
૫	આકાશમાં ઘોરગર્જના અને કડાકા થાય	આઠ પ્રહર
૬	શુક્લપક્ષની ૧, ૨, ૩ની રાત્રિ	એક પ્રહર
૭	આકાશમાં વીજળી વગેરેથી યજ્ઞનું ચિહ્ન દેખાય	જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી
૮	કરા પડે	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૯	ધુમ્મસ	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૦	આકાશ ધૂળ-રજથી આચ્છાદિત થાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
	ઔદારિક શરીર સંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	
૧૧	તિર્યચ, મનુષ્યના હાડકાં બળ્યા, ધોવાયા વિના હોય,	૧૨ વર્ષ
૧૨-૧૩	તિર્યચના લોહી, માંસ ૬૦ હાથ, મનુષ્યના ૧૦૦ હાથ [ફૂટેલા ઈંડા હોય તો ત્રણ પ્રહર]	દેખાય ત્યાં સુધી
૧૪	મળ-મૂત્રની દુર્ગંધ આવે અથવા દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૫	સ્મશાન ભૂમિ [૧૦૦ હાથની નજીક હોય]	-
૧૬	ચંદ્રગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૮/૧૨ પ્રહર
૧૭	સૂર્યગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૧૨/૧૬ પ્રહર
૧૮	રાજાનું અવસાન થાય તે નગરીમાં	નવા રાજા થાય ત્યાં સુધી
૧૯	યુદ્ધસ્થાનની નિકટ	યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી
૨૦	ઉપાશ્રયમાં પંચેન્દ્રિયનું કલેવર	જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી
	ચાર મહોત્સવ-ચાર પ્રતિપદા	
૨૧-૨૮	અષાઢ, આસો, કારતક અને ચૈત્રની પૂર્ણિમા અને ત્યાર પછીની એકમ	સંપૂર્ણ દિવસ-રાત્રિ
૨૯-૩૨	સવાર, સાંજ, મધ્યાહ્ન અને અર્ધરાત્રિ.	એક મુહૂર્ત

[નોંધ :- પરંપરા અનુસાર ભાદરવા સુદ પૂનમ અને વદ એકમના દિવસે પણ અસ્વાધ્યાય મનાય છે. તેની ગણના કરતાં ૩૪ અસ્વાધ્યાય થાય છે.]

શ્રી આચારંગ સૂત્ર

ગણધર રચિત પ્રથમ અંગ

ભાગ - ૧
પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ
મૂળપાઠ, ભાવાર્થ,
વિવેચન, પરિશિષ્ટ

સાદવીશ્રી હસુમતી
: અનુવાદિકા :

આ કાલિકસૂત્ર છે. તેના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસ અને રાત્રિના પહેલા તથા ચોથા પ્રહરમાં થઈ શકે છે.

પ્રથમ અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું નામ 'શસ્ત્ર પરિજ્ઞા' છે.

'શસ્ત્ર'નો અર્થ છે— હિંસાનું સાધન. જે જેના માટે વિનાશક હોય છે તે તેના માટે શસ્ત્ર છે. જં જસ્સ વિનાસકારણં તં તસ્સ સત્થં ભણ્ણહ । — [નિ.યૂ.ઉ.૧, અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ ભા. ૭ પૃ. ૩૩૧]. યાકુ, તલવારાદિ દ્રવ્યશસ્ત્ર છે અને રાગ—દ્વેષ વગેરે ભાવશસ્ત્ર છે. રાગ—દ્વેષથી આત્મગુણોનો ઘાત થાય છે, તેથી રાગ—દ્વેષ આત્મા માટે શસ્ત્રરૂપ છે.

પરિજ્ઞા એટલે જ્ઞાન. પરિજ્ઞાના બે પ્રકાર છે— (૧) જ્ઞાપરિજ્ઞા એટલે જાણવું અને (૨) પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા એટલે ત્યાગ કરવો. હિંસાના સ્વરૂપને જાણી તેનો ત્યાગ કરવો તે શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો સરળ અર્થ છે.

હિંસાના ત્યાગને જ અહિંસા કહેવામાં આવે છે, અહિંસાનો મુખ્ય આધાર છે આત્મા. આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી જ અહિંસામાં શ્રદ્ધા દઢ થાય છે અને અહિંસાનું સમ્યક્ પરિપાલન કરી શકાય છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકના પ્રથમ સૂત્રમાં આત્મસંજ્ઞા—આત્મબોધની ચર્ચા કરતાં કહ્યું છે કે કોઈ માનવને સ્વયં, તો કોઈને ઉપદેશ શ્રવણથી અથવા શાસ્ત્ર અધ્યયન આદિથી આત્મબોધ થાય છે. આત્મબોધ થયા પછી આત્માના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ થાય છે, ત્યારે તે આત્મવાદી બને છે. આત્મવાદી જ અહિંસાનું સારી રીતે પાલન કરી શકે છે. આ પ્રમાણે આત્માના અસ્તિત્વની ચર્ચા કર્યા પછી હિંસા—અહિંસાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. હિંસાનાં નિમિત્ત કારણોની ચર્ચા, છકાયના જીવોનું સ્વરૂપ, છકાય જીવોની સિદ્ધિ, હિંસાથી આત્માને થતો પરિતાપ, કર્મબંધ તથા તેનાથી વિરક્ત થવાનો ઉપદેશ આદિ વિષયોનું જીવંત શબ્દચિત્ર પ્રથમ અધ્યયનના સાત ઉદ્દેશકોમાં જોવા મળે છે.

પ્રથમ અધ્યયન-શસ્ત્રપરિજ્ઞા

પહેલો ઉદ્દેશક

આત્મસ્વરૂપનો અભોધ :-

૧ સુયં મે આડસં ! તેણં ભગવયા એવમક્ર્વાયં- ઇહમેગેસિં ણો સણ્ણા ભવઈ । તં જહા- પુરત્થિમાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ, દાહિણાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ, પચ્ચત્થિમાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ, ઉત્તરાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ, ઉઢ્ઢાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ, અહે દિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ, અણ્ણયરીઓ દિસાઓ વા અણુદિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ ।

એવમેગેસિં ણો ણાયં ભવઈ- અત્થિ મે આયા ઉવવાઈએ, ણત્થિ મે આયા ઉવવાઈએ, કે અહં આસી, કે વા ઇઓ ચુઓ ઇહ પેચ્ચા ભવિસ્સામિ ।

શબ્દાર્થ :- સુયં = સાંભળ્યું છે, મે = મેં, આડસં = હે આયુષ્યમાન્ શિષ્ય ! તેણં = તે, ભગવયા = ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ, એવં = આ પ્રમાણે, અક્ર્વાયં = કહ્યું છે કે, ઇહં = આ લોકમાં, એગેસિં = કોઈ પ્રાણીને, સણ્ણા = સંજ્ઞા, જ્ઞાન, ણો ભવઈ = હોતું નથી, તં જહા = જેમકે, પુરત્થિમાઓ = પૂર્વ, દિસાઓ = દિશામાંથી, વા = અથવા, આગઓ અંસિ = આવ્યો છું, અહં = હું, દાહિણાઓ દિસાઓ = દક્ષિણ દિશામાંથી, પચ્ચત્થિમાઓ દિસાઓ = પશ્ચિમ દિશામાંથી, ઉત્તરાઓ દિસાઓ = ઉત્તર દિશામાંથી, ઉઢ્ઢાઓ દિસાઓ = ઊંચી દિશામાંથી, અહે દિસાઓ = નીચી દિશામાંથી, અણ્ણયરીઓ દિસાઓ = કોઈ એક અન્ય દિશામાંથી, અણુદિસાઓ = અનુદિશામાંથી, વિદિશામાંથી.

એવં = આ પ્રમાણે, ણાયં = જ્ઞાન, મે = મારો, આયા = આત્મા, ઉવવાઈએ અત્થિ = ભિન્ન ભિન્ન ગતિમાં ઉત્પન્ન થનારો છે, મે આયા = મારો આત્મા, ઉવવાઈએ ણત્થિ = ભિન્ન ગતિમાં ઉત્પન્ન થનારો નથી, અહં = હું, કે આસી = કોણ હતો ? ઇઓ ચુઓ = આ શરીરથી છૂટીને, ઇહ = આ સંસારમાં, આ પછી, પેચ્ચા = બીજા જન્મમાં, કે ભવિસ્સામિ = શું થઈશે ?

ભાવાર્થ :- હે આયુષ્યમાન્ ! મેં સાંભળ્યું છે, તે ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે- આ સંસારમાં કેટલાંક પ્રાણીને જ્ઞાન હોતું નથી કે- હું પૂર્વ દિશામાંથી આવ્યો છું કે દક્ષિણ દિશામાંથી

આવ્યો છું કે પશ્ચિમ દિશામાંથી આવ્યો છું કે ઉત્તર દિશામાંથી આવ્યો છું કે ઊર્ધ્વ દિશામાંથી આવ્યો છું કે અધો દિશામાંથી આવ્યો છું કે કોઈ અન્ય દિશામાંથી કે વિદિશામાંથી આવ્યો છું ?

કોઈ પ્રાણીને એ જ્ઞાન પણ હોતું નથી કે— મારો આત્મા ઔપપાતિક—જન્મ ધારણ કરનારો છે કે નહિ ? હું પૂર્વ જન્મમાં કોણ હતો ? હું ક્યાંથી ચ્યવીને અહીં આવ્યો છું ? અને હવે આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પરલોકમાં ક્યાં જઈશ ?

વિવેચન :-

સુયં મે આડસં :- યૂર્ણિ તથા શીલાંકવૃત્તિમાં આડસં ના બે પાઠાંતર છે— આવસંતેણં તથા આમુસંતેણં ક્રમથી તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે— ભગવાનની સમીપે રહેતાં તથા તેના ચરણોને સ્પર્શતાં, મેં આ સાંભળ્યું છે. તેનાથી એમ જણાય છે કે સુધર્માસ્વામીએ ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે સાક્ષાત્ રહીને આ વાણી સાંભળી છે.

સળ્ળા :- સંજ્ઞાનો અર્થ છે ચેતના; ચેતના બે પ્રકારની છે— જ્ઞાનચેતના અને અનુભવચેતના. સંવેદન તે અનુભવચેતના છે. તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં હોય છે. જ્ઞાનચેતના અર્થાત્ વિશેષબોધ, તે જીવોમાં હીનાધિક અંશે વિકસિત હોય છે. અનુભવ ચેતનાના ૧૬ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, સુખ, દુઃખ, મોહ, વિચિકિત્સા, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, શોક, લોક, ધર્મ તેમજ ઓઘસંજ્ઞા. જ્ઞાન ચેતનાના પાંચ ભેદ છે— મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ તથા કેવળજ્ઞાન.

આત્માનું વર્તમાન અસ્તિત્વ તો સર્વજનો સ્વીકારે છે પરંતુ ભૂતકાળ—પૂર્વજન્મ અને ભવિષ્ય—પુનર્જન્મના અસ્તિત્વમાં સર્વલોકો વિશ્વાસ કરતા નથી. **આત્માની ત્રૈકાલિક સત્તામાં જે વિશ્વાસ રાખે છે, તે આત્મવાદી છે.** આત્મવાદીઓમાં પણ ઘણાને પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ હોતું નથી. સંસારમાં હું કઈ દિશા અથવા વિદિશામાંથી અહીં આવ્યો છું ? હું પૂર્વજન્મમાં કોણ હતો ? તે યાદ નથી હોતું. તેમજ ભવિષ્યનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી કે હું અહીંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ક્યાં જઈશ ? અને હું શું થઈશ ? પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ સંબંધી જ્ઞાનચેતનાની ચર્ચા આ સૂત્રમાં કરી છે.

દિશાઓ :- નિર્યુક્તિકારે 'દિશા' શબ્દનું વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. જે તરફ સૂર્યોદય થાય છે, તે પૂર્વ દિશા કહેવાય છે. પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓ; ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય તેમજ વાયવ્યકોણ, એ ચાર અનુદિશાઓ છે તથા તેઓનાં અંતરાલમાં આઠ વિદિશાઓ છે, ઊંચી દિશા અને નીચી દિશા, આ પ્રમાણે ૧૮ દ્રવ્ય દિશાઓ છે. આગમમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ દિશાઓ કહેલ છે. વ્યાખ્યાકારે કહેલ આઠ અંતરાલ વધારાના છે કારણ કે વિદિશાઓ એક પ્રદેશી છે, જે ચારે ય દિશાઓની વચ્ચે આવેલ છે. તે જ અંતરાલરૂપ છે. બીજા આઠ અંતરાલ બને તેવી શક્યતા નથી.

૧૮ ભાવદિશાઓ છે, તે આ પ્રમાણે છે— મનુષ્યની ૪ દિશાઓ— (૧) સંમૂર્ચ્છમ (૨) કર્મભૂમિજ (૩) અકર્મભૂમિજ (૪) અંતરદ્વીપજ. તિર્યચની ૪ દિશાઓ— (૧) બેઈન્દ્રિય (૨) તેઈન્દ્રિય (૩) ચતુરિન્દ્રિય (૪) પંચેન્દ્રિય. સ્થાવર કાયની ૪ દિશાઓ— (૧) પૃથ્વીકાય (૨) અપ્કાય (૩) તેઉકાય (૪) વાઉકાય.

વનસ્પતિની ૪ દિશાઓ— (૧) અગ્રબીજ (૨) મૂળબીજ (૩) સ્કન્ધબીજ (૪) પર્વબીજ. આ ૧૬ તથા દેવ અને નારકી, આ રીતે ૧૮ ભાવદિશાઓ છે. એ અઢાર ભેદ પણ અપેક્ષાથી એટલે કે સંખ્યા મેળવવાના લક્ષ્યથી કહેલ છે. શ્રી દશવૈકલિકસૂત્રમાં વનસ્પતિના છ ભેદનું કથન છે. તેમાં સૂત્રોક્ત ચાર ભેદ સહિત **બીયરૂહા** અને **સંમુચ્છિમા** નું કથન છે. બીજથી ઉત્પન્ન થનારી વનસ્પતિને **બીયરૂહા** અને સમૂચ્છિમ—સ્વયં ઉત્પન્ન થનારી વનસ્પતિ. તે વનસ્પતિ જ લોકમાં વધારે હોય છે.

આત્મ અસ્તિત્વનો ભોધ :-

૨ સે જં પુણ જાણેજ્જા સહસમ્મઙ્ગ્યાએ પરવાગરણેણં અણ્ણેસિં વા અંતિએ સોચ્ચા, તં જહા- પુરત્થિમાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ જાવ અણ્ણયરીઓ દિસાઓ વા અણુદિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ ।

એવમેગેસિં જં ણાયં ભવઙ્ગ અત્થિ મે આયા ઉવવાઙ્ગે, જો ઙ્ગમાઓ દિસાઓ વા અણુદિસાઓ વા અણુસંચરઙ્ગ, સવ્વાઓ દિસાઓ સવ્વાઓ અણુદિસાઓ જો આગઓ અણુસંચરઙ્ગ, સોઙ્ગહં । સે આયાવાઙ્ગે લોયાવાઙ્ગે કમ્માવાઙ્ગે કિરિયાવાઙ્ગે ।

શબ્દાર્થ :- સે = તે પરુષ, જં = જેને, સહસમ્મઙ્ગ્યાએ = પોતાની બુદ્ધિથી, પરવાગરણેણં = તીર્થકરાદિના ઉપદેશથી, અણ્ણેસિં = બીજાની, અંતિએ = પાસેથી, સોચ્ચા = સાંભળીને, પુણ = ફરી, જાણેજ્જા = જાણી લે છે, તંજહા = જેમકે.

એવં = આ પ્રમાણે, એગેસિં = કોઈ જીવોને, ણાયં ભવઙ્ગ = જ્ઞાન થાય છે, જં = કે, મે આયા = મારો આત્મા, ઉવવાઙ્ગે = વિવિધ ગતિમાં ભ્રમણ કરનાર, અત્થિ = છે, જો = જે આત્મા, ઙ્ગમાઓ = આ, અણુસંચરઙ્ગ = સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, સવ્વાઓ દિસાઓ = સર્વદિશાઓમાંથી, સવ્વાઓ અણુદિસાઓ = સર્વ અનુદિશાઓમાંથી, જો = જે, આગઓ = આવીને, અણુસંચરઙ્ગ = પરિભ્રમણ કરે છે, સોઙ્ગહં = તે આત્મા હું હું, આયાવાઙ્ગે = આત્મવાદી, લોયાવાઙ્ગે = લોકવાદી, કમ્માવાઙ્ગે = કર્મવાદી, કિરિયાવાઙ્ગે = ક્રિયાવાદી છે.

ભાવાર્થ :- કોઈ પ્રાણી પોતાની સ્વમતિ એટલે કે પૂર્વજન્મના સ્મરણથી અથવા તીર્થકરાદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીઓનાં વચનથી અથવા અન્ય વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીઓની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળીને જાણી લે છે કે— હું પૂર્વ દિશામાંથી આવ્યો છું **યાવત્** અન્ય કોઈ દિશાઓમાંથી અથવા તો વિદિશાઓમાંથી આવ્યો છું.

કોઈ વ્યક્તિને એવું જાણપણું થાય છે કે— ભવાન્તરમાં મારો આત્મા પરિભ્રમણ કરનારો છે, આ દિશાઓ અને અનુદિશાઓમાં કર્માનુસાર જે પરિભ્રમણ કરે છે, ગમનાગમન કરે છે તે હું છું, આત્મા છું.

ગમનાગમન કરનારા નિત્ય પરિણામી આત્માને જે જાણી લે છે તે આત્મવાદી, લોકવાદી, કર્મવાદી તેમજ ક્રિયાવાદી છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ચર્મચક્ષુથી પરોક્ષ એવા આત્મતત્ત્વને જાણવાનાં ત્રણ સાધન કહ્યાં છે— (૧) સ્વમતિ— પૂર્વજન્મનાં સ્મરણરૂપ જાતિસ્મરણજ્ઞાન તથા અવધિજ્ઞાનાદિ વિશિષ્ટજ્ઞાન થવાથી. (૨) તીર્થકરના ઉપદેશથી—તીર્થકર, કેવળી આદિનાં પ્રવચન સાંભળીને. (૩) વિશિષ્ટ જ્ઞાનીના ઉપદેશથી— તીર્થકરોનાં પ્રવચનનુસાર ઉપદેશ આપનાર વિશિષ્ટ જ્ઞાની પાસેથી ઉપદેશાદિ સાંભળીને.

આ દર્શાવેલાં કારણોમાંથી કોઈપણ કારણથી પૂર્વજન્મ સંબંધી જ્ઞાન થઈ શકે છે. પૂર્વાદિ દિશાઓમાં જે ગમનાગમન કરે છે, તે આત્મા 'હું' જ છું. તેવો નિશ્ચય થઈ જાય છે.

પહેલા સૂત્રમાં **કે અહં આસી ? હું કોણ હતો ?** એ પદ આત્મવિષયક જિજ્ઞાસાની જાગૃતિનું સૂચક છે. બીજા સૂત્રમાં **સોડહં 'તે હું છું.'** આ પદ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન છે, આમાં આત્મવાદી શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર છે. કોઈ વિદ્વાન આગમમાં આવેલા **સોડહં** પદની, ઉપનિષદોના **સોડહં** પદ સાથે તુલના કરે છે પરંતુ વિચાર કરતાં આ બંને શબ્દોમાં શાબ્દિક સમાનતા હોવા છતાં પ્રાસંગિક દષ્ટિએ અર્થમાં ભિન્નતા છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં જે **સોડહં** શબ્દ છે તે ભવાન્તરમાં ભ્રમણ કરનાર આત્માની પ્રતીતિ કરાવે છે. જ્યારે ઉપનિષદમાં **સોડહં** શબ્દ છે તે આત્મા અને પરમાત્માની સમાન અનુભૂતિ માટે છે. જેમ કે— **સોહમસ્સિ, સ એવાહમસ્સિ** —[છા. ઉપનિષદ ૪/૧૧/૧ આદિ]. મનુષ્ય આત્મવાદી ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તેને પરિણામી તેમજ શાશ્વત એવા આત્મામાં વિશ્વાસ હોય.

આત્માને માનનારા આત્મવાદીઓ લોકનો પણ સ્વીકાર કરે છે કારણ કે આત્માનું પરિભ્રમણ ત્રણે લોકમાં થાય છે. આત્માનું પરિભ્રમણ લોકમાં કર્મના કારણે થાય છે તેથી લોકને માનનારા કર્મને પણ માનશે. કર્મબંધનું કારણ છે ક્રિયા અર્થાત્ શુભાશુભ યોગોની પ્રવૃત્તિ. આ રીતે આત્માનું સમ્યક્ પરિજ્ઞાન થઈ જવાથી લોકનું, કર્મનું, ક્રિયાનું પરિજ્ઞાન પણ થઈ જાય છે તેથી તે આત્મવાદી, લોકવાદી, કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી પણ છે. આ પ્રમાણે આત્મા, લોક, કર્મ અને ક્રિયાનાં સ્વરૂપને અને આત્મા તથા લોકના અસ્તિત્વને સમજીને, સ્વીકાર કરનારા જ વાસ્તવમાં આત્મવાદી, આત્મવેતા, આત્મસ્વીકારકર્તા અને સમ્યગ્દષ્ટિ છે. આત્મબોધ થયા પછી જ અહિંસા કે સંયમની સાધના થઈ શકે છે. અહિંસાનો આધાર આત્મા છે. અહિંસાની પૃષ્ઠભૂમિના રૂપે આ સૂત્રમાં આત્માનું વર્ણન કર્યું છે.

કર્મજનક સત્યાવીસ ક્રિયાઓ :-

૩ અકરિસ્સં ચ હં, કારવેસું ચ હં, કરઓ યાવિ સમણુણ્ણે ભવિસ્સામિ ।
એવાવંતિ સવ્વાવંતિ લોગંસિ કમ્મસમારંભા પરિજાણિયવ્વા ભવંતિ ।

શબ્દાર્થ :- હં = હું, મેં, અકરિસ્સં = કર્યું, કારવેસું = કરાવું છું, કરઓ = કરતાને, યાવિ = પણ, સમણુણ્ણે = અનુમોદના, ભવિસ્સામિ = કરીશ, એવાવંતિ = એટલા જ, સવ્વાવંતિ = સંપૂર્ણ, લોગંસિ = લોકમાં, કમ્મસમારંભા = કર્મસમારંભ, પરિજાણિયવ્વા = જાણવા યોગ્ય, ભવંતિ = હોય છે.

ભાવાર્થ :- આત્મવાદી મનુષ્ય એ જાણે છે કે— મેં ક્રિયા કરી હતી, હું ક્રિયા કરાવું છું, હું ક્રિયા કરનારને અનુમોદન કરીશ. આ સર્વ કર્મ સમારંભ લોકમાં જાણવા યોગ્ય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્રિયાના ભેદ—પ્રભેદોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ક્રિયા કર્મબંધનું કારણ છે. આત્મા કર્મના કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે તેથી સંસાર ભ્રમણથી મુક્ત થવા માટે ક્રિયાનું સ્વરૂપ જાણવું અને તેનો ત્યાગ કરવો, એ અત્યંત જરૂરી છે. 'મેં ક્રિયા કરી હતી', આ પદમાં ભૂતકાળના નવ ભેદોને સંગ્રહિત કર્યા છે. તે આ પ્રમાણે— મેં ક્રિયા કરી હતી, ક્રિયા કરાવી હતી, ક્રિયા કરનારને અનુમોદન કર્યું હતું. આ ત્રણે ક્રિયા મનથી, વચનથી, કાયાથી થાય, તેથી પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો, $3 \times 3 = 9$, એમ કુલ નવ ભેદો થયા. આ જ રીતે વર્તમાનકાળમાં હું મનથી કરું છું, હું મનથી કરાવું છું, હું મનથી કરનારની અનુમોદના કરું છું. આ રીતે મનના ૩, વચનના ૩, કાયાના ૩ = ૯ ભેદ થાય. ભવિષ્યકાળ સંબંધી પણ આ જ પ્રમાણે નવ ભેદ થાય. જેમ કે હું મનથી ક્રિયા કરીશ, હું મનથી ક્રિયા કરાવીશ, હું મનથી ક્રિયા કરનારની અનુમોદના કરીશ. મનની જેમ જ વચન અને કાયાના ત્રણ—ત્રણ ભેદો થતાં નવ ભેદો બને છે. સર્વ મળીને ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળના ૨૭ વિકલ્પો થાય છે. આ ૨૭ ભેદો જ હિંસાનાં નિમિત્ત છે. તેને સારી રીતે જાણી લેવાથી, ક્રિયાનું સ્વરૂપ જાણી લેવાય છે.

ક્રિયાનું સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી જ તેનો ત્યાગ કરી શકાય છે. ક્રિયા એ સંસારનું કારણ છે અને અક્રિયા એ મોક્ષનું કારણ છે. અકિરિયા સિદ્ધિ (ભગ.શ.૨ ઉ.પ.) આ આગમ વચનનો ભાવ એ છે કે ક્રિયા—આશ્રવનો નિરોધ થાય તો જ મોક્ષ થાય.

ક્રિયાઓનું પરિણામ અને તેનાં કારણો :-

૪ અપરિણાયકમ્મે ખલુ અયં પુરિસે, જો ઇમાઓ દિસાઓ વા અણુદિસાઓ વા અણુસંચરહ, સવ્વાઓ દિસાઓ સવ્વાઓ અણુદિસાઓ સાહેહ, અણેગરૂવાઓ જોણીઓ સંધેહ, વિરૂવરૂવે ફાસે પહિસંવેદેહ ।

શબ્દાર્થ :- અપરિણાયકમ્મે = કર્મોનાં રહસ્યને જાણતા નથી, અપરિણાત કર્મા, **ખલુ** = નિશ્ચયથી, **અયં** = આ, **પુરિસે** = જીવ, **સાહેહ** = કરેલાં કર્મો સાથે જાય છે, સાધે છે, ભરે છે, **અણેગરૂવાઓ** = અનેક પ્રકારની, **જોણીઓ સંધેહ(સંધાવહ)** = યોનિઓને પ્રાપ્ત કરે છે, યોનિઓમાં ભટકે છે, **વિરૂવરૂવે** = વિવિધ પ્રકારના, **ફાસે** = સ્પર્શોને, કષ્ટોને, દુઃખોને, **પહિસંવેદેહ** = અનુભવ કરે છે, ભોગવે છે.

ભાવાર્થ :- જે વ્યક્તિ કર્મના રહસ્યને જાણતા નથી અથવા ક્રિયાના સ્વરૂપથી અજાણ છે તેઓ તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી અને તેથી જ તેઓ દિશાઓ અથવા અનુદિશાઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પોતાનાં કરેલાં કર્મો અનુસાર સર્વ પ્રાણીઓ દિશાઓ—અનુદિશાઓમાં જાય છે. સર્વ દિશાઓને જન્મમરણથી

પૂર્ણ કરે છે. તેઓ અનેક પ્રકારની જીવાયોનિને પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યાં અનેક પ્રકારના સ્પર્શોનો અર્થાત્ સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે.

૫ તત્થ ખલુ ભગવયા પરિણ્ણા પવેઙ્ગયા- ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ, પરિવંદણ- માણ્ણ-પૂય્ણાણ, જાઈ-મરણ-મોય્ણાણ, દુક્ખપડિઘાય હેઠં । ઈયાવંતિ સવ્વાવંતિ લોગંસિ કમ્મસમારંભા પરિજાણિયવ્વા ભવંતિ ।

શબ્દાર્થ :- તત્થ = અહીં, આ વિષયમાં, ભગવયા = ભગવાને, ખલુ = આ અવયવ છે, પરિણ્ણા પવેઙ્ગયા = બોધ આપેલ છે, ઇમસ્સ = આ, જીવિયસ્સ = જીવન માટે, ચેવ = અને, પરિવંદણમાણ્ણપૂય્ણાણ = પ્રશંસા, માન, પૂજા, પ્રતિષ્ઠા માટે, જાઈમરણ-મોય્ણાણ = જન્મ મરણથી છૂટવા માટે, દુક્ખપડિઘાય હેઠં = દુઃખોનો નાશ કરવા માટે, ઈયાવંતિ = એટલા, આ પ્રકારના, સવ્વાવંતિ = બધા, સંપૂર્ણ, લોગંસિ = લોકમાં, કમ્મસમારંભા = કર્મસમારંભ, ક્રિયાઓ, પરિજાણિયવ્વા ભવંતિ = જાણવા યોગ્ય છે, જા પરિજ્ઞાથી જાણવા યોગ્ય છે અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી છોડવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :- (કર્મબંધનાં કારણોના વિષયમાં) ભગવાને પરિજ્ઞા-વિવેકનો ઉપદેશ આપ્યો છે. માનવ આ આઠ કારણો હિંસા કરે છે- પોતાના વર્તમાન જીવન માટે, પ્રશંસા કે યશ માટે, સમ્માનની પ્રાપ્તિ માટે, પૂજાને માટે, જન્મ મરણથી મુક્તિ મેળવવા માટે અર્થાત્ ધર્મ માટે, દુઃખોના પ્રતિકાર માટે અર્થાત્ રોગ, આતંક-અસાધારણ બીમારી, ઉપદ્રવાદિ દૂર કરવા માટે. લોકમાં આ સર્વ કર્મ સમારંભ-હિંસાનાં કારણો જાણવા યોગ્ય છે અને ત્યાગવા યોગ્ય છે.

વિવેચન :-

ફાસા :- 'સ્પર્શ' શબ્દ આગમમાં અનેક અર્થોમાં આવેલો છે. સામાન્ય રીતે ત્વચા-ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય સુખ, દુઃખાત્મક સંવેદનને સ્પર્શ કહે છે પરંતુ પ્રસંગાનુસાર 'સ્પર્શ' શબ્દના અન્ય ભાવો પણ આગમમાં સૂચિત કર્યા છે. જેમ કે- **એતે ભો કસિણા ફાસા** - [સૂત્રકૃતાંગ. ૧/૩/૧]. અહીં સ્પર્શનો અર્થ પરીષદ કર્યો છે. આચારાંગ સૂત્રમાં અનેક અર્થોમાં તેનો પ્રયોગ છે. જેમ કે- ઈન્દ્રિયસુખ [અધ્ય.૫, ઉ.૪], ગાઠ પ્રહારાદિથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડા [અધ્ય.૬, ઉ.૧], ઉપતાપ એટલે કે દુઃખ વિશેષ [અધ્ય.૮, ઉ.૨.].

અન્ય સૂત્રોમાં પણ 'સ્પર્શ' શબ્દના ભિન્ન-ભિન્ન અર્થ પ્રસંગાનુસાર કહ્યા છે, જેમ કે- પરસ્પરનું સંઘટ્ટન- (બૃહત્કલ્પ ૧/૩). સંપર્ક-સંબંધ (સૂત્રકૃતાંગ ૧/૫/૧). સ્પર્શના-આરાધના (બૃહત્કલ્પ ૧/૨). સ્પર્શન- અનુપાલન કરવું (ભગવતી સૂત્ર શતક. ૧૫, ઉ.૭).

પરિણ્ણા :- પરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે- (૧) 'જ્ઞ' પરિજ્ઞા- વસ્તુનું જ્ઞાન કરવું-સાવધક્રિયાથી કર્મબંધ થાય છે એમ જાણવું. (૨) પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા- બંધના કારણોનો અર્થાત્ સાવધયોગનો ત્યાગ કરવો. તત્ર જ્ઞપરિજ્ઞયા- સાવધ વ્યાપારેણ બંધો ભવતીત્યેયં ભગવતા પરિજ્ઞા પ્રવેદિતા । પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞયા ચ-સાવધયોગા બંધહેતવઃ પ્રત્યાખ્યેયા ઇત્યેવંરૂપા ચેતિ । - [આચારાંગશીલાંક ટીકા પૃ.૨૩].

હિંસા કરવાનાં કારણ :- સૂત્રમાં હિંસા કરવાનાં કારણો બતાવ્યા છે, ટીકામાં તે જ કારણોના આઠ પ્રકાર કરીને તેનું વિવેચન કર્યું છે. સાર સ્વરૂપે જોતા મુખ્ય ચાર કારણો જણાય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઐહિક જીવન માટે (૨) માન સન્માન માટે (૩) જન્મ મરણથી મુક્ત થવા માટે એટલે ધર્મક્રિયા માટે, (૪) રોગાતંક, આપત્તિ આદિને દૂર કરવા માટે. આ ચારમાં પ્રશંસા, સન્માન, પૂજા આ ત્રણને જુદા ગણવાથી અને જન્મ નિમિત્તે, મરણ નિમિત્તે તથા મુક્તિ માટે આ ત્રણને જુદા ગણવાથી ચારના આઠ ભેદ થાય છે.

પરિવંદનમાણણપૂયણાઃ :- ટીકા—પરિવંદનં સંસ્તવઃ પ્રશંસાતદર્થમાચેષ્ટતે । માનનં—અભ્યુત્થાન, આસનદાન, અંજલિ પ્રગ્રહાદિ રૂપં તદર્થા વા ચેષ્ટમાનઃ । પૂજનં—પૂજા દ્રવિણ વસ્ત્ર અન્નપાન સત્કાર પ્રણામ સેવા વિશેષરૂપં તદર્થં ચ પ્રવર્તમાનમ્ । પરિવંદનમાં પ્રશંસા સ્તુતિનું ગ્રહણ થાય છે. 'માણણ' માં ઊઠવું, આસન દેવું, પ્રણામ કરવા વગેરે માન સન્માનનું ગ્રહણ થાય છે. પૂયણં માં વસ્ત્ર, આહાર વગેરે પ્રદાન કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

આત્મબોધનો ઉપસંહાર :-

૬ જસ્સેતે લોગંસિ કમ્મસમારંભા પરિણાયા ભવંતિ, સે હુ મુણી પરિણાયકમ્મે । ત્તિ બેમિ ।

॥ પઢમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- જસ્સ = જેને, એતે = આ, કમ્મસમારંભા = સાવધક્રિયાઓનાં સ્થાન, કારણો, પરિણાયા ભવંતિ = જાણી લીધા છે અને છોડી દીધા છે, હુ = નિશ્ચયથી, મુણી = મુનિ, પરિણાયકમ્મે = કર્મના રહસ્યને જાણનાર છે, વાસ્તવમાં જાતા છે, પરિજ્ઞાતકર્મા છે, ત્તિ બેમિ = એમ હું કહું છું.

ભાવાર્થ :- લોકમાં જે આ કર્મસમારંભ—હિંસાનાં કારણો છે, તેને જે જાણી લે છે અને ત્યાગી દે છે, તે જ પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ હોય છે. —એમ હું કહું છું અર્થાત્ ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

॥ પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

પરિજ્ઞાતકર્મા :- પરિજ્ઞાતાનિ જ્ઞપરિજ્ઞયા સ્વરૂપતોઽવગતાનિ પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા ચ પરિહૃતાનિ કર્માણિ યેન સ પરિજ્ઞાતકર્મા । —[સ્થાનાંગ વૃત્તિ ૩-૩. અભિ.રા. ભા. ૫ પૃ.૬૨૨] જ પરિજ્ઞાથી પદાર્થના સ્વરૂપને જાણવું, સમજવું અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો, આવું આચરણ કરનાર મુનિ વાસ્તવમાં પરિજ્ઞાતકર્મા છે.

ત્તિ બેમિ(इति ब्रवीमि) :- એમ હું કહું છું. સુધર્મા સ્વામી જંબૂ સ્વામીને કહે છે, જેમ મેં ભગવાન

પાસેથી સાંભળ્યું છે તેમ હું(તમને) કહું છું. અર્થાત્ ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

પ્રત્યેક ઉદ્દેશક અને અધ્યયનના અંતે ત્તિ બેમિ શબ્દપ્રયોગ છે, તેનો સર્વ સ્થાને આ જ અર્થ થાય છે. ઉદ્દેશકની વચ્ચે-વચ્ચે પણ વિષયની સમાપ્તિ સૂચક આ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

॥ અધ્યયન-૧/૧ સંપૂર્ણ ॥

પહેલું અધ્યયન : બીજો ઉદ્દેશક

દુઃખી પ્રાણી :-

૧ અટ્ટે લોએ પરિજુણ્ણે દુસ્સંબોહે અવિજાણે । અસ્સિં લોએ પવ્વહિએ તત્થ તત્થ પુઢો પાસ આઝરા પરિતાવેત્તિ ।

શબ્દાર્થ :- અટ્ટે = આર્ત-દુઃખી છે, લોએ = લોકમાં જીવો, પરિજુણ્ણે = વિવેક રહિત છે, હીન છે, દુસ્સંબોહે = દુઃખથી બોધ કરાવવા યોગ્ય છે, અવિજાણે = અજ્ઞાની છે, અસ્સિં લોએ = આ લોકમાં, પવ્વહિએ = પીડિત થવા પર, આઝરા = જે આતુર જીવ, તત્થ તત્થ = ત્યાં ત્યાં, પુઢો = અલગ અલગ, પાસ = જુઓ, પરિતાવેત્તિ = પરિતાપ આપે છે.

ભાવાર્થ :- સંસારના જીવો પીડિત છે. તેઓ આત્મિક ગુણથી હીન, વિવેક રહિત છે. તેમની અજ્ઞાનદશા હોવાના કારણે તેમને બોધ થવો કઠિન છે. તે અજ્ઞાની જીવ લોકમાં વ્યથા-પીડાનો અનુભવ કરે છે. કામ ભોગ તેમજ સુખ માટે આતુર બનેલાં પ્રાણી અનેક સ્થાને પૃથ્વીકાય આદિ જીવોને કષ્ટ, પીડા આપતા રહે છે. આ તું જો, સમજ.

પૃથ્વીકાયની સજીવતા :-

૨ સંતિ પાણા પુઢો સિઆ । લજ્જમાણા પુઢો પાસ । અણગારા મો ત્તિ એગે પવયમાણા, જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં પુઢવિકમ્મસમારંભેણં પુઢ વિસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઇ ।

શબ્દાર્થ :- સંતિ = છે, પાણા = જીવો, પુઢો = અલગ અલગ, સિઆ = પૃથ્વીમાં રહેલા, લજ્જમાણા = પાપથી લજ્જિત થનાર શ્રમણોને, પુઢો = પૃથક્, પાસ = જુઓ, અણગારા મો ત્તિ = અમે અણગાર છીએ એમ, એગે = કેટલાક, પવયમાણા = કહેતા, જં = જે, ઇણં = આ, વિરૂવરૂવેહિં = વિવિધ

પ્રકારનાં, સત્થેહિં = શસ્ત્રોથી, પુઢવીકમ્મસમારંભેણં = પૃથ્વીકાયના આરંભથી, પુઢવીસત્થં = પૃથ્વીકાયરૂપ શસ્ત્રનો, સમારંભમાણે = આરંભ કરતાં, અણ્ણે = અન્ય, અણેગરૂવે = અનેક પ્રકારના, પાણે વિહિંસઙ્ગ = પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે.

ભાવાર્થ :- પૃથ્વીકાયિક જીવ અલગ-અલગ શરીરમાં રહે છે અર્થાત્ તે પ્રત્યેક શરીરી હોય છે. આત્મસાધક લજ્જાવાન હોવાથી હિંસા કરવામાં સંકોચનો અનુભવ કરતાં સંયમમય જીવન જીવે છે. તેને તું જુદા ઓળખ. કોઈ સાધુ કેવળ વેષધારી હોય છે, તેઓ 'અમે ગૃહત્યાગી છીએ' એવું કહેતાં હોવા છતાં વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી પૃથ્વીકાયિક જીવોની હિંસા કરે છે. પૃથ્વીકાય જીવોની હિંસાની સાથે તેને આશ્રિત બીજા અનેક પ્રકારના જીવોની પણ હિંસા કરે છે.

વિવેચન :-

જે વસ્તુ, જે જીવો માટે મારક હોય છે, તે વસ્તુ તે જીવો માટે શસ્ત્રરૂપ છે. નિર્યુક્તિકારે પૃથ્વીકાયનાં વિવિધ શસ્ત્રો (ગાથા.૯૫-૯૬ માં) આ રીતે કહ્યા છે- (૧) કોદાળી આદિ-ધરતીને ખોદવાનાં સાધન (૨) હળાદિ- ભૂમિને ખેડવાનાં સાધન (૩) મૃગશૃંગ (૪) કાષ્ઠ, તૃણાદિ (૫) અગ્નિકાય (૬) ઉચ્ચાર- પ્રસવણ(મળ-મૂત્રાદિ) (૭) સ્વકાય શસ્ત્ર (૮) પરકાયશસ્ત્ર (૯) તદ્દુભયશસ્ત્ર (૧૦) ભાવશસ્ત્ર- અસંયમ.

સ્વકાયશસ્ત્ર :- પૃથ્વીકાયના અનેક ભેદો છે, તે સર્વ એક હોવાના કારણે સ્વકાય છે. એક રંગની માટી અન્ય રંગની માટી માટે શસ્ત્ર રૂપ બને છે, જેમ કે દરિયાની રેતી તળાવની માટી માટે શસ્ત્રરૂપ છે.

પરકાય શસ્ત્ર :- એક બીજાથી સર્વથા ભિન્નકાય તે પરકાય કહેવાય છે. જેમ કે મીઠું પૃથ્વીકાય છે, તેના માટે પાણી પરકાય છે. તે બંને એકબીજા માટે શસ્ત્રરૂપ બને છે. પાણીમાં મીઠું નાખવાથી બંને અચિત્ત થઈ જાય છે.

તદ્દુભયશસ્ત્ર :- સ્વકાય અને પરકાય બંનેના યોગે જે શસ્ત્ર થાય તે તદ્દુભય શસ્ત્ર કહેવાય છે. જેમ કે મીઠું મિશ્રિત પાણી ઉભયકાય છે. પીળી આદિ માટી માટે મીઠાંનું પાણી તદ્દુભય શસ્ત્રરૂપ છે.

આ રીતે અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ વગેરે માટે પણ સમજી શકાય છે.

પૃથ્વીકાયની હિંસાના હેતુઓ :-

૩ તત્થ ખલુ ભગવયા પરિણ્ણા પવેઙ્ગયા । ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ પરિવંદણ- માણણપૂયણા, જાઈ-મરણ-મોયણા, દુક્ખપડિઘાયહેઁ; સે સયમેવ પુઢવિસત્થં સમારંભઙ્ગ, અણ્ણેહિં વા પુઢવિસત્થં સમારંભાવેઙ્ગ, અણ્ણે વા પુઢવિસત્થં સમારંભંતે સમણુજાણઙ્ગ । તં સે અહિયા, તં સે અબોહી ।

શબ્દાર્થ :- તત્થ = ત્યાં, આ વિષયમાં, **ખલુ** = ખરેખર, **ભગવયા** = ભગવાને, **પરિણ્ણા** = પરિજ્ઞા, **બોધ**, **પવેઝ્યા** = ફરમાવેલ છે, **આપેલ** છે, **ઈમસ્સ** = આ, **જીવિયસ્સ** = જીવન માટે, **ચેવ** = અને, **પરિવંદન-માણણ પૂયણા** = પ્રશંસા, માન, પૂજા, પ્રતિષ્ઠા માટે, **જાઈ-મરણ-મોયણા** = જન્મ મરણથી છૂટવા માટે, **દુક્ખપડિઘાયહેઠં** = દુઃખનો નાશ કરવા માટે, **સયમેવ** = સ્વયં, **પુઢવિસત્થં** = પૃથ્વીરૂપ શસ્ત્રનો, **સમારંભઙ્** = આરંભ કરે છે, **અણ્ણેહિં** = બીજા દ્વારા, **પુઢવિસત્થં** = પૃથ્વીરૂપ શસ્ત્રનો, **સમારંભાવેઙ્** = આરંભ કરાવતાં, **અણ્ણે** = બીજા, **પુઢવિસત્થં** = પૃથ્વીરૂપ શસ્ત્રનો, **સમારંભંતે** = આરંભ કરનારની, **સમણુજાણઙ્** = અનુમોદના કરે છે, **સે** = તે પુરુષને, તેના માટે, **તં** = તે આરંભ, **અહિયા** = અહિત માટે હોય છે, **અબોહિ** = અબોધિ માટે હોય છે, બોધ થવામાં અંતરાયરૂપ થાય છે.

ભાવાર્થ :- આ વિષયમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ પરિજ્ઞા-વિવેકનો ઉપદેશ આપ્યો છે. કોઈ વ્યક્તિ (૧) આ જીવન માટે (૨) વંદના-પ્રશંસા, સન્માન અને પૂજા માટે (૩) જન્મ મરણથી મુક્ત થવા માટે (૪) દુઃખનો પ્રતિકાર કરવા માટે, પોતે પૃથ્વીકાયિક જીવોની હિંસા કરે છે, બીજા પાસે હિંસા કરાવે અથવા હિંસા કરનારનું અનુમોદન કરે છે. આ બધી હિંસાની પ્રવૃત્તિઓ તેના અહિત માટે છે અને અબોધિ અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ બોધિના અભાવનું કારણ બને છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પૃથ્વીકાયની હિંસાના વિવિધ પ્રયોજનોનું કથન છે. તેના બે વિભાગ થાય છે— (૧) સંસાર રચિને કારણે (૨) ધર્મ માટે. આ બધા કારણો કહેવાનું શાસ્ત્રકારનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ લક્ષ્યથી હિંસા થાય, પરંતુ તેનું પરિણામ તો દુઃખ અને ધર્મની બોધિમાં અંતરાયરૂપ જ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સુખ માટે હિંસા થાય, તો તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય અને ધર્મ કે મોક્ષને માટે ખોટી સમજણથી હિંસા થાય, તો પણ તેના પરિણામે ધર્મ પ્રાપ્તિનો અભાવ થાય છે.

હિંસાનું પરિણામ :-

૪ સે તં સંબુજ્ઞમાણે આયાણીયં સમુટ્ટાણે । સોચ્ચા ભગવઓ અણગારાણં વા અંતિણે ઇહમેગેસિં ણાયં ભવઙ્- એસ ખલુ ગંથે, એસ ખલુ મોહે, એસ ખલુ મારે, એસ ખલુ ણરણે ।

ઇચ્ચત્થં ગઢિણે લોણે । જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં પુઢવિકમ્મસમારંભેણં પુઢવિસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઙ્ ।

શબ્દાર્થ :- તં = પૃથ્વીકાયના આરંભને, **સંબુજ્ઞમાણે** = સમજનાર, **આયાણીયં** = ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિને, **સમુટ્ટાણે** = સ્વીકાર કરીને વિચરે છે, **સોચ્ચા** = સાંભળીને, **ભગવઓ** = ભગવાન પાસેથી, **અણગારાણં વા અંતિણે** = સાધુઓ પાસેથી, **ઇહં** = આ, **એગેસિં** = કોઈ જીવોને,

ળાયં ભવઙ્ = જ્ઞાન થઈ જાય છે, ંસ = આ પૃથ્વીકાયનો આરંભ, ખલુ = નિશ્ચયથી, ગંથે = કર્મબંધનું કારણ છે, મોહે = મોહનું કારણ છે, મારે = મૃત્યુનું કારણ છે, ણરણ = નરકનું કારણ છે, ઙ્ચ્ચત્થં = વર્તમાન સુખોમાં જ, સ્વાર્થ માટે, ગઢિણ = આસક્ત થયેલ, આસક્ત બને છે, લોણ = જીવ.

ભાવાર્થ :- સાધક ઉપર કહેલા હિંસાનાં દુષ્પરિણામોને સારી રીતે સમજીને આદાનીય—સંયમ સાધનામાં તત્પર બની જાય છે. ભગવાન પાસેથી અથવા તો અણગાર પાસેથી ધર્મ સાંભળીને કોઈ માનવીને જ્ઞાન થાય છે કે આ જીવહિંસા—ગ્રંથી છે, મોહ છે, મૃત્યુ છે અને નરક છે.

આ જાણવા છતાં જે મનુષ્ય ઈલલૌકિક સુખમાં આસક્ત બને છે, તે વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી પૃથ્વી સંબંધી હિંસામાં લીન બની પૃથ્વીકાયના જીવોની હિંસા કરે છે, ત્યારે પૃથ્વીકાય રૂપ શસ્ત્રનો આરંભ કરતાં તદાશ્રયી બીજા અનેક પ્રકારના જીવોની પણ હિંસા કરે છે.

વિવેચન :-

આચારાંગીયં :- ચૂર્ણિમાં 'આદાનીય'નો અર્થ સંયમ તથા વિનય કર્યો છે.

ગંથે :- આ સૂત્રમાં આવેલ 'ગ્રંથ' આદિ શબ્દ એક વિશેષ પારંપરિક અર્થ સૂચવે છે. સામાન્ય રૂપે 'ગ્રંથ' શબ્દ પુસ્તક વિશેષનો સૂચક છે. શબ્દકોષમાં ગ્રંથનો અર્થ 'ગાંઠ'(ગ્રંથિ)પણ કર્યો છે. શરીરવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનમાં તેનો પ્રયોગ અધિક થાય છે. જૈનસૂત્રોમાં આવેલો ગ્રંથ શબ્દ તેનાથી અલગ અર્થ દર્શાવે છે. આગમના વ્યાખ્યાકાર આચાર્ય મલયગિરિના કથન અનુસાર, "જેના દ્વારા, જેનાથી અને જેમાં જીવ બંધાઈ જાય છે તે ગ્રંથ છે." ગ્રંથ—ગ્રંથિ એટલે કષાય, એવો અર્થ ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સ્થાનાંગ, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય આદિમાં કરવામાં આવ્યો છે. આત્માને બાંધનાર કષાય અથવા કર્મને પણ ગ્રંથ કહે છે.

ગ્રંથના બે ભેદ છે— દ્રવ્યગ્રંથ અને ભાવગ્રંથ. દ્રવ્યગ્રંથ દશ પ્રકારના પરિગ્રહરૂપ છે— (૧) ક્ષેત્ર (૨) વાસ્તુ (૩) ધન (૪) ધાન્ય (૫) સંચય—ઘાસ, કાષ્ઠાદિ (૬) મિત્ર—જ્ઞાતિ સંયોગ (૭) યાન—વાહન (૮) શયનાસન (૯) દાસ—દાસી (૧૦) કુપ્ય—તમામ ઘરવખરી. ભાવગ્રંથના ૧૪ ભેદ છે— (૧) ક્રોધ (૨) માન (૩) માયા (૪) લોભ (૫) રાગ (૬) દ્વેષ (૭) મિથ્યાત્વ (૮) વેદ (૯) અરતિ (૧૦) રતિ (૧૧) હાસ્ય (૧૨) શોક (૧૩) ભય અને (૧૪) જુગુપ્સા.

આ સૂત્રમાં 'બ્સ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સર્વ હિંસાનાં મૂળ કારણ માત્ર જ નથી, પરંતુ સ્વયં પણ હિંસા છે તેથી 'ગ્રંથ' વગેરે સર્વ શબ્દોમાં આ ભાવ સમાયેલો છે.

મોહે :- આ શબ્દ રાગ અથવા વિકારી પ્રેમના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં 'મોહ' શબ્દ અનેક અર્થોમાં વ્યાપક છે. રાગ અને દ્વેષ બંને મોહરૂપ જ છે. સત્—અસત્ના વિવેકનો નાશ, હેયોપાદેય બુદ્ધિનો અભાવ, અજ્ઞાન, વિપરીત બુદ્ધિ, મૂઢતા, ચિત્તની વ્યાકુળતા, મિથ્યાત્વ તથા વિષય કષાયની અભિલાષા, આ સર્વ મોહ છે.

'મોહ'ના બે ભેદ છે- ૧. સત્ય તત્ત્વને યથાર્થરૂપે ન સમજવું, તે દર્શનમોહ છે અને ૨. વિષયોની આસક્તિ, તે ચારિત્રમોહ છે. આ ભાવો હિંસાનું પ્રબળ કારણ હોવાથી તેને પણ હિંસા કહેવામાં આવે છે.

મારે :- આ શબ્દ મૃત્યુના અર્થમાં વપરાય છે પરંતુ અહીં આ શબ્દથી જન્મ અને મરણ બંનેનું ગ્રહણ થાય છે.

ખરણ :- 'નરક' શબ્દ પાપીઓના યાતના સ્થાન માટે વપરાય છે. સૂત્રકૃતાંગ ટીકામાં 'નરક' શબ્દનું અનેક પ્રકારે વિવેચન કર્યું છે. અશુભ રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શને પણ 'નોકર્મ દ્રવ્યનરક' કહેલ છે. નરક પ્રાયોગ્ય કર્મના ઉદય (અપેક્ષાએ કર્મોપાર્જનની ક્રિયા)ને 'ભાવનરક' કહે છે. આ કારણે હિંસાને નરક કહી છે. નરક યોગ્ય કર્મોપાર્જનનું પ્રબળ કારણ હિંસા છે. હિંસા પોતે જ નરક છે. હિંસકની મનોદશા પણ નારકની જેમ કૂર તેમજ અશુભતર હોય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આત્માને કર્મોથી ગ્રથિત કરનાર, સંસારમાં જોડી રાખનાર, મોહિત કરનાર, જન્મ મરણ પ્રાપ્ત કરાવનાર તેમજ નરકનાં દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવનાર જીવહિંસા જ છે. આ તત્ત્વને સમજીને સાધક હિંસાનો ત્યાગ કરે છે.

પૃથ્વીકાથિક જીવોની વેદના :-

૫ સે બેમિ- અપ્પેગે અંધમબ્હે, અપ્પેગે અંધમચ્છે ।

અપ્પેગે પાયમબ્હે, અપ્પેગે પાયમચ્છે, અપ્પેગે ગુપ્ફમબ્હે, અપ્પેગે ગુપ્ફમચ્છે, અપ્પેગે જંઘમબ્હે, અપ્પેગે જંઘમચ્છે, અપ્પેગે જાણુમબ્હે, અપ્પેગે જાણુમચ્છે, અપ્પેગે ઊરુમબ્હે, અપ્પેગે ઊરુમચ્છે, અપ્પેગે કહિમબ્હે, અપ્પેગે કહિમચ્છે, અપ્પેગે ણાભિમબ્હે, અપ્પેગે ણાભિમચ્છે, અપ્પેગે ડયરમબ્હે, અપ્પેગે ડયરમચ્છે, અપ્પેગે પાસમબ્હે, અપ્પેગે પાસમચ્છે, અપ્પેગે પિટ્ટિમબ્હે, અપ્પેગે પિટ્ટિમચ્છે, અપ્પેગે ડરમબ્હે, અપ્પેગે ડરમચ્છે, અપ્પેગે હિયયમબ્હે, અપ્પેગે હિયયમચ્છે, અપ્પેગે થણમબ્હે, અપ્પેગે થણમચ્છે, અપ્પેગે ઁંધમબ્હે, અપ્પેગે ઁંધમચ્છે, અપ્પેગે બાહુમબ્હે, અપ્પેગે બાહુમચ્છે, અપ્પેગે હથ્થમબ્હે, અપ્પેગે હથ્થમચ્છે, અપ્પેગે અંગુલિમબ્હે, અપ્પેગે અંગુલિમચ્છે, અપ્પેગે ણહમબ્હે, અપ્પેગે ણહમચ્છે, અપ્પેગે ગીવમબ્હે, અપ્પેગે ગીવમચ્છે, અપ્પેગે હણુયમબ્હે, અપ્પેગે હણુયમચ્છે, અપ્પેગે હોટ્ટમબ્હે, અપ્પેગે હોટ્ટમચ્છે, અપ્પેગે દંતમબ્હે, અપ્પેગે દંતમચ્છે, અપ્પેગે જિભમબ્હે, અપ્પેગે જિભમચ્છે, અપ્પેગે તાલુમબ્હે, અપ્પેગે તાલુમચ્છે, અપ્પેગે ગલમબ્હે, અપ્પેગે ગલમચ્છે, અપ્પેગે ગંડમબ્હે,

અપ્પેગે ગંડમચ્છે, અપ્પેગે કણ્ણમબ્બે, અપ્પેગે કણ્ણમચ્છે, અપ્પેગે ણાસમબ્બે, અપ્પેગે ણાસમચ્છે, અપ્પેગે અચ્છિમબ્બે, અપ્પેગે અચ્છિમચ્છે, અપ્પેગે ભમુહમબ્બે, અપ્પેગે ભમુહમચ્છે, અપ્પેગે ણિડાલમબ્બે, અપ્પેગે ણિડાલમચ્છે, અપ્પેગે સીસમબ્બે, અપ્પેગે સીસમચ્છે । અપ્પેગે સંપમારણ । અપ્પેગે ઉદ્ધવણ ।

શબ્દાર્થ :- સે બેમિ = તે હું કહું છું, હવે આગળ હું કહું છું, બતાઉં છું, અપ્પેગે = કોઈ, અંધં = જન્માંધ પુરુષને, અબ્બે = ભેદન કરે, ઈજા પહોંચાડે, અંધં = અંધને, અચ્છે = છેદન કરે.

પાયમબ્બે = પગનું ભેદન કરે, પાયમચ્છે = પગનું છેદન કરે, ગુપ્ફમબ્બે = ઘૂંટીનું ભેદન કરે, ગુપ્ફમચ્છે = ઘૂંટીનું છેદન કરે, જંઘં = જાંઘનું, પીંડીનું, જાણું = ગોઠણનું, ઋરું = સાથળનું, કહિં = કમરનું, ણાભિં = નાભિનું, યયરં = પેટનું, પાસં = પડખાનું, પિટ્ઠિં = પીઠનું, યરં = છાતીનું, હિયયં = હૃદયનું, થણં = સ્તનનું, ચંધં = કાંધ-ખંભાનું, બાહું = ભુજાનું, હથં = હાથનું, અંગુલિં = આંગળીનું, ણહં = નખનું, ગીવં = ગર્દનનું, હણુયં = દાઢીનું, હોઠ્ઠં = હોઠનું, દંતં = દાંતનું, જિભ્બં = જીભનું, તાલુ = તાળવાનું, ગલં = ગળાનું, ગંઢં = ગાલનું, કણ્ણં = કાનનું, ણાસં = નાકનું, અચ્છિં = આંખનું, ભમુહં = ભ્રુકુટિનું, ભમરનું, ણિડાલં = કપાળનું, સીસં = મસ્તકનું,

સંપમારણ = એક જ પ્રહારમાં મારે, ઉદ્ધવણ = ઉપદ્રવ કરે, મૂચ્છિત કરે, ધાયલ કરે.

ભાવાર્થ :- હું કહું છું- (૧) જેમ કોઈ વ્યક્તિ જન્માંધ વ્યક્તિને સાંભેલાથી, ભાલા આદિથી વીંધે, ઈજા પહોંચાડે કે તલવારાદિથી છેદન કરે; તે સમયે તે જન્માંધ વ્યક્તિને જે પીડા થાય છે, તેવી જ પીડા પૃથ્વીકાયિક જીવોને થાય છે.

(૨) જેમ કોઈ એક વ્યક્તિ, બીજી વ્યક્તિના પગ, ઘૂંટી, પિંડી, ગોઠણ, સાથળ, કમર, નાભિ, પેટ, પડખાની પાંસળી, પીઠ, છાતી, હૃદય, સ્તન, ખંભા, બાહુ, હાથ, આંગળી, નખ, ગ્રીવા, દાઢી, હોઠ, દાંત, જીભ, તાળવું, ગ્રીવા(ગળું), ગાલ, કાન, નાક, આંખ, ભ્રમર, લલાટ અને મસ્તકનું શસ્ત્રથી છેદન, ભેદન કરે ત્યારે તે સ્વસ્થ પુરુષને જેવી વેદના થાય છે, તેવી જ વેદના પૃથ્વીકાયિક જીવોને થાય છે.

(૩) કોઈ પુરુષ અન્ય વ્યક્તિને જોરદાર પ્રહાર કરી એક જ વારમાં પ્રાણરહિત કરે, તે સમયે તેને જે દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે, તેવી જ દુઃખની અનુભૂતિ પૃથ્વીકાયના જીવોને થાય છે.

(૪) કોઈ પુરુષ અન્ય પુરુષને ધાયલ-મૂચ્છિત કરે અને તેને જે વેદના થાય છે, તેવી જ વેદના પૃથ્વીકાયના જીવોને પણ થાય છે.

વિવેચન :-

પૂર્વનાં સૂત્રોમાં પૃથ્વીકાયિક જીવોની હિંસા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. પૃથ્વીકાયમાં ચેતના અવ્યક્ત હોય છે. તેમાં હલન ચલન વગેરે ક્રિયાઓ પણ સ્પષ્ટ દેખાતી નથી. પૃથ્વીકાયના જીવો ચાલતા, બોલતા,

જોતા, સાંભળતા નથી તો પછી તેમાં જીવ છે તે કેમ માની શકાય ? આ શંકા સ્વાભાવિક છે. આ શંકાનું સમાધાન કરવા સૂત્રકારે ચાર દષ્ટાંતો આપીને પૃથ્વીકાયની વેદનાનો બોધ તથા અનુભૂતિ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧. કોઈ મનુષ્ય જન્મથી જ અંધળો, બહેરો, મૂંગો અથવા અપંગ છે. તેનું કોઈ વ્યક્તિ છેદન-ભેદન કરે તો તે વાણીથી વ્યક્ત કરી શકતો નથી, દુઃખ થવા છતાં ચાલી શકતો નથી તેમજ અન્ય કોઈ પ્રતિક્રિયાથી વેદનાને વ્યક્ત કરી શકતો નથી, તેટલા માત્રથી તેમાં જીવ નથી. અથવા તેને છેદન-ભેદન કરવાથી પીડા થતી નથી તેમ કહી શકાતું નથી. જેમ તે જન્માંંધ વ્યક્તિ વાણી, આંખ, ગમન આદિના અભાવમાં પણ પીડાનો અનુભવ કરે છે, તેમ પૃથ્વીકાયના જીવો પણ અપૂર્ણ ઈન્દ્રિયના યોગમાં પીડાને અનુભવે છે.

૨. આ દષ્ટાંતમાં કોઈ સ્વસ્થ મનુષ્યની ઉપમા આપીને સમજાવ્યું છે. જે રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિના પગથી લઈને મસ્તક સુધીના બત્રીસ અવયવોનું કોઈ એક સાથે છેદન, ભેદન કરે, તે સમયે તે વ્યક્તિ સ્પષ્ટ રૂપે દુઃખાનુભૂતિ કરે છે તે જ રીતે પૃથ્વીકાયમાં પ્રગટ ચેતનાનો અભાવ હોવા છતાં તેને પણ દુઃખાનુભૂતિ હોય છે. કારણ કે તેનામાં પ્રાણોનું સ્પંદન-ચેતના છે અને તેની આ વેદનાને અવ્યક્ત વેદના કહી છે.

૩. જેમ કોઈ એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિ એક જ પ્રહારમાં પ્રાણરહિત કરી દે ત્યારે તેને વેદના થાય છે, તેમ પૃથ્વીકાયના જીવોને પણ વેદના થાય છે.

૪. જેમ કોઈ વ્યક્તિને અન્ય વ્યક્તિ માર મારીને મૂર્ચ્છિત કરે અથવા મૂર્ચ્છિત કરીને કષ્ટ આપે, તો તેને વેદના થાય છે, તેમ પૃથ્વીકાયના જીવોને પણ વેદના થાય છે. ભગવતી સૂત્ર શ. ૧૯, ઉ. ૩. માં કહ્યું છે કે— જે રીતે કોઈ તરુણ અને બલિષ્ઠ પુરુષ, કોઈ વૃદ્ધાવસ્થાથી ક્ષીણ થયેલ વ્યક્તિના મસ્તક ઉપર બંને હાથથી પ્રહાર કરે, તેને મારે ત્યારે તે જે અનિષ્ટ વેદનાનો અનુભવ કરે છે, તેનાથી પણ અનિષ્ટતર વેદનાનો અનુભવ પૃથ્વીકાયિક જીવોને પ્રહાર કરવાથી થાય છે.

પૃથ્વીકાયની હિંસાનો ત્યાગ :-

૬ एत्थ सत्थं समारंभमाणस्स इच्चेते आरंभा अपरिण्णाया भवंति ।
एत्थ सत्थं असमारंभमाणस्स इच्चेते आरंभा परिण्णाया भवंति ।

તં પરિણ્ણાય મેહાવી જેવ સયં પુઢવિસત્થં સમારંભેજ્જા, જેવડણ્ણેહિં પુઢવિ સત્થં સમારંભાવેજ્જા, જેવડણ્ણે પુઢવિસત્થં સમારંભંતે સમણુજાણેજ્જા ।

જસ્સેતે પુઢવિકમ્મસમારંભા પરિણ્ણાયા ભવંતિ । સે હુ મુણી પરિણ્ણાયકમ્મે । ત્તિ બેમિ ।

॥ બિહો ડહેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- **એથ** = આ રીતે, આ પૃથ્વીકાય પર, **સત્થં** = શસ્ત્રોને, **સમારંભમાણસ્સ** = આરંભ કરતા, પ્રયોગ કરતા પુરુષને, **ઇચ્ચેતે** = તે પૂર્વોક્ત, **આરંભા** = આરંભ, **અપરિણ્ણાયા ભવંતિ** = જાણેલા કે છોડેલા હોતા નથી, તે અજાણ હોય છે, **અસમારંભમાણસ્સ** = આરંભ ન કરનારને, અનારંભી પુરુષને, **પરિણ્ણાયા** = જાણેલા અને છોડેલા, **ભવંતિ** = હોય છે, તે સાચો જાણનાર કહેવાય છે.

તં = પૃથ્વીકાયના આરંભને, **પરિણ્ણાય** = જાણીને, **મેહાવી** = બુદ્ધિમાન પુરુષ, **સયં** = સ્વયં, **પુઠવિસત્થં** = પૃથ્વીકાયના શસ્ત્રનો, **ખેવ સમારંભેજ્જા** = આરંભ કરે નહિ, **અણ્ણેહિં** = બીજા દ્વારા, **ખેવ સમારંભાવેજ્જા** = આરંભ કરાવે નહિ, **સમારંભંતે** = આરંભ કરનાર, **અણ્ણે** = બીજાને, **ખેવ સમણ્ણાખેજ્જા** = અનુમોદન પણ કરે નહિ.

જસ્સ = જેણે, **એતે** = આ, **પુઠવિકમ્મસમારંભા** = પૃથ્વીકાયના આરંભને, **પરિણ્ણાયા ભવંતિ** = જાણીને ત્યાગ કરી દીધો છે, **સે** = તે, **હુ** = નિશ્ચયથી, **મુણી** = મુનિ, **પરિણ્ણાયકમ્મે** = કર્મના રહસ્યને જાણનાર છે.

ભાવાર્થ :- આ લોકમાં જે પૃથ્વીકાય ઉપર શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે છે, તે વાસ્તવિક રીતે આરંભ અને તેના પરિણામથી અજાણ છે. જે પૃથ્વીકાય જીવો પર શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરતા નથી, તે વાસ્તવમાં હિંસા સંબંધી પ્રવૃત્તિ અને તેના પરિણામને જાણનાર છે.

આ પૂર્વોક્ત કથનને જાણીને બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ પૃથ્વીકાયનો સ્વયં આરંભ કરે નહિ, પૃથ્વીકાયનો આરંભ બીજા પાસે કરાવે નહિ અને કોઈ પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરતું હોય તો તેની અનુમોદના કરે નહિ.

પૃથ્વીકાયના સમારંભને જેણે જાણી લીધો છે અર્થાત્ હિંસાનાં દુઃખ પરિણામને જાણીને તેનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તે પરિજ્ઞાત કર્મા (હિંસાના ત્યાગી) મુનિ હોય છે. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ ઉદ્દેશકમાં વિકલાવસ્થામાં રહેલા પંચેન્દ્રિય જીવોના દુઃખ સાથે પૃથ્વીકાયિક જીવોના દુઃખની તુલના કરીને પૃથ્વીકાય જીવોનું અસ્તિત્વ પ્રગટ કર્યું છે. પૃથ્વીકાયનો આરંભ (વિરાધના) અને તેનું પરિણામ બતાવ્યું છે. અહીં સૂક્ષ્મ જણાતા એકેન્દ્રિય જીવોને પણ દુઃખ થાય છે, તે સમજાવવા માટે પંચેન્દ્રિય જીવોના દુઃખાનુભવ ચાર પ્રકારે વર્ણવીને પૃથ્વીકાયની હિંસા ન કરવાની પ્રેરણા કરી, અંતે સૂચિત કર્યું છે કે જે આ બધું જાણીને પૃથ્વીકાયની હિંસાનો કે તેની વિરાધનાનો પૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરે, તે જ સાચો જ્ઞાની મુનિ છે.

॥ અધ્યયન-૧/૨ સંપૂર્ણ ॥

પહેલું અધ્યયન : ત્રીજો ઉદ્દેશક

અણગારના લક્ષણ :-

૧ સે બેમિ- સે જહા વિ અણગારે ઉજ્જુકડે ણિયાગપડિવણ્ણે અમાયં કુવ્વમાણે વિયાહિણે ।

શબ્દાર્થ :- સે = તે, હવે આગળ, બેમિ = હું કહું છું, સે = તે, જહા વિ = જે રીતે, અણગારે = અણગાર બને છે, ઉજ્જુકડે = સરળતા યુક્ત, ણિયાગપડિવણ્ણે = મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલા, અમાયં કુવ્વમાણે = માયા નહિ કરનારા, પૂર્ણ અણગાર, વિયાહિણે = કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- અણગારના વાસ્તવિક સ્વરૂપને હું કહું છું. જે આચરણથી અણગાર છે, સરળતા સભર જેનું જીવન છે, મોક્ષમાર્ગમાં જે ગતિશીલ છે, ઇળકપટના ત્યાગી છે, તે અણગાર મુનિ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

અહીં અણગારનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. (૧) **ઋજુ**— સરળ. જેના મન, વાણી કપટ રહિત હોય, કથની અને કરણી એક સરખી હોય તે ઋજુ છે. ઉત્તરાધ્યયન અધ્ય. ૩, ગા. ૧૨ માં કહ્યું છે કે— **સોહી ઉજ્જુયભૂયસ્સ ધમ્મો સુદ્ધસ્સ ચિદ્દુ** । ઋજુ આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. ધર્મ શુદ્ધ હૃદયમાં સ્થિર રહે છે, માટે ઋજુતા એ ધર્મનો—સાધુતાનો મુખ્ય આધાર છે. (૨) **નિયાગ પ્રતિપત્ત**— સરળ વ્યક્તિ જ મોક્ષમાર્ગમાં ગતિશીલ થઈ શકે છે, તેથી અણગારનું બીજું લક્ષણ નિયાગ પ્રતિપત્ત કહ્યું છે. તેની સાધનાનું લક્ષ્ય ભૌતિક ઐશ્વર્ય કે યશ પ્રાપ્તિ નહીં, પરંતુ આત્મા કર્મભળથી મુક્ત બને તે જ છે. (૩) **અમાયં**— અમાયંનો અર્થ સંગોપન કરવું નહીં, છુપાવવું નહીં તેવો થાય છે. આ માર્ગ પર ગતિશીલ સાધક કપટ રહિત હોય છે. તે પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિને સાધનામાં જોડી દે છે, તે સ્વપર કલ્યાણના કાર્યમાં સ્વશક્તિને ગોપવતા નથી. આ ત્રણ લક્ષણોથી જ્ઞાનાચારાદિની શુદ્ધતા કહી છે. ઋજુકૃતથી વીર્યાચારની શુદ્ધિ, નિયાગ પ્રતિપત્તતાથી જ્ઞાનાચારની અને દર્શનાચારની શુદ્ધિ તથા અમાયં માં ચારિત્રાચાર અને તપાચારની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ જણાય છે. આ રીતે આ સૂત્રમાં સાધના તેમજ સાધ્યની શુદ્ધિનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સંયમના ઉત્સાહની સુરક્ષા :-

૨ જાણે સદ્ધાણે ણિક્ખંતો તમેવ અણુપાલિયા વિયહિત્તુ વિસોત્તિયં ।
પણયા વીરા મહાવીહિં ।

શબ્દાર્થ :- જાણે = જે, સદ્ધાણે = શ્રદ્ધાથી, ણિક્ખંતો = દીક્ષા ધારણ કરી છે, તમેવ = તે જ શ્રદ્ધાથી, અણુપાલિયા = પાલન કરવું જોઈએ, ઝીણવટપૂર્વક પાલન કરવું જોઈએ, વિયહિત્તુ(વિજહિત્તા) =

છોડીને, દૂર કરીને, **વિસોત્તિયં** = શંકાને, બાધાઓને, **વીરા** = વીર પુરુષ, **મહાવીહિં** = મહાવીથી અર્થાત્ સંયમરૂપ રાજમાર્ગને, **પણયા** = પ્રાપ્ત કરે છે, સમર્પિત થાય છે.

ભાવાર્થ :- મુનિ, જે શ્રદ્ધા—નિષ્ઠાથી (વેરાગ્યથી) ગૃહત્યાગ કરી સંયમમાં ડગ ભરે છે, તે જ શ્રદ્ધાપૂર્વક સંયમનું અનુપાલન કરે. શ્રદ્ધા સાથે શંકાથી રહિત બની, બાધાઓને દૂર કરતાં જીવનપર્યંત સંયમનું પાલન કરે. પરીષદ, ઉપસર્ગ અને કષાયાદિ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર ધીર—વીર પુરુષો દ્વારા આ સંયમ માર્ગ આસેવિત છે અર્થાત્ વીરપુરુષ આ મહાપથમાં સમર્પિત થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાધકને દીક્ષા સમયનો ઉત્સાહ યાદ કરાવી જાગૃત રહેવાની સૂચના કરી છે. **વિસોત્તિયં :-** વિસ્રોતસિકા— સંયમમાં આવનારી મુશ્કેલીઓ; સાધકના મનને ચંચળ કરનારી દ્રવ્ય અને ભાવથી અનેક વિટંબણાઓ આવે તો તેને દૂર કરવાની પ્રેરણા આપીને શાસ્ત્રકારે સંયમભાવોમાં પૂર્ણ સ્થિર તેમજ સુદૃઢ રહેવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

અહીં મૂળપાઠમાં અણુપાલિયા, અણુપાલિજ્જા, અણુપાલેજ્જા તથા વિજહિત્તુ, વિચહિત્તુ, વિજહિત્તા આવા વૈકલ્પિક પાઠો પણ મળે છે. તે સમાનાર્થક છે.

અહિંસા અને સંયમનો પ્રશસ્ત માર્ગ મહાપથ છે. અહિંસા, સંયમની સાધનામાં દેશ, કાળ, સંપ્રદાય કે જાતિની કોઈ મર્યાદા કે બંધન હોતું નથી, તે સર્વને માટે સર્વત્ર સમાન હોય છે. સંયમ શાંતિના આરાધક સર્વ જીવો આ માર્ગ પર ચાલ્યા છે, ચાલે છે અને ચાલશે. છતાં તે માર્ગ ક્યારેય સંકીર્ણ થતો નથી, તેથી જ તે મહાપથ છે. અણગાર તેના પ્રતિ સંપૂર્ણ સમર્પિત રહે છે.

અધ્યાયિક જીવોની સજીવતા :-

૩ લોગં ચ આણાણ અભિસમેચ્ચા અકુતોભયં ।

સે બેમિ— જેવ સયં લોગં અબ્હાઈકખેજ્જા, જેવ અત્તાણં અબ્હાઈકખેજ્જા । જે લોગં અબ્હાઈકખઈ, સે અત્તાણં અબ્હાઈકખઈ; જે અત્તાણં અબ્હાઈકખઈ, સે લોગં અબ્હાઈકખઈ ।

શબ્દાર્થ :- લોગં = અધ્યાયરૂપ લોકને, ચ = અને, આણાણ = તીર્થકરના ઉપદેશાનુસાર, અભિસમેચ્ચા = જાણીને, સમજીને, અકુતોભયં = સર્વ ભયોથી રહિત એવા સંયમનું પાલન કરે.

સે બેમિ = હું કહું છું, સયં = સ્વયં, લોગં = અધ્યાયના જીવોના અસ્તિત્વને, જેવ અબ્હાઈકખેજ્જા = અપલાપ કરે નહિ, અસ્વીકાર કરે નહીં, જે = જે પુરુષ, અબ્હાઈકખઈ = અપલાપ કરે છે, સે = તે, અત્તાણં = આત્માનો.

ભાવાર્થ :- પ્રભુની આજ્ઞાથી લોકને અર્થાત્ અપ્કાયના સ્વરૂપને જાણીને, હૃદયમાં ધારણ કરીને તે જીવોને ભય મુક્ત બનાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ પ્રકારે તેને ભય-પીડા પહોંચાડે નહીં, તેના પ્રત્યે સંયમી રહે.

આ વિષયમાં વિશેષ કહું છું કે મુનિ અપ્કાયિક જીવોનાં અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે નહિ, પોતાના આત્માનો પણ નિષેધ કરે નહિ. જે લોકનો-અપ્કાયના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે છે તે પોતાના આત્માના અસ્તિત્વનો પણ નિષેધ કરે છે. જે પોતાનો અપલાપ કરે છે તે લોક-અપ્કાયનો પણ અપલાપ કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસંગાનુસાર લોકનો અર્થ અહીં અપ્કાય છે. પૂર્વના ઉદ્દેશકમાં પૃથ્વીકાયનું વર્ણન છે. આ ઉદ્દેશકમાં અપ્કાયનું વર્ણન છે.

અકુતોભયં :- ટીકાકારે આ શબ્દના બે અર્થ કર્યા છે- (૧) જે સાધના કે ક્રિયાથી કોઈ પણ જીવને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહે નહિ, તે સંયમ સાધનાને અકુતોભય કહેવાય છે. (૨) જે કોઈનાથી પણ ભય ન ઈચ્છે તે અપ્કાય જીવ અકુતોભય છે. આ બે અર્થોમાં સંયમ અર્થ વાંછિત છે.

સે બેમિ :- અને એ પણ કહું છું કે- જે અપ્કાયિક જીવોની સત્તાનો સ્વીકાર કરતા નથી તે વાસ્તવમાં પોતાના અસ્તિત્વનો પણ સ્વીકાર કરતા નથી. જે રીતે પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકૃત છે, અનુભવગમ્ય છે, તે જ રીતે અન્ય જીવોના અસ્તિત્વનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

અબ્હાઈક્ષેજ્જા(અભ્યાખ્યાન) :- આ શબ્દ વિશેષભાવ યુક્ત છે. કોઈના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરવો તે અભ્યાખ્યાન છે, અપલાપ છે. સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય, જીવને અજીવ અને અજીવને જીવ કહે તે અસત્ય આરોપણ સમાન છે. આગમોમાં અભ્યાખ્યાનના અર્થો આ પ્રમાણે છે- (૧) દોષાવિષ્કરણ- દોષ પ્રગટ કરવા(ભગવતી શતક પ ઉ.૬) (૨) અસદ્ દોષનું આરોપણ કરવું-(પ્રજ્ઞાપના પદ ૨૨ અને પ્રશ્ન.૨) (૩) બીજાની સામે નિંદા કરવી-(પ્રશ્ન.૨) (૪) અસત્ય અભિયોગ કરવો-(આચારાંગ ૧-૩).

અપ્કાયની હિંસા સંબંધી પરિજ્ઞા :-

૪ લજ્જમાણા પુઢો પાસ । 'અણગારા મો' ત્તિ એગે પવયમાણા, જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સર્થેહિં ઉદયકમ્મસમારંભેણં ઉદયસર્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઈ ।

તત્થ ખલુ ભગવયા પરિણ્ણા પવેહ્યા- ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ, પરિવંદણ માણણ પૂયણાણ, જાઈ મરણ મોયણાણ, દુક્ખપડિઘાયહેઠં, સે

સયમેવ ઉદયસત્થં સમારંભઇ, અણ્ણેહિં વા ઉદયસત્થં સમારંભાવેઇ, અણ્ણે વા ઉદયસત્થં સમારંભંતે સમણુજાણઇ । તં સે અહિયાએ તં સે અબોહીએ ।

સે તં સંબુજ્જમાણે આયાણીયં સમુટ્ટાએ । સોચ્ચા ખલુ ભગવઓ, અણગારાણં વા અંતિએ, ઇહમેગેસિં ણાયં ભવઇ- એસ ખલુ ગંથે, એસ ખલુ મોહે, એસ ખલુ મારે, એસ ખલુ ણરએ ।

ઇચ્ચત્થં ગઢિએ લોએ । જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં ઉદયકમ્મસમારંભેણં ઉદયસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઇ ।

ભાવાર્થ :- સાચો સાધક અપ્કાયની હિંસા કરવામાં શરમ અનુભવે છે, તેને ભિન્ન જાણો અને બીજા સાધકને પણ ભિન્ન જાણો. જે પોતાને અણગાર માનતાં, કહેતાં પણ અપ્કાયિક જીવોનો અનેક પ્રકારના શસ્ત્રોથી આરંભ, સમારંભ કરતાં તે જીવોની હિંસા કરે છે, પાણીના શસ્ત્રનો સમારંભ કરતાં પાણીની હિંસાની સાથે તેના આશ્રયે રહેલા અન્ય અનેક જીવોની પણ હિંસા કરે છે. (તે) તું જો.

આ વિષયમાં ભગવાને પરિજ્ઞા-વિવેકનું નિરૂપણ કર્યું છે. કોઈ વ્યક્તિ (૧) પોતાના આ જીવન માટે (૨) પ્રશંસા, સન્માન, પૂજા માટે (૩) જન્મ-મરણથી મુક્ત થવા માટે (૪) દુઃખને દૂર કરવા માટે અપ્કાયની હિંસા કરે છે, બીજા પાસે અપ્કાયની હિંસા કરાવે છે અને અપ્કાયની હિંસા કરનારાની અનુમોદના કરે છે. જે હિંસા કરે છે, તે તેના અહિંસાનું કારણ તેમજ અબોધિનું કારણ થાય છે.

સાધક આ સમજીને સંયમસાધનામાં તત્પર બની જાય છે. ભગવાન પાસેથી કે અણગાર મુનિઓ પાસેથી સાંભળીને કોઈ વ્યક્તિને એ સમજાય જાય છે કે આ અપ્કાય જીવોની હિંસા ગ્રંથી છે, મોહ છે, સાક્ષાત્ મૃત્યુ છે, નરક છે, છતાં જે માનવી જીવન, પ્રશંસા, કીર્તિ આદિમાં આસક્ત છે, તે વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોથી અપ્કાયની હિંસા કરે છે અને સાથે તેના આશ્રિત અન્ય પ્રકારના જીવોની પણ હિંસા કરે છે.

પાણીની સજીવતા અને હિંસાનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન :-

૫ સે બેમિ- સંતિ પાણા ઉદયણિસ્સિયા જીવા અણેગે । ઇહં ચ ખલુ ભો અણગારાણં ઉદય જીવા વિયાહિયા । સત્થં ચેત્થ અણુવીઇ પાસ । પુઢો સત્થં પવેઇયં । અદુવા અદિણ્ણાદાણં ।

શબ્દાર્થ :- ઉદયણિસ્સિયા = અપ્કાયના આશ્રયે રહેનારા, અણેગે(ગા) = અનેક, પાણા = પ્રાણી તેમજ, જીવા = જીવ, સંતિ = છે, ઇહં = આ જૈનશાસ્ત્રમાં, ભો = હે શિષ્ય! અણગારાણં = સાધુઓ માટે, ઉદયજીવા = જલરૂપ જીવ, વિયાહિયા = કહ્યા છે, એત્થ = આ અપ્કાયના વિષયમાં, અણુવીઇ

= ઊંડાણપૂર્વક વિચાર કરીને, પુઢો = ભિન્ન ભિન્ન, સત્થ = અપ્કાયનાં શસ્ત્ર, પવેઙ્ગ = કહ્લા છે, અદુવા = અથવા, અદિણ્ણાદાણ = અદત્તાદાનનું સેવન કરે છે.

ભાવાર્થ :- હું બીજું પણ કહું છું- હે માનવ ! પાણીની નિશ્રાએ બીજા અનેક જીવો રહે છે એટલું જ નહિ પણ આ જૈનદર્શનમાં જળને 'જીવ' કહેલ છે અર્થાત્ પાણી સજીવ છે. અપ્કાયના જે શસ્ત્ર છે તેના પર ચિંતન કરીને જુઓ. ભગવાને અપ્કાયના અનેક શસ્ત્રો કહ્લા છે. અપ્કાયની હિંસા કેવળ હિંસા જ નથી, તે અદત્તાદાન-ચોરી પણ છે.

વિવેચન :-

અપ્કાયને સજીવ માનવું તે જૈનદર્શનની મૌલિક માન્યતા છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમકાલીન અન્ય દર્શનીઓ પાણીને સજીવ માનતા ન હતા પરંતુ પાણીના આશ્રયે રહેલા અન્ય જીવોની સત્તા સ્વીકારતા હતા. વર્ષાને પાણીનો ગર્ભ(તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં) કહ્યો છે. પાણી વર્ષાનું સંતાન છે, તેમ સ્વીકારેલ છે. સંતાનને ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષમતા સજીવમાં જ હોય છે. તેથી પાણી સજીવ હોવાની ધારણાનો પ્રભાવ વૈદિક ચિંતન ઉપર પડ્યો છે, એમ માની શકાય છે. વાસ્તવમાં તો અણગારદર્શન સિવાય અન્ય સર્વ દાર્શનિકો જળને સજીવ માનતા નથી તેથી બે તથ્યો અહીં સ્પષ્ટ કર્યા છે- (૧) પાણી સ્વયં સજીવ છે (૨) પાણીની નિશ્રાએ બીજા અનેક નાના મોટા જીવો રહે છે.

જૈન દર્શનમાં પાણી ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે- (૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત (૩) મિશ્ર. સચિત્ત જળની હિંસા શસ્ત્રથી થાય છે. નિર્યુક્તિકારે જળના સાત શસ્ત્રો આ પ્રમાણે કહ્લા છે- (૧) ઉત્સેચન- કૂવામાંથી પાણી કાઢવું (૨) ગાલન- પાણી ગાળવું (૩) ધોવણ- પાણીથી વાસણાદિ ધોવાં (૪) સ્વકાયશસ્ત્ર- એક જગ્યાનું જળ બીજા સ્થળના જળનું શસ્ત્ર છે (જેમ કે નદીનું જળ સમુદ્રના જળનું શસ્ત્ર) (૫) પરકાયશસ્ત્ર- માટી, તેલ, ક્ષાર, સાકર, અગ્નિ આદિ અપ્કાય માટે શસ્ત્ર છે. (૬) તદુભયશસ્ત્ર- પાણીથી ભીંજાયેલી માટી આદિ (૭) ભાવશસ્ત્ર- અસંયમ.

હિંસામાં અદત્ :- અપ્કાયના જીવોની હિંસાને 'અદત્તાદાન' કહેવાની પાછળ એક વિશેષ કારણ છે. તે સમયના પરિવ્રાજકાદિ કોઈ સંન્યાસી પાણીને સજીવ માનતા ન હતા, પરંતુ અદત્ પાણીનો ઉપયોગ કરતા ન હતા. તેઓ જલાશયાદિના માલિકની આજ્ઞા લઈને પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં દોષ માનતા ન હતા. તેઓની આ ધારણા મૂળથી ભ્રામક છે, શાસ્ત્રકારનો આશય સૂક્ષ્મ દષ્ટિ ભરેલો છે કે- જલાશયના માલિક જલકાયના જીવોના સ્વામી શું બની શકે ? પાણીના જીવોએ પોતાના પ્રાણ લેવાનો અથવા પ્રાણ સોંપવાનો અધિકાર જલાશયના માલિકને આપ્યો નથી, તેથી પાણીના પ્રાણ હરણ કરવા તે હિંસા જ છે. તેમજ તેઓના શરીરને ગ્રહણ કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં, હિંસાની સાથે અદત્ત ગ્રહણરૂપ અદત્તાદાનનું પાપ પણ છે. અહિંસાના વિષયમાં આ ઘણું જ સૂક્ષ્મ અને તર્ક પૂર્ણ ગંભીર ચિંતન છે.

હિંસામાં અહિંસાની કલ્પના કરનારાઓની પણ અમુક્તિ :-

૬ કપ્પઙ્ગે, કપ્પઙ્ગે, પાઙ્ગે અદુવા વિભૂસાણે । પુઢો સત્થેહિં

વિઝટ્વંતિ । એથ વિ તેસિં ણો ણિકરણાએ ।

શબ્દાર્થ :- ણે = અમોને, કપ્પઙ્ઙ = કલ્પે છે, પાઙ્ઙ = કાયું પાણી પીવું, વિભૂસાએ = વિભૂષા—હાથ, પગાદિ ધોવા, સ્નાન કરવું તેમજ વસ્ત્ર ધોવા, પુઢો = ભિન્ન ભિન્ન, સત્થેહિં = શસ્ત્રોથી, વિઝટ્વંતિ = અપ્કાયના જીવોની હિંસા કરે છે, એથ વિ = આ વિષયમાં, એમ માનવા છતાં, તેસિં = તે અન્યતીર્થિકોની, ણો ણિકરણાએ = કર્મથી કે પાપથી મુક્તિ થઈ શકતી નથી.

ભાવાર્થ :- અન્યદર્શનીઓ કહે છે કે— પાણી અમને કલ્પે છે. અમારા સિદ્ધાન્તાનુસાર પીવા માટે અથવા સ્નાનાદિ વિભૂષા માટે અમે જલનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે પોતાનાં શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ આપીને વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોથી પાણીના જીવોની હિંસા કરે છે. પોતાનાં શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ આપીને પાણીની હિંસા કરનારા સાધુ હિંસાના પાપથી નિવૃત્ત થઈ શકતા નથી. તેઓનો હિંસા નહિ માનવાનો વિચાર હોવા છતાં તે હિંસાના પાપથી છૂટી શકતા નથી.

અપ્કાયહિંસા ત્યાગ :-

**૭ એથ સત્થં સમારંભમાણસ્સ ઇચ્ચેતે આરંભા અપરિણ્ણાયા ભવંતિ ।
એથ સત્થં અસમારંભમાણસ્સ ઇચ્ચેતે આરંભા પરિણ્ણાયા ભવંતિ ।**

તં પરિણ્ણાય મેહાવી ણેવ સયં ઉદયસત્થં સમારંભેજ્જા, ણેવણ્ણેહિં ઉદયસત્થં સમારંભાવેજ્જા, ઉદયસત્થં સમારંભંતે વિ અણ્ણે ણ સમણુજાણેજ્જા ।

જસ્સેતે ઉદયસત્થસમારંભા પરિણ્ણાયા ભવંતિ, સે હુ મુણી પરિણ્ણાયકમ્મે । ત્તિ બેમિ ।

॥ તદ્દઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

ભાવાર્થ :- શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને જે જલકાયનો આરંભ કરે છે તે આરંભ—હિંસાના દુઃખદ પરિણામથી અજ્ઞાત છે અર્થાત્ હિંસા કરનાર શાસ્ત્રોનું ગમે તેટલું પ્રમાણ આપે પણ વાસ્તવમાં તે અજ્ઞાની છે. જલકાય ઉપર શસ્ત્રનો પ્રયોગ નહિ કરનાર જ આરંભને જાણે છે, તે જ હિંસાના દોષથી મુક્ત થાય છે અર્થાત્ જાપરિજ્ઞાથી હિંસાને જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરે છે.

આ જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ સ્વયં અપ્કાયની હિંસા કરે નહીં, બીજા પાસે અપ્કાયની હિંસા કરાવે નહિ અને અપ્કાયની હિંસા કરનારની અનુમોદના કરે નહીં. જે પાણી સંબંધી સમારંભનું જ્ઞાન કરી તેનો ત્યાગ કરે છે તે પરિજ્ઞાતકર્મા(મુનિ) છે. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ ઉદ્દેશકમાં બતાવેલ અણગારનું સ્વરૂપ, અપ્કાયનું સ્વરૂપ, જીવત્વની શ્રદ્ધા અર્થાત્ પાણી સ્વયં જીવ છે અને તેની અંદર ત્રસ જીવોનું અસ્તિત્વ જુદું છે, અપ્કાયનાં શસ્ત્રો છે, હિંસાપાપ સાથે અદત્ત પાપ પણ થાય છે વગેરે જાણી સમજી જે અપ્કાયની હિંસાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે, તે મુનિ જ વાસ્તવમાં સમ્યગ્ જ્ઞાતા કહેવાય છે અર્થાત્ જે હિંસાને જાણીને, સમજીને તેનો ત્યાગ કરે તેનું જાણવું જ સફળ કહેવાય છે.

॥ અધ્યયન-૧/૩ સંપૂર્ણ ॥**પહેલું અધ્યયન : ચોથો ઉદ્દેશક****અગ્નિકાયની સખીવતા :-**

૧ સે બેમિ- ણેવ સયં લોગં અબ્હાઙ્કખેજ્જા, ણેવ અત્તાણં અબ્હાઙ્કખેજ્જા । જે લોગં અબ્હાઙ્કખઙ્, સે અત્તાણં અબ્હાઙ્કખઙ્ । જે અત્તાણં અબ્હાઙ્કખઙ્, સે લોગં અબ્હાઙ્કખઙ્ । જે દીહલોગસત્થસ્સ ખેયણ્ણે, સે અસત્થસ્સ ખેયણ્ણે । જે અસત્થસ્સ ખેયણ્ણે, સે દીહલોગસત્થસ્સ ખેયણ્ણે ।

શબ્દાર્થ :- સયં = પોતે, લોગં = અગ્નિકાયનો, ણેવ અબ્હાઙ્કખેજ્જા = અપલાપ કરે નહિ, અત્તાણં = આત્માનો, જે = જે વ્યક્તિ, લોગં અબ્હાઙ્કખઙ્ = લોકનો અપલાપ કરે છે, દીહલોગસત્થસ્સ = દીર્ઘલોક, વનસ્પતિના શસ્ત્રરૂપ અગ્નિના, ખેયણ્ણે = ખેદજ છે, સ્વરૂપને જાણે છે, અસત્થસ્સ = અશસ્ત્રના, સંયમના.

ભાવાર્થ :- તે મુમુક્ષુ આત્મા ક્યારે ય પણ લોક-અગ્નિકાયના જીવત્વનો નિષેધ કરે નહિ. પોતાના આત્માનો અપલાપ પણ કરે નહિ, કારણ કે જે અગ્નિનો અપલાપ કરે છે, તે પોતે પોતાનો અપલાપ કરે છે. જે પોતે પોતાનો અપલાપ કરે છે, તે અગ્નિ લોકનો અપલાપ કરે છે.

જે દીર્ઘલોકશસ્ત્ર-અગ્નિકાયના સ્વરૂપને જાણે છે, તે અશસ્ત્ર-સંયમના સ્વરૂપને જાણે છે. જે સંયમના સ્વરૂપને જાણે છે તે દીર્ઘલોકશસ્ત્રના સ્વરૂપને પણ જાણે છે.

વિવેચન :-

સે બેમિ :- આ શબ્દથી ચાલતાં પ્રકરણનું સૂચન કરેલ છે અર્થાત્ છકાયનું સ્વરૂપ અને છકાયની હિંસા અહિંસાના વિષયમાં હું કહું છું.

લોગં :- અહીં પ્રસંગથી 'લોક' શબ્દ અગ્નિકાયનો બોધક છે. પ્રાચીન કાળથી અન્ય ધર્મ પરંપરામાં જળને તથા અગ્નિને દેવતા માનીને પૂજવામાં આવતા હતા, પરંતુ તેની હિંસાના વિષયમાં કોઈ વિચાર થયો ન હતો. પાણીથી શુદ્ધિ અને પંચાગ્નિ તપાદિથી સિદ્ધિ માનીને તેનો પ્રગટરૂપે જ ઉપયોગ કરાતો હતો, પરંતુ જિનશાસનમાં અહિંસાની દૃષ્ટિથી આ બંનેને સજીવ સિદ્ધ કરીને તેની હિંસાનો નિષેધ કર્યો છે.

અગ્નિની સજીવતા સ્વયં જ સિદ્ધ છે કારણ કે તેમાં પ્રકાશ અને ઉષ્ણતાના ગુણો છે. આ ગુણો સજીવમાં હોય છે. અગ્નિ વાયુ વિના જીવી શકે નહિ. **ण विणा वाउयाएणं अगणिकाए उज्जलइ-** [ભગવતી શ.૧૬ ઉ.૧. ટીકા] અગ્નિ સ્નેહ, વાયુ, કાષ્ટાદિનો આહાર લઈને વધે છે. આહારના અભાવમાં તે ઘટે છે. આ સર્વ અગ્નિની સજીવતાનું સ્પષ્ટ લક્ષણ છે.

સચેતન દ્રવ્યની સચેતનતા સ્વીકારવામાં ન આવે તો તે અભ્યાખ્યાન દોષ છે. તેના અસ્તિત્વમાં નાસ્તિત્વનું દોષારોપણ થાય છે. બીજા જીવની સત્તાને ન માનવી તે પોતાના આત્માને નહિ માનવા બરાબર છે.

दीहलोगसत्थस्स :- દીર્ઘલોકનો અર્થ છે વનસ્પતિ. પાંચ સ્થાવર એકેન્દ્રિય જીવોમાં ચાર સ્થાવર જીવોની અવગાહના આંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે જ્યારે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજનથી પણ વધારે છે. વનસ્પતિનું ક્ષેત્ર પણ અત્યંત વ્યાપક છે માટે વનસ્પતિને આગમમાં 'દીર્ઘલોક' કહેલ છે. અગ્નિ તેનું શસ્ત્ર છે માટે અગ્નિને દીર્ઘલોકશસ્ત્ર કહેલ છે. તેનો બીજો અર્થ એ છે કે અગ્નિ સહુથી વધારે તીક્ષ્ણ અને પ્રચંડ શસ્ત્ર છે. **णत्थि जोइसमे सत्थे, तम्हा जोइं ण दीवए ।** [ઉત્ત. અધ્ય. ૩૫ ગા. ૧૨.] અગ્નિ સમાન અન્ય કોઈ તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર નથી, મોટા મોટા ભયાવહ અને સઘન જંગલોને તે થોડા સમયમાં બાળી નાખે છે. અગ્નિ વડવાનળના રૂપે સમુદ્રમાં પણ ઘુપાઈને રહે છે.

खेयण्णे— ના સંસ્કૃતમાં બે રૂપો થાય છે— ક્ષેત્રજ્ઞ અને ખેદજ્ઞ. તેમાં (૧) **ક્ષેત્રજ્ઞ**— અથવા ક્ષેત્ર એટલે શરીર કે આત્મા, તેના સ્વરૂપને જાણનાર તે ક્ષેત્રજ્ઞ. (૨) **ખેદજ્ઞ**— એટલે જીવ માત્રના દુઃખને જાણનાર. (૩) આચાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિના જ્ઞાતા ગીતાર્થ (૪) સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરસ્વમીને **खेयण्णए से कुसले महेसी** આ વિશેષણ આપીને લોકાલોક સ્વરૂપના જ્ઞાતા, પ્રત્યેક આત્માના સુખ-દુઃખના જાણનાર કહ્યા છે. ગીતામાં શરીરને ક્ષેત્ર અને આત્માને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેલ છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ક્ષેત્રજ્ઞનો અર્થ 'કુશળ' કર્યો છે.

असत्थस्स :- આ શબ્દ 'સંયમ'ના અર્થમાં વપરાયો છે. અસંયમને ભાવશસ્ત્ર કહેલ છે. **भावे य असंजमो सत्थं ।**—[નિર્યુક્તિ ગા. ૯૬.] તેથી તેનો પ્રતિપક્ષી સંયમ અશસ્ત્ર છે, તે જીવમાત્રનો રક્ષક-બંધુ છે. આ કથનનો ભાવ એ છે કે જે હિંસાને જાણે છે તે અહિંસાને જાણે છે, જે અહિંસાને જાણે છે તે હિંસાને પણ જાણે છે.

अग्निकाय हिंसात्यागनो संकल्प :-

२ वीरेहिं एयं अभिभूय दिट्ठं, संजएहिं, सया जएहिं, सया अप्पमत्तेहिं ।
जे पमत्ते गुणट्टिए, से हु दंडे पवुच्चइ । तं परिण्णाय मेहावी इयाणिं

જો જમહં પુવ્વમકાસી પમાણં ।

શબ્દાર્થ :- વીરેહિં = વીરે, એયં = આ, અભિભૂય = પરીષહાદિનો પરાભવ કરીને, દિટ્ઠં = જોયું છે, સંજર્ણહિં = સંયમીએ, સયા = હંમેશાં, જર્ણહિં = યત્નશીલ, અપ્પમત્તેહિં = પ્રમાદ રહિત, જે = જે, પમત્તે = પ્રમાદી, પ્રમાદ કરે છે, ગુણટ્ટિણ = ગુણાર્થી, વિષયાર્થી કોઈ પ્રયોજન માટે અગ્નિનો આરંભ કરે છે, દંડે = દંડ દેનાર, પવુચ્ચઈ = કહેવાય છે, તં = તે આરંભને, પરિણાય = જાણીને, મેહાવી = બુદ્ધિમાન, ઇયાણિં જો = હવે પછી આરંભ કરીશ નહિ, જમહં = જે હું, પુવ્વમકાસી = પહેલાં આરંભ કર્યો હતો, પમાણં = પ્રમાદથી, અજ્ઞાનથી.

ભાવાર્થ :- સદા યત્નશીલ અપ્રમત્ત સંયમી, વીર પુરુષોએ કર્મશત્રુ અને પરીષહો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને કેવળજ્ઞાન દ્વારા અગ્નિકાયરૂપ શસ્ત્ર અને સંયમરૂપ અશસ્ત્રને જોયું છે.

જે પ્રમાદી છે, ગુણો (ઈન્દ્રિય વિષયો)ના અર્થી છે, તે દંડ એટલે હિંસક કહેવાય છે. આ જાણીને મેહાવી પુરુષ સંકલ્પ કરે કે પ્રમાદને વશ થઈને મેં પહેલાં હિંસા કરી હતી, હવે તે હિંસા હું કરીશ નહિ.

વિવેચન :-

અહીં વીર આદિ વિશેષણો સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન(કેવળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયાના સૂચક છે.

વીર- પરાક્રમી-સાધનામાં આવતા સર્વ વિઘ્નો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર. **સંયમ-** ઈન્દ્રિય અને મનનો વિવેકથી નિગ્રહ કરવો. **યત્નશીલ-** મૂલગુણ ઉત્તરગુણોનું નિરતિયાર પાલન કરવામાં પ્રયત્નશીલ. **અપ્રમત્તતા-** સ્વરૂપનું સ્મરણ રાખવું, હંમેશાં જાગૃત રહેવું અને વિષયાભિમુખી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેવું.

આ પ્રક્રિયાથી (આત્મદર્શન) કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે કેવલી ભગવાને જીવ હિંસાનું સ્વરૂપ જોઈને અશસ્ત્ર-સંયમની પ્રરૂપણા કરી છે.

પમત્તે :- મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા એ પાંચ પ્રમાદ છે. માનવી પ્રમાદમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે તે અગ્નિનો ઉપયોગ રાંધવામાં, પ્રકાશ, તાપ વગેરેમાં કરે છે અને તે જીવોની હિંસા કરીને હિંસક બને છે.

ઇયાણિં જો :- હિંસાનું સ્વરૂપ જ્યારે સમજાય છે ત્યારે બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ તેનો ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી અહિંસાની સાધનામાં આગળ વધે છે અને પૂર્વે કરેલી હિંસાદિનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

અગ્નિકાયની હિંસાનું પરિજ્ઞાન :-

૩ લજ્જમાણા પુઠ્ઠો પાસ । અણગારા મો ત્તિ એગે પવયમાણા, જમિણં

વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં અગ્નિકમ્મસમારંભેણં અગ્નિસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઇ।

તત્થ ય્હલુ ભગવયા પરિણ્ણા પવેઙ્ગયા- ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ, પરિવંદણ માણ્ણ પૂય્ણાણ, જાઈ-મરણ-મોય્ણાણ, દુક્ખપડિઘાયહેઙ્ગં, સે સયમેવ અગ્નિસત્થં સમારંભઇ, અણ્ણેહિં વા અગ્નિસત્થં સમારંભાવેઙ્ગ, અણ્ણે વા અગ્નિસત્થં સમારંભમાણે સમણુજાણઇ । તં સે અહિયાણ, તં સે અબોહીણ । સે તં સંબુજ્ઙ્ગમાણે આયાણીયં સમુટ્ઠાણ ।

સોચ્ચા ય્હલુ ભગવઓ અણગારાણં વા અંતિણે ઇહમેગેસિં ણાયં ભવઙ્ગ- એસ ય્હલુ ગંથે, એસ ય્હલુ મોહે, એસ ય્હલુ મારે, એસ ય્હલુ ણરણ । ઇચ્ચત્થં ગઢિણે લોણ, જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં અગ્નિકમ્મસમારંભેણં અગ્નિસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઇ ।

ભાવાર્થ :- સંયમી વ્યક્તિ હિંસામાં લજ્જાનો અનુભવ કરે છે. કેટલાક "અમે અણગાર સાધુ છીએ" એવું કહેવા છતાં જે અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી અગ્નિકાયની હિંસા કરે છે, તેઓને તું સાધુત્વથી ભિન્ન જાણ. અગ્નિકાયના જીવોની હિંસા કરતાં બીજા અનેક પ્રકારના જીવોની પણ હિંસા કરે છે. (તે) તું જો.

આ વિષયમાં ભગવાને વિવેકનું કથન કર્યું છે. કોઈ મનુષ્ય આ જીવન માટે, પ્રશંસા-સન્માન કે પૂજા માટે, જન્મ-મરણથી મુક્ત થવા માટે તેમજ દુઃખોને દૂર કરવા માટે પોતે અગ્નિનો આરંભ કરે છે, બીજા પાસે અગ્નિનો આરંભ કરાવે છે, અગ્નિનો આરંભ કરતા હોય તેની અનુમોદના કરે છે. આ હિંસા તેને માટે અહિંસાનું તેમજ અબોધિનું કારણ બને છે. સાધક હિંસાના પરિણામને સારી રીતે સમજીને સંયમ-સાધનામાં લીન બને છે.

તીર્થંકરાદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની કે શ્રુતજ્ઞાની મુનિઓ પાસેથી સાંભળીને કોઈને જ્ઞાન થાય છે કે આ જીવહિંસા ગ્રંથિ છે, મોહ છે, મૃત્યુ છે, નરક છે, તોપણ કેટલાંક પ્રાણી વર્તમાન પ્રાપ્ત સાધનોમાં જ આસક્ત બની વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી અગ્નિનો આરંભ કરે છે. અગ્નિનો આરંભ કરવાની સાથે તેઓ બીજા અનેક જીવોની પણ હિંસા કરે છે.

વિવેચન :-

અગ્નિકાયનાં શસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ નિર્યુક્તિમાં આ પ્રમાણે છે- (૧) માટી અથવા ધૂળ. (૨) પાણી (૩) લીલી વનસ્પતિ (૪) ત્રસ પ્રાણી (૫) સ્વકાય શસ્ત્ર-એક અગ્નિ બીજી અગ્નિનું શસ્ત્ર છે. (૬) પરકાયશસ્ત્ર-પાણી આદિ. (૭) તદુભયશસ્ત્ર અર્થાત્ સ્વ-પરકાય મિશ્રિતશસ્ત્ર. જેમ કે તુષ નિશ્ચિત અગ્નિ બીજી અગ્નિનું શસ્ત્ર છે. (૮) ભાવશસ્ત્ર-અસંયમ.

અગ્નિથી થતી અન્ય વિરાધના :-

૪ સે બેમિ- સંતિ પાણા પુઢવિણિસ્સિયા તણણિસ્સિયા પત્તણિસ્સિયા કટ્ટુણિસ્સિયા ગોમયણિસ્સિયા કયવરણિસ્સિયા । સંતિ સંપાતિમા પાણા આહચ્ચ સંપયંતિ । અગણિં ચ ખલુ પુઢ્ઠા ઇગે સંઘાયમાવજ્જંતિ । જે તત્થ સંઘાયમાવજ્જંતિ તે તત્થ પરિયાવજ્જંતિ । જે તત્થ પરિયાવજ્જંતિ તે તત્થ ઉદ્દાયંતિ ।

શબ્દાર્થ :- સંતિ પાણા = જીવ હોય છે, પુઢવિણિસ્સિયા = પૃથ્વીને આશ્રિત, તણણિસ્સિયા = તૃણને આશ્રિત, પત્તણિસ્સિયા = પાંદડાને આશ્રિત, કટ્ટુણિસ્સિયા = કાષ્ઠને આશ્રિત, ગોમયણિસ્સિયા = ગોબરને આશ્રિત, કયવરણિસ્સિયા = કચરાને આશ્રિત, સંપાતિમા પાણા = ઊડનારા પતંગિયા વગેરે જીવો, આહચ્ચ = કદાચ, સંપયંતિ = ઊડીને અગ્નિમાં પડે છે, પુઢ્ઠા = સ્પર્શ પામીને, ઇગે = કોઈ, સંઘાયમાવજ્જંતિ = ધાયલ થાય છે, જે તત્થ = જે ત્યાં, તે તત્થ = તે ત્યાં, પરિયાવજ્જંતિ = મૂચ્છિત થઈ જાય છે, ઉદ્દાયંતિ = મૃત્યુ પામે છે.

ભાવાર્થ :- ઘણા જીવો પૃથ્વી, ઘાસ, કાષ્ઠ, કચરા આદિને આશ્રિત રહે છે, તે જીવો અગ્નિથી બળી જાય છે. કેટલાક ઊડતા તીડ, પતંગિયા આદિ જીવો તેમાં પડી જાય છે, તે જીવો અગ્નિનો સ્પર્શ પામીને સંકોચાય જાય છે. સંકોચ પામવાની સાથે ઉષ્ણતાથી મૂચ્છા પામે છે અને અંતે મૃત્યુ પણ પામે છે. તેમ હું કહું છું.

અગ્નિ વિરાધના ત્યાગ :-

૫ એથ સત્થં સમારંભમાણસ્સ ઇચ્ચેતે આરંભા અપરિણ્ણાયા ભવંતિ । એથ સત્થં અસમારંભમાણસ્સ ઇચ્ચેતે આરંભા પરિણ્ણાયા ભવંતિ ।

તં પરિણ્ણાય મેહાવી જેવ સયં અગણિસત્થં સમારંભેજ્જા, જેવડણ્ણેહિં અગણિસત્થં સમારંભાવેજ્જા, અગણિસત્થં સમારંભંતે વિ અણ્ણે ણ સમણુજાણેજ્જા ।

જસ્સેતે અગણિકમ્મસમારંભા પરિણ્ણાયા ભવંતિ, સે હુ મુણી પરિણ્ણાયકમ્મે। ત્તિ બેમિ ।

॥ ચઉત્થો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

ભાવાર્થ :- અગ્નિકાયની હિંસા કરનારા આરંભ, સમારંભની ક્રિયાના દુષ્પરિણામોને જાણતા નથી. જે અગ્નિકાય ઉપર શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરતા નથી, તે જ વાસ્તવિક રીતે આરંભને જાણનાર છે અર્થાત્ હિંસાથી

મુક્ત થઈ જાય છે.

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ કથનને જાણીને સ્વયં અગ્નિકાયનો સમારંભ કરે નહિ, બીજા પાસે આરંભ કરાવે નહિ અને અગ્નિનો આરંભ કરનારની અનુમોદના કરે નહિ.

જેણે અગ્નિના આ આરંભને સારી રીતે જાણીને તેનો ત્યાગ કર્યો છે, તે મુનિ પરિજ્ઞાતકર્મા-કર્મનો જ્ઞાતા અને ત્યાગી મુનિ છે. – એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ચતુર્થ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ ઉદ્દેશકમાં હિંસા કરનારને પ્રમાદી અને હિંસા નહીં કરનારને અપ્રમાદી કહ્યા છે. અગ્નિકાયમાં જીવત્વની શ્રદ્ધાના ભાવો, તેનું સ્વરૂપ અને તેની હિંસાનું સ્વરૂપ દર્શાવીને અગ્નિને કારણે બીજા કેટલાય પૃથ્વી તૃણ આદિમાં રહેલા ત્રસ જીવોની હિંસાનું સૂચન કરેલ છે. તે બધું જાણી જે અગ્નિકાયના આરંભનો ત્યાગ કરે તે જ સાચો જ્ઞાની કહેવાય છે.

॥ અધ્યયન-૧/૪ સંપૂર્ણ ॥

પહેલું અધ્યયન : પાંચમો ઉદ્દેશક

અણગારના લક્ષણ :-

૧ તં ણો કરિસ્સામિ સમુદ્ઘાએ મત્તા મઙ્ગમં અભયં વિદિત્તા, તં જે ણો કરણે એસોવરણે, એત્થોવરણે, એસ અણગારે ત્તિ પવુચ્ચઈ ।

શબ્દાર્થ :- તં = વનસ્પતિકાયનો આરંભ, ણો કરિસ્સામિ = કરીશ નહિ, સમુદ્ઘાએ = પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરીને, મત્તા = જીવાદિને જાણીને, સ્વીકારીને, મનન કરીને, મઙ્ગમં = બુદ્ધિમાન પુરુષ, અભયં = ભય રહિત, સંયમને, વિદિત્તા = જાણીને, જે = જે વ્યક્તિ, તં = તેને, પાપાયરણને, હિંસાને, ણો કરણે = કરે નહિ, એસોવરણે = તે સાવધ કર્મથી ઉપરત છે, નિવૃત્ત છે, એત્થોવરણે = તે જ પુરુષ આ જિનશાસનમાં સ્થિત છે, એસ અણગારે ત્તિ = તે જ અણગાર, પવુચ્ચઈ = કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- બુદ્ધિમાન પુરુષ તત્ત્વને જાણીને, અભયરૂપ સંયમના સ્વરૂપને સમજીને, પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરે અને સંકલ્પ કરે છે કે હું કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા આપીશ નહિ અને ત્યાર પછી સંકલ્પાનુસાર કોઈને પણ પીડા આપતા નથી, તે જ હિંસાદિથી નિવૃત્ત છે (વ્રતી) છે, અર્હત્ શાસનમાં સ્થિત છે, લીન છે, તે જ

અણગાર કહેવાય છે.

વિવેચન :-

અહિંસાને આત્મસાત્ કરવાનાં બે સાધન આ સૂત્રમાં કહ્યાં છે. (૧) મત્તા (મનન)= બુદ્ધિમાન સાધક જીવોના સ્વરૂપ આદિના વિષયમાં ગંભીરતા પૂર્વક ચિંતન મનન કરે (૨) અભયં વિદિત્તા = અભયને જાણે. હું નિર્ભય થવા ઈચ્છું છું, મને અભય પ્રિય છે, તેમ બીજા જીવો પણ ભય ઈચ્છતા નથી, આ સિદ્ધાંતને સમજીને મનન કરવાથી પ્રત્યેક જીવની સાથે આત્મા સમત્વાનુભૂતિ અનુભવે છે, તેનાથી અહિંસાની આસ્થા સુદૃઢ તેમજ સુસ્થિત થાય છે કારણકે અહિંસાના પાયામાં અભય છે. ટીકાકારે ' અભય ' નો અર્થ સંયમ પણ કર્યો છે— અવિદ્યમાનં ભયમસ્મિન્ સત્ત્વાનામિત્યભયઃ સંયમઃ । તે અનુસાર અભયં વિદિત્તા નો અર્થ સંયમને જાણીને કરવામાં આવે છે.

ઈન્દ્રિય વિષય અને સંસાર :-

૨ જે ગુણે સે આવટ્ટે, જે આવટ્ટે સે ગુણે । ડહું અહં તિરિયં પાઈણં પાસમાણે રૂવાઈં પાસઈ, સુણમાણે સદ્દાઈં સુણેઈ । ડહું અહં તિરિયં પાઈણં મુચ્છમાણે રૂવેસુ મુચ્છઈ, સદ્દેસુ યાવિ । એસ લોએ વિયાહિએ । એથ અગુત્તે અણાણાએ પુણો પુણો ગુણાસાએ વંકસમાયારે પમત્તે અગારમાવસે ।

શબ્દાર્થ :- જે = જે, ગુણે = શબ્દાદિ ગુણ છે, સે આવટ્ટે = તે આવર્ત-સંસાર છે, ડહું = ઉપર, અહં = નીચે, તિરિયં = તિરછે, પાઈણં = પૂર્વાદિ દિશાઓમાં, પાસમાણે = જોતાં, રૂવાઈં પાસઈ = રૂપોને જુએ છે, સુણમાણે = સાંભળતાં, સદ્દાઈં = શબ્દોને, સુણેઈ = સાંભળે છે, મુચ્છમાણે = રાગ કરતા જીવો, રૂવેસુ મુચ્છઈ = રૂપોમાં મૂર્ચ્છા પામે છે, સદ્દેસુ યાવિ = શબ્દોમાં પણ રાગ કરી કર્મ બાંધે છે, એસ = આ, લોએ = લોક-પાંચે ય ઈન્દ્રિયોના વિષયરૂપ લોક, વિયાહિએ = કહેલો છે, એથ = આ વિષયમાં, અગુત્તે = અગુપ્ત છે, અણાણાએ = ભગવાનની આજ્ઞામાં નથી, પુણો પુણો = વારંવાર, ગુણાસાએ = વિષયાસક્ત બને, તેનો ઉપભોગ કરે, વંકસમાયારે = વકાયરણ કરનાર, પમત્તે = પ્રમત્ત, પ્રમાદી, અગારં = ગૃહસ્થવાસમાં, આવસે = નિવાસ કરે છે.

ભાવાર્થ :- જે ગુણ-શબ્દાદિ વિષય છે તે આવર્ત-સંસાર છે. જે આવર્ત છે તે ગુણ છે. પ્રાણીઓ ઉપર, નીચે, તિરછી દિશામાં દેખાતા રૂપોને જુએ છે, સાંભળાતા શબ્દો સાંભળે છે. ઉર્ધ્વાદિ દિશાઓમાં જોયેલી રૂપવાળી વસ્તુઓમાં અને મનોજ્ઞ શબ્દોમાં તે આસક્ત બને છે. આ ઈન્દ્રિય વિષયોની આસક્તિ જ સંસાર છે.

જે વ્યક્તિ વિષયોમાં અગુપ્ત છે, ઈન્દ્રિય અને મનથી અસંયત છે, તે ભગવાનની આજ્ઞાથી દૂર છે. જે વારંવાર વિષયોનો અનુભવ કરે છે, તેનો ભોગોપભોગ કરે છે, કુટિલતાનું-અસંયમનું આચરણ કરે છે,

તે પ્રમત્ત છે. ગૃહત્યાગી હોવા છતાં ગૃહસ્થભાવના કારણે ગૃહસ્થ સમાન થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

'ગુણ' શબ્દના અનેક અર્થ છે. વ્યાખ્યાકારોએ ગુણ શબ્દની ૧૫ વ્યાખ્યા કરી છે. અહીં ગુણનો અર્થ પાંચ ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય વિષય છે. વિષયો પાંચ છે— શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ. આ પાંચે ય વિષયો ઊર્ધ્વાદિ સર્વ દિશાઓમાં છે. ઈન્દ્રિયોનાં માધ્યમે આત્મા તેને ગ્રહણ કરે છે, સાંભળે છે, જુએ છે, સૂંઘે છે, સ્વાદ લે છે, સ્પર્શ કરે છે. ગ્રહણ કરવું તે ઈન્દ્રિયનો ગુણ છે. ગ્રહણ કરાયેલા વિષયોમાં આસક્તિ રાખવી તે મન અથવા ચેતનાનું કાર્ય છે. જ્યારે મન વિષયો તરફ આસક્ત થાય છે ત્યારે તે વિષય મન માટે બંધન અથવા આવર્તરૂપ બની જાય છે. સમુદ્રાદિમાં જ્યાં પાણી વેગપૂર્વક ગોળાકારે ફરતું હોય અર્થાત્ વમળ થાય, તેને આવર્ત કહે છે. આ આવર્તમાં જે પ્રાણી ફસાય છે તે પાણીમાં અંદર ખેંચાય જાય છે અને મૃત્યુ પામે છે. શબ્દાદિ વિષયોમાં, ગુણોમાં જે વ્યક્તિ આસક્ત બને, તે તેમાં ફસાય જાય છે અને કર્મબંધન વધારી સંસારમાં જન્મ મરણ કરે છે માટે ઈન્દ્રિય વિષયોની આસક્તિને અહીં આવર્ત કહેલ છે.

શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે— રૂપ તેમજ શબ્દાદિને જોવા, સાંભળવામાં દોષ નથી પરંતુ તેમાં જે રાગદ્વેષ થાય, તેમાં આત્મા ગૃહ બની જાય તો, તે આસક્તિ જ સંસાર છે. અનાસક્ત આત્મા સંસારમાં રહેવા છતાં સંસારથી મુક્ત કહેવાય છે.

સંયમી બનીને જે મુનિ વિષયમાં આસક્ત થાય, વિષયોનું વારંવાર સેવન કરે, તે માયાચારનું સેવન કરે છે કારણ કે તે બહારથી ત્યાગી દેખાય છે, તેણે મુનિના વેષને ધારણ કરેલ છે પરંતુ વાસ્તવમાં તે પ્રમાદી છે, ગૃહસ્થની સમાન આચરણ કરે છે, તે જિનેશ્વરની આજ્ઞાથી બહાર છે.

આ ઉદ્દેશકમાં વનસ્પતિકાયની હિંસાનો નિષેધ છે. પરમાર્થથી વિચારતાં શબ્દાદિ વિષયોની પ્રાસંગિકતા પ્રતીત થાય છે. શબ્દાદિ વિષયોની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય સાધન વનસ્પતિ છે. વનસ્પતિમાંથી જ વીણાદિ વાજિંત્રો તથા અનેક પ્રકારના રંગ, રૂપ, ફૂલાદિની ગંધ, ફળાદિનો રસ તેમજ રૂ આદિના સ્પર્શની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સૂત્રકારે વનસ્પતિના વર્ણનની પહેલાં વનસ્પતિથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓમાં અનાસક્ત રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. હિંસાનું મૂળ કારણ પણ આસક્તિ જ છે. આસક્તિ જો ન હોય તો અનેક દિશાઓમાં રહેલા શબ્દાદિ વિષયો આત્માનું કાંઈ પણ અહિત કરી શકતા નથી.

વનસ્પતિકાયની હિંસાનું પરિજ્ઞાન :-

૩ લજ્જમાણા પુઢો પાસ । અણગારા મો ત્તિ એગે પવયમાણા, જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં વણસ્સઙ્કમ્મસમારંભેણં વણસ્સઙ્કસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઙ્ ।

તત્થ ખલુ ભગવયા પરિણ્ણા પવેઙ્ગયા- ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ

પરિવંદન માણણ પૂયણા, જાઈ મરણ મોયણા, દુક્ખપડિઘાયહેડં, સે સયમેવ વણસ્સઇસત્થં સમારંભઇ, અણ્ણેહિં વા વણસ્સઇસત્થં સમારંભાવેઇ, અણ્ણે વા વણસ્સઇસત્થં સમારંભમાણે સમણુજાણઇ । તં સે અહિયા, તં સે અબોહી । સે તં સંબુજ્ઞમાણે આયાણીયં સમુટ્ટા ।

સોચ્ચા ખલુ ભગવઓ અણગારાણં વા અંતિ, ઇહમેગેસિં ણાયં ભવઇ-
એસ ખલુ ગંથે, એસ ખલુ મોહે, એસ ખલુ મારે, એસ ખલુ ણર ।

ઇચ્ચત્થં ગઢિ, જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં વણસ્સઇકમ્મ-
સમારંભેણં વણસ્સઇસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઇ ।

ભાવાર્થ :- જ્ઞાની હિંસાથી લજ્જાશીલ રહે છે, તેમને તું ભિન્ન જાણ. 'અમે ત્યાગી છીએ' એમ કહેનારા પણ અનેક પ્રકારના શસ્ત્રોથી વનસ્પતિકાયિક જીવોનો આરંભ કરે છે. વનસ્પતિની હિંસા કરવાની સાથે તે બીજા અનેક પ્રકારના જીવોની પણ હિંસા કરે છે, તેને તું જો !

આ વિષયમાં ભગવાને પરિજ્ઞા-વિવેકની પ્રરૂપણા કરી છે. સાંસારિક જીવો આ જીવન માટે, પ્રશંસા, સન્માન, પૂજા માટે, જન્મ-મરણથી મુક્ત થવા માટે અને દુઃખને દૂર કરવા માટે, સ્વયં વનસ્પતિકાયની હિંસા કરે છે, બીજા પાસે કરાવે છે અને હિંસા કરનારની અનુમોદના કરે છે. તે હિંસા તેના માટે અહિત અને અબોધિનું કારણ છે. તેમ સમજીને સાધક સંયમમાં ઉપસ્થિત થાય છે.

ભગવાન અથવા ત્યાગી અણગારોની પાસેથી આ સાંભળીને તેઓને જ્ઞાન થાય છે કે- હિંસા ગ્રંથી છે, મોહ છે, મૃત્યુ છે, નરક છે, તોપણ કેટલાંક પ્રાણી વર્તમાન પ્રાપ્ત સાધનોમાં આસક્ત થઈને વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોથી વનસ્પતિકાયનો સમારંભ કરે છે અને વનસ્પતિનો આરંભ કરતાં બીજા અનેક જીવોની પણ હિંસા કરે છે.

વનસ્પતિમાં મનુષ્યનાં લક્ષણોની સમાનતા :-

૪ સે બેમિ ઇમં પિ જાઇધમ્મયં, એયં પિ જાઇધમ્મયં । ઇમં પિ વુઢ્ઢિધમ્મયં, એયં પિ વુઢ્ઢિધમ્મયં । ઇમં પિ ચિત્તમંતયં, એયં પિ ચિત્તમંતયં । ઇમં પિ છિણ્ણં મિલાઇ, એયં પિ છિણ્ણં મિલાઇ । ઇમં પિ આહારગં, એયં પિ આહારગં । ઇમં પિ અણિચ્ચયં, એયં પિ અણિચ્ચયં । ઇમં પિ અસાસયં, એયં પિ અસાસયં । ઇમં પિ ચયાવચઇયં, એયં પિ ચયાવચઇયં । ઇમં પિ વિપ્પરિણામધમ્મયં, એયં પિ વિપ્પરિણામધમ્મયં ।

શબ્દાર્થ :- ઇમં પિ જાઇધમ્મયં = આ મનુષ્યશરીર ઉત્પત્તિ ધર્મવાળું છે, એયં પિ જાઇધમ્મયં = આ વનસ્પતિ પણ ઉત્પત્તિ ધર્મવાળી છે, ઇમં પિ વુઢ્ઢિધમ્મયં = આ મનુષ્યનું શરીર વૃદ્ધિધર્મવાળું છે,

एयं पि बुद्धिधम्मयं = આ વનસ્પતિ પણ વધવાના સ્વભાવવાળી છે, चित्तमंतयं = ચૈતન્યવાન છે, छिण्णं मिलाइ = કાપવાથી સૂકાઈ જાય છે, आहारगं = આહાર કરે છે, अणिच्चयं = આ મનુષ્યનું શરીર અનિત્ય છે, असासयं = અશાશ્વત છે, चयावचइयं = વધઘટ પામે છે, હાનિ-વૃદ્ધિને પામે છે, विप्परिणामधम्मयं = વિવિધ પરિણામી છે, પરિણમનશીલ છે.

ભાવાર્થ :- મનુષ્ય જન્મે છે, વનસ્પતિ પણ જન્મે છે; મનુષ્ય વધે છે, વનસ્પતિ પણ વધે છે; મનુષ્ય ચૈતન્યશીલ છે, વનસ્પતિ પણ ચૈતન્યશીલ છે; મનુષ્યનું શરીર છેદન કરવાથી સૂકાઈ છે, વનસ્પતિનું શરીર પણ છેદન કરવાથી કરમાય છે; મનુષ્ય આહાર કરે છે, વનસ્પતિ પણ આહાર કરે છે, મનુષ્યનું શરીર અનિત્ય છે, વનસ્પતિનું શરીર પણ અનિત્ય છે; મનુષ્યનું શરીર અશાશ્વત છે, વનસ્પતિનું શરીર પણ અશાશ્વત છે; મનુષ્યનું શરીર આહારથી વધે છે અને આહારના અભાવમાં દુર્બળ થાય છે; વનસ્પતિનું શરીર પણ આ જ રીતે આહારથી વધે છે, આહારના અભાવથી દુર્બળ થાય છે; મનુષ્યનું શરીર અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થાય છે; વનસ્પતિનું શરીર પણ વિવિધ પ્રકારની અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન :-

ભારતના સર્વ દાર્શનિકોએ ઘણું કરીને વનસ્પતિને સજીવ માનેલ છે, પરંતુ વનસ્પતિમાં જ્ઞાન-ચેતના અલ્પ હોવાના કારણે દાર્શનિકોએ તદ્વિષયક સૂક્ષ્મ ચિંતન-મનન કર્યું નથી. જૈન દર્શનમાં તેનું સૂક્ષ્મ તેમજ વિસ્તૃત ચિંતન થયું છે. માનવના શરીરની સાથે તેની સમાનતા દર્શાવવામાં આવી છે. તે આજના વૈજ્ઞાનિકો માટે પણ આશ્ચર્યજનક તેમજ ઉપયોગી તથ્ય છે. જ્યારે સર જગદીશચંદ્ર બોઝે વનસ્પતિમાં માનવની સમાન જ ચેતના છે તે પ્રયોગાત્મક સિદ્ધ કરી બતાવ્યું, ત્યારથી જૈન દર્શનનો વનસ્પતિ વિષયક સિદ્ધાંત વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતનાં રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયો છે.

આજે વનસ્પતિ વિજ્ઞાન જીવવિજ્ઞાનનું મુખ્ય અંગ બની ગયું છે. સર્વ જીવોને જીવન નિર્વાહ કરવા, વધવા, જીવતા રહેવા અને સંતાનની ઉત્પત્તિ માટે ભોજન અથવા ઊર્જાની આવશ્યકતા રહે છે. આ ઊર્જા સૂર્યથી ફોટોન (Photon) તરંગોના રૂપમાં પૃથ્વી ઉપર આવે છે. તેને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય ફક્ત વૃક્ષમાં જ હોય છે. પૃથ્વીના સર્વ પ્રાણીઓ વૃક્ષમાંથી જ ઊર્જા (જીવનશક્તિ) પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વનસ્પતિનો માનવ જીવનની સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. વૈજ્ઞાનિકો તેમજ ડૉક્ટરો માનવ શરીરના અલગ અલગ અવયવોના રોગોનું તથા પરંપરાના ગુણોનું અધ્યયન કરવા માટે વનસ્પતિનું અધ્યયન કરે છે, તેથી વનસ્પતિ વિજ્ઞાનના વિષયમાં વનસ્પતિકાયની માનવ શરીર સાથે જે તુલના આગમમાં કરાયેલી છે, તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

વનસ્પતિ હિંસાત્યાગ :-

५ एत्थ सत्थं समारंभमाणस्स इच्चेते आरंभा अपरिण्णाया भवंति । ए

તથ સત્થં અસમારંભમાણસ્સ ઇચ્ચેતે આરંભા પરિણ્યાયા ભવંતિ ।

તં પરિણ્યાય મેહાવી ણેવ સયં વણસ્સઇસત્થં સમારંભેજ્જા, ણેવડણ્ણેહિં વણસ્સઇસત્થં સમારંભાવેજ્જા, ણેવડણ્ણે વણસ્સઇસત્થં સમારંભંતે સમણુજાણેજ્જા ।

જસ્સેતે વણસ્સઇસત્થસમારંભા પરિણ્યાયા ભવંતિ, સે હુ મુણી પરિણ્યાયકમ્મે। ત્તિ બેમિ ।

॥ પંચમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

ભાવાર્થ :- જે વનસ્પતિકાય ઉપર શસ્ત્રનો આરંભ કરે છે, તે આરંભથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખદ પરિણામથી અજ્ઞાત છે. જે વનસ્પતિકાય ઉપર શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતા નથી તે આરંભના જ્ઞાતા છે.

આ જાણીને મેઘાવી વ્યક્તિ વનસ્પતિનો સ્વયં આરંભ કરે નહિ, બીજા પાસે કરાવે નહિ અને આરંભ કરનારની અનુમોદના કરે નહિ.

જેને વનસ્પતિ વિષયક આરંભનું જ્ઞાન અને ત્યાગ હોય છે તે પરિજ્ઞાતકર્મા(હિંસાના ત્યાગી) મુનિ છે તેમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પાંચમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ ઉદ્દેશકમાં અણગારનું સ્વરૂપ બતાવી, પાંચ ગુણ-ઈન્દ્રિય વિષયમાં આસક્ત સાધકને પ્રમાદી અને ગૃહસ્થ સમાન કહેલ છે. ત્યાર પછી વનસ્પતિના જીવોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા મનુષ્યના શરીર સાથે તેની તુલના કરી છે. તેને જાણી, શ્રદ્ધા કરી જે સાધક વનસ્પતિના આરંભનો ત્યાગ કરે તે જ સાચો જ્ઞાની અણગાર છે.

॥ અધ્યયન-૧/૫ સંપૂર્ણ ॥

પહેલું અધ્યયન : છઠો ઉદ્દેશક

પ્રસ જીવોનો દુઃખમય સંસાર :-

૧ સે બેમિ- સંતિમે તસા પાણા, તં જહા- અંડયા પોયયા જરાડયા રસયા સંસેડયા સમ્મુચ્છિમા ઉબ્બિયા ઉવવાડયા । એસ સંસારે ત્તિ પવુચ્ચઈ । મંદસ્સ અવિયાણઓ ।

णिज्झाइत्ता पडिलेहिता पत्तेयं परिणिव्वाणं । सव्वेसिं पाणाणं
सव्वेसिं भूयाणं सव्वेसिं जीवाणं सव्वेसिं सत्ताणं अस्सायं अपरिणिव्वाणं
महब्भयं दुक्खं ति बेमि ।

तसंति पाणा पदिसो दिसासु य । तत्थ तत्थ पुढो पास आउरा
परितावेत्ति। संति पाणा पुढो सिया ।

શબ્દાર્થ :- इमे = આ, तसा = ત્રસ, पाणा = પ્રાણી, संति = છે, अंडया = ઈંડાથી ઉત્પન્ન થનાર, पोयया = પોતજ, जराउया = જરાયુજ, रसया = રસજ, संसेइया = પસીનામાં ઉત્પન્ન થનાર, सम्मुच्छिमा = સંમૂચ્છિમ, उब्भिया = ઉદ્ભિજ—જમીન ફોડીને ઉત્પન્ન થનાર, उववाइया = ઔપપાતિક, एस = આ સર્વ, संसारेत्ति = 'સંસાર' આ પ્રમાણે, पवुच्चइ = કહેવાય છે, मंदस्स = મંદ વ્યક્તિ, अवियाणओ = અજ્ઞાની જ સંસારમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

णिज्झाइत्ता = મનથી ચિંતન કરીને, पडिलेहिता = પર્યાવલોકન કરીને, पत्तेयं = અલગ અલગ, परिणिव्वाणं = સુખ, सव्वेसिं पाणाणं = સર્વ પ્રાણીઓને, सव्वेसिं भूयाणं = સર્વ ભૂતને, सव्वेसिं जीवाणं = સર્વ જીવોને, सव्वेसिं सत्ताणं = સર્વ સત્ત્વોને, असायं = અશાતા, अपरिणिव्वाणं = અપરિનિર્વાણ, महब्भयं = મહાન ભય, दुक्खं = દુઃખનો અનુભવ થાય છે,

तसंति = નાશની શંકાથી ડરતા રહે છે, तसा पामे છે, पाणा = સર્વ ત્રસ જીવો, पदिसो दिसासु = દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં, तत्थ तत्थ पुढो = ત્યાં ભિન્ન—ભિન્ન પ્રયોજનો માટે, आउरा = આતુર, विषयासक्त प्राणी, परितावेत्ति = આ જીવોની હિંસા કરે છે, पास = જુઓ, संतिपाणा = પ્રાણી છે, पुढो = ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં, सिया = પૃથ્વી આદિને આશ્રિત છે.

ભાવાર્થ :- આ સર્વ ત્રસ જીવો છે, તે આ પ્રમાણે છે— અંડજ, પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સંસ્વેદજ, સંમૂચ્છિમ, ઉદ્ભિજ અને ઔપપાતિક. આ આઠ પ્રકારમાં સર્વ સંસારી ત્રસ જીવો સમાય જાય છે. આ જીવોનો સમુદાય જ સંસાર કહેવાય છે. આ સંસાર પરિભ્રમણ મંદ તથા અજ્ઞાની જીવોને હોય છે. તેમ ભગવાને કહ્યું છે.

હું ચિંતન કરીને, સારી રીતે જોઈને કહું છું કે પ્રત્યેક પ્રાણી સુખેચ્છુક હોય છે. સર્વ પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વને અશાતા અને અશાંતિ મહાન ભયકારી તથા દુઃખદાયી છે. મનને હંમેશાં પીડા કરે છે તેથી સર્વ જીવો દુઃખને મહાભયરૂપ માને છે. આ સંસારના જીવો દિશા અને વિદિશાઓમાં ચારે તરફથી ભયાકાંત બની ત્રસ પામે છે.

વિષય—સુખાભિલાષી, વ્યાકુળ માનવી અનેક સ્થાનો પર તે જીવોને દુઃખ આપતા રહે છે, તેને તું જો. ત્રસકાયિક પ્રાણીઓનું પૃથક્ પૃથક્ અસ્તિત્વ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ત્રસકાયિક જીવોના વિષયનું વર્ણન છે. આગમમાં સંસારી જીવોના બે ભેદ કહ્યા છે, સ્થાવર અને ત્રસ. દુઃખથી પોતાની રક્ષા કરે અને સુખનો સ્વાદ લેવા માટે હલન ચલન કરવાનું સામર્થ્ય જે જીવમાં હોય છે, તે ત્રસ જીવ છે. તેનાથી વિપરીત જે પ્રાયઃ સ્થિર રહે છે તથા પોતાની ઈચ્છાનુસાર એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જે ન જઈ શકે તે સ્થાવર કહેવાય છે. તેને માત્ર એક સ્પર્શોન્દ્રિય જ હોય છે. ઉત્પત્તિ સ્થાનની અપેક્ષાએ ત્રસ જીવોના આઠ ભેદ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— ૧. અંડજ— ઈંડાથી જેનો જન્મ થાય છે તે મોર, કબૂતર, હંસ આદિ. ૨. પોતજ— પોત અર્થાત્ ચર્મરૂપ થેલી. પોતથી ઉત્પન્ન થનારા પોતજ કહેવાય છે, જેમ કે— હાથી, ચામાચીડિયા વગેરે. ૩. જરાયુજ— ગર્ભને જર વીંટળાયેલ હોય છે. તે જન્મ સમયે બાળકને ઢાંકી રાખે છે. તે જરાયુની સાથે જે ઉત્પન્ન થાય છે તેને જરાયુજ કહેવાય છે. જેમ કે ગાય, ભેંસ આદિ. ૪. રસજ— છાશ, દહીં આદિ રસ બગડી જાય ત્યારે તેમાં જે કીડા ઉત્પન્ન થાય તેને રસજ કહેવાય છે. ૫. સંસ્વેદજ— પસીનામાં ઉત્પન્ન થનારા જીવ, જેમ કે જૂ, લીખ આદિ ૬. સંમૂર્ચ્છમ— બહારના વાતાવરણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા જીવો, જેમ કે માખી, મચ્છર, કીડી, ભમરા આદિ. ૭. ઉદ્ભિજ— ધરતીને ભેદીને નીકળનારા જીવો. જેમ કે તીડ, પતંગિયા વગેરે. ૮. ઔપપાતિક— ઉપપાતનો અર્થ છે આગમની દૃષ્ટિએ દેવશય્યામાં દેવ અને કુંભિમાં નારકી ઉત્પન્ન થઈ એક મુહૂર્તમાં સંપૂર્ણ યુવાન બની જાય છે, તેથી તેને ઔપપાતિક કહેવાય છે.

આ આઠ પ્રકારના જીવોમાં પ્રથમના ત્રણ ગર્ભજ, ચોથાથી સાતમા સુધીના સંમૂર્ચ્છમ અને આઠમા દેવ, નારકી ઔપપાતિક જન્મવાળા હોય છે. આ રીતે જન્મની અપેક્ષાએ જીવના ત્રણ પ્રકાર છે. આ ત્રણ પ્રકારમાં સંસારના સર્વ જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ જીવોને સંસાર કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે આઠ પ્રકારનો યોનિસંગ્રહ જ જીવોના જન્મ, મરણ તથા ગમનાગમનનું કેન્દ્ર છે તેથી તેને જ સંસાર સમજવો જોઈએ. (૧) મંદતા— વિવેક બુદ્ધિની અલ્પતા તથા (૨) અજ્ઞાન. આ બંને સંસાર પરિભ્રમણનાં—જન્મ મરણનાં મુખ્ય કારણ છે. વિવેક દૃષ્ટિ તેમજ જ્ઞાનનો વિકાસ થયા પછી માનવી સંસારથી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પરિણિવ્વાણ : પરિણિવાણ :- આ શબ્દ મોક્ષનો વાચક છે. નિર્વાણનો શબ્દાર્થ છે બુઝાઈ જવું. જેમ તેલ ખલાસ થઈ જતાં દીપક બૂઝાઈ જાય છે, તેમ રાગ દ્વેષનો ક્ષય થવાથી સંસારનો ક્ષય થાય છે અને આત્મા સર્વ દુઃખોથી મુક્ત બનીને અનંત સુખમય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં 'પરિણિવાણ'નો આવો પ્રસિદ્ધ અર્થ ગ્રહણ કરાયો નથી પરંતુ સુખ, શાંતિરૂપ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. કહ્યું છે કે પ્રત્યેક જીવ સુખ, શાંતિ અને અભયના અભિલાષી છે. અશાંતિ, ભય, વેદના તેના માટે મહાનભયકારી તેમજ દુઃખદાયી છે, તેથી કોઈ જીવની હિંસા કરવી નહીં.

પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વ સામાન્યરૂપે જીવના જ વાચક છે. સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ ભગવતી સૂત્ર શ. ૨. ઉ. ૧માં તેના અલગ અલગ અર્થ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) પ્રાણ— પ્રાણોથી યુક્ત હોય

તે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય જીવો (૨) ભૂત- ત્રણે ય કાળમાં રહેવાના કારણે ભૂત છે. તે વનસ્પતિકાયના જીવો (૩) જીવ- આયુષ્યકર્મના કારણે જીવન ધારણ કરે તે જીવ. તે પંચેન્દ્રિય જીવો- નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ (૪) સત્ત્વ- અનેક પર્યાયોનું પરિવર્તન થવા છતાં આત્મદ્રવ્યની સત્તામાં કોઈ અંતર પડતું નથી તેથી સત્ત્વ છે, તે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુકાયના જીવો છે. આ ચારે પરિભાષા સર્વ જીવોમાં લાગુ પડે છે છતાં તે શબ્દોનો પ્રયોગ વિશેષ અર્થયુક્ત છે માટે ટીકાકારશ્રી શીલાંગાચાર્યે કહ્યું છે કે-

પ્રાણાઃ દ્વિત્રિચતુઃ પ્રોક્તા, ભૂતાસ્તુ તરવઃ સ્મૃતાઃ ।
જીવાઃ પંચેન્દ્રિયાઃ પ્રોક્તાઃ, શેષાઃ સત્ત્વા ડદીરિતાઃ ॥

ત્રસકાય હિંસા પરિજ્ઞાન :-

૨ લજ્જમાણા પુઢો પાસ । અણગારા મો ત્તિ એગે પવયમાણા, જમિણં વિરૂવ- રૂવેહિં સત્થેહિં તસકાયસમારંભેણં તસકાયસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઈ ।

તત્થ ખલુ ભગવયા પરિણ્ણા પવેઙ્ગયા- ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ, પરિવંદણ માણણ પૂયણાએ, જાઈ મરણ-મોયણાએ, દુક્ખપડિઘાયહેઙ્ગં, સે સયમેવ તસકાયસત્થં સમારંભઈ, અણ્ણેહિં વા તસકાયસત્થં સમારંભાવેઙ્ગ, અણ્ણે વા તસકાયસત્થં સમારંભમાણે સમણુજાણઈ । તં સે અહિયાએ, તં સે અબોહીએ । સે તં સંબુજ્ઞમાણે આયાણીયં સમુટ્ઠાએ ।

સોચ્ચા ખલુ ભગવઓ અણગારાણં વા અંતિએ ઇહમેગેસિં ણાયં ભવઈ- એસ ખલુ ગંથે, એસ ખલુ મોહે, એસ ખલુ મારે, એસ ખલુ ણરએ ।

ઇચ્ચત્થં ગઢિએ લોએ, જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં તસકાયસમારંભેણં તસકાયસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઈ ।

ભાવાર્થ :- સંયમી સાધક જીવ હિંસા કરતાં સંકોચનો અનુભવ કરે છે તેઓને તું ભિન્ન જાણ અને 'અમે ત્યાગી છીએ' એવું કહેતાં અનેક પ્રકારના શસ્ત્રોથી ત્રસકાયનો આરંભ કરનાર બીજા અનેક જીવોની પણ હિંસા કરે છે, તેને પણ તું ભિન્ન જાણ !

આ વિષયમાં ભગવાને પરિજ્ઞા-વિવેકનું કથન કર્યું છે. કોઈ માનવી આ જીવન માટે, પ્રશંસા, સન્માન, પૂજા માટે, જન્મ મરણથી મુક્ત થવા માટે, દુઃખને દૂર કરવા માટે ત્રસકાય જીવોની સ્વયં હિંસા કરે છે, બીજા પાસે હિંસા કરાવે છે તથા હિંસા કરનારની અનુમોદના પણ કરે છે. આ હિંસા તેના અહિત

અને અબોધિ માટે છે.

તે સંયમી હિંસાનાં દુષ્પરિણામને સારી રીતે સમજીને સંયમમાં લીન બની જાય છે. ભગવાન પાસેથી અથવા અણગારો પાસેથી સાંભળીને કોઈ મનુષ્યો જાણે છે કે આ હિંસા ગ્રંથી છે, મૃત્યુ છે, મોહ છે, નરક છે છતાં જે માનવી વર્તમાન સુખમાં આસક્ત થાય છે, તે અનેક પ્રકારના શસ્ત્રોથી ત્રસકાય જીવોનો આરંભ કરે છે, ત્રસકાયનો આરંભ કરતાં બીજા અનેક પ્રકારના જીવોની હિંસા કરે છે.

પંચેન્દ્રિય જીવોની હિંસાના વિવિધ હેતુ :-

૩ સે બેમિ- અપ્પેગે અચ્ચાએ વહંતિ, અપ્પેગે અજિણાએ વહંતિ, અપ્પેગે મંસાએ વહંતિ, અપ્પેગે સોણિયાએ વહંતિ, અપ્પેગે હિયયાએ વહંતિ એવં પિત્તાએ વસાએ પિચ્છાએ પુચ્છાએ વાલાએ સિંગાએ વિસાણાએ દંતાએ દાઢાએ ણહાએ ણહારુણીએ અટ્ટિએ અટ્ટિમિંજાએ અટ્ટાએ અણટ્ટાએ ।

અપ્પેગે હિંસિંસુ મે ત્તિ વા વહંતિ, અપ્પેગે હિંસંતિ મેત્તિ વા વહંતિ, અપ્પેગે હિંસિસ્સંતિ મે ત્તિ વા વહંતિ ।

શબ્દાર્થ :- અપ્પેગે = કેટલાક જીવ, કોઈ, અચ્ચાએ = પ્રાણીઓના શરીરનો ભોગ દેવા માટે, વહંતિ = વધ કરે છે, અજિણાએ = ચર્મ-ચામડા માટે, મંસાએ = માંસ માટે, સોણિયાએ = લોહી માટે, હિયયાએ = હૃદય માટે, એવં = આ પ્રમાણે, પિત્તાએ = પિત્ત માટે, વસાએ = ચરબી માટે, પિચ્છાએ = પાંખ - પીંછા માટે, પુચ્છાએ = પૂંછ માટે, વાલાએ = વાળ માટે, સિંગાએ = શીંગડા માટે, વિસાણાએ = અંધકાર વિનાશક દાંત વિશેષ માટે, દંતાએ = દાંત માટે, દાઢાએ = દાઢ માટે, ણહાએ = નખ માટે, ણહારુણીએ = સ્નાયુ માટે, અટ્ટિએ = હાડકાં માટે, અટ્ટિમિંજાએ = હાડકાની મજજા માટે, અટ્ટાએ = પ્રયોજનથી, અણટ્ટાએ = પ્રયોજન વિના, મે = મારા સ્વજન, પરિજનને, હિંસિંસુ = માર્યા હતા, ત્તિ = આવા દ્વેષના કારણે, હિંસંતિ = મારે છે, હિંસિસ્સંતિ = મારશે.

ભાવાર્થ :- તે હું કહું છું (ભગવાને કહું છે કે) - કેટલાક મનુષ્યો દેવતાની પૂજા માટે કે મંત્રની સાધના માટે જીવહિંસા કરે છે. કોઈ ચામડા, માંસ, લોહી, હૃદય, પિત્ત, ચરબી, પીંછા, કેશ, પૂંછ, શીંગડા, વિષાણ, દાંત, દાઢ, નખ, સ્નાયુ, હાડકાં અને અસ્થિમજજા માટે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે. કોઈ વ્યક્તિ પ્રયોજનવશ અને કોઈ પ્રયોજન વિના-નિરર્થક જીવોની હિંસા કરે છે.

કેટલાક મનુષ્યો 'તેઓએ મારા સ્વજનાદિની હિંસા કરી છે' તેવી પ્રતિશોધની ભાવનાથી હિંસા કરે છે. મારા સ્નેહીજનોની હિંસા કરે છે તેવા પ્રતિકારની ભાવનાથી પણ કેટલાક મનુષ્યો હિંસા કરે છે અને મારા સ્નેહીજનોને કે મને મારશે તે પ્રકારના આતંકના ભયથી કેટલાક હિંસા કરે છે.

વિવેચન :-

શાસ્ત્રમાં ત્રસ પ્રાણીઓને મારવા માટે જે પ્રયોજનો કહ્યા છે તેને વ્યાખ્યાકારોએ પશુ, પક્ષીઓ સાથે સંબંધ જોડીને સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તેનું સંકલન આ પ્રમાણે છે— અચ્ચાઈ— અર્ચાના બે અર્થ થાય છે પૂજા અને શરીર. (૧) પૂજા— દેવી દેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટે (૨) શરીર— વિદ્યા કે મંત્રની સાધના માટે બત્રીસ લક્ષણોથી યુક્ત પુરુષ કે પશુની હિંસા કરવામાં આવે. તાત્પર્ય એ છે કે બલિ માટે અનેક જીવોનો ભોગ ધરવામાં આવે છે, તે પૂજાર્થ છે અને સુવર્ણ પુરુષને બનાવવા માટે જે વધ કરવામાં આવે તે શરીરાર્થ છે. વર્તમાનમાં શરીર શણગારની અનેક વસ્તુઓ માટે પણ અનેક જીવોની હિંસા થાય છે, જેમ કે લીપ્સ્ટીકાદિ. તે શરીરના અવયવોના અર્થે હિંસા કહેવાય છે.

અજિનાઈ :- ચર્મ માટે અનેક પ્રાણીઓનો વધ કરાય છે. મૃગચર્મ, સિંહચર્મ અને વ્યાઘ્રચર્મ આદિનો કોઈ સંન્યાસીઓ પણ ઉપયોગ કરે છે. આજ કાલ ચામડાના બૂટ, હેંડબેગ, ઘડિયાળ, કમ્મરના પટ્ટા આદિ માટે અનેક ગાયો, ગાયના વાછરડા તેમજ ભેંસ આદિને મારવામાં આવે છે. મંસાઈ સોણિયાઈ— માંસ અને લોહી માટે બકરા, મૃગ, બોકડા, સૂવર આદિને મારવામાં આવે છે. હિચયાઈ— હૃદય માટે વાંદરાદિ પ્રાણીનો વધ કરવામાં આવે છે. પિત્તાઈ—પિચ્છાઈ— પિત્ત તેમજ પીંછા માટે મોર, કલગીવાળા કુકડા તથા ગીધ આદિને મારવામાં આવે છે. વસાઈ— ચરબી માટે વાઘ, મગરમચ્છ, ભેંસ, સૂવર, માછલી વગેરે. પુચ્છાઈ—પૂંછ માટે અર્થાત્ સુંવાળા રેશમ જેવા વાળ માટે ચમરીગાય કે રોઝ આદિને.

બાલાઈ :- વાળ માટે ડુકકર, ચમરીગાય. સિંગાઈ— શિંગડા માટે શૃંગવાળા પશુઓને, જેમ કે મૃગ, રુમૃગ આદિ. વિસાનાઈ— આ શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ છે— (૧) શિંગડામાં પ્રતિશિંગડા (૨) ચમકતા દાંત. પહેલા અર્થમાં બારશિંગા—હરણ વિશેષ વગેરે છે અને બીજા અર્થમાં સૂવરના દાંતને કહેલ છે. વિષાણ શબ્દનો પ્રયોગ બૃહત્કલ્પસૂત્રમાં થયો છે. ત્યાં નાના નાના શિંગડા જેવા આકારવાળા વિષાણ યુક્ત પાટ પાટલાનું પ્રકરણ છે. દંતાઈ— દાંતને માટે હાથી આદિનો. દાઢાઈ— દાઢ માટે ડુકકર, વરાહાદિનો. ણહાઈ— નખો માટે નહોરવાળા વાઘાદિ પશુઓને મારવામાં આવે. ણહારૂનીઈ— સ્નાયુ માટે ગાય, ભેંસ આદિને. અટ્ટિઈ— અસ્થિ માટે શંખ, ઈપ આદિનો. અટ્ટિમજ્જાઈ— અસ્થિ મજ્જા માટે સૂવર, ભેંસ આદિનો વધ કરે છે.

કેટલાક મનુષ્યો લોકો પ્રયોજનવશ પશુ, પક્ષીઓની હિંસા કરે છે અને કેટલાક નિષ્પ્રયોજન, કુતૂહલતા કે મનોરંજન માટે અનેક જીવોની હિંસા કરે છે, શિકાર કરે છે. કૂતરા કે ઊંટાદિના પૂંછ સાથે ફટાકડાના ડબ્બા આદિ બાંધી તેને દોડાવવામાં આવે તેમજ ક્ષુદ્ર જીવોને પાણીમાં ધક્કો મારી પરેશાન કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની મનોરંજનની ક્રિયાઓ અનર્થક હિંસાનું કારણ છે.

ત્રસકાય હિંસા ત્યાગ :-

૪ **एत्थ सत्थं समारंभमाणस्स इच्च्वेते आरंभा अपरिण्णाया भवंति । एत्थ सत्थं असमारंभमाणस्स इच्च्वेते आरंभा परिण्णाया भवंति ।**

તં પરિણાય મેહાવી જેવ સયં તસકાયસત્થં સમારંભેજ્જા, જેવડણેહિં તસકાયસત્થં સમારંભાવેજ્જા, જેવડણે તસકાયસત્થં સમારંભંતે સમણુજાણેજ્જા ।

જસ્સેતે તસકાયસત્થસમારંભા પરિણાયા ભવંતિ । સે હુ મુણી પરિણાયકમ્મે । ત્તિ બેમિ ।

॥ છઠ્ઠો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

ભાવાર્થ :- જે ત્રસકાય જીવોની હિંસા કરે છે તે આરંભનાં દુષ્પરિણામોથી અજ્ઞાત છે. જે ત્રસકાય જીવોની હિંસા કરતા નથી તે આરંભને જાણનાર છે અને આરંભથી દૂર રહે છે.

આ જાણીને બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ત્રસકાયનો આરંભ પોતે કરે નહિ, બીજા પાસે આરંભ કરાવે નહિ અને આરંભ કરનારની અનુમોદના પણ કરે નહિ.

જેણે ત્રસકાય સંબંધી સમારંભ, હિંસાનાં કારણો, દુષ્પરિણામોને જાણી લીધા છે અને તેની હિંસાનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તે પરિજ્ઞાતકર્મા (હિંસા ત્યાગી) મુનિ છે.

॥ છઠ્ઠો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ ઉદ્દેશકમાં હાલતા ચાલતા ત્રસ પ્રાણીઓના વિવિધ પ્રકાર અને તે જીવોનું દુઃખી જીવન બતાવ્યું છે. સંસારના સ્વાર્થી જીવો પોતાના વિવિધ સ્વાર્થ માટે પ્રાણીઓનો ઘાત કરીને સંસારની વૃદ્ધિ કરે છે. હિંસાનું આ વિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજી, હૃદયમાં ઉતારી, ત્રસકાયની વિવિધ હિંસા કે અવિવેકનો ત્યાગ કરનાર મુનિ જ સાચો જ્ઞાની કે સફળ સાધક કહેવાય છે.

॥ અધ્યયન-૧/૬ સંપૂર્ણ ॥

ૐૐૐૐૐૐ **પહેલું અધ્યયન : સાતમો ઉદ્દેશક** ૐૐૐૐૐૐ

વાયુકાયની સજીવતા :-

૧ પહૂ એજસ્સ દુગુંછણાએ । આયંકદંસી અહિયં તિ ણચ્ચા । જે અજ્ઞત્થં જાણઈ સે બહિયા જાણઈ, જે બહિયા જાણઈ સે અજ્ઞત્થં જાણઈ । એયં તુલમણ્ણેસિં । ઇહ સંતિગયા દવિયા ણાવકંખંતિ જીવિંતં ।

શબ્દાર્થ :- પહૂ = સમર્થ હોય છે, એજસ્સ = વાયુકાયના, દુગુંછનાએ = આરંભથી નિવૃત્ત થવામાં, આયંકદંસી = કર્મોનાં ફળને જાણનાર, વાયુકાયના આરંભથી થતા દુઃખોને જોનાર તેમજ જાણનાર, અહિયંતિ = આરંભને અહિતકારી, ગચ્ચા = જાણીને તેઓ ત્યાગ કરી દે છે, જે અજ્ઞાત્થ = જે પોતાના સુખ દુઃખને, જાણઈ = જાણે છે, સે = તે, બહિયા = બહારના અર્થાત્ બીજા જીવોના સુખ દુઃખને પણ, જાણઈ = જાણે છે, એયં = આ પ્રમાણે, અણ્ણેસિં = બીજા જીવોને પણ, તુલં = પોતાના સમાન જ જોવા જોઈએ, ઇહ = આ શાસનમાં, સંતિગયા = શાંતિને પ્રાપ્ત, દવિયા = દ્રવિક અર્થાત્ સંયમી મુનિ, જીવિંડં = જીવનની (અસંયમી જીવનની), ણાવકંચંતિ = ઈચ્છા કરે નહિ.

ભાવાર્થ :- જે શારીરિક માનસિક પીડાઓને, કર્મ પરિણામને સારી રીતે પણ જાણે છે અને આરંભને અહિતકર સમજે છે તે વાયુકાયની હિંસાથી નિવૃત્ત થવામાં સમર્થ છે.

જે પોતાનાં સુખ દુઃખાદિને જાણે છે તે બીજાનાં સુખ દુઃખાદિને પણ જાણે છે. જે બીજાનાં સુખ દુઃખાદિને જાણે છે તે જ પોતાનાં સુખ દુઃખાદિને જાણે છે તેથી પોતાને અને બીજાને પરસ્પર સમાન જાણવા જોઈએ.

આ રીતે સમજીને જિનશાસનમાં જે શાંતિને પામ્યા છે (જેના કષાય ઉપશાંત થઈ ગયા છે) અને દયાથી જેનું હૃદય પ્લાવિત છે, તે મુનિ છે. તે જીવહિંસા કરીને જીવવાની ઈચ્છા રાખતા નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વાયુકાયના જીવોની હિંસાથી નિવૃત્ત થવાનું વર્ણન કર્યું છે. એજ નો અર્થ વાયુ છે. વાયુકાયની હિંસાથી નિવૃત્ત થવા દુગુંછનાએ— અહીં જુગુપ્સા શબ્દનો પ્રયોગ નવીન અર્થમાં છે. ઘણું કરીને આગમમાં દુગંછા શબ્દ ગહા, ગ્લાનિ, લોકનિંદા, પ્રવચન હીલના તેમજ સાધ્વાચારની નિંદાના અર્થમાં આવે છે પરંતુ અહીં 'નિવૃત્તિ—ત્યાગ' અર્થનો બોધ કરાવે છે. હિંસા નિવૃત્તિના મુખ્ય ત્રણ કારણો કહ્યાં છે—

(૧) આયંકદંસી (આતંકદર્શી) :- હિંસાથી થતાં કષ્ટ, ભય તેમજ પરલોક સંબંધી દુઃખ આદિને આગમવાણી તથા આત્મ અનુભવથી જોવા. કર્મજનિત દુઃખોને સારી રીતે સમજેલા, અનુભવેલા જ્ઞાનીને આતંકદર્શી કહે છે.

(૨) અહિયંતિ ગચ્ચા :- હિંસાથી આત્માનું અહિત થાય છે તેમજ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થાય છે, તેમ જાણવું અને સમજવું.

(૩) એયં તુલમણ્ણેસિં :- પોતાનાં સુખ દુઃખ અને લાગણીની સાથે બીજા જીવોની તુલના કરવી, જેમકે મને સુખ પ્રિય છે, દુઃખ અપ્રિય છે, તેવી જ રીતે બીજા જીવોને પણ સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે. સર્વનું ચૈતન્ય સમાન છે. કર્મોની અસર પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સર્વ જીવોને સરખી રીતે થતી હોય છે. આવું વિચારનાર કદી બીજાના ભોગે પોતાના સુખને ઈચ્છતા નથી.

અહિંસાનું પાલન, આંધળુ અનુકરણ કે માત્ર પારંપરિક ન હોવું જોઈએ, પરંતુ જ્ઞાન અને કરુણા

પૂર્વક હોવું જોઈએ. જીવ માત્રને પોતાના આત્મા સમાન સમજવા બીજાનું દુઃખ તે પોતાનું જ દુઃખ છે તેમ સમજનાર, હિંસા કરતા અટકી જાય છે. બીજાની હિંસાથી તે જીવોને જ દુઃખ થાય છે, તેમ નહિ પરંતુ પોતાને પણ કષ્ટ, ભય, ઉપદ્રવ થાય છે અને જ્ઞાનાદિની હીનતા થાય છે તેમજ પોતાનું અકલ્યાણ થાય છે. આ રીતનું આત્મચિંતન, આત્મમંથન કરી અહિંસાની ભાવનાને પુષ્ટ કરવાની મુખ્ય વાત છે.

જે અજ્ઞાત્યં જાણઃ :- જે અધ્યાત્મને જાણે છે તે બાહ્યને જાણે છે. તેનું ચિંતન અનેક દષ્ટિકોણથી કરી શકાય છે.

(૧) અધ્યાત્મ એટલે ચેતન-આત્મસ્વરૂપ. ચેતનના સ્વરૂપનો બોધ થઈ ગયા પછી તેના પ્રતિપક્ષી એવા 'જડ' ના સ્વરૂપનો બોધ સ્વયં જ થઈ જાય છે. જેમ ધર્મને જાણનાર અધર્મને, પુણ્યને જાણનાર પાપને, પ્રકાશને જાણનાર અંધકારને જાણી લે છે. (૨) અધ્યાત્મનો બીજો અર્થ છે- આંતરિક જગત એટલે જીવની મૂળવૃત્તિઓ-સુખની ઈચ્છા, જીવવાની ભાવના, શાંતિની અભિલાષા વગેરે. પોતાની આ વૃત્તિઓને જાણી લેવી અર્થાત્ પોતાના સમાન જ બીજા જીવો સુખના કે શાંતિના ઈચ્છુક છે તેમ જાણી લેવું, તે અધ્યાત્મ છે. તેનાથી આત્મસમાનતાની ધારણા પુષ્ટ થાય છે.

સંતિગયા :- (શાંતિગત)જેના વિષય, કષાયાદિ શાંત થઈ ગયા છે. જેનો આત્મા પરમ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે. અથવા સંતેગઈયા એટલે જિનશાસનમાં ઉપસ્થિત કોઈ સાધક, એ અર્થ પણ થાય છે.

દવિયા :- દ્રવ્યનો અર્થ છે દ્રવવું-મળવું અથવા પ્રવાહી પદાર્થ. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં દ્રવનો અર્થ છે હૃદયની સરળતા, દયાળુતા અને સંયમ તેથી 'દ્રવિક'નો અર્થ ટીકાકારે કરુણાશીલ સંયમી પુરુષ કર્યો છે. બીજાના દુઃખથી દ્રવીભૂત થવું તે સજ્જનોનું લક્ષણ છે. કર્મોની કઠોરતાને પીગાળનાર 'દ્રવિક' કહેવાય છે. સંયમધનથી ધનવાનને પણ દવિએ-દ્રવિક કહેવામાં આવે છે.

જીવિઙં :- કોઈ પ્રતમાં વીજિઙં પાઠ પણ છે. વાયુકાયની હિંસાનું વર્ણન હોવાથી તેનો અર્થ-તે સંયમી વીંજણ(હવા ખાવા)ની ઈચ્છા કરે નહિ, તે યથા સંગત છે. ચૂર્ણિકારે પણ કહ્યું છે કે- મુનિ તાડપત્રાદિ બાહ્ય વસ્તુઓથી વીંજવું-હવા ખાવાનું ઈચ્છતા નથી. ચૂર્ણિમાં જીવિતું પાઠાંતર પણ છે. પ્રસ્તુતમાં જીવિઙંનો અર્થ અસંયમી જીવન કરવામાં આવેલ છે.

વાયુકાયિક જીવોની હિંસાનું પરિજ્ઞાન :-

૨ લજ્જમાણા પુઠો પાસ । અણગારા મો ત્તિ એગે પવયમાણા જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં વાઝકમ્મસમારંભેણં વાઝસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઈ ।

તત્થ ખલુ ભગવયા પરિણ્ણા પવેઈયા- ઇમસ્સ ચેવ જીવિયસ્સ, પરિવંદણ, માણ્ણ પૂય્ણાણ, જાઈ-મરણ મોય્ણાણ, દુક્ખપડિઘાયહેઙં,

સે સયમેવ વાઙસત્થં સમારંભઈ, અણ્ણેહિં વા વાઙસત્થં સમારંભાવેઈ, અણ્ણે વા વાઙસત્થં સમારંભંતે સમણુજાણઈ । તં સે અહિયાએ, તં સે અબોહીએ । સે તં સંબુજ્ઞમાણે આયાણીયં સમુટ્ટાએ ।

સોચ્ચા યલુ ભગવઓ અણગારાણં વા અંતિએ ઇહમેગેસિં ણાયં ભવઈ-
એસ યલુ ગંથે, એસ યલુ મોહે, એસ યલુ મારે, એસ યલુ ણરએ ।

ઈચ્ચત્થં ગઢિએ લોએ । જમિણં વિરૂવરૂવેહિં સત્થેહિં વાઙકમ્મસમારંભેણં
વાઙસત્થં સમારંભમાણે અણ્ણે વિ અણેગરૂવે પાણે વિહિંસઈ ।

ભાવાર્થ :- હિંસામાં સંકોચનો અનુભવ કરતાં સંયમી સાધકોને ભિન્ન જાણ અને 'અમે અણગાર છીએ', સાધુ છીએ એમ કહેતા સાધુઓ અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો વડે વાયુકાયનો આરંભ કરે છે, વાયુકાયનો આરંભ કરતાં તેઓ અન્ય અનેક જીવોની હિંસા કરે છે, તેને તું ભિન્ન જાણ.

વાયુકાયના વિષયમાં ભગવાને પરિજ્ઞા-વિવેકનું કથન કર્યું છે. કોઈ મનુષ્ય આ જીવન માટે, પ્રશંસા, સન્માન, પૂજા માટે, જન્મ મરણથી મુક્ત થવા માટે, દુઃખ દૂર કરવા વાયુકાયનો આરંભ કરે છે, બીજા પાસે વાયુકાયનો આરંભ કરાવે છે, વાયુકાયનો આરંભ કરનારની અનુમોદના કરે છે. આ હિંસા તેના અહિત અને અબોધિ માટે છે. હિંસાના જે પરિણામો કહ્યાં તેને સારી રીતે સમજીને કોઈ સંયમમાં ઉપસ્થિત થાય છે.

ભગવાનની પાસે અથવા અણગાર એવા શ્રમણોની પાસેથી સાંભળીને તેઓએ એ જાણ્યું છે કે આ હિંસા ગ્રંથી છે, મોહ છે, મૃત્યુ છે, નરક છે.

તોપણ કોઈ મનુષ્ય વર્તમાન જીવનમાં આસક્ત થઈને વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી વાયુકાયની હિંસા કરે છે. તે વાયુકાયની હિંસા કરતાં અન્ય અનેક પ્રકારના જીવોની હિંસા કરે છે.

વાયુકાયની વિરાધના સાથે બીજી વિરાધના :-

૩ સે બેમિ- સંતિ સંપાઈમા પાણા આહચ્ચ સંપયંતિ । ફરિસં ચ યલુ પુટ્ટા એગે સંઘાયમાવજ્જંતિ । જે તત્થ સંઘાયમાવજ્જંતિ તે તત્થ પરિયાવજ્જંતિ । જે તત્થ પરિયાવજ્જંતિ તે તત્થ ઉદ્દાયંતિ ।

શબ્દાર્થ :- સંતિ = છે, સંપાઈમા = ઊડનારા, પાણા = ઘણા જીવો, આહચ્ચ = ક્યારેક વાયુના આઘાતથી, સંપયંતિ = પડે છે, ફરિસં = વાયુના સ્પર્શને, પુટ્ટા = પ્રાપ્ત કરીને, એગે = તે જીવો, સંઘાયમાવજ્જંતિ = ઘાયલ થાય છે, જે તત્થ = જે ત્યાં, તે તત્થ = તે ત્યાં, પરિયાવજ્જંતિ = મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે, ઉદ્દાયંતિ = મૃત્યુ પામે છે.

ભાવાર્થ :- સંપાતિમ-હવામાં ઊડનારા નાના જીવો વાયુથી આઘાત પામીને નીચે પડી જાય છે. વાયુના સ્પર્શથી તે જીવો સંકોચાઈ જાય છે, સંકોચાઈને મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે અને મૂર્ચ્છિત થઈને પામે છે ત્યારે મરી પણ જાય છે.

વાયુકાય હિંસાત્યાગ :-

૪ एत्थ सत्थं समारंभमाणस्स इच्चेते आरंभा अपरिण्णाया भवंति । एत्थ सत्थं असमारंभमाणस्स इच्चेते आरंभा परिण्णाया भवंति ।

તં પરિણ્ણાય મેહાવી ણેવ સયં વાડસત્થં સમારંભેજ્જા, ણેવડણ્ણેહિં વાડસત્થં સમારંભાવેજ્જા, ણેવડણ્ણે વાડસત્થં સમારંભંતે સમણુજાણેજ્જા ।

જસ્સેતે વાડસત્થસમારંભા પરિણ્ણાયા ભવંતિ, સે હુ મુણી પરિણ્ણાયકમ્મે । ત્તિ બેમિ ।

ભાવાર્થ :- જે વાયુકાયના જીવોનો આરંભ કરે છે, તે વાસ્તવિક રીતે આ આરંભથી અજ્ઞાત છે. જે વાયુકાયના જીવો પર શસ્ત્રનો આરંભ કરતા નથી તેણે વાસ્તવમાં આરંભને જાણી લીધો છે.

આ વાતને જાણીને બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ વાયુકાયનો આરંભ પોતે કરે નહિ, બીજા પાસે કરાવે નહિ, વાયુકાયનો આરંભ કરનારની અનુમોદના કરે નહિ.

જેણે વાયુકાયના આરંભને અને તેના પરિણામને જાણેલ છે તે મુનિ પરિજ્ઞાતકર્મા (હિંસાના ત્યાગી) છે, તેમ ભગવાને કહ્યું છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં વાયુકાયની હિંસાનો નિષેધ કર્યો છે. વાયુને સજીવ માનવો અને તેની હિંસાથી બચવું, તે નિર્ગ્રંથદર્શનની મૌલિકતા છે.

સામાન્ય રીતે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ આ ક્રમ હોય છે પરંતુ અહીં ક્રમનો ભંગ કરીને વાયુકાયનું વર્ણન છેલ્લે કર્યું છે. તેનું કારણ ટીકાકાર આપે છે કે— છકાયમાં વાયુકાયનાં શરીર આપણા ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકાતા નથી, બીજા પાંચે કાયના શરીરો આંખથી જોઈ શકાય છે. પાંચની અપેક્ષાએ વાયુકાયનો વિષય સમજવો કઠિન છે તેથી પાંચેયનું વર્ણન પહેલાં કરી છેલ્લે વાયુકાયનું વર્ણન કર્યું છે.

વિરતિનો ભોધ :-

૫ एत्थं पि जाण उवादीयमाणा, जे आयारे ण रमंति, आरंभमाणा

વિણયં વયંતિ, છંદોવણીયા અજ્ઞોવવણ્ણા આરંભસત્તા પકરંતિ સંગં ।

સે વસુમં સવ્વસમણ્ણાગયપણ્ણાણેણં અપ્પાણેણં અકરણિજ્જં પાવં કમ્મં તં ણો અણ્ણેસિં ।

શબ્દાર્થ :- **एत्थं पि जाण** = આ વિષયમાં પણ એમ જાણો, આરંભ ત્યાગ કરનાર મુનિના વિષયમાં એ પણ જાણો કે, **उवादीयमाणा** = સંયમ ગ્રહણ કરીને પણ, **आचारं** = આચારમાં, સંયમભાવમાં, **ण रमंति** = રમણ કરતા નથી, **आरंभमाणा** = છકાય જીવોનો આરંભ કરતાં, **विणयं** = તે પોતાને સંયમી, **वयंति** = કહે છે, **छंदोवणीया** = તેઓ પોતાની ઈચ્છાનુસાર આચરણ કરે છે, **अज्ञोववण्णा** = વિષયોમાં આસક્ત રહે છે, **आरंभसत्ता** = તેઓ આરંભમાં આસક્ત થઈને, **संगं पकरंति** = સાવધ અનુષ્ઠાન કરે છે, કર્મસંગ્રહ કરે છે.

સે = તે, **वसुमं** = સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ ધનથી યુક્ત છે, **सव्वसमण्णागयपण्णाणैणं** અપ્પાણેણં = વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણીને પોતાના આત્મા દ્વારા, **अकरणिज्जं** = નહિ કરવા યોગ્ય સમજે, **पावं कम्मं** = પાપકર્મ, **तं** = આ વિષયની, **णो अण्णेसिं** = ચાહના કરે નહિ.

ભાવાર્થ :- તમો અહીં એ પણ જાણો કે જે સંયમનો સ્વીકાર કરીને આચારમાં, સંયમની વિધિમાં તદ્લીન થતા નથી, આરંભ કરવા છતાં પોતાને સંયમી કહેવડાવે છે અથવા બીજાને વિનય-સંયમનો ઉપદેશ આપે છે, તેઓ સ્વચ્છંદાચારી તેમજ વિષયોમાં આસક્ત અને આરંભમાં આસક્ત રહેતાં ફરી ફરી કર્મને બાંધે છે.

વસુમાન (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ધનથી યુક્ત) સંયમવાન સાધક સર્વ પ્રકારના વિષયો પર જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કરે છે, હૃદયથી પાપકર્મને અકરણીય જાણે છે તથા મનથી પણ તેને ઈચ્છતા નથી.

છબ્રુવનિકાય હિંસાત્યાગ :-

६ તં પરિણાય મેહાવી જેવ સયં છજ્જીવણિકાયસત્થં સમારંભેજ્જા, જેવ ડણ્ણેહિં છજ્જીવણિકાયસત્થં સમારંભાવેજ્જા, જેવ ડણ્ણે છજ્જીવણિકાયસત્થં સમારંભંતે સમણુજાણેજ્જા । જસ્સેતે છજ્જીવણિકા-યસત્થસમારંભા પરિણાયા ભવંતિ, સે હુ મુણી પરિણાયકમ્મે ॥ ત્તિ બેમિ ।

॥ સત્તમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥ પઢમં અજ્ઞયણં સમત્તં ॥

ભાવાર્થ :- આ જાણીને બુદ્ધિમાન સાધક છકાય જીવોનો આરંભ પોતે કરે નહિ, બીજા પાસે આરંભ કરાવે નહિ, આરંભ કરનારની અનુમોદના કરે નહિ. જેણે છકાય જીવના શસ્ત્રપ્રયોગ(હિંસા)ને સારી રીતે સમજી લીધેલ છે, તેનો ત્યાગ કરી દીધો છે તે પરિજ્ઞાતકર્મા મુનિ કહેવાય છે — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ સાતમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ પ્રથમ અધ્યયન સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ અંતિમ ઉદ્દેશકમાં વાયુકાયની હિંસાનો નિષેધ અને અહિંસાનું પ્રતિપાદન છે. ચક્ષુગ્રાહ્ય નહિ હોવાના કારણે તેની હિંસાનો ત્યાગ સમર્થ વ્યક્તિ જ કરી શકે એમ સૂચવીને, આત્મ સાદૃશ્યતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ રીતે વાયુકાય જીવના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ દર્શાવેલ છે. અંતે વાયુકાયની હિંસાના ત્યાગીને સમ્યગ્જ્ઞાની કલ્પા છે. વાયુકાયના વર્ણન પછી સમસ્ત છકાય જીવોની હિંસાના ત્યાગનો સંદેશ આપ્યો છે.

સાતમો ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ

અધ્યયન ઉપસંહાર :- આમ આ સંપૂર્ણ અધ્યયનમાં છકાયના જીવોનું અસ્તિત્વ, કર્મબંધન અને મુક્તિના કારણો બતાવી જીવન વિકાસ માટે વિચાર, વિવેક અને સંયમનુ વર્ણન કરી, ભાવહિંસાથી ધૂટવાનો સરળ ઉપાય કહ્યો છે. અહિંસા સંયમથી સાધ્ય છે. દ્રવ્ય અને ભાવથી અહિંસક બની પ્રાણીમાત્રને આત્મ સમાન ગણી વિવેકથી આગળ વધવાનું છે. ભગવાન મહાવીરે સૂક્ષ્મથી લઈને સ્થૂલ સુધીના સર્વ જીવો (છકાય જીવો) સાથે મૈત્રીનો સંદેશો આ અધ્યયનમાં પ્રરૂપ્યો છે.

વારંવાર આવનારા શબ્દાર્થ

અહં = હું	જે = જે પુરુષ, તે, જે, જેઓ	ફાસે = કષ્ટોને, સ્પર્શોને	સુચં = સાંભળ્યું છે
અપ્પા, આયા = આત્મા	જસ્સ = જેણે	બાલસ્સ, બાલે = અજ્ઞાની	સોચ્ચા = સાંભળીને
અત્થિ = છે	જહિત્તા = છોડીને, ત્યાગ કરીને	ભવહ = છે, થાય છે	સે = તે, તે પુરુષ
અહે, અહો = નીચે, નીચી	જીવા = જીવ, પ્રાણી, પંચેન્દ્રિય	ભવિસ્સહ = થશે	સવ્વે = સર્વ, બધા, સમસ્ત
અણગાર = મુનિ, સાધુ	જં = જે, જેને, જો, કે	ભગવયા = ભગવાને, મહાવીરે	સત્તા = પ્રાણી, ચાર સ્થાવર
અણ્ણેસિં = બીજાને, બીજા પાસેથી	જાઈ-મરણ = જન્મ મરણ	ભૂયા = જીવ, વનસ્પતિ જીવ	સવ્વઓ = સર્વપ્રકારે
અવિસમેચ્ચા = સમજીને	જાણિત્તુ = જાણીને	ભો = હે શિષ્ય !, સંબોધન શબ્દ છે.	સવ્વત્તાણ = પૂર્ણ રીતે
અપ્પણો = પોતાના	જાણ = જાણો	ભોયણાણ = ભોજન માટે, ઉપયોગ માટે	સમ્મત્તમેવ = સમ્યક્ રૂપે, સારી રીતે
અપ્પા, અપ્પાણં = આત્મા, આત્માને, પોતાને	જાણ્ણિ = જાણીને	મે = હું	સમભિજ્ઞાણેજ્ઞા = સેવન કરે
અહો ય રાઓ = રાત-દિન	જાણ્ણિ = જાણીને	મુણી = મુનિ, સાધુ	સે બેમિ = તે હું કહું છું, ભગવાન કહે છે, વાક્યાલંકાર, વિષય પ્રારંભ સૂચક શબ્દ
અસાયં = અસાતા, દુઃખરૂપ	જાણ્ણિ = જાણીને	મુણિણા = ભગવાને, તીર્થકરોએ	સત્થેહિં = શસ્ત્રો વડે
અણ્ણં, અણ્ણેહિં = અન્ય, બીજા પાસે	જાણ્ણિ = જાણીને	મેહાવી = મેઘાવી, બુદ્ધિમાન	સંતિ = છે
આણાણ = આજ્ઞાથી	જાણ્ણિ = જાણીને	મંદસ્સ = અજ્ઞાની, વિવેકરહિત, મંદબુદ્ધિ	સયં = પોતે
ઇમે = આ	જાણ્ણિ = જાણીને	મૂહે = મંદબુદ્ધિ, મૂર્ખ, મૂઠ બનીને	સયા = હંમેશાં
ઇહ = આ સંસારમાં, આ જિન શાસનમાં	જાણ્ણિ = જાણીને	મોહે, મોહેણ = મોહથી, મોહકર્મથી, મોહમાં	સંપેહાણ = વિચારીને, જોઈને
ઝઙ્ઘં = ઊર્ધ્વ, ઉપર	જાણ્ણિ = જાણીને	રાયા, રાયાણો = રાજા	સમુદ્ઘાણ = ઉદ્યત થઈને, સ્વીકારીને, તત્પર થઈને
એતે = આ	જાણ્ણિ = જાણીને	લોગંસિ = લોકમાં	હુ = નિશ્ચયથી, વાક્યાલંકાર શબ્દ
એસ, એયં = આ	જાણ્ણિ = જાણીને	લોણ = પ્રાણી, સાંસારિક લોકો	
એવં = આ પ્રકારે, આ પ્રમાણે	જાણ્ણિ = જાણીને	વ = અને	
એગે = કોઈ, કોઈ એક, કેટલાક	જાણ્ણિ = જાણીને	વા = અથવા	
એગો = એકલો	જાણ્ણિ = જાણીને	વિદિત્તા = જાણીને	
એગયા = કોઈવાર, ક્યારેક	જાણ્ણિ = જાણીને	વીરા, વીરે = વીરપુરુષ, કર્મક્ષય કરવામાં સમર્થ	
ઓણ = રાગદ્રેષ રહિત, એકલા	જાણ્ણિ = જાણીને	વચંતિ = કહે છે	
કમ્મસમારંભ = સાવધકાર્ય, હિંસાનાં કારણો	જાણ્ણિ = જાણીને	વચં = આયુ, ઉંમર, અમે	
ખલ્લુ = નિશ્ચયથી	જાણ્ણિ = જાણીને	વસુમં = સંયમી, સંયમવાન, જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય યુક્ત	
ખણં = અવસર	જાણ્ણિ = જાણીને	વિપ્પરિયાસમુવેહ = વિપરીત અવસ્થાઓ, વિભિન્ન યોનિઓ, વિવેકહીન અવસ્થાઓ પામે છે	
ગઢિણ = અત્યંત આસક્ત	જાણ્ણિ = જાણીને	વિરૂવરૂવેહિં = વિવિધ પ્રકારના	
ચ, ચેવ = અને, તથા	જાણ્ણિ = જાણીને		
ચહિત્તા, ચિચ્ચા = ત્યાગ કરીને, છોડીને	જાણ્ણિ = જાણીને		
જાણહ = જાણો છે	જાણ્ણિ = જાણીને		

બીજું અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું પ્રસિદ્ધ નામ લોક વિજય છે. પ્રથમ અધ્યયનમાં અહિંસામૂલક ધર્મનું વર્ણન કરીને આ બીજા અધ્યયનમાં લોકવિજયનું વર્ણન કર્યું છે.

આ અધ્યયનના 'લોકવિજય' નામમાં 'લોક' શબ્દથી ભાવલોકનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. રાગ-દ્વેષ, ક્રોધાદિ કષાયો ભાવલોક કહેવાય છે. રાગ-દ્વેષથી કર્મબંધન અને કર્મબંધનના કારણે ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ થતું રહે છે. ચારે ગતિના પરિભ્રમણને જ સંસાર કહેવામાં આવે છે. આ સંસાર, સંબંધો અને સંયોગો, તે દ્રવ્યલોક કહેવાય છે. ભાવલોક કષાયરૂપ પર વિજય મેળવી લેવાથી દ્રવ્યલોક પર વિજય મળી જ જાય છે. જીવનું સંસરણ અટકી જાય છે. આ અધ્યયનમાં કષાયાદિ પર વિજય મેળવવાની તેની ચાવીઓ છે તેથી લોકવિજય નામ સાર્થક છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનું કથન છે કે આ અધ્યયનનું પ્રાચીન નામ 'લોકવિચય' હોવું જોઈએ. પ્રાકૃત ભાષામાં 'ચ'ના સ્થાને 'જ' થઈ જાય છે. જ્યારે ટીકાકારે 'વિજય' ને 'વિચય' નહિ માનતા 'વિજય' એ નામ જ આપ્યું છે. વિચય એ ધર્મધ્યાનનો એક ભેદ છે. તેનો અર્થ છે ચિંતન કરવું, શોધવું તથા ચારે બાજુથી નિરીક્ષણ કરવું. વિજયનો અર્થ છે પરાક્રમ, પુરુષાર્થ તથા આત્મનિયંત્રણ.

આ અધ્યયનનો ભાવ જોતા એમ લાગે છે કે એનું 'વિચય' નામ પણ સાર્થક છે કારણ કે એમાં સંસાર, એનું સ્વરૂપ, શરીરનો ક્ષણભુંગર સ્વભાવ, જ્ઞાતિજનોની અશરણતા, ઈન્દ્રિય વિષયરૂપ પદાર્થોની અનિત્યતા આદિનો વિચાર કરતાં આસક્તિનાં બંધન તોડવાની હૃદયસ્પર્શી પ્રેરણા આપી છે. આજ્ઞા વિચય, અપાય વિચય આદિ ધર્મધ્યાનના ભેદોમાં પણ આ પ્રકારનું ચિંતન મુખ્ય રહ્યું છે તેથી 'વિચય' એ નામની પણ સફળતા સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સંયમમાં પુરુષાર્થ, અપ્રમાદભાવ તથા સાધનામાં આગળ વધવાની પ્રેરણા તેમજ કષાયાદિ અંતરંગ શત્રુઓ પર 'વિજય' પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ પણ આ અધ્યયનમાં વિશેષ રૂપથી દેખાય છે તેથી 'વિજય' નામ પણ સાર્થક છે. **વિચય**— ધ્યાનનું તેમજ નિર્વેદનું પ્રતિક છે, **વિજય**— પરાક્રમ અને પુરુષાર્થનું બોધક છે.

નિર્યુક્તિમાં લોક શબ્દનો આઠ પ્રકારે નિક્ષેપ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે છે — (૧) નામ (૨) સ્થાપના (૩) દ્રવ્ય (૪) ક્ષેત્ર (૫) કાળ (૬) ભાવ (૭) ભવ (૮) પર્યાય. અહીં 'ભાવલોક'નો પ્રસંગ છે. નિર્યુક્તિકારે પણ કહ્યું છે કે— **ભાવે કસાયલોગો, અહિગારો તસ્સ વિજયણં** । ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ કષાયરૂપ ભાવલોકના વિજયનો અધિકાર છે કારણ કે કષાય લોક ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર સાધક

કામથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને કામથી નિવૃત્ત થયેલ સાધક સંસારથી શીઘ્ર તરી જાય છે.

આ અધ્યયનમાં છ ઉદ્દેશક છે. તેમાં સંક્ષિપ્ત વિષય વર્ણન આ પ્રમાણે છે—

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ભાવલોક(સંસાર)નું મૂળ શબ્દાદિ ઈન્દ્રિય વિષય તથા સ્વજનાદિ પ્રતિ અનાસક્ત રહેવાનો ઉપદેશ છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં સંયમમાં થતી અરતિને દૂર કરવાનો નિર્દેશ છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ગોત્રાદિના મદનો ત્યાગ કરવાનું કથન છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં પરિગ્રહમાં આસક્ત થનારની દશા, ભોગ એ રોગની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે, આશા ને તૃષ્ણાનો ત્યાગ તથા ભોગથી વિરતિ વગેરે વિષયોનું કથન છે.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં સંસારમાં વિચરણ કરવા છતાં પણ સંયમમાં પ્રયત્નશીલ રહેવાનો ઉપદેશ છે.

છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં મમત્વનો ત્યાગ આદિ અનેક વિષયોનું માર્મિક વર્ણન છે.

સંસારનું મૂળ : વિષયાસક્તિ :-

૧ જે ગુણે સે મૂલદ્વાણે જે મૂલદ્વાણે સે ગુણે । ઇતિ સે ગુણટ્ટી મહયા પરિયાવેણં પુણો પુણો વસે પમત્તે । તં જહા- માયા મે, પિયા મે, ભાયા મે, ભગિણી મે, ભજ્જા મે, પુત્તા મે, ધૂયા મે, સુણ્હા મે, સહિ- સયણ- સંગંથ-સંથુયા મે, વિવિત્તોવગરણ- પરિયટ્ટણભોયણચ્છાયણં મે ।

ઇચ્ચત્થં ગઢિણ લોણ વસે પમત્તે । અહો ય રાઓ ય પરિતપ્પમાણે કાલાકાલ- સમુટ્ટાઈ સંજોગટ્ટી અટ્ટાલોભી આલુંપે સહસક્કારે વિણિવિટ્ટુચિત્તે ઇત્થ સત્થે પુણો પુણો ।

શબ્દાર્થ :- ગુણે = શબ્દાદિ ગુણ છે, મૂલદ્વાણે = સંસારના મૂળ કારણ કષાયોના સ્થાન છે, ઇતિ = માટે, ગુણટ્ટી = શબ્દાદિ વિષયોનો ઈચ્છુક, મહયા = મહાન, પરિયાવેણં = પરિતાપની સાથે, વસે = સંસારમાં જન્મ ધારણ કરે છે, પમત્તે = પ્રમાદમાં રહે છે, તંજહા = તે આ પ્રમાણે, માયા મે = મારી માતા, પિયા મે = મારા પિતા, ભાયા મે = મારો ભાઈ, ભગિણી મે = મારી બહેન, ભજ્જા મે = મારી સ્ત્રી, પુત્તા મે = મારો પુત્ર, ધૂયા મે = મારી પુત્રી, સુણ્હા મે = મારી પુત્રવધૂ, સહિ-સયણ-સંગંથ-સંથુયા મે = મારા મિત્ર, સ્વજન, સંબંધી પરિચિત લોકો, વિવિત્ત = વિવિધ પ્રકારના ઉવગરણ = ઉપકરણ, પરિયટ્ટણ = હાથી, ઘોડા આદિ વાહન, ભોયણ = ભોજન અને, અચ્છાયણં મે = વસ્ત્રાદિ મારા છે.

ઇચ્ચત્થં = આ પ્રમાણે પોતાનું સમજીને, લોણ = અજ્ઞાની જીવ, ગઢિણ વસે = અત્યંત આસક્ત રહે છે, પમત્તે = પ્રમાદનું આચરણ કરે છે, અહો ય રાઓ ય = રાત અને દિવસ, પરિતપ્પમાણે = તેની ચિંતાથી સંતપ્ત રહેતાં, તેની રક્ષા માટે, કાલાકાલસમુટ્ટાઈ = કાળ, અકાળમાં અત્યંત શ્રમ કરે છે, સંજોગટ્ટી = હંમેશાં તેનો સંયોગ ઈચ્છે છે, અટ્ટાલોભી = ધનનો લોભી બનીને, આલુંપે = ચોરી કરે છે, સહસક્કારે = વિચાર્યા વિના પાપ કાર્ય કરે છે, વિણિવિટ્ટુચિત્તે = આત્મીય અને પ્રિયજનોમાં દત્તચિત્ત રહે છે, ઇત્થ સત્થે = છકાયના જીવોનો આરંભ કરતા રહે છે.

ભાવાર્થ :- જે ગુણ-શબ્દાદિ વિષય છે, તે સંસારનું મૂળ સ્થાનરૂપ છે. જે મૂળસ્થાન છે તે ગુણ છે. તેથી

જે વિષયાર્થી હોય છે તે મહાન પરિતાપથી વારંવાર વિષયાધીન બનીને પ્રમાદાયરણ કરતા રહે છે.

તે આ પ્રમાણે માને છે— મારી માતા, મારા પિતા, મારો ભાઈ, મારી બહેન, મારી પત્ની, મારો પુત્ર, મારી પુત્રી, મારી પુત્રવધૂ, મારો મિત્ર, મારા સ્વજન—સંબંધી, મારા સ્વજન—પરિજન, મારા હાથી ઘોડા, મકાનાદિ સાધનો, મારી ધન સંપત્તિ, મારી ખાદ્યસામગ્રી, મારા વસ્ત્રો, આવા અનેક પ્રકારના પ્રપંચોમાં ફસાયેલા જીવો, જીવનના અંત સુધી પ્રમાદી બનીને કર્મબંધન કરે છે. આ રીતે મારાપણામાં અથવા વર્તમાનમાં જ આસક્ત થયેલ વ્યક્તિ તેને વશ થઈને અનેક પ્રકારના પ્રમાદનું આચરણ કરે છે.

તે પ્રમાદી તથા આસક્ત વ્યક્તિ સ્વજનો માટે ધન કમાવવા અને તેની રક્ષા કરવા માટે રાત દિવસ પરિશ્રમ કરતાં કાળ, અકાળ જોયા વિના પ્રયત્નશીલ રહે છે. કુટુંબ અને ધનાદિમાં લુબ્ધ બનીને વિષયોમાં દત્તચિત્ત બનીને કર્તવ્ય, અકર્તવ્યનો વિચાર કર્યા વિના નિર્ભયપણે સંસારમાં ચોરી—લૂંટફાટ કરે છે તથા છકાય જીવોની વારંવાર હિંસા કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રથમ અધ્યયનના પાંચમા ઉદ્દેશકમાં પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયરૂપ 'ગુણ'ને આવર્ત કહેલ છે. તે ગુણને અહીં 'મૂળસ્થાન' કહેલ છે. પ્રિય વિષયમાં રાગ અને અપ્રિય વિષયમાં દ્વેષની ભાવના જાગૃત થાય છે. રાગદ્વેષની જાગૃતિથી કષાયનો વધારો થાય છે. કષાયો જન્મ મરણના મૂળિયાંને સીંચે છે. કહ્યું છે કે—

કોહો ય માણો ય અણિગ્ગહીયા, માયા ય લોભો ય પવહ્માણા ।

ચત્તારિ એ કસિણા કસાયા, સિંચંતિ મૂલાઈં પુણભવસ્સ ॥ [દશવૈ, અધ્ય.૮, ગા.૪૦]

નિગ્રહ નહીં કરાયેલાં ક્રોધ અને માન તથા વધતાં માયા અને લોભ આ ચારે કષાયો પુનર્ભવ—જન્મમરણના મૂળને સીંચે છે. ટીકાકારે 'મૂળ' શબ્દથી અનેક અભિપ્રાયો સ્પષ્ટ કર્યા છે. મૂળ એટલે ચાર ગતિરૂપ સંસાર, આઠ પ્રકારના કર્મ તથા મોહનીય કર્મ. આ સર્વનો સાર એ છે કે શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્ત થવું એ જ સંસારની વૃદ્ધિનું અને કર્મ બંધનું કારણ છે.

ઈન્દ્રિય વિષયાસક્ત વ્યક્તિની મનોવૃત્તિ મમત્વ પ્રધાન હોય છે. તે વ્યક્તિ માતા પિતા આદિ સર્વ સ્વજનો તેમજ પોતાની સંપત્તિ સાથે મમત્વના ગાઢ બંધનથી બંધાય જાય છે. મમત્વથી પ્રમાદ વધે છે. મમત્વ અને પ્રમાદ, આ બે ભૂત જેના મસ્તક ઉપર સવાર થઈ જાય છે તે પ્રાણી પોતાની ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે રાત દિવસ પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ અનેક પ્રકારના પાપકારી ઉપાયો યોજે છે, તેઓ ચોર, હત્યારા અને કઠોર સાહસી પણ બની જાય છે. તેની વૃત્તિ સંરક્ષક નહિ પણ આક્રમક અને બીજાને પીડાકારી બની જાય છે. આ સર્વ અનિયંત્રિત અવસ્થા, વિષયેચ્છાનું દુષ્પરિણામ છે.

અશરણતાનો પરિબોધ :-

૨ અપ્યં ચ ખલુ આઝયં ઇહમેગેસિં માણવાણં । તં જહા— સોયપણ્ણાણેહિં

પરિહાયમાણેહિં ચક્ષુપણ્ણાણેહિં પરિહાયમાણેહિં ઘાણપણ્ણાણેહિં પરિહાય-
માણેહિં રસપણ્ણાણેહિં પારિહાયમાણેહિં ફાસપણ્ણાણેહિં પરિહાયમાણેહિં,
અભિકંતં ચ ખલુ વયં સંપેહાએ તઓ સે એગયા મૂઢભાવં જણયંતિ ।

જેહિં વા સદ્ધિં સંવસઙ્ગે તે વા ણં એગયા ણિયગા તં પુલ્લિં પરિવયંતિ,
સો વા તે ણિયગે પચ્છા પરિવેજ્જા । ણાલં તે તવ તાણાએ વા સરણાએ વા,
તુમં પિ તેસિં ણાલં તાણાએ વા સરણાએ વા । સે ણ હાસાએ, ણ કિઙ્કાએ, ણ
રહિં, ણ વિભૂસાએ ।

શબ્દાર્થ :- અપ્પં = અલ્પ હોય છે, આઝયં = આયુષ્ય, ઇહં = આ સંસારમાં, એગેસિં માણવાણં
= કોઈ મનુષ્યોનું, સોયપણ્ણાણેહિં = શ્રોતેન્દ્રિયની સાંભળવાની શક્તિ, પરિહાયમાણેહિં = ક્ષીણ થઈ
જવા પર, ચક્ષુપણ્ણાણેહિં = ચક્ષુની જોવાની શક્તિ, ઘાણપણ્ણાણેહિં = નાકની સૂંઘવાની શક્તિ,
રસપણ્ણાણેહિં = જીભની રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, ફાસપણ્ણાણેહિં = સ્પર્શેન્દ્રિયની સ્પર્શની
શક્તિ, અભિકંતં = પસાર થઈ ગયેલ, વયં = આયુષ્યને, સંપેહાએ = જોઈ વિચારીને, તઓ = ત્યાર
પછી, સે = તે મનુષ્ય, એગયા = ક્યારેક, કોઈ સમયે, મૂઢભાવં = મૂઢતાને, જણયંતિ = પ્રાપ્ત કરે છે.

જેહિં સદ્ધિં = જેની સાથે, સંવસઙ્ગે = તે રહે છે, તે = તેઓ, ણં = તેની, ણિયગા = આત્મજન,
પુલ્લિં = પહેલાં, પરિવયંતિ = નિંદા કરે છે, સો = તે, તે = તેઓની, ણિયગે = આત્મજનોની, પચ્છા
= પાછળથી, ણાલં = સમર્થ નથી, તવ = તમારું, તાણાએ = રક્ષણ કરવા માટે, સરણાએ = શરણ દેવામાં,
તુમં પિ = તમે પણ, તેસિં = તેઓનું, ણ હાસાએ = હાસ્યને યોગ્ય રહેતા નથી, ણ કિઙ્કાએ = કીડાને
યોગ્ય રહેતા નથી, ણ રહિં = રતિને યોગ્ય રહેતા નથી, ણ વિભૂસાએ = વિભૂષાને યોગ્ય રહેતા નથી.

ભાવાર્થ :- આ સંસારમાં કેટલાક માનવીઓનું આયુષ્ય થોડું હોય છે. તે અલ્પાયુ જીવનની સ્પષ્ટતા
કરતાં કહ્યું છે કે— કાન, આંખ, નાક, જીભ અને સ્પર્શેન્દ્રિયનું જ્ઞાન ક્ષીણ થતું જાય છે. ઈન્દ્રિયોની ક્ષમતા ધીરે-
ધીરે ઘટતી જાય છે, યૌવન વ્યતીત થતાં એકાએક વૃદ્ધાવસ્થા આવવા પર પ્રાણી દિગ્મૂઢ બની જાય છે.

તે જેની સાથે રહે છે તે સ્વજન (પત્ની, પુત્ર આદિ) ક્યારેક તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેને કડવાં અને
અપમાનજનક વચનો કહે છે. પાછળથી તે વૃદ્ધ પણ સ્વજનોની નિંદા કરવા લાગે છે માટે શાસ્ત્રકાર કહે
છે કે હે પુરુષ ! તે સ્વજનો તારું રક્ષણ કરવામાં કે તને શરણ આપવામાં સમર્થ નથી. તું પણ તેનું રક્ષણ
કરવામાં કે તેમને શરણ દેવામાં સમર્થ નથી. વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત તે વૃદ્ધ પુરુષ હાંસીમજાક, રમતગમત,
કામકીડા, મનોવિનોદ કે શરીરની શોભા-શણગારને યોગ્ય રહેતો નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં માનવ શરીરની ક્ષણભંગુરતા તથા અશરણતાનું દિગ્દર્શન છે.

સોયપણ્ણાણેહિં :- સાંભળીને જ્ઞાન કરનારી ઈન્દ્રિય-શ્રોત્રેન્દ્રિય તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયથી સાંભળીને થનારું જ્ઞાન, તેમજ જોઈને, સૂંધીને, ચાખીને, સ્પર્શ કરીને જ્ઞાન કરનારી ઈન્દ્રિયો અને આ ઈન્દ્રિયોથી થનારું જ્ઞાન વૃદ્ધાવસ્થામાં ક્ષીણ થઈ જાય છે.

મનુષ્યનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩ પલ્યોપમ પ્રમાણ છે. તેમાં સંયમ સાધનાનો સમય અંતર્મુહૂર્તથી લઈને દેશોનકોડ પૂર્વ સુધીનો હોય છે. સાધનાની દૃષ્ટિએ આ સમય ઘણો થોડો છે, તેથી અહીં મનુષ્યના આયુષ્યને અલ્પ કહ્યું છે.

વર્તમાનમાં સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું મનાય છે. તે દશ અવસ્થાઓમાં વિભાજિત થાય છે- (૧) બાલા (૨) ક્રીડા (૩) મંદા (૪) બલા (૫) પ્રજ્ઞા (૬) હાયની (૭) પ્રપંચા, (૮) પ્રચારા (૯) મુમ્મુખી (૧૦) શાયની- (ઠાણાંગસૂત્ર સ્થાન- ૧૦.)

સામાન્ય રીતે ૪૦ વર્ષ સુધી (ચોથી દશા સુધી) મનુષ્યના શરીરની તેજસ્વિતા, કાંતિ, બળ આદિ પૂર્ણરૂપે ખીલતાં રહે છે. ત્યારબાદ ક્રમશઃ ક્ષીણ થવા લાગે છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થવા લાગે છે ત્યારે સામાન્યજનોનાં મનમાં સહજ ચિંતા, ભય અને શોક વધવા લાગે છે. ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ઓછી થવાથી તે શારીરિક દૃષ્ટિએ અસમર્થ થવા લાગે છે, તેનું મનોબળ પણ ક્ષીણ થવા લાગે છે. તેની સાથે વૃદ્ધાવસ્થામાં ઈન્દ્રિય-વિષયો તરફ આસક્તિ વધવા લાગે છે. ઈન્દ્રિય શક્તિની હીનતા અને વિષયાસક્તિની વૃદ્ધિના કારણે તેનામાં એક વિચિત્ર પ્રકારની મૂઢતા-વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન થાય છે.

આવી વ્યક્તિ પરિવારને માટે સમસ્યારૂપ બની જાય છે. અરસપરસમાં કલેશ તેમજ તિરસ્કારની ભાવના વધે છે. પરિવારના સ્વજનો તેના પ્રતિ ગમે તેટલો સ્નેહાદિ રાખે છતાં પણ તે વૃદ્ધ માનવને વૃદ્ધાવસ્થા, બીમારી અને મૃત્યુથી કોઈ બચાવી શકતું નથી. આ જ જીવનની અશરણતા છે. તેના પર માનવીએ હંમેશાં ચિંતન-મનન કરતા રહેવાનું છે, તેમજ આવી દશામાં જે શરણદાતા બની શકે તેવા ધર્મ તથા સંયમનું શરણ લેવું જોઈએ.

તાણાણ-સરણાણ :- તાણાણ નો અર્થ રક્ષણ કરનાર તથા સરણાણ નો અર્થ આશ્રયદાતા છે. 'રક્ષણ' શબ્દ રોગ કે બાહ્ય ઉપદ્રવના પ્રતિકારનો સૂચક છે અને 'શરણ' શબ્દ આશ્રય તેમજ પોષણનો સૂચક છે. આગમોમાં અનેક સ્થાને આ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ એક સાથે થયો છે.

પ્રમાદ-પરિવર્જન :-

૩ इच्छेवं समुद्रिण अहोविहाराण । अंतरं च खलु इमं संपेहाण धीरे मुहुत्त- मवि णो पमायण । वओ अच्चेइ जोव्वणं च ।

જીવિણે ઇહ જે પમત્તા, સે હંતા છેત્તા ભેત્તા લુંપિત્તા વિલુંપિત્તા ઉદ્ધવિત્તા ઉત્તાસઇત્તા, અકહં કરિસ્સામિ ત્તિ મણ્ણમાણે ।

જેહિં વા સદ્ધિ સંવસઈ તે વા ણં ઇગયા ણિયગા તં પુવ્વિ પોસેતિ,
સો વા તે ણિયગે પચ્છા પોસેજ્જા । ણાલં તે તવ તાણાણ વા, સરણાણ
વા, તુમં પિ તેસિં ણાલં તાણાણ વા સરણાણ વા ।

શબ્દાર્થ :- ઇચ્ચેવં = આ જાણીને, સમુદ્ધિ = ઉદ્યત થાય છે, અહોવિહારાણ = સંયમમાં, ઇમં = આ, મનુષ્યભવરૂપ, અંતરં = સુઅવસરને, સંપેહાણ = જોઈને, વિચારીને, ધીરે = ધીર પુરુષ, મુહુત્તમવિ = ક્ષણ માત્ર પણ, ણો પમાયણ = પ્રમાદ કરે નહિ, વઓ = આયુ, અચ્ચેઈ = જલ્દી પસાર થઈ રહ્યું છે, જોવ્વણં = યૌવન પણ પસાર થઈ રહ્યું છે.

જીવિણ = જીવનમાં, ઇહ = આ, જે = જે અજ્ઞાની, પમત્તા = પ્રમાદયુક્ત છે, સે = તે અજ્ઞાની, હંતા = જીવોની હિંસા કરે છે, છેત્તા = અંગોનું છેદન કરે છે, ભેત્તા = આંખ આદિનું ભેદન કરે છે, લુંપિત્તા = લોકોને લૂંટે છે, વિલુંપિત્તા = સર્વસ્વ લૂંટે છે, ઈન્દ્રિયોનું છેદન ભેદન કરે છે, ઉદ્ધવિત્તા = વિષ અને શસ્ત્રાદિના પ્રયોગથી પ્રાણીઓના પ્રાણોને હરે છે, ઉત્તાસઈત્તા = જીવોને અનેક પ્રકારે ભય અને ત્રાસ આપે છે, અકલ્લં કરિસ્સામિ = આજ સુધી કોઈએ નહિ કરેલા કાર્યને હું કરીશ, ત્તિ = આ પ્રમાણે, મણ્ણમાણે = માનતાં, તં = તેનું, પોસેતિં = પોષણ કરે છે, પોસેજ્જા = પાલન પોષણ કરે છે.

ભાવાર્થ :- આ રીતે પૂર્વોક્ત ચિંતન કરતા માનવી વિરક્ત બનીને સંયમ સાધના માટે પ્રયત્નશીલ બને અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે સંયમમાં ઉપસ્થિત થઈ જાય તેમજ આ મનુષ્ય જીવન સંયમ આરાધનાનો અમૂલ્ય અવસર છે એમ સમજીને ધીર પુરુષ મુહૂર્ત માત્ર પણ પ્રમાદ કરે નહિ—એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ જવા દે નહિ. બાલ્યાદિ અવસ્થાઓ પસાર થઈ રહી છે, ઉંમર ઘટતી જાય છે, યૌવન પણ જઈ રહ્યું છે.

આવા આ માનવ જીવનમાં વિષય કષાયોદિના સેવનમાં જે પ્રમત્ત—આસક્ત છે, તે પ્રાણીઓને હણવા, છેદવા, ભેદવામાં કે ચોરી, લૂંટફાટમાં અથવા ઉપદ્રવ—જીવોનો વધ કરવામાં અને અતિ ત્રાસદાયક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયેલા રહે છે. આજ સુધી કોઈએ જે નથી કર્યું તે હું કરીશ, આ પ્રમાણે તેઓ મનોરથ કરતા રહે છે અને આવા અહંભાવના સંકલ્પોમાં સૂત્રોક્ત વિવિધ સાવધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. જે સ્વજનાદિની સાથે પુણ્યના યોગે રહે છે. તે સ્વજનો પહેલાં તેનું પોષણ કરે છે, પછી તે પણ તે સ્વજનોનું બની શકે તેટલું પોષણ કરે છે. આટલો સ્નેહ સંબંધ હોવા છતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે હે પુરુષ ! તેઓ મૃત્યુ કે રોગ આવે ત્યારે તમારા રક્ષણ અથવા શરણ માટે સમર્થ હોતા નથી. તમો પણ તેનું રક્ષણ કરવા કે તેને શરણ દેવામાં સમર્થ થતા નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંયમના અર્થમાં અહોવિહાર શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. માનવી સામાન્ય રીતે વિષય તેમજ પરિગ્રહના પ્રત્યે અનુરાગી હોય છે. તે વિચારે છે કે આના વિના જીવન વ્યતીત થઈ શકે નહીં પરતું સંયમી, અપરિગ્રહી અણગારનું જીવન જોતાં તેને આશ્ચર્ય થાય છે કે અણગાર વિષયોનો ત્યાગ કરીને

અપરિગ્રહી બનીને પણ શાંતિપૂર્વક જીવન પસાર કરે છે. સામાન્ય જનની દષ્ટિમાં સંયમ એ આશ્ચર્યપૂર્વકની જીવનયાત્રા હોવાથી તેને 'અહો વિહાર' કહેલ છે.

રોગોત્પત્તિ સમયે અશરણતા :-

૪ ઉવાઈયસેસેણ વા સણ્ણિહિસણ્ણિચયો કજ્જઈ ઇહમેગેસિં અસંજયાણં (માણવાણં) ભોયણાણં । તઓ સે ઇગયા રોગસમુપ્પાયા સમુપ્પજ્જંતિ ।

જેહિં વા સદ્ધિં સંવસઈ તે વા ણં ઇગયા ણિયગા તં પુવ્વિં પરિહરંતિ, સો વા તે ણિયગે પચ્છા પરિહરેજ્જા ।

ણાલં તે તવ તાણાણં વા સરણાણં વા, તુમંપિ તેસિં ણાલં તાણાણં વા સરણાણં વા ।

શબ્દાર્થ :- ઉવાઈયસેસેણ = ઉપભોગ પછી અવશેષ ધનને, સણ્ણિહિસણ્ણિચઓ = એકત્રિત કરીને સંગ્રહ, કજ્જઈ = કરે છે, ઇહં = આ સંસારમાં, ઇગેસિં = કેટલાક, અસંજયાણં = અસંયત, માણવાણં = મનુષ્યો માટે, ભોયણાણં = ઉપયોગ માટે, તતો = ધનોપાર્જન કર્યા પછી, સે = તે પુરુષના શરીરમાં, રોગસમુપ્પાયા સમુપ્પજ્જંતિ = રોગોત્પત્તિ થઈ જાય છે, પરિહરંતિ = છોડી દે છે.

ભાવાર્થ :- કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતે ઉપભોગ કર્યા પછી અવશેષ ધન, અસંયત એવા પોતાના પારિવારિક સ્વજનોના ઉપભોગ માટે એકત્રિત કરે છે. આવી સંપત્તિ વ્યક્તિઓને પણ ક્યારેક શરીરમાં રોગોત્પત્તિ થઈ જાય છે. ત્યારે તે જે સ્વજન-સ્નેહીઓની સાથે રહે છે તે જ સ્નેહીઓ તેને રોગ આદિના કારણે ઘૃણા કરીને પહેલાં છોડી દે છે, પછી તે પણ પોતાના સ્વજન સ્નેહીઓને નિરાશ થઈને છોડી દે છે, માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે— હે જીવ ! તેઓ તારું રક્ષણ કરવામાં કે તને શરણ દેવામાં સમર્થ નથી અને તું પણ તેમનું રક્ષણ કરવામાં કે શરણ દેવામાં સમર્થ થઈ શકતો નથી.

આત્મજાગૃતિ :-

૫ જાણિત્તુ દુક્ખં પત્તેયં સાયં । અણભિક્કંતં ચ ખલુ વયં સંપેહાણં ઘણં જાણાહિ પંડિણં ।

જાવ સોયપણ્ણાણા અપરિહીણા, જાવ ણેત્તપણ્ણાણા અપરિહીણા, જાવ ઘાણપણ્ણાણા અપરિહીણા જાવ જીહપણ્ણાણા અપરિહીણા જાવ ફાસપણ્ણાણા અપરિહીણા, ઇચ્ચેતેહિં વિરૂવરૂવેહિં પણ્ણાણેહિં

અપરિહીણેહિં આયદ્દં સમ્મં સમણુવાસેજ્જાસિ ॥ ત્તિ બેમિ ।
 ॥ પઢમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- જાણિત્તુ = જાણીને, પત્તેયં = પ્રત્યેક જીવોના, સાયં = સુખને, અણભિક્કંતં = પસાર ન થયેલ, સંપેહાણ = જોઈને, વિચારીને, ઋણં = અવસરને, જાણાહિ = જાણે, સમજે, પંડિણ = પંડિત આત્મતત્ત્વજ્ઞ.

જાવ = જ્યાં સુધી, સોય = શ્રોત્રેન્દ્રિયની સાંભળવાની, પળ્લાણા = જ્ઞાન શક્તિ, અપરિહીણા = ક્ષીણ થઈ નથી, ઇચ્ચેતેહિં = આ પ્રમાણે, વિરૂવરૂવેહિં = વિવિધ પ્રકારની, પળ્લાણેહિં = જ્ઞાન શક્તિઓ, અપરિહીણેહિં = જ્યાં સુધી ક્ષીણ થઈ નથી ત્યાં સુધી, આયદ્દં = પોતાના કલ્યાણ માટે, સમ્મં સમણુવાસિજ્જાસિ = સારી રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :- પ્રત્યેક પ્રાણીઓના સુખ અને દુઃખ પોતપોતાનાં છે, આ જાણીને સાધક આત્મદષ્ટા બને. જ્યાં સુધી યૌવનાવસ્થા પસાર થઈ નથી ત્યાં સુધી તેનો વિચાર કરી પંડિત પુરુષ ક્ષણ-અવસરને જાણે અને સંયમ તથા આત્મકલ્યાણના અવસરનો સદુપયોગ કરી લે. જ્યાં સુધી શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયની જ્ઞાન શક્તિ ક્ષીણ થઈ નથી અને આ સર્વ વિવિધ પ્રકારની પ્રજ્ઞાશક્તિઓ નષ્ટ થઈ નથી ત્યાં સુધીમાં સાધકે આત્મહિતાર્થ સંયમ તપનું સમ્યક્પ્રકારે પાલન કરી લેવું જોઈએ. - તેમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આયદ્દં :- આ પદનો અર્થ છે આત્માર્થ. જે સાધનાથી આત્માનું હિત થાય તેનું નામ આત્માર્થ છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આત્માર્થ માટે આત્માનો વાસ્તવિક ખજાનો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર બતાવેલ છે, કારણ કે આ રત્નત્રયની સમ્યગ્ આરાધનાથી જ મોક્ષરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે અને સાધકનું તે મૂળ લક્ષ્ય છે. આ અપેક્ષાએ રત્નત્રય જ આત્મા માટે હિતકર છે, કારણ કે તેની સાધનાથી જ આત્મા કર્મબંધથી સર્વથા મુક્ત થઈ શકે છે. તે સિવાય આયદ્દં નું સંસ્કૃત રૂપ આયતાર્થ પણ થાય છે. જેની ક્યારેય સમાપ્તિ ન હોય તેવું સ્વરૂપ છે જેનું તે મોક્ષને 'આયત' કહે છે, તેથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જે સાધના કરાય તેને આયતાર્થ કહે છે. આ અપેક્ષાએ પણ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની સાધનાનો જ સ્વીકાર થાય છે.

સાર એ છે કે શરીરની સ્વસ્થતા હોય તેમજ ઈન્દ્રિયો શક્તિ સંપન્ન હોય ત્યાં સુધી સાધકે સંયમ સાધનામાં પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહિ. વિષયવાસના, ધન તેમજ પરિજનોની આસક્તિનો ત્યાગ કરી આત્મસાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. તેનાથી આત્મા લોક ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણ સુખશાંતિરૂપ

નિર્વાણને પામી શકે છે.

ખર્ણ :- 'ક્ષણ' શબ્દ સામાન્યરૂપે નિમેષમાત્ર કાળ એટલે આંખનો પલકારો થાય તેટલા કાળનો સૂચક છે પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં 'ક્ષણ' એ જીવનમાં એક મહત્વપૂર્ણ અવસર માટે પ્રયુક્ત છે. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં પણ 'ક્ષણ' નો આ અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે. જેમ કે— **ઇણમેવ ખર્ણં વિયાણિયા** આ ક્ષણને સર્વથી મહત્વપૂર્ણ સમજો. — (સૂત્ર. શ્લુ.૧, અ.૨., ઉ.૩., ગા.૧૯)

ટીકાકારે 'ક્ષણ'ની અનેક દષ્ટિએ વ્યાખ્યા કરી છે, જેમ કે કાળરૂપ ક્ષણ—સમય. ભાવરૂપ ક્ષણ— અવસર. અન્ય રીતે પણ ક્ષણના ચાર અર્થ કર્યા છે, જેમ કે (૧) **દ્રવ્યક્ષણ**— મનુષ્ય જન્મ. (૨) **ક્ષેત્રક્ષણ**— આર્યક્ષેત્ર (૩) **કાળક્ષણ**— ધર્માચરણનો સમય. (૪) **ભાવક્ષણ**— ઉપશમ, ક્ષયોપશમાદિ ઉત્તમ ભાવોની પ્રાપ્તિ. આ ઉત્તમ અવસરનો લાભ લેવા માટે સાધકે તત્પર રહેવું જોઈએ.

ઉપસંહાર :- પારિવારિક તેમજ સંપત્તિ પ્રત્યેનો મોહ સંયમ સાધનામાં અવરોધક છે. આ સર્વની આસક્તિના કારણે સાધક પ્રગતિ કરી શકતો નથી. આત્માની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ સર્વના વ્યામોહથી છૂટવા અને વિવેકપૂર્વક ગતિ કરવાનું આ ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે.

॥ અધ્યયન-૨/૧ સંપૂર્ણ ॥

બીજું અધ્યયન : બીજો ઉદ્દેશક

અરતિ ત્યાગનું પરિણામ :-

૧ અરહં આઝટ્ટે સે મેહાવી ખર્ણંસિ મુક્કે ।

શબ્દાર્થ :- અરહં = અરતિ, સંયમ પ્રત્યે અરુચિનો, આઝટ્ટે = દૂર કરે, ત્યાગ કરે, **ખર્ણંસિ** = ક્ષણવારમાં જ, **મુક્કે** = મુક્ત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :- જે અરતિથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તે અરતિ ભાવોને દૂર કરનાર બુદ્ધિમાન સાધક માનસિક વ્યથાથી ક્ષણવારમાં જ મુક્ત થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

સંયમમાં પ્રયત્નશીલ સાધકનું ચિત્ત જ્યાં સુધી સ્થિર રહે છે ત્યાં સુધી તેને આનંદનો અનુભવ થાય છે. સંયમમાં રમણતા કરવી, આનંદનો અનુભવ કરવો તે રતિ છે. તેનાથી વિપરીત ચિત્તની વ્યાકુળતા કે ઉદ્વિગ્નતા, તે અરતિ છે. જ્ઞાન અને ચિંતનમાં લીન રહેવાથી સાધકના અરતિજન્ય દુઃખો દૂર થાય છે.

સંયમમાં અસફળ સાધક :-

૨ અણાણાણ પુટ્ટા વિ ંગે ણિયટ્ટંતિ મંદા મોહેણ પાડડા । અપરિગ્ગહા ભવિસ્સામો સમુટ્ટાણ, લલ્લે કામે અભિગાહહ । અણાણાણ મુણિણો પડિલેહેંતિ । ંથ મોહે પુણો પુણો સણ્ણા, ણો હવ્વાણ ણો પારાણ ।

શબ્દાર્થ :- અણાણાણ = ભગવાનની આજ્ઞાથી વિપરીત, પુટ્ટાવિ = આચાર કે વિચારનો સંયોગ થતા જ, ંગે = કેટલાક, ણિયટ્ટંતિ = સંયમથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, મંદા = અજ્ઞાની જીવ, મોહેણ = મોહ કર્મથી, પાડડા = ઘેરાયેલા.

અપરિગ્ગહા ભવિસ્સામો = અમે પરિગ્રહથી રહિત થઈશું એવી પ્રતિજ્ઞા સાથે, કામે = ઈન્દ્રિય વિષયો, કામભોગો, લલ્લે = પ્રાપ્ત થવા પર, અભિગાહહ = તેને ગ્રહણ કરે છે, મુણિણો = વેષધારી મુનિ, પડિલેહેંતિ = વિષયભોગની પ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં પ્રવૃત્ત હોય છે, ંથ = આ પ્રમાણે, મોહે = મોહમાં, પુણો પુણો = પ્રવૃત્ત થતા રહે છે, વારંવાર, સણ્ણા = આસક્ત થતા જીવ, ણો હવ્વાણ ણો પારાણ = ન આ પાર કે ન પેલી પાર થાય છે અર્થાત્ સંસારમાં ડૂબી જાય છે.

ભાવાર્થ :- વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાથી વિપરીત આચાર-વિચાર તથા મોહકર્મના ઉદયે કોઈ કોઈ સાધક સંયમથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. તે મંદબુદ્ધિ તેમજ મોહથી આવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ મોહ અને અજ્ઞાનથી પ્રેરિત મતિવાળા થાય છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓ "અમે અપરિગ્રહી થઈશું" એવો સંકલ્પ કરીને સંયમ ધારણ કરવા છતાં જ્યારે ઈન્દ્રિયોના વિષયોની સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરી લે છે, તે સાધક વીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞાથી વિપરીત અસંયમના આચરણોમાં ખેંચાતા જાય છે, આકર્ષાય છે, સંલગ્ન રહે છે.

આ રીતે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોના મોહમાં વારંવાર લીન બની જાય છે. આ કારણે તેઓ ન તો ગૃહસ્થ જીવનમાં રહે છે ન તો ભાવ શ્રમણપણામાં રહે છે. તેઓની "ન આ પાર કે ન પેલે પાર" જેવી દશા થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અરતિને પ્રાપ્ત થયેલા વ્યાકુળ ચિત્તવાળા બે પ્રકારના સાધકોની દયનીય મનોદશાનું ચિત્રણ છે. (૧) કેટલાક સાધકો મોહકર્મના તીવ્ર ઉદયના કારણે સંયમ જીવનનો ત્યાગ કરી ગૃહસ્થ જીવનનો સ્વીકાર કરી લે છે. (૨) કેટલાક સાધક મુનિ વેષમાં જ રહેતાં સંયમ વિપરીત આચરણો કરતાં ગૃહસ્થ તુલ્ય થઈ જાય છે. આ સાધક ન તો સંયમ જીવનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે અને ન તો ગૃહસ્થના સુખોનો ઉપભોગ કરી શકે. તેની અવસ્થાને દર્શાવતાં ણો હવ્વાણ ણો પારાણ વાક્યનો પ્રયોગ છે. તેનો સાર એ છે કે તે સાધક ન ઘર નો કે ન ઘાટનો બની જાય છે. **ઉભયભ્રષ્ટો ન ગૃહસ્થો નાપિ પ્રવ્રજિતઃ । -**

(આચા. ટીકા.) ન તો તે ગૃહસ્થ બને છે કે ન તો તે મુનિભાવમાં રહે છે. તે આ પાર નથી કે પેલે પાર નથી, બંને તરફથી ભ્રષ્ટ છે. કાદવમાં ફસાયેલા હાથી ની જેમ ત્રિશંકુ જેવી તેની દશા છે. તે પોતાના મનુષ્ય જીવનને બરબાદ કરે છે. આ બંને પ્રકારના સાધક મનુષ્ય જીવન અને સંયમના સંયોગને પ્રાપ્ત કરવા છતાં તેના લાભથી વંચિત રહી જાય છે. તે બંને દયાપાત્ર છે. આવા અસફળ સાધકોનું કથન કરીને શાસ્ત્રકાર આગળના સૂત્રમાં સફળ સાધકનું દિગ્દર્શન કરાવે છે.

સંયમમાં સફળ સાધક :-

૩ વિમુક્કા હુ તે જણા જે જણા પારગામિણો, લોભમલોભેણ દુગુંછમાણે લદ્ધે કામે ણાભિગાહઙ્ । વિણા વિ લોભં ણિક્ખમ્મ એસ અકમ્મે જાણઙ્ પાસઙ્ । પડિલેહાએ ણાવકંખઙ્, એસ અણગારે ત્તિ પવુચ્ચઙ્ ।

શબ્દાર્થ :- જણા = સાધક પુરુષ, પારગામિણો = સંયમને સફળ કરનાર, વિષયોથી દૂર રહેનાર, પારગામી છે, હુ = ખરેખર, નિશ્ચયથી, વિમુક્કા = મુક્તિને પ્રાપ્ત કરનાર, અલોભેણ = અલોભવૃત્તિથી, દુગુંછમાણે = દૂર કરતાં, ઘૃણા કરનાર પુરુષ, ણાભિગાહઙ્ = સ્વીકારતા નથી, સેવન કરતા નથી, લોભં વિણા વિ = લોભ રહિત થઈને, લોભનો ત્યાગ કરીને, ણિક્ખમ્મ = પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરીને, એસ = આ પુરુષ, અકમ્મે = કર્મથી રહિત, જાણઙ્ = જાણે છે, પાસઙ્ = જુએ છે, ત્તિ = અણગાર છે એમ, પવુચ્ચઙ્ = કહેવાને યોગ્ય છે, પડિલેહાએ = પ્રતિલેખન કરીને, કષાયના પરિણામોનો વિચાર કરીને, ણાવકંખઙ્ = વિષયોની આકાંક્ષા કરતા નથી.

ભાવાર્થ :- જે સાધક ઈન્દ્રિયના વિષયોને પાર પામીને, તેનો ત્યાગ કરીને સંયમમાં પારગામી થઈ જાય છે, સંયમની સફળતાપૂર્વક આરાધના કરે છે તે સાધક ખરેખર મુક્ત થઈ જાય છે. તે સાધક ઈન્દ્રિયોના વિષયોની લાલસાને સંતોષના પરિણામ દ્વારા દૂર કરે છે અને સહજ પ્રાપ્ત કામભોગોને સ્વીકારતા નથી. આવી રીતે લોભ રહિત થઈને સંયમ સાધના કરતા તે ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરીને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી બને છે. આ પ્રકારે જે સાધક અધ્યાત્મ દોષોનું પ્રતિલેખન કરી, અસંયમરૂપ વિષય કષાયાદિના પરિણામોનો વિચાર કરી તેની આકાંક્ષા રહિત બને છે, તે સાચા અણગાર કહેવાય છે.

વિવેચન :-

લોભમલોભેણ :- જેમ આહારનો ત્યાગ તાવનું ઔષધ છે તેમ લોભનો ત્યાગ તૃષ્ણાનું ઔષધ છે. સંતોષભાવમાં આવી જવાથી તૃષ્ણા વધતી નથી.

પારગામિણો :- (૧) જે વિષયોથી મુક્ત થઈ જાય છે તે સંસારના પારગામી છે. (૨) સંયમ વિધિઓનું પૂર્ણ રીતે પાલન કરનાર સંયમના પારગામી છે. એ બંને પ્રકારના પારગામી સંસારથી મુક્ત થાય છે.

વિળાવિ લોભં અને વિળઇતુ લોભં આ બે પ્રકારનો પાઠ પ્રતિઓમાં મળે છે. બંનેનો અર્થ સમાન છે—

પડિલેહાણ :- પ્રતિલેખનાનો અર્થ છે સારી રીતે જોવું. સાધક જ્યારે પોતાના આત્મહિતનો વિચાર કરે છે ત્યારે વિષયોના કડવાં પરિણામ તેની સામે આવે છે અને તે તેનાથી દૂર રહે છે. આ રીતે અનુપ્રેક્ષા પૂર્વકનો જાગેલો વૈરાગ્ય સ્થિર હોય છે. તે વિષયો તરફ ક્યારેય પાછા ફરતા નથી. તે જ વાસ્તવિક રીતે 'અણગાર' કહેવાય છે.

સાવધઅનુષ્ઠાનના પ્રયોજનો :-

૪ અહો ય રાઓ ય પરિતપ્પમાણે કાલાકાલસમુદ્ઘાયા સંજોગઢી અઢ્ઢાલોભી આલુંપે સહસકકારે વિળિવિઢ્ઢચિત્તે ંથ સત્થે પુળો પુળો ।

સે આયબલે, સે ણાયબલે, સે મિત્તબલે, સે પેચ્ચબલે, સે દેવબલે, સે રાયબલે, સે ચોરબલે, સે અતિહિબલે, સે કિવળબલે, સે સમળબલે, ંચ્ચેતેહિં વિરૂવરૂવેહિં કજ્જેહિં દંડસમાયાણં । સંપેહાણ ભયા કજ્જઇ, પાવમોક્ખો ત્તિ મળ્ણમાણે અદુવા આસંસાણ ।

શબ્દાર્થ :- આયબલે = બળવાન બનવા માટે, ણાયબલે = જ્ઞાતિબળની વૃદ્ધિ માટે, મિત્તબલે = મિત્રબળ માટે, પેચ્ચબલે = મર્યા પછી પરભવમાં બળવાન થવા માટે, દેવબલે = દેવબળ માટે, રાયબલે = રાજબળ માટે, ચોરબલે = ચોરબળ માટે, અતિહિબલે = અતિથિબળ માટે, કિવળબલે = કૃપણબળ માટે, સમળબલે = શ્રમણબળ માટે, કજ્જેહિં = કાર્યોથી, દંડસમાયાણં = પ્રાણીઓને દંડ આપે છે, હિંસાનું આચરણ કરે છે, ભયા = ભયથી, કજ્જઇ = કરે છે, પાવમોક્ખોત્તિ = અમે પાપથી મુક્ત થઈ જશું એમ, મળ્ણમાણે = માનતાં કોઈ, આસંસાણ = ભાવીમાં શુભ ફળ મળે તે ભાવથી.

ભાવાર્થ :- તે પ્રમાદી તથા આસક્ત વ્યક્તિ સ્વજનો માટે ધન કમાવા અને તેની રક્ષા કરવા માટે રાતદિવસ, કાળ-અકાળ જોયા વિના પ્રયત્નશીલ રહે છે અને પરિતાપ પામે છે. તે કુટુંબ અને ધનાદિમાં લુબ્ધ બનીને, વિષયોમાં દત્ત ચિત્ત બનીને કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિચાર કર્યા વિના નિર્ભયપણે સંસારમાં ચોરી-લૂંટફાટ કરે છે તથા છકાયના જીવોની વારંવાર હિંસા કરે છે.

તે આત્મબળ (શરીરબળ), જ્ઞાતિબળ, મિત્રબળ, પ્રેતબળ, દેવબળ, રાજબળ, ચોરબળ અતિથિબળ, કૃપણબળ અને શ્રમણ બળનો સંગ્રહ કરવા માટે, આવા અનેક પ્રકારના પ્રયોજનોથી હિંસાનું આચરણ કરે છે.

આ પ્રકારે શરીરબલ વૃદ્ધિ વગેરેની વિચારણાથી કે ભયભીત બની માનવ હિંસા કરે છે. કોઈ માનવ પાપથી મુક્ત થવા માટે અથવા તો કોઈ ગમતાં સુખોને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાવધાનુષ્ઠાન કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં હિંસા કરનાર મનુષ્યની અંતરંગ વૃત્તિઓ તેમજ અનેક પ્રયોજનોનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ છે.

અર્થનો લોલુપ માનવી રાતદિવસ અંદરને અંદર બળે છે. તૃષ્ણાનો દાવાનળ તેને હંમેશાં દુઃખી અને પ્રજ્વલિત રાખે છે. તે અર્થલોભી બનીને ચોર, ખૂની તથા દુઃસાહસી—વિચાર્યા વિનાનું કામ કરનાર, ડાકુ આદિ બની જાય છે. માનવનું ચોર, ડાકુ, ખૂની આદિ બનવાનું મૂળ કારણ તૃષ્ણાની અધિકતા જ છે.

આ સૂત્રમાં હિંસાનાં અન્ય પ્રયોજનોની ચર્ચા છે. તેમાં વિવિધ પ્રકારના બળ વૃદ્ધિનું કથન છે તે બળ આ પ્રમાણે છે— (૧) શરીર બળ— શરીરની શક્તિ વધારવા માટે માંસ, મદિરાદિનું સેવન કરે છે. (૨) જ્ઞાતિબળ— પોતે અજેય બનવા માટે સ્વજન સંબંધીઓની સંખ્યા વધારે છે. સ્વજન સમૂહની શક્તિને પણ પોતાની શક્તિ માને છે. (૩) મિત્રબળ— ધન પ્રાપ્તિ તથા પોતાની પ્રતિષ્ઠા—માન—સન્માનાદિ, મનના સંતોષ માટે મિત્રોની સંખ્યા વધારે છે. (૪-૫) પ્રેત્યબળ, દેવબળ— પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે અથવા પ્રેતાત્મા—સામાન્ય જાતિના દેવો માટે તથા વિશેષ જાતિના દેવતાદિને પ્રસન્ન કરવા, તેની શક્તિ મેળવવા યજ્ઞ, પશુનો બલિ, પિંડદાન આદિ કરે છે. (૬) રાજબળ— રાજાનું સન્માન અને સહારો મેળવવા માટે કપટ પ્રવૃત્તિ કરે, દુશ્મન આદિને હરાવવા માટે સહાયક બને છે. (૭) ચોરબળ— ધન પ્રાપ્તિ અર્થે તથા પોતાની ધાક જમાવવા ચોર આદિ સાથે મિત્રતા કરે, સંબંધ રાખે. (૮-૯) અતિથિબળ, કૃપણબળ, (૧૦) શ્રમણબળ— અતિથિ એટલે મહેમાન, ભિક્ષુક આદિ, કૃપણ એટલે અનાથ, અપંગ, માગણ અને શ્રમણ આજીવક, શાક્ય તથા નિર્ગ્રથને યજ્ઞ, કીર્તિ અને ધર્મ—પુણ્યની પ્રાપ્તિ માટે દાન દે છે.

આ પ્રકારે સંસારનાં પ્રાણીઓ (૧) પોતાની તૃષ્ણા પૂર્તિ માટે (૨) બળવૃદ્ધિ માટે (૩) ભયથી (૪) સુખ અને લાભની આશાથી અને (૫) કેટલાક અજ્ઞાન દશાના કારણે અથવા ખોટા સંસ્કારના કારણે ધર્મ માટે કે પાપથી છૂટવા માટે પણ સાવધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. જેમ કે— યજ્ઞ, બલિ, હવન, પૂજન વગેરે માટે અગ્નિ, પાણી, ફૂલ, વનસ્પતિ અને ત્રસ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓની પણ હિંસા કરે છે. આ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં હિંસાના પ્રયોજનોનું સૂચન કરી આગળના સૂત્રમાં તેના ત્યાગની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે.

'સંપેહાએ' શબ્દપ્રયોગના સ્થાને અન્ય પ્રયોગ પણ મળે છે. સંપેહાએ— વિવિધ પ્રકારથી ચિંતન કરીને, સયં પેહાએ— સ્વયં વિચાર કરીને, સપેહાએ— કોઈ વિચારના કારણે, કોઈપણ પ્રકારની આશાથી.

દંડ ત્યાગ :-

૫ તં પરિણાય મેહાવી ણેવ સયં એતેહિં કજ્જેહિં દંડં સમારંભેજ્જા, ણેવ અણ્ણં એતેહિં કજ્જેહિં દંડં સમારંભાવેજ્જા, ણેવણ્ણે એતેહિં કજ્જેહિં દંડં સમારંભંતેવિ સમણુજાણેજ્જા । એસ મગ્ગે આરિએહિં પવેઙ્ગે, જહેત્થ

કુસલે ણોવલિંપેજ્જાસિ ત્તિ બેમિ ।

॥ બિઙ્ગો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- એતેહિં = આ પૂર્વોક્ત, કજ્જેહિં = કાર્યો માટે, ણેવ સયં દંડં સમારંભેજ્જા = પોતે જીવોની હિંસા કરે નહિ, અણ્ણં = બીજા પાસે, એસ મગ્ગે = આ માર્ગ, આરિણ્ણં = આર્યપુરુષોએ, પવેઙ્ગે = પ્રરૂપ્યો છે, જહેત્થ = જેમાં, આ જીવહિંસારૂપ વ્યાપારમાં, કુસલે = કુશળ પુરુષ, ણોવલિંપેજ્જાસિ = લેપાય નહિ.

ભાવાર્થ :- આ જાણીને પ્રબુદ્ધ પુરુષ ઉપરોક્ત કાર્યો માટે પોતે હિંસા કરે નહિ, બીજા પાસે હિંસા કરાવે નહિ અને હિંસા કરનારની અનુમોદના પણ કરે નહિ.

આ લોક વિજયનો-સંસાર તરવાનો માર્ગ આર્ય પુરુષોએ તીર્થકરોએ કહ્યો છે. તેને સારી રીતે જાણીને, સમજીને કુશળ પુરુષ કર્મબંધનોથી લેપાય નહિ, સંસારમાં લેપાય નહીં. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

ઉદ્દેશકના અંતિમ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પ્રજ્ઞાવાન સાધકોને સંદેશ આપ્યો છે કે પૂર્વ સૂત્રમાં દર્શાવેલ પાપ કરવાના બધા પ્રયોજનોને જાણીને, તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પાપ કાર્યો આત્માને દંડિત કરનારા છે માટે તેને 'દંડ' શબ્દથી દર્શાવેલ છે અને આ ઉપદેશને દઢ કરવા કહ્યું છે કે આ આદેશ તીર્થકર પ્રભુનો છે તો કુશળ ચતુર પુરુષોએ સંસારમાં કે પાપકાર્યોમાં જોડાવું ન જોઈએ.

સાર :- સંયમી જીવનમાં અવસરના જ્ઞાતા સાધકને ક્યાંય પણ અસ્થિરતા આવી જાય તેમજ પરીષહાદિથી પરાજિત થવાનો યોગ આવે તો આયુધ્યની, યૌવનની ક્ષણભંગુરતા જાણી તીર્થકરો દ્વારા પ્રરૂપિત, હિંસાદિથી રહિત આત્મ સુખાનુભૂતિના માર્ગ પર સાધક આત્મ સ્વરૂપમાં રમણતા કરે, બાહ્ય પદાર્થોમાં કે સંસારમાં રમણતાનો ત્યાગ કરે.

॥ અધ્યયન-૨/૨ સંપૂર્ણ ॥

બીજું અધ્યયન : ત્રીજો ઉદ્દેશક

ગોત્રમૂલક માન અપમાનનો ત્યાગ :-

૧ સે અસંઙ્ગે ઉચ્ચાગોએ, અસંઙ્ગે ણીયાગોએ । ણો હીણે, ણો અઙ્ગિત્તે । ણો પીહએ । ઇતિ સંખાએ કો ગોયાવાઈ ? કો માણાવાઈ ? કંસિ વા એ

ગિજ્ઞે ? તમ્હા પંડિએ જો હરિસે, જો કુજ્ઞે ।

શબ્દાર્થ :- સે = આ જીવ, અસંઈ = અનેકવાર, ઉચ્ચાગોએ = ઊંચ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયો છે, જીયાગોએ = નીચગોત્રને પામ્યો છે, જો હીણે = નીચ ગોત્રમાં કોઈ હીનતા નથી કે, જો અઙરિત્તે = ઊંચ ગોત્રમાં કોઈ વિશેષતા કે શ્રેષ્ઠતા નથી, જો પીહએ = અભિલાષા—સ્પૃહા કરે નહિ, ઇતિ = આ પ્રમાણે, સંખાએ = જાણીને, કો(કે) = કોણ, ગોયાવાદી = ગોત્રનો વાદ કરે, કો (કે) માણાવાઈ = કોણ માન અપમાનનો વાદ કરે, કંસિ = કયા સ્થાનમાં, એગે ગિજ્ઞે = કોણ આસક્ત થશે, અથવા લોભ કરશે ? તમ્હા = માટે, જો હરિસે = ઊંચ ગોત્ર પામી હર્ષિત ન થાય, જો કુજ્ઞે = નીચ ગોત્ર પામી દુઃખી ન થાય.

ભાવાર્થ :- આ જીવ અનેકવાર ઊંચગોત્ર, અનેકવાર નીચગોત્રને પામ્યો છે, તેથી કોઈ હીન નથી કે કોઈ ઊંચ નથી. આ જાણીને ઊંચ ગોત્રની ઈચ્છા કે આકાંક્ષા કરે નહિ.

આ તથ્યવાતને જાણી લીધા પછી કોણ ગોત્રવાદી—ગોત્રાભિમાની થશે ? કોણ માનવાદી થશે ? અર્થાત્ બળ આદિનું માન કરશે ? અને કોણ ગોત્રના વિષયમાં આસક્તિ કે અહંકાર કરશે ?

તેથી વિવેકશીલ પંડિત પુરુષ ઊંચગોત્ર મળે તો હર્ષ ન કરે અને નીચગોત્ર મળે તો દુઃખી ન થાય. ઊંચગોત્રના અહંમાં ફૂલાય નહિ અને નીચગોત્રમાં હીનતા કે મ્લાનતાને પ્રાપ્ત કરે નહિ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આત્માની વિવિધ યોનિઓનું પરિભ્રમણ બતાવતાં કહ્યું છે કે વિવેકશીલ માનવ જાતિ, ગોત્ર આદિ અંગે અહંકાર કે હીનતાના ભાવો અનુભવે નહીં. અનાદિકાળથી કર્મના ઉદયાનુસાર પ્રાણીઓ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. વિશ્વમાં એક પણ એવું સ્થાન નથી કે જ્યાં તેણે અનેકવાર જન્મ મરણ કર્યા ન હોય, કહ્યું છે કે—

જ સા જાઈ ન સા જોણી જ તં ઠાણં જ તં કુલં ।

જત્થ જ જાઓ મઓ વાવિ એસ જીવો અણંતસો ॥

એવી કોઈ જાતિ, યોનિ, સ્થાન અને કુળ નથી કે જ્યાં આ જીવે અનંતવાર જન્મ, મરણ કર્યા ન હોય. ભગવતી સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે— **એયંસિ જં એમહાલગંસિ લોગંસિ, જત્થિ કેઈ પરમાણુપોગ્ગલમેત્તે વિ પએસે, જત્થ જં અયં જીવે જ જાએ વા જ મએ વાવિ ।** — (ભગવતી સૂત્ર, શ.૧૨ ઉ.૭.) આ વિરાટ વિશ્વમાં પુદ્ગલ પરમાણુ જેટલો પણ કોઈ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં આ જીવે જન્મ ધારણ કર્યો ન હોય કે મૃત્યુ પામ્યો ન હોય.

અહીં ઊંચગોત્ર, નીચગોત્રનું વર્ણન છે. અહીં ગોત્ર શબ્દનો અર્થ છે— "જે કર્મના ઉદયથી શરીરધારી આત્મા જે શબ્દોથી(સંસ્કારથી) ઓળખાય છે તે ગોત્ર છે" ઊંચ શબ્દ દ્વારા ઓળખવું તે

ઊંચગોત્ર છે. નીચ શબ્દ (નબળા સંસ્કાર)દ્વારા ઓળખવું તે નીચગોત્ર છે. તેનો સાર એ છે કે જે કુળની વાણી, વિચાર, સંસ્કાર અને વ્યવહાર સારા હોય તે ઊંચગોત્ર અને જે કુળના વાણી, વિચાર, સંસ્કાર અને વ્યવહાર સારા ન હોય તે નીચગોત્ર કહેવાય છે.

ગોત્રનો સંબંધ જાતિ સાથે નથી અથવા સ્પૃશ્યતા-અસ્પૃશ્યતા સાથે જોડવો તે પણ ભ્રમ છે. કર્મસિદ્ધાંતાનુસાર દેવગતિમાં ઊંચગોત્રનો ઉદય હોય છે. તિર્યંચ માત્રમાં નીચગોત્રનો ઉદય હોય છે. પરંતુ દેવગતિમાં પણ કિલ્વિષિક દેવ, ઊંચદેવોની દૃષ્ટિમાં નીચ અર્થાત્ અસ્પૃશ્ય(અસન્માનનીય) જેવા છે. જ્યારે તેનાથી વિરુદ્ધ કેટલાંક પશુ જેમ કે ગાય, ઘોડા, હાથી તથા કેટલાંક ઊંચ જાતિના કૂતરાં ઘણી જ સન્માનની દૃષ્ટિથી જોવાતા દેખાય છે. તે અસ્પૃશ્ય(હલકા) મનાતા નથી. જેમ ઊંચગોત્રમાં નીચ જાતિ હોય છે તેમ નીચ ગોત્રમાં પણ ઊંચ જાતિ હોય છે.

શાસ્ત્રકારે આ સૂત્રમાં જાતિમદ, ગોત્રમદ આદિને ખંડિત કરતાં એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે આત્મા પોતે અનેકવાર ઊંચ-નીચગોત્રને પ્રાપ્ત થયો છે. વર્તમાને પણ તેવા ગોત્રને અનુભવી રહ્યો છે તો પછી કોણ ઊંચો ને કોણ નીચો ? ઊંચ-નીચની ભાવના કેવળ એક અહંકાર છે અને અહંકાર એ 'મદ' છે. 'મદ' એ નીચગોત્રના બંધનું મુખ્ય કારણ છે તેથી આ ગોત્રવાદ તેમજ માનવાદની ભાવનાથી મુક્ત બની જે તેમાં તટસ્થ રહે છે, સમત્વશીલ છે તે પંડિત કે બુદ્ધિમાન છે.

પ્રાણીઓની કર્મજન્ય અવસ્થાઓ :-

૨ ભૂઈહિં જાણ પડિલેહ સાયં । સમિણ્ણ ણ્યાણુપસ્સી । તં જહા- અંધત્તં
બહિરત્તં મૂયત્તં કાણત્તં કુટ્તં ખુજ્જત્તં વડભત્તં સામત્તં સબલત્તં । સહ પમાણ
ણં અણેગરૂવાઓ જોણીઓ સંધેહિ, વિરૂવરૂવે ફાસે પડિસંવેદેહિ । સે
અબુજ્જમાણે હતોવહતે જાઈ-મરણં અણુપરિયટ્ટમાણે ।

શબ્દાર્થ :- ભૂઈહિં = સર્વ પ્રાણીઓ માટે, જાણ = જાણો, જાણ, જો, પડિલેહ = વિચારો કે, સાયં = તે સુખાભિલાષી છે, સમિણ્ણ = વિવેક સંપન્ન પુરુષ, ણ્યાણુપસ્સી = આ અવસ્થાઓને જુઓ.

અંધત્તં = અંધત્વ(આંધળાપણું), બહિરત્તં = બહિરત્વ(બહારપણું), મૂયત્તં = મૂંઝા પણું, કાણત્તં = કાણાપણું, કુટ્તં = પાંગળાપણું, ઠૂંઠાપણું, ખુજ્જત્તં = કુબડાપણું,, વડભત્તં = વામનપણું, સામત્તં = શ્યામપણું, સબલત્તં = કાબરાપણું, પમાણં સહ = પ્રમાદને કારણે, અણેગરૂવાઓ = અનેક પ્રકારની, જોણીઓ = યોનિઓમાં, સંધેહિ = જન્મે છે, જાય છે, વિરૂવરૂવે ફાસે = વિવિધ પ્રકારના સ્પર્શને-દુઃખોને, પડિસંવેદેહિ = સંવેદન કરે છે, સે અબુજ્જમાણે = તે અજ્ઞાની જીવ, હતોવહતે = અનેક વ્યાધિઓથી પીડાય છે, જાઈ- મરણં અણુપરિયટ્ટમાણે = વારંવાર જન્મ મરણના ચક્રમાં ભ્રમણ કરતો રહે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રત્યેક જીવને સુખ પ્રિય છે, આ તું જો ! અને આના ઉપર સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચાર કર. વિવેક

સંપન્ન પુરુષ જીવોની આ કર્મજન્ય અવસ્થાઓને જાણે અને તેનો વિચાર કરે, જેમ કે— અંધપણું, બહેરાપણું, મૂંગાપણું, કાણાપણું, દૂંઠા—પાંગળાપણું, કૂબડાપણું, ઠીંગણાપણું, કાળાપણું, (કદરૂપાપણું) આદિની પ્રાપ્તિ પ્રાણીઓને પોતાના પ્રમાદના કારણે થાય છે. તેઓ પોતાના પ્રમાદ કર્મના કારણે જ અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં જાય છે અને ત્યાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ કરે છે.

તે પ્રમાદી પુરુષ આત્મસ્વરૂપને નહીં સમજતો, જન્મ મરણના ચક્રમાં પરિભ્રમણ કરતો, શારીરિક માનસિક પીડાઓથી પીડિત થાય છે.

વિવેચન :-

આ સંસારમાં દરેક પ્રાણીને સુખ સુવિધા અતિ પ્રિય છે છતાં પોતાના કર્મોના ઉદયે મનુષ્ય જીવનમાં પણ અંધત્વ આદિ વિવિધ અવસ્થાઓ થાય છે. કેટલાક મનુષ્ય આંધળા, બહેરા, મૂંગા હોય છે તો કેટલાક કાણા, કૂબડા કે ઠીંગણા હોય છે. કેટલાક માનવ કાળા, કાબર ચીતરા હોય છે અને કેટલાક હાથપગથી અપંગ તથા હીનાંગ હોય છે.

આ બધી અવસ્થાઓ પ્રાણી પોતાના પ્રમાદાયરણથી સંગ્રહ કરેલાં કર્મોના કારણે પ્રાપ્ત કરે છે અને ફરી કર્મ બાંધી અનેક યોનિઓમાં ભટકતા અનેક કષ્ટો ભોગવે છે.

આ વર્ણન કરી શાસ્ત્રકાર સમજાવે છે કે જો તમોને સુખની ઈચ્છા હોય તો પ્રમાદાયરણનો ત્યાગ કરી કર્મ બાંધવાના કાર્યોને છોડો અર્થાત્ પાપકાર્યોનો ત્યાગ કરી તપ—સંયમનું આચરણ કરો.

સુખભોગમાં આસક્ત-અનાસક્ત :-

૩ જીવિયં પુઠો પિયં ઇહમેગેસિં માણવાણં ખેત્ત-વત્થુ મમાયમાણાણં । આરત્તં વિરત્તં મણિકુંડલં સહ હિરણ્ણેણ ઇત્થિયાઓ પરિગિજ્ઞ તત્થેવ રત્તા । ણ એત્થ તવો વા દમો વા ણિયમો વા દિસ્સઇ । સંપુણ્ણં બાલે જીવિઝકામે લાલપ્પમાણે મૂઠે વિપ્પરિયાસમુવેઇ ।

ઇણમેવ ણાવકંખંતિ જે જણા ધુવચારિણો । જાઈ-મરણં પરિણ્ણાય ચરે સંકમણે દઢે ।

શબ્દાર્થ :- ઇહ = આ જગતમાં, પુઠો = પ્રત્યેક જીવને જીવિયં = અસંયમ જીવન, પિયં = પ્રિય લાગે છે, એગેસિં માણવાણં = કેટલાક મનુષ્યોને, ખેત્ત-વત્થુ-મમાયમાણાણં = ખેતર, મકાન, વગેરેમાં મમત્વ રાખનારાને, આરત્તં વિરત્તં = રંગ બેરંગી વસ્ત્રો, મણિ-કુંડલં = મણિઓ અને કાનના કુંડલો, હિરણ્ણેણ સહ ઇત્થિયાઓ = સુવર્ણથી અલંકૃત સ્ત્રીઓને, પરિગિજ્ઞ = ગ્રહણ કરીને, તત્થેવ રત્તા = તેમાં જ આસક્ત રહે છે, એત્થ = આ સંસારમાં, તવો = ઉપવાસ વગેરે તપ, દમો =

ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, સમભાવ, **ણિયમો** = સંયમ-અહિંસાદિ વ્રત, **જ ડિસ્સઈ** = કંઈપણ ફળ જોવા મળતું નથી, **સંપુર્ણ** = ભોગ સામગ્રીથી સંપન્ન તે પુણ્ય સંપન્ન, **જીવિહકામે** = અસંયમી જીવનનો કામી, **લાલપ્પમાણે** = લાલાયિત થતો, **મૂઢે** = તે મૂઢ જીવ, **વિપ્પરિયાસમુવેઙ્ગ** = દુઃખની વિપરીત અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરે છે, આત્માની વિપરીત અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરે છે, **ઈણમેવ** = આ જ સાંસારિક ભોગોની, **જાવકંઘંતિ** = ઈચ્છા કરતા નથી, **જણા** = મનુષ્ય, **ધુવચારિણો** = ધ્રુવચારી- મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ગમન કરનારા અર્થાત્ સંયમનું સમાચરણ કરનારા, સમ્યગ્ચારિત્રવાન મુમુક્ષુ, **દઢે** = દઢતા પૂર્વક, **સંકમણે** = સંયમમાં, **ચરે** = વિચરે છે.

ભાવાર્થ :- જમીન-મકાનાદિમાં મમત્વ રાખનાર કેટલાક મનુષ્યોને અસંયમી જીવન જ પ્રિય લાગે છે. તે રંગ-બેરંગી વસ્ત્રો તેમજ મણિ કુંડલ અને સુવર્ણ આદિથી અલંકૃત સ્ત્રીઓને ગ્રહણ કરીને તેમાં અનુરક્ત રહે છે અને એવું માને છે કે આ લોકમાં તપ, દમ, નિયમ વગેરેનું પાલન ફળદાયી દેખાતું નથી.

તે અજ્ઞાની જીવ ભોગ સામગ્રીથી યુક્ત વૈભવી જીવન જીવવાની ઈચ્છા રાખે છે. વારંવાર તેની જ તે અભિલાષા કરે છે. તેવા ભોગમય જીવનના પરિણામે તે વિવેક વિકલ થઈને વિપર્યાસ-સુખના બદલે દુઃખ ને જ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પોતાની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ ફળને પ્રાપ્ત કરે છે. જે વ્યક્તિ ધ્રુવચારી- શાશ્વત સુખના કેન્દ્રરૂપ મોક્ષ તરફ ગતિશીલ હોય છે અર્થાત્ સંયમશીલ છે તેઓ આવું વિરોધાત્મક જીવન ઈચ્છતા નથી. તે જન્મ મરણના ચક્રને જાણીને દઢતાપૂર્વક મોક્ષના માર્ગરૂપ સંયમમાં અગ્રસર રહે છે.

વિવેચન :-

આ સંસારમાં બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હોય છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની અથવા સંસારમાં આસક્ત અને વિરક્ત.

પ્રથમ પ્રકારના અજ્ઞાની કે આસક્ત જીવો વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ પૌદ્ગલિક સુખોને જ સર્વસ્વ સમજે છે. ભવિષ્યના વિચાર માટે તેઓની બુદ્ધિ કુંઠિત હોય છે. તેઓ વિષયભોગ, સ્ત્રીઓ, ધનવૈભવ, મોજશોખ વગેરેને જીવનનું લક્ષ્ય માને છે. પુદ્ગલાનંદી જીવો ધર્મ, કર્મ કે મોક્ષને માનતા જ નથી. સંસારમાં આસક્ત માનવીનું ભવિષ્ય અંધકારમય હોય છે કારણ કે ચક્રવર્તીના સુખભોગ પણ તેને દુર્ગતિદાયક જ હોય છે. તે રોગ કે મૃત્યુના સમયે અત્યંત દુઃખી થઈ જાય છે. ધર્મભાવના અભાવે તેઓને સદ્બુદ્ધિ જાગતી નથી. અંતે તેઓ દુર્ગતિના મહેમાન થઈ દુઃખ ભોગવે છે. પૂર્વ સૂત્રમાં દર્શાવેલ આંધળા, મૂંગા, બહેરા આદિ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે બીજા પ્રકારના જ્ઞાની અને વિરક્ત જીવો વિવેકબુદ્ધિથી સંપન્ન હોય છે. તેઓ યથાસમય ધર્માચરણ આચરી, સંયમ અંગીકાર કરે છે. તેઓ જન્મ મરણના ચક્ર અને સંસારના દુઃખોને સારી રીતે સમજીને વર્તમાન સુખોમાં આસક્ત થતા નથી. મનુષ્યભવને મહામૂલો અવસર માની તેઓ આત્મકલ્યાણ સાધવા મોક્ષમાર્ગને અંગીકાર કરે છે અને દઢતા સાથે તપ સંયમમાં જ પુરુષાર્થ કરે છે. આ પ્રકારે તેઓ પોતાને મળેલા માનવ જીવનને ધન્ય બનાવે છે.

આ બંને પ્રકારના જીવોની અવસ્થાને સમજીને દરેક સુખના અભિલાષી માનવે પોતાના જીવન

કર્તવ્યનો વિવેકથી નિર્ણય કરવો જોઈએ અને શક્તિ અનુસાર ધર્માનુષ્ઠાનમાં જોડાવું જોઈએ.

મરણ નિશ્ચિત - જીવન પ્રિય :-

૪ જાતિ કાલસ્સ જાગમો । સર્વે પાણા પિયાડયા સુહસાયા
દુક્ખપડિકૂલા અપ્પિયવહા પિયજીવિણો જીવિડકામા । સર્વેસિં
જીવિયં પિયં ।

શબ્દાર્થ :- કાલસ્સ જાગમો જાતિ = કાળ ક્યારે ય ન આવે એવું નથી, પિયાડયા = આયુષ્ય પ્રિય છે, સુહસાયા = સુખ અનુકૂળ હોય છે, દુક્ખપડિકૂલા = દુઃખ પ્રતિકૂળ હોય છે, અપ્પિયવહા = બધાને વધ અપ્રિય છે, પિયજીવિણો = જીવન વહાલું છે, જીવિડકામા = જીવવાના કામી છે, જીવવાની ઈચ્છાવાળા છે, સર્વેસિં જીવિયં પિયં = સર્વને જીવન પ્રિય છે.

ભાવાર્થ :- કાળ ન આવે એવું ક્યારે ય હોતું નથી, મૃત્યુ નિશ્ચિત સમયે આવવાનું જ છે. સર્વ જીવોને આયુષ્ય પ્રિય છે. સર્વને સુખ અનુકૂળ અને દુઃખ પ્રતિકૂળ લાગે છે, સર્વને મૃત્યુ અપ્રિય છે, જીવન પ્રિય છે. સર્વ જીવવાની ઈચ્છા રાખે છે. સર્વને જીવન પ્રિય લાગે છે.

વિવેચન :-

દરેક પ્રાણીને સુખ અને જીવન પ્રિય હોય છે. આ સિદ્ધાંત આ સૂત્રમાં વિવિધ શબ્દોના માધ્યમે દર્શાવેલ છે. તેમાં શાસ્ત્રકારનો આશય એ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીને સુખ ગમે છે, દુઃખ ગમતું નથી. જીવવું ગમે છે, મરવું ગમતું નથી. જીવવા માટે કે મરણથી બચવા માટે જીવો અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરતા રહે છે, તેથી આત્મહિતેચ્છુકોએ કોઈ પણ જીવને દુઃખી કરવો જોઈએ નહીં, કોઈની હિંસા કરવી નહીં. પોતાના જીવન કે સુખ માટે પણ બીજાની હિંસા કરવી નહીં કારણ કે એક દિવસ મરવું સહુને નિશ્ચિત જ છે. જાતિ કાલસ્સ જાગમો । મૃત્યુ કોઈને ન આવે એવું તો બને નહીં. ગ્રહિત ઇવ કશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ । મરણને યાદ રાખીને અહિંસા અને ધર્મનું આચરણ કરી જીવન સફળ બનાવવું જ જોઈએ.

ધનની વૃદ્ધિ અને તેની ગતિ :-

૫ તં પરિગિજ્ઞ દુપયં ચડપ્પયં અભિજુંજિયાણં સંસિંચિયાણં તિવિહેણ
જા વિ ય સે તત્થ મત્તા ભવઈ અપ્પા વા બહુગા વા । સે તત્થ ગઠિંચિંચિં
ભોયણાં ।

તઓ સે એગયા વિપ્પરિસિંટું સંભૂયં મહોવગરણં ભવઈ । તં પિ સે એ
ગદા દાયાદા વા વિભયંતિ, અદત્તહારો વા સે અવહરઈ, રાયાણો વા સે
વિલુંપંતિ, જાસ્સઈ વા સે, વિણસ્સઈ વા સે અગારદાહેણ વા સે ડજ્ઞઈ । ઇતિ

સે પરસ્સડઢાએ કૂરાઈ કમ્માઈ બાલે પકુવ્વમાણે તેણ દુક્ખેણ મૂઢે વિપ્પરિયાસમુવેઈ ।

શબ્દાર્થ :- તં પરિગિજ્ઞ = અસંયમ જીવનનો સ્વીકાર કરીને, દુપયં ચડપ્પયં = દ્વિપદ, ચતુષ્પદને, અભિજુંજિયાણં = કામમાં લગાડીને, સંસંચિયાણં = ધનની વૃદ્ધિ કરે, તિવિહેણ = મન, વચન અને કાયા ત્રણ યોગથી, જા વિ = જે કંઈ પણ, સે = તે (ધનની), મત્તા ભવઈ = માત્રા હોય છે, અપ્પા વા બહુગા વા = થોડી કે ઘણી, ચિટ્ઢઈ = રહે છે, ભોયણાએ = ભોગવવા માટે.

તઓ = ત્યાર પછી, સે એગયા = તે કોઈવાર, વિપરિસિટ્ઢં = ભોગવતા બચેલી સંપત્તિ, સંભૂયં ભવઈ = ભેગી થાય છે, મહોવગરણં = પુષ્કળ સંગ્રહ થાય, તં પિ = તે સંપત્તિને પણ, દાયાદા = પૈતૃક સંપત્તિના ભાગીદાર, વિભયંતિ = વહેંચી લે છે, અદત્તહારો = ચોર, અવહરઈ = ચોરી લે છે, રાયાણો = રાજા, વિલુંપંતિ = છીનવી લે છે, ણસ્સઈ = નાશ પામે છે, વિણસ્સઈ = વિશેષરૂપે નાશ પામે છે, અગારદાહેણ = ઘરમાં આગ લાગવાથી, ડજ્ઞઈ = બળી જાય છે, ઇતિ = આ પ્રમાણે, સે = તે, પરસ્સ અઢ્ઢાએ = બીજા માટે, કૂરાઈ કમ્માઈ = કૂર કર્મ, પકુવ્વમાણે = કરતો, તેણ દુક્ખેણ = તે પાપથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખથી, વિપ્પરિયાસમુવેઈ = કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિવેકથી હીન થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :- પરિગ્રહમાં આસક્ત બનેલ માનવી નોકર ચાકરાદિ બેપગા અને પશુ આદિ ચોપગાનું પરિગ્રહણ કરીને, તેઓનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓને કાર્યમાં જોડી પછી ધનનો સંગ્રહ કરે છે. ત્રણે ય યોગના પ્રયત્નથી તેની પાસે થોડું કે ઘણું ધન એકત્રિત થઈ જાય છે. તે ધનના ભોગોપભોગમાં તે આસક્ત થાય છે. ત્યાર પછી ક્યારેક ભોગવતાં બચેલી તે સંપત્તિ સંગ્રહિત થતાં તે ઋદ્ધિ સંપન્ન બની જાય છે.

ક્યારેક સંગ્રહિત ધનનો સ્વજન સંબંધી ભાગ પાડી લે છે, ચોર ચોરી જાય છે, રાજા લઈ લે છે, તે ધનરાશિમાં નુકશાન થઈ જાય છે, સર્વથા વિનષ્ટ થઈ જાય છે તો ક્યારેક ઘરમાં આગ લાગવાથી તે બળીને રાખ થઈ જાય છે. આ રીતે તે અજ્ઞાની જીવ બીજાને માટે કૂર કર્મો કરીને પોતે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. જેથી મૂઢ બનીને કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિવેકથી હીન થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

ધનના નાશની અનેક રીત છે, જેમ કે (૧) પાપથી સંચિત અથવા પુણ્યની પ્રબળતાથી ઉપલબ્ધ થયેલી સંપત્તિ ભાઈબંધુ, ભાગીદારો વહેંચી લે (૨) ચોર લૂંટારા તેને લૂંટી લે (૩) રાજા-અધિકારીગણ લઈ લે (૪) ઘરના સભ્યો સંપત્તિને ખર્ચી નાખે, (૫) ઘાડ પડવાથી સંપત્તિ ચાલી જાય (૬) પાણી, ઘરતીકંપથી સંપૂર્ણ સંપત્તિનો નાશ થઈ જાય (૭) અગ્નિથી સંપૂર્ણ ઘર જ બળી જાય ઈત્યાદિ પ્રકારે ભેગી કરેલી સંપત્તિ નષ્ટ થઈ શકે છે અને છેલ્લે મરણ પછી તો સંપૂર્ણ સંપત્તિ અહીં જ રહી જાય છે પરંતુ તેને મેળવવા માટે કરેલાં પાપથી સંચિત કર્મ સાથે જ જાય છે. સંચિત કર્મને કોઈ લઈ શકતું નથી. તે સંચિત કર્મ અનેક અવસ્થાઓ, કષ્ટોનો અનુભવ કરાવે છે.

માટે ધન સંગ્રહ કરનારાઓએ બિનજરૂરી ધન સંગ્રહમાં વિવેક અને અંકુશ રાખવો અત્યંત

આવશ્યક છે. ધન આદિ મેળવવાની ઈચ્છારૂપ લોભ અને પ્રાપ્તિના સંગ્રહરૂપ પરિગ્રહસંજ્ઞાને સીમિત કરવી જોઈએ.

તિવિહેણ :- (૧) મન, વચન, કાયા આ ત્રણેય યોગોથી (૨) પોતાના, બીજાના અને બંનેના સહયોગથી (૩) પૂર્વ મૂડી, શ્રમ અને વિવેકબુદ્ધિ આ ત્રણેય. આ રીતે તિવિહેણ ના વિભિન્ન અર્થ કરાય છે. આગમમાં જ્યાં તિવિહં તિવિહેણં પ્રયોગ મળે છે ત્યાં તિવિહેણ શબ્દ ત્રણ યોગના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, તેથી અહીં મુખ્યત્વે ત્રણ યોગનો અર્થ સ્વીકાર કર્યો છે.

ળસ્સઇ-વિળસ્સઇ :- (૧) કંઈક નુકશાન અને વધારે નુકશાન (૨) વ્યાપારમાં હાનિ અને જળમાં ડૂબી જાય.

સંસાર પ્રવાહના અપારંગામી :-

૬ મુણિણા હુ એયં પવેઇયં । અણોહંતરા એતે, ણો ય ઓહં તરિત્તે । અતીરંગમા એતે, ણો ય તીરં ગમિત્તે । અપારંગમા એતે, ણો ય પારં ગમિત્તે । આયાણિજ્જં ચ આદાય તમ્મિ ઠાણે ણ ચિટ્ઠઇ । વિતહં પપ્પ અખેયણ્ણે તમ્મિ ઠાણમ્મિ ચિટ્ઠઇ ।

શબ્દાર્થ :- મુણિણા = તીર્થંકર પ્રભુએ, મુનિએ, એયં પવેઇયં = આ પ્રરૂપેલ છે, અણોહંતરા = સંસાર સાગરને પાર કર્યો નથી, એતે = તે, ઓહં તરિત્તે ણો = સંસાર સાગરને પાર કરવામાં સમર્થ નથી, અતીરંગમા = સંસાર સાગરના કાંઠે ગયા નથી, તીરં ગમિત્તે ણો = કિનારે જવામાં સમર્થ નથી, અપારંગમા = સંસાર સાગરને પાર પામ્યા નથી, પારં ગમિત્તે ણો = પાર થવામાં સમર્થ નથી.

આયાણિજ્જં ચ આદાય = સંયમને કે સંયમના અવસરને પ્રાપ્ત કરીને પણ, તમ્મિ ઠાણે = તેમાં તે સર્વજ્ઞોક્ત માર્ગમાં, ણ ચિટ્ઠઇ = સ્થિર થતા નથી, ઉપસ્થિત થતા નથી, સંયમ સ્વીકાર કરતા નથી, વિતહં = અસંયમ માર્ગનો, અસત્ય માર્ગનો, પપ્પ = આશ્રય લઈને, સંયોગ મળતા, અખેયણ્ણે = અકુશળ પુરુષ, તમ્મિ ઠાણમ્મિ = તે સ્થાનમાં, ચિટ્ઠઇ = રહી જાય છે, સ્થિર થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :- ભગવાને કહ્યું છે કે— તે સાધક સંસારના પ્રવાહને તર્યા નથી અને તરવામાં સમર્થ પણ નથી. તે સંસારના કિનારે પહોંચ્યા નથી અને કિનારે પહોંચવામાં સમર્થ પણ નથી. તે સંસારને પાર પામ્યા નથી અને પાર પામવા સમર્થ પણ નથી કે જે સાધક આદાનીય-સંયમમાર્ગ પ્રાપ્ત કરીને પણ તે સ્થાનમાં સ્થિર રહેતા નથી પરંતુ સંયમ વિપરીત સંયોગો મળતા પોતાની મૂઢતાના કારણે તેમાં ઢળી જાય છે, તેમાં સ્થિર થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— ભોગાસક્ત જીવોની અપેક્ષાએ અને સંયમમાં અસ્થિર બનેલ સાધકની અપેક્ષાએ. (૧) પૂર્વોક્ત ભોગાસક્ત પ્રાણી સંસાર પ્રવાહને તર્યા નથી અને એવી વૃત્તિથી

તરી શકતા નથી. તે પ્રમાણે અતીરંગમ અને અપારંગમનો અર્થ સમજવો. તે પ્રાણીઓ સંયમ પ્રાપ્તિનો સંયોગ પ્રાપ્ત થતા તેને સ્વીકારતા નથી પરંતુ અસત્ માર્ગમાં સ્થિર રહે છે. (૨) જે સાધકો સંયમને પ્રાપ્ત કરીને તેમાં સ્થિર રહેતા નથી પરંતુ સંયમ વિપરીત સંયોગોમાં ફસાઈને સંયમથી વ્યુત થઈ જાય છે, તે સાધકો સંસાર પ્રવાહને તર્યા નથી અને એવી પરિણતિના કારણે તરી શકતા પણ નથી તેમજ તીરને પ્રાપ્ત થયા નથી અને થઈ શકતા પણ નથી. સંસારને પાર પામ્યા નથી અને પાર પામી શકશે પણ નહીં.

આ બંને પ્રકારના અર્થનો સંકેત વ્યાખ્યાકારે પણ કરેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં અર્થમાં પૂર્વ સૂત્ર સાથે સંબંધ કરી અર્થ ઘટિત કરેલ છે અને બીજા અર્થમાં પૂર્વ સૂત્ર સાથે સંબંધ ન જોડતાં સૂત્રનો અન્વય કરી અર્થ ઘટિત કર્યો છે.

આયાણિજ્જં ચ આદાય :- આ વાક્યના બે અર્થ છે— (૧) સંયમ ગ્રહણનો અવસર પ્રાપ્ત કરીને પણ તે સંયમ માર્ગમાં ઉપસ્થિત થતા નથી અર્થાત્ સંયમ સ્વીકારતા નથી. (૨) સંયમ સ્વીકારી લે તો પણ તેમાં સ્થિરતાથી રહેતા નથી.

અખેયણ્ણે :- (અક્ષેત્રજ્ઞ) અજ્ઞાની છે, મૂઢ છે તે અસત્ય માર્ગનો આધાર લઈ, તે સ્થાન (સંસાર)માં રહે છે. અખેયણ્ણો અપંડિઓ સે તેહિં ચેવ સંસારદ્વાણે ચિદ્વૈ— ચૂર્ણિ.

બોધની પાત્રતા :-

૭ **ઉદ્દેસો પાસગસ્સ ણત્થિ । બાલે પુણ ણિહે કામસમણ્ણે અસમિયદુક્ખે દુક્ખી દુક્ખાણમેવ આવટ્ટં અણુપરિયટ્ટિ । ત્તિ બેમિ ।**

॥ તઈઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- ઉદ્દેસો = નિર્દેશ, ઉદ્દેશ્ય, ઉપદેશ, પાસગસ્સ = પ્રબુદ્ધ જ્ઞાનવાન માટે, પુણ = અને, ણિહે = રાગદ્વેષથી મોહિત અને કષાયોથી પીડિત, કામસમણ્ણે = કામભોગોમાં તન્મય, અસમિયદુક્ખે = અનુપશાંત દુઃખી, દુક્ખી = શારીરિક, માનસિક દુઃખોથી પીડિત, દુક્ખાણમેવ = દુઃખોના જ, આવટ્ટં = ચક્રમાં, અણુપરિયટ્ટિ = પરિભ્રમણ કરતો રહે છે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વ સૂત્રોક્ત અતીરંગમ વગેરે સર્વ નિર્દેશ કે ઉપદેશ પ્રબુદ્ધ પુરુષો માટે નથી પરંતુ અજ્ઞાની કે અખેદજ્ઞ સાધકો માટે છે. તે રાગ યુક્ત અને વિષય ભોગોમાં આસક્ત હોય છે તેથી તેનાં દુઃખ ઉપશાંત થતાં નથી, એવાં દુઃખી પ્રાણી દુઃખોનાં ચક્રમાં જ પરિભ્રમણ કરતા રહે છે. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

પાસગસ્સ :- જ્ઞાનીઓ માટે, પ્રબુદ્ધ પુરુષો માટે, સમ્યગ્ દષ્ટાઓ માટે, આત્મદષ્ટાઓ માટે, વિવેકદષ્ટિ રાખનારાઓ માટે અથવા સંયમનો સ્વયં ખ્યાલ રાખનારાઓ માટે.

આ સૂત્રમાં તત્ત્વજ્ઞ અને અતત્ત્વજ્ઞ, આ બે પ્રકૃતિઓનું ચિત્ર બતાવ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞ કે પ્રબુદ્ધ પુરુષોને ઉપદેશની આવશ્યકતા નથી કારણ કે તે વિષય વાસનાના દુઃખદ ફળને સારી રીતે જાણે છે. તેનાથી તે નિવૃત્ત થઈ ગયા છે. તે પોતાની સાધનામાં હંમેશાં જાગૃત છે, તેથી પાપકર્મ બાંધતા નથી અને દુઃખના પ્રવાહમાં વહેતા નથી.

જે વાસનાના દુઃખને જાણતા નથી તે અજ્ઞાની દુઃખોને ઉપશાંત કરવા વિષય ભોગોનું આસેવન કરે છે. ગરમીમાં રમતો બાળક પસીનાથી તરબતર થઈ ઘરમાં આવે અને વસ્ત્રોને ઉતારી નિર્વસ્ત્ર બની પસીનાને સૂકવવા તાપમાં ઊભો રહે છે. તે સમજે છે કે ભીના વસ્ત્રો જેમ તડકામાં સુકાઈ જાય છે તેમ મારો પસીનો સુકાય જશે પરંતુ પરિણામ તેનાથી વિપરીત આવે. પસીનો સુકાવાના બદલે વધુ વળે છે. અજ્ઞાની જીવની પણ આ જ સ્થિતિ છે. તે ભોગોથી દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ દુઃખ દૂર થવાને બદલે દુઃખ વધે છે. દુઃખનું મૂળ કારણ રાગદ્વેષ, આસક્તિ તેમજ મોહ છે. તેથી દુઃખોની તેમજ જન્મ મરણની પરંપરામાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે. આ સમજીને સાધકે ભોગોથી હંમેશાં દૂર રહેવું જોઈએ.

॥ અધ્યયન-૨/૩ સંપૂર્ણ ॥

બીજું અધ્યયન : ચોથો ઉદ્દેશક

રોગાકાંત વ્યક્તિની દશા :-

૧ તઓ સે ઇગયા રોગસમુપ્પાયા સમુપ્પજ્જંતિ । જેહિં વા સદ્ધિં સંવસઇ તે વા ણં ઇગયા ણિયગા પુવ્વિં પરિવયંતિ, સો વા તે ણિયગે પચ્છા પરિવેજ્જા । ણાલં તે તવ તાણાણ વા સરણાણ વા, તુમં પિ તેસિં ણાલં તાણાણ વા સરણાણ વા । જાણિત્તુ દુક્ખં પત્તેયં સાયં । ભોગામેવ અણુસોયંતિ, ઇહમેગેસિં માણવાણં ।

તિવિહેણ જા વિ સે તત્થ મત્તા ભવઇ અપ્પા વા બહુગા વા । સે તત્થ ગઢિણે ચિટ્ઠિણે ભોયણાણે ।

તઓ સે ઇગયા વિપ્પરિસિટ્ઠં સંભૂયં મહોવગરણં ભવઇ તં પિ સે ઇગયા દાયાદા વા વિભયંતિ અદત્તહારો વા સે અવહરઇ, રાયાણો વા સે વિલુપંતિ, ણસ્સઇ વા સે, વિણસ્સઇ વા સે, અગારદાહેણ વા સે ડજ્જઇ । ઇતિ સે પરસ્સ અટ્ટાણે કૂરાઇં કમ્માઇં બાલે પકુવ્વમાણે તેણ દુક્ખેણ મૂઢે વિપ્પરિયાસમુવેઇ ।

શબ્દાર્થ :- પરિવયંતિ, પરિવેજ્જા = અવહેલના, નિંદા કરે છે, જાણિત્તુ = જાણીને, પત્તેયં =

પ્રત્યેક પ્રાણીને, સાયં દુઃખ = સુખ અને દુઃખ ભોગવવા પડે છે. ભોગામેવ = ભોગોનો જ, અણુસોયંતિ = વિચાર, શોક કરે છે, ઇહમેગેસિં = આ સંસારમાં કેટલાક, માણવાણ = મનુષ્યોને.

ભાવાર્થ :- ક્યારેક કોઈ સમયે માનવના શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તે જે સ્વજન-સ્નેહીઓની સાથે રહે છે તે જ સ્નેહીઓ રોગ આદિના કારણે તેની નિંદા-અવહેલના કરવા લાગે છે, પછી તે પણ દુઃખી થઈને તેઓની નિંદા-અવહેલના કરે છે માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે- હે પુરુષ ! સ્વજનાદિ તારું રક્ષણ કરવામાં કે તને શરણ દેવામાં સમર્થ નથી અને તું પણ તેનું રક્ષણ કરવામાં કે શરણ દેવામાં સમર્થ થઈ શકતો નથી. દુઃખ અને સુખ પ્રત્યેક આત્માના પોત પોતાનાં છે, તે જાણીને કુટુંબીજનો પર સમભાવ રાખવો જોઈએ. આવી દુઃખની સ્થિતિમાં પણ કેટલાક મનુષ્યો સદા સુખોપભોગની જ ચિંતા કરે છે.

ત્રણે ય યોગના પ્રયત્નથી તેની પાસે થોડું કે ઘણું ધન એકત્રિત થઈ જાય છે. ધનના ભોગોપભોગમાં તે આસક્ત થાય છે. ત્યાર પછી ક્યારેક ભોગવતાં બચેલી તે સંપત્તિ સંગ્રહિત થતાં તે ઋદ્ધિ સંપન્ન બની જાય છે. ક્યારેક સંગ્રહિત ધનને સ્વજન સંબંધી વહેંચી લે છે, ચોર ચોરી જાય છે, રાજા લઈ લે છે, તે ધનરાશિનું નુકશાન થાય છે, સર્વથા વિનષ્ટ થાય છે અથવા તો કોઈવાર આગ લાગવાથી તે બળી જાય છે. આ રીતે તે અજ્ઞાની જીવ બીજાને માટે કૂર કર્મો કરીને પોતે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનાથી મૂઢ બનીને વિપર્યાસતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન :-

જાણિતુ દુઃખં પત્તેયં સાયં :- પ્રત્યેક પ્રાણીને સુખ અને દુઃખ બંને હોય છે. સંસારમાં એકાંત સુખી કે એકાંત દુઃખી કોઈ હોતા નથી, કારણ કે આઠ કર્મ દરેકને હોય છે. તેમાં પુણ્ય પ્રકૃતિ પણ છે અને પાપ પ્રકૃતિ પણ છે. સમસ્ત પ્રાણીઓ પોતાનાં કર્મના ઉદયે સુખી કે દુઃખી હોય છે.

ભોગામેવ અણુસોયંતિ :- રોગાકાંત હોવા છતાં આ સંસારના અજ્ઞાની પ્રાણીઓ માત્ર સુખ ભોગોની વિચારણામાં જ લીન રહે છે. તેઓ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની જેમ શોક કરે છે કે મારી પાસે સર્વ સુખસામગ્રી છે છતાં રોગના કારણે તેનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી અર્થાત્ આત્મ કલ્યાણ સાધવાની તેઓને કોઈ વિચારણા હોતી નથી.

એવા પ્રાણી સુખ ભોગ માટે ધન સંગ્રહ કરીને અંતે તે ધનને તથા તે ક્ષણિક સુખોને છોડીને ભવભ્રમણનાં દુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે.

આ સૂત્રના પ્રારંભના સૂત્રાંશ પૂર્વે આ અધ્યયનમાં આવી ગયા છે તેમ છતાં સ્નેહીજનો, કુટુંબીજનો ધન- દોલત શરણરૂપ નથી, રક્ષણરૂપ નથી, તેવું સમજાવવા તથા આ દુનિયાની વસ્તુઓ કે વ્યક્તિઓથી અનાસક્ત બનવા સૂત્રકારે વારંવાર તેનું સૂચન કર્યું છે.

આશા અને સ્વચ્છંદતાનો ત્યાગ :-

૨ આસં ચ છંદં ચ વિગિંચ ધીરે । તુમં ચેવ તં સલ્લમાહટ્ટુ । જેણ સિયા તેણ જો સિયા । ઇણમેવ ણાવબુજ્જંતિ જે જણા મોહપાઝડા ।

શબ્દાર્થ :- આસં ચ છંદં ચ = આશા અને ભોગની ઈચ્છાને, વિગિંચ = છોડીદો, ધીરે = હે ધીર પુરુષ! તુમં ચેવ = તું પોતે જ, તં સલ્લ = ભોગની આશારૂપ શલ્યને, આહટ્ટુ = હૃદયમાં રાખીને દુઃખ ભોગવે છે, જેણ સિયા = જે ઉપાયથી ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેણ જો સિયા = તે ઉપાયોથી ભોગની પ્રાપ્તિ થતી પણ નથી, ઇણમેવ = આ વાતને, ણાવબુજ્જંતિ = જાણતા નથી, જે જણા મોહપાઝડા = જે લોકો મોહથી આવૃત્ત છે.

ભાવાર્થ :- હે ધીર પુરુષ! તું આશા અને સ્વચ્છંદતા—મનનું ધાર્યું કરવાનું છોડી દે અર્થાત્ સંસારેચ્છાનો ત્યાગ કર અને જિનાજ્ઞામાં વિચર. એ ભોગેચ્છારૂપ કાંટાને તે જ પોતે ઉત્પન્ન કર્યો છે તેથી તેનો ત્યાગ પણ તું જ કરી શકે છે. જે ભોગ સામગ્રીથી તને સુખ લાગે છે તેનાથી ક્યારેક સુખ ન પણ મળે અર્થાત્ તે જ સુખનું સાધન દુઃખદાયક થઈ શકે છે. જે મનુષ્યો મોહોદયથી ઘેરાયેલા છે તે આ તથ્યને જાણતા નથી, સમજતા નથી.

વિવેચન :-

ઉપરના બંને સૂત્રોમાં ક્રમથી મનુષ્યની ભોગેચ્છા તેમજ કામેચ્છાના કડવા પરિણામને બતાવ્યાં છે. ભોગેચ્છાને અંતર હૃદયમાં ખટકતો કાંટો કહ્યો છે અને આ કાંટાને ઉત્પન્ન કરનાર આત્મા પોતે જ છે. આત્મા પોતે જ તે કાંટાને કાઢનાર છે પરંતુ મોહથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળો માનવ આ સત્ય—તથ્યને જાણી શકતો નથી તેથી સંસારના સુખની લાલસાથી તે દુઃખ પામે છે.

જેણ સિયા તેણ જો સિયા :- સુખના સાધન અને સુખના સંયોગ એક સરખા રહેતા નથી અર્થાત્ તે સાધન અને સંયોગ ક્યારેક સુખદાયી થાય છે તે જ સુખ સાધન અને સંયોગ ક્યારેક દુઃખદાયી પણ થઈ જાય છે માટે પુદ્ગલજન્ય સુખ, સંયોગજન્ય આશા અને મનની સ્વચ્છંદતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તથા જિનાજ્ઞામાં રમણ કરી આત્મકલ્યાણ કરવું જોઈએ.

કામાસક્ત મનુષ્યોની દશા :-

૩ થીભિ લોએ પવ્વહિએ । તે ભો ! વયંતિ એયાઈં આયતણાઈં । સે દુક્ખાએ મોહાએ મારાએ ણરગાએ ણરગ—તિરિક્ખાએ । સયયં મૂઠે ધમ્મં ણાભિજાણઈં ।

શબ્દાર્થ :- થીભિ = સ્ત્રીઓના મોહથી, લોએ = લોક, સંસારના પ્રાણીઓ, પવ્વહિએ = પીડિત છે, ભો = હે શિષ્ય! તે = તે કામી પુરુષ, સ્ત્રીમોહિત તે જીવ, વયંતિ = આ રીતે કથન કરે છે કે, એયાઈં

આયતનાઈ = આ સ્ત્રીઓ વગેરે ઉપભોગના સાધનો છે, ણરગ-તિરિક્ષાઈ = નરકમાંથી નીકળી તિર્યચ યોનિ માટે હોય છે, સચયં = નિરંતર, ણાભિજાણઈ = જાણતા નથી.

ભાવાર્થ :- આ સંસારના પ્રાણીઓ સ્ત્રીઓના મોહથી પીડિત છે. હે શિષ્ય ! તે કામી પુરુષ આ પ્રકારે કથન કરે છે કે— સંસારમાં જે સ્ત્રીઓ છે તે આયતન—સુખભોગનું સ્થાન છે અર્થાત્ આ સ્ત્રીઓ જ મનુષ્યના માટે સુખ રૂપ છે, સુખનો ભંડાર છે. (No life without wife) પરંતુ તેઓની સ્ત્રીના પ્રત્યેની આ આસક્તિ તેઓના દુઃખના કારણરૂપ તેમજ મોહ, મૃત્યુ અને નરકના કારણરૂપ થાય છે તથા નરક અને તિર્યચ ગતિમાં કમથી ભ્રમણ કરાવનાર થાય છે. તોપણ આ આસક્તિમાં સતત મૂઠ રહેનાર મનુષ્ય ધર્મને જાણતો નથી.

વિવેચન :-

સૂત્રમાં મનુષ્યની કામેચ્છાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરતા કહ્યું છે કે આ સંપૂર્ણ સંસાર કામથી પીડિત છે, પરાજિત છે. સ્ત્રી એ કામનું રૂપ છે તેથી કામી વ્યક્તિ સ્ત્રીઓથી પરાજિત બને છે અને સ્ત્રીઓને ભોગની સામગ્રી માનીને નિકૃષ્ટ ભાવનાથી ઘેરાઈ જાય છે.

આયતન :- આ શબ્દ અહીં ભોગ સામગ્રી, ભોગ સાધન અથવા સુખના સ્થાનરૂપ એવા અર્થમાં છે. આગમોમાં તથા ટીકા ગ્રંથોમાં 'આયતન' શબ્દ પ્રસંગાનુસાર અલગ અલગ અર્થોમાં વપરાય છે, જેમ કે— ગુણોનો આશ્રય, ભવન, ગૃહ, સ્થાન, દેવ યક્ષાદિનું સ્થાન દેવકુલ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રધારી સાધુ, તેમજ જ્ઞાનીજનોને મળવાનું સ્થાન.

દુક્ષાઈ :- સ્ત્રીઓને આયતન—ભોગ સામગ્રી માનીને અર્થાત્ સુખનું સાધન કે સુખમૂલક માનીને તેના ભોગમાં લેપાઈ જવું તે દુઃખનું કારણ છે તથા તે મોહ, મૃત્યુ, નરક તેમજ નરક—તિર્યચગતિમાં ભવ ભ્રમણનું કારણ છે.

ણરગ-તિરિક્ષાય :- 'નરક—તિર્યચગતિ' આ બંને શબ્દોને સાથે આપવાનો સાર એ છે કે—નરકથી નીકળીને તિર્યચ ગતિમાં જવું અને ત્યાંથી નીકળી ફરી નરક ગતિમાં જવું, આ રીતે ભવભ્રમણ કરવું.

મોહસ્થાનમાં જાગૃતિ :-

૪ ઉદાહુ વીરે અપ્પમાઓ મહામોહે, અલં કુસલસ્સ પમાણં, સંતિમરણં સંપેહાઈ ભેઝરધમ્મં સંપેહાઈ । ણાલં પાસ । અલં તે ઈ તેહિં । ઈયં પાસ મુણિ ! મહભયં । ણાઈવાઈજ્જ કં ચ ણં । ઈસ વીરે પસંસિઈ જે ણ ણિવ્વિજ્જઈ આયાણાઈ ।

શબ્દાર્થ :- ઉદાહુ = કહ્યું છે કે, વીરે = ભગવાન મહાવીરે, અપ્પમાઓ = અપ્રમત્ત બનવું, મહામોહે = મહામોહરૂપ સ્ત્રીઓમાં, અલં = દૂર રહેવું જોઈએ, બયવું જોઈએ, સમર્થ, કુસલસ્સ =

કુશળ—સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષે, પમાણ = પ્રમાદથી, સંતિમરણ = શાંતિ અર્થાત્ મોક્ષ અને મરણ અર્થાત્ સંસારના સ્વરૂપને, સંપેહાણ = વિચારીને, ભેઝરધમ્મ = ક્ષણભંગુરતા, શરીરની નશ્વરતા, સંપેહાણ = વિચારીને, પાલં = સમર્થ નથી, અલં = દૂર રહે, તે(તવ) = તને, એતેહિં = આ ભોગોથી, એયં = આ, મહાભયં = મહાનભયનું કારણ છે, પાઙ્ગવાણ્જ્જ = વધ કરવો નહિ, કં ચ પં = કોઈ પણ પ્રાણીનો, એસ વીરે = તે વીર, પસંસિણ = પ્રશંસનીય છે, ણ ણિવિજ્જિ = ગભરાતા નથી, ખિત્ર થતા નથી, અલગ થતા નથી, આયાણાણ = સંયમથી.

ભાવાર્થ :- ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે સાધક સ્ત્રી સંગરૂપ મહામોહથી સદા સાવધાન રહે, વિષયો પ્રતિ અનાસક્ત રહે. કુશલ પુરુષે સ્ત્રી મોહરૂપ પ્રમાદથી બચવું જોઈએ, દૂર જ રહેવું જોઈએ, શાંતિ(મોક્ષ) અને મરણનું સમ્યક્ ચિંતન કરવું જોઈએ અથવા મરણના અસ્તિત્વનું ચિંતન કરવું જોઈએ તથા આ શરીર ક્ષણભંગુર સ્વભાવવાળું છે, આ પણ સારી રીતે વિચારતા રહેવું જોઈએ. આ ભોગો તારી અતૃપ્ત લાલસાને શાંત કરવામાં સમર્થ નથી, આ તું જો, અને તું એનાથી દૂર રહે. હે મુનિ ! આ ભોગો અતિ ભયરૂપ છે, દુઃખ રૂપ છે, તે પણ તું જો અને કોઈ પણ જીવની હિંસા કર નહિ. તે વીર પ્રશંસનીય છે, જે સંયમથી ઉદ્વિગ્ન બનતા નથી અને જે સંયમમાં હંમેશાં લીન રહે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પ્રભુ મહાવીરના નિર્દેશથી સાધકોને સાવધાન કર્યા છે કે સ્ત્રીમોહાસક્ત પુરુષોના માનસને, વચનોને અને તેમના દુઃખોને જાણી સંયમી સાધકોએ સ્ત્રી આસક્તિરૂપ મહામોહથી સદા દૂર રહેવું જોઈએ. સાધક ક્યારેય સ્ત્રી મોહમાં આકર્ષાય નહિ પરંતુ તેને મહા ભયકારી, દુઃખકારી માની, સમજી, સદા સંયમભાવોમાં સ્થિર રહે. અંતે સૂત્રમાં એવા સ્થિર સાધકોને વીર અને પ્રશંસનીય કહી સમ્માનિત કર્યા છે.

ભિક્ષાચરીમાં સમભાવ :-

૫ ણ મે દેઙ્ગ ણ કુપ્પેજ્જા, થોવં લદ્ધું ણ ચિંસણ । પડિસેહિઓ પરિણમેજ્જા । એયં મોણં સમણુવાસેજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ ચઝત્થો ઝદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- મે = મને, ણ દેઙ્ગ = ભિક્ષા આપતા નથી, ણ કુપ્પેજ્જા = ક્રોધ કરવો ન જોઈએ, થોવં લદ્ધું = થોડું મળવા પર, ણ ચિંસણ = નિંદા કરે નહિ, પડિસેહિઓ = ગૃહસ્થ ના કહે તો, પરિણમેજ્જા = તે ગૃહસ્થના ઘરેથી પાછો ફરી જાય, એયં મોણં = આ રીતે મુનિવ્રતનું, સમણુવાસેજ્જાસિ = સમ્યક્ આચરણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- સાધુએ 'આ મને ભિક્ષા આપતા નથી' એવું વિચારી ગુસ્સે ન થવું. થોડી માત્રામાં જ ભિક્ષા મળે તોપણ દાતાની નિંદા ન કરવી. ગૃહસ્થ ભિક્ષા માટે કદાચ ના કહી દે તો પણ શાંત ભાવથી પાછા ફરી

કર્મસમારંભ—પચન પાચનાદિ ક્રિયાઓ કરે છે. જેમ કે— પોતાના પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ, જ્ઞાતિજન, ધાવમાતા, રાજા, દાસ—દાસી, કર્મચારી, કર્મચારીસ્ત્રી, મહેમાન આદિના માટે તથા અનેક પ્રકારના લોકોને દેવા માટે તેમજ સાંજનું, સવારનું ભોજન કરવા માટે સન્નિધિ—દૂધ, દહીં આદિનો સંગ્રહ અને સન્નિયય—ખાંડ, ઘી આદિનો સંગ્રહ કરતા રહે છે. આ પ્રમાણે તેઓ મનુષ્યોના ભોજન માટે સંગ્રહ કરે છે.

૨ સમુદ્વિષ્ટિ અણગારે આરિષ્ટ આરિયપણ્ણે આરિયદંસી અયં સંધી તિ અદક્ખુ; સે ણાઈણ, ણાઈયાવણ, ણાઈયંતં સમણુજાણણ । સવ્વામગંધં પરિણ્ણાય ણિરામગંધે પરિવ્વણ । અદિસ્સમાણે કયવિક્કણ્ણસુ । સે ણ કિણે, ણ કિણાવણ, કિણંતં ણ સમણુજાણણ ।

શબ્દાર્થ :- સમુદ્વિષ્ટિ = સંયમમાં ઉદ્ભવતં, આરિષ્ટ = આર્ય, આરિયપણ્ણે = આર્યબુદ્ધિવંતં, આરિયદંસી = આર્યદર્શી, અયં સંધી તિ = આ મનુષ્યભવ આત્મ કલ્યાણનો સુંદર અવસર છે, ભિક્ષાનો સમય, અદક્ખુ = આ પરમાર્થ તત્ત્વને જોણે જોયેલું જાણેલું છે, ણાઈણ = અકલ્પનીય પદાર્થને સ્વયં ગ્રહણ કરે નહિ, ણાઈયાવણ = બીજા પાસે ગ્રહણ કરાવે નહિ, ણાઈયંતં સમણુજાણણ = ગ્રહણ કરનારનું અનુમોદન કરે નહિ, સવ્વામગંધં = સર્વપ્રકારના આમગંધ—આધાકર્માદિ દોષયુક્ત આહારનો, પરિણ્ણાય = ત્યાગ કરતાં, ણિરામગંધે = નિર્દોષ આહાર માટે, પરિવ્વણ = ગમન કરે, કયવિક્કણ્ણસુ = ખરીદવા, વેચવાના વ્યવહારમાં, અદિસ્સમાણે = નહિ દેખાતા, ણ કિણે = સ્વયં કોઈ વસ્તુ ખરીદે નહિ, ણ કિણાવણ = બીજા પાસે ખરીદાવે નહિ, કિણંતં ણ સમણુજાણણ = ખરીદનારને અનુમોદન કરે નહિ.

ભાવાર્થ :- સંયમ સાધનામાં તત્પર બનેલા આર્ય, આર્યવ્રજ અને આર્યદર્શી અણગાર દરેક ક્રિયા યોગ્ય સમયે જ કરે છે. આ માનવભવ સંધિ—આત્મકલ્યાણનો અવસર છે, એમ સમજીને અથવા ભિક્ષાના સમયને જાણીને તે સમયે ભિક્ષા ગ્રહણ કરે પરંતુ સાવધ તેમજ સંગ્રહ પ્રવૃત્તિઓ કરે નહિ, બીજા પાસે કરાવે નહિ તથા કરનારની અનુમોદના પણ કરે નહિ.

તે અણગાર ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરે છે. સર્વ પ્રકારના આમગંધ—આધાકર્માદિ દોષયુક્ત આહારનો ત્યાગ કરતાં નિર્દોષ ભોજન માટે ગમન કરે તે ક્ય—વિક્રયની પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાય નહિ, સ્વયં ખરીદે નહિ, બીજા પાસે ખરીદાવે નહિ અને ખરીદનારની અનુમોદના કરે નહિ.

૩ સે ભિક્ખૂ કાલણ્ણે બલણ્ણે માયણ્ણે ખેયણ્ણે ખણયણ્ણે વિણયણ્ણે સમયણ્ણે ભાવણ્ણે, પરિગ્ગહં અમમાયમાણે કાલેણુટ્ટાઈ અપહિણ્ણે । દુહઓ છેત્તા ણિયાઈ ।

શબ્દાર્થ :- કાલણ્ણે = કાળને જાણનાર, બલણ્ણે = આત્મ બળને જાણનાર, માયણ્ણે = માત્રા—પરિમાણને જાણનાર, ખેયણ્ણે = ખેદને જાણનાર, ખણયણ્ણે = અવસરને જાણનાર, વિણયણ્ણે = વિનયને જાણનાર, સમયણ્ણે = સ્વ સિદ્ધાંતને જાણનાર, ભાવણ્ણે = ભાવને જાણનાર છે, પરિગ્ગહં =

પરિગ્રહમાં, અમમાયમાણે = મૂર્ચ્છિત ન થતાં, કાલેણુદ્ઘાઈ = કાલાનુસાર અનુષ્ઠાન કરનાર, અપહિણ્ણે = આસક્તિ ભાવોના સંકલ્પયુક્ત પ્રતિજ્ઞાથી રહિત, દુહઓ = રાગદ્વેષ બંનેથી કરાતી પ્રતિજ્ઞાને, છેત્તા = છેદન કરીને, છોડીને, ણિયાઈ = સંયમમાં પ્રગતિ કરે.

ભાવાર્થ :- ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરનાર તે ભિક્ષુ કાલજ્ઞ, બલજ્ઞ, માત્રજ્ઞ, ક્ષેત્રજ્ઞ, ક્ષણજ્ઞ, વિનયજ્ઞ, સમયજ્ઞ, ભાવજ્ઞ (આ ગુણોથી યુક્ત) હોય ; પરિગ્રહ ઉપર મમત્વ નહિ રાખતા તેનો સંગ્રહ નહિ કરતા, યોગ્ય સમયે ભિક્ષાવૃત્તિ કરે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો રાગયુક્ત કે આસક્તિયુક્ત સંકલ્પ કરે નહિ. એવો સાધક રાગ અને દ્વેષનો નાશ કરતાં સંયમમાં પ્રગતિ કરે છે.

૪ વત્થં પહિગ્ગહં કંબલં પાયપુંછણં ડગ્ગહં ચ કહાસણં એતેસુ ચેવ જાણેજ્જા । લદ્ધે આહારે અણગારે માયં જાણેજ્જા । સે જહેયં ભગવયા પવેઙ્ગયં । લાભોત્તિ ણ મજ્જેજ્જા, અલાભોત્તિ ણ સોએજ્જા, બહું પિ લદ્ધું ણ ણિહે । પરિગ્ગહાઓ અપ્પાણં અવસક્કેજ્જા । અણ્ણહા ણં પાસએ પરિહરેજ્જા । એસ મગ્ગે આરિએહિં પવેઙ્ગે, જહેત્થ કુસલે ણોવલિંપિજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- વત્થં = વસ્ત્ર, પહિગ્ગહં = પાત્ર, કંબલં = કામળી, પાયપુંછણં = પાદપ્રોંછન, ડગ્ગહં = અવગ્રહ, કહાસણં = કટાસણ અર્થાત્ સંસ્તારક, એતેસુ ચેવ = આ વિષયમાં પણ, જાણેજ્જા = ઉપયોગ રાખે અર્થાત્ શુદ્ધ ગ્રહણ કરે. લદ્ધે આહારે = આહાર પ્રાપ્ત થવા છતાં, માયં જાણેજ્જા = પરિભ્રમણને જાણે, જહા = જેમકે, ઇયં = આહારની માત્રાને, લાભો ત્તિ = લાભ થવાથી, ણ મજ્જેજ્જા = સાધુ ગર્વ કરે નહિ, અલાભો ત્તિ = લાભ ન થાય તો, ણ સોએજ્જા = શોક કરે નહિ, બહું પિ લદ્ધું = ઘણું બધું પ્રાપ્ત થઈ જવા છતાં, ણ ણિહે = સંગ્રહ કરે નહિ, પરિગ્ગહાઓ = પરિગ્રહથી, અવસક્કેજ્જા = દૂર રાખે, અણ્ણહા ણં = અન્ય દષ્ટિથી, ઉપેક્ષા દષ્ટિથી, પાસએ = જોતા સાધુ, પરિહરેજ્જા = પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે, એસ મગ્ગે = આ ન્યાય માર્ગ, આરિએહિં = આર્યપુરુષોએ, તીર્થકરોએ, પવેઙ્ગે = પ્રરૂપ્યો છે, જહેત્થ = જેને સાંભળીને, કુસલે = કુશળ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ, ણોવલિંપિજ્જાસિ = પરિગ્રહરૂપ સંસારમાં લેપાય નહિ.

ભાવાર્થ :- તે સંયમી વસ્ત્ર, પાત્ર, કાંબળી, પાદપ્રોંછન (પગ લૂંછવાનું વસ્ત્ર), અવગ્રહ-ઉપાશ્રય અને આસન-ચટાઈ આદિ (જે ગૃહસ્થના માટે બનાવ્યાં છે) તેની યાચના કરે. આ સર્વના વિષયમાં પણ નિર્દોષ ગ્રહણ કરવાનું ધ્યાન રાખે. આહાર પ્રાપ્ત થવા પર પણ અણગાર જિનાજ્ઞા અનુસાર તેની માત્રાનું ધ્યાન રાખે અને તેમાં પરિગ્રહ કે મમત્વ કરે નહિ. મનગમતા આહારાદિ મળી જાય, તો સાધક તેનો અહંકાર કરે નહિ અને ન મળે, તો ચિંતા કે શોક કરે નહિ. જો આહારાદિ વધારે પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય તો તેનો સંગ્રહ કરે નહિ. પોતે પરિગ્રહથી દૂર રહે. જે રીતે ગૃહસ્થ પરિગ્રહને મમત્વ ભાવથી જુએ છે, તે રીતે સાધક જુએ નહિ પરંતુ વિરક્તિ ભાવથી જુએ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે. આ નિર્દોષ ભિક્ષાવૃત્તિનો, અનાસક્તિનો અને અપરિગ્રહનો માર્ગ તીર્થકરોએ પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તેને સમજીને, સ્વીકારીને કુશળ પુરુષ પરિગ્રહમાં લેપાય નહિ.

વિવેચન :-

યોથા ઉદ્દેશામાં ભોગનિવૃત્તિનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ભોગનિવૃત્ત ગૃહત્યાગી પૂર્ણ અહિંસાચારી શ્રમણની સામે જ્યારે શરીર નિર્વાહ માટે ભોજનનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તે શું કરે ? શરીરને ધારણ કરવા માટે આહાર ક્યાંથી, કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે કે જેથી તેની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ યાત્રા સુખ પૂર્વક ગતિશીલ રહે, આ પ્રશ્નનું સમાધાન આ ઉદ્દેશકમાં કર્યું છે.

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ગૃહસ્થ પોતાના માટે તથા પોતાના સંબંધીઓ માટે અનેક પ્રકારના ભોજન તૈયાર કરે છે. ગૃહત્યાગી શ્રમણ તે ભોજનમાંથી યોગ્ય સમયે, યોગ્ય વિધિથી નિર્દોષ આહાર પ્રાપ્ત કરે છે.

તે ભોજનની સંધિ—સમયને જુએ. ગૃહસ્થના ઘરે ભિક્ષા મળે તે સમયને—અવસરને જાણે. ચૂર્ણિકારે સંધિ ના બે અર્થ કર્યા છે— (૧) સંધિ—ભિક્ષાકાળ અથવા (૨) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ સંધિ. સંધિનો સુઅવસર માનવજીવન છે, તેને જાણે, તેનો સદુપયોગ સંયમ આરાધનાથી કરે.

ભિક્ષાકાળના સમયનું જ્ઞાન રાખવું તે અણગાર માટે ઘણું આવશ્યક છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ભિક્ષાનો કાળ દિવસનો ત્રીજો પ્રહર મનાતો હતો. તદ્વ્યાપ્ત ભિક્ષાચરિયં— (ઉત્તરા. અ. ૨૬ ગા.૧૨) વર્તમાને જે દેશકાળમાં ભિક્ષાનો જે સમય હોય તેને જ ભિક્ષાકાળ કહેવાય છે. દશવૈકલિક સૂત્રના પિંડેષણા અધ્યયનમાં ભિક્ષાચરીનો કાળ, વિવિધ દોષ આદિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

શ્રમણ માટે અહીં ત્રણ વિશેષણો આપ્યા છે— (૧) આર્ય (૨) આર્યપ્રજ્ઞ અને (૩) આર્યદર્શી. આ ત્રણેય વિશેષણો સાર્થક છે. (૧) આર્યનો અર્થ છે—શ્રેષ્ઠ આચરણવાળા અથવા ગુણી. આચાર્ય શીલાંકના મતાનુસાર જેનું અંતઃકરણ નિર્મળ હોય તે આર્ય છે. (૨) જેની બુદ્ધિ પરમાર્થમાં પ્રવૃત્ત હોય તે આર્યપ્રજ્ઞ છે. (૩) જેની દષ્ટિ હંમેશાં ગુણોમાં રમણ કરે તે અથવા ન્યાય માર્ગના દષ્ટા આર્યદર્શી છે, તે 'શ્રમણ' છે.

સવ્વામગંધં :- આ શબ્દમાં, આમગંધ શબ્દ અશુદ્ધ, અગ્રહણીય આહારનો વાચક છે. સામાન્ય રીતે 'આમ'નો અર્થ અપકવ છે. વૈદિક ગ્રંથોમાં અપકવ—કાચા ફળ કે અન્ન આદિના માટે 'આમ' શબ્દ વપરાયો છે. પાલીભાષાના ગ્રંથોમાં 'પાપ'ના અર્થમાં 'આમ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. જૈન સૂત્રો તેમજ ટીકાઓમાં 'આમ' કે 'આમગંધ' શબ્દ આધાકર્માદિ દોષથી દૂષિત અશુદ્ધ ભિક્ષાને માટે, અકલ્પનીય આહાર માટે, સચિત્ત પદાર્થ માટે અનેક જગ્યાએ વપરાયો છે.

આ સૂત્રમાં 'આમ' શબ્દનો પ્રયોગ ઉદ્ગમના ૧૬, ઉત્પાદના ના ૧૬ દોષો તેમજ 'ગંધ' શબ્દથી ઓષણાના ૧૦ દોષ યુક્ત આહાર, અર્થમાં કર્યો છે. સાધુ દોષયુક્ત આહારને જાણીને, તેનો ત્યાગ કરે. ભિક્ષાચરી માટે યોગ્ય ભિક્ષુના આઠ ગુણો બતાવ્યા છે તેનો વિશેષ આશય આ પ્રમાણે છે—

કાલણ્ણે :- કાલજ-ભિક્ષાના યોગ્ય સમયને જાણનારા અથવા કાલ-પ્રત્યેક આવશ્યક ક્રિયાના યોગ્ય સમયને જાણનાર, યથાસમયે પોતાનું કર્તવ્ય પુરું કરનાર 'કાલજ' હોય છે.

બલણ્ણે :- બલજ-પોતાની શક્તિ તેમજ સામર્થ્યને ઓળખનાર તેમજ પોતાની શક્તિનો તપ, સેવાદિમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરનારા. સ્વપરના, ઉભયના બળ અને આહારની ક્ષમતાને જાણનારા.

માયણ્ણે :- માત્રજ-ભોજન આદિ ઉપયોગમાં લેવાતી પ્રત્યેક વસ્તુનું પરિમાણ-માત્રાને જાણનારા. પર સ્વ- પરની આહાર માત્રાને જાણનાર તેમજ ગૃહસ્થના ઘરેથી ગોચરી લેવામાં પણ માત્રાને જાણનાર.

ખેયણ્ણે :- ખેદજ-બીજાનાં દુઃખ તેમજ પીડાદિને સમજનારા તથા ક્ષેત્રજ અર્થાત્ જે સમયે કે જે સ્થાને ભિક્ષા માટે જવાનું હોય તેનું સારી રીતે જાણપણું રાખનાર.

ખણયણ્ણે :- ક્ષણજ-ક્ષણને અર્થાત્ અવસરને ઓળખનારા. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની અપેક્ષાએ ઉપયોગી, અનુપયોગી અવસરને સમજનાર 'ક્ષણજ' છે.

વિનયણ્ણે :- વિનયજ- (૧) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને વિનય કહે છે. આ ત્રણેયના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણનાર. (૨) નાના મોટા સાથે કરાતો વિનય વ્યવહાર. વ્યવહારના ઔચિત્યનું જેને જ્ઞાન હોય, જે લોક વ્યવહારના જ્ઞાતા હોય. (૩) વિનયનો અર્થ આચાર પણ છે તેથી વિનયજનો અર્થ આચારના જ્ઞાતા પણ છે.

સમયણ્ણે :- સમયજ. અહીં સમયનો અર્થ સિદ્ધાંત છે. પોતાના અને અન્ય દર્શનના સિદ્ધાંતોના સમ્યક્ જ્ઞાતાને 'સમયજ' કહેવાય છે.

ભાવણ્ણે :- ભાવજ-વ્યક્તિના ભાવોને-ચિત્તના અવ્યક્ત આશયને, તેના હાવભાવ, ચેષ્ટા તેમજ વાણીથી ધ્વનિત થતા ગુપ્તભાવોને સમજવામાં કુશળ વ્યક્તિ 'ભાવજ' કહેવાય છે.

પરિગ્ગહં અમમાયમાણે :- સંયમમાં અનાવશ્યક, અનુપયોગી પદાર્થો મળતાં તેને પરિગ્રહ સંજ્ઞાથી ગ્રહણ કરે નહીં, તેનો ત્યાગ કરે. તેમજ સંયમોપયોગી ગૃહિત ઉપકરણોમાં મમત્વ કરે નહીં કારણ કે સંયમના ઉપકરણો પર મમત્વ હોય તો તે પણ પરિગ્રહ બની જાય છે.

કાલેણુદ્વાઈ :- કાલાનુષ્ઠાયીનું તાત્પર્ય એ છે કે યોગ્ય સમયે યોગ્ય ઉદ્યમ તેમજ પુરુષાર્થ કરનાર. યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરનાર તેમજ અસમયમાં કાર્ય નહિ કરનાર કાલાનુષ્ઠાયી કહેવાય છે.

અપહિણ્ણે :- અપ્રતિજ-કોઈપણ પ્રકારના ભૌતિક સંકલ્પ-નિદાન નહિ કરનાર. પ્રતિજ્ઞાનો એક અર્થ અભિગ્રહ પણ છે. શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારના અભિગ્રહોનું વર્ણન છે. તપસ્વી સાધુ એવા અભિગ્રહ કરે છે પરંતુ આ અભિગ્રહોના મૂળમાં કેવળ આત્મનિગ્રહ તેમજ કર્મક્ષયની ભાવના હોય છે, જ્યારે અહીં રાગદ્વેષથી યુક્ત કોઈ ભૌતિક સંકલ્પ-પ્રતિજ્ઞાના વિષયમાં કલ્હું છે. તેનાથી રહિત હોય, તે અપ્રતિજ છે. શ્રમણ કોઈ પણ વિષયમાં પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ-એકાંત આગ્રહી ન હોય, પરંતુ અનેકાંત દષ્ટિએ

વિચાર કરનારો હોય.

સાધુ જીવન પસાર કરતાં મમત્વથી કેવી રીતે દૂર રહેવું. તેનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ આ સૂત્રમાં બતાવેલ છે—

વસ્ત્ર, પાત્ર, આહારાદિ જીવન ઉપયોગી વસ્તુઓ વિના જીવનનો નિર્વાહ થઈ શકતો નથી. સાધુએ આ વસ્તુઓની યાચના ગૃહસ્થ પાસે કરવી પડે છે, પરંતુ સાધક પરિગ્રહસંજ્ઞાથી તેનું ગ્રહણ કરે નહિ. સચિત્ત પરિગ્રહમાં શિષ્ય તેમજ અચિત્તમાં સંયમોપયોગી ઉપકરણોમાં મમત્વ નહિ રાખતાં સાધક સંયમમાં રહે અને બાહ્ય સાધનોનું ગ્રહણ પણ સંયમનિર્વાહની દૃષ્ટિએ કરે. શરીર અને સંયમના ઉપયોગી ઉપકરણમાં મમત્વ હોય તો તે પણ પરિગ્રહ બની જાય છે.

અનેકાંતદૃષ્ટિ પણ એકાંત નથી. પ્રત્યાખ્યાનમાં અનેકાંત માનવું યોગ્ય નથી. વિવશતા કે દુર્બળતાના કારણે પ્રત્યેક અપવાદનું સેવન અનેકાંત હોતું નથી. જેમ સમુદ્રને પાર કરવા માટે નાવની જરૂર રહે છે પરંતુ સમુદ્રયાત્રી નાવને સાધ્ય કે લક્ષ્ય માનતા નથી, તેમાં આસક્ત પણ થતા નથી, તેને સાધન માત્ર સમજે છે અને સામે કાંઠે પહોંચીને નાવને છોડી દે છે. તેવી જ રીતે સાધક વિવશતાએ સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિ અને ગ્રહણ કરેલા ધર્મનાં ઉપકરણોને પરિસ્થિતિ સમાપ્ત થતાં છોડી દે છે.

उगग्रहं :— અવગ્રહ. આ શબ્દના બે અર્થ છે. (૧) સ્થાન— ઉપાગ્રહ (૨) આજ્ઞા લઈને કોઈપણ વસ્તુ ગ્રહણ કરવી. આજ્ઞાના અર્થમાં પાંચ અવગ્રહ છે— (૧) દેવેન્દ્ર અવગ્રહ (૨) રાજ અવગ્રહ (૩) ગૃહપતિ અવગ્રહ (૪) શય્યાતર અવગ્રહ (૫) સાધર્મિક અવગ્રહ. આ પાંચ અવગ્રહનું વર્ણન ભગવતી સૂત્ર અને આચારાંગ સૂત્ર દ્વિતીય શ્લોકસ્કંધમાં છે.

मायं जाणेज्जा :— માત્રાને જાણવી. માત્રા એટલે આહારના પરિમાણને જાણે. સામાન્ય રીતે ભોજનની માત્રાનું કોઈ નિશ્ચિત માપ હોઈ શકે નહિ કારણ કે આહારનો સંબંધ ક્ષુધા સાથે હોય છે. સર્વની ભૂખ કે ખોરાક એક સરખા હોતા નથી. તેથી ભોજનની મર્યાદા પણ સમાન નથી. 'માત્રા' આ શબ્દ આહાર સિવાય વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ, ઉપકરણોની સાથે પણ જોડવો જોઈએ. ભિક્ષુ પ્રત્યેક ગ્રાહ્ય વસ્તુની આવશ્યકતા તેમજ શાસ્ત્રોક્ત માત્રાને સમજે તથા તેમાં પણ આવશ્યકતા હોય તેટલું જ ગ્રહણ કરે.

સાધુને ગોચરી કરતાં સમયે ત્રણ માનસિક દોષો લાગવાની સંભાવના હોય છે. (૧) અભિમાન— આહારાદિ પર્યાપ્ત માત્રામાં મળી જવા પર પોતાના પ્રભાવ કે લબ્ધિ આદિનો ગર્વ થાય. (૨) પરિગ્રહ— આહારાદિ વિપુલ પ્રમાણમાં મળતા જોઈને તેના સંગ્રહની ભાવના જાગે અથવા તેમાં આસક્તિ થાય. (૩) શોક— ઈચ્છિત વસ્તુ ન મળે તો પોતાના ભાગ્યને અથવા ગામના લોકોને નિંદે, તેના ઉપર રોષ કરે તથા આકોશ કરે તેમજ મનમાં દુઃખી થાય.

અણ્ણહા ણં :- આ શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે- (૧) વસ્તુના ઉપયોગમાં ગૃહસ્થથી અન્ય ભાવ (૨) પરિગ્રહ પ્રતિ ગૃહસ્થથી અન્ય ભાવ.

(૧) જેમ સામાન્ય ગૃહસ્થ(અજ્ઞાની મનુષ્ય) વસ્તુનો ઉપયોગ કરે છે તે રીતે ઉપયોગ કરે નહિ. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બંને વસ્તુઓનો ઉપયોગ તો કરે છે પરંતુ તેઓના ઉદ્દેશ્ય, ભાવના તથા વિધિમાં ઘણું અંતર હોય છે. જ્ઞાની પુરુષ આત્મવિકાસ તેમજ સંયમ યાત્રા માટે અનાસક્ત ભાવનાની સાથે યત્ના તેમજ વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે. અજ્ઞાની મનુષ્ય પૌદ્ગલિક સુખને માટે આસક્તિપૂર્વક અસંયમ તથા અવિધિથી વસ્તુનો ઉપયોગ કરે છે. જ્ઞાનીનું ચિંતન અને આચરણ અજ્ઞાની કરતા 'અન્યથા દષ્ટિવાળું' અર્થાત્ ઉપેક્ષા વૃત્તિવાળું હોય છે. (૨) ધન, પરિગ્રહને ગૃહસ્થ સંગ્રહ દષ્ટિથી જુએ છે અને સાધક તેનાથી વિપરીત ઉપેક્ષા દષ્ટિથી જુએ છે તથા અન્ય દષ્ટિથી જોતાં તેનો ત્યાગ કરે, ગ્રહણ અને સંગ્રહ કરે નહિ.

પરિહરેજ્ઞા :- 'પરિહાર' શબ્દથી પણ ચૂર્ણિકારે બે પ્રકારની દષ્ટિ બતાવી છે- (૧) ધારણા પરિહાર- બુદ્ધિથી વસ્તુનો ત્યાગ-મમત્વ ત્યાગ કરવો તે છે. (૨) ઉપભોગ પરિહાર-શરીરથી વસ્તુના ઉપયોગનો ત્યાગ (વસ્તુ-સંયમ)તે ઉપભોગ પરિહાર છે. પરિહારો દુવિહો ધારણા પરિહારો વ ઉવભોગ પરિહારો ય । -[આચા. ચૂર્ણિ.]

આ મોક્ષમાર્ગ ઉપર ચાલનાર કુશળ પુરુષની જલકમળવત્ નિર્લેપ જીવન જીવવાની જીવન કળા છે. તે પરિગ્રહમાં લેપાતો નથી.

દુસ્ત્યાજ્ય કામભોગ અને તેનું પરિણામ :-

૫ કામા દુરતિક્કમા । જીવિયં દુપ્પડિબૂહગં । કામકામી ખલુ અયં પુરિસે, સે સોયઈ જૂરઈ તિપ્પઈ પિટ્ટઈ પરિતપ્પઈ ।

શબ્દાર્થ :- કામા = કામ વાસનાનો, દુરતિક્કમા = ત્યાગ કરવો અત્યંત કઠિન છે, જીવિયં = ગૃહસ્થ જીવન, દુપ્પડિબૂહગં = ચલાવવું, નિર્વાહ કરવો, ઘણો કઠિન છે, કામકામી = કામભોગોની લાલસા રાખનાર, અયં પુરિસે = આ પુરુષ, સંસારના પ્રાણીઓ, સે સોયઈ = તે શોક કરે છે, જૂરઈ = ઝૂરણા કરે છે, તિપ્પઈ = આંસુ ટપકાવે છે, પિટ્ટઈ-પિટ્ટઈ = પીટે છે, દુઃખી થાય છે, પરિતપ્પઈ = પરિતાપ પામે છે, વિશેષ કષ્ટ પામે છે.

ભાવાર્થ :- કામવાસનાને જીતવી મુશ્કેલ છે. ગૃહસ્થ જીવનનો નિર્વાહ કરવો પણ અતિ કઠિન છે. કામભોગોની ઈચ્છા રાખનાર ખરેખર આ પુરુષ(સંસારના પ્રાણીઓ) તે કામભોગો માટે શોક કરે છે, ઝૂરે છે, રડે છે, પીટે છે(પીડિત થાય છે), પરિતાપ પામે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં કામભોગોનાં કડવાં ફળોને બતાવ્યાં છે. ટીકાકાર આચાર્ય શીલાકે કામના બે ભેદ

કહ્યા છે— (૧) ઈચ્છાકામ (૨) મદનકામ. આશા, તૃષ્ણા, રતિરૂપ ઈચ્છાઓ ઈચ્છાકામ છે. તે મોહનીય કર્મના હાસ્ય, રતિ આદિ કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. વાસના અથવા વિકારરૂપ કામેચ્છા મદનકામ છે, તે મોહનીય કર્મના ત્રણ વેદથી ઉત્પન્ન થાય છે.

કામા દુરતિક્કમા :- માનવ કામભોગના દુષ્પરિણામને જ્યાં સુધી જાણતો નથી ત્યાં સુધી તેને તેનાથી વિરક્ત બનવું કઠિન છે. જેમ કામભોગોનો ત્યાગ કરવો કઠિન છે તેમ ગૃહસ્થ જીવનનો નિર્વાહ કરવો પણ કઠિન છે, છતાં કામભોગોને ત્યાગવા અસમર્થ માનવ ગૃહસ્થ જીવનના નિર્વાહના ભારથી દુઃખી થઈ જાય છે તેનું જીવંત ચિત્ર શાસ્ત્રકારે 'સોયઈ ઝૂરઈ' શબ્દો વડે પ્રગટ કર્યું છે.

દીર્ઘદષ્ટા અને કર્મક્ષય કરનાર સાધક :-

૬ આયતચક્ષૂ લોગવિપસ્સી લોગસ્સ અહોભાગં જાણઈ, ઉઢું ભાગં જાણઈ તિરિયં ભાગં જાણઈ, ગઢિણ લોણ અણુપરિયટ્ટમાણે । સંધિં વિદિત્તા ઇહ મચ્ચિણ્હિં, એસ વીરે પસંસિણ જે બઢ્ઢે પઢિમોયણ ।

શબ્દાર્થ :- આયતચક્ષૂ = દીર્ઘદષ્ટિવાળા, દીર્ઘદર્શી, લોગવિપસ્સી = લોકને જોનાર, લોગસ્સ અહોભાગં = લોકના અધોભાગને, અણુપરિયટ્ટમાણે = પરિભ્રમણ કરે છે, સંધિં વિદિત્તા = સંધિ-ધર્મ પ્રાપ્તિના અવસરને જાણીને, ઇહ મચ્ચિણ્હિં = આ મનુષ્ય જન્મમાં જ, પસંસિણ = પ્રશંસનીય છે, જે બઢ્ઢે = જે કર્મોથી બંધાયેલા આત્માને, પઢિમોયણ = મુક્ત કરવામાં સમર્થ છે.

ભાવાર્થ :- દીર્ઘદર્શી અને લોકસ્વરૂપદર્શી સાધક લોકના અધોભાગને જાણે છે, ઊર્ધ્વભાગને જાણે છે, તિરણ ભાગને જાણે છે અને ત્યાં રહેલાં પ્રાણી વિષય કષાયમાં લુબ્ધ બની જન્મમરણ કરે છે, તે પણ જાણે છે.

તે દીર્ઘદષ્ટા સાધક મરણધર્મા આ માનવદેહના માધ્યમથી મોક્ષ, તેમજ સંસારની સંધિને સમજીને, પોતાના આત્માને બંધાયેલા કર્મોથી મુક્ત કરે છે, તે જ વીર છે, તે જ પ્રશંસાને યોગ્ય છે.

વિવેચન :-

આયતચક્ષૂ :- દીર્ઘદષ્ટિ, સર્વાંગ ચિંતનશીલતા, અનેકાંત દષ્ટિ. અનેકાંતદષ્ટિથી તે વિવિધ વિષયો પર ગંભીરતાપૂર્વક વિચારણા કરવામાં સમર્થ હોય છે. આ લોક, પરલોકનાં દુઃખને જોવાની ક્ષમતા રાખનાર આયતચક્ષુ છે.

લોગવિપસ્સી :- (લોક દર્શન) લોકને જોવો. અહીં અધોભાગનો અર્થ છે અધોભાગવર્તી નૈરયિકોને જાણવા. તે વિષય કષાયના કારણે શોક-પીડાદિથી દુઃખી થાય છે. લોકના ઊર્ધ્વભાગવર્તી દેવ તથા મધ્યભાગવર્તી મનુષ્ય તેમજ તિર્યચ વગેરે પણ વિષય કષાયમાં આસક્ત બની શોક તેમજ પીડાથી દુઃખી

છે. દીર્ઘદર્શી સાધક આ વિષયમાં ચિંતન કરે કે આ સમસ્ત લોકના જીવો વિષય કષાયને વશીભૂત થઈને દુઃખી થાય છે અને પરિભ્રમણ કરે છે, માટે વિષય કષાયથી મુક્ત થવાનો જ નિરંતર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કામભોગના સેવનથી ક્યારેય કામવાસના શાંત કે તૃપ્ત થતી નથી પરંતુ અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી જેમ અગ્નિ વધે છે તેમ વિષય રૂપી અગ્નિ કામ સેવનથી વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે. કામી વ્યક્તિ વારંવાર કામભોગની પાછળ દોડે છે, દોડને અંતે તો અશાંતિ અને અતૃપ્તિ જ થાય છે. તેથી કામને અકામ(વૈરાગ્ય)થી શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જ હિતકારી છે.

શરીરના ત્રણ ભાગની કલ્પના કરી તેના ઉપર ચિંતન કરવું તે શરીર દર્શન છે, જેમકે— (૧) અધોભાગ—નાભિથી નીચેનો ભાગ (૨) ઊર્ધ્વભાગ—નાભિથી ઉપરનો ભાગ (૩) તિર્યગ્ભાગ— નાભિનું સ્થાન. એ ત્રણેય ભાગો ઉપર ચિંતન કરે. આ ચિંતન અશુચિ ભાવનાનું એક સુંદર માધ્યમ પણ છે. તેનાથી શરીરની ક્ષણભંગુરતા, અસારતા આદિની ભાવના દઢ બની જાય છે, તેથી શરીર પ્રત્યે નિર્મમત્વ ભાવ જાગૃત રહે છે.

ત્રણેય લોક ઉપર જુદી જુદી દષ્ટિઓથી ચિંતન કરવું તે ધ્યાનની એક વિલક્ષણ પદ્ધતિ છે. ભગવાન મહાવીર પોતાના સાધના કાળમાં ઊર્ધ્વલોકમાં, અધોલોકમાં તથા તિરછા લોકમાં રહેલાં તત્ત્વો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને સમાધિ ભાવમાં લીન બની જતા હતા. તે નવમાં અધ્યયનમાં કહેલ છે. 'લોક ભાવના' માં પણ ત્રણેય લોકના સ્વરૂપનું ચિંતન તથા ત્યાં રહેલા પદાર્થો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને એકાગ્ર બની શકાય છે.

સંધિ વિદિત્તા :- ટીકાકારે સંધિનો અર્થ અવસર કર્યો છે. આ મનુષ્ય જન્મ જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિનો, આત્મ વિકાસ કરવાનો તથા અનંત આત્મવૈભવ પ્રાપ્ત કરવાનો સુવર્ણ અવસર છે. તેને જાણીને સાધક કામથી વિરક્ત બને અને 'કામવિજયી' બને.

સંધિ દર્શનનો એક અર્થ એ પણ કર્યો છે કે શરીરના સાંધાઓનું સ્વરૂપ જોઈને શરીર પ્રત્યે રાગ રહિત થવું. શરીર તો કેવળ હાડકાંનું માળખું માત્ર છે, તેના પ્રત્યેની આસક્તિને ઓછી કરવી. શરીરમાં ૧૮૦ સંધિઓ માનેલી છે. તેમાં ૧૪ મહાસંધિઓ છે, તેના ઉપર વિચાર કરવો તે પણ સંધિદર્શન છે.

જે બદ્ધે પડિમોય :- (૧) જે સાધક પોતાને કામવાસનાથી, કર્મબંધથી મુક્ત કરે તે વીર છે, પ્રશંસનીય છે. (૨) જે સાધક ઉપદેશ દ્વારા સંસારમાં આબદ્ધ પ્રાણીઓને મુક્ત કરાવે તે વીર અને પ્રશંસનીય છે.

દેહની અસારતા :-

૭ જહા અંતો તહા બાહિં, જહા બાહિં તહા અંતો । અંતો અંતો પૂઝદેહંતરાણિ પાસઙ પુઢો વિ સવંતાઙ્ । પંડિણ પડિલેહાણ । સે મઙ્મં પરિણ્ણાય મા ય હુ લાલં

પચ્ચાસી । મા તેસુ તિરિચ્છમપ્પાણ માવાયણ ।

શબ્દાર્થ :- જહા અંતો = આ શરીરમાં અંદર જેવા અશુચિ પદાર્થો છે, તહા બાર્હિં = તેવા બહાર આવે છે, જહા બાર્હિં = જેવા બહાર દેખાય છે, તહા અંતો = તેવા જ ભીતર છે,

અંતો અંતો = શરીરના અંદરના, પૂઠ્ઠદેહંતરાણિ = અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલી દેહની અવસ્થાઓને, પાસઈ = જાણે છે, જુએ છે, પુઠ્ઠો વિ = અલગ અલગ, સવંતાઈં = બહાર નીકળતા(સવતા)અપવિત્ર પદાર્થોને, પંડિણ પંડિલેહાણ = પંડિત પુરુષ આ શરીરના સ્વરૂપની સારી રીતે પ્રેક્ષા કરે, મા પચ્ચાસી = ત્યાગેલા ભોગોની ફરી ઈચ્છા કરે નહિ, ય = જે, હુ = નિશ્ચયથી, લાલં = મુખની લાળની જેમ, તેસુ = સમ્યગ્જ્ઞાનાદિથી, તિરિચ્છં = પ્રતિકૂળ, વિપરીત, મા આવાયણ = થવા ન દે.

ભાવાર્થ :- આ દેહની અંદર જેવા અશુચિમય પદાર્થ ભર્યા છે તેવા જ બહાર આવે છે અને જેવા પદાર્થ બહાર દેખાય છે તેવા જ ભીતરમાં ભર્યા છે. આ શરીરની અંદર અશુદ્ધિ ભરેલી છે. તે દેહની અવસ્થાઓને સાધક જુએ અને શરીરના નવ દ્વારમાંથી ઝરતા અશુચિમય પદાર્થોને પણ જુએ. આ રીતે પંડિતજન શરીરની અશુચિને સારી રીતે જુએ, વિચાર કરે.

તે બુદ્ધિમાન સાધક ભોગોનો ત્યાગ કર્યા પછી તેને વમન કરેલી મુખ લાળની સમાન સમજીને ક્યારે ય ફરીથી ચાટે નહીં, સ્વીકારે નહીં અને સંયમથી વિપરીત આચરણોમાં ક્યારે ય આત્માને જોડે નહીં.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અશુચિ ભાવનાનું વર્ણન છે. શરીરની અશુચિને દર્શાવતાં કહ્યું છે કે— આ શરીર મળ, મૂત્ર, લોહી, માંસ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્રાદિ ભરેલ છે, તે જ પદાર્થો બહાર આવે છે. જેવી રીતે અશુચિથી ભરેલો ઘડો અંદરથી અપવિત્ર હોય છે તેને બહારથી ઘોવા છતાં શુદ્ધ બનતો નથી. એ જ રીતે અંદરથી અપવિત્ર શરીર સ્નાનાદિ કરવા છતાં બહારથી અપવિત્ર જ રહે છે. અશુચિ ભરેલા માટીના ઘડામાંથી જેમ છિદ્રો દ્વારા અશુચિ ઝરે છે તેમ શરીરના રૂંવાડાં તથા અન્ય છિદ્રો દ્વારા અશુચિ બહાર નીકળતી રહે છે. તે પ્રકારનું ચિંતન કરી શરીરની સુંદરતા પ્રત્યે રાગ તથા મોહને દૂર કરવા જોઈએ.

આ અશુભ નિમિત્તથી શુભ તરફ ગતિશીલ થવાની એક રીત છે. શરીરની અશુચિ તેમજ અસારતાનું ચિંતન કરવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેના તરફની આસક્તિ તથા મમત્વ છૂટી જાય છે.

જહા અંતો તહા બાર્હિં :- નો એક અર્થ ભાવાર્થમાં કર્યો છે અને બીજો અર્થ આ પ્રકારે છે કે સાધકે પૂર્ણ સરળ હૃદયી રહેવું જોઈએ. તેના ભીતરમાં જે વાસ્તવિક ભાવો છે તે જ વચનથી વ્યક્ત થવા જોઈએ અને વચનથી પોતાના જેવા ભાવો બતાવે, તેવા જ ભાવો અંતરમાં રાખવા જોઈએ. અંદર અને બહાર નીકળતા ભાવોમાં કોઈ પણ જાતનો તફાવત ન હોવો જોઈએ. છળકપટના ભાવોનો ત્યાગ તેના જીવનમાં નિતાંત આવશ્યક છે. તાત્પર્ય એ છે કે બહાર તથા અંદર એકરૂપ સર્વાંગ શુદ્ધિ હોવી અનિવાર્ય છે.

લાલં પચ્ચાસી :- જેમ સજ્જન પુરુષ માટે મોઢાથી ત્યજેલી લાળને પાછી ખેંચવી યોગ્ય નથી તેમ સાધકને ત્યજેલા ભોગોને કે ગૃહસ્થ જીવનને પુનઃ સ્વીકારવું યોગ્ય નથી.

મા તેસુ તિરિચ્છં અપ્પાણમાવાયા :- હે સાધક ! જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો માર્ગ સહજ, સરળ તથા સીધો છે. તેનાથી મિથ્યાત્વ, કષાયાદિનો માર્ગ ઊલટો તિરછો છે અર્થાત્ વક છે. જ્ઞાનાદિથી વિપરીત સંસાર માર્ગમાં ન જવું જોઈએ. આત્માને મોક્ષથી વિપરીત માર્ગમાં ક્યારેય જોડવો ન જોઈએ.

ઈલલોકિક પ્રવૃત્તિશીલ માનવની દશા :-

૮ **કાસંકાસે** ખલુ અયં પુરિસે, બહુમાયી, કહેણ મૂઢે, પુણો તં કરેઈ લોહં, વેરં વઢ્ઢેઈ અપ્પણો । જમિણં પરિકહિજ્જઈ ઇમસ્સ ચેવ પઢિબૂહણયાણ । અમરાયઈ મહાસઢ્ઢી । અટ્ટમેયં તુ પેહાણ । અપરિણ્ણાણ કંદઈ ।

શબ્દાર્થ :- કાસંકાસે = આ કર્યું, આ કરીશ, આવા સંકલ્પવાળો, બહુમાયી = ઘણી માયા કરે છે, કહેણ મૂઢે = કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈને દુઃખ ભોગવે છે, પુણો = ફરી, તં લોહં કરેઈ = તે વિષય ભોગોમાં આસક્તિ કરે છે, વેરં વઢ્ઢેઈ = વેર વધારે છે, અપ્પણો = પોતાનું, જમિણં = જે આ, પરિકહિજ્જઈ = વારંવાર કથન કરે છે, ઇમસ્સ ચેવ = આ નાશવંત શરીરની, પઢિબૂહણયાણ = વૃદ્ધિ માટે પ્રાણાતિપાત આદિ કરે છે, અમરાયઈ = દેવની જેમ હંમેશ અમર માને છે, મહાસઢ્ઢી = જીવવાની મહાશ્રદ્ધા રાખનાર, અટ્ટં = દુઃખ પામે છે, એયં = આ, પેહાણ = જોઈને બુદ્ધિમાન ભોગની ઈચ્છા કરે નહિ, અપરિણ્ણાણ = અપરિજ્ઞાત- વિષયભોગના પરિણામથી અજાણ અને તેમાં આસક્ત, કંદઈ = આકંઠન કરે છે, રડે છે.

ભાવાર્થ :- કામભોગોમાં આસક્ત આ પુરુષ વિચારે છે કે-મેં આ કાર્ય કર્યું, હું આ કાર્ય કરીશ. આ પ્રકારની આકુળતાના કારણે તે બીજાને ઠગે છે, માયા-કપટ કરે છે અને ફરી પોતે કરેલી માયાજાળમાં ફસાઈને મૂઢ બની જાય છે. તે મૂઢભાવથી ગ્રસિત થઈને ફરી લોભ કરે છે અને તેના કારણે પાપ કૃત્યો કરી જીવોની સાથે પોતાનું વેર વધારે છે. જે કંઈ પણ તે કહે છે અને કરે છે તે આ જીવનને પુષ્ટ કરવા માટે જ કરે છે. તે દેવતાની જેમ પોતાને અમર માનીને અર્થાત્ અત્યંત દીર્ઘાયુ માનીને જીવવાની અસીમ શ્રદ્ધાથી ચાલતો રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મરવાનું છે એ વાતને ક્યારેય યાદ કરતો નથી. તું જો ! આવા તે પ્રાણી સંસારમાં મહાપીડિત તેમજ દુઃખી છે. અજ્ઞાનદશામાં પડેલાં તે પ્રાણી પોતાના દુઃખના કારણે રડે છે, કંઠન કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અશાંતિ અને દુઃખનાં મૂળ કારણો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. 'આ કર્યું, હવે આ કરવાનું છે' આ પ્રકારની સંકલ્પની જાળમાં ફસાઈને માનવી મૂઢ થઈ જાય છે. તે વાસ્તવિક જીવનથી દૂર થઈને સ્વપ્નની દુનિયામાં જીવે છે. સૂત્રકારે મનની આ સ્થિતિને કાસંકાસે- શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરેલ છે.

આવો સ્વપ્નદર્શી મનુષ્ય કામ અને ભૂખની વૃત્તિઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે અનેકવિધ દુષ્પ્રવૃત્તિઓનું આચરણ કરે છે, વેર વધારે છે. જીવનમાં તે એવો આસક્ત બની જાય છે કે બીજાને મરતાં જોઈને પણ પોતાને અમર માનવા લાગે છે.

શ્રી શીલાંકાર્યે તેનું ઉદાહરણ આપતા વ્યાખ્યા કરી છે કે—'અર્થલોભી વ્યક્તિ સૂવાના સમયે સૂઈ શકતો નથી, સ્નાનના સમયે સ્નાન કરી શકતો નથી. તે બિચારો ભોજનના સમયે ભોજન પણ કરી શકતો નથી. તે રાત દિવસ ધનનું ચિંતન કરે છે. આ સ્થિતિમાં તે પોતે પોતાને વિસરી જાય છે. મૃત્યુ જેવી અવશ્ય થનારી ક્રિયાને પણ તે ભૂલી જાય છે. મૃત્યુ આવવાનું છે તે વાતને તે ક્યારેય યાદ કરતો નથી.

એક વાર રાજગૃહીમાં ધન નામનો સાર્થવાહ આવ્યો. તે દિવસ—રાત ધનને ઉપાર્જન કરવામાં જ લીન રહેતો. તેની વિશાળ સમૃદ્ધિની ચર્ચા સાંભળીને મગધસેના નામની ગણિકા તેના આવાસે ગઈ. સાર્થવાહ ધનના આવક—જાવકના હિસાબમાં અને સોનામહોરને ગણવામાં એટલો લીન હતો કે તેના દરવાજે ઊભેલી સુંદરી તરફ તેનું ધ્યાન ન ગયું, તેને જોઈ નહિ. મગધસેનાનો અહંકાર જાગી ઊઠ્યો. દાંત કચકચાવતી ઉદાસીન ભાવે સમ્રાટ જરાસંધના દરબારમાં ગઈ. જરાસંધે પૂછ્યું—સુંદરી તમે ઉદાસ કેમ છો ? કોણે તમારું અપમાન કર્યું ? મગધસેનાએ વ્યંગ સાથે કહ્યું કે તે અમરે. જરાસંધે આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું કે કોણ અમર ? ગણિકા એ કહ્યું કે ધન સાર્થવાહ. તે ધનની ચિંતામાં, સોનામહોરો ગણવામાં એવો મસ્ત હતો કે હું તેના દ્વારે પહોંચી ગઈ તો પણ તે મને જોઈ ન શક્યો. તો પછી તેના મૃત્યુને તે કેવી રીતે જોશે ? તે તેની જાતને અમર માને છે. આ રીતે અર્થલોલુપ વ્યક્તિની માનસિક દુર્બળતાને પ્રકાશિત કરતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—ભોગ અને ધનમાં આસક્ત વ્યક્તિ પોતાને અમર માનવા લાગે છે.

અપરિણાય કંદહ :- અતિ આસક્તિનું પરિણામ છે— આર્તતા, પીડા, અશાંતિ અને રડવું. ભોગને મેળવવાની આકાંક્ષામાં પ્રાણી પહેલાં પણ રડે છે અને પછી ભોગ ચાલ્યા જવાના કારણે પણ રડે છે. આ રીતે ભોગાસક્તિનું સમસ્ત પરિણામ રડવાનું જ છે.

બહુમાયી :- આ શબ્દથી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ચારેય કષાયનો બોધ થાય છે. અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળી વ્યક્તિ ક્યારેક માયા, ક્યારેક ક્રોધ, ક્યારેક અહંકાર અને ક્યારેક લોભ કરે છે. વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળી વ્યક્તિ પાગલ જેવું આચરણ કરે છે.

સદોષચિકિત્સા નિષેધ :-

૯ સે તં જાણહ જમહં બેમિ । તેઝ્છં પંડિએ પવયમાણે સે હંતા છેત્તા
 ભેત્તા લુંપિત્તા વિલુંપિત્તા ઉદ્વવિત્તા 'અકહં કરિસ્સામિ' ત્તિ મણ્ણમાણે
 જસ્સ વિ ય ણં કરેઙ્, અલં બાલસ્સ સંગેણં, જે વા સે કારેઙ્ બાલે ।
 ણ એવં અણગારસ્સ જાયઙ્ । ત્તિ બેમિ ।

॥ પંચમો ઉદ્દેસો સમતો ॥

શબ્દાર્થ :- સે તં = માટે આ વાતને, જાણહ = સમજો, જમહં = જે હું, બેમિ = કહું છું, તેઙ્ચ્છં = કામ ચિકિત્સાનો, પંડિએ = પોતાને પંડિત માનતા, પવયમાણે = કથન કરનાર, ઉપદેશક, સે = પ્રાણીઓનું, અકડં કરિસ્સામિ ત્તિ = જે કાર્ય બીજાએ નથી કર્યું તે હું કરીશ આ પ્રમાણે, મળ્લમાણે = માનતો, જસ્સ વિ ય ણં = જે કોઈને માટે પણ તે એવું, કરેઙ્ = અહિત કરે છે, સંગેણં અલ્લં = સંગ કરવો જોઈએ નહિ, વા = અને, સે = તેનાથી, પ્રાણી હિંસાથી, કારેઙ્ = ચિકિત્સા કરાવે છે, એવં = આ રીતે, ણ જાયઙ્ = કલ્પતું નથી.

ભાવાર્થ :- હું જે કહું છું તે તમે જાણો અર્થાત્ આગળ કહેવામાં આવતા વિશેષ વિષયને પણ તમો સાંભળો અને સમજો. પોતાને ચિકિત્સા પંડિત કહેવડાવતા કેટલાક વૈદ્ય, સાવધ ચિકિત્સામાં પ્રવૃત્ત હોય છે. તેઓ ચિકિત્સા માટે અનેક જીવોની હિંસા કરે છે, ઇદન ભેદન કરે છે, પ્રાણીઓના સુખનો નાશ કરે છે, વિશેષ નાશ કરે છે. તેઓ પ્રાણીનો વધ કરે છે. 'પહેલાં કોઈએ જે નથી કર્યું તેવું હું કરીશ' એમ માનતા તે કોઈની પણ ચિકિત્સા કરે છે. તેવા અજ્ઞાનીના સમાગમથી પણ દૂર જ રહેવું જોઈએ અને જે આવી ચિકિત્સા કરાવે છે, તે પણ અજ્ઞાની છે, તેનાથી પણ દૂર રહેવું જોઈએ. તેની સંગતિ કે સંપર્ક કરવો જોઈએ નહિ. અણગારને આવી કોઈ પણ ચિકિત્સા કરવી કે કરાવવી કલ્પતી નથી. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પાંચમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં હિંસાજન્ય ચિકિત્સાનો નિષેધ કર્યો છે. તેનું ત્રણ પ્રકારે સ્પષ્ટીકરણ થાય છે (૧) પૂર્વનાં સૂત્રોમાં કામ વિષયકનું વર્ણન હોવાથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કામચિકિત્સાને લક્ષ્યમાં લઈને કથન કર્યું હોય તેમ જણાય છે. કામવાસનાની તૃપ્તિ માટે મનુષ્ય અનેક પ્રકારની ઔષધિઓનું સેવન કરે છે, શરીરના અવયવો ઢીલા કે શક્તિક્ષીણ થવા પર અન્ય પશુઓના અંગ, ઉપાંગ—અવયવ લગાડીને કામસેવનની શક્તિને વધારવાની ઈચ્છા કરે છે. તે નિમિત્તે વૈદ્ય અનેક પ્રકારની હિંસા કરે છે. તેથી ચિકિત્સક અને ચિકિત્સા કરાવનાર બંને આ હિંસાના ભાગીદાર બને છે. સાધકને માટે આ પ્રકારની ચિકિત્સાનો અહીં નિષેધ કર્યો છે.

(૨) બીજો દષ્ટિકોણ વ્યાધિ ચિકિત્સા (રોગોપચાર)નો પણ છે.

શ્રમણ બે પ્રકારના છે— જિનકલ્પી અને સ્થવિરકલ્પી (૧) જિનકલ્પી શ્રમણ સંઘથી અલગ, સ્વતંત્ર, એકાકી રહી સાધના કરે છે. તે પોતાના શરીરની સાર સંભાળ, રોગોપચારાદિ કરતા નથી અને કરાવતા પણ નથી. (૨) સ્થવિરકલ્પી શ્રમણ સંઘ સાથે જીવન જીવે છે. સંયમયાત્રાનો સમાધિપૂર્વક નિર્વાહ કરવા માટે નિર્દોષ ભોજન અને નિર્દોષ ઔષધિ આદિનો ઉપયોગ કરીને સાધનાને જાળવી રાખે છે પરંતુ સ્થવિરકલ્પી શ્રમણ શરીરના મોહથી બીમારી આદિના નિવારણ માટે હિંસક કે દોષિત ચિકિત્સા કરાવતા

નથી. સૂત્રમાં તેનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે.

(૩) મંત્ર, તંત્રથી પણ કોઈ પણ પ્રકારની ચિકિત્સા કે પરપીડાકારી પ્રવૃત્તિ થાય, તે પ્રકારની ક્રિયા મુનિને કરવી, કરાવવી યોગ્ય નથી. સાધુ માટે આવી ચિકિત્સાનો નિષેધ કર્યો છે. આ રીતે મુનિને સાવધ ચિકિત્સાનો સૂત્રકારે નિષેધ કર્યો છે.

॥ અધ્યયન-૨/૫ સંપૂર્ણ ॥

બીજું અધ્યયન : છઠો ઉદ્દેશક

દોષની પરંપરા :-

૧ સે તં સંબુજ્ઞમાણે આયાણીયં સમુદ્ઘાએ તમ્હા પાવં કમ્મં જેવ કુજ્ઞા ણ કારવેજ્ઞા । સિયા તત્થ એગયરં વિપ્પરામુસઇ છસુ અણ્ણયરમ્મિ કપ્પઇ । સુહટ્ટી લાલપ્પમાણે સણ દુક્ખેણ મૂઠે વિપ્પરિયાસમુવેઇ ।

સણ વિપ્પમાણ પુઠો વયં પકુવ્વઇ જંસિમે પાણા પવ્વહિયા । પડિલેહાએ ણો ણિકરણયાએ । એસ પરિણ્ણા પવુચ્ચઇ કમ્મોવસંતિ ।

શબ્દાર્થ :- તં = તે પૂર્વે આપેલા ઉપદેશને, સંબુજ્ઞમાણે = સમજતાં, જાણતાં, આયાણીયં = સંયમને, સમુદ્ઘાએ = ગ્રહણ કરીને, સિયા = કદાચિત, જો, તત્થ = ત્યાં, એગયરં = કોઈ એક કાયનો પણ, વિપ્પરામુસઇ = આરંભ કરે છે, છસુ અણ્ણયરમ્મિ = છએમાંથી કોઈપણ કાયનો આરંભ, કપ્પઇ = કરે છે, સુહટ્ટી = વિષય સુખેચ્છુ, લાલપ્પમાણે = મન, વચન કાયાથી સાવધ ક્રિયા કરતો, સણ = પોતે કરેલા, દુક્ખેણ = કર્મ કૃત દુઃખથી, વિપ્પરિયાસમુવેઇ = વિપરીત ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે, સણ = પોતાના, વિપ્પમાણ = પ્રમાદના કારણે, પુઠો = પૃથક્-પૃથક્ રૂપે, વયં પકુવ્વઇ = પોતાના સંસારને વધારે છે, જંસિ = જે સંસારમાં, ઇમે = આ પ્રાણી, પવ્વહિયા = કષ્ટ પ્રાપ્ત કરે છે, પડિલેહાએ = જ્ઞાની આ જાણીને, ણો ણિકરણયાએ = શારીરિક, માનસિક કલેશ થાય તેવા કર્મો કરે નહિ, એસ = આ સાવધ નિવૃત્તિ જ, પરિણ્ણા = સાચું જ્ઞાન, પવુચ્ચઇ = કહેવાય છે, કમ્મોવસંતિ = કર્મ ઉપશાંત થાય છે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વે કહેલા વિષયને સમ્યક્ પ્રકારે જાણી સાધક સંયમ સાધનામાં સમુદ્યત બને ત્યાર પછી તે સંયમમાં સાવધાન રહી સ્વયં પાપ કરે નહિ, બીજા પાસે પાપ કરાવે નહિ અને તેની અનુમોદના પણ કરે નહિ. કદાચ પ્રમાદ કે અજ્ઞાનવશ જ્યારે તે કોઈ એક જીવકાયનો આરંભ કરે છે, ત્યારે તે છએ જીવકાયોમાંથી કોઈનો પણ સમારંભ કરે છે. તે સુખનો અભિલાષી વારંવાર સુખની ઈચ્છા કરે છે, પરંતુ સ્વકૃત કર્મોનાં કારણે અથવા કર્મોદય જન્ય દુઃખોનાં કારણે મૂઠ બની જાય છે અને વિષયાદિ સુખને બદલે

દુઃખને પ્રાપ્ત કરે છે. તે પોતાના અત્યંત પ્રમાદના કારણે જ અનેક યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. ત્યાં તે અત્યંત દુઃખ ભોગવે છે. સંસારમાં પ્રાણીઓ કષ્ટ પ્રાપ્ત કરે છે, તે જાણીને જ્ઞાની પુરુષ શારીરિક માનસિક કલેશ થાય તેવા કર્મ કરે નહીં.

સાવધ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ એ જ સાચું જ્ઞાન, વિવેક કહેવાય છે અને તેનાથી જ કર્મોની શાંતિ, મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જાણીને વિવેકી પુરુષ સાવધ કાર્યોનો ત્યાગ કરી દે.

વિવેચન :-

પૂર્વના ઉદ્દેશકોમાં પરિગ્રહ તથા કામની આસક્તિથી ગ્રસ્ત મનુષ્યની મનોદેશાનું વર્ણન કર્યું છે. આ સંદર્ભમાં અહીં કહ્યું છે— આસક્તિથી થનારાં દુઃખોને સમજીને સાધક કોઈ પણ પ્રકારનાં પાપકાર્ય કરે નહિ.

પાપકાર્ય નહિ કરવાના વિષયમાં ટીકાકારે પ્રસિદ્ધ અઢાર પાપસ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે તે ઉપરાંત મનના જેટલા પાપપૂર્ણ સંકલ્પો હોય તેટલા પાપ થઈ શકે છે. તેની ગણના કરવી શક્ય નથી. સાધક મનને પવિત્ર કરી લે તો પાપ સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી તે કોઈ પણ પ્રકારના પાપ કરે નહિ, પાપ કરાવે નહિ, પાપની અનુમોદના પણ કરે નહિ.

છસુ અણ્ણયરમ્મિ કપ્પહ :— આ સૂત્રમાં એક ગૂઢ આધ્યાત્મિક કોયડાને સ્પષ્ટ કર્યો છે. ક્યારેક સાધક પ્રમાદી બની જાય અને કોઈ એક જીવ નિકાયની હિંસા કરે ત્યારે તે એક જીવનિકાયની હિંસા કરનાર છકાયમાંથી કોઈની પણ હિંસા કરે છે. કેમ કે જ્યારે સાધકનાં ચિત્તમાં કોઈ એક જીવકાયની હિંસાનો સંકલ્પ થાય, તો અન્ય જીવકાયની હિંસા પણ તે કરી શકે છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે અખંડ અહિંસાની ચિત્તધારા જેની ખંડિત થઈ ગઈ હોય અને અહિંસાની પવિત્ર ચિત્તવૃત્તિ મલિન થઈ હોય, ત્યારે તે એક જીવકાયની હિંસા કરે અને બીજા પ્રતિ મૈત્રી અથવા કરુણા ભાવ રાખે એમ થવું અત્યંત કઠિન છે. એ સિવાય દરેક કાયની હિંસાની સાથે બીજી અનેક કાયની હિંસા, ત્રસકાયની હિંસા પણ સંભવિત છે.

બીજી અપેક્ષાએ 'છસુ' શબ્દથી પાંચ મહાવ્રત તથા છઠ્ઠું રાત્રિભોજન વિરમણવ્રત એવો અર્થ પણ થાય છે. તેમાં એમ સમજવું કે જો એક અહિંસાવ્રત ખંડિત થાય તો સત્યવ્રત પણ ખંડિત થાય. કારણ કે સાધકે હિંસા ત્યાગ આદિ સર્વની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય છે. એક પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનાર બીજી પ્રતિજ્ઞાનો પણ ભંગ કરી શકે છે, કારણ કે તેના વ્રતપાલનની નિષ્ઠા અને મનોબળમાં જ્યારે એકવાર એક વ્રત માટે ઢીલાશ આવી જાય તો પછી તેના બીજા વ્રતોમાં પણ શિથિલતા થવાની પૂરેપૂરી શક્યતા રહે છે. બીજી રીતે એમ પણ સમજી શકાય કે જ્યારે અહિંસા મહાવ્રત ખંડિત થાય તો પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતાં બીજું મહાવ્રત પણ દૂષિત થાય છે. જીવોના પ્રાણોને તેની આજ્ઞા વિના નાશ કરવાથી અને તે જીવોના શરીરને ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજું મહાવ્રત દૂષિત થાય. આ રીતે એક મહાવ્રત ખંડિત થતાં અનેક મહાવ્રત ખંડિત થાય છે.

એક પાપના સેવનથી સર્વ પાપો આવી જાય છે— **છિદ્રેષ્વનર્થાં બહુલી ભવન્તિ આ કથન**

અનુસાર એક છિદ્ર થતાં જ અનેક અવગુણ આવી જાય છે તેથી અહીં અહિંસાવ્રતની અખંડ—નિરતિચાર સાધનાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

જંસિ મે પાણા પવ્વહિયા :- આ સૂત્રનો બીજી રીતે ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે— **વિપ્પમાણ** = પ્રમાદ દૂર થવાથી, **પુઠ્ઠો** = પૃથક્ પૃથક્, **વયં** = વ્રતનું, **પકુવ્વહ** = પાલન કરે છે, **જંસિ** = જે, **મે** = મેં, **પાણાપવ્વહિયા** = પ્રાણીઓને પીડિત કર્યા છે, **પહિલેહા** = કોઈ પણ વિચારોથી, **ણો ણિકરણા** = તે કર્મોથી છુટકારો થઈ શકતો નથી, **એસ પરિણ્ણા પવુચ્ચહ** = આ પરિણા કહેવાય છે, બોધ—જાગૃતિ કહેવાય છે, **કમોવસંતિ** = તે જાગૃતિ ચારિત્ર મોહકર્મના ઉપશાંત થવાથી થાય છે.

ભાવાર્થ :- કોઈ સાધક પોતાનો પ્રમાદ દૂર થવા પર તે પુનઃ એક એક વ્રતની આરાધના કરે છે. તે વિચારે છે કે કોઈપણ વિચારણાથી કરેલી વિરાધનાથી બંધાયેલા કર્મ ભોગવ્યા વિના નષ્ટ થઈ શકતા નથી. આ પ્રકારે કર્મો ઉપશાંત થવાથી તેની વિચારણા વિરાધનાથી પુનઃ આરાધનામાં પરિવર્તિત થાય છે. તે પરિણા—પુનર્બોધ, જાગૃતિ કહેવાય છે.

મમત્વ અને લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ :-

૨ જે મમાઇયમઇં જહાઇ સે જહાઇ મમાઇયં । સે હુ દિટ્ટપહે મુણી જસ્સ ણત્થિ મમાઇયં । તં પરિણ્ણાય મેહાવી વિદિત્તા લોગં, વંતા લોગસણ્ણં, સે મઇમં પરક્કમેજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- જે મમાઇયમઇં = જે પુરુષ મમત્વબુદ્ધિને, જહાઇ = છોડે છે, મમાઇયં = મમત્વને, સ્વીકૃત પરિગ્રહને, દિટ્ટપહે = મોક્ષમાર્ગને જોનાર, વિદિત્તા લોગં = લોક સ્વરૂપને જાણીને, લોગસણ્ણં = લોકસંજ્ઞાને, વંતા = છોડીને, મઇમં = મતિમાન પુરુષ, પરક્કમેજ્જાસિ = સંયમ પાલન કરે, સંયમ અનુષ્ઠાનમાં પરાક્રમ કરે.

ભાવાર્થ :- જે મમત્વ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે તે મમત્વ—પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ તે જ અપરિગ્રહી થાય છે.

જેણે મમત્વનો ત્યાગ કરી દીધો છે તે જ સત્યપથનો દષ્ટા—મોક્ષ માર્ગને જોનાર, સમજનાર મુનિ છે. આ જાણીને મેઘાવી લોક સ્વરૂપને જાણે, લોક સંજ્ઞાનો—સંસાર પ્રવાહની રચિનો ત્યાગ કરે તથા સંયમમાં પુરુષાર્થ કરે. વાસ્તવમાં તે જ જ્ઞાનીપુરુષ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં મમત્વ બુદ્ધિ અને લોકસંજ્ઞાથી મુક્ત થવાની વાત કહી છે. મમત્વ—મૂર્છા તેમજ આસક્તિ બંધનનું મુખ્ય કારણ છે. પદાર્થના સંયોગ માત્રથી ચિત્ત મલિન થતું નથી અને કર્મ બંધન પણ

થતું નથી પરંતુ પદાર્થની સાથે જ્યારે મમત્વ બુદ્ધિ જોડાઈ જાય છે ત્યારે તે પદાર્થ પરિગ્રહરૂપ બને છે અને તેનાથી કર્મ બંધાય છે. માટે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—જે મમત્વબુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે તે સંપૂર્ણ મમત્વ અથવા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી શકે છે. પરિગ્રહના ત્યાગી જ વાસ્તવમાં સત્ય માર્ગના જોનારા છે. તેઓ કેવળ માર્ગને જાણનારા જ હોય તેમ નહિ પરંતુ તે માર્ગ ઉપર ચાલનારા પણ હોય છે. આ તથ્યનો અહીં સંકેત કર્યો છે.

લોકને જાણવાનો આશય એ છે કે સંસારમાં પરિગ્રહ તથા હિંસાના કારણે જ સર્વ દુઃખ તેમજ પીડાઓ થાય છે તથા સંસારનું પરિભ્રમણ વધે છે.

લોગસર્ણ :- લોક સંજ્ઞાના ત્રણ અર્થ છે—(૧) આહાર, ભયાદિ દશ પ્રકારની લોકસંજ્ઞા. (૨) યશકામના, અહંકાર, પ્રદર્શનની ભાવના, મોહ, વિષયાભિલાષા, વિચાર—મૂઢતા, ગતાનુગતિક વૃત્તિ આદિ. (૩) મનકલ્પિત લૌકિક રિવાજ, જેમ કે કૂતરો યજ્ઞરૂપ છે, બ્રાહ્મણ દેવરૂપ છે, અપુત્રની ગતિ નથી.

આ ત્રણેય પ્રકારની સંજ્ઞાઓ— વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાનું ધ્યેય અહીં અપેક્ષિત છે. 'લોક સંજ્ઞાષ્ટક'માં આ વિષય ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરતા આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—

લોકસંજ્ઞોઞ્ઞિતઃ સાધુઃ પરબ્રહ્મ સમાધિમાન્ ।

સુખમાસ્તે ગતદ્રોહ, મમતા મત્સરજ્વરઃ ॥૮॥ (અભિ. રાજે. કોશ ભા. ૬. પૃ. ૭૪૧ 'લોગસર્ણા.')

અર્થ— શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ સમાધિમાં સ્થિત, દ્રોહ, મમતા, (દ્વેષ તેમજ રાગ) ઈર્ષ્યારૂપ તાવથી રહિત અને લોક સંજ્ઞાથી મુક્ત સાધુ સંસારમાં સુખપૂર્વક રહે છે.

અરતિ-રતિ-વિવેક :-

૩ **નારઈં સહઈ વીરે, વીરે ણો સહઈ રઈં ।**

જમ્હા અવિમણે વીરે, તમ્હા વીરે ણ રજ્જઈ ॥૧॥

સદ્દે ફાસે અહિયાસમાણે, ણિવિંદ ણંદિં ઇહ જીવિયસ્સ ।

મુણી મોણં સમાદાય, ધુણે કમ્મસરીરગં ॥૨॥

પંતં લૂહં સેવંતિ, વીરા સમત્તદંસિણો ।

એસ ઓહંતરે મુણી, તિણ્ણે મુત્તે વિરે વિયાહિએ ॥૩॥ ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- અરઈં = સંયમમાં અરતિને, ણ સહઈ = સહન કરતા નથી અર્થાત્ સંયમમાં અરતિ કરતા નથી, રઈં = અસંયમમાં રતિને, ણો સહઈ = સહન કરે નહિ, જમ્હા = જેનાથી, કારણકે, અવિમણે = મન દૂષિત ન થાય, સ્વસ્થ મનવાળા રહે, તમ્હા = તેથી, ણ રજ્જઈ = શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્ત થતા નથી,

સદ્દે ફાસે = શબ્દોના સ્પર્શને, અહિયાસમાણે = સહન કરતાં, ઇહ = આ લોકમાં, ણિવિદ = નિવૃત્ત થાય, ત્યાગ કરે, ણંદિં = આનંદ, વિષયાનંદને, જીવિયસ્સ = અસંયમી જીવનમાં, મુણી મોણં = મુનિ સંયમને, સમાદાય = સ્વીકારીને, ધૂણે = ખંભેરે, કમ્મસરીરગં = કર્મ-કાર્મણ શરીરને, પંતલૂહં = નીરસ, રૂક્ષ આહારને, સેવંતિ = સેવે છે, સમ્મત્તદંસિણો = સમત્વદર્શી, ઓહંતરે = તરી જાય છે, તિણ્ણે = સંસાર સાગરને તીર્ણ, મુત્તે = મુક્ત, વિરણ = વિરત, વિયાહિણ = કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- વીર સાધક સંયમમાં ઉત્પન્ન થયેલ અરુચિને સહન કરતા નથી અને બાહ્ય પદાર્થોમાં થતી રતિ-રુચીને પણ સહન કરતા નથી, કારણ કે વીર સાધક અન્યમનસ્ક થતા નથી, શાંત સ્વસ્થ ચિત્તવાળા હોય છે. વીર સાધક કોઈ પદાર્થ ઉપર રાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવા દેતા નથી.

શબ્દ, સ્પર્શ આદિ જન્ય કષ્ટોને સહન કરતા હે મુનિ ! ઈહલૌકિક પુદ્ગલ જન્ય આનંદથી નિવૃત્ત થા, નિર્વેદ ભાવને પામ. હે મુનિ ! સંયમને ગ્રહણ કરીને કર્મશરીરને ખંભેરી નાખ.

તે સમત્વદર્શી વીર સાધક સમભાવ પૂર્વક લૂખો-સૂકો નીરસ આહાર કરે છે. આવા રૂક્ષ આહારી તેમજ સમત્વસેવી મુનિ જન્મ મરણરૂપ સંસાર પ્રવાહને તરી જાય છે, તે જ વાસ્તવમાં તીર્ણ, મુક્ત અને વિરત કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં સાધકને સમત્વદર્શી, શાંત અને મધ્યસ્થ બનવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. રતિ અરતિથી મુક્ત થઈ સ્વસ્થચિત્તથી સફળ સાધના કરવાની પ્રેરણા આપી છે.

અરહં, રહં :- રતિ અને અરતિ માનવના અંતઃકરણમાં ઘુપાયેલી નિર્બળતા છે. રાગદ્વેષની વૃત્તિઓના જામેલા ગાઢ કે સૂક્ષ્મ સંસ્કાર જ મનુષ્યને મોહક વિષયો તરફ ખેંચે છે તેમજ પ્રતિકૂળ વિષયોનો સમાગમ થાય ત્યારે ચંચળ બનાવી દે છે.

અહીં અરતિનો અર્થ છે સંયમ સાધનામાં, તપશ્ચર્યામાં, સેવામાં, સ્વાધ્યાય આદિમાં ઉત્પન્ન થતી અરુચિ તેમજ અનિચ્છા. આ પ્રકારની અરુચિ સંયમ સાધના માટે બાધક છે.

રતિનો અર્થ છે- શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ આદિ મોહક વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્તની પ્રસન્નતા-રુચિ અથવા આકર્ષણ.

અરતિ અને રતિ બંને મનોવૃત્તિઓથી સંયમ સાધના ખંડિત અને નષ્ટ થઈ શકે છે તેથી વીર, પરાક્રમી, ઈન્દ્રિય વિજેતા સાધક પોતાનું અનિષ્ટ કરનારી આવી વૃત્તિઓને સહન કરે નહીં અથવા તેની ઉપેક્ષા કરે નહિ.

સદ્દે ફાસે :- પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં પહેલા અને છેલ્લા વિષયનું કથન કરીને વચ્ચેના રૂપ, રસ, ગંધ ત્રણેય વિષયો તેમાં સમાવ્યા છે. આ વિષયો ક્યારેક મધુર-મોહકરૂપમાં મનને લલચાવે છે તો

ક્યારેક અપ્રિયરૂપમાં આવી ચિત્તમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે છે. સાધક પ્રિય-અપ્રિય, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ બંને પ્રકારના સ્પર્શોના અનુભવમાં સમભાવ રાખે છે.

સાધક પ્રિયમાં રતિ, અપ્રિયમાં અરતિ તથા પ્રસન્નતા કે ખિન્નતા લાવ્યા વિના સમભાવમાં રહે. આ વિષયો જ સંયમી જીવનમાં પ્રમાદનું કારણ બને છે, તેથી તેના પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવાનો સંકેત કર્યો છે.

મોળં :- મૌનના બે અર્થ કરી શકાય છે, મૌન-મુનિનો ભાવ એટલે **સંયમ** અથવા મુનિ જીવનનો મૂળ આધાર-જ્ઞાન.

ધુળે કમ્મસરીરંગં :- રાગદ્વેષથી ઉત્પન્ન કર્મ (કાર્મણ) શરીરને જ્યાં સુધી ક્ષીણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ ઔદારિક શરીરને ક્ષીણ કરવાથી કોઈ લાભ થતો નથી. સાધનાનું લક્ષ્ય બિંદુ કાર્મણ શરીર-આઠ પ્રકારના કર્મને ક્ષીણ કરવાનું છે. આ ઔદારિક સંયમનું સાધન માત્ર છે, તેથી તેના પ્રત્યે મમત્વ ન રાખે અને સરસ તથા મધુર આહારથી તેને પુષ્ટ પણ ન કરે. એ વાતનો ખુલાસો કરતા કહ્યું છે કે- **પંતં લૂહં સેવંતિ**- સાધકે શરીરથી ધર્મસાધના કરવાની છે, તેના માટે લૂખો સૂકો, નિર્દોષ વિધિથી જે આહાર મળે તે વાપરે.

સમત્તદંસિણો ની જગ્યાએ **સમ્મત્તદંસિણો** પાઠ પણ મળે છે. શીલાંકાચાર્યે તેનો પહેલો અર્થ 'સમત્વદર્શી તથા વિકલ્પે બીજો અર્થ, સમ્યક્ત્વદર્શી કર્યો છે. (૧) નીરસ ભોજનમાં 'સમભાવ'નો અવસર હોવાથી સમત્વદર્શી અર્થ વધારે યોગ્ય લાગે છે. સમત્વદર્શીમાં પણ સર્વભાવો સમાઈ જાય છે. (૨) સમ્યક્ત્વદર્શી વાસ્તવમાં સંસાર સમુદ્રને તરી ચૂક્યા છે, કારણ કે સમ્યક્ત્વની ઉપલબ્ધિ સંસાર પ્રવાહને તરવાનું નિશ્ચિત કારણ છે.

કુસાધુ તથા કુશાળજ્ઞાની સાધક :-

૪ **દુવ્વસુમુળી અણાણા, તુચ્છા ગિલાઈ વત્તણ । એસ વીરે પસંસિણ અચ્ચેઈ લોગસંજોગં । એસ ણાણ પવુચ્ચઈ । જં દુક્ખં પવેઈયં ઇહ માણવાણં તસ્સ દુક્ખસ્સ કુસલા પરિણ્ણમુદાહરંતિ, ઇતિ કમ્મં પરિણ્ણાય સવ્વસો ।**

શબ્દાર્થ :- દુવ્વસુમુળી = સંયમ ધનથી રહિત નબળા સાધુ, અણાણા = ભગવાનની આજ્ઞા નહિ પાળનાર, તુચ્છા = સામાન્ય કષ્ટોમાં, જ્ઞાનાદિથી શૂન્ય, ગિલાઈ = ઝલાનિ, ખેદ, કષ્ટાનુભૂતિ, વત્તણ = પામે છે.

એસ = આ (ભગવાનની આજ્ઞાના આરાધક), **વીરે** = વીર-કર્મોનો ક્ષય કરવામાં સમર્થ હોય છે તે, **અચ્ચેઈ** = ઉલ્લંઘન કરે છે, **લોગસંજોગં** = લોકના સંયોગો, દુનિયાની જંજાળ, **ણાણ** = જ્ઞાતા, ન્યાય માર્ગ, **પવુચ્ચઈ** = કહેવાય છે.

ઇહ = આ સંસારમાં, **જં દુક્ખં** = જે દુઃખ, **માણવાણં** = મનુષ્યોનું, **પવેઈયં** = કહ્યું છે, **તસ્સ**

દુઃખસ્સ = તે દુઃખને, **કુસલા** = કુશળ પુરુષ, **પરિણ્ણ** = જાણીને, તેનો ત્યાગ કરવાનો, **ઉદાહરંતિ** = ઉપદેશ આપે છે, **ઇતિ** = આ રીતે, **કમ્મ** = કર્મને, **પરિણ્ણાય** = જાણીને, **સવ્વસો** = સર્વથા અર્થાત્ ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી ત્યાગ કરે.

ભાવાર્થ :- જે પુરુષ વીતરાગની આજ્ઞાનું પાલન કરતા નથી તે સંયમ ધન- જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયથી રહિત 'દુર્વસુ' છે. તે સંયમની સામાન્ય વિધિઓ અને નિયમોનાં પાલન કરવામાં પણ ગ્લાની-કષ્ટનો અનુભવ કરે છે.

તે વીર પુરુષ સર્વત્ર પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરે છે, જે લોક સંયોગ ધન, પરિવારાદિ જંજાળથી દૂર થઈ જાય છે, મુક્ત બની જાય છે. તે જ વાસ્તવમાં ન્યાયમાર્ગને, મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરનારા 'જ્ઞાતા' કહેવાય છે.

આ સંસારમાં મનુષ્યોનાં જે દુઃખ કે દુઃખના કારણ કહ્યાં છે, તેનાથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કુશળ પુરુષ દેખાડે છે. આ રીતે કર્મ તથા કર્મનાં કારણોને જાણીને સાધક તેનો સર્વથા ત્યાગ કરે, સંયમગ્રહણ કરે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નબળા અને વીર બંને પ્રકારના સાધકનો પરિચય આપેલ છે. જે સાધક વીતરાગની આજ્ઞાની આરાધના કરતા નથી અર્થાત્ આજ્ઞાનુસાર સારી રીતે આચરણ કરતા નથી તે જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયરૂપ ધનથી ગરીબ બની જાય છે. જિનશાસનમાં વીતરાગ આજ્ઞાની આરાધનાને જ સંયમની આરાધના માનેલ છે. **આણાણમામગં ધમ્મં**— આદિ વચનોમાં આજ્ઞા અને ધર્મનું સહ અસ્તિત્વ બતાવ્યું છે.

જ્યાં આજ્ઞા છે ત્યાં ધર્મ છે, જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં આજ્ઞા છે. આજ્ઞાથી વિપરીત આચરણનો અર્થ છે— સંયમ વિરુદ્ધ આચરણ. જે વીતરાગની આજ્ઞાના આરાધક છે તે સર્વત્ર પ્રશંસાને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ વાસ્તવમાં વીર હોય છે. તે ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં ક્યારેય અચકાતા નથી. તેની વાણીમાં સત્યનો પ્રભાવ ગૂંજે છે.

અચ્ચેઈ લોગસંજોગં :- વીર સાધક ધર્માચરણ કરતાં સંસારના સંયોગો—બંધનોથી મુક્ત થઈ જાય છે. સંયોગના બે પ્રકાર છે— (૧) બાહ્ય સંયોગ—ધન, મકાન, પુત્ર પરિવારાદિ. (૨) આભ્યંતર સંયોગ—રાગ, દ્વેષ, કષાય, આઠ પ્રકારના કર્માદિ. આજ્ઞાના આરાધક સંયમી આ બંને પ્રકારના સંયોગોથી મુક્ત થાય છે.

એસ ણાણ :- આ શબ્દના બે અભિપ્રાય છે. (૧) આ ન્યાય માર્ગ છે (સન્માર્ગ છે). તીર્થંકરો દ્વારા પ્રરૂપિત માર્ગ છે. સૂયગડાંગ સૂત્રમાં— **નેઆડયં સુયક્ખાયં તેમજ સિદ્ધિપહં જેઆડયં ધુવં** । પદ દ્વારા સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનું તથા મોક્ષ સ્થાનનું સૂચન કર્યું છે. (૨) **એષ નાયક** —આજ્ઞામાં ચાલનાર મુનિ, મોક્ષ માર્ગની તરફ લઈ જનારા નાયક, જ્ઞાની કહેવાય છે

જં દુઃખં પવેઈયં :- દુઃખ શબ્દથી દુઃખનાં કારણોને પણ ગ્રહણ કર્યાં છે. દુઃખનાં કારણો રાગદ્વેષ છે અથવા રાગ, દ્વેષાત્મક વૃત્તિથી બદ્ધ કર્મ પણ દુઃખના કારણ છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ.૩૨. ગા.૭ અનુસાર

જન્મ અને મરણ એ દુઃખ છે અને જન્મ મરણનું મૂળ કર્મ છે, તેથી કર્મ જ વાસ્તવમાં દુઃખ છે. કુશળ પુરુષ= તીર્થંકર આ દુઃખની પરિણા કહે છે અર્થાત્ દુઃખથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવે છે.

इति कम्मं परिण्णाय सव्वसो :- સાધક કર્મને અર્થાત્ દુઃખનાં સમસ્ત કારણોને સારી રીતે જાણીને તે કારણોનો સર્વથા ત્યાગ કરે, સંયમ સ્વીકાર કરે.

આત્મદર્શી સાધક :-

૫ જે અણ્ણદંસી સે અણ્ણારામે, જે અણ્ણારામે સે અણ્ણદંસી ।

શબ્દાર્થ :- અણ્ણદંસી = અન્ય તરફ દષ્ટિ ન રાખનારા, વસ્તુ તત્ત્વને યથાર્થરૂપે જાણનારા, અણ્ણારામે = આત્મરમણ કરનારા મોક્ષમાર્ગથી બહાર રમણ કરતા નથી, અણ્ણારામે = મોક્ષમાર્ગમાં રમણ કરે છે, અણ્ણદંસી = વસ્તુસ્વભાવને યથાર્થરૂપે જાણે છે, અન્ય તરફ દષ્ટિ રાખતા નથી.

ભાવાર્થ :- જે અન્ય તરફ દષ્ટિ રાખતા નથી તે આત્મરમણ કરનાર છે. જે આત્મરમણ કરનારા છે તે ક્યારેય પરદોષ દષ્ટિ રાખતા નથી અથવા જે પુરુષ અનન્ય(આત્મા)ને જુએ છે, તે અનન્ય(આત્મા)માં રમણ કરે છે. જે અનન્યમાં રમણ કરે છે તે અનન્યને જુએ છે.

વિવેચન :-

અણ્ણદંસી અણ્ણારામે :- આ બંને શબ્દો આધ્યાત્મિક રહસ્યને બતાવે છે. અધ્યાત્મ ભાષામાં ચેતનને 'સ્વ' અને જડ ને 'પર' કહે છે. પરિગ્રહ, વિષય, કષાય આદિ સર્વ અન્ય છે. જે અન્ય નથી તે અનન્ય અર્થાત્ ચેતનનું સ્વરૂપ, આત્મ સ્વભાવ તે અનન્ય છે. આત્મરમણ તેમજ આત્મદર્શનનો આ ક્રમ છે કે જે પહેલાં આત્મદર્શન કરે છે તે પછી આત્મરમણ કરે છે. જે આત્મરમણ કરે છે તે અતિ નજીકથી, સૂક્ષ્મતાથી તેમજ તન્મયતાથી સંપૂર્ણ રીતે આત્મદર્શન કરી લે છે.

રત્નત્રયની ભાષામાં એમ કહેવાય કે આત્માને જાણવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને તેની શ્રદ્ધા કરવી, તે સમ્યગ્દર્શન છે અને આત્મામાં રમણ કરવું તે સમ્યક્ચારિત્ર છે.

પરદષ્ટિની અપેક્ષાએ આ સૂત્રોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે— જે બીજાના દોષોને જોતા નથી તે આત્મરમણ કરી શકે છે. જે સ્વમાં જ રમણ કરે છે તેને બીજાના જીવનને જોવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પરદોષ દર્શનની વૃત્તિને ત્યાગીને સ્વદોષ દર્શનની વૃત્તિને મુખ્ય કરનાર સાધક સાચા આત્મદષ્ટા બની શકે છે.

કુશળ ઉપદેષ્ટા :-

૬ જહા પુણ્ણસ્સ કત્થઈ તહા તુચ્છસ્સ કત્થઈ । જહા તુચ્છસ્સ

કત્થઈ તહા પુણ્ણસ્સ કત્થઈ । અવિ ય હણે અણાઈયમાણે । એત્થં પિ જાણ સેયં તિ ણત્થિ । કેડયં પુરિસે, કં ચ ણણ । એસ વીરે પસંસિણ જે બદ્ધે પડિમોયણ, ઉઢ્ઢં અહં તિરિયં દિસાસુ ।

શબ્દાર્થ :- જહા = જે રીતે, પુણ્ણસ્સ કત્થઈ = પુણ્યવાનને ધર્મ કહે છે, બોધ આપે છે, તહા = તેવી જ રીતે, તુચ્છસ્સ કત્થઈ = તુચ્છને—પુણ્યહીન વ્યક્તિને કહે છે, બોધ આપે છે, અવિ ય = જો કદાચ, અણાઈયમાણે = અપમાનિત થતાં રાજા આદિ, હણે = દંડ દે, સાધુને મારે, એત્થં પિ જાણ = આ પણ જાણવું જોઈએ કે જાણ્યા વિના ઉપદેશ આપવો, સેયં તિ ણત્થિ = શ્રેયસ્કર નથી, કેડયં પુરિસે = આ પુરુષ કોણ છે, ચ = અને, કં = કોને, ણણ = નમસ્કાર કરે છે.

ભાવાર્થ :- આત્મદર્શી સાધક જેવી રીતે પુણ્યવાન વ્યક્તિને ધર્મોપદેશ કરે છે તેવી જ રીતે તુચ્છ—સામાન્ય વ્યક્તિને પણ ધર્મોપદેશ કરે છે અને જે રીતે સામાન્ય વ્યક્તિને ધર્મોપદેશ કરે છે તેવી જ રીતે પુણ્યવાનને પણ ધર્મોપદેશ કરે છે.

ક્યારેક ધર્મોપદેશ કાળમાં કોઈ વ્યક્તિ કે શ્રોતા તેના સિદ્ધાંતનો અનાદર થાય તો ધર્મકથા કરનારને મારવા લાગે છે. ઉપદેશની વિધિ જાણ્યા વિના ધર્મકથા કરવી તે કલ્યાણકારી નથી તેમ જાણવું જોઈએ. ધર્મોપદેશ દેનારે પહેલાં એ જાણી લેવું જોઈએ કે આ વ્યક્તિ(શ્રોતા) કોણ છે? કયા દેવને કે કયા સિદ્ધાંતને માને છે?

તે વીર પ્રશંસાને યોગ્ય છે જે યોગ્ય ધર્મકથા કહીને ઊંચી, નીચી અને તિરછી દિશાઓમાં રહેલ કર્મથી બંધાયેલા માનવીને મુક્ત કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ધર્મકથા કરનારની કુશળતાનું વર્ણન કર્યું છે. તત્ત્વજ્ઞ ઉપદેશક નિર્ભય બની સમભાવપૂર્વક ઉપદેશ કરે છે. ઉપસ્થિત શ્રોતા સમૂહમાં કોઈ ધનાદિથી સંપન્ન હોય અથવા કોઈ ગરીબ કે સામાન્ય હોય, ધર્મનો મર્મ સમજાવવામાં સાધકને ભેદભાવ હોતો નથી. તે નિર્ભયી, નિસ્પૃહી અને યથાર્થવાદી બની સમાનરૂપે ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે.

પુણ્ણસ્સ :- 'પૂર્ણસ્ય' અર્થ પણ કરી શકાય છે. પૂર્ણની વ્યાખ્યા ટીકામાં આ પ્રમાણે છે—

જ્ઞાનૈશ્વર્ય- ધનોપેતો જાત્યન્વયબલાન્વિત : ।

તેજસ્વી મતિવાન્ ધ્યાતઃ પૂર્ણસ્તુચ્છો વિપર્યયાત્ ।।

જે વ્યક્તિ જ્ઞાન, પ્રભુતા, ધન, જાતિ અને બળથી યુક્ત હોય, તેજસ્વી હોય, બુદ્ધિમાન હોય પ્રખ્યાત હોય તેને 'પૂર્ણ' કહેલ છે. તેનાથી વિપરીત જે છે તેને તુચ્છ—અપૂર્ણ સમજવા જોઈએ.

સૂત્રના પ્રથમ વિભાગમાં વક્તાની નિસ્પૃહતા તથા સમભાવને કહ્યા છે પરંતુ પછીના ચરણમાં

બૌદ્ધિક કુશળતા દર્શાવી છે. વક્તા સમયને જાણનારા અને શ્રોતાના મનને સમજનારા હોવા જોઈએ. વક્તાએ શ્રોતાની યોગ્યતા, તેની વિચારધારા અને તેના સિદ્ધાંતને તથા સમયની ઉપયુક્તતાને સમજવી આવશ્યક છે. તે દ્રવ્યથી અવસર ઓળખે, ક્ષેત્રથી આ નગરમાં કયા ધર્મ-સંપ્રદાયનો પ્રભાવ છે તે જાણે, કાળથી પરિસ્થિતિ ઓળખે તથા ભાવથી શ્રોતાના વિચારો તેમજ માન્યતાઓનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરે.

આ પ્રકારનું કુશળ નિરીક્ષણ કર્યા વિના જ જો વક્તા ધર્મકથા કરે તો ક્યારેક શ્રોતા પોતાના સંપ્રદાય અથવા માન્યતાઓનું અપમાન સમજી વક્તાને મારે તો ધર્મની વૃદ્ધિના બદલે કલેશ વધી જાય છે માટે આ પ્રકારની ઉપદેશ કુશળતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના ઉપદેશ ન આપવો એ જ કલ્યાણકારી છે. યોગ્ય વિધિ વિના તેમજ કુશળતાના અભાવમાં કોઈપણ કાર્ય કરવું તે ઉચિત નથી.

ટીકાકારે ચાર પ્રકારની ધર્મકથાઓનું કથન કર્યું છે—આક્ષેપણી, વિક્ષેપણી, સંવેગની અને નિર્વેદની બહુશ્રુત વક્તા આ ચારે ય પ્રકારની કથા કરી શકે છે. અલ્પજ્ઞાની ફક્ત સંવેગની (મોક્ષની અભિલાષા જાગૃત કરે તેવી) તથા નિર્વેદની (વૈરાગ્ય પ્રધાન) કથા જ કરે, તે આક્ષેપણી (સ્વસિદ્ધાંત મંડન કરનારી) તથા વિક્ષેપણી (પર સિદ્ધાંતનું નિરાકરણ કરનારી) કથા કરે નહિ.

બદ્ધે પડિમોય :- અહીં કુશળ વક્તાનું વર્ણન કર્યું છે. તે કુશળ ધર્મકથાકાર વિષયાસક્ત મનુષ્યોને બોધ આપીને મુક્તિ માર્ગમાં આગળ વધારે છે. વાસ્તવમાં બંધનથી મુક્ત થવું એ આત્માના પુરુષાર્થથી જ સંભવે છે પરંતુ ધર્મકથાકાર તેમાં પ્રેરક બને છે, માટે તેને એક નયથી '**બંધ પ્રતિ મોચક**' કહેવાય છે.

પ્રજ્ઞા સંપન્ન પુરુષનો વિવેક :-

૭ સે સવ્વઓ સવ્વપરિણાચારી ણ લિપ્પઇ છળપણ વીરે । સે મેહાવી અણુઘાયણસ્સ ખેયણ્ણે જે ય બંધપમોક્ખમણ્ણેસી । કુસલે પુણ ણો બદ્ધે ણો મુક્કે । સે જં ચ આરભે, જં ચ ણારભે, અણારહ્હં ચ ણારભે । છળં છળં પરિણાય લોગસણ્ણં ચ સવ્વસો ।

શબ્દાર્થ :- સે સવ્વઓ = તે પુરુષ સર્વકાળમાં સર્વ પ્રકારથી, સવ્વપરિણાચારી = સર્વ પ્રકારની વિવેક બુદ્ધિથી આચરણ કરનાર, ણ લિપ્પઇ = લેપાતા નથી, છળપણ = હિંસાથી.

અણુઘાયણસ્સ = કર્મોનો નાશ કરવામાં, ખેયણ્ણે = કુશળ છે, બંધપમોક્ખં = બંધનથી મુક્ત થવાના ઉપાયનું, અણ્ણેસી = શોધન કરે છે, પુણ = વળી, ણો બદ્ધે = કર્મોથી બંધાતા નથી, ણો મુક્કે = કોઈપણ રીતે સંયમનો ત્યાગ કરતા નથી, સે = તે કુશળ પુરુષ, જં ચ આરભે = જે આચરણ કરવા યોગ્ય છે તેનું જ આચરણ કરે છે, જં ચ ણારભે = જે આચરણ કરવા યોગ્ય નથી તેનું આચરણ કરતા નથી, અણારહ્હં ચ ણારભે = અને જેનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે તેનું ક્યારે ય આચરણ કરતા નથી.

છળં છળં = જે જે કાર્યોથી હિંસા થાય છે તેને, પરિણાય = જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ,

લોગસર્ણ = લોકસંજ્ઞા, વિષય સુખની ઈચ્છા અને પરિચય, **સર્વસો** = સર્વથા—ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :- જે વીર(સાધક) સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ વિવેકજ્ઞાન સાથે સંયમ પાલન કરે છે તે હિંસાના સ્થાનોથી લેપાતા નથી.

જે કર્મોના બંધનથી મુક્ત થવાના ઉપાયને શોધનાર છે, તે બુદ્ધિમાન કર્મોને દૂર કરવામાં નિપુણ છે. કુશલ પુરુષ કર્મોથી બંધાતા નથી અને સંયમને ક્યારેય છોડતા નથી. તે સાધક જે આચરણ કરવા યોગ્ય છે તેનું જ આચરણ કરે છે, જે આચરણ કરવા યોગ્ય નથી તેનું આચરણ કરતા નથી અને જેનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે તેનું ક્યારેય આચરણ કરતા નથી. જે જે કાર્યોથી હિંસા થાય છે તેને જાણીને તથા લોકસંજ્ઞાને જાણીને તેનો સર્વથા ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી ત્યાગ કરે અથવા સર્વ પ્રકારનાં પાપ કાર્યોને જાણીને સમજીને તેનો ત્યાગ કરે, સંયમ સ્વીકાર કરે.

વિવેચન :-

અણુઘાયણસ્સ ચ્ચેયણ્ણે :- આ પદના બે અર્થ છે. (૧) કર્મપ્રકૃતિનાં મૂળ તેમજ ઉત્તરભેદોને જાણીને તેનો નાશ કરવાનો ઉપાય જાણનારા. (૨) ઉદ્ઘાત શબ્દ 'ઉદ્' અને 'ઘાત' આ બે શબ્દોથી બનેલ છે, તેમાં ઘાત એ હિંસાવાચક શબ્દ છે. તેથી અન્+ઉદ્+ઘાત = અનુદ્ઘાત તેનો અર્થ અહિંસા અથવા સંયમ પણ થાય છે. સાધક અહિંસા તેમજ સંયમના રહસ્યોને સારી રીતે જાણે છે તેથી તે અનુદ્ઘાતનો ખેદજ કહેવાય છે.

બંધપ્પમોક્ખમણ્ણેસી :- આ પદનો પાછલા પદ સાથે સંબંધ છે કે— જે કર્મોના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને અથવા અહિંસાના સંપૂર્ણ રહસ્યને જાણે છે તે બંધનથી મુક્ત થવાના ઉપાયોનું આચરણ પણ કરે છે.

કુસલે પુણ્ણો બદ્ધે :- આ વાક્ય પણ રહસ્યાત્મક છે. આનો અર્થ બે પ્રકારે થાય છે. (૧) કુશળ પુરુષ કર્મોનો બંધ કરતા નથી અને પોતે ગ્રહણ કરેલા સંયમને છોડતા પણ નથી. (૨) કર્મનું જ્ઞાન અથવા મુક્તિની શોધ આ બંને આચરણો ઇચ્છસ્થ સાધકના છે. જે કેવળી બની જાય છે તેઓએ ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કર્યો હોવાથી, તે સર્વથા બદ્ધ હોતા નથી અને ચાર ભવોપગ્રાહી કર્મ શેષ હોવાથી તેઓ સર્વથા મુક્ત પણ નથી.

કુસલે નો અર્થ છે— ધર્મકથા કરવામાં દક્ષ, ઈન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, જુદા જુદા સિદ્ધાંતોના પારગામી, પરીષદ વિજેતા તથા દેશકાળના જ્ઞાતા મુનિ 'કુશળ' કહેવાય છે.

છણ્ણં છણ્ણં :- આ શબ્દનો બે વાર ઉપયોગ થયો છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે લોકમાં જેટલા પણ હિંસાના કાર્યો છે તથા હિંસાનાં કારણો છે, તેનો ત્યાગ કરવો. લોક સંજ્ઞાને સંપૂર્ણરૂપે જાણીને તેનો પણ ત્યાગ કરવો.

આ સૂત્રમાં અતિ સંક્ષિપ્ત સૂત્ર શૈલીના કારણે **બદ્ધે, મુક્કે, આરભે, ણારભે** શબ્દોના અર્થમાં અંતર છે તેને ધ્યાનથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અજ્ઞાની માટે ઉપદેશની આવશ્યકતા :-

૮ **उद्देशो पासगस्स णत्थि । बाले पुण णिहे कामसमणुण्णे असमियदुक्खे दुक्खी दुक्खाणमेव आवट्टं अणुपरियट्टइ । त्ति बेमि ।**

॥ छट्टो उद्देशो समत्तो ॥ बिइयं अज्झयणं समत्तं ॥

શબ્દાર્થ :- उद्देशो = ઉપરોક્ત ઉપદેશ, ઉદ્દેશ્યની આવશ્યકતા, पासगस्स = જ્ઞાનવાન, આત્મદષ્ટાઓ, यथार्थ दृष्टाने માટે.

ભાવાર્થ :- ઉપરોક્ત ઉપદેશનો ઉદ્દેશ્ય આત્મદષ્ટાઓ કે વિવેકશીલ સંયમ આરાધક માટે નથી પરંતુ જે સ્વતઃ હિતાહિતનો નિર્ણય કરી શકતા નથી તેઓને ઉદ્દેશીને સૂત્રનો ઉપદેશ આપ્યો છે. કેટલાક બાળ-અજ્ઞાની જીવ રાગયુક્ત અને વિષયોમાં આસક્ત હોય છે, કામ-ઈચ્છા અને વિષયોને મનોહ સમજી તેનું સેવન કરે છે, તેથી દુઃખોને શાંત કરી શકતા નથી. તેને શારીરિક દુઃખો તેમજ માનસિક રોગ-ઉદ્વેગ, ચિંતા, વ્યાકુળતા રહે છે. આ દુઃખોથી દુઃખી થયેલ વ્યક્તિ દુઃખના ચક્રમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે. આવા જીવો માટે પણ જ્ઞાનીનો ઉપદેશ છે. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ છટ્ટો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ બીજું અધ્યયન સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ અધ્યયનમાં વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ છે. જે સંસારના પ્રાણીઓ માટે અને સાધકો માટે પણ છે. છતાં જે સાધક સાધનામાં અનવરત સાવધાન રહે છે, આત્મપ્રજ્ઞા અને વિવેકબુદ્ધિથી સ્વતઃ સંયમમાં અપ્રમત્ત ભાવે ઉન્નતિશીલ રહે છે, તે સાચા આત્મદષ્ટા હોય છે. આવા દષ્ટાઓ માટે કોઈ શિક્ષા સારણા-વારણાની આવશ્યકતા હોતી નથી. જ્યારે આ અધ્યયનના અનેક સૂત્રોમાં સાધકો માટે વિધિનિષેધ સંબંધી શિક્ષાઓ છે તે કારણે આ અંતિમ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આત્મદષ્ટાઓને લક્ષ કરીને તે સૂચન અને નિર્દેશ નથી પરંતુ અનાત્મપ્રજ્ઞ સાધક અને સંસારના દુઃખી અજ્ઞાની પ્રાણીઓને અનુલક્ષીને જ બધો ઉપદેશ છે.

છટ્ટો ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ

ઉપસંહાર :- શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ આત્માનું લક્ષ્ય છે પરંતુ અનાદિકાળથી આત્મા વિષયોની આસક્તિથી સંસારના સંબંધોમાં જોડાઈને સ્વભાવને ચૂકી વિભાવમાં ડૂબી જાય છે. વૈભાવિક અધ્યાસને કારણે આત્માને જે યોગ સંયોગ મળે છે, તેમાં મારાપણાની બુદ્ધિથી જકડાઈને સંસારની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. ક્યારેક પુણ્યયોગે આત્મા પરમ પદને પ્રાપ્ત કરનાર પરમાત્માના વચનોની શ્રદ્ધા કરી, તેની આજ્ઞા અનુસાર ભોગોથી વિરક્ત થાય છે કારણ કે ભોગનું ફળ અતિ દુઃખદાયી અને સંયમનું ફળ સુખદાયી છે,

તેમ જાણી સંયમમાં સ્થિર થાય છે. સંયમી જીવનમાં સાધક પ્રેમ, ત્યાગ અને નિર્ભયતાના સહારે આત્માનો વિકાસ કરી મમત્વથી દૂર થાય છે અને વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિથી બંધાયેલા તથા આત્મભાવમાં અવસ્થિત પડેલાં કર્મબંધના કારણોથી નિવૃત્ત થાય છે. ત્યાર પછી શુદ્ધાત્મ ભાવમાં સ્થિત થઈ તે સાધક લોકમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર રાગદ્વેષના વિજેતા બની શાશ્વત સ્થાનને પામી જાય છે. છકાયના સ્વરૂપના જ્ઞાતા જ લોક ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, લોકનો વિચાર કરી શકે છે, માટે પ્રથમ અધ્યયનમાં છકાયનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી આ અધ્યયનમાં સંસાર ઉપર વિજય મેળવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

ત્રીજું અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું નામ 'શીતોષ્ણીય' છે. અહીં શીતનો અર્થ છે અનુકૂળ અને ઉષ્ણનો અર્થ છે પ્રતિકૂળ. આ બંને પ્રકારના પરીષદ આદિને સમભાવપૂર્વક સહન કરવાના ભાવ આ અધ્યયનમાં સૂચિત કર્યા છે.

શ્રમણચર્યામાં કહેલા ૨૨ પરીષદોમાંથી બે પરીષદો 'શીત પરીષદ' છે, યથા— (૧) સ્ત્રી પરીષદ (૨) સત્કાર પરીષદ, શેષ વીસ પરીષદો 'ઉષ્ણ પરીષદ' છે.

મનોજ શબ્દ રૂપ આદિ ઈન્દ્રિય વિષયોની પ્રાપ્તિ અને અન્ય પણ ઐહિક મનોજ સંયોગોની પ્રાપ્તિ થવી તેમજ આદર સત્કારની પ્રાપ્તિ તે શીતમાં સંગ્રહિત છે. અમનોજ ઈન્દ્રિય વિષયોની પ્રાપ્તિ અને બીજા પણ અમનોજ સંયોગ પ્રાપ્ત થવા તેમજ કષ્ટ, ઉપસર્ગ, રોગાતંક આદિ ઉત્પન્ન થવા, તે ઉષ્ણમાં સંગ્રહિત છે. આ પ્રકારે આ સંપૂર્ણ અધ્યયનમાં ભાવ શીત અને ભાવ ઉષ્ણનો સંગ્રહ છે.

મુમુક્ષુ સાધકે શીત અને ઉષ્ણ બંને અવસ્થાઓને સમભાવપૂર્વક પાર કરવી જોઈએ. સુખમાં પ્રસન્ન અને દુઃખમાં ખિન્ન ન થવું જોઈએ. અનુકૂળ પ્રતિકૂળ બંને પરિસ્થિતિઓમાં સમભાવ રાખી કર્મબંધની સર્વસ્થિતિઓથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સુપ્ત કોણ અને જાગૃત કોણ ? આ વિષયથી અધ્યયનનો પ્રારંભ થાય છે. ત્યાર બાદ આદર્શ સાધુત્વના ગુણ, સમભાવ પ્રેરણા, દુઃખ, જન્મ—મરણ કોને અને કેમ, તેનાથી મુક્તિ કોને ? પર્યવજાત શસ્ત્ર અને અશસ્ત્રનો સંબંધ, કર્મ જ સંસાર છે, તેનાથી થતાં પાપ અને રાગદ્વેષથી મુક્ત થવાના ઉપાય વગેરે વિષયનું કથન છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં પાપકર્મોનો સંગ્રહ કોણ કરે ? ઘૈર્યની સાથે કર્મક્ષય કરવાની પ્રેરણા, સંસારી વૃત્તિને ચાળણીમાં પાણી ભરવાની ઉપમા, હિંસાથી, સ્ત્રીઓથી અને કષાયથી નિવૃત્ત થવાનો ઉપદેશ આદિ વિષયોનું વર્ણન છે. અંતે મનુષ્યભવના અવસરને અહિંસક બની સફળ કરવાની પ્રેરણા કરવામાં આવેલ છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં અહિંસામાં અંતર માનસનો ભાવ, સંયમની સાવધાની અને તેનાથી લાભ, લૌકિક ભ્રમપૂર્ણ માન્યતા અને સાચી સમજ, સંયમમાં દૃઢતા, આત્મનિગ્રહથી મુક્તિ ઇત્યાદિ મુખ્ય વિષય છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં કષાય ત્યાગ અને પ્રમાદ ત્યાગ તથા તેનું ઉત્તમ પરિણામ બતાવેલ છે.

આ પ્રમાણે ચારે ઉદ્દેશકોમાં આત્માના પરિણામોમાં થનારી ભાવ શીતલતા અને ભાવ ઉષ્ણતાને

લઈને વિવિધ વિષયોની વ્યાખ્યા કરી છે.

આ પ્રકારે સંપૂર્ણ અધ્યયનમાં સહિષ્ણુતા અને અપ્રમત્તાનો ભાવ ગુંજી રહ્યો છે.

ભાવથી સુપ્ત જાગૃત :-

૧ સુત્તા અમુણી, મુણિણો સયા જાગરંતિ ।

શબ્દાર્થ :- સુત્તા = સુતા હોય છે, અમુણી = અમુની-અજ્ઞાની, મુણિણો = મુનિ, સયા = હંમેશાં, જાગરંતિ = જાગૃત રહે છે.

ભાવાર્થ :- આ લોકમાં અજ્ઞાની જીવો હંમેશાં સૂતેલા છે, જ્ઞાની મુનિ હંમેશાં જાગૃત રહે છે.

વિવેચન :-

અમુણી-મુણી :- અહીં મુનિ શબ્દ સમ્યગ્જ્ઞાની, સમ્યગ્દષ્ટિ અને મોક્ષ માર્ગના સાધક અર્થમાં વપરાયો છે. વૃત્તિકારે મુનિ શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રકારે કરી છે કે જે જગતની ત્રૈકાલિક અવસ્થા ઉપર મનન કરે, તેને જાણે તે મુનિ છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને અશુભયોગ રૂપ ભાવનિદ્રાનો ત્યાગ કરી, જે સમ્યક્ બોધને પ્રાપ્ત થયા છે તે મુનિ છે. જે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાનાદિથી ઘેરાયેલા મિથ્યાદષ્ટિ છે, તે 'અમુનિ'-અજ્ઞાની છે. અહીં ભાવનિદ્રાની મુખ્યતાથી અજ્ઞાનીને સૂતેલા અને જ્ઞાનીને જાગૃત કહેલ છે.

સુત્તા(સુપ્ત) :- સૂતેલા બે પ્રકારના છે. (૧) દ્રવ્યસુપ્ત અને (૨) ભાવસુપ્ત. નિદ્રાધીન હોય, તે દ્રવ્યસુપ્ત છે. જે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાનાદિરૂપ મોહનિદ્રાથી વ્યામોહ પામેલ છે, જે આધ્યાત્મિક વિકાસની દષ્ટિથી બિલકુલ શૂન્ય, મિથ્યાદષ્ટિ, અસંયમી અને અજ્ઞાની છે તે ભાવસુપ્ત છે. નિદ્રા ત્યાગી જે જાગી ગયા છે તે દ્રવ્ય જાગૃત છે અને જે વિરત છે, સંયમી છે, મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યમશીલ છે, તે ભાવથી જાગૃત છે. જે દેશવિરતિ શ્રાવક છે તે સુપ્ત-જાગૃત છે.

જે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ, પ્રમાદ આદિના કારણે હિંસાદિમાં હંમેશાં પ્રવૃત્ત રહે છે તે પણ ભાવસુપ્ત છે. સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, વિરતિ, અપ્રમાદ આદિ દ્વારા અહિંસાદિ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છે તે ભાવથી જાગૃત છે.

દીર્ઘ સંયમના આધારભૂત શરીરને ટકાવવા માટે દ્રવ્યથી જે તે નિદ્રાધીન હોવા છતાં

આત્મસ્વરૂપમાં જાગૃત રહે છે. તે ધર્મની દૃષ્ટિએ જાગૃત છે, તેથી અહીં મુનિને સદા જાગૃત કહ્યા છે. આ પ્રકારે અહીં ભાવ સુપ્ત અને ભાવ જાગૃત આ બંને અવસ્થાઓ ધર્મની અપેક્ષાએ કહી છે.

દુઃખની અપ્રિયતા :-

૨ લોગંસિ જાણ અહિયાય દુક્ખં । समयं लोगस्स जाणित्ता एत्थ सत्थोवरए ।

શબ્દાર્થ :- લોગંસિ = લોકના વિષયમાં, સમસ્ત પ્રાણીઓના વિષયમાં, જાણ = જાણો, અહિયાય = અહિતકર, દુક્ખં = દુઃખ, કષ્ટ, समयं = આ સિદ્ધાંતને, લોગસ્સ = લોકના પ્રાણીના, જાણિત્તા = જાણીને, એત્થ = છકાય પ્રતિ, સત્થોવરए = શસ્ત્રનો પ્રયોગ નહિ કરે, શસ્ત્ર પ્રયોગથી ઉપરત થઈ જાય.

ભાવાર્થ :- હે શિષ્ય ! લોકના સર્વ પ્રાણીઓના વિષયમાં તું જાણ કે દુઃખ સર્વને માટે અહિતકર છે. સર્વ પ્રાણીઓને લાગુ પડતા આ સિદ્ધાંતને જાણી સર્વ જીવોની હિંસાથી ઉપરત થા અર્થાત્ હિંસાનો ત્યાગ કર.

વિવેચન :-

સમયં :- સમયા-શપથાચારકાલ-સિદ્ધાંત-સંવિદઃ (અમરકોષ). 'સમય' શબ્દના અનેક અર્થ છે, યથા- શપથ, આચાર, કાલ, સિદ્ધાંત અને સંવિદ-પ્રતિજ્ઞા કે શરત. આ સૂત્રમાં સમય શબ્દ સિદ્ધાંતના અર્થમાં વપરાયો છે. આ સૂત્રમાં એક ધ્રુવ-અટલ સિદ્ધાંત કહ્યો છે કે અહિયાય દુક્ખં-દુઃખ સર્વને અહિતકર હોય છે, અપ્રિય હોય છે. તે કોઈને પ્રિય હોતું નથી. આ સિદ્ધાંતને સમજનાર જ્ઞાનીપુરુષ કોઈપણ પ્રાણીને દુઃખરૂપ થાય તેવા શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે નહિ અર્થાત્ હિંસાદિનો ત્યાગ કરે.

ઈન્દ્રિય વિષયના ત્યાગી મુનિ :-

૩ जस्सिमे सद्दा य रूवा य गंधा य रसा य फासा य अभिसमण्णागया भवंति से आयवं णाणवं वेयवं धम्मवं बंभवं पण्णाणेहिं परियाणइ लोगं, मुणीति वच्चे धम्मविउ त्ति अंजू आवट्टसोए संगमभिजाणइ ।

શબ્દાર્થ :- જસ્સ ઇમે = જેણે આ, સદ્દા = શબ્દ, રૂવા = રૂપ, ગંધા = ગંધ, રસા = રસ, સ્વાદ, ફાસા = સ્પર્શ, અભિસમણ્ણાગયા ભવંતિ = પૂર્ણરૂપથી જાણી લીધા છે, આયવં = આત્મવાન છે, ણાણવં = જ્ઞાનવાન છે, વેયવં = વેદજ છે, આગમજ છે, ધમ્મવં = ધર્મજ છે, બંભવં = બ્રહ્મચર્યથી સંપન્ન છે, શીલવાન છે, પણ્ણાણેહિં = જ્ઞાન, વિજ્ઞાન દ્વારા, પરિયાણइ = જાણે છે, લોગં = લોકના સ્વરૂપને, મુની તિ = મુનિ છે એમ, વચ્ચે = કહેવા યોગ્ય છે, ધમ્મવિउ ત્તિ = ધર્મવેત્તા છે, આ પ્રમાણે, અંજૂ = સરળ આત્મા, આવટ્ટ = સંસાર ચક્રને, સોए = આશ્રવોને, સંગં = કર્મબંધને, અભિજાણइ = સારી રીતે જાણે છે, જાણીને તેનો ત્યાગ કરે છે.

ભાવાર્થ :- જે પુરુષે શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શને સમ્યક્ પ્રકારથી જાણી લીધા છે અને તેમાં જે રાગદ્વેષ કરતા નથી, તે આત્મવાન, જ્ઞાનવાન, વેદવાન(આચારાંગાદિ આગમોના જ્ઞાતા), ધર્મવાન અને શીલવાન હોય છે. જે પુરુષ પોતાના જ્ઞાન વિવેકથી જગતના જીવોને સારી રીતે જાણે છે અને તેની હિંસાનો ત્યાગ કરે છે, તે મુનિ કહેવાય છે. તે ધર્મવેત્તા, ઋજુ-સરળ હોય છે. તે મુનિ સંસાર, આશ્રવ અને કર્મબંધના સ્વરૂપને જાણી તે સર્વનો ત્યાગ કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વિષયોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનાર તથા તેનો ત્યાગ કરનારને જ મુનિ, નિર્ગ્રંથ તેમજ વીર કહ્યા છે.

અભિસમન્વાગયા :- (અભિસમન્વાગત) વિષયોના ઈષ્ટ-અનિષ્ટ, મનોજ્ઞ-અમનોજ્ઞ સ્વરૂપને, તેના ઉપભોગના દુષ્પરિણામોને જાણી પરિજ્ઞા દ્વારા સારી રીતે જાણે તથા પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તેમનો ત્યાગ કરે તે અભિસમન્વાગત કહેવાય છે.

આયવં :- આત્મવાન- શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરીને કર્મબંધથી આત્માની રક્ષા કરનાર આત્માર્થી.

જ્ઞાનવાન :- જ્ઞાનવાન- જીવાદિ પદાર્થોનું અને હિતાહિતનું યથાવસ્થિત જ્ઞાન કરનાર.

વેદવાન :- વેદવાન- જીવાદિનું સ્વરૂપ જેનાથી જાણી શકાય તે વેદો- આચારાંગાદિ આગમોના જ્ઞાતા.

ધર્મવાન :- ધર્મવાન- શ્રુત, ચારિત્રરૂપ ધર્મના અથવા સાધનાની દૃષ્ટિથી આત્મસ્વભાવ(ધર્મ)ના જ્ઞાતા.

બંધવાન :- બ્રહ્મવાન- અઢાર પ્રકારના બ્રહ્મચર્યથી યુક્ત શીલવાન પુરુષ. અઢાર હજાર શીલાંગ ગુણોને ધારણ કરનાર.

જે પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોને સારી રીતે જાણી લે છે અને તેમાં રાગ, દ્વેષ કરતા નથી તે જ વાસ્તવમાં આત્મવિદ, જ્ઞાનવિદ, વેદવિદ, ધર્મવિદ તેમજ બ્રહ્મવિદ હોય છે. વાસ્તવમાં શબ્દાદિ વિષયોની આસક્તિ, આત્મસ્વરૂપના બોધના અભાવમાં હોય છે. જેણે આત્માને સારી રીતે જાણી લીધો છે તે વિષયોમાં આસક્ત થતા નથી.

પણ્ણાણેહિં :- પ્રજ્ઞાથી લોકને જે જાણે તે મુનિ કહેવાય છે. જે સાધક મતિશ્રુત જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન સત્-અસત્ની વિવેક બુદ્ધિથી સર્વ પ્રાણીઓને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે તે મુનિ કહેવાય છે. અહીં 'જ્ઞાની'ના અર્થમાં 'મુનિ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

અંજૂ :- જે પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાને કારણે સરળાત્મા છે. સર્વ ઉપાધિઓથી અથવા કપટથી રહિત હોવાથી સરળગતિ-સરળમતિ છે, તે ઋજુ કહેવાય છે.

આવટ્ટસોયં :- આ સૂત્રમાં આવર્ત શબ્દથી જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોકાદિ દુઃખરૂપ સંસારનું (ભાવ

આવર્ત)ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે અને સ્ત્રોત શબ્દથી મિથ્યાત્વાદિ કર્મબંધના કારણો ગ્રહણ કર્યા છે. આવર્ત શ્રોતનો અર્થ થાય છે સંસારના કારણભૂત આશ્રવો.

સંગ :- વિષયો પ્રત્યેના રાગદ્વેષ રૂપ સંબંધ, લગાવ કે આસક્તિ અને તે દ્વારા થતાં કર્મબંધને આ સૂત્રમાં સંગ કહેલ છે. "આવર્તશ્રોતસંગ" શબ્દનો અર્થ થયો સંસાર, મિથ્યાત્વાદિ આશ્રવો અને કર્મસંગ તથા કર્મસંગ કરાવનારી આસક્તિઓ.

સહનશીલતાથી દુઃખ મુક્તિ :-

૪ સીઓસિણચ્ચાઈ સે ણિગ્ગંથે, અરહ્-રહ્ સહે ફરુસિયં ણો વેદેહ્ ।
જાગર વેરોવરણ વીરે । એવં દુક્ખા પમોક્ખસિ ।

શબ્દાર્થ :- સીઓસિણચ્ચાઈ = શીત, ઉષ્ણના ત્યાગી, સુખ દુઃખની લાલસાના ત્યાગી, સે = તે, ણિગ્ગંથે = નિર્ગ્રંથ, અરહ્ રહ્ સહે = અરતિ અને રતિના સંયોગોમાં સમભાવ, ફરુસિયં = કષ્ટોનો, ણો વેદેહ્ = અનુભવ ન કરે, જાગર = જાગૃત, વેરોવરણ = વેરભાવથી નિવૃત્ત રહે છે, વીરે = વીર, એવં દુક્ખા = આ રીતે દુઃખોથી, પમોક્ખસિ = છૂટી જઈશ, મુક્ત થઈ જઈશ.

ભાવાર્થ :- જે સુખ અને દુઃખની લાલસાથી મુક્ત હોય છે, તે નિર્ગ્રંથ છે. તેઓ રતિ, અરતિકર પુદ્ગલોના સંયોગમાં સમભાવ રાખે છે તથા કષ્ટ અને દુઃખનું વેદન કરતા નથી. એટલે કે હે વીર ! તું સદા જાગૃત, સાવધાન રહે, તેમજ વેરાનુબંધથી અથવા પાપથી ઉપરત થા. આમ કરવાથી જ તું દુઃખ રૂપ સંસારથી મુક્ત થઈ જઈશ.

વિવેચન :-

સીઓસિણચ્ચાઈ :- શીતોષ્ણ ત્યાગી સાધક અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરીષદને સહન કરતાં તેમાં સુખ અને દુઃખનો અનુભવ ન કરે. તે શીતોષ્ણ ત્યાગી કહેવાય છે.

અરહ્ રહ્ સહે :- જે સંયમ તપમાં થનારી અપ્રીતિ અને અરુચિને અને પૌદ્ગલિક સુખની પ્રીતિને સમભાવપૂર્વક સહન કરે છે, તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, તે બાહ્ય આભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત નિર્ગ્રંથ સાધક છે.

ફરુસિયં ણો વેદેહ્ :- નિર્ગ્રંથ સાધકને પરીષદો અને ઉપસર્ગો ને સહન કરવામાં જે કઠોરતા કે પીડાનો અનુભવ થાય છે તેને તે પીડારૂપે અનુભવ કરતા નથી કારણ કે તેઓ માને છે કે હું તો કર્મક્ષય કરવા ઉદ્યત થયો છું, મારાં કર્મોનો ક્ષય કરવામાં આ પરીષદ, ઉપસર્ગાદિ સહાયક છે. વાસ્તવમાં અહિંસા આદિ ધર્મના આચરણ સમયે કેટલા ય કષ્ટો આવે છે. અજ્ઞાની કષ્ટનું વેદન કરે છે જ્યારે જ્ઞાની કષ્ટને તટસ્થ ભાવે જાણે છે પણ તેનું વેદન કરતા નથી.

જાગર વેરોવરણ :- આ સૂત્રાંશના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે. (૧) જે સાધક જાગૃત છે અને વેરાનુબંધથી નિવૃત્ત છે તે વીર છે, કર્મોનો નાશ કરવામાં સમર્થ છે. (૨) હે વીર સાધક ! સાવધાની રાખ, પાપોનો ત્યાગ કર અને હિંસાથી દૂર થા. 'જાગર' શબ્દનો આશય એ છે કે— અસંયમરૂપ ભાવ નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને જાગૃત રહેનારા.

અપ્રમત્ત થવાની પ્રેરણા :-

૫ જરામચ્ચુવસોવણીએ જરે સયયં મૂઢે ધમ્મં ણાભિજાણઇ । પાસિય આઝરે પાણે અપ્પમત્તો પરિવ્વણે । મંતા એયં મઙ્ગમં પાસ, આરંભજં દુક્ખમિણં તિ ણચ્ચા, માઈ પમાઈ પુણરેઙ્ગ ગબ્ભં । ઉવેહમાણો સદ્-રૂવેસુ અંજૂ મારાભિસંકી મરણા પમુચ્ચઈ । અપ્પમત્તો કામેહિં, ઉવરઓ પાવકમ્મેહિં, વીરે આયગુત્તે ખેયણ્ણે ।

શબ્દાર્થ :- જરામચ્ચુવસોવણીએ = જરા અને મૃત્યુને વશવર્તી, જરે = પુરુષ, સયયં = નિરંતર, મૂઢે = મૂઢ છે, ધમ્મં = ધર્મને, ણાભિજાણઇ = જાણતા નથી, પાસિય = જોઈને, આઝરે પાણે = આતુર પ્રાણીઓને, અપ્પમત્તો = અપ્રમત્ત બનીને, પરિવ્વણે = સંયમનું અનુષ્ઠાન કરે, મંતા = માનીને, એયં = આ પ્રમાણે, મઙ્ગમં = હે મતિમાન !, પાસ = જો, આરંભજં = આરંભજનિત છે, ઇણં = આ, દુક્ખં = દુઃખને, તિ = આ પ્રમાણે, ણચ્ચા = જાણીને, માઈ = માયાવી, પમાઈ = પ્રમાદી, પુણરેઙ્ગ = વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે, ગબ્ભં = ગર્ભવાસને, ઉવેહમાણો = ઉપેક્ષા કરતાં, રાગ, દ્વેષ નહિ કરતાં, સદ્-રૂવેસુ = શબ્દ અને રૂપાદિમાં, અંજૂ = સરળ, માયા આદિ કષાયોથી રહિત, મારાભિસંકી = મૃત્યુની શંકા રાખનાર, મરણા પમુચ્ચઈ = જન્મમરણથી છૂટી જાય છે, અપ્પમત્તો = અપ્રમત્ત, કામેહિં = કામભોગોથી, ઉવરઓ = નિવૃત્ત થયેલ, પાવકમ્મેહિં = પાપકર્મોથી, વીરે = વીર, કર્મ ક્ષય કરવામાં સમર્થ, આયગુત્તે = આત્માની રક્ષા કરનાર, ખેયણ્ણે = ખેદજ, જીવોના ખેદને જાણનાર, નિપુણ.

ભાવાર્થ :- વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુને વશ થયેલો માનવી શરીરાદિના મોહથી સતત મૂઢ બની જાય છે, તે ધર્મને જાણી શકતો નથી. આ સંસારમાં શારીરિક-માનસિક દુઃખોથી આતુર પ્રાણીઓને જોઈને સાધક સતત અપ્રમત્ત બનીને સંયમમાં વિચરણ કરે.

હે મતિમાન ! તું મનનપૂર્વક આ ભાવસુપ્ત-દુઃખી પ્રાણીઓને જો. તેઓના તે સમસ્ત દુઃખ આરંભજન્ય છે. તે જાણીને તું અનારંભી બન. માયાવી અને પ્રમાદી જીવ વારંવાર ગર્ભમાં આવે છે અને જન્મ મરણ કરે છે.

જે સાધક શબ્દ, રૂપ આદિ પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ રાખી રાગદ્વેષ કરતા નથી, તે ઋજુભૂત, આર્જવ ધર્મથી યુક્ત હોય છે અને સદા મૃત્યુની આશંકા રાખતા સંયમમાં તત્પર રહે છે. તે સાધક જન્મ મરણથી મુક્ત બની જાય છે.

જે કામભોગો પ્રત્યે અપ્રમત્ત છે, પાપકર્મોથી ઉપરત—રહિત થઈ ગયા છે તે વીરપુરુષ આત્મ ગુપ્ત—આત્માને સુરક્ષિત રાખનાર અને ખેદજ— પ્રાણીઓને અને પોતાને થનાર ખેદને જાણનાર હોય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં સાધકને વૃદ્ધત્વ, મૃત્યુ આદિ જુદા જુદા દુઃખોથી વ્યાકુળ પ્રાણીઓની દશા તેમજ તેનાં કારણો અને પરિણામો ઉપર ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. સાથે એ પણ બતાવ્યું છે કે શબ્દ, રૂપાદિ કામો પ્રત્યે અનાસક્ત રહેનાર સરળાત્મા મુનિ મૃત્યુના ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે.

અહીં વૃત્તિકારે એક શંકા કરી છે કે—દેવતા 'નિર્જર' અને 'અમર' કહેવાય છે, તો શું તેઓ મોહમૂઢ થતા નથી ? અને તે શું ધર્મને સારી રીતે જાણી લેતા હશે ? તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે કર્યું છે કે — 'દેવ નિર્જર કહેવાય છે પરંતુ તેમનામાં પણ જરાનો સદ્ભાવ છે કારણ કે ચ્યવન કાળ પહેલાં લેશ્યા, બળ, સુખ, પ્રભુત્વ, વર્ણાદિ ક્ષીણ થવા લાગે છે. આ એક પ્રકારની જરાવસ્થા જ છે અને મૃત્યુ તો દેવોને પણ હોય જ છે. શોક, ભયાદિ દુઃખ પણ તેને હોય છે માટે દેવ પણ મોહમૂઢ બની શકે છે. આશય એ છે કે જ્યાં શબ્દ, રૂપાદિ કામભોગો પ્રત્યે રાગ, દ્વેષાત્મક વૃત્તિ છે ત્યાં પ્રમાદ, મોહ, માયા, મૃત્યુ અને ભયાદિ અવશ્ય હોય જ છે.

આરૂપાણે :- શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખોના અગાધ સાગરમાં ડૂબેલા, આતુર, કિંકર્તવ્યમૂઢ— શું કરવું, શું ન કરવું તે વિવેકના અભાવવાળા પ્રાણીઓ.

માઈ :- અહીં મધ્યમ પદરૂપ માયાનું કથન કરીને ઉપલક્ષણથી આદિ અને અંતના ક્રોધ, માન અને લોભ કષાયોનું પણ ગ્રહણ કરેલ છે. આ દૃષ્ટિએ જ વૃત્તિકારે માયીનો અર્થ કષાયવાન કરેલ છે.

પમાઈ :- પાંચ, છ કે આઠ પ્રકારના પ્રમાદોનું સેવન કરનાર અથવા પાપાયરણને કરનારા પ્રમાદી કહેવાય છે. પાંચ પ્રમાદ આ પ્રમાણે છે— (૧) મદ્ય (૨) વિષય (૩) કષાય (૪) નિદ્રા (૫) વિકથા.

પ્રમાદના છ પ્રકાર — (૧) મદ્ય (૨) નિદ્રા (૩) વિષય (૪) કષાય (૫) ઘૂત (૬) અપ્રતિલેખન. —(ઠાણાંગ સૂત્ર—૬).

પ્રમાદના આઠ પ્રકાર — (૧) અજ્ઞાન—મૂઢતા (૨) સંશય (૩) મિથ્યાજ્ઞાન (૪) રાગ (૫) દ્વેષ (૬) સ્મૃતિભ્રંશ (૭) ધર્મમાં અનાદર (૮) યોગ દુષ્પ્રણિધાન—અશુભયોગ. (પ્રવચન સારોધ્ધાર).

ઉપરોક્ત પ્રમાદમાં કહેલા મદ્ય શબ્દનો અર્થ શરાબ આદિ માદક પદાર્થ જાણવા પરંતુ જાતિ આદિ આઠ મદ નહિ.

ઝવેહમાણો, અંજુ, મારાભિસંકી :- આ ત્રણ શબ્દોના રહસ્યાર્થ આ પ્રમાણે છે (૧) શબ્દાદિ વિષયોની ઉપેક્ષા કરનારા અનાસક્તિ રાખનારા. (૨) સરળતા— સર્વ માયાદિ કષાયોથી રહિત થનાર (૩) હંમેશાં

મૃત્યુનું સ્મરણ રાખનાર સાધક સફળ સાધના કરીને મુક્ત થાય છે.

મરણા પમુચ્ચઈ :- મરણના ભયથી અથવા દુઃખથી તે અપ્રમત્ત સાધક મુક્ત થઈ જાય છે કારણ કે આત્માના અમરત્વમાં તેને દૃઢ આસ્થા હોય છે.

આ સૂત્રમાં શબ્દ, રૂપાદિ કામભોગોથી સાવધાન તેમજ જાગૃત રહેનાર તથા હિંસાદિ અનેક પાપકર્મોથી વિરક્ત રહેનાર સાધકને વીર, આત્મગુપ્ત અને ખેદજ કહીને તેને શબ્દાદિ કામભોગોની વિભિન્ન પર્યાયોથી થનાર શસ્ત્ર(અસંયમ) અને તેનાથી વિપરીત અશસ્ત્ર(સંયમ)ના ખેદજ કહેલ છે.

કર્મ અને સંયમના જ્ઞાતા :-

૬ જે પજ્જવજાયસત્થસ્સ ખેયણ્ણે સે અસત્થસ્સ ખેયણ્ણે । જે અસત્થસ્સ ખેયણ્ણે સે પજ્જવજાયસત્થસ્સ ખેયણ્ણે ।

શબ્દાર્થ :- જે = જે, પજ્જવજાયસત્થસ્સ = વિવિધ ભેદ-પ્રભેદવાળા શસ્ત્રને, શબ્દાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણઘાતક કર્મ રૂપ શસ્ત્રને, વિષય ભોગ રૂપ શસ્ત્રને.

ભાવાર્થ :- જે વિવિધ પ્રકારના સંયમ ઘાતક શસ્ત્રોના સ્વરૂપને જાણે છે તે સંયમને જાણે છે. જે સંયમના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણે છે તે વિભિન્ન શબ્દાદિ વિષયરૂપ શસ્ત્રોને પણ જાણે છે.

વિવેચન :-

સત્થસ્સ, અસત્થસ્સ :- આ સૂત્રમાં શસ્ત્રનો અર્થ અસંયમ અને અશસ્ત્રનો અર્થ સંયમ લેવાય છે. વિષયભોગોની પ્રાપ્તિ માટે થનારી પાપ પ્રવૃત્તિઓ આત્મગુણો અને અન્ય જીવો માટે ઘાતક છે, તેથી તે અસંયમ, શસ્ત્ર કહેવાય છે. સંયમ સ્વપર હિતકારી અને પાપરહિત અનુષ્ઠાન હોવાથી અશસ્ત્ર છે. જે ઈષ્ટ, અનિષ્ટ શબ્દાદિ વિષયોની સર્વ પર્યાયોને, તેના સંયોગ વિયોગને અને શસ્ત્રરૂપ અસંયમને જાણે છે તે સ્વપર ઉપકારી એવા અશસ્ત્રરૂપ સંયમને પણ સમજે છે. આ પ્રમાણે શસ્ત્ર અને અશસ્ત્ર બંનેને સારી રીતે જાણીને અશસ્ત્રને પ્રાપ્ત કરે છે, શસ્ત્રનો ત્યાગ કરે છે.

પજ્જવજાયસત્થસ્સ :- 'પર્યવજાત' શબ્દના ત્રણ અર્થ કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે-

(૧) પર્યવજાત એટલે આત્મા. ગુણ અને પર્યાયથી યુક્ત હોવાના કારણે આત્મા 'પર્યવજાત' કહેવાય છે. આત્માની(આત્મગુણોની) ઘાત કર્મ કરે છે માટે તે શસ્ત્રરૂપ છે. આ રીતે પર્યવજાત શસ્ત્રનો અર્થ થયો કર્મ. કર્મ સ્વરૂપને જાણી, તેનો ત્યાગ કરનાર પર્યવજાત શસ્ત્રનો ખેદજ કહેવાય છે.

(૨) પર્યવજાતનો બીજો અર્થ છે કર્મ. ભેદ-પ્રભેદ રૂપ પર્યાયથી યુક્ત હોવાના કારણે કર્મ પર્યવજાત કહેવાય છે. સંયમ અને તપ નિર્જરાની પ્રવૃત્તિઓ કર્મ માટે શસ્ત્રરૂપ છે. આ વ્યાખ્યા અનુસાર પર્યવજાત શસ્ત્ર એટલે નિર્જરાના કારણો, નિર્જરાની પ્રવૃત્તિઓ.

(૩) શબ્દાદિ વિષયો વિવિધ પ્રકારના હોવાના કારણે પર્યવજાત છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે થતી વિવિધ પાપ પ્રવૃત્તિઓ, પર્યવજાત શસ્ત્ર કહેવાય છે.

કર્મથી જ સંસાર :-

૭ અકમ્મસ્સ વવહારો ણ વિજ્જઇ । કમ્મુણા ઉવાહિ જાયઇ । કમ્મં ચ પહિલેહાણ, કમ્મમૂલં ચ જં છળં ।

શબ્દાર્થ :- અકમ્મસ્સ = જે કર્મરહિત બની જાય છે, વવહારો = સંસાર ભ્રમણરૂપ વ્યવહાર, ણ વિજ્જઇ = હોતો નથી, કમ્મુણા = કર્મથી જ, ઉવાહિ જાયઇ = ઉપાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, કમ્મં = કર્મને પહિલેહાણ = જાણીને, કમ્મમૂલં = કર્મનું મૂળકારણ, ચ = અને, જં = જે, છળં = હિંસાને.

ભાવાર્થ :- કર્મોથી મુક્ત શુદ્ધ આત્મા માટે સંસારભ્રમણાદિ વ્યવહાર હોતો નથી. કર્મથી જ ઉપાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મનો સારી રીતે વિચાર કરી, કર્મનું મૂળ હિંસાદિ પાપ છે તેમ જાણી, તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

કર્મ અને તેના સંયોગથી થનારી આત્મહિતની હાનિ તથા કર્મબંધના હિંસાદિ મૂળ કારણોને સારી રીતે જાણવાનો અને તેનો ત્યાગ કરવાનો નિર્દેશ આ સૂત્રમાં કર્યો છે.

વવહારો :- જે સર્વથા કર્મમુક્ત થઈ જાય છે તેના માટે નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ, બાળ, વૃદ્ધ, યુવક, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્તાદિ વ્યવહારની સંજ્ઞાઓ હોતી નથી.

જે કર્મયુક્ત છે તેના માટે જ કર્મના કારણે નારક, તિર્યચ, મનુષ્યાદિની અથવા એકેન્દ્રિયાદિથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીની, મંદ બુદ્ધિ, તીવ્રબુદ્ધિ, ચક્ષુદર્શની, સુખી, દુઃખી, સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ, સ્ત્રી, પુરુષ, કષાયી, અલ્પાયુ, દીર્ઘાયુ, સુભગ, દુર્ભગ, ઊંચગોત્રી, નીચગોત્રી, કંજૂસ, ધનવાન, સશક્ત, અશક્ત આદિ પર્યાયરૂપ સર્વ વ્યવહાર થાય છે. આ સર્વ વિભાગોનું કારણ કર્મ છે માટે જ કર્મ ઉપાધિનું કારણ છે.

કમ્મં ચ પહિલેહાણ :- કર્મનું સ્વરૂપ, કર્મોની મૂળ પ્રકૃતિ, ઉત્તર પ્રકૃતિઓ, કર્મબંધના કારણ, પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશરૂપ બંધના પ્રકાર, કર્મોનો ઉદય, ઉદીરણા, સત્તાદિ તથા કર્મનો ક્ષય તેમજ આશ્રવ, સંવરનું સારી રીતે ચિંતન કરીને કર્મોનો ક્ષય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કમ્મમૂલં ચ જં છળં :- કર્મબંધનાં મૂળ કારણ પાંચ છે— (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય (૫) યોગ. તેનો વિચાર કરે અને છળં એટલે પ્રાણીઓને પીડાકારક જે પ્રવૃત્તિઓ છે, તેનું પણ નિરીક્ષણ કરે તેમજ ત્યાગ કરે.

આથ શબ્દના ગ્રહણથી સમસ્તનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, તેથી આ સૂત્રમાં હિંસાના કથનથી

સર્વપાપોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. કર્મોનાં મૂળકારણ સર્વ પાપ છે, તેનો પરિહાર કરવો જોઈએ.

રાગદ્વેષ અને લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ :-

૮ પડિલેહિય સર્વ્વં સમાયાય દોહિં અંતેહિં અદિસ્સમાણે । તં પરિણાય મેહાવી વિદિત્તા લોગં વંતા લોગસણ્ણં । સે મઙ્ગમં પરક્કમેજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ પઢમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- પડિલેહિય = જાણીને તેનો ત્યાગ કરી દે, સર્વ્વં = સર્વ ઉપદેશોને, સર્વ વિરતિરૂપ સંયમને, સમાયાય = ગ્રહણ કરીને, દોહિં અંતેહિં = રાગદ્વેષ બંનેને, અદિસ્સમાણે = અદૃશ્યમાન કરતાં, તેને ન જોતાં, તેમાં ન લેપાતા, તં પરિણાય = તેને જાણીને, સમજીને, મેહાવી = બુદ્ધિમાન, વિદિત્તા = જાણીને, લોગં = લોકને, વંતા = છોડીને, લોગસણ્ણં = લોકસંજ્ઞાને, સે મઙ્ગમં = તે બુદ્ધિમાન પુરુષ, મતિમાન, પરક્કમેજ્જાસિ = સંયમ અનુષ્ઠાનમાં પરાક્રમ કરે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલાં કર્મ અને તત્સંબંધી કારણનું સમ્યક્ નિરીક્ષણ કરી, સંયમને ગ્રહણ કરનાર આણગાર રાગદ્વેષથી સદા દૂર રહે. આ બંનેનો ત્યાગ કરતાં બુદ્ધિમાન સાધક સંસાર સ્વરૂપને જાણે અને લોકસંજ્ઞા-સાંસારિક સ્થિતિનો ત્યાગ કરે. આ પ્રકારે રાગદ્વેષ અને વિષયૈષણા, વિત્તૈષણા, લોકૈષણાદિરૂપ લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરતાં મતિમાન મુનિ સંયમમાં પરાક્રમ કરે. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

દોહિં અંતેહિં અદિસ્સમાણે :- કર્મોનાં બીજ- રાગદ્વેષ છે. તેનો મૂળથી ત્યાગ કરીને વિષય, કષાયરૂપ લોકને જાણીને, લોકસંજ્ઞાને છોડી સંયમમાં પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા આ સૂત્રમાં આપી છે. આત્માની અંદર જ રહેનાર, આત્મામાં જ ઉત્પન્ન થનારા રાગદ્વેષ છે. રાગ અને દ્વેષથી જીવ દૃશ્યમાન થાય છે. તેનાથી ઓળખાય છે પરંતુ વીતરાગ માર્ગને સ્વીકાર્યા પછી સાધક રાગદ્વેષથી દૃશ્યમાન થતા નથી અર્થાત્ રાગદ્વેષ કરતા નથી.

લોગસણ્ણં :- પ્રાણીલોકની આહારાદિ ચાર સંજ્ઞાઓ અથવા દશ સંજ્ઞાઓ છે પરંતુ પ્રસ્તુતમાં વિત્તૈષણા, કામૈષણા અને લોકૈષણા રૂપ ત્રણ લોકસંજ્ઞા અપેક્ષિત છે. લોકસંજ્ઞાનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે લોક પ્રવાહ, લૌકિક સ્થિતિઓ. આ પ્રકારના લોકને જાણીને સંસાર પ્રવાહમાં વહેતા પ્રાણીઓમાં પ્રાપ્ત થતી વિવિધ સ્થિતિઓનો બુદ્ધિમાન સાધકે હંમેશાં ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. તે લોકસ્થિતિથી દૂર રહીને સંયમનું યથાથ પાલન કરવું જોઈએ.

વિદિત્તા લોગં :- લોક શબ્દના અનેક અર્થ છે. (૧) રાગાદિથી મોહિત લોક (૨) વિષય-કષાયરૂપ

લોક (૩) સમસ્ત સંસાર સ્વરૂપ લોક. વિદિતા નો અર્થ છે આ સર્વ પ્રકારના લોકને જાણીને.

પરવકમેજ્જાસિ :- આ ક્રિયાપદ દ્વારા સંયમ, તપ, ત્યાગ, ધર્માચરણાદિમાં પુરુષાર્થ કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

॥ અધ્યયન-૩/૧ સંપૂર્ણ ॥

શ્રીજુ અધ્યયન : બીજો ઉદ્દેશક

સંયમ પુષ્ટિ અને કર્મક્ષય પ્રેરણા :-

૧ જાઈં ચ વુઢ્ઠિં ચ ઇહઽજ્જ પાસ, ભૂઈં જાણ પડિલેહ સાયં ।
તમ્હાઽતિવિજ્જો પરમં તિ ણચ્ચા, સમત્તદંસી ણ કરેઈ પાવં ॥ ૧ ॥

ઉમ્મુચ પાસં ઇહ મચ્ચઈં, આરંભજીવી ઉભયાણુપસ્સી ।
કામેસુ ગિદ્ધા ણિચયં કરેતિ, સંસિચ્ચમાણા પુણરેતિ ગબ્ભં ॥ ૨ ॥

અવિ સે હાસમાસજ્જ, હંતા ણંદીતિ મણ્ણઈ ।
અલં બાલસ્સ સંગેણં, વેરં વઢ્ઠેઈ અપ્પણો ॥ ૩ ॥

તમ્હાઽતિવિજ્જં પરમં તિ ણચ્ચા, આયંકદંસી ણ કરેઈ પાવં ।
અગ્ગં ચ મૂલં ચ વિગિંચ ધીરે, પલિછિંદિયા ણં ણિક્કમ્મદંસી ॥ ૪ ॥

એસ મરણા પમુચ્ચઈ, સે હુ દિટ્ઠુભે મુણી । લોગંસિ પરમદંસી વિવિત્તજીવી
ઉવસંતે સમિએ સહિએ સયા જએ કાલકંઠી પરિવ્વએ ।

બહું ચ ખલુ પાવં કમ્મં પગડં । સચ્ચંમિ ધિં કુવ્વહ । એથોવરએ મેહાવી
સવ્વં પાવં કમ્મં ઝોસેઈ ।

શબ્દાર્થ :- જાઈં = જન્મ, વુઢ્ઠિં = વૃદ્ધિને, ઇહ = આ જગતમાં, અજ્જ = આજે જ, હે આર્થ, પાસ = જુઓ, ભૂઈં = પ્રાણીઓના વિષયમાં, જાણ = જાણો, પડિલેહ = વિચાર કરીને, જુઓ, સાયં = સાતા, પોતાના સુખને, અતિવિજ્જો = વિદ્વાન, પરમં તિ = મોક્ષમાર્ગને, ણચ્ચા = જાણીને, સમત્તદંસી = સમત્વદર્શી, સંયમમાં રમણ કરનાર, પાવં = પાપ, ણ કરેઈ = કરતા નથી.

ઉમ્મુચ = છોડી ધ્યો, પાસં = બંધનને, ઇહ = આ લોકમાં, મચ્ચઈં = આ મૃત્યુલોકના માનવીઓ સાથેના, આરંભજીવી = આરંભથી જીવન પસાર કરનાર, ઉભયાણુપસ્સી = ઉભયદર્શી, શારીરિક

અને માનસિક દુઃખના ભાગી, કામેસુ ગિદ્ધા = કામભોગોમાં આસક્ત, ણિચયં કરંતિ = સંયમ કરે છે, સંસિચ્વમાણા = કર્મોના સંયમથી ભારે બનેલ જીવ, પુણરંતિ = વારંવાર પ્રાપ્ત કરે છે, ગર્ભં = ગર્ભવાસને.

અવિ સે = ફરી તે વિષયી જીવ, હાસમાસજ્જ = હાંસી મજાકમાં, હંતા અવિ = જીવોને મારીને પણ, પંદીતિ = આનંદ, મણ્ણહ = માને છે, બાલસ્સ સંગેણં અલં = અજ્ઞાનીના સંગથી બસ છે, દૂર રહેવું, અપ્પણો = પોતપોતાની સાથે, વેરં વહ્હુ = વેર વધારે છે.

આયંકદંસી = નરકાદિના દુઃખના કારણ અને પરિણામના દષ્ટા, અગ્ગં ચ = ભવોપગ્રાહી કર્મ, અઘાતિકર્મ, મૂલં ચ = અસંયમ, મૂળગુણના ઘાતક ઘાતીકર્મને, વિગિંચ = કર્મોનાં પરિણામને દૂર કર, ધીરે = ધીરપુરુષ, પલિહિંદિયા = સંપૂર્ણ કર્મ ક્ષયકરીને, કર્મબંધનોને કાપીને, ણિક્કમ્મદંસી = નિષ્કર્મા, કર્મરહિત થઈ જાય છે, જગતના દષ્ટા બની જાય છે.

એસ મરણા = આ સાધક મરણથી, પમુચ્ચહ = મુક્ત થઈ જાય છે, સે હુ = તે નિશ્ચયથી, દિટ્ઠમ્ = સાતભયને જોનાર, (ભયદર્શી), પરમદંસી = મોક્ષદર્શી, વિવિત્તજીવી = ભાવથી રાગદ્વેષ રહિત, દ્રવ્યથી સ્ત્રી, પશુ, નંપુસકાદિથી રહિત સ્થાનમાં, ઉવસંતે = ઉપશાંત, સમિએ = પાંચ સમિતિ યુક્ત, સહિએ = જ્ઞાનાદિ સહિત, સયા = હંમેશાં, જએ = યત્નાવાન, કાલકંઘી = મરણ સુધી, પરિવ્વએ = સંયમમાં વિચરે, પગડં = કર્યા છે, સચ્ચંમિ = સત્ય-સંયમમાં, ધિહં = ધીરતાને, કુવ્વહ = રાખો, કરો, એત્થોવરએ = આ સંયમમાં સ્થિત, ઝોસેહ = ક્ષય કરી દે છે.

ભાવાર્થ :- હે આર્ય ! તું આ સંસારમાં જન્મ અને વૃદ્ધિને જો. તું પ્રાણીઓના વિષયમાં જાણ કે સર્વ જીવો શાતાની ઈચ્છા કરે છે તેથી ઉત્તમ જ્ઞાની, સમત્વદર્શી સાધક મોક્ષમાર્ગ રૂપ સંયમને જાણીને, સ્વીકાર કરીને, સર્વ જીવોને પોતાના આત્મા સમાન સમજીને પાપાયરણ કરે નહિ, પ્રાણીવધ કરે નહિ.

આ મૃત્યુ લોકના માનવીઓનીસાથે જે રાગાદિ બંધન છે તેને તોડી નાખ અથવા હે મુમુક્ષુ ! આ માનવ શરીરને પ્રાપ્ત કરી એના દ્વારા રાગાદિ બંધનને તોડી નાખ કારણ કે આ લોકમાં હિંસાદિ પાપરૂપ આરંભ કરનાર પ્રાણી શારીરિક અને માનસિક દુઃખોને પ્રાપ્ત કરે છે. આવા તે પ્રાણીઓ કામભોગોમાં આસક્ત થઈને કર્મોનો સંયમ કરે છે અને કર્મોના મૂળનું વારંવાર સિંચન કરીને ફરીફરી જન્મધારણ કરે છે.

તે કામભોગાસક્ત મનુષ્ય હાંસી-મજાકને આધીન થઈને જીવોનો વધ કરી ખુશી મનાવે છે. એવા અજ્ઞાની જીવોના સંસર્ગથી આત્મા વેરની વૃદ્ધિ કરે છે માટે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

આ રીતે ઉત્તમ જ્ઞાની અને નરકાદિ દુર્ગતિના દુઃખોને જાણનાર આતંકદર્શી પુરુષ સંયમને જાણીને, સ્વીકાર કરીને હિંસાદિ પાપકર્મનું આચરણ કરતા નથી. હે ધીર ! તું આ દુઃખના અગ્ર અર્થાત્-કર્મનો અને દુઃખનું મૂળ એટલે અસંયમનો વિવેક કરીને ત્યાગ કર. આ રીતે સાધક તપ, સંયમ દ્વારા કર્મોનું પૂર્ણ રીતે છેદન કરી નિષ્કર્મદર્શી બને છે, કર્મરહિત બની જગતના દષ્ટા થઈ જાય છે.

તે નિષ્કર્મદર્શી સાધક મરણથી મુક્ત થઈ જાય છે. તે જ સાધક વાસ્તવમાં પથદર્શી છે અર્થાત્ તેઓએ મોક્ષમાર્ગને સારી રીતે જોયો છે, સમજ્યો છે. તે આત્મદર્શી મુનિ લોકમાં પરમદર્શી સંયમના જ્ઞાતા છે. તે રાગદ્વેષ રહિત શુદ્ધ જીવન જીવે છે, તે કષાયોથી ઉપશાંત, પાંચસમિતિથી સમિત, જ્ઞાનાદિથી સહિત હોય છે. હંમેશાં યત્નાશીલ થઈને તે પંડિત મરણની આકાંક્ષા કરતાં જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી સંયમમાં વિચરણ કરે છે.

આ જીવે ભૂતકાળમાં અનેક પ્રકારનાં બહુ પાપકર્મોનો બંધ કર્યો છે. કર્મોનો નાશ થવામાં ક્યારેક વિલંબ પણ થઈ શકે છે, તેથી હે સાધક ! સંયમ તપના પાલનમાં ઘૈર્ય રાખ. તપ, સંયમમાં ઘૈર્યની સાથે લીન રહેનાર સાધક સમસ્ત પાપકર્મોનો ક્ષય કરી શકે છે.

વિવેચન :-

આ સર્વ સૂત્રોમાં બંધ અને મોક્ષ તથા તેના કારણોથી સંબંધિત શ્રેષ્ઠ બોધ આપ્યો છે. પ્રારંભમાં જન્મ અને તેની વૃદ્ધિને જોવાની પ્રેરણા આપી છે. તેનો સાર એ છે કે જિનવાણીના આધારે તે પોતાના પૂર્વજન્મોના વિષયમાં વિચાર કરે કે હું એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં તથા નારક, તિર્યંચ, દેવાદિ યોનિઓમાં અનેકવાર જન્મ લઈને પુનઃ મનુષ્ય લોકમાં આવ્યો છું. તે જન્મોમાં મેં કેવા કેવા દુઃખો સહ્યાં હશે ? સાથે તે એ પણ જાણે કે મારી પાસે પ્રચુર પુણ્યનો જથ્થો અને ઘણી નિર્જરા થઈ કે જેથી એકેન્દ્રિય થી વિકાસ કરતો આજે માનવભવમાં આવ્યો છું. તેમાં પણ પ્રબળ પુણ્યોદયે આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુળ, પંચેન્દ્રિયની પૂર્ણતા, ઉત્તમસંયોગ, દીર્ઘાયુ, શ્રેષ્ઠ સંયમી જીવન આદિ પામીને હું ઉન્નતિ કરી શક્યો છું.

આ સૂત્રનો બીજો આશય એ પણ છે કે સંસારમાં જીવોના જન્મ અને તેની સાથે જોડાયેલાં તેના દુઃખો તેમજ બાળક, કુમાર, યુવાન અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ વિવિધ અવસ્થા, તેમાં આવતાં શારીરિક, માનસિક દુઃખોને જુઓ અર્થાત્ પોતાના ભૂતકાળના અનેક જન્મોની તથા વિકાસની શ્રંખલાને જોઈને તેના ઊંડાણમાં ઉતરી સંપ્રેક્ષણ કરવાનું છે. જન્મોના કારણ અને તેમાં પ્રાપ્ત દુઃખ તેમજ આજ સુધીનો જીવનનો વિકાસક્રમ આ સર્વ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી મૂઢતા દૂર થઈ જાય છે અને ક્યારેક પોતાના પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ (જાતિ સ્મરણ) જ્ઞાન પણ થઈ જાય છે. કોઈ વ્યક્તિ આ જીવનના ૫૦-૬૦ વર્ષ પૂર્વે બનેલી ઘટનાને સ્મૃતિપટ પર લાવે છે. તેમ જ તેમાં વિશેષ પ્રયત્ન કરે અને બુદ્ધિ સંમોહિત ન હોય તો પૂર્વજન્મનું સ્મરણ પણ સ્મૃતિપટ પર આવી જાય છે. પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ નહિ થવાનું કારણ આ પ્રકારે કહ્યું છે—

જાયમાણસ્સ જં દુક્ખં, મરમાણસ્સ જંતુણો ।
તેણ દુક્ખેણ સંમૂઢો , ણ સરઙ્ગ જાઈમપ્પણો ॥

જન્મ અને મૃત્યુના સમયે જીવને જે દુઃખ થાય છે, તે દુઃખથી મૂઢ બનેલ વ્યક્તિ પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરી શકતી નથી.

ભૂઈહિં જાણ પઢિલેહ સાયં :- સંસારના સર્વપ્રાણીઓ ચૌદ ભાગોમાં વિભાજિત છે તેમ જાણ. તે

પ્રાણીઓની સાથે પોતાનાં સુખની સમાનતાનું પર્યાલોચન કર કે - જેમ મને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે તેવી જ રીતે સંસારનાં સર્વપ્રાણીઓને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે. એવું સમજીને તું કોઈનું અપ્રિય કર નહિ. તું કોઈને દુઃખજનક થા નહિ, દુઃખ પહોંચાડ નહિ. એમ કરવાથી તું જન્મ-મરણાદિનું દુઃખ પામીશ નહીં.

અતિવિજ્ઞો :- આ શબ્દના બે રૂપ થાય છે. (૧) અતિવિદ્ય (૨) ત્રિવિદ્ય. અતિવિદ્યાનો અર્થ છે-વિદ્યાન, વિશેષજ્ઞ, ઉત્તમજ્ઞાની, વિશેષજ્ઞાની. ત્રિવિદ્યનો અર્થ છે-પૂર્વોક્ત ત્રણ વિદ્યાનો જાણનાર. તે ત્રિવિદ્યા આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વ જન્મ-શ્રુંબલા અને વિકાસનું સ્મરણ (૨) પ્રાણી જગતને સારી રીતે જાણવું (૩) પોતાના સુખ દુઃખની સાથે તેઓનાં સુખ દુઃખની સમાનતા કરીને વિચાર કરવો. આ ત્રણ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે ત્રિવિદ્યા છે. તે જેને પ્રાપ્ત થઈ તે ત્રિવિદ્ય કહેવાય છે.

બૌદ્ધ દર્શનમાં પણ ત્રિવિદ્યાનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વજન્મને જાણવાનું જ્ઞાન (૨) મૃત્યુ તથા જન્મને જાણવાનું જ્ઞાન (૩) ચિત્તની મલિનતાને નાશ કરવાનું જ્ઞાન. આ ત્રણ વિદ્યાઓને પ્રાપ્ત કરી લેનારને ત્યાં 'ત્રિવિજ્ઞ' (ત્રિવિદ્ય) કહેલ છે.

પરમં :- આ શબ્દના અનેક અર્થ છે- નિર્વાણ, મોક્ષ, સત્ય, પરમાર્થ, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર વગેરે.

સમ્મત્તદંસી :- જે સમત્ત્વદર્શી છે તે પાપ કરતા નથી. આ સૂત્રાંશનો સાર એ છે કે પાપ અને વિષમતાનું મૂળ કારણ રાગ અને દ્વેષ છે. જે પોતાના ભાવને રાગદ્વેષથી કલુષિત કરતા નથી અને કોઈ પ્રાણીને રાગ દ્વેષાત્મક ભાવથી જોતા નથી, તે સમત્ત્વદર્શી હોય છે. તે પાપકર્મના મૂળ કારણ રૂપ રાગદ્વેષને અંતઃકરણમાં આવવા દેતા નથી અર્થાત્ આવા સમત્ત્વદર્શી અપ્રમત્તભાવે સંયમમાં જ રમણ કરતા હોય છે. તેથી તે પાપાયરણ કરતા નથી.

સમ્મત્તદંસી નો બીજો અર્થ સમ્યક્ત્વદર્શી પણ કરાય છે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે સમ્યક્ત્વી જીવ તીવ્ર પાપકર્મોનું આચરણ કરતા નથી અર્થાત્ મિથ્યાત્વ મોહકર્મનો બંધ કરતા નથી.

પાસં :- આ શબ્દથી પાપકર્મોનો સંયમ કરનારની વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને પરિણતિ બતાવી છે, ફળ બતાવ્યું છે. 'પાસં'નો અર્થ બંધન છે. તેના બે પ્રકાર છે- દ્રવ્યબંધન અને ભાવબંધન. અહીં ભાવબંધન મુખ્ય છે. ભાવબંધન-રાગ, મોહ, સ્નેહ, આસક્તિ, મમત્વાદિ છે. આ ભાવબંધન જ બધા સાધકને જન્મ મરણની જાળમાં ફસાવનાર 'પાશ' છે.

આરંભજીવી :- આ પદમાં આરંભથી મહારંભ અને તેનું કારણ મહાપરિગ્રહ, આ બંનેનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. આરંભ પરિગ્રહથી જીવન ચલાવનાર તે આરંભજીવી કહેવાય છે.

ઉભયાણુપસ્સી :- આરંભ-હિંસાના કાર્યોથી જીવન ચલાવનારા માનવ આ લોક અને પરલોક ઉભયસ્થાને દુઃખ, વેદનાને પામે છે. અહીં 'પસ્સી' શબ્દ દુઃખ ભોગવવાના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે

અથવા 'ક' ને અલગ કરીને 'ભયાણુપસ્સી' પાઠ પણ હોય છે. તેનો અર્થ એ છે કે— મહારંભ, મહાપરિગ્રહના કારણે તે ફરી ફરી નરકાદિના ભયનો—દુઃખનો અનુભવ કરે છે.

ચાર પુરુષાર્થમાં કામરૂપ પુરુષાર્થ સામાન્ય જનસાધ્ય હોય છે ત્યારે અર્થ તેનું સાધન બને છે. માટે કામભોગની આસક્તિ મનુષ્યને વિવિધ ઉપભોગ્ય ધનાદિ પદાર્થોના સંગ્રહ માટે લાલાયિત કરે છે. તે આસક્તિ મહારંભ—મહાપરિગ્રહનું મૂળ છે.

સંસિચ્ચમાણા પુણરંતિ ગઘ્ભં :— હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કામવાસના, પરિગ્રહાદિ પાપ તે કર્મનું મૂળ છે. તેને જે અજ્ઞાની નિરંતર સીંચતા રહે છે, તે વારંવાર અનેક પ્રકારની ગતિ, યોનિઓમાં જન્મ લેતા રહે છે.

અલં બાલસ્સ સંગેણં :— વૃત્તિકારે આ વાક્યના બે અર્થ કર્યા છે. (૧) હાસ્યાદિની વૃત્તિવાળા બાલજીવોની સંગતિ કરવાથી વેરની વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) બાલજીવોની સંગતિ કરવાથી દેખાદેખી, હાસ્યપ્રમોદ વગેરેની પ્રવૃત્તિ થાય તેમજ સાધકની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય, મનનીવૃત્તિઓ ચંચળ થાય તેમજ દેખાદેખીથી હિંસાદિ પાપ કરવા પ્રેરાય. બંને પ્રકારના અર્થનું તાત્પર્ય એક જ છે કે બાલજીવ સંગ કરવા લાયક નથી. માટે સાધકે તેનાથી દૂર જ રહેવું જોઈએ.

વેરં વહુહ અપ્પણો :— કોઈ મહારંભી મહાપરિગ્રહી મનુષ્ય બીજાને માર મારીને, પાણીમાં ડૂબાડીને, કોરડાદિ ફટકારીને અથવા મરાવી નાખવા માટે સિંહાદિ હિંસક પશુઓની સામે મનુષ્યને ઈંડી કૂર મનોરંજન કરે છે અથવા યજ્ઞાદિમાં નિર્દોષ પશુ—પક્ષીઓના બલિ આપીને અથવા તેનો શિકાર કરીને, તેની હત્યા કરીને કૂર કર્મ કરે છે. આ પ્રમાણે કેટલાક લોકો અસત્ય બોલીને, ચોરી કરીને કે સ્ત્રીઓની સાથે વ્યભિચાર કરીને કે બીજાનું ધન, મકાનાદિ છીનવી લઈને કે પોતાની માલિકીના કરીને તેમાં હાંસી—મજાકની કે આનંદની અનુભૂતિ કરે છે. આ અજ્ઞાની લોકો જીવો સાથે વેર વધારે છે અને પોતાના જ કર્મોની વૃદ્ધિ કરે છે.

આયંકદંસી :— જ્ઞાની પુરુષો પાપ કરતા નથી તેનું રહસ્ય આ શબ્દમાં બતાવ્યું છે કે કર્મ અથવા હિંસાનું ફળ દુઃખરૂપ હોય છે. જે આ જાણી લે છે, હૃદયંગમ કરી લે છે તે આતંકદર્શી છે. તે સ્વયં પાપાનુબંધી કર્મ કરતા નથી અને બીજા પાસે કરાવતા નથી, તેમજ પાપ કરનારની અનુમોદના પણ કરતા નથી.

અગ્ગં ચ મૂલં ચ વિગિંચ ધીરે :— આ પદમાં 'અગ્ર' અને 'મૂલ' બે શબ્દો છે. અગ્રનો અર્થ છે અંતિમ અને મૂળનો અર્થ છે પ્રારંભિક. દુઃખનું મૂળકારણ છે અસંયમ અને અંતિમ કારણ છે કર્મ અર્થાત્ નિકટતમ અગ્ર કારણરૂપ કર્મોથી જ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે કર્મની ઉત્પત્તિ અસંયમથી થાય છે માટે અહીં અગ્ર શબ્દથી કર્મોનું કથન છે અને મૂળ શબ્દથી અસંયમનું કથન છે.

અગ્ર અને મૂળના બીજા અર્થ પણ કરાય છે, જેમ કે— (૧) વેદનીયાદિ ચાર ભવોપગ્રાહી અઘાતીકર્મ અગ્ર છે અને મોહનીયાદિ ચાર ઘાતી કર્મ મૂળ છે. (૨) મોહનીય એ સર્વકર્મોનું મૂળ છે, શેષ સાત કર્મ અગ્ર છે. (૩) મિથ્યાત્વ મૂળ છે, શેષ અવ્રત, પ્રમાદાદિ અગ્ર છે.

ધીર સાધકે પાપકર્મોના અગ્ર અને મૂળ બંને કારણ ઉપર ઊંડાણથી ચિંતન-મનન કરવું જોઈએ. કોઈપણ દુષ્કર્મથી પ્રાપ્ત સંકટાપન્ન સમસ્યાના કેવળ અગ્ર-પરિણામ પર વિચાર કરવાથી તેનો ઉકેલ આવતો નથી પરંતુ તેના મૂળ ઉપર ધ્યાન આપવાથી જ સમાધાન થઈ શકે છે અર્થાત્ મૂળ અસંયમ છે તેના ઉપર ધ્યાન આપી તેનો જ ત્યાગ કરવાથી દુઃખ અને કર્મની સમાપ્તિ રૂપ સમાધાન થઈ જાય છે.

પલિહિંદિયાણં ગિઠ્ઠમ્મદંસી :- તપ અને સંયમ દ્વારા રાગદ્વેષાદિ બંધનોનો અથવા તેનાં કાર્યરૂપ કર્મોનો સર્વથા નાશ કરીને આત્મા નિષ્કર્મદર્શી-કર્મરહિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં નિષ્કર્મદર્શીનું તાત્પર્ય છે કે સાધક, આત્માની નિષ્કર્મ દશાને જુએ અથવા કર્મરહિત સિદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ શબ્દના બીજા અર્થો પણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કર્મ રહિત શુદ્ધ આત્મદર્શી (૨) રાગદ્વેષનો સર્વથા છોડ થવાથી સર્વદર્શી (૩) વૈભાવિક ક્રિયાઓનો સર્વથા અભાવ થવાથી અક્રિયાદર્શી અને (૪) જ્યાં કર્મોનો સર્વથા અભાવ છે એવા મોક્ષ સ્થાનને જોનારા, પરમદર્શી.

દિટ્ઠભણ-દિટ્ઠપહે :- આ બંને પાઠ મળે છે. (૧) ભય-દુઃખ આપનારા જે કર્મ છે તેને સારી રીતે સમજનારા 'દષ્ટભય' કહેવાય છે. (૨) મોક્ષમાર્ગરૂપ સંયમના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજનારા 'દષ્ટપથ' પથદર્શી કહેવાય છે.

કાલકંઠી :- સંલેખનાના પાંચ અતિચારોમાંથી એક અતિચાર છે **મરણાસંસપ્પઓગે**-મૃત્યુની આશંસા કરવી નહિ. તો પછી અહીં કાળકાંક્ષી કહેવાની પાછળ શું રહસ્ય છે ? વૃત્તિકાર આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે કે કાળનો અર્થ છે મૃત્યુકાળ. તેનો આકાંક્ષી મુનિ મૃત્યુનો સમય આવે ત્યારે 'પંડિતમરણ'ની આકાંક્ષા (મનોરથ) કરતા વિચરણ કરે છે. 'પંડિતમરણ' એ જીવનની સાર્થકતા છે. પંડિતમરણની ઈચ્છા કરવી તે મૃત્યુને જીતવાની એક દિશા છે.

બહું ચ ખલુ પાવં કમ્મં પગડં :- ભૂતકાળની અવસ્થાઓને આત્મશુદ્ધિ અથવા દોષ પરિમાર્જનની દૃષ્ટિથી યાદ કરવી, સાધકને માટે આવશ્યક છે. અહીં શાસ્ત્રકારે યાદી આપી છે કે સાધક પોતાની પ્રત્યેક દુઃખની ઘડીમાં આ પ્રમાણે વિચાર કરે કે મારા આત્માએ ઘણા પાપકર્મ બાંધેલા છે, તદ્જન્ય આ દુઃખોની સ્થિતિ આવી છે અને લાંબા સમય સુધી ટકી રહી છે. તેમ વિચારીને ઘેર્યની સાથે સંયમમાં સ્થિર રહે, દુઃખથી મ્લાન થાય નહીં. ખરેખર કર્મોનું ઊંડાણપૂર્વક ચિંતન કરવાથી આત્માને સમાધિ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સચ્ચંમ્મિ :- આ સૂત્રમાં સાધકને સત્યમાં સ્થિર રહેવાનું અપ્રતિમ મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. વૃત્તિકારે વિભિન્ન દૃષ્ટિઓથી સત્યના અનેક અર્થ કર્યા છે-

(૧) પ્રાણીઓના માટે જે હિતકર છે, તે સત્ય છે, તે સંયમ છે. (૨) જિનેશ્વરદેવે કહેલ આગમ પણ સત્ય છે, કારણ કે તે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને પ્રકાશિત કરે છે. (૩) વીતરાગે પ્રરૂપિત વિભિન્ન પ્રવચન રૂપ આદેશ પણ સત્ય છે.

આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકારનો એવો સ્વર ગુંજે છે કે જ્ઞાતા દષ્ટા બનો. પોતાના મનના ઊંડાણમાં

ઊતરીને પ્રત્યેક વસ્તુ કે વિચારને જાણો—જુઓ, ચિંતન કરો, પરંતુ તેમાં રાગદ્વેષ ન કરો. પ્રકૃતિના ઉદયમાં ભળો નહિ. તટસ્થ થઈને વસ્તુ સ્વરૂપનો વિચાર કરો, આનું નામ જ્ઞાતા દષ્ટા છે. આ સૂત્રમાં ચાર પ્રકારના દષ્ટા બનવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે— (૧) સમત્વદર્શી (૨) આતંકદર્શી, (૩) નિષ્કર્મદર્શી અને (૪) પરમદર્શી. આવી જ રીતે દષ્ટભય—દષ્ટપથ થઈને, અગ્ર અને મૂળનું ઉન્મૂલન કરવાનો અને અંતે સંપૂર્ણ કર્મક્ષય કરવાનો સંદેશ છે.

સાંસારિક સુખ ચાળણી સમાન :-

૨ અણેગચિત્તે ખલુ અયં પુરિસે, સે કેયણં અરિહઈ પૂરઈત્તણે । સે અણ્ણવહાણે અણ્ણપરિયાવાણે અણ્ણપરિગ્ગહાણે જણવયવહાણે જણવય પરિયાવાણે જણવય-પરિગ્ગહાણે ।

શબ્દાર્થ :- અણેગચિત્તે = ચંચળચિત્તવાળા, અયં પુરિસે = આ પુરુષ, સંસારના પ્રાણી, કેયણં = ચાળણીને, લોભેચ્છા અથવા તૃષ્ણાને, અરિહઈ = પ્રયત્ન કરે છે, પૂરઈત્તણે = ભરવાની, પૂર્ણ કરવાની, અણ્ણવહાણે = બીજા જીવોના વધ માટે, અણ્ણપરિયાવાણે = બીજાને પરિતાપ આપવા માટે, અણ્ણપરિગ્ગહાણે = બીજાના પરિગ્રહણ માટે, જણવયવહાણે = જનપદના વધ માટે, જણવયપરિયાવાણે = જનપદને પરિતાપ આપવા માટે, જણવયપરિગ્ગહાણે = જનપદના પરિગ્રહણ માટે.

ભાવાર્થ :- સંસારના પ્રાણીઓ અનેક ચિત્તવાળા, લાલસાઓવાળા હોય છે. જાણે તે ચાળણીને પાણીથી ભરવાની ઈચ્છા કરે છે. તૃષ્ણાની પૂર્તિ માટે વ્યાકુળ તે મનુષ્ય અન્ય જીવોના તેમજ જનપદના વધ, પરિતાપ અને પરિગ્રહણ (આધીન કરવા) માટે પાપપ્રવૃત્તિ કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વિષયાસક્ત અસંયમી પુરુષની અનેક ચિત્તતા—વ્યાકુળતા તથા વિવેકહીનતા તેમજ તેના કારણે થનારા અનર્થોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

સંસારના સુખાભિલાષી પુરુષને અહીં અનેકચિત્ત બતાવેલ છે કારણ કે લોભાર્થી મનુષ્ય ખેડ, વ્યાપાર, કારખાના આદિ અનેક ધંધા કરે છે. તેનું ચિત્ત રાત દિવસ તે અનેક ધંધાઓની ઊથલ પાથલમાં લાગેલું રહે છે.

અનેક ચિત્ત પુરુષ અતિલોભી બનીને અશક્યની ઈચ્છા કરે છે તેના માટે શાસ્ત્રકારે ચાળણીનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. જેમ ચાળણીને કોઈ પાણીથી ભરવાની ઈચ્છા કરે તો ભરી શકાય નહિ. તેમ ચાળણીરૂપ મહાતૃષ્ણાને ધનરૂપી જળથી ભરી શકાય નહિ છતાં વ્યક્તિ તે ભરવાની ઈચ્છા કરે છે. તે તૃષ્ણાના ખપ્પરને ભરવા અન્ય પ્રાણીઓના વધ કરે છે; તેઓને શારીરિક અને માનસિક સંતાપ આપે છે; નોકર, ચાકરાદિ અને ગાય, ભેંસાદિનો સંગ્રહ કરે છે. એટલું જ નહિ તે અત્યંત લોભથી ઉન્મત્ત થઈને સર્વ ગામ અથવા

નાગરિકોનો નાશ કરવા કટિબદ્ધ થઈ જાય છે; તેઓને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ દેવા ઉદ્યત બને છે; અનેક દેશોને જીતીને પોતાના અધિકારમાં લઈ લે છે. આ છે તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ બનેલ માનવીની અનેક ચિત્ત દશા. આવી અનેક ચિત્ત દશાથી કરવામાં આવેલ પાપકર્મ અને આ કૃત્યોથી સુખી થવાની ભ્રમણામાં તે નરકાદિના અસહ્ય દુઃખોને પ્રાપ્ત કરે છે.

સંયમ સમુત્થાન :-

૩ આસેવિત્તા એમદ્વં ઇચ્ચેવેગે સમુદ્વિયા । તમ્હા તં બિઙ્ગયં ણો સેવે
ણિસ્સારં પાસિય ણાણી । ઉવવાયં ચવણં ણચ્ચા અણણં ચર માહણે ।
સે ણ છણે, ણ છણાવણે, છણંતં ણાણુજાણઈ । ણિવ્વિદ ણંદિં અરણે
પયાસુ અણોમદંસી ણિસણ્ણે પાવેહિં કમ્મેહિં ।

શબ્દાર્થ :- આસેવિત્તા = સેવન કરીને, એમદ્વં = આ અર્થને, એગે = કોઈ, ઇચ્ચેવ = આ પ્રમાણે, સમુદ્વિયા = સંયમમાં સ્થિત, તમ્હા = તેથી, બિઙ્ગયં = તે બીજીવાર, ણો સેવે = સેવન કરવું જોઈએ નહિ, ણિસ્સારં = વિષય સેવન નિઃસાર છે, પાસિય = જાણીને, ઉવવાયં = જન્મ, ચવણં = મરણને, અણણં = સંયમનું, ચર = પાલન કરે, માહણે = માહણ-મુનિ, ણ છણે = હિંસા કરે નહિ, ણ છણાવણે = હિંસા કરાવે નહિ, છણંતં ણાણુજાણઈ = હિંસા કરનારની અનુમોદના કરે નહિ, ણંદિં = વિષયાનંદથી, ણિવ્વિદ = નિવૃત્ત થા, નિર્વેદ પ્રાપ્ત કર, પયાસુ = સ્ત્રીઓમાં, અરણે = અનુરક્ત ન થા, અણોમદંસી = સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રવાન બની, ણિસણ્ણે = નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પાવેહિં કમ્મેહિં = પાપકર્મોથી.

ભાવાર્થ :- કોઈ વ્યક્તિ આ સંસાર વધારનાર અસંયમનું આચરણ કરીને પણ છેલ્લે આ સર્વને છોડી સંયમ સાધનામાં જોડાઈ જાય છે. ત્યાર પછી તે જ્ઞાની પુરુષ કામભોગોને અને હિંસાદિ આસ્રવોને નિઃસાર જાણી ક્યારે ય પણ તેનું પુનઃ સેવન કરતા નથી.

હે માહણ મુનિ ! દેવોના પણ ઉપપાત-જન્મ અને ચ્યવન-મરણ નિશ્ચિતં છે. આ જાણીને વિષય સુખમાં આસક્ત ન થતાં તું અનન્ય-સંયમ રૂપ મોક્ષમાર્ગનું આચરણ કર. તે સંયમશીલ મુનિ ક્યારે ય પ્રાણીઓની હિંસા સ્વયં કરે નહિ, બીજા પાસે હિંસા કરાવે નહિ અને હિંસા કરનારની અનુમોદના કરે નહિ.

હે સાધક ! તું વિષયાનંદથી વિરક્ત થા અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કર અને સ્ત્રીઓમાં આસક્ત ન થા. અનવમદર્શી-સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ મોક્ષદર્શી સાધક પાપકર્મોથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વિષયભોગોથી વિરક્ત બનીને સંયમ સાધનામાં જોડાયેલા સાધકને સંયમમાં સ્થિર રહેવા માટે વિષય-ભોગોની અસારતા તેમજ જીવનની અનિત્યતાનો સંદેશ આપીને હિંસા, ઐહિક આનંદ

અને સ્ત્રીઓથી વિરક્ત રહેવાની પ્રેરણા આપી છે.

જે મનુષ્ય વિષયભોગોમાં અત્યંત આસક્તિ રાખે છે, તે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે કૂર હિંસા, મનોવિનોદ, અસત્ય ભાષણ, વ્યભિચાર, ક્રોધાદિ કષાય, પરિગ્રહાદિ વિવિધ પાપકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અહીં મુમુક્ષુઓને ઉપદેશ આપ્યો છે કે વિષયભોગોની નિસ્સારતા તેમજ જીવનની ક્ષણભંગુરતાને જાણી સર્વ પાપકર્મોથી દૂર રહેવું. સાથે એ પણ કહ્યું છે કે કર્મોથી મુક્ત થઈ સંસાર સાગરથી પાર થવાનો પુરુષાર્થ તથા તેના ફળરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ આ માનવલોકમાં માનવથી જ થાય છે. દેવલોકાદિમાં દેવાદિને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ નિસ્સાર વસ્તુનું ગમે તેટલું સેવન કરો તોપણ તેનાથી તૃપ્તિ થતી નથી તેમ વિષયભોગોના સેવનથી ક્યારેય તૃપ્તિ થતી નથી. અનેક મહાપુરુષો વિષયભોગોને નિસ્સાર સમજીને સંયમાનુષ્ઠાન માટે ઉદ્યત થઈ ગયા પછી ક્યારેય પણ તેમાં લેપાતા નથી.

ઊવવાયં ચવર્ણ :— આ બંને પદોને કહેવાનો આશય એ છે કે મનુષ્યનાં જન્મ મરણને સર્વ લોકો જાણે છે પણ દેવોના વિષયમાં એ ભ્રમણા છે કે તેઓનું વિષયસુખોથી ભરેલું જીવન અમર હોય છે. તેઓ જન્મતા—મરતા નથી. તે વિચારણાના સમાધાન માટે ઉપપાત અને ચ્યવન આ બંને પદો દ્વારા કહ્યું છે કે દેવોનો પણ જન્મ છે, મૃત્યુ છે એટલું જ નહિ પણ વિષયભોગોની નિસ્સારતા અને જીવનની અનિત્યતા આ બંનેથી સંસારની તેમજ સંસારનાં સર્વ સ્થાનોની ક્ષણિકતા, નશ્વરતાનો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે.

અણ્ણ :— અનન્ય અર્થાત્ સંયમ — મોક્ષમાર્ગ. મોક્ષમાર્ગથી કે સંયમથી અન્ય અસંયમ છે અને જે અન્યરૂપ—અસંયમરૂપ નથી તે જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ 'અનન્ય' છે અને આત્મપરિણતિરૂપ જ છે, તેથી તે આત્માથી અભિન્ન 'અનન્ય' છે.

ણ છણે ણ છણાવ :— આ પદોમાં 'છણ' શબ્દનું રૂપાંતર ક્ષણ છે. 'ક્ષણુ હિંસાયામ્' હિંસાર્થક 'ક્ષણુ' ધાતુથી 'ક્ષણ' શબ્દ બન્યો છે. તેથી આ બંને પદોનો અર્થ એ છે કે પોતે હિંસા કરે નહિ, બીજા પાસે હિંસા કરાવે નહિ, ઉપલક્ષણથી હિંસા કરનારની અનુમોદના પણ કરે નહિ.

અણોમદંસી :— અવમનો અર્થ છે હીન, અનવમનો અર્થ છે ઉચ્ચ. લોકમાં સર્વોચ્ચ વસ્તુ છે સંયમ માટે સંયમી અણોમદર્શી કહેવાય છે અને તેથી વિપરીત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિથી યુક્ત અસંયમી અવમદર્શી કહેવાય છે.

કષાય અને હિંસાત્યાગનો બોધ :-

૪ કોહાઙ્માણં હણિયા ય વીરે, લોભસ્સ પાસે ણિરયં મહંતં।
તમ્હા હિ વીરે વિરણ વહાઓ, છિંદિજ્જ સોયં લહુભૂયગામી ॥૫॥

ગંથં પરિણાય ઇહઽજ્જ વીરે, સોયં પરિણાય ચરેજ્જ દંતે ।
 ઉમ્મજ્જ લદ્ધું ઇહ માણવેહિં, ણો પાણિણં પાણે સમારભેજ્જાસિ ॥૬॥
 -ત્તિ બેમિ ।

॥ બિહ્ઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- કોહાઈમાણં = ક્રોધ, માન આદિ, હણિયા = હનન કરે, વીરે = વીરપુરુષ, લોભસ્સ = લોભનું ફળ, પાસે = જુએ, વિચાર કરે, ણિરયં મહંતં = મહાન નરક, તમ્હા = તેથી, હિ = નિશ્ચયથી, સોયં = શોક ને, ભાવ સ્રોતને, વિરણ = નિવૃત્ત થઈ જાય, વહાઓ = હિંસા આદિથી, લહુભૂયગામી = લઘુભૂત બને, હિંદિજ્જ = છેદન કરે.

ગંથં પરિણાય = ગાંઠ-બંધનને જાણીને, ઇહ = આ લોકમાં, અજ્જ = હે આર્ય ! સાધક, સોયં = વિષયસંગરૂપ સંસાર સ્રોતોને, પરિણાય = જાણીને, ત્યાગીને, ચરેજ્જ દંતે = સંયમનું પાલન કરે, ઈન્દ્રિય, મનનું દમન કરીને, ઉમ્મજ્જ (ઉમ્મુગ્ગ) = ઊપર ઉઠવાનું સ્થાન, તરવાનો માર્ગ, ઊંચ સ્થાન, લદ્ધું = પ્રાપ્ત કરીને, ઇહ માણવેહિં = આ માનવ ભવમાં, પાણિણં = પ્રાણીઓના, પાણે = પ્રાણોનો, ણો સમારભેજ્જાસિ = આરંભ કરવો જોઈએ નહિ.

ભાવાર્થ :- વીર પુરુષ ક્રોધ માન આદિને નષ્ટ કરે. લોભને અતિ દુઃખદાયક નરકના રૂપમાં જુએ અને તેનો ત્યાગ કરે. લઘુભૂત બનવાના અભિલાષી વીર સાધક હિંસા આદિ પાપોથી વિરત થઈને વિષય વાસનાઓનું છેદન કરે.

હે વીર ! તું લોકમાં રહેલ ગ્રંથ(પરિગ્રહ)ને જ્ઞપરિજ્ઞાથી જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી આજે જ વિના વિલંબે છોડી દે. આ જ રીતે સંસારના સ્રોતરૂપ વિષયોને પણ જાણીને ઈન્દ્રિય અને મનનું દમન કરીને સંયમમાં વિચરણ કર. અહીં(મનુષ્ય જન્મમાં) મનુષ્યોને જ સંસાર સાગરથી તરવાનો, કર્મોથી મુક્ત થવાનો અવસર મળે છે. આ જાણીને મુનિ ક્યારે ય પ્રાણીઓના પ્રાણોનો સમારંભ-સંહાર કરે નહિ. - એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

લોભસ્સ પાસે :- લોભના કારણે હિંસાદિ અનેક પાપ થાય છે માટે અહીં લોભને નરક કહી છે, જેનાથી પ્રાણી સીધો નરકમાં જાય છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે-

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં, દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભઃ તસ્માદેતત્ ત્રયં ત્યજેત્ ॥

અર્થ- કામ, ક્રોધ અને લોભ, આ ત્રણે ય આત્મનાશક અને નરકનાં દ્વાર છે માટે મનુષ્ય તેનો ત્યાગ કરે.

લહુભૂયગામી :- આ શબ્દના બે રૂપ છે- લઘુભૂતગામી અને લઘુભૂતકામી, (૧) જે કર્મભારથી સર્વથા રહિત છે, મોક્ષ અથવા સંયમને મેળવવા માટે જે ગતિશીલ છે, તે લઘુભૂતગામી છે. (૨) જે લઘુભૂત- અપરિગ્રહી અથવા પાપરહિત થઈ ઊભવા બનવાની કામના કરે છે તે લઘુભૂતકામી છે. જ્ઞાતાસૂત્ર અધ્ય.૬માં લઘુભૂત તુંબડીનું ઉદાહરણ આપીને કહ્યું છે કે જેમ તુંબડી લેપ રહિત થયા પછી પાણીની ઉપર આવી જાય છે તેમ લઘુભૂત આત્મા સંસારથી ઉપર ઊઠી મોક્ષમાં પહોંચી જાય છે. લઘુભૂત શબ્દ અહીં સંયમનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. બીજો અર્થ મોક્ષનો પર્યાયવાચી છે.

॥ અધ્યયન-૩/૨ સંપૂર્ણ ॥

શ્રીજું અધ્યયન : શ્રીજો ઉદ્દેશક

વૈરાગ્યમય બોધ :-

૧ સંધિં લોગસ્સ જાણિત્તા આયઓ બહિયા પાસ । તમ્હા ણ હંતા ણ વિઘાયે । જમિણં અણ્ણમણ્ણવિત્તિગિચ્છાએ પડિલેહાએ ણ કરેઝ પાવં કમ્મં । કિં તત્થ મુણી કારણં સિયા ? સમયં તત્થુવેહાએ અપ્પાણં વિપ્પસાયે ।

અણ્ણપરમં ણાણી, ણો પમાએ કયાઝ વિ । આયગુત્તે સયા ધીરે, જાયમાયાએ જાવે । વિરાગં રૂવેહિં ગચ્છેજ્જા, મહયા ખુહુએહિં વા । આગં ગં પરિણાય દોહિં વિ અંતેહિં અદિસ્સમાણેહિં સે ણ છિજ્જઝ, ણ ભિજ્જઝ, ણ ડજ્જઝ, ણ હમ્મઝ કં ચ ણં સવ્વલોએ ।

શબ્દાર્થ :- સંધિં = અવસરને, લોગસ્સ = લોકના પ્રાણીઓને, જાણિત્તા = જાણીને પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહિ, આયઓ = આત્મ સમાન, બહિયા = બીજા જીવોને પણ, ણ હંતા = મારવા નહીં, ણ વિઘાયે = બીજા જીવોદ્વારા ઘાત ન કરાવવો, જમિણં = જે આ, અણ્ણમણ્ણવિત્તિગિચ્છાએ = પરસ્પરની આશંકાથી, ભયથી, લજ્જાથી, પડિલેહાએ = વિચારથી, કિં = શું, તત્થ = ત્યાં, મુણી = મુનિત્વ, કારણં સિયા ? = કારણ છે ? સમયં = સમભાવને, તત્થ = ત્યાં, ઉવેહાએ = વિચારીને, પર્યાલોચન કરીને, વિપ્પસાયે = સંયમાનુષ્ઠાનમાં સાવધાન, પ્રસન્ન રહે.

અણ્ણ = સંયમ, પરમં ણાણી = મોક્ષને જાણનાર જ્ઞાની, ણો પમાએ = પ્રમાદ ન કરે, કયાઝ વિ = ક્યારે ય પણ, આયગુત્તે = આત્મગુપ્ત, જાયમાયાએ = સંયમના નિર્વાહ અને આહારની માત્રાથી, જાવે = સંયમનો નિર્વાહ કરે, વિરાગં = વૈરાગ્ય, રૂવેહિં = રૂપ વગેરેમાં, ગચ્છેજ્જા = પામે, મહયા = મહાન, દિવ્ય, ખુહુએહિં = ક્ષુદ્ર, તુચ્છ, આગં ગં = આગતિ, ગતિને, પરિણાય = જાણીને, દોહિં વિ અંતેહિં = રાગ, દ્વેષ બંનેનો, અદિસ્સમાણેહિં = ત્યાગ કરનાર, ણ છિજ્જઝ =

છેદાતો નથી, ણ ભિજ્જઙ્ઠ = ભેદાતો નથી, ણ ડજ્જઙ્ઠ = અગ્નિથી બળાતો નથી, ણ હમ્મઙ્ઠ = હણાતો નથી, કં ચ ણં = કોઈથી.

ભાવાર્થ :- હે સાધક ! ધર્માનુષ્ઠાનનો અપૂર્વ અવસર આ મનુષ્ય ભવમાં છે એમ સમજીને તું પ્રત્યેક આત્માને પોતાના આત્માની સમાન જો. તેના સુખની કાળજી રાખ અને તેઓને દુઃખ આપ નહિ. સર્વ જીવોને મારા સમાન જ સુખ પ્રિય છે, દુઃખ અપ્રિય છે, એમ સમજીને મુનિ જીવોની હિંસા કરે નહિ અને બીજા પાસે ઘાત કરાવે નહિ.

શ્રમણ થઈને પણ જે પરસ્પર એક બીજાની આશંકાથી, ભયથી અથવા બીજાની હાજરીમાં તેની શરમના કારણે પાપકર્મ કરતો નથી, તો આ સ્થિતિમાં શું (પાપકર્મ નહિ કરવામાં) તેનું મુનિપણું કારણરૂપ છે? (ના). આ સ્થિતિમાં સંયમનિષ્ઠ મુનિ સંયમ સંબંધી સિદ્ધાંતનો વિચાર કરીને આત્માને સંયમાનુષ્ઠાનમાં પ્રસન્ન રાખે.

આત્મપરિણતિપૂર્વક સંયમ અને મોક્ષના જ્ઞાતા મુનિ સંયમના પરિપાલનમાં ક્યારેય પણ પ્રમાદ કરે નહિ. ભાવોની અપ્રમત્તતાને ટકાવી રાખે. આ પ્રકારે આત્મગુપ્ત વીરપુરુષ સદા પોતાની સંયમયાત્રાનો નિર્વાહ પરિમિત આહારથી કરે. તે સાધક નાના કે મોટા તુચ્છ કે મહાન દેખાતા સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે વિરક્તિભાવ ધારણ કરે, આસક્તિ રાખે નહિ પણ ઉદાસીનતા રાખે.

સર્વ પ્રાણીઓના ગમનાગમન, જન્મ-મરણ તેમજ તેના દુઃખોને સારી રીતે જાણીને જે સાધક રાગ અને દ્વેષરૂપ આભ્યંતર દોષોથી દૂર રહે છે તે લોકમાં કોઈથી (ક્યાંય પણ) છેદાતા, ભેદાતા, દઝાડાતા અને મરાતા નથી. તે રાગદ્વેષથી રહિત આત્મા દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્ય ભવરૂપી અણમૂલા અવસરમાં આત્માનો વિકાસ, સમતા, આત્મશુદ્ધિ, પ્રસન્નતા, જાગૃતિ, આત્મરક્ષા, સંયમ, પરાક્રમ, વિષયોથી વિરક્તિ અને રાગદ્વેષથી દૂર રહી આધ્યાત્મિક આરોહણ કરવાનો રણકાર ગુંજી રહ્યો છે.

સંધિં લોગસ્સ જાણિત્તા :- સૂત્રમાં પ્રયુક્ત 'સંધિ' શબ્દના અર્થ આ પ્રમાણે છે— (૧) અજ્ઞાનનો નાશ અને આત્મવિકાસનો ઉદય, તે ભાવસંધિ છે. (૨) ઉદીર્ણ દર્શનમોહનીયનો ક્ષય તથા શેષ દર્શનમોહનો ઉપશમ થવાથી પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વ ભાવ સંધિ છે. (૩) વિશિષ્ટ ક્ષાયોપશમિક ભાવ પ્રાપ્ત થવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તે ભાવસંધિ છે. (૪) ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત સમ્યક્ ચારિત્ર તે ભાવસંધિ છે. (૫) ધર્માનુષ્ઠાનના અવસરને પણ સંધિ કહેવાય છે. (૬) સંધાન, મળવું, જોડવું, કર્મોદયવશ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના શિથિલ થતાં અધ્યવસાયને ફરી જોડવા તે સર્વ સંધિ શબ્દમાં અંતર્નિહિત છે.

આધ્યાત્મિક (ક્ષાયોપશમિકાદિ ભાવ) સંધિને જાણીને પ્રમાદ કરવો તે કલ્યાણકારી નથી. આધ્યાત્મિક લોકના ત્રણ સ્તંભો— જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે; તે તૂટે નહિ તેમ તેનું સતત રક્ષણ કરવું જોઈએ.

આયઓ બહિયા પાસ :- અધ્યાત્મ જગતમાં પોતાના આત્મા સુધી જ કે પોતાના સુખ સુધી જ

રહેવાનું નથી પરંતુ તેમાં પોતાના આત્માથી બહારના લોકમાં વ્યાપ્ત સર્વ આત્માઓનાં સુખનો વિચાર કરવાની ઘોષણા છે, તેથી સર્વ જીવોને અહીં આત્મવત્ જાણવાનું કથન છે.

તમ્હા ણ હંતા ણ વિઘાયણ :— સર્વ જીવો પ્રત્યે આત્મવત્ સમદષ્ટિ રાખનારનું હૃદય દયા—અનુકંપાથી એવું દ્રવિત થઈ જાય કે તે કોઈની હિંસા કરે નહીં, કરાવે નહીં.

વિતિગિચ્છાણ :— અધ્યાત્મજ્ઞાની મુનિ પાપકર્મનો ત્યાગ ફક્ત કાયાથી કે વચનથી કરતા નથી પણ મનથી પણ કરે છે. આ સ્થિતિમાં તે પોતાના ત્યાગ પ્રતિ સતત વફાદાર રહે છે. જે વ્યક્તિ બીજા કોઈની મર્યાદા, દબાણ કે ભયથી અથવા તેના દેખતાં પાપકર્મ કરતા નથી, પરંતુ પરોક્ષમાં પાપકર્મ કરે છે તે વ્યક્તિ તેના ત્યાગમાં વફાદાર રહેતા નથી.

ખરેખર જે વ્યક્તિ વ્યવહાર—બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને બીજાના ભય, દબાણ કે દેખતાં તેના શરમથી પાપકર્મ કરતો નથી તે સાચો ત્યાગી નથી, કારણકે તેના અંતરમાં પાપ કર્મના ત્યાગની ભાવના જાગી નથી. નિશ્ચયદષ્ટિથી તે મુનિ નથી, માત્ર વ્યવહારથી મુનિ કહેવાય છે. તેનાં પાપકર્મના ત્યાગમાં તેનું મુનિપણું કારણ નથી.

સમય :— આ શબ્દના ત્રણ અર્થ છે— સમતા, આત્મા અને સિદ્ધાંત. આ ત્રણેયના અનુસંધાનમાં સાધકને પાપકર્મના ત્યાગની પ્રેરણા આપી છે. તેનાથી આત્મિક પ્રસન્નતા— ઉલ્લાસનો અનુભવ કરવાનું પણ કહેલ છે.

આગઈં ગઈં પરિણાય :— ગતિ ચાર છે. તેમાંથી કઈ ગતિનો જીવ કઈ ગતિમાં જઈ શકે છે? તેની વિચારણા કરવી જોઈએ. જેમ કે તિર્યંચ અને મનુષ્યની આગતિ અને ગતિ— ગમનાગમન ચારે ય ગતિમાં થઈ શકે છે પરંતુ દેવ અને નારકનું ગમનાગમન તિર્યંચ અને મનુષ્ય, આ બે ગતિમાં જ થઈ શકે છે. મનુષ્ય ચારે ય ગતિની ગમનાગમન ક્રિયાને છેદીને પંચમગતિ, મોક્ષગતિમાં પણ જઈ શકે છે. જ્યાંથી ક્યારે ય પાછા ફરી અન્ય ગતિમાં જવાનું રહેતું નથી, કારણ કે પરિભ્રમણના મૂળ કારણરૂપ રાગ અને દ્વેષનો તેને નાશ થઈ ગયો છે અને વિશુદ્ધ મુક્તાત્માનું છેદન, ભેદન થતું નથી.

ભૂત અને ભાવી સંબંધી માન્યતાઓ :-

૨ અવરેણ પુવ્વં ણ સરંતિ ંગે, કિમસ્સડતીતં કિં વાડગમિસ્સં ।

ભાસંતિ ંગે ઇહ માણવા ડ, જમસ્સ તીતં તં આગમિસ્સં ॥ ૧ ॥

ણાતીતમટ્ટં ણ ય આગમિસ્સં અટ્ટં ણિયચ્છંતિ તહાગયા ડ ।

વિધૂતકપ્પે ંયાણુપસ્સી ણિજ્ઞોસઇત્તા ખવણ મહેસી ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ :- અવરેણ = પછી થનારી ઘટનાને, ભવિષ્યની વાતને, પુવ્વં = પૂર્વે થયેલી ઘટનાને,

ભૂતકાળની વાતને, જ સરંતિ = યાદ કરતા નથી, સ્વીકારતા નથી, કિં = કઈ અવસ્થાઓ, અસ્સ = આ જીવની, તીતં = વ્યતીત થઈ ભૂતકાળમાં, આગમિસ્સં = ભવિષ્યમાં થશે, ખાસંતિ = આ પ્રમાણે કહે છે કે, એગે = કોઈ, ઇહ = આ સંસારમાં, જમસ્સ = જે આ જીવને, તીતં = ભૂતમાં પ્રાપ્ત થઈ ગયું, તં = તે, આગમિસ્સં = ભવિષ્યમાં થશે, અતીતમદ્દં = ભૂતકાળના અર્થને, જ ણિયચ્છંતિ = સ્મરણ કરે નહિ, ય = અને, આગમિસ્સં = ભવિષ્યના, અદ્દં = અર્થનો, પદાર્થનો, જ ણિયચ્છંતિ = નિશ્ચય કરે નહિ, સ્વીકાર કરે નહિ, ડ = એજ રીતે, તહાગયા = તથાગત, વિધૂતકપ્પે = સંયમમાં કર્મક્ષય માટે ઉદ્યમવંત, વીતરાગી મુનિ, ય્યાણુપસ્સી = આ માર્ગનું અનુસરણ કરે છે, ણિજ્ઞોસઇત્તા ખવણ = પૂર્વોપાર્જિત કર્મોનો ક્ષય કરે, મહેસી તવસ્સી = મહર્ષિ, તપસ્વી.

ભાવાર્થ :- કેટલાક મતાવલંબી મનુષ્યો ભવિષ્યકાળ અને ભૂતકાળનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓ ભૂતકાળ શું હતો અને ભવિષ્ય કેવું હશે ? તેનો વિચાર જ કરતા નથી. તેઓ કેવળ વર્તમાનને જ સર્વ રીતે સ્વીકારે છે. કેટલાક મનુષ્યો એમ કહે છે કે જેનો જેવો ભૂતકાળ હતો તેવો જ તેનો ભવિષ્યકાળ થશે અર્થાત્ મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય જ થાય છે, સ્ત્રી મરીને સ્ત્રી જ થાય છે, ગાય મરીને ગાય જ થાય છે, તેઓની ગતિ બદલાતી નથી. તથાગત બૌદ્ધ દાર્શનિકો ભૂતકાળ સંબંધી પદાર્થોને અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી પદાર્થો નો સ્વીકાર કરતા નથી અને વિધૂતકલ્પ શુદ્ધ સંયમના પરિપાલક મહર્ષિ ત્રણેય કાળનું અન્વેષણ કરીને, તેનો સ્વીકાર કરતાં તપશ્ચરણ દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી દાર્શનિક માન્યતાઓનું કથન આ પ્રમાણે છે—

(૧) કેટલાક દાર્શનિકો અતીત—ભૂતકાળ અને અનાગત—ભવિષ્યકાળને સ્મૃતિમાં રાખતા નથી. ભૂત અને ભવિષ્ય વચ્ચે કાર્ય—કારણભાવને સ્વીકારતા નથી. તેઓના મતે જીવ ભૂતકાળમાં ન હતો, ભવિષ્યમાં જીવ હશે નહીં, માત્ર વર્તમાનમાં પાંચ ભૂતોના ભેગા થવાથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાંચ ભૂતોના નાશથી જીવ નાશ પામી જાય છે.

(૨) કેટલાક દાર્શનિકો માને છે કે જીવની ભૂતકાળમાં જેવી અવસ્થા હોય તેવી જ અવસ્થા ભવિષ્યમાં થાય છે. ભૂતકાળમાં જીવ સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક, સુભગ, દુર્ભગ, સુખી, દુઃખી, કૂતરા, બિલાડા, ગાય, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે જે રૂપ હોય તે જ રૂપ વર્તમાનમાં અને તે જ રૂપ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩) તથાગત, વર્તમાન ક્ષણને જ સ્વીકારે છે. તેઓના મતે ભૂત ક્ષણ નિરન્વય નાશ પામે છે. ભવિષ્ય હજુ ઉત્પન્ન નથી, બધા પદાર્થ ક્ષણિક છે, વર્તમાન એક ક્ષણ પછી તે નાશ પામે છે, માટે તેઓના મતે કોઈ પણ પદાર્થનો ભૂત અને ભવિષ્ય હોય નહીં.

(૪) શ્રમણ મહર્ષિ (જૈનમત) ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન ત્રણેને સ્વીકારે છે. દ્રવ્ય ત્રણે કાળમાં નિત્ય રહેનાર છે જ્યારે પર્યાય(અવસ્થા) ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે છે.

મહર્ષિ આ મતોની પર્યાલોચના કરે છે કે પાંચ ભૂતોથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય નહીં. આત્મા અનાદિ અનંત છે. જો ભૂત—ભવિષ્ય ન હોય, આત્મા ત્રૈકાલિક ન હોય તો આ તપ, જપ, સંયમ સાધના કોના માટે ? ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન જીવની અવસ્થાના વિચારે આત્મા જાગૃત બને છે.

પર્યાલોચન—વિચારણા કરતાં મહર્ષિને જણાય છે કે જીવ જે ક્રિયા કરે છે તે નિષ્ફળ નથી. શુભ ક્રિયાનું ફળ શુભ અને અશુભ ક્રિયાનું ફળ અશુભ મળે છે. જેવો ભૂતકાળ તેવો જ ભવિષ્ય માનવાથી પુરુષાર્થ નિષ્ફળ બની જાય, માટે કર્માનુસાર ગતિ, જાતિ, લિંગ વગેરે અવસ્થાઓ પલટાતી રહે છે અને વર્તમાન પુરુષાર્થ પ્રમાણે કર્મમાં સંક્રમણ, નિર્જરા, ઉદીરણા કરી શકાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે.

ચિંતન—મનન કરતાં ભૂતક્ષણનો નિરન્વય નાશ પણ યુક્તિ સંગત લાગતો નથી. ભૂતક્ષણ સંપૂર્ણતયા નાશ પામે તો "આ વસ્તુ તે જ છે" તેવી પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે ? જો દરેક પદાર્થ એક ક્ષણ પછી નાશ જ પામી જવાના હોય તો સાધના આરાધના શા માટે ?

શ્રમણ મહર્ષિ પ્રત્યેક દ્રવ્યને ભૂત—ભવિષ્ય—વર્તમાન ત્રિકાલવર્તી માને છે. દ્રવ્યગુણ ત્રિકાળવર્તી છે જ્યારે પર્યાય ક્ષણવર્તી છે. દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો આશ્રય લઈ મહર્ષિ રાગ—દ્વેષથી મુક્ત બની, તપશ્ચરણ દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કરે છે.

સાધના દષ્ટિએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થાય છે—

(૧) કેટલાક સાધકો ભૂતકાળના ભોગોની સ્મૃતિ અને ભવિષ્યના ભોગોની અભિલાષા ન કરતાં સમભાવપૂર્વક વર્તમાનમાં વિચરે છે.

(૨) કેટલાક સાધકો કહે છે ભૂતકાળના ભોગોથી તૃપ્તિ થઈ નથી, તેના દ્વારા બોધ મળે છે કે ભવિષ્યમાં પણ ભોગોથી તૃપ્તિ નહીં મળે. જેવો ભૂતકાળ—ભોગોથી અતૃપ્તિવાળો, તેવો જ ભવિષ્યકાળ—ભોગોથી અતૃપ્તિ—વાળો જાણવો.

(૩) અતીતના ભોગોની સ્મૃતિ અને ભવિષ્યના ભોગોની અભિલાષાથી રાગદ્વેષ અને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તથાગત—વીતરાગતાના સાધક, અતીત અને અનાગત(ભવિષ્ય)માં ન રહેતાં વર્તમાનમાં વિચરે છે અને તેથી રાગ—દ્વેષાત્મક ચિત્તનું નિર્માણ કરતાં નથી.

વિદ્યૂતકલ્પ :— જે આચાર, રાગદ્વેષ અને મોહને શાંત કે ક્ષીણ કરે, કર્મોનો ક્ષય કરે તે વિદ્યૂતકલ્પ કહેવાય છે. જે સાધક આ વિદ્યૂતકલ્પ આચારને આચરણમાં મૂકે તે વિદ્યૂતકલ્પી કહેવાય છે.

एयाणुपस्सी :— આ શબ્દના ત્રણ સંસ્કૃતરૂપ છે— (૧) એતદનુપશ્ચી— એટલે વર્તમાનમાં જે કાંઈ યથાર્થ હોય તે જુએ. (૨) એકાનુપશ્ચી— પોતાના આત્માને એકલો જુએ. (૩) એજાનુપશ્ચી— ધુતાચાર દ્વારા થતાં પરિવર્તનોને જુએ.

તથાગત સર્વજ્ઞના અનુયાયી વિદ્યૂતકલ્પી અને એતદનુદર્શી મહર્ષિ તપ સંયમની સાધના દ્વારા

રાગદ્વેષથી મુક્ત બની કર્મનો ક્ષય કરે છે.

અરતિ-આનંદ, હાસ્યાદિનો ત્યાગ :-

૩ **का अरई के आणंदे ? एत्थंपि अग्गहे चरे । सव्वं हासं परिच्चज्ज अल्लीणगुत्तो परिव्वए ।**

શબ્દાર્થ :- અરઈ = અરતિ, કા = શું છે? આણંદે = આનંદ-સુખ, કે = શું છે? એત્થં પિ = હર્ષ શોકના વિષયમાં, અગ્ગહે = અનાસક્ત, ચરે = વિચરે, સવ્વં હાસં = સર્વ હાસ્યને, પરિચ્ચજ્જ = ત્યાગીને, અલ્લીણગુત્તો = ગુપ્તેન્દ્રિય બનીને, અલીન બનીને, પરિવ્વએ = સંયમપાલન કરે.

ભાવાર્થ :- તે વિદૂતકલ્પી યોગીને માટે અરતિ શું? કે આનંદ શું? તે આ અરતિ અને આનંદના વિષયમાં અનાસક્ત ભાવે વિચરણ કરે. તે સર્વ પ્રકારના હાસ્યાદિ પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને ઈન્દ્રિય નિગ્રહ તથા મન, વચન કાયાને ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત કરતાં વિચરણ કરે.

વિવેચન :-

કા અરઈ કે આણંદે :- ઈષ્ટ વસ્તુ ન મળે ત્યારે અથવા તો તેનો વિયોગ થાય ત્યારે જે ભાવ થાય છે તે અરતિ છે અને ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી જે આનંદ થાય તે રતિ છે. જે સાધકનું ચિત્ત ધર્મ કે શુક્લધ્યાનમાં રત છે, જેને આત્મધ્યાનમાં જ આત્મરતિ કે આત્માનંદની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે તેને આ બાહ્ય અરતિ કે રતિ (આનંદ) સાથે કોઈ સંબંધ રહેતો નથી તેથી જ સાધકને પ્રેરણા આપી છે કે- એત્થંપિ અગ્ગહે ચરે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક જીવનમાં રહેતા ક્યારેય પણ અરતિ-રતિ (શોક કે હર્ષ)ના મૂળ રાગ-દ્વેષને ગ્રહણ ન કરતાં વિચરણ કરે.

આત્મનિગ્રહથી મુક્તિ :-

૪ **पुरिसा ! तुममेव तुमं मित्तं, किं बहिया मित्तमिच्छसि ? जं जाणेज्जा उच्चालइयं तं जाणेज्जा दूरालइयं, जं जाणेज्जा दूरालइयं तं जाणेज्जा उच्चालइयं । पुरिसा ! अत्ताणमेव अभिणिगिज्झ, एवं दुक्खा पमोक्खसि ।**

શબ્દાર્થ :- પુરિસા = હે પુરુષ! તુમમેવ = તું જ, તુમં = તારો, મિત્તં = મિત્ર છે, કિં = શા માટે, બહિયા = બાહ્ય, મિત્તં = મિત્રની, ઇચ્છસિ = ઈચ્છા કરે છે? જં = જે પુરુષને, જાણેજ્જા = જાણો, ઉચ્ચાલઈયં = કર્મોને ક્ષય કરનાર, વિષયસંગ છોડનાર, તં જાણેજ્જા = તેને જાણો, દૂરાલઈયં = મોક્ષગામી, જં = જેને, જાણેજ્જા = જાણો, દૂરાલઈયં = મોક્ષગામી, સંયમવાન, અત્તાણમેવ = પોતાના આત્માનો જ, અભિણિગિજ્ઝ = નિગ્રહ કરવાથી, એવં = આ રીતે, દુક્ખા = દુઃખોથી, પમોક્ખસિ = છૂટી જાય છે.

ભાવાર્થ :- હે પુરુષ ! (આત્મન્ !) તું જ તારો મિત્ર છે, તો પછી તું બહાર, તારાથી અન્ય મિત્રને શા માટે શોધે છે ?

જે(આત્મા)ને તમે કર્મોની તીવ્રતાથી ક્ષય કરનારા જાણો છો તેને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર કે મોક્ષના સાધક જાણો. જેને તમે દૂર— મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત સમજો છો, તેને તમે અત્યંત કર્મક્ષય કરનાર સમજો.

હે પુરુષ ! પોતાના આત્માનો જ નિગ્રહ કર. આ વિધિથી તું દુઃખથી (કર્મથી) મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ.

વિવેચન :-

ઉચ્ચાલઇયં દૂરાલઇયં :- ઉત્ + ચાલઇયં । ઉત્ = પ્રાબલ્યેન = પ્રબળતાથી, ચાલઇયં— કર્મો ને આત્માથી દૂર કરનાર અર્થાત્ કર્મક્ષય કરનાર. દૂર—મોક્ષ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સંયમ જ દૂરાલયિક છે. સંયમપ્રાપ્ત જીવન મોક્ષગામી છે.

તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કર્મક્ષય કરવામાં તત્પર છે તે સંયમવાન છે અને જે સંયમી સાધક છે તે હંમેશાં કર્મક્ષય કરતા રહે છે.

અહીં આત્માની અનંત શક્તિનો નિર્દેશ છે. જે આત્મશક્તિ કર્મોને આત્માથી દૂર કરે છે, તે આત્મશક્તિ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આત્મશક્તિ—સામર્થ્ય દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

કર્મક્ષયના કારણરૂપ કોઈ પણ પ્રકારનું બાહ્ય કે આભ્યંતર તપ ચાલુ રહે તો જ સાધકની સંયમ સાધના પ્રગતિશીલ બને. તપ નિર્જરા વિના સંયમની નિરાબાધ પ્રગતિશીલતા રહેવી કઠિન છે તેથી સંયમી સાધકે હંમેશાં નિર્જરાકારી તપ—ધ્યાનાદિમાં લીન રહેવું જોઈએ.

સત્ય—સંયમથી મુક્તિ :-

૫ પુરિસા ! સચ્ચમેવ સમભિજાણાહિ । સચ્ચસ્સ આણાઉ વવટ્ટિઉ સે મેહાવી મારં તરહ્ । સહિઉ ધમ્મમાદાય સેયં સમણુપસ્સહ્ । દુહઓ જીવિયસ્સ પરિવંદણ—માણણ—પૂયણાઉ, જંસિ ંગે પમાયંતિ । સહિઉ દુક્ખમત્તાઉ પુટ્ટો ણો ઙ્ઙાણાઉ । પાસિમં દવિઉ લોગાલોગપવંચાઓ મુચ્ચહ્ । ત્તિ બેમિ ।

॥ તહ્ઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- સચ્ચમેવ = સત્યને જ, સંયમને જ, સમભિજાણાહિ = સમ્યક્ પ્રકારે જાણો, સંયમ આરાધના કરો, સચ્ચસ્સ = સંયમ સંબંધી, આણાઉ = આજ્ઞામાં, વવટ્ટિઉ = ઉપસ્થિત, ઉદ્યમવંત, મારં

= જન્મમરણનો, સંસારનો, તરફ = પાર પામે છે, સહિષ્ણુ = જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર સંપન્ન પુરુષ, ધમ્મમાદાય = શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કરીને, સેચં = શ્રેયને, આત્મહિતને સમણુપસ્સઈ = સમ્યક્ પ્રકારે જુએ છે, દુહઓ = રાગદ્વેષમાં પીડિત પ્રાણી, જીવિચસ્સ = આ જીવન માટે, પરિવંદણ-માણણ-પૂયણાઈ = વંદનીય, માનનીય, પૂજનીય બનવા માટે, જંસિ = જેમાં, ઈગે = કોઈ, પમાયંતિ = પ્રમાદનું સેવન કરે છે, સહિષ્ણુ = જ્ઞાનાદિથી સહિત, દુક્ખમત્તાઈ = દુઃખની માત્રાથી, પુટ્ટો = સ્પર્શ થતાં, ણો જ્ઞાણાઈ = દ્વેષ કરતો નથી, વ્યાકુળ થતો નથી, ઈમં = આ, પાસ = જુઓ, દવિઈ = શુદ્ધ સંયમી, લોગાલોગપવંચાઓ = લોકાલોકના પ્રપંચથી, આ લોક પરલોકના પરિભ્રમણથી, મુચ્ચઈ = મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- હે પુરુષ ! તું સત્ય-સંયમને જ સારી રીતે સમજ. સંયમની આજ્ઞા(મર્યાદા)માં ઉપસ્થિત રહેનાર તે મેઘાવી જન્મ,મરણરૂપ સંસારને તરી જાય છે. સમ્યક્ જ્ઞાનાદિથી યુક્ત સાધક સંયમ ધર્મને ગ્રહણ કરીને આત્મહિતનું સમ્યક્ પ્રકારે અવલોકન કરે.

સંસારમાં રાગ અને દ્વેષમાં રહેલાં પ્રાણીઓ પોતાનાં જીવન માટે, વંદના, સન્માન અને પૂજા માટે હિંસાદિ પાપોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કોઈ સાધક સન્માન આદિ માટે પ્રમાદ આચરણ અર્થાત્ પાપકારી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

જ્ઞાનાદિથી યુક્ત સાધક ઉપસર્ગ કે વ્યાધિ આદિ દ્વારા ઉત્પન્ન દુઃખથી વ્યાકુળ થતાં નથી. આવા આત્મદષ્ટા વીતરાગી પુરુષોને જુઓ કે જે સંયમ સાધકો આ લોક પરલોકના ભવ ભ્રમણરૂપ સર્વ પ્રપંચોથી મુક્ત થઈ જાય છે. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પરમ સત્ય ને ગ્રહણ કરવાની અને તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા આપી છે. તેની સાથે સત્ય સાધકની ઉપલબ્ધિઓનું પણ સંક્ષેપમાં દર્શન થાય છે.

સચ્ચમેવ સમભિજાણાહિ :- અહીં વૃત્તિકારે સત્યના ત્રણ અર્થ કર્યા છે— (૧) પ્રાણીમાત્ર માટે હિતકર-સંયમ (૨) ગુરુસાક્ષીથી ગ્રહણ કરેલ પવિત્ર સંકલ્પ(સોગંદ) (૩) સિદ્ધાંત અથવા સિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદક આગમ.

સાધક કોઈ પણ કિંમતે સત્યને છોડે નહિ, સત્યનું જ સેવન અને આચરણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કરે, સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં સત્યને જ આગળ રાખીને ચાલે. સત્ય- સ્વીકૃત સંકલ્પ તેમજ સિદ્ધાંત-સંયમ વ્રતનું પાલન કરે.

દુહઓ(દુહતઃ) :- આ શબ્દના વૃત્તિકારે ચાર અર્થ કર્યા છે— (૧) રાગ અને દ્વેષથી (૨) સ્વ અને પરના નિમિત્તે (૩) આ લોક અને પરલોક માટે (૪) રાગ અને દ્વેષ આ બંનેથી જે હણાયેલ છે, તે દુર્હત છે.

જીવિયસ્સ પરિવંદન-માણન-પૂયણા :- આ વાક્યનો અર્થ પણ ગહન છે. મનુષ્ય પોતાના ગુણગ્રામ, સ્તુતિ, નમન, સન્માન તેમજ પૂજા-પ્રતિષ્ઠા માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. પોતાની પ્રસિદ્ધિ માટે ઘણાં જ આરંભ-સમારંભ, આડંબર અને પ્રદર્શન કરે છે, સત્તાધીશ બની પ્રશંસા, પૂજા-પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના છલ, કપટ તેમજ ચાલાકી કરે છે. આવા કામો માટે હિંસા, અસત્ય, માયા, છલ-કપટ, દગાબાજી, છેતરપિંડી કરવામાં કેટલા ય લોકો કુશળ હોય છે. તુચ્છ, ક્ષણિક એવા જીવનમાં રાગ, દ્વેષાદીન થઈ પૂજા, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા મોટા નામધારી સાધક પણ પોતાના ત્યાગ, વૈરાગ્ય તેમજ સંયમને વેચી નાખે છે. તેઓ માન, સન્માન માટે હિંસા, અસત્યાદિનું આચરણ કરવામાં દોષ માનતા નથી. જે પ્રગટ રૂપે છલપ્રપંચ કરતા નથી, તે મનમાં ને મનમાં જ રાગ, દ્વેષ, મોહ અને ઘૃણા, ઈર્ષ્યા આદિના તરંગો રચ્યા કરે છે. પણ કાંઈ કરી શકતા નથી, તોપણ તેને કર્મબંધ જરૂર થાય છે. આ બંને પ્રકારની વ્યક્તિઓ પૂજા, સન્માનના કામી અને પ્રમાદગ્રસ્ત છે.

જ્ઞાણા :- મનુષ્ય દુઃખ અને સંકટના સમયે હતપ્રભ થઈ જાય છે. તેની બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ જવાથી કિંકર્તવ્યમૂઢ બની જાય છે. તે સાધનાના માર્ગને-સત્યને ત્યાગી દે છે. ઝંઝાનું સંસ્કૃતરૂપ છે ધ્યન્ધતા (ધી+અન્ધતા) બુદ્ધિ ની અંધતા. સાધકને માટે આ મોટો દોષ છે. ઝંઝા બે પ્રકારે છે. રાગ ઝંઝા અને દ્વેષ ઝંઝા. પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિ થવા પર રાગ ઝંઝા હોય છે અને અપ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી દ્વેષ ઝંઝા થાય છે. આ બંને અવસ્થામાં સમજણ લોપાઈ જાય છે. સફળ સાધક આ પ્રકારની કોઈ ઝંઝામાં આવતા નથી.

॥ અધ્યયન-૩/૩ સંપૂર્ણ ॥

શ્રીજું અધ્યયન : ચોથો ઉદ્દેશક

કષાયોનું વમન :-

૧ **સે વંતા કોહં ચ માણં ચ માયં ચ લોભં ચ । એયં પાસગસ્સ દંસણં ઉવરયસત્થસ્સ પલિયંતકરસ્સ, આયાણં ણિસિદ્ધા સગહભિ ।**

શબ્દાર્થ :- સે = તે, વંતા = છોડે છે, વમન કરે છે, એયં = આ, દંસણં = ઉપદેશ, અભિપ્રાય, પાસગસ્સ = સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોનો છે, ઉવરયસત્થસ્સ = શસ્ત્રથી નિવૃત્ત, પલિયંતકરસ્સ = કર્મોનો અંત કરનાર, સંસારનો અંત કરનાર, આયાણં = આશ્રવોને, ણિસિદ્ધા = રોકીને, સગહભિ = સ્વકૃત કર્મોનો નાશ કરે છે, ભેદન કરે છે.

ભાવાર્થ :- હિંસાથી નિવૃત્ત તથા સર્વ કર્મોનો અંત કરનાર સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી તીર્થંકરનો આ ઉપદેશ છે કે સાધક ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભનો પૂર્ણરૂપે ત્યાગ કરે છે. કષાય ત્યાગી તે સાધક આશ્રવનો નિરોધ કરી પોતાના કરેલાં કર્મોનો નાશ કરે છે.

વિવેચન :-

વંતાકોહં :- આ સૂત્રમાં કોધાદિ ચારે કષાયોના વમનનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ એક એક કષાય ક્યારેક સંયમને પૂર્ણતયા નાશ કરે છે. તેથી સાધક તે કષાયોને વમનની જેમ ત્યાગે. વમનને કોઈ ક્યારેય પાછું ગ્રહણ કરતા નથી તે જ રીતે સાધક પણ કષાયોને વમન તુલ્ય સમજીને તેનું પુનરાવર્તન ન કરે. સાધુ જીવનમાં ઓછામાં ઓછો અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની કોધ માન, માયા અને લોભનો તો અવશ્ય ત્યાગ હોય છે. કોઈ સાધકના જીવનમાં ક્યારેક ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયવશ તીવ્ર કોધ આવી જાય; જાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, શ્રુત, તપ, લાભ તેમજ ઐશ્વર્યાદિનો મદ ઉત્પન્ન થઈ જાય; બીજાને છેતરવા કે દોષ છુપાવવાદિના રૂપમાં માયાનું સેવન થઈ જાય અથવા વધારે પડતા પદાર્થોના સંગ્રહનો લોભ જાગી જાય, તો તરત જ આત્મભાવોને સંભાળીને તે પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મનમાંથી તે કષાયોને શીઘ્ર કાઢી નાખવા જોઈએ, અન્યથા તે ભાવો દઢ અને દઢતમ બની જાય છે, માટે શાસ્ત્રકારે 'વંતા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, વૃત્તિકારે કહ્યું છે કે— કોધ, માન, માયા, અને લોભનો ત્યાગ કરી દેવાથી સાધક વાસ્તવિક શ્રમણ થાય છે.

एयं पासगस्स दंसणं :- લોકના સમસ્ત પદાર્થોના યથાર્થ દષ્ટાને 'પશ્યક' કહે છે. તે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી અંતિમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામી છે અને તેના ઉપદેશ તથા દર્શનને "પાસગસ્સ દંસણ" કહેવાય છે.

आयाणं णिसिद्धा सगडब्धि :- આ વાક્ય આ ઉદ્દેશકમાં બે વાર આવ્યું છે. આ સૂત્રમાં અને ઉદ્દેશકના અંતિમ સૂત્રમાં કેટલીક પ્રતોમાં 'ણિસિદ્ધા' શબ્દ નથી, 'આદાન' શબ્દનો અર્થ છે— આઠ પ્રકારના કર્મોને આત્મપ્રદેશોની સાથે જે કારણોથી ગ્રહણ કરાય છે, તે મિથ્યાત્વ આદિ પાંચ આસ્રવ, અઢાર પાપસ્થાનક અને તેના નિમિત્ત રૂપ કષાય તે સર્વ આદાન—આશ્રવ કહેવાય છે.

આ આશ્રવદ્વારોને જે રોકે છે, તે સાધક પૂર્વોપાર્જિત સ્વકૃત કર્મોનો નાશ કરે છે. આ સૂત્રાંશનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરનારને આશ્રવનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. આશ્રવોનો ત્યાગ કરવા માટે દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ ધર્મને સ્વીકારવો આવશ્યક છે, જે લોકો આશ્રવનો ત્યાગ કરતા નથી, સંવર સામાયિકને ગ્રહણ કરતા નથી, કોઈપણ વ્રત પ્રત્યાખ્યાન કરતા નથી, તેઓએ આ સૂત્રથી બોધ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ કે કર્મ ક્ષય કરવા માટે આશ્રવોનો નિરોધ કરવો, હિંસાદિનો ત્યાગ કરવો તથા સંવર, સામાયિક, પૌષ્ઠ અને સંયમનો સ્વીકાર કરવો પણ આવશ્યક છે. યથાશક્તિ સૂત્રોક્ત વ્રત નિયમોને ધારણ કરવા જ જોઈએ.

આત્મજ્ઞાતા સંયમજ્ઞાતી :-

२ જે एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, જે सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ।

શબ્દાર્થ :- જે **एगं** = જે એકને, એક આત્માને, **जाणइ** = જાણે છે, **से** = તે, **सर्व्वं जाणइ** =સર્વને, સંયમને જાણે છે.

ભાવાર્થ :- જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે, જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે એક(આત્મતત્ત્વ)ને સારી રીતે સમજી લે છે તે સર્વ(સર્વવિરતિ-સંયમ)ને સારી રીતે સમજીને સ્વીકારી લે છે. જે સર્વવિરતિ-સંયમને યથાવિધિ સમજી ને પાલન કરે છે તે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે સમજી શકે છે.

વિવેચન :-

एगं जाणइ :- જે એક આત્મસ્વરૂપને સારી રીતે જાણે છે અર્થાત્ આત્માના જન્મ, મરણ, કર્મબંધ, સંસાર પરિભ્રમણ, તેમજ કર્મક્ષય કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા સુધીની સર્વ અવસ્થાઓને જાણે છે, સમજે છે, હૃદયમાં શ્રદ્ધાથી ધારણ કરે છે, તે 'સર્વ' સર્વવિરતિ-સંયમને પણ સમજી લે છે. તેઓ જાણીને, સમજીને સંયમનો સ્વીકાર કરે છે. ખરેખર જાણવાની સફળતા એ જ છે કે તે જ્ઞાન આચરણમાં આવી જાય. સાર એ છે કે જે એક આત્મસ્વરૂપને સમજી લે છે, તે સંયમને સમજે સ્વીકારે છે. જે સંયમને સમજીને સ્વીકારે છે, તે આત્મસ્વરૂપને સારી રીતે જાણી લે છે. આ સૂત્રમાં આગળ-પાછળ સંયમનો જ વિષય છે અને અધ્યયન પણ 'શીતોષ્ણીય' સંયમના પાલન વિષયક છે માટે આ અર્થ પ્રસંગાનુસાર છે.

વ્યાખ્યાકારે આ સૂત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે— દ્રવ્યની ત્રૈકાલિક પર્યાયોને જાણનાર વ્યક્તિનું જ્ઞાન એટલું વિકસિત હોય છે કે તેનામાં સર્વ દ્રવ્યોને જાણવાની ક્ષમતા હોય છે. તે જ વાસ્તવમાં એક દ્રવ્યને જાણી શકે છે. દ્રવ્યની પર્યાયો બે પ્રકારની હોય છે— સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય. જેમ કે આત્મામાં જ્ઞાનદર્શન વગેરે સ્વપર્યાય અસ્તિરૂપ પર્યાય છે. તે સિવાયના આખા જગતની પેન, પાટલા, કાગળ વગેરે સર્વ વસ્તુ પરપર્યાય છે, નાસ્તિપર્યાય છે. ગાય-ગાયરૂપ છે તે સ્વપર્યાય, ગાય પેન નથી, પુસ્તક નથી, ઘર નથી, ભેંસ નથી, આ બધી જ ગાયની પરપર્યાય-નાસ્તિપર્યાય છે. પોતાના દ્રવ્ય ગુણ સિવાય સમસ્ત જગતનો સમાવેશ વસ્તુના નાસ્તિપર્યાયમાં થઈ જાય છે. આ બંને પર્યાયોને જાણ્યા વિના એક દ્રવ્યને પૂર્ણતયા જાણી શકાય નહિ, માટે સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના આધારે એક દ્રવ્યને જાણવું એ જ સર્વ દ્રવ્યને જાણવું છે.

આધ્યાત્મિક ભાષામાં તાત્પર્ય એ છે કે— જે આત્માને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે. જે સર્વને જાણે છે, તે આત્માને જાણે છે. જે આત્મ સ્વરૂપને સંપૂર્ણતયા જાણી લે છે, તેમાં વસી જાય છે તે કેવલ્ય દ્વારા સર્વને જાણી લે છે. કેવળી ભગવાન જ સર્વ પર્યાય સહિત સર્વ દ્રવ્ય જાણે છે. તેઓ એક આત્મતત્ત્વને યથાર્થ રૂપે જાણે છે.

પ્રમાદીને ભય :-

३ सव्वओ पमत्तस्स भयं, सव्वओ अप्पमत्तस्स णत्थि भयं ।

શબ્દાર્થ :- સવ્વઓ પમત્તસ્સ = પ્રમાદીને ચારે બાજુથી, ભયં = ભય છે, અપ્પમત્તસ્સ સવ્વઓ = અપ્રમાદીને ચારે બાજુથી, ભયં ણત્થિ = ભય હોતો નથી,

ભાવાર્થ :- પ્રમાદીને ચારે બાજુથી ભય હોય છે, અપ્રમાદીને ક્યાંયથી પણ ભય હોતો નથી.

વિવેચન :-

સવ્વઓ પમત્તસ્સ ભયં :- પ્રમાદી એવા પાપનો ત્યાગ નહિ કરનાર સંસારીને સર્વત્ર ભય રહે છે. પાપત્યાગી સંયમી અપ્રમત્તને કોઈ ભય રહેતો નથી. તે સર્વ રીતે નિર્ભય બની જાય છે અથવા જે પ્રમાદી છે તેને ભય-કર્મબંધ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે પરંતુ જે અપ્રમત્ત-સંયમભાવમાં લીન છે તેને કર્મબંધ અને દુઃખરૂપ કોઈ ભય હોતો નથી. આત્મજાગૃતિ કે આત્મસ્મૃતિના અભાવમાં જ કષાયની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે આ પણ એક પ્રકારનો પ્રમાદ છે. જે પ્રમાદ ગ્રસ્ત છે, તેને કષાય કે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મોના કારણે ચારે બાજુથી ભય છે. પ્રમાદી દ્રવ્યથી સર્વાત્મ પ્રદેશોથી કર્મને એકઠા કરે છે, ક્ષેત્રથી છએ દિશાઓમાંથી, કાળથી સમયે સમયે, ભાવથી હિંસાદિ તથા કષાયોથી કર્મનો સંચય કરે છે માટે પ્રમત્તને આ લોકમાં પણ ભય છે, પરલોકમાં પણ ભય છે. જે આત્મહિતમાં જાગૃત છે, તેને સંસારનો કે કર્મોનો ભય રહેતો નથી. ભયનો અર્થ દુઃખ પણ થાય છે માટે પ્રમાદાયરણ કરનાર પ્રાણીઓને સર્વત્ર દુઃખ અને માત્ર દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય છે પરંતુ પ્રમાદાયરણનો ત્યાગ કરનાર અપ્રમાદી સાધક સદા દુઃખોથી મુક્ત થતા રહે છે.

અપમત્તસ્સ ણત્થિ ભયં :- ભય મોહજન્ય છે. તે ચારિત્રમોહનીયની એક પ્રકૃતિ છે, તેથી અસંયમી વ્યક્તિના જીવનમાં તેનો ઉદય હોય છે. આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે કે- પ્રમાદી વ્યક્તિને સર્વ પ્રકારે ભય હોય છે. જ્યાં પ્રમાદ છે ત્યાં ભય છે. જ્યારે આત્મા અપ્રમત્તભાવમાં વિચરણ કરે છે, ત્યારે મનુષ્યને કોઈ ભય રહેતો નથી. તેનું કારણ એ છે કે પ્રમાદી વ્યક્તિની દષ્ટિમાં ભૌતિક પદાર્થોની મુખ્યતા છે, તેથી તેના નાશ કે વિયોગની પરિસ્થિતિ સર્જતા જ મનમાં ભય અને કંપન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે પરંતુ અપ્રમત્ત મુનિનું ચિંતન આત્માભિમુખી હોય છે, શરીર તેમજ અન્ય ભૌતિક સાધન તેની દષ્ટિમાં કેવળ આત્મવિકાસનાં સાધન માત્ર છે. આ સાધનો તો શું પણ દેહના નાશનો પ્રસંગ આવે તોપણ તે ભયભીત થતા નથી. બલકે પ્રસન્ન ભાવથી દેહનો ત્યાગ કરે છે. સંયમનિષ્ઠ અપ્રમત્ત વ્યક્તિને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હોતો નથી, તે હંમેશાં નિર્ભય થઈને વિચરે છે. અભયના દેવતા સ્વયં ભયભીત થતા નથી અને અન્ય કોઈ પણ પ્રાણીને ભયભીત કરતા નથી.

આત્મવિજયી સર્વવિજયી :-

૪ જે એણે જામે સે બહું જામે જે બહું જામે સે એણે જામે ।

શબ્દાર્થ :- જે એણે = જે એકને, જામે = નમાવે છે, ક્ષય કરે છે, જીતે છે, સે બહું = તે ઘણાને.

ભાવાર્થ :- જે એક આત્મા ને નમાવે છે, વશમાં કરે છે; તે મન, ઈન્દ્રિય, કષાયો આદિ સર્વને નમાવે છે, વશમાં કરે છે, જીતે છે. જે સર્વને ઈન્દ્રિય અને કષાયોને નમાવે છે, વશમાં કરે છે; તે એક(આત્મા)ને નમાવે છે.

વિવેચન :-

જે એક ગામે :- જે એક આત્માને વશ કરે છે; તે મન, ઈન્દ્રિય આદિ સર્વને વશ કરે છે. જે મન, ઈન્દ્રિય આદિને વશ કરે છે; તે અવશ્ય આત્મા પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, આ એક અર્થ છે અને બીજો અર્થ કષાય અને કર્મથી પણ થાય છે અર્થાત્ જે અનંતાનુબંધી ક્રોધનો ક્ષય કરે છે તે માનાદિનો અથવા અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયોનો પણ ક્ષય કરે છે. તેમજ જે મોહનીય કર્મને ખપાવે છે, તે બાકીનાં સર્વ કર્મને પણ ખપાવે છે. અહીં કષાય અને કર્મના અર્થ કરતાં આત્મા, મન અને ઈન્દ્રિયને વશ કરવાનો અર્થ વિશેષ અનુકૂળ છે.

પ્રગતિશીલ વીર સાધક :-

૫ **દુક્ખં લોગસ્સ જાણિત્તા, વંતા લોગસ્સ સંજોગં, જંતિ વીરા મહાજાણં । પરેણ પરં જંતિ, ણાવકંખંતિ જીવિયં ।**

શબ્દાર્થ :- લોગસ્સ = લોકના, પ્રાણીઓના, વંતા = ત્યાગીને, સંજોગ = સંયોગ, ધન, પુત્રાદિ સંબંધ, જંતિ = પ્રાપ્ત કરે છે, મહાજાણં = મહાયાન, સંયમને, મોક્ષને, પરેણ પરં = સાધનામાં આગળ ને આગળ, જીવિયં = અસંયમ જીવનની, ણાવકંખંતિ = ઈચ્છા કરતા નથી.

ભાવાર્થ :- વીરસાધક પ્રાણીસમૂહના દુઃખને જાણીને, સંસારના સંયોગ(મમત્વ)નો ત્યાગ કરીને, મહાયાન (મોક્ષપથ) સંયમને પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ તેમાં આગળને આગળ વધતા જાય છે. તેઓને પછી અસંયમી જીવનની આકાંક્ષા રહેતી નથી.

વિવેચન :-

દુક્ખં લોગસ્સ :- સંસારનાં દુઃખોને જાણીને વીરપુરુષ સર્વ સંસારી સંયોગોનો ત્યાગ કરીને સંયમ સાધનામાં લીન બને છે.

પરેણ પરં :- આ શબ્દના વિવિધ અપેક્ષાઓથી અર્થ થાય છે. (૧) સાધનામાં આગળ વધતાં કર્મયોગે સ્વર્ગ અને પરંપરાએ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ગુણસ્થાનથી ઉત્તરોત્તર આગળ વધતાં અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન સુધી પહોંચી ભવોપગ્રાહી-અઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી અંતે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩) અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષય થવાથી કમિક દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહનો ક્ષય થાય છે (૪) સંયમ સાધનામાં અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ થતાં ઉત્તરોત્તર શુભ લેશ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ણાવકંખંતિ :- આ રીતે આગળ વધનાર સાધક ક્યારેય પણ અસંયમ જીવનની આકાંક્ષા કરતા નથી,

સંયમથી ક્યારેય વિચલિત થતા નથી. તેઓ સંયમના નિયમોના પાલનમાં પ્રમાદ કરતા નથી, સદા પ્રગતિ જ કરતા રહે છે.

એક કષાય વિજયી સર્વકષાય વિજયી :-

૬ **एगं विगिंचमाणे पुढो विगिंचइ, पुढो विगिंचमाणे एगं विगिंचइ ।**

શબ્દાર્થ :- એગં = એકને, કષાયને, વિગિંચમાણે = ક્ષય કરતા, પુઢો = બીજાને પણ, વિગિંચइ = ક્ષય કરે છે.

ભાવાર્થ :- જે કોઈપણ એક કષાયને કોઈને દૂર કરવામાં સફળ થાય છે તે શેષ અન્ય કષાયોને પણ દૂર કરવામાં સફળ થઈ શકે છે. જે અન્ય કષાયો માયાદિને દૂર કરી શકે છે તે કોઈને પણ દૂર કરી શકે છે. (વિગિંચ શબ્દ કોઈને દૂર કરવાના અર્થમાં આવ્યો છે).

વિવેચન :-

એગં વિગિંચમાણે :- જે એક કોઈ કષાયને દૂર કરવામાં સફળ થાય છે તે બીજા માન, માયા તેમજ લોભને પણ દૂર કરી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે કોઈ પણ એક કષાય પર વિજય મેળવે છે તે અન્ય કષાયો પર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજે પણ કહ્યું છે કે— **વિગિંચ કોહં અવિકંપમાણે इमं णिरुद्धाउयं-संपेहाए ।** આ વાક્યમાં પણ કોઈને દૂર કરવા માટે 'વિગિંચ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

વ્યાખ્યાકારોએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે પણ કરી છે— મોહકર્મ જ સર્વ કર્મોનો રાજા છે. મોહનો નાશ થતાં શેષ કર્મોનો નાશ કરવો સરળ બની જાય છે. જે વ્યક્તિ મોહકર્મની એક પ્રકૃતિ અનંતાનુબંધી કોઈનો ક્ષય કરે છે, તે શેષ પ્રકૃતિઓનો પણ ક્ષય કરે છે અને જે મોહકર્મની ઘણી પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે તે અનંતાનુબંધી કોઈનો નાશ કરે છે અથવા જે મોહકર્મનો ક્ષય કરે છે, તે ઘણા કર્મોનો અર્થાત્ ત્રણ ધાતીકર્મો— જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મનો તે જ સમયે ક્ષય કરે છે અને શેષ કર્મોનો આયુકર્મના ક્ષયની સાથે ક્ષય કરે છે. જે ઘણા કર્મોનો ક્ષય કરે છે તે મોહનીય કર્મનો પણ ક્ષય કરે જ છે.

શ્રદ્ધાવાનને સંયમનો આદેશ :-

૭ **सङ्गी आणाए मेहावी लोगं च आणाए अभिसमेच्चा अकृतोभयं ।**

શબ્દાર્થ :- સઙ્ગી = શ્રદ્ધાવાન, આણાએ = આજ્ઞા આરાધક, મેહાવી = બુદ્ધિમાન, લોગં = છકાયજીવરૂપ લોક, આણાએ = જિનાજ્ઞાનુસાર, ઉપદેશથી, અભિસમેચ્ચા = સમીક્ષા કરીને, જાણીને, અકૃતોભયં = અભયદાતા.

ભાવાર્થ :- વીતરાગની આજ્ઞામાં શ્રદ્ધા રાખનાર મેહાવી સાધક જિનવાણીની આજ્ઞા અનુસાર છકાયરૂપ

લોકને જાણીને તે પ્રાણીઓને જરા પણ ભયભીત કરે નહિ પરંતુ અકુતોભય—અભયદાતા સંયમી બની જાય.

વિવેચન :-

સઙ્કી આણા... અકુતોભયં :- બુદ્ધિમાન સાધક શ્રદ્ધાપૂર્વક સંસાર પરિભ્રમણના સ્વરૂપને સમજીને જિનાજ્ઞાનુસાર સંયમ સ્વીકાર કરે, સર્વ જીવોને અભયદાન આપે. આ પ્રકારે આ સૂત્રમાં શ્રદ્ધાવાન થવાનું ફળ સંયમ બતાવેલ છે.

શસ્ત્ર અશસ્ત્રનો તફાવત :-

૮ અત્થિ સત્થં પરેણ પરં, ણત્થિ અસત્થં પરેણ પરં ।

શબ્દાર્થ :- અત્થિ = છે, પરેણ પરં = એક એકથી ચઢિયાતું.

ભાવાર્થ :- શસ્ત્ર એટલે પાપ—અસંયમ, તેમાં તરતમતા હોય છે જ્યારે અશસ્ત્ર એટલે સંયમ તેમાં તરતમતા નથી, તે એકરૂપ જ હોય છે.

વિવેચન :-

અત્થિ સત્થં પરેણ પરં :- સામાન્ય રીતે માનવમાત્રને શસ્ત્રથી ભય લાગે છે. સાધકને પણ ભય લાગે છે તે ભય રહિત કેવી રીતે થઈ શકે? તેનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કર્યું છે. દ્રવ્યશસ્ત્ર એક એક કરતાં તીક્ષ્ણ—ચઢિયાતાં હોય છે. જેમકે તલવાર. તલવાર કરતાં પણ વધારે તીક્ષ્ણ બીજું શસ્ત્ર હોય છે. આ રીતે શસ્ત્રોમાં ઉત્તરોત્તર તીક્ષ્ણતા હોય છે પરંતુ અશસ્ત્રમાં તીક્ષ્ણતા હોતી નથી. અશસ્ત્ર એટલે સંયમ. તેમાં દ્રવ્ય અને ભાવ બંને પ્રકારના શસ્ત્રોનો અભાવ છે. સાધક સમભાવની દૃષ્ટિથી આગળ વધે છે તેથી તેમાં તરતમતા હોતી નથી. ભાવશસ્ત્ર—દ્વેષ, ઘૃણા, ક્રોધાદિ કષાય આ સર્વ ઉત્તરોત્તર તીવ્ર—મંદ હોય છે. તેમજ સંજવલન, પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની અને અનંતાનુબંધીમાં ઉત્તરોત્તર તીવ્રતા હોય છે, પરંતુ અશસ્ત્રમાં સમતા હોય છે. સમભાવ એકરૂપ હોય છે. તેમા તીવ્રતા—મંદતાનો ભાવ હોતો નથી. સાર એ છે કે સંસારમાં પાપ કાર્ય એકથી એક ચઢિયાતાં હોય છે પરંતુ સર્વ પાપના ત્યાગરૂપ સંયમ તો એક જ હોય છે.

ક્રોધાદિ આત્મદોષોનું વિસર્જન :-

૯ જે કોહદંસી સે માણદંસી, જે માણદંસી સે માયાદંસી, જે માયાદંસી સે લોભદંસી, જે લોભદંસી સે પેજ્જદંસી, જે પેજ્જદંસી સે દોસદંસી, જે દોસદંસી સે મોહદંસી, જે મોહદંસી સે ગબ્બદંસી, જે ગબ્બદંસી સે જમ્મદંસી, જે જમ્મદંસી સે મારદંસી, જે મારદંસી સે ણિરયદંસી, જે

णिरयदंसी से तिरियदंसी जे तिरियदंसी से दुक्खदंसी ।

से मेहावी अभिणिवट्टेज्जा कोहं च माणं च मायं च लोभं च पेज्जं च दोसं च मोहं च गब्भं च जम्मं च मारं च णरगं च तिरियं च दुक्खं च ।

શબ્દાર્થ :- જે = જે, કોહદંસી = ક્રોધને અનર્થકારી જુએ છે, સે = તે, માણદંસી = માનને અનર્થકારી જુએ છે, અભિણિવટ્ટેજ્જા = ત્યાગી દે, પેજ્જં = રાગને, દોસં = દ્વેષને.

ભાવાર્થ :- જે ક્રોધદર્શી હોય અર્થાત્ ક્રોધને અનર્થકારી સમજે છે, તે માનદર્શી હોય છે. જે માનદર્શી હોય છે, તે માયાદર્શી હોય છે. જે માયાદર્શી હોય છે, તે લોભદર્શી હોય છે. જે લોભદર્શી હોય છે, તે રાગદર્શી હોય છે. જે રાગદર્શી હોય છે, તે દ્વેષદર્શી હોય છે. જે દ્વેષદર્શી હોય છે, તે મોહદર્શી હોય છે. જે મોહદર્શી હોય છે, તે ગર્ભદર્શી હોય છે. જે ગર્ભદર્શી હોય છે, તે જન્મદર્શી હોય છે. જે જન્મદર્શી હોય છે તે મૃત્યુદર્શી હોય છે, જે મૃત્યુદર્શી હોય છે, તે નરકદર્શી હોય છે. જે નરકદર્શી હોય છે, તે તિર્યંચદર્શી હોય છે. જે તિર્યંચદર્શી હોય છે, તે દુઃખદર્શી—દુઃખના સ્વરૂપને જાણનાર હોય છે.

તેથી મેઘાવી પુરુષ જ્ઞાન દ્વારા, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, ગર્ભ, જન્મ, મૃત્યુ, નરક, તિર્યંચ, અને દુઃખથી દૂર થાય છે.

વિવેચન :-

જે કોહદંસી :- અહીં ક્રોધાદિના ક્રમ યુક્ત નિરૂપણનો આશય પણ ક્રોધાદિનાં સ્વરૂપને જાણીને તેનો ત્યાગ કરનાર સાધકની ઓળખાણ કરાવવાનો છે. ક્રોધદર્શી આદિમાં જે 'દર્શી' શબ્દ છે તેનો અર્થ એ છે કે ક્રોધાદિ સ્વરૂપને તથા તેના પરિણામને સાધક પહેલાં જાણીજાણી જાણે છે, જુએ છે પછી પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરે છે. જ્ઞાન હંમેશાં અનર્થનો પરિત્યાગ કરાવે છે. 'જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિ' જ્ઞાનનું ફળ પાપોનો ત્યાગ છે. અહીં આ દીર્ઘક્રમને બતાવ્યા બાદ શાસ્ત્રકાર સ્વયં નિરૂપણ કરે છે કે—

સે મેહાવી અભિણિવટ્ટેજ્જા કોહં :- ક્રોધાદિના સ્વરૂપને જાણી લીધા પછી બુદ્ધિમાન સાધક ક્રોધાદિથી તરત જ મુક્ત થઈ જાય, નિવૃત્ત થઈ જાય, અંતે સર્વ દુઃખોથી અને સંસારના પ્રપંચોથી પણ મુક્ત થઈ જાય છે.

જ્ઞાની ઉપાધિથી મુક્ત :-

૧૦ એયં પાસગસ્સ દંસણં ઉવરયસત્થસ્સ પલિયંતકરસ્સ । આયાણં ણિસિદ્ધા સગહભ્ભિ । કિમત્થિ ઉવાહિ પાસગસ્સ, ણ વિજ્જઈ ? ણત્થિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ ચઉત્થો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥ બિઙ્ગયં અજ્ઙયણં સમત્તં ॥

શબ્દાર્થ :- કિમત્થિ = શું છે ? ઉવાહિ = ઉપાધિ, પાસગસ્સ = સર્વજ્ઞને, જ્ઞાનીને, ણ વિજ્જઈ =

હોતી નથી, જતિથિ = નથી.

ભાવાર્થ :- આ ઉપદેશ હિંસાદિ અસંયમથી નિવૃત્ત, સર્વકર્મનો નાશ કરનાર તથા નિરાવરણ દષ્ટા સર્વજ્ઞ પ્રભુનો છે કે જે પુરુષ કર્મગ્રહણનાં કારણોને રોકે છે તે પોતે કરેલાં પૂર્વ કર્મનું ભેદન કરી શકે છે. પ્રશ્ન એ છે કે સર્વદર્શી જ્ઞાનીઓને કોઈ ઉપાધિ હોય કે ન હોય ? જવાબ એ છે કે તેને ઉપાધિ હોતી નથી. – એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ચતુર્થ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ત્રીજું અધ્યયન સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

પાસગસ્સ ઉવરય સત્થસ્સ :- આ અધ્યયનગત સમસ્ત ઉપદેશ સામાન્ય વ્યક્તિનો નથી પરંતુ સર્વજ્ઞ વીતરાગ તીર્થંકર પ્રભુનો છે, જેણે સ્વયં સમસ્ત શસ્ત્રોનો, સાવધ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરી, સમસ્ત ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કર્યો હતો. આ સર્વજ્ઞ પ્રભુના ઉપદેશને હૃદયંગમ કરી જે સમસ્ત આશ્રવનો નિરોધ કરશે, વિષય, કષાય, સંસારી સંયોગ તથા સંસાર રચિનો ત્યાગ કરશે, તે જ સ્વકૃત કર્મોનું ભેદન કરી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરશે. અંતે જ્ઞાનીના જીવનનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે સંસારની સમસ્ત આધિ વ્યાધિ ઉપાધિઓ જ્ઞાનીને હોતી નથી. તે તો અપ્રમત્ત ભાવે શીઘ્ર મુક્તિનું વરણ કરી સંસાર પ્રપંચોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

ચતુર્થ ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ

ઉપસંહાર :- સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ આસક્તિ છે. આસક્તિથી મુક્ત થવા સંયમ આવશ્યક છે. સંયમી જીવન માટે અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મનિષ્ઠતા, પરિગ્રહ વિરક્તિ તથા પંચેન્દ્રિય વિજેતા બનવું જરૂરી છે. સર્વ જીવોની સાથે મૈત્રીના યોગે જ સંયમ માર્ગમાં આગળ વધી શકાય છે. તેમાં ય અજાગૃતિ ક્ષમ્ય નથી. બાહ્ય ભાવોના યોગે સંયમ સાધનામાં પ્રમાદ આવવો શક્ય છે પરંતુ અજાગૃતિના કારણરૂપ પ્રમાદ અને કષાયની પરિણતિ, સમભાવ મૂલક સંયમના માધ્યમે દૂર થઈ જાય છે. સાનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરીષદ, ઉપસર્ગમાં પણ કષાયોથી વિરક્તિ આત્મશુદ્ધિના માર્ગમાં આગેકૂચ કરાવે છે કારણ કે તે સાધકની પાસે જ્ઞાનદશા હોય છે. તેના દ્વારા તે કર્મના મૂળને જાણી લે છે, અને તેનો ક્ષય કરીને સર્વજ્ઞ બને છે.

જીવમાત્રના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરનાર લોક પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા, અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતામાં ખેંચાયા વિના સ્વમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આ જ સાધનાનો રાજમાર્ગ છે.

॥ અધ્યયન-૩/૪ સંપૂર્ણ ॥

ચોથું અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું નામ સમ્યક્ત્વ છે.

આ અધ્યયનમાં આધ્યાત્મિક જીવન સાથે સંબંધિત સત્યો કે સમ્યક્ વસ્તુ તત્ત્વનું નિરૂપણ છે. યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન, તેનું નામ સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વ એ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટેનો મૂળ પાયો છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ. ૨૮માં મોક્ષના ચાર અંગ કહ્યા છે. તેમાં પણ સમ્યક્ત્વને પ્રથમ સ્થાન આપેલ છે, જેમ કે— (૧) સમ્યગ્દર્શન (૨) સમ્યગ્જ્ઞાન (૩) સમ્યક્ચારિત્ર (૪) સમ્યક્તપ. આ ચારે ય ભાવોનું પ્રતિપાદન કરવું, એ જ સમ્યક્ત્વ અધ્યયનનો ઉદ્દેશ છે.

સમ્યક્ત્વ અધ્યયનના ચાર ઉદ્દેશક છે. ચારે ઉદ્દેશકમાં વસ્તુ તત્ત્વનું સાંગોપાંગ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં તીર્થંકરોનો અહિંસામૂલક ઉપદેશ, તેના ધર્મની મહત્તા અને અપ્રમત્ત ભાવથી આચરણની પ્રેરણા છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં વિવેક બુદ્ધિથી આશ્રવના સ્થાનોમાં પણ નિર્જરા, સંસારી જીવોના દુઃખ સ્થાનોનો પરિચય, મિથ્યા મતવાળાઓના હિંસામૂલક સિદ્ધાંતનું ખંડન અને અહિંસાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં આત્મ લક્ષ્યની મુખ્યતાની સાથે વૈરાગ્ય વૃદ્ધિનો ઉપદેશ, શરીરના મોહ ત્યાગ યુક્ત વીરતાથી કર્મક્ષયની પ્રેરણા અને અંતે કષાય અને નોકષાય ત્યાગની પ્રેરણા આપી છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં શરીરના અલક્ષ્ય સાથે તપ દ્વારા કર્મક્ષયની પ્રેરણા, કર્મસંબંધી વિચારણા અને કર્મોની સફળતા, અંતે વીતરાગ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાનાં પ્રતિજ્ઞા વાક્યો છે.

આ રીતે ચારેય ઉદ્દેશકોમાં ક્રમથી સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર, સમ્યક્તપ આ ચારે ભાવોનું સારી રીતે વિશ્લેષણ કર્યું છે.

ચોથું અધ્યયન-સમ્યક્ત્વ

પહેલો ઉદ્દેશક

અહિંસાનો ત્રૈકાલિક સિદ્ધાંત :-

૧ સે બેમિ- જે ય અઈયા જે ય પહુપ્પણા જે ય આગમિસ્સા અરહંતા ભગવંતો તે સવ્વે એવમાઙ્કખંતિ, એવં ભાસંતિ, એવં પણ્ણવેતિ, એવં પરૂવેતિ- સવ્વે પાણા સવ્વે ભૂયા સવ્વે જીવા સવ્વે સત્તા ણ હંતવ્વા, ણ અજ્જાવેયવ્વા, ણ પરિઘેયવ્વા, ણ પરિયાવેયવ્વા, ણ ઉદ્ધવેયવ્વા ।

એસ ધમ્મે સુદ્ધે ણિણ્ણે સાસણે સમિચ્ચ લોયં ખેયણ્ણેહિં પવેણ્ણે । તં જહા- ઉટ્ઠિણ્ણેસુ વા અણુટ્ઠિણ્ણેસુ વા, ઉવટ્ઠિણ્ણેસુ વા, અણુવટ્ઠિણ્ણેસુ વા, ઉવરયદંડેસુ વા અણુવરયદંડેસુ વા સોવહિણ્ણેસુ વા અણુવહિણ્ણેસુ વા, સંજોગણ્ણેસુ વા અસંજોગણ્ણેસુ વા ।

શબ્દાર્થ :- સે બેમિ = હું કહું છું, જે ય અઈયા = જે ભૂતકાળમાં, પૂર્વકાળમાં, પહુપ્પણા = વર્તમાન કાળમાં, આગમિસ્સા = ભવિષ્યકાળમાં, અરહંતા ભગવંતો = અરિહંત ભગવાન, એવમાઙ્કખંતિ = આ પ્રમાણે કહે છે, એવં ભાસંતિ = આ પ્રમાણે ભાષણ કરે છે, એવં પણ્ણવેતિ = આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપન કરે છે, એવં પરૂવેતિ = આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરે છે, સવ્વે પાણા = સર્વ પ્રાણી, સવ્વે ભૂયા = સર્વભૂત, સવ્વે જીવા = સર્વજીવો, સવ્વે સત્તા = સર્વ સત્ત્વો, ણ હંતવ્વા = ડંડા, ચાબુક આદિથી હણવા નહીં, ણ અજ્જાવેયવ્વા = બળજબરીથી શાસન ચલાવવું નહીં, હુકમ ચલાવવો નહીં, ણ પરિઘેયવ્વા = ગુલામ બનાવવા નહીં, ણ પરિયાવેયવ્વા = ત્રાસ આપવો નહીં, ણ ઉદ્ધવેયવ્વા = ઉપદ્રવ કરવો નહીં.

એસ ધમ્મે = આ ધર્મ, સુદ્ધે = શુદ્ધ છે, ણિણ્ણે = નિત્ય છે, સાસણે = શાશ્વત છે, લોયં સમેચ્ચ = લોકને જોઈને, ખેયણ્ણેહિં = તીર્થકારો દ્વારા, પવેણ્ણે = કહેવાયેલ છે, ઉટ્ઠિણ્ણેસુ = ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા, અણુટ્ઠિણ્ણેસુ = ધર્માચરણમાં નહિ જોડાયેલા, ઉવટ્ઠિણ્ણેસુ = ઉપસ્થિત થયેલ, અણુવટ્ઠિણ્ણેસુ = અનુપસ્થિત રહેલા, ઉવરયદંડેસુ = હિંસાથી નિવૃત્ત, અણુવરયદંડેસુ = હિંસાથી અનિવૃત્ત, સોવહિણ્ણેસુ = ઉપધિસહિત, પરિગ્રહી, અણુવહિણ્ણેસુ = ઉપધિથી રહિત, અપરિગ્રહી, સંજોગણ્ણેસુ = સંયોગમાં અનુરક્ત, અસંજોગણ્ણેસુ = સંયોગોમાં વિરાગી.

ભાવાર્થ :- હું કહું છું— અરિહંત ભગવાન જે ભૂતકાળમાં થયા છે, વર્તમાને જે છે અને ભવિષ્યમાં જે થશે; તે સર્વ આ પ્રમાણે કથન કરે છે, આ પ્રમાણે પરિષદમાં ભાષણ કરે છે; (શિષ્યોના સંશયનું નિવારણ કરવા માટે) આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપન કરે છે; (તાત્વિક દષ્ટિથી) આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરે છે કે— સર્વ પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સર્વ સત્ત્વને લાકડી આદિથી મારવા ન જોઈએ, બળજબરીથી તેના ઉપર શાસન ચલાવવું ન જોઈએ, તેઓને દાસ બનાવવા ન જોઈએ, તેઓને પરિતાપ દેવો ન જોઈએ અને તેના પ્રાણોનો નાશ કરવો ન જોઈએ.

આ અહિંસા ધર્મ શુદ્ધ, નિત્ય અને શાશ્વત છે. ખેદજ્ઞ અરિહંતોએ લોકને સારી રીતે જાણી સર્વ માટે આ ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, જેમ કે— (૧) જેઓ ધર્માચરણ માટે પ્રયત્નશીલ થયા છે (૨) હજુ પ્રયત્નશીલ થયા નથી (૩) જેઓ ધર્મ શ્રવણ માટે ઉપસ્થિત થયા છે (૪) ઉપસ્થિત થયા નથી (૫) જેઓ (જીવોને માનસિક, વાચિક અને કાયિક) દંડ દેવાના પાપથી નિવૃત્ત થયા છે (૬) નિવૃત્ત થયા નથી (૭) જેઓ પરિગ્રહરૂપ ઉપધિ સહિત છે (૮) ઉપધિ રહિત છે (૯) જેઓ સંયોગો(મમત્વ સંબધો)માં લીન છે (૧૦) સંયોગોમાં લીન નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અહિંસાનું સમ્યક્ નિરૂપણ, અહિંસાની ત્રૈકાલિક તથા સાર્વભૌમિક માન્યતા, સાર્વજનિકતા તેમજ તેની સત્ય-તથ્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અહિંસા ધર્મ શુદ્ધ, નિત્ય, શાશ્વત છે. જે કોઈ ધર્મમાં પ્રયત્નશીલ હોય કે હજુ ધર્મમાં પ્રયત્નશીલ બન્યા ન હોય, ધર્મશ્રવણ કરવા આવ્યા હોય કે ન આવ્યા હોય, પાપી હોય કે પુણ્યશાળી, આવા સર્વ જીવો માટે અહિંસા ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. સર્વ માટે અહિંસાધર્મ હિતકારી છે.

સે બેમિ :- આ પદથી તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર દ્વારા જ્ઞાત, અતીત, અનાગત અને વર્તમાનના તીર્થંકરો દ્વારા પ્રરૂપિત, અનુભૂત, કેવળજ્ઞાનથી જોયેલ અહિંસા ધર્મની સાર્વભૌમિકતાની ગણધર ભગવંતે ઘોષણા કરી છે.

આઙ્કલ્લહ ભાસઙ :- આખ્યાન, ભાષણ, પ્રજ્ઞાપન અને પ્રરૂપણા. આ ચાર શબ્દના અર્થમાં થોડું અંતર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કોઈ પશ્ચ પૂછે અને તેનો ઉત્તર આપવો તે આખ્યાન—કથન છે. (૨) દેવ, મનુષ્યાદિની પરિષદમાં બોલવું તે ભાષણ કહેવાય છે. (૩) શિષ્યોની શંકાનું સમાધાન કરવા માટે કહેવું તે 'પ્રજ્ઞાપન' છે. (૪) તાત્વિક દષ્ટિથી કોઈ તત્ત્વનું કે પદાર્થનું નિરૂપણ કરવું તે 'પ્રરૂપણ' છે.

સવ્વે પાણા :- પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ એક દષ્ટિએ એકાર્થક છે, જેમકે આચાર્ય જિનદાસ કહે છે કે— 'एगद्विता वा एते' પરંતુ બીજી દષ્ટિએ આ શબ્દોમાં કંઈક વિશેષ અર્થ પણ કહ્યો છે. જે પૂર્વ અધ્યયનમાં સ્પષ્ટ કરેલ છે.

ણ હંતવ્વા :- અહીં હંતવ્વા થી લઈને उद्देव्यव्वा સુધી હિંસાના જ વિવિધ પ્રકાર બતાવ્યા છે તે આ

પ્રમાણે છે-

(૧) **જ હંતવ્વા**- પ્રાણીઓને ડંડા, ચાબુકાદિથી મારવા, પીટવા નહીં. (૨) **જ અજ્ઞાવેયવ્વા**- જબરજસ્તીથી કામ લેવું નહીં, જબરજસ્તીથી આદેશનું પાલન કરાવવું નહીં કે શાસિત કરવું નહીં. (૩) **જ પરિઘેયવ્વા**- ગુલામ બનાવવા નહીં, આધીન કરવા નહીં. (૪) **જ પરિયાવેયવ્વા**- પરિતાપ, સંતાપ, હેરાન કરવા, વ્યથિત કરવા નહીં. (૫) **જ ઉદ્દવેયવ્વા**- પ્રાણથી રહિત કરવા કે મારી નાંખવા નહીં.

આ અહિંસા ધર્મ શુદ્ધ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે. તેના ભાવ આ પ્રમાણે છે- **સુદ્ધ**- આ ધર્મમાં હિંસાદિનું મિશ્રણ નથી તેમજ પાપાનુબંધ યુક્ત નથી માટે શુદ્ધ છે. **ગિચ્ચં**- અપરિવર્તનીય છે, સદા એક સમાન છે માટે નિત્ય છે. **સાસણ**- હંમેશાં રહેનાર છે, નાશ પામવાનો નથી તેથી શાશ્વત છે અથવા આ ધર્મ ત્રૈકાલિક અને સાર્વદેશિક (હંમેશાં સર્વત્ર) હોવાથી 'નિત્ય' કહેલ છે કારણ કે પંચમહાવિદેહકેત્રમાં તો હંમેશાં હોય છે. તે શાશ્વત-સિદ્ધગતિનું કારણ છે માટે શાશ્વત છે.

સમ્યક્ત્વ સિદ્ધાંતની સુરક્ષા :-

૨ તત્ત્વં ચેયં તહા ચેયં અસ્સિં ચેયં પવુચ્ચઇ । તં આઇત્તુ જ ગિહે, જ ગિચ્ચિવે, જાણિત્તુ ધમ્મં જહા તહા ।

શબ્દાર્થ :- ચેયં = અને આ, તત્ત્વં = સત્ય છે, તહા = તેમજ છે, અસ્સિં = આ જિનપ્રવચનમાં જ, પવુચ્ચઇ = પ્રતિપાદન કરેલ છે, તે = તે સમ્યગ્દર્શનને, આઇત્તુ = પ્રાપ્ત કરીને, જ ગિહે = ગોપન કરે નહિ, જ ગિચ્ચિવે = ત્યાગ ન કરે, જહાતહા = યથાર્થરૂપે આજીવન પાલન કરે.

ભાવાર્થ :- તે અર્હત પ્રરૂપિત અહિંસા ધર્મ સત્ય છે, તથ્ય છે. આ કથન અહીં અર્હત પ્રવચનમાં જ સમ્યક્ પ્રકારથી પ્રતિપાદિત કર્યું છે. સાધક તે અરિહંત ભાષિત અહિંસા ધર્મની શ્રદ્ધાને ગ્રહણ કરી તેના આચરણ માટે પોતાની શક્તિને ધુપાવે નહિ અને શ્રદ્ધાને છોડે નહિ. ધર્મનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જાણી જીવન પર્યંત તેનું આચરણ કરે.

વિવેચન :-

તત્ત્વં ચેયં :- આ સૂત્રમાં અહિંસા ધર્મની શ્રદ્ધાને દઢ કરવામાં આવી છે. સાથે જિન શાસનનો મહિમા પણ કર્યો છે કે આ અનુપમ અહિંસાનો સિદ્ધાંત જિનશાસનમાં જ કહેલ છે.

તં આઇત્તુ જ ગિહે :- આ સૂત્ર વાક્યમાં કહ્યું છે કે અહિંસામય શ્રેષ્ઠ ધર્મને પામીને, તેનો સ્વીકાર કરીને ત્યાં જ રોકાઈ જવું નહીં પરંતુ તે શ્રદ્ધાનો વિકાસ થાય તેમ વર્તવું જોઈએ. આ સૂચન 'જ ગિહે' શબ્દથી આપેલ છે.

જન ગિવિચ્છવે :- સાધક ગૃહીત ધર્મની શ્રદ્ધાને ક્યારે ય છોડે નહીં. યથાતથ્ય ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે ધર્મનું દૃઢતાથી પાલન કરે. આ પ્રકારે અહીં અહિંસા ધર્મની શ્રદ્ધાના વિકાસની પ્રેરણા આપી છે.

નિર્વેદભાવ અને લોકૈષણા ત્યાગ :-

**૩ દિદ્દેહિં ગિવ્વેયં ગચ્છેજ્જા । જો લોગસ્સેસણં ચરે । જસ્સ જત્થિ
ઇમા જાઈ અણ્ણા તસ્સ કઓ સિયા ।**

શબ્દાર્થ :- દિદ્દેહિં = પ્રાપ્ત વિષયોના રંગરાગમાં, ગિવ્વેયં ગચ્છેજ્જા = વિરક્ત થઈ જાય, લોગસ્સેસણં = સંસાર પ્રવાહ, લોકૈષણા, જો ચરે = ન કરે, જસ્સ = જેને, ઇમા = આ લોકૈષણાને ત્યાગવાની, જાઈ જત્થિ = બુદ્ધિ નથી, તસ્સ = તેને, અણ્ણા = બીજી સાવધ પ્રવૃત્તિઓ ત્યાગવાની ભાવના, કઓ સિયા = કેમ હોઈ શકે ?

ભાવાર્થ :- મુનિ પ્રાપ્ત ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ઈન્દ્રિય વિષયોથી નિર્વેદભાવ પ્રાપ્ત કરે, ઉદાસીનભાવ રાખે. લોકરચિમાં ખેંચાય નહિ, લોકૈષણામાં તણાય નહિ. જે મુમુક્ષુમાં આ લોકૈષણા બુદ્ધિ (જ્ઞાતિ-સંજ્ઞા) નથી, તેનાથી અન્ય સાવધ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ? અથવા જેનામાં સમ્યક્ત્વ સંજ્ઞા નથી કે અહિંસા બુદ્ધિ નથી, તેમાં વિવેકબુદ્ધિ કેવી રીતે થશે ? અર્થાત્ ન જ થાય અથવા જેનામાં લોકૈષણા ત્યાગવાની બુદ્ધિ નથી તેનામાં બીજી સાવધ પ્રવૃત્તિ ત્યાગવાની ભાવના કેમ હોઈ શકે ? અર્થાત્ ન હોઈ શકે.

વિવેચન :-

દિદ્દેહિં ગિવ્વેયં ગચ્છેજ્જા :- સંયમ સાધક મુનિ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ દેખાતા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં નિર્વેદ-વૈરાગ્ય ધારણ કરે. ઈષ્ટ પ્રત્યે રાગ અને અનિષ્ટ પ્રત્યે દ્વેષ-ઘૃણા કરે નહિ.

આ સૂત્ર વાક્યમાં અહિંસાના ઉપાસકોએ પદાર્થો પ્રત્યે મોહ ઘટાડવો જોઈએ એમ બતાવ્યું છે. જ્યાં મોહ છે ત્યાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હિંસા થવાનો સંભવ છે જ. અહિંસાના પાલન માટે પોતાની રૂઢ માન્યતાઓ અને આદતો છોડવી પડે છે. બહારના રંગરાગ પરનો મોહ ઘટાડવાનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. ત્યારે જ જીવનમાં નિર્વેદભાવ પ્રગટ થાય છે. દૃષ્યમાન પદાર્થો પ્રત્યે મોહ ઘટાડવા માટે સાધક વિચારે કે આ બહાર દેખાતું વિશ્વ એ વિચિત્ર નાટકશાળા છે. અહીં હાસ્ય, રુદન, સૌંદર્ય, ભયંકરતા, પ્રેમ, નિર્દયતા, સ્વાભાવિકતા, કૃત્રિમતા આદિ અનેક વિવિધ દૃશ્યો તેમાં એક પછી એક પલટાતાં નજરે પડે છે તથા એક જ સ્થાને ક્ષણે ક્ષણે નવાં નવાં રૂપો દેખાય છે. એ બધા દેખાવો જોઈ સાધક તેમાં તન્મય ન બની જતાં તેનાં કારણોને તપાસે અને દરેક પદાર્થને સમદૃષ્ટિથી અવલોકી, તેના મૂળકારણ અને સ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી સદ્બોધ ગ્રહણ કરીને સદ્વૃત્તિને વિકસાવે. તે પદાર્થો પ્રત્યેની જોવા, સાંભળવાની આસક્તિને ઘટાડે તો જ નિર્વેદની સાધના સફળ થઈ શકે છે.

લોકૈષણા :- સામાન્ય રીતે સર્વ જીવો પ્રિય વિષયોના સંયોગની અને અપ્રિય વિષયોના વિયોગની કામના કરે છે. લોકૈષણા એ પણ સંસારનું મૂળ છે. પુત્ર, ધન, કામભોગ, વિષયવાસના, વિલાસતા આદિની કામના તથા જગતમાં સારા દેખાવાની ભાવના તેમજ યશકીર્તિની ઈચ્છા થવી તે સર્વ લોકૈષણા છે. લોકૈષણાની વૃત્તિ માનકષાયનું પોષણ કરે છે. તે વૃત્તિની પૂર્તિ માટે જીવ હિંસા આદિ અનેક પાપપ્રવૃત્તિઓનું સેવન કરે છે, તેથી તે કર્મબંધનું કારણ છે, આ રીતે સાધકોએ સદા સાવધાન રહી લોકૈષણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

પ્રજ્ઞાવાનને પ્રબોધ :-

૪ દિટ્ટં સુયં મયં વિણ્ણાયં જમેયં પરિકહિજ્જઈ । સમેમાણા પલેમાણા પુણો પુણો જાઈં પકપ્પંતિ । અહો ય રાઓ ય જયમાણે ધીરે સયા આગયપ્પણાણે, પમત્તે બહિયા પાસ, અપ્પમત્તે સયા પરક્કમેજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ પઢમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- દિટ્ટં = સર્વજ્ઞ દ્વારા જોયેલા, સુયં = સાંભળેલ, મયં = માનેલ, મનન કરેલ, વિણ્ણાયં = વિશેષ રૂપથી જાણેલ છે, જમેયં = જે આ, પરિકહિજ્જઈ = મારાથી કહેવાય છે, સમેમાણા = બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્ત બનેલ, પલેમાણા = ઈન્દ્રિય વિષયોમાં—સુખોમાં તલ્લીન થયેલ, જાઈં = એકેન્દ્રિયાદિ જાતિને, પકપ્પંતિ = પ્રાપ્ત કરે છે, અહો ય રાઓ ય = દિવસ અને રાત, જયમાણે = મોક્ષમાર્ગમાં પ્રયત્ન કરનારા, આગયપ્પણાણે = વિવેકશીલ હોય છે, પમત્તે = પ્રમાદીને, બહિયા = ધર્મથી વિમુખ, અપ્પમત્તે = પ્રમાદ રહિત થઈને, પરક્કમેજ્જાસિ = સંયમ—મોક્ષમાર્ગમાં જ પરાક્રમ કરો.

ભાવાર્થ :- આ જે અહિંસા ધર્મ કહેવાય છે તે સર્વજ્ઞો દ્વારા જોયેલો, સાંભળેલો, માનેલો અને વિશેષરૂપથી અનુભવેલો છે. હિંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર તથા તેમાં આસક્તિપૂર્વક તલ્લીન રહેનાર મનુષ્ય વારંવાર જન્મ ધારણ કરતા રહે છે. પ્રજ્ઞાવાન, ધીર સાધક મોક્ષમાર્ગમાં રાત દિવસ નિરંતર પ્રયત્ન કરે છે અને જે પ્રમાદી છે તેઓને ધર્મથી બહાર જાણ અર્થાત્ તેઓથી હંમેશાં દૂર રહે અને પોતે અપ્રમત્ત બનીને હંમેશાં અહિંસાદિ રૂપ ધર્મમાં પરાક્રમ કરે.—એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

ભગવાન મહાવીરે પ્રત્યેક આત્મામાં જ્ઞાનાદિ અનંત ક્ષમતાઓનું નિરૂપણ કરીને સર્વને સ્વતંત્રરૂપથી સત્યની શોધ કરવાની પ્રેરણા આપી છે. અપ્પણા સચ્ચમેસેજ્જા— આ સૂત્રથી એ કહ્યું છે કે હું કહું છું માટે સ્વીકારો એમ નહિ પરંતુ તમે તમારા આત્મામાં જ સત્યને શોધો, નિરીક્ષણ કરો. આ જ

વાત ભૂતકાલીન, ભવિષ્યકાલીન અને વર્તમાનકાલીન સર્વ તીર્થંકરોએ પ્રરૂપી છે. અહિંસાધર્મ સાર્વભૌમિક છે, સર્વજન ગ્રાહ્ય છે, વ્યવહાર્ય છે. સર્વજ્ઞોએ કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશમાં તેને જોયો છે, અનુભવ્યો છે, હળુકર્મી ભવ્યજીવોએ તેને સાંભળ્યો છે, ઈષ્ટ માન્યો છે. જીવનમાં આચરેલો છે, તેના શુભ પરિણામને જાણ્યાં છે, દેખ્યાં છે. આ રીતે અહિંસા ધર્મની મહત્તા તેમજ ઉપયોગિતા બતાવવા માટે જ 'ઉદ્દિગ્સુ' થી લઈને 'અસંજોગરણ્ણુ વા' સુધીનાં શબ્દોથી સર્વ અવસ્થાના જીવો માટે તેની ઉપાદેયતા બતાવી છે. આ પ્રકારના ઉલ્લેખથી સાધકની દષ્ટિ, મતિ, ગતિ, નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા સહજ અહિંસા ધર્મમાં સ્થિર થઈ જાય છે.

॥ અધ્યયન-૪/૧ સંપૂર્ણ ॥

ચોથું અધ્યયન : બીજો ઉદ્દેશક

વિવેક અવિવેકથી મોક્ષ-બંધ :-

૧ જે આસવા તે પરિસ્સવા, જે પરિસ્સવા તે આસવા । જે અણાસવા તે અપરિસ્સવા, જે અપરિસ્સવા તે અણાસવા ।

एते य पए संबुज्झमाणे लोगं च आणाए अभिसमेच्चा पुढो पवेइयं ।

શબ્દાર્થ :- જે આસવા = આશ્રવસ્થાન છે, તે પરિસ્સવા = તે નિર્જરાનાં કારણભૂત થઈ જાય, જે પરિસ્સવા = નિર્જરાનાં સ્થાન છે, તે આસવા = તે આશ્રવ સ્થાન થઈ જાય, જે અણાસવા = આશ્રવનાં સ્થાન નથી, સંવરનાં સ્થાન છે, તે અપરિસ્સવા = તે નિર્જરાનાં સ્થાન થતા નથી, જે અપરિસ્સવા = નિર્જરાના સ્થાન નથી, તે અણાસવા = તે આશ્રવનાં સ્થાન પણ થતા નથી, સંવરનાં પણ સ્થાન થાય, એ તે ય પએ = આ પદોને, સંબુજ્ઞમાણે = સમજીને, લોગં = લોકને, આણાએ = ભગવાનની આજ્ઞાથી, અભિસમિચ્ચા = વિચારીને, પુઢો = અલગ અલગ, પવેइयं = કહેલ છે, પ્રરૂપેલ છે.

ભાવાર્થ :- (૧) જે આશ્રવોનું સ્થાન છે, તે જ ક્યારેક પરિસ્સવ-કર્મનિર્જરાઓનું સ્થાન બની જાય છે. (૨) જે પરિસ્સવનું સ્થાન છે તે ક્યારેક આસવ બની જાય છે. (૩) જે અનાસવ-વ્રત વિશેષ છે, તે પણ ક્યારેક પ્રમાદના કારણે અપરિસ્સવ-કર્મ નિર્જરાઓનું કારણ ન બને. (૪) જે અપરિસ્સવ-કર્મનિર્જરાઓનું સ્થાન નથી તે પણ ક્યારેક પરિણામોની વિચિત્રતાથી અનાસવ-કર્મબંધનાં કારણ થતા નથી.

આ અલગ અલગ કહેલ વિકલ્પોને સમ્યક્ પ્રકારે સમજીને લોકના સ્વરૂપને જિનાજ્ઞાનુસાર જાણીને, વિચારીને આસવોનું સેવન કરે નહિ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં કર્મબંધ અને કર્મ નિર્જરાના વિષયમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. બંધ અને નિર્જરાનો મુખ્ય

આધાર અધ્યવસાય છે. બાહ્ય કારણો ગૌણ છે. વ્યક્તિની સાવધાની કે વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત હોય તો તે સફળતાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે વાત અહીં કહી છે. ચાર ભંગથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, તે આ પ્રમાણે— (૧) જે આશ્રવના કાર્ય છે, પાપના કાર્ય છે ત્યાં વિવેકશીલ આત્માર્થી પોતાના ભાવથી, સમ્યક્ ચિંતનથી અને પ્રવૃત્તિના વિવેકથી કર્મોની નિર્જરા કરી શકે છે, જેમ કે સ્થુલિભદ્રમુનિ માટે કોશાને ત્યાં સર્વ નિમિત્તો વિકારવર્ધક તેમજ આસ્રવના સ્થાન હતા પરંતુ ઉપાદાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિ તેઓની શુદ્ધ હતી, તેથી તે આસ્રવનું સ્થાન સંવરરૂપમાં પરિણત થયું.

(૨) જે નિર્જરાનું સ્થાન છે, કાર્ય છે, પ્રસંગ છે, ત્યાં અનાત્માર્થી અને અવિવેકી જીવ આશ્રવ—કર્મસંગ્રહ કરી લે છે. જેવી રીતે નાગશ્રી બ્રાહ્મણીને સુપાત્રદાનનો અવસર મળ્યો પરંતુ માસખમણના તપસ્વીને કડવી તુંબીનું શાક ઉકરડો સમજી વહોરાવી દીધું. સુપાત્રદાન તે કર્મોનો ક્ષય કરવાનું સ્થાન હતું પરંતુ ત્યાં પરિણામની મલિનતાના કારણે તેણીએ કર્મો બાંધી લીધાં, માટે તેને નિર્જરાનું સ્થાન આશ્રવનું કારણ બન્યું.

(૩) જે અનાશ્રવ—સંવરનું સ્થાન છે, કાર્ય છે ત્યાં પણ આળસુ—પ્રમાદી વ્યક્તિ નિર્જરાનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. જેમ કે વ્યાખ્યાન, સામાયિક, પૌષધાદિના સમયે આળસ—નિદ્રામાં સમય પસાર કરવો, તેથી અનાશ્રવનું (સંવરનું) સ્થાન અપરિસ્રવનું અનિર્જરાનું સ્થાન બને છે.

(૪) જે નિર્જરાનું સ્થાન—કાર્ય નથી, સાંસારિક કે શારીરિક કાર્ય છે, ત્યાં પણ શાંત ચિત્ત હોય તો કોઈ પ્રકારનો આશ્રવ—અશુભ કર્મનો સંગ્રહ થતો નથી. જેમ કે રાગદ્વેષ રહિત શૂન્ય ચિત્તથી કે શાંત પ્રકૃતિથી ભોજન કરવું. અહીં ભોજન કરવું અનિર્જરાનું સ્થાન શારીરિક કાર્ય છે, શૂન્યચિત્તના કારણે ત્યાં અપરિશ્રવ—અશુભ કર્મ સંગ્રહનો અભાવ થાય છે.

વ્યાખ્યાકારોએ ત્રીજા ભંગમાં કંડરીક અને ચોથા ભંગમાં ઈલાયચીકુમારનું દષ્ટાંત આપીને સમજાવ્યું છે પરંતુ ઘટિત થયેલા સર્વ દષ્ટાંતોનો સમાવેશ તો શરૂના બે ભંગમાં જ થઈ જાય છે અર્થાત્ કંડરીકનું દષ્ટાંત બીજા ભંગમાં અને ઈલાયચીકુમારનું દષ્ટાંત પહેલા ભંગમાં સમાઈ જાય છે.

આ ચાર ભંગમાં સહુથી શ્રેષ્ઠ ભંગ પહેલો છે ત્યાર પછી ચોથો ભંગ, ત્યાર બાદ ત્રીજો ભંગ અને છેલ્લે બીજો ભંગ સહુથી કનિષ્ઠ છે.

દુઃખથી પીડિતને ઉપદેશ :-

૨ આઘાઙ્ઞાણી ઇહ માણવાણં સંસારપડિવણ્ણાણં સંબુઙ્ઙમાણાણં વિણ્ણાણ પત્તાણં । અદ્દા વિ સંતા અદુવા પમત્તા । અહાસચ્ચમિણં । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- આઘાઙ્ઞા = ધર્મનું કથન કરે છે, ઇહ = અહીં, માણવાણં = મનુષ્યોને, સંસારપડિવણ્ણાણં = સંસારવર્તી, સંબુઙ્ઙમાણાણં = સમજનારા—જાગૃત, વિણ્ણાણપત્તાણં = વિજ્ઞાનપ્રાપ્ત, હિતાહિત સમજનારા,

અટ્ટા વિ સંતા = જે કોઈ પ્રાણી દુઃખી, પમત્તા = પ્રમાદી છે, અહાસચ્ચં = યથાતથ્ય, સત્ય, ઙ્ગં = આ.

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનીજન સંસારવર્તી સમજદાર વિવેકી મનુષ્યોને ઉપદેશ આપે છે. જે પ્રાણી દુઃખી અથવા પ્રમાદી હોય તેઓને પણ આ યથાતથ્ય-સત્ય ધર્મનું કથન કરે છે.

વિવેચન :-

અટ્ટા વિ સંતા અદુવા પમત્તા :- આ સૂત્રનો આશય ઘણો ગહન છે. કોઈ લોકો સંસારમાં પડેલા, વિષય-સુખોમાં લેપાયેલા, બંધાયેલા લોકોને જોઈને કહે છે કે "આ શું ધર્માચરણ કરશે? તેઓ પાપકર્મોના ક્ષય માટે શું ઉદ્યત થશે?" પરંતુ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે અહીં અનેકાંતદષ્ટિથી વિચાર કરવાનો છે. જે વિષયકષાયમાં ફસાયેલા છે તે તથાપ્રકારનો ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે ધર્મબોધની પ્રાપ્તિથી જાગૃત પણ થઈ જાય છે. તેઓ કર્મબંધના કારણને અને ધર્મના માર્ગને સમજીને, ધર્માચરણ કરીને કલ્યાણ કરી શકે છે, જેમ કે અર્જુન માણી, આ પ્રમાણે દરેક આત્મામાં વિકાસ અને કલ્યાણની અનંત શક્તિઓ પડી છે, તેથી કોઈની વર્તમાન અવસ્થા જોઈને તેની ઘૃણા કરવી નહીં.

કોઈ જગ્યાએ એવો પણ અર્થ કર્યો છે કે- "આર્ત અને પ્રમત્ત મનુષ્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરતા નથી." પરંતુ સામાન્ય નિયમ એવો છે કે દુઃખી જીવો દુઃખથી છૂટવા માટે ધર્મનું શરણ જ ગ્રહણ કરે છે. તેમજ વિષય પણ આશ્રવ-પરિશ્રવ નો છે માટે દુઃખી વ્યક્તિ ધર્મને સ્વીકારીને શાંત અને અપ્રમત્ત બની શકે છે. તેનામાં વિકાસનો, સુધરવાનો અવકાશ છે, માટે પ્રથમ કરેલ અર્થ જ બરાબર લાગે છે અને તે જ શાસ્ત્રકારનો આશય છે.

મૃત્યુની નિશ્ચિતતા :-

૩ ણાણાગમો મચ્ચુમુહસ્સ અત્થિ । ઇચ્છાપણીયા વંકાણિકેયા કાલગ્ગહીયા ણિચયે ણિવિટ્ઠા પુઢો પુઢો જાઈં પકર્પેતિ ।

इहमेगोसिं तत्थ तत्थ संथवो भवइ । अहोववाइए फासे पडिसंवेदयंति । चिट्ठं कूरेहिं कम्मेहिं चिट्ठं परिचिट्ठइ । अचिट्ठं कूरेहिं कम्मेहिं णो चिट्ठं परिचिट्ठइ।

શબ્દાર્થ :- અણાગમો = ન આવવાનું, ણ અત્થિ = એમ નથી, મચ્ચુમુહસ્સ = મૃત્યુના મુખમાં, ઇચ્છાપણીયા = ઈચ્છાને આધીન થયેલા, વંકાણિકેયા = અસંયમનું ધર, કાલગ્ગહીયા = કાળથી ગ્રહણ કરાયેલા, ણિચયે = કર્મસંગ્રહમાં, ણિવિટ્ઠા = તલ્લીન, પુઢો પુઢો જાઈં = જુદી-જુદી જાતીઓને, પકર્પેતિ = પ્રાપ્ત કરે છે, ધારણ કરે છે.

इह = આ લોકમાં, एगोसिं = કોઈ કોઈ જીવોને, तत्थ तत्थ = તે તે સ્થાન, संथवो भवइ = પરિચિત થઈ જાય છે, अहोववाइए = નરકાદિના તીવ્ર દુઃખોના, फासे = સ્પર્શ, કષ્ટોનો, पडिसंवेदयंति

= તે અનુભવ કરે છે, ભોગવે છે, **ચિદ્દં કૂરેહિં કમ્મેહિં** = કૂર કર્મોના આચરણમાં સ્થિત થઈને, **ચિદ્દં પરિચિદ્દુઈ** = તીવ્ર દુઃખોના સ્થાન—નરકાદિમાં ચિરકાલ રહે છે, **અચિદ્દં કૂરેહિં કમ્મેહિં** = અત્યંત કૂર કર્મોના આચરણને નહીં કરનાર, **જો ચિદ્દં પરિચિદ્દુઈ** = નરકાદિ સ્થાનોમાં નિવાસ કરતા નથી.

ભાવાર્થ :- પ્રાણીને મૃત્યુના મુખમાં ક્યારેય ન જવું પડે એમ બનતું નથી. તોપણ કેટલાક લોકો ઈચ્છાને આધીન, માયાના નિકેતન બની અસંયમમાં લીન રહે છે, મૃત્યુથી ગ્રસિત તેઓ કર્મોનો સંગ્રહ કરી અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં વારંવાર જન્મ ગ્રહણ કરતા રહે છે.

આ લોકમાં કેટલાક લોકો એવા છે કે તેઓને સંસારમાં વારંવાર જન્મ મરણ કરવાના કારણે દુઃખનાં સ્થાનો પરિચિત થઈ જાય છે. તેઓ ત્યાં પ્રાપ્ત થતાં દુઃખોને ભોગવતા રહે છે. અત્યંત કૂર કર્મો કરવાથી તેઓને અતિભયંકર દુઃખદાયક સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે અને જે જીવ અત્યંત કૂર કર્મો કરતા નથી તેને એવાં દુઃખમય સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થવું પડતું નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એ કહ્યું છે કે— પ્રમાદી જીવ વિષય કષાયમાં આસક્ત રહે છે. પોતાની અતૃપ્ત વાસનાને પૂરી કરવાની ભાવનાથી તેઓ અનેક જીવોને દુઃખ તેમજ કષ્ટ આપે છે. પોતાના સ્વાર્થને સાધવા તેઓ અનેક પ્રાણીઓનો નિર્દયતાથી વધ કરે છે. આ રીતે તેઓ કૂર કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈ પાપકર્મોનો સંગ્રહ કરે છે અને પરિણામે નરક, તિર્યચાદિ યોનિઓમાં જન્મ ધારણ કરે છે. જે પ્રમાદનું સેવનકરતા નથી, તે આરંભ સમારંભાદિ દોષોથી બચી જાય છે, તેના પરિણામે નરક આદિ યોનિઓની વેદના ભોગવવી પડતી નથી, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ કર્મ છે. પ્રમાદના સેવનથી પાપકર્મનો બંધ થાય છે. અને તેના કારણે નરક આદિમાં મહાવેદનાનું સંવેદન કરવું પડે છે. સાર એ છે કે સંસાર ભ્રમણના વિવિધ દુઃખોથી છૂટવા માટે સંસારના પ્રમાદાચરણનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે.

છન્નસ્થોનાં વચન પણ સમાદરણીય :-

૪ **एगे वयंति अदुवा वि णाणी, णाणी वयंति अदुवा वि एगे ।**

શબ્દાર્થ :- **एगे** = કોઈ—ચોદ પૂર્વધારી, શ્રુતજ્ઞાનધારી, **वयंति** = કહે છે, **अदुवा वि** = તેમજ, અથવા, પણ, **णाणी** = જ્ઞાની, કેવળજ્ઞાની, **णाणी वयंति** = કેવળજ્ઞાની જે કથન કરે છે, **एगे** = કોઈ એક શ્રુત— કેવળી પણ કહે છે.

ભાવાર્થ :- જે કથન સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાની કે શ્રુતકેવળી કરે છે તે જ કથન કેવળજ્ઞાની કરે છે, જે કથન કેવળજ્ઞાની કરે છે તે જ કથન કોઈ સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાની કે ચોદપૂર્વધારી શ્રુતકેવળી પણ કરે છે અર્થાત્ સમ્યગ્શ્રદ્ધા તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાનવાન સાધક કેવળજ્ઞાનીઓનું અનુસરણ કરતાં પ્રરૂપણા કરે છે.

વિવેચન :-

एगे वयंति अदुवा वि णाणी :- આ સૂત્રનો આશય ચાર પ્રકારે સમજી શકાય છે— (૧) સૂત્રમાં 'एगे' શબ્દ શ્રુતજ્ઞાની કે સામાન્ય જ્ઞાની માટે છે અને 'णाणी' શબ્દ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી તીર્થંકર પ્રભુને માટે છે. (૨) આ બંને શબ્દો પૂર્ણ જ્ઞાની અને અપૂર્ણ જ્ઞાની માટે કહ્યા છે. (૩) 'એગે' શબ્દથી છદ્મસ્થ અને 'જ્ઞાની' શબ્દથી કેવળજ્ઞાની સમજવા. (૪) 'એગે' શબ્દથી ચૌદ પૂર્વી વગેરે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની શ્રુતકેવળી સમજવા અને 'જ્ઞાની' શબ્દથી કેવળજ્ઞાની સમજવા. આ પ્રકારે અહીં 'એગે' શબ્દની ગૂઢતાના કારણે વિવિધ અર્થ થાય છે.

આ સૂત્રથી બે પ્રકારના મર્મ પ્રગટ થાય છે— (૧) આત્મ કલ્યાણનો કે જીવન સુધારવાનો. સર્વને હિતકારી ઉપદેશ સર્વજ્ઞ તો સારી રીતે આપે જ છે, પરંતુ અલ્પજ્ઞાની કે અપૂર્ણ જ્ઞાની પણ તે સર્વજ્ઞોના જ્ઞાનને હૃદયંગમ કરી એવો જ કલ્યાણકારી ઉપદેશ કરી શકે છે. સર્વજ્ઞના અભાવમાં સામાન્ય જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ પણ સમાદરણીય હોય છે. સર્વજ્ઞોના અભાવમાં સર્વજ્ઞોની વાણીને સર્વ રીતે સત્ય સમજનાર, સર્વજ્ઞોની પરંપરાથી પ્રાપ્ત આગમ શાસ્ત્રોને સર્વોપરી માનીને તેના આધારે ધર્મોપદેશ દેનાર શ્રમણોથી પણ શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ મેળવી શકાય છે, આત્મકલ્યાણ કરી શકાય છે. (૨) બીજો મર્મ એ છે કે 'એગે— શબ્દથી નવ પૂર્વથી ચૌદ પૂર્વ સુધીના જ્ઞાનીઓ એકાંત સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી તેઓનું પ્રરૂપણ કેવળજ્ઞાનીની સમાન હોય છે. તેઓ કેવળીની જેમ પૂર્ણ સત્યકથન કરી શકે છે. તે છદ્મસ્થ છતાં શ્રુતકેવળી કહેવાય છે અને તેઓના વચન કેવળજ્ઞાની તુલ્ય શ્રદ્ધેય હોય છે. સર્વજ્ઞ અને શ્રુતકેવળીની તત્ત્વ પ્રરૂપણાની શૈલી એક સમાન છે તો પછી સર્વજ્ઞ અને છદ્મસ્થતામાં અંતર શું? આ પ્રશ્ન થવો સહજ છે. તેનું સમાધાન એ છે કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન નિરાવરણ હોય છે અને શ્રુત કેવળીનું જ્ઞાન સાવરણ હોય છે. કેવળી કોઈની પણ સહાયતા વિના જાણે છે અને શ્રુતકેવળી સર્વજ્ઞના ઉપદેશ દ્વારા જાણે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જેને સમ્યક્શ્રદ્ધા હોય, વિશિષ્ટ જ્ઞાની પાસેથી સમ્યક્ રીતે શ્રવણ, ગ્રહણ, અને ધારણ કર્યું હોય, મતિ શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ નિર્મળ હોય તેવા સાધકો જ્ઞાનીઓના ભાવને સ્વયં સમજીને, સ્વીકારીને જિજ્ઞાસુઓને સમજાવી શકે છે. ગુરુના સાંનિધ્યથી પ્રાપ્ત જ્ઞાનના આધારે તેઓ આત્મોત્તરિનો સંદેશ કે આત્મોત્તરિનો માર્ગ બતાવી શકે છે, તેથી શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ વિશિષ્ટજ્ઞાનીના અભાવમાં સામાન્યજ્ઞાનીથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા સાધક સ્વયંની સાધના કરી શકે છે.

હિંસા વિષયક આર્ય અનાર્યની પ્રરૂપણા :-

५ આવંતી કેયાવંતી લોયંસિ સમણા ય માહણા ય પુઠો વિવાયં વયંતિ સે દિટ્ઠં ચ ણે, સુયં ચ ણે, મયં ચ ણે, વિણ્ણાયં ચ ણે, ઉઢ્ઠં અહં તિરિયં દિસાસુ સવ્વઓ સુપહિલેહિયં ચ ણે— સવ્વે પાણા, સવ્વે ભૂયા,

સવ્વે જીવા, સવ્વે સત્તા, હંતવ્વા, અજ્જાવેયવ્વા, પરિઘેયવ્વા, પરિયાવેયવ્વા, ઉદ્ધવેયવ્વા । એત્થ વિ જાણહ ણત્થિત્થ દોસો ।

શબ્દાર્થ :- આવંતી = જે, જેટલા, લોચંસિ = આ લોકમાં, કયાવંતિ = કેટલાક, કોઈ, પુઢો વિવાયં વયંતિ = જુદા-જુદા વિવાદ કરે છે, દિટ્ઠં ચ = દિવ્યજ્ઞાનથી જોયેલ છે, ણે = અમે, ણે સુચં = અમે ગુરુ પાસેથી સાંભળેલ છે, ણે મયં = અમારો આ સિદ્ધાંત મનન કરેલ છે, માનેલ છે, સ્વીકારેલ છે, ણે વિવ્વિણાયં = અમે વિશેષ જાણેલ છે, ઉદ્ધં અહં તિરિયં દિસાસુ = ઊંચી, નીચી, તિરછી દિશાઓમાં, સવ્વઓ = સર્વ પ્રકારે, સુપ્પિલ્લેહિયં = સારી રીતે વિચારેલ છે, એત્થ વિ = આ વિષયમાં પણ, જાણહ = જાણવું જોઈએ કે, અત્થ = આમાં, આ પ્રમાણે, દોસો ણત્થિ = દોષ નથી.

ભાવાર્થ :- આ લોકમાં જે કોઈ પણ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ છે તેઓ ભિન્ન-ભિન્ન મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં કોઈ કહે છે— અમે આ જોઈ લીધું છે, સાંભળી લીધું છે, મનન કરી લીધું છે અને વિશેષરૂપથી પણ જાણી લીધું છે. એટલું જ નહિ પણ ઊંચી, નીચી અને તિરછી સર્વદિશાઓમાં સર્વ તરફથી સારી રીતે તેનું નિરીક્ષણ પણ કરી લીધું છે કે સર્વ પ્રાણી, સર્વભૂત, સર્વજીવ અને સર્વ સત્ત્વ હણવા યોગ્ય છે, શાસન કરવા યોગ્ય છે, ગુલામ-દાસ બનાવવા યોગ્ય છે, પરિતાપ પહોંચાડવા યોગ્ય છે, પ્રાણ રહિત કરવા યોગ્ય છે. અહીં જાણો કે હિંસા કરવામાં કોઈ દોષ નથી.

૬ તત્થ જે તે આરિયા તે એવં વયાસી- સે દુદ્ધિટ્ઠં ચ મ્હે, દુસ્સુચં ચ મ્હે, દુમ્મયં ચ મ્હે, દુવ્વિવ્વિણાયં ચ મ્હે, ઉદ્ધં અહં તિરિયં દિસાસુ સવ્વઓ દુપ્પિલ્લેહિયં ચ મ્હે, જં ણં તુબ્બે એવં આદ્ધક્ખહ, એવં ભાસહ, એવં પણ્ણવેહ, એવં પરૂવેહ- સવ્વે પાણા, સવ્વે ભૂયા, સવ્વે જીવા, સવ્વે સત્તા, હંતવ્વા, અજ્જાવેયવ્વા, પરિઘેયવ્વા, પરિયાવે-યવ્વા, ઉદ્ધવેયવ્વા । એત્થં વિ જાણહ ણત્થિત્થ દોસો । અણારિયવચ્ચમેયં ।

શબ્દાર્થ :- તત્થ = આ વિષયમાં, તે = તે, જે આરિયા = જે આર્ય પુરુષ છે, તે = તેઓ, એવં વયાસી = આ પ્રમાણે કહે છે, દુદ્ધિટ્ઠં ચ મ્હે = તમારો આ સિદ્ધાંત ખોટો જોયેલો છે, દોષ સહિત જોયેલો છે, જં ણં તુબ્બે = જે તમે, અણારિયવચ્ચમેયં = આ અનાર્ય વચન છે,

ભાવાર્થ :- આ જગતમાં જે પણ આર્ય-પાપકર્મોથી દૂર રહેનારા છે તેઓ અનાર્ય લોકોને એમ કહે છે કે— તમોએ ખોટું જોયું છે, ખોટું સાંભળ્યું છે, ખોટું મનન કર્યું છે, ખોટું સમજ્યા છો, ઊંચી, નીચી, તિરછી સર્વ દિશાઓમાં સર્વથા ખોટું નિરીક્ષણ કર્યું છે. જે તમે આ રીતે કહો છો, ભાષણ કરો છો, પ્રજ્ઞાપન કરો છો અને પ્રરૂપણા કરો છો કે સર્વ પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વોને હણવા યોગ્ય છે, શાસન કરવા યોગ્ય છે, પકડીને દાસ બનાવવા યોગ્ય છે; પરિતાપ દેવા યોગ્ય છે; પ્રાણ રહિત કરવા યોગ્ય છે અને આ વિષયમાં એ નિશ્ચિત સમજો કે હિંસામાં કોઈ દોષ નથી. આવું તમારું આ કથન એકાંત અનાર્ય છે.

૭ વયં પુણ એવમાઙ્કખામો, એવં ભાસામો, એવં પણ્ણવેમો, એવં પરૂવેમો- સવ્વે પાણા, સવ્વે ભૂયા, સવ્વે જીવા, સવ્વે સત્તા, ણ હંતવ્વા, ણ અજ્જાવેયવ્વા, ણ પરિ- ઘેયવ્વા, ણ પરિયાવેયવ્વા, ણ ઉદ્ધવેયવ્વા । એત્થ વિ જાણહ ણત્થિત્થ દોસો । આરિયવયણમેયં ।

શબ્દાર્થ :- વયં = અમે, પુણ = પરંતુ, એવં = આ પ્રમાણે, આઙ્કખામો = કહીએ છીએ, આરિયવયણમેયં = આ આર્યપુરુષોનાં વચન છે.

ભાવાર્થ :- અમે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ, ભાષણ કરીએ છીએ, પ્રજ્ઞાપના કરીએ છીએ, પ્રરૂપણ કરીએ છીએ કે સર્વ પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વોની હિંસા કરવી જોઈએ નહિ. તેમના પર જબરજસ્તીથી શાસન કરવું જોઈએ નહિ; પકડીને દાસ બનાવવા જોઈએ નહિ; પરિતાપ દેવો જોઈએ નહિ; પ્રાણ રહિત કરવા જોઈએ નહિ. આ વિષયમાં નિશ્ચયરૂપથી સમજો કે અહિંસાનું પાલન સર્વથા દોષ રહિત છે. આ અહિંસાનું પ્રતિપાદન આર્યવચન છે.

૮ પુવ્વં ણિકાય સમયં પત્તેયં પત્તેયં પુચ્છિસ્સામો- હં ભો પાવાદુયા ! કિં ભે સાયં દુક્ખં ઉદાહુ અસાયં ? સમિયા પહિવણ્ણે યા વિ એવં બૂયા- સવ્વેસિં પાણાણં સવ્વેસિં ભૂયાણં સવ્વેસિં જીવાણં સવ્વેસિં સત્તાણં અસાયં અપરિણિવ્વાણં મહભયં દુક્ખં । ત્તિ બેમિ ।

॥ બિહો ઉદ્ધસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- પુવ્વં = પહેલાં, સમયં ણિકાય = સ્વસિદ્ધાંતની વ્યવસ્થા કરીને, સિદ્ધાંતને નિશ્ચિત કરીને, પત્તેયં પત્તેયં = પ્રત્યેક પ્રત્યેક પરમતાવલંબીઓને માટે, પુચ્છિસ્સામો = પ્રશ્ન કરીશ, હં ભો પાવાદુયા = હે પ્રવાદુકો ! કિં ભે = શું તમોને, સાયં દુક્ખં = દુઃખ સાતાકારી છે, પ્રસન્ન કરે છે ? ઉદાહુ = કહો કે, અથવા તો, અસાયં = પ્રતિકૂળ છે ? સમિયા પહિવણ્ણે યા વિ = સમ્યક્ પ્રકારે સ્વીકાર કરતાં, વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરતાં, એવં બૂયા = આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ, કહે છે, અસાયં = દુઃખ, અપરિણિવ્વાણં = પ્રતિકૂળ છે, અપ્રિય, અનિષ્ટકારી, મહભયં = મહા ભયકારી, દુક્ખં = દુઃખરૂપ છે.

ભાવાર્થ :- આ રીતે આર્યસિદ્ધાંતને વ્યવસ્થાપિત કરી, પ્રત્યેક દાર્શનિકને અમે પૂછીએ છીએ કે હે દાર્શનિકો ! પ્રખરવાદીઓ ! તમોને દુઃખ પ્રિય છે કે અપ્રિય ? સત્યનો સ્વીકાર કરીને તેઓએ એવું કહેવું પડશે કે સર્વ પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વોને દુઃખ અપ્રિય-પ્રતિકૂલ છે, મહાભય ઉપજાવનાર છે, દુઃખકારી છે.- એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

ળત્થિત્થ દોસો :- આ સૂત્રથી સાંખ્ય, મીમાંસક, ચાર્વાક, વૈશેષિક, બૌદ્ધાદિ અન્ય મતવાદીઓની હિંસા સંબંધી ભિન્નમાન્યતા, સૂક્ષ્મજીવોની હિંસાનો અસ્વીકાર, આત્માના અસ્તિત્વના નિષેધાદિ દોષો પ્રકાશિત કર્યા છે. "હિંસામાં કોઈ દોષ નથી" તેને અનાર્ય વચન કહીને શાસ્ત્રકારે યુક્તિથી તેની અનાર્યવચનતા સિદ્ધ કરી છે. તેમજ તેઓને પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો છે કે તમોને દુઃખ પ્રિય છે કે અપ્રિય ? જો તમોને દુઃખ પ્રિય હોય તો તે કથન પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે કારણ કે સહુનો પ્રયત્ન સુખ માટે જ હોય છે. જો તમે કહો કે દુઃખ અપ્રિય છે તો પછી જેમ તમને દુઃખ પ્રિય નથી તેમ જગતના કોઈ પણ જીવોને દુઃખ પ્રિય નથી. તો શા માટે તેની હિંસા કરો છો ? જગતના સર્વજીવોને સુખ જ પ્રિય છે માટે સહુને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. દુઃખી કરવાથી તો દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

॥ અધ્યયન-૪/૨ સંપૂર્ણ ॥**ચોથું અધ્યયન : ત્રીજો ઉદ્દેશક****ધર્મવિમુખનો સંગ ત્યાગ :-**

૧ **उवेहि णं बहिया य लोगं । से सव्वलोगंसि जे केइ विण्णू ।**

શબ્દાર્થ :- ઉવેહિ = ઉપેક્ષા કરે, બહિયા લોગં = ધર્મથી વિમુખ માણસોની, ણં = નિશ્ચયથી, સે સવ્વલોગંસિ = તે સર્વલોકમાં, જે કેઈ = જે કોઈ, વિણ્ણુ = વિદ્વાન.

ભાવાર્થ :- હે આર્ય ! અહિંસા ધર્મથી વિરુદ્ધ આચરણ કરનારની તું ઉપેક્ષા કર. ઉપેક્ષા કરનારા વ્યક્તિ સર્વ લોકમાં વિજ્ઞાતા ગણાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ધર્મથી વિમુખ રહેનાર લોકોથી સાધકને સુરક્ષિત રહેવાની સૂચના કરી છે.

उवेहि णं :- આ પદમાં જે અહિંસાદિ ધર્મથી વિમુખ છે, તેઓની ઉપેક્ષા કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે— તેના વિધિ વિધાનોને, તેની નીતિ રીતિને માનો નહિ, તેના સંપર્કમાં આવો નહિ, તેનો આદર કરો નહિ, ધર્મવિરુદ્ધના તેના ઉપદેશને યથાર્થ માનો નહિ, તેના આડંબર અને છટાદાર ભાષણોથી પ્રભાવિત થાઓ નહિ અને તેઓના કથનને અનાર્ય વચન સમજો.

से सव्व लोगंसि जे केइ विण्णू :- અહીં સર્વલોકનો અર્થ છે કે સમસ્ત દાર્શનિક જગત. જે વ્યક્તિ ધર્મથી વિરુદ્ધ હિંસાદિની પ્રરૂપણા કરે છે, તેના વિચારોથી જે ભ્રાંત થતા નથી, તે પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી ચિંતન, મનન કરે છે, હેયોપાદેયનો વિવેક કરે છે. સર્વ સંસારી જીવોના દુઃખનો આત્મસમ દષ્ટિથી વિચાર

કરે છે. તે સર્વ દાર્શનિક જગતમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન કહેવાય છે.

કુશળ ઉપદેષ્ટાની પરિજ્ઞા :-

૨ અણુવીઙ્ પાસ ણિક્ષિત્તદંડા જે કેઙ્ સત્તા પલિયં ચયંતિ । ણરા મુયચ્ચા ધમ્મવિઙ્ ત્તિ અંજૂ આરંભજં દુક્ખમિણં તિ ણચ્ચા । એવમાહુ સમત્તદંસિણો । તે સવ્વે પાવાઙ્યા દુક્ખસ્સ કુસલા પરિણ્ણમુદાહરંતિ । ઇતિ કમ્મં પરિણ્ણાય સવ્વસો ।

શબ્દાર્થ :- અણુવીઙ્ = વિચાર કરીને, ણિક્ષિત્તદંડા = દંડત્યાગી, હિંસાત્યાગી, જે કેઙ્ સત્તા = જે કોઈ સત્ત્વશીલ, પલિયં ચયંતિ = કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, ણરા = મનુષ્ય, મુયચ્ચા = શરીરની વિભૂષા નહિ કરનાર, ધમ્મવિઙ્ ત્તિ = ધર્મના જ્ઞાતા, અંજૂ = સરળ છે, આરંભજં = આરંભથી ઉત્પન્ન થાય છે, ઇણં = આ, દુક્ખં = દુઃખ, તિ ણચ્ચા = આ પ્રમાણે જાણીને, એવમાહુ = આ પ્રમાણે કહ્યું છે, સમત્તદંસિણો = સમત્ત્વદર્શી, સમ્યગ્દર્શી, તે સવ્વે પાવાઙ્યા = તે સર્વ તત્ત્વ વક્તા, પ્રાવચનિક, દુક્ખસ્સ = દુઃખનો નાશ કરવામાં, કુસલા = કુશલ, પરિણ્ણં = પરિજ્ઞા, જાણીને ત્યાગવાની શિક્ષા, ઉદાહરંતિ = કહે છે, ઉપદેશ આપે છે, ઇતિ = આ પ્રમાણે, કમ્મં = કર્મને, પરિણ્ણાય = જાણીને, સવ્વસો = સર્વ રીતે.

ભાવાર્થ :- હે સાધક ! તું વિચાર કરીને જો કે જે કોઈ સત્ત્વશીલ સાધક મન, વચન, કાયાથી દંડનો અર્થાત્ હિંસાનો ત્યાગ કરે છે તે કર્મોનો ક્ષય કરે છે. જે પુરુષ દેહ પ્રત્યે અનાસક્ત છે તે જ ધર્મને જાણી શકે છે અને ધર્મને જાણનાર ઋજુ-સંયમી હોય છે. દુઃખ હિંસાથી ઉત્પન્ન થાય છે, આ જાણી હિંસાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સમત્ત્વદર્શી પ્રવચનકારોનો આ ઉપદેશ છે. તે સર્વ સમત્ત્વદર્શી કુશળ પ્રવચનકાર તીર્થંકર પ્રભુ દુઃખથી મુક્ત થવાની પરિજ્ઞાનું પ્રતિપાદન કરે છે કે કર્મબંધના સ્વરૂપને જાણીને તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન :-

દંડા :- મન, વચન, કાયાથી પ્રાણીઓનો નાશ કરનારી પ્રવૃત્તિ ને 'દંડ' કહેલ છે. અહીં દંડ એ હિંસાનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. હિંસાયુક્ત વૃત્તિ ભાવદંડ છે.

મુયચ્ચા (મૃતાર્ચા) :- અર્ચા શબ્દ અહીં બે અર્થમાં વપરાયો છે— શરીર અને ક્રોધ. તેથી મૃતાર્ચાના બે અર્થ છે— (૧) જેની દષ્ટિ દેહની શુશ્રૂષા પ્રતિ નથી અર્થાત્ જે શરીર પ્રત્યે અત્યંત ઉદાસીન કે અનાસક્ત છે, તે મૃતાર્ચા કહેવાય છે. (૨) ક્રોધ, અગ્નિની જેમ તેજ હોય છે તેથી તેને અર્ચા કહેલ છે. ઉપલક્ષણથી સર્વ કષાયોને ગ્રહણ કરી લેવા જોઈએ. જેનો કષાય રૂપી અગ્નિ મૃત-નાશ થઈ ગયો છે તે પણ 'મૃતાર્ચા' કહેવાય છે.

સમત્તદંસિણો :- સંસ્કૃતમાં તેના ત્રણ રૂપો બને છે— સમત્ત્વદર્શિનઃ, સમ્યક્ત્વદર્શિનઃ અને

સમસ્તદર્શિન: (૧) સર્વજ્ઞ અરિહંત દેવની પ્રાણી માત્ર ઉપર સમત્વદષ્ટિ હોય છે. તે સર્વને આત્મ સમાન જાણે છે, જુએ છે, માટે તે સમત્વદર્શી છે. (૨) પ્રત્યેક વસ્તુ, વ્યક્તિ, વિચારધારા, ઘટના આદિના ઊંડાણમાં જઈને તેની સચ્ચાઈને યથાર્થરૂપે જાણે છે, જુએ છે માટે તે સમ્યક્ત્વદર્શી છે. (૩) સર્વજ્ઞ હોવાને કારણે તે સમસ્તદર્શી અને સર્વદર્શી પણ છે.

એવમાહુ સમત્તદંસિણો :- નો બીજો અર્થ એ પણ થાય છે કે ઉપર કહેલ ધર્મવેત્તા 'મૃતાર્યા' આરંભ ત્યાગી સાધક સમત્વદર્શી કહેવાય છે.

અહીં સવ્વસો ના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) કર્મોનો સંપૂર્ણતયા ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૨) જ્ઞપરિજ્ઞાથી કર્મોને સર્વપ્રકારે જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કર્મોને સર્વ પ્રકારે જાણવું અર્થાત્ કર્મોનું લક્ષણ, તેના બંધનના કારણો, તેની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ અને ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૪૮, તેમજ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશરૂપે ચાર પ્રકારનો બંધ તથા સમસ્ત બાંધેલા કર્મોને ક્ષય કરવાના ઉપાયો ઈત્યાદિ. આ રીતે મોક્ષાર્થી સાધકે કર્મોનું સમસ્ત જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ અને કર્મથી મુક્ત થવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

શરીર નિર્મોહ આરાધના :-

૩ **इह आणाकंखी पंडिए अणिहे एगमप्पाणं संपेहाए धुणे सरीरं, कसेहि अप्पाणं, जरेहि अप्पाणं । जहा जुण्णाइं कट्टाइं हव्ववाहो पमत्थइ एवं अत्तसमाहिए अणिहे ।**

શબ્દાર્થ :- इह = આ જૈનશાસનમાં, આणाकंखी = આજ્ઞાના આરાધક, अणिहे = અલિપ્ત, एगं = એક માત્ર, अप्पाणं = આત્માને, संपेहाए = સમ્યક્ રીતે જાણીને, सरीरं = કાર્મણ શરીરને, धुणे = દુર્બળ કરે, कसेहि अप्पाणं = પોતાના શરીરને કૃશ કરે, अप्पाणं जरेहि = પોતાના શરીરને જીર્ણ કરે, जहा = જેવી રીતે, जुण्णाइं कट्टाइं = જીર્ણ લાકડાને, हव्ववाहो = અગ્નિ, पमत्थइ = બાળે છે, एवं = આ પ્રમાણે, अत्तसमाहिए = આત્મસમાધિ અનુસાર મુનિ કર્મક્ષય કરે પરંતુ, अणिहे = શરીર પ્રત્યે રાગ ન કરે.

ભાવાર્થ :- અહીં અર્હત્ પ્રવચનમાં જિનાજ્ઞાની આરાધનાના ઈચ્છુક પંડિત સાધક શરીર પ્રત્યે સ્નેહ રહિત થઈને એકમાત્ર આત્માને સમ્યક્ રીતે જાણીને કર્મશરીરને કૃશ કરે. હે આર્ય ! તપશ્ચર્યાથી પોતાના કષાયાત્માને કૃશ કર, જીર્ણ કર. જેવી રીતે અગ્નિ જીર્ણ કાષ્ટને જલદી બાળી નાખે છે, તેવીજ રીતે મુનિવર શરીરના માધ્યમથી કર્મોનો નાશ કરે, કર્મશરીરને (તપ ધ્યાનની અગ્નિથી) જલદી બાળી નાખે છે પરંતુ શરીરનું મમત્વ કરે નહીં. એવી રીતે હે આર્ય ! તું પણ આત્મ સમાધિનું ધ્યાન રાખ પરંતુ શરીર પ્રત્યે મમત્વ ન રાખ.

વિવેચન :-

આणाकंखी :- સર્વજ્ઞના ઉપદેશ અનુસાર અનુષ્ઠાન કરનાર, આગમ આદેશોનું પૂર્ણ લક્ષ્ય રાખનારા

અર્થાત્ કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાનની જ અપેક્ષા રાખનાર, તેના સિવાય કોઈ લક્ષ્ય નહિ રાખનાર સાધક આજ્ઞાકંપી-આજ્ઞાકાંક્ષી કહેવાય છે.

અગ્નિહે :- સ્નેહ રહિત. આજ્ઞાકાંક્ષી પંડિત સાધક શરીર પ્રત્યે અથવા કોઈ પણ પદાર્થ પ્રત્યે સ્નેહ-રાગ ભાવ રાખે નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે મોક્ષ સાધનામાં શરીરનો કિંચિત્ પણ મોહ કરવો નહીં.

એગમપ્પાણં સંપેહાએ :- શરીરનો મોહ ન રાખતાં માત્ર આત્માની અનુપ્રેક્ષા કરે, આત્મહિતનો જ વિચાર કરે અથવા આત્મા સંબંધી એકત્વ ભાવના, અન્યત્વ ભાવનાની અનુપ્રેક્ષા આ પ્રમાણે કરે, જેમ કે-

एकः प्रकुरुते कर्म, भुनक्त्येकश्च तत्फलम् ।

जायते म्रियते चैक, एको याति भवान्तरम् ॥ ૧ ॥

આત્મા એકલો જ કર્મ કરે છે, એકલો જ તેનું ફળ ભોગવે છે, એકલો જ જન્મે છે અને એકલો જ મરે છે, એકલો જ ભવાન્તરમાં જાય છે.

सदैकोऽहं, न मे कश्चित्, नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याऽहं, नासौ भावीति यो मम ॥ ૨ ॥

હું હંમેશાં એકલો જ છું, મારું કોઈ નથી. હું કોઈનો નથી, જેનો હું છું તેને જોઈ શકતો નથી, જે મારું થઈ શકે તેને પણ હું જોઈ શકતો નથી. જેને મારું માનું છું તે મારું બની શકતું નથી.

संसार एवाऽयमनर्थसारः, कः कस्य, कोऽस्वजनः परो वा ।

सर्वे भ्रमन्ति स्वजनाः परे च, भवन्ति भूत्वा, न भवन्ति भूयः ॥ ૩ ॥

આ સંસારમાં અનર્થની જ મુખ્યતા છે આ જગતમાં કોણ કોનું છે? કોણ સ્વજન કે પરજન છે? સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરતાં કોઈ જન્મમાં સ્વજન બને છે અને પાછા તે જ પરજન બની જાય છે. એક સમય એવો આવે છે કે જ્યારે કોઈ સ્વજન રહેતું નથી કે કોઈ પરજન રહેતું નથી.

विचिन्त्यमेतद् भवताऽहमेको, न मेऽस्ति कश्चित्पुरतो न पश्चात् ।

स्वकर्मीभिर्भ્રાન્તિરિયં મમૈવ, અહં પુરસ્તાદહમેવ પશ્ચાત્ ॥ ૪ ॥

હું એકલો જ છું એવું તમે વિચારો. પહેલાં પણ મારું કોઈ ન હતું અને પછી પણ મારું કોઈ નથી, પોતાનાં કર્મોનાં કારણે મને બીજાને મારા માનવાની ભ્રાંતિ થઈ રહી છે. વાસ્તવમાં પહેલાં પણ હું એકલો હતો અને અત્યારે પણ એકલો છું અને ભવિષ્યમાં પણ હું એકલો જ રહીશ.

एकः सदा शाश्वतिको ममात्मा, विनिर्मलः समाधिगम-स्वभावः ।

बहिर्भवाः सन्त्यपरे समस्ताः, न शाश्वताः कर्मभवाः स्वकीयाः ॥ ૫ ॥

જ્ઞાન સ્વભાવવાળો શુદ્ધ અને શાશ્વત એકલો આત્મા જ મારો છે, બીજા સર્વ પદાર્થો આત્માથી બહાર છે, તે શાશ્વત નથી. તે સર્વ કર્મોદયથી પ્રાપ્ત થવાના કારણે પોતાના કહેવાય છે, પણ વાસ્તવિક રૂપે તે આપણા નથી, બાહ્ય ભાવ છે.

કસેહિં અપ્પાણં :- અહીં અપ્પાણં શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ. (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શરીરને કૃશ અને જીર્ણ કરવાની સમ્યગ્ વિવેક યુક્ત પ્રેરણા છે. સંયમ, નિયમ તેમજ તપની શક્ય હોય તેટલી વૃદ્ધિ કરે. તેમાં શરીરનું લક્ષ્ય ઓછું રાખે. કર્મથી મુક્ત થવા અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવા, ઉત્કૃષ્ટતમ લક્ષ્યને પૂર્ણ સફળ કરવા માટે શરીરની ઉપેક્ષા કરીને શરીરને કૃશ કરે, શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય તો પણ પરવા કરે નહિ. (૨) ભાવની અપેક્ષાએ કષાય આત્માને કૃશ કરે, જીર્ણ કરે અર્થાત્ નિરંતર કષાયોને શાંત—ઉપશાંત કરે.

અત્ત સમાહિષ :- અહીં શાસ્ત્રકારે સાધકને કંઈક વિશેષરૂપે સાવધાન કરેલ છે કે પ્રબળતમ વૈરાગ્યની સાથે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતાં પણ આત્માની સમાધિ, ચિત્તની પ્રસન્નતા, અધ્યવસાયોની વિશુદ્ધિની પૂર્ણ કાળજી રાખે. આત્મ પરિણામ અને ઉત્સાહ સદા પ્રગતિશીલ રહે એવી પૂર્ણ સાવધાની રાખે. તાત્પર્ય એ છે કે તપશ્ચરણમાં એવો કોઈ પ્રકારનો અવિવેક ન થાય કે જેનાથી ભાવોમાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય અથવા મનમાં ગ્લાનિ દીનતા થઈ જાય. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે **બલં થામં ચ પેહાએ** = પોતાનું સામર્થ્ય જોઈને સાધક કર્મક્ષય કરવામાં શક્તિનો સદુપયોગ કરે.

ક્રોધ ત્યાગ :-

૪ વિગિંચ કોહં અવિકંપમાણે ઇમં ગિરુદ્ધાઝયં સંપેહાએ । દુક્ખં ચ જાણ અદુવાગમેસ્સં । પુઢો ફાસાઈં ચ ફાસે । લોયં ચ પાસ વિપ્પંદમાણં ।

શબ્દાર્થ :- કોહં વિગિંચ = ક્રોધ કષાયને નષ્ટ કરો, દૂર કરો, અવિકંપમાણે = અકંપ થઈને, સ્થિરતાથી, દઢતાથી, ચંચળચિત્ત થયા વિના, ઇમં = આ, ગિરુદ્ધાઝયં = રૂંધાતુ આયુષ્ય, સોપકમવાણું આયુ, અલ્પઆયુ, સંપેહાએ = જોઈને, દુક્ખં ચ = દુઃખ, માનસિક દુઃખ, જાણ = જાણો, અદુવા = વર્તમાન, અથવા, આગમેસ્સં = ભવિષ્યકાળમાં, પુઢો ફાસાઈં = ભિન્ન—ભિન્ન સ્પર્શો, દુઃખો, ફાસે = સ્પર્શે છે—પ્રાપ્ત થાય છે, લોયં = લોક—જીવોને, વિપ્પંદમાણં = દોડધામ કરતાં.

ભાવાર્થ :- આ મનુષ્યજીવન અલ્પાયુ છે એમ સંપ્રેક્ષા કરતાં હે સાધક ! સ્થિરતાપૂર્વક ક્રોધનો ત્યાગ કર. ક્રોધાદિથી ઉત્પન્ન થતાં વર્તમાન અથવા ભાવિના દુઃખોને જાણ. ક્રોધના કારણે જીવ ભિન્ન—ભિન્ન નરકાદિ સ્થાનોમાં દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. આ વિષયમાં તું જો કે જગતના પ્રાણીઓ દુઃખના પ્રતિકાર માટે ચારે બાજુ દોડ દોડ કરે છે.

વિવેચન :-

વિગિંચ કોહં :- પૂર્વના વાક્યમાં દ્રવ્યની મુખ્યતા સાથે ભાવનું કથન છે અને આ વાક્યમાં ભાવની

મુખ્યતાએ કથન છે કે કોઈ પણ વ્યવહારમાં કે કોઈ પણ સંયોગમાં સ્થિર ચિત્ત રહીને મનોબળને દ્રઢ રાખતા ચિત્તની જરાપણ ચંચળતા કર્યા વિના ક્રોધથી હંમેશાં દૂર રહો, તો જ ઉપર કહેલી દ્રવ્ય સાધના પૂર્ણ સફળ થાય. પૂર્વ સૂત્રમાં અત્ત સમાહિષ્ શબ્દથી ભાવ સમાધિને જ કહેલ છે. વિગિંચકોહં સૂત્રથી અહીં પુષ્ટી કરવામાં આવી છે કે ક્રોધ પણ આત્માની અસમાધિનું એક રૂપ છે, કારણ કે ક્રોધ આવવાથી મનુષ્યનું હૃદય, મસ્તક તેમજ શરીર ધ્રૂજવા લાગે છે, મુખથી અયોગ્ય વચન નીકળવા લાગે છે માટે સાધનાની સફળતામાં ક્રોધનો ત્યાગ દઢ મનોયોગ સાથે આવશ્યક છે અર્થાત્ સમાધિસ્થ થઈને ક્રોધ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

પૂર્વના સૂત્રમાં અગ્નિહે પદથી રાગની નિવૃત્તિનું અને અહીં ક્રોધત્યાગનો નિર્દેશ કરીને દ્વેષની નિવૃત્તિ કથન કર્યું છે.

दुक्खं च जाण ... विप्फंदमाणं :- આ વાક્ય દ્વારા ક્રોધથી થનાર વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં દુઃખોને જાપરિજ્ઞાથી જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી છોડવાની પ્રેરણા આપી છે. ક્રોધના કારણે ભવિષ્યમાં નરક યોનિ અને સર્પાદિ યોનિમાં પ્રાપ્ત થનાર દુઃખોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, સાથે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ક્રોધાદિને વશ થઈને સર્વ સંસારી જીવ શારીરિક, માનસિક દુઃખોથી ઘેરાઈને તેના નિવારણ માટે ચારેબાજુ દોડાદોડી કરે છે. તું આ વિવેક ચક્ષુથી જો. **विप्फंदमाणं** નો અર્થ વૃત્તિકારે કર્યો છે કે- "પરાધીન પણે દુઃખ નિવારણ માટે ચારેબાજુ દોડતા પ્રાણી."

पाप અને ક્ષાય ત્યાગ :-

५ જે ણિવ્વુડા પાવેહિં કમ્મેહિં અણિયાણા તે વિયાહિયા ।
તમ્હાડતિવિજ્જો ણો પહિસંજલિજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ તદ્દઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

शब्दार्थ :- જે નિવ્વુડા = જે નિવૃત્ત છે, અણિયાણા = નિયાણા રહિત, તે વિયાહિયા = તે કહેવાયા છે, તમ્હા = તેથી, અતિવિજ્જો = પ્રબુદ્ધ પુરુષ, શાસ્ત્રના રહસ્યને જાણનાર, ણો પહિસંજલિજ્જાસિ = ક્રોધથી આત્માને બાળે નહિ.

ભાવાર્થ :- જે વ્યક્તિ પાપકર્મોથી નિવૃત્ત છે, તેઓ અનિદાન-કર્મોથી મુક્ત કહેવાય છે. માટે હે ઉત્તમજ્ઞાની સાધક ! તું ક્ષાયની અગ્નિથી ક્યારે ય પણ પ્રજ્વલિત ન થા. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

જે ણિવ્વુડા પાવેહિં કમ્મેહિં, અણિયાણા :- નિદાન શબ્દ અહીં કર્મસત્તા-અસ્તિત્વ તેમજ કર્મ

બંધના અર્થમાં વપરાયો છે તેથી આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પાપકર્મોથી પૂર્ણ રૂપે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અલગ રહે છે, ત્રણ કરણ ત્રણયોગથી સાવધ આચરણ કરતા નથી, પૂર્ણ સંવૃત્ત રહે છે તે અકર્મક-કર્મરહિત, અલ્પકર્મી કહેવાય છે, તે હજુકર્મી જીવ કર્મોથી મુક્ત થાય છે.

ળો પઢિસંજલિજ્જાસિ :- આ શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ થાયછે- (૧) સંજવલન અર્થાત્ કષાય કરે નહિ અને પ્રતિ સંજવલન એટલે કે ક્રોધ કરનારની સામે પણ ક્રોધ કરે નહીં. (૨) આત્માને કષાયાગ્નિથી સંજવલિત કરે નહીં અને 'પ્રતિ' ઉપસર્ગ સાથે આવવાથી અર્થ થાય કે વારંવાર કષાયાગ્નિથી આત્માને પ્રજવલિત કરે નહીં, બાળે નહીં અર્થાત્ કષાયથી આત્મગુણોનો નાશ કરે નહીં.

॥ અધ્યયન-૪/૩ સંપૂર્ણ ॥

ચોથું અધ્યયન : ચોથો ઉદ્દેશક

વિવિધ તપારાધના :-

૧ આવીલણ પવીલણ ણિપ્પીલણ જહિત્તા પુવ્વસંજોગં હિચ્ચા ઉવસમં । તમ્હા અવિમણે વીરે સારણ સમિણ સહિણ સયા જણ । દુરણુચરો મગ્ગો વીરાણં અણિયટ્ટ- ગામીણં । વિગિંચ મંસ-સોણિયં । એસ પુરિસે દવિણ વીરે આયાણિજ્જે વિયાહિણ જે ધુણાઈ સમુસ્સયં વસિત્તા બંભચેરંસિ ।

શબ્દાર્થ :- આવીલણ = તપશ્ચર્યાથી દેહનું દમન કરે, પીડિત કરે, કૃશ કરે, પવીલણ = વિશેષ દેહ દમન કરે, વિશેષ પીડિત કરે, ણિપ્પીલણ = સંપૂર્ણ રીતે દેહદમન કરે, શરીરને પીડિત કરે, જહિત્તા પુવ્વસંજોગં = પૂર્વસંયોગોને છોડીને, ઉવસમં હિચ્ચા = ઉપશમને પ્રાપ્ત કરી, સંયમ ધારણ કરી, તમ્હા = તેથી, અવિમણે = સ્વસ્થચિત્ત, વિષય-કષાયથી મુક્ત ચિત્ત, અનુદ્વેગ ચિત્ત, સારણ = સંયમ પાલનમાં લીન, સમિણ = સમિતિ યુક્ત, સહિણ = જ્ઞાન યુક્ત, જણ = યત્ના કરે, દુરણુચરો = આચરણ કરવું કઠિન છે, વીરાણં મગ્ગો = વીરોનો માર્ગ, અણિયટ્ટગામીણં = મોક્ષગામી, મંસસોણિયં વિગિંચ = માંસ અને લોહીને સૂકવી દે, ઓછા કરે, દવિણ = સંયમવાન, આયાણિજ્જે = અનુકરણીય, મોક્ષાર્થી, વિયાહિણ = કહેવાયા છે, ધુણાઈ = કૃશ કરે છે, સમુસ્સયં = કર્મ સમૂહને, શરીરને, બંભચેરંસિ વસિત્તા = બ્રહ્મચર્યમાં નિવાસ કરતાં, સંયમમાં રહીને.

ભાવાર્થ :- મુનિ પૂર્વસંયોગોનો ત્યાગ કરી, સંયમનો સ્વીકાર કરીને તપ દ્વારા શરીરને પીડિત કરે, વિશેષ પીડિત કરે અને પછી સંપૂર્ણ રીતે પીડિત કરે.

આ રીતે તપનું આચરણ કરનાર મુનિ સદા અવિમન-સ્વસ્થ ચિત્ત રહે. તપ કરતાં પણ ક્યારેય ખેદ ખિન્ન ન થાય, પ્રસન્ન રહે, આત્મભાવમાં સદા લીન રહે, સ્વમાં રમણ કરે, પાંચ સમિતિથી અને

જ્ઞાનથી યુક્ત થઈ સદા યત્ના પૂર્વક ક્રિયા કરે. અપ્રમત્ત બનીને જીવનપર્યંત સંયમ સાધના કરનાર અનિવૃત્ત ગામી-મોક્ષાર્થી વીર મુનિઓનો માર્ગ અત્યંત વિકટ છે. તેમાં સાધક શરીરનાં માંસ, લોહીને તપશ્ચર્યાથી ઓછાં કરે, શરીરને કૃશ કરે.

જે પુરુષ બ્રહ્મચર્યમાં-સંયમમાં સ્થિર રહીને કર્મસમૂહને તપશ્ચર્યાદિથી ખંભેરી નાંખે, ક્ષય કરે તે જ પુરુષ સંયમી, રાગદ્વેષના વિજેતા હોવાથી પરાક્રમી અને બીજાના માટે અનુકરણીય આદર્શરૂપ હોય છે અથવા મુક્તિગમનને યોગ્ય હોય છે.

વિવેચન :-

આ ઉદ્દેશકમાં સમ્યક્ચારિત્રની સાધનાના વિષયમાં આત્માની સાથે શરીર અને શરીર સાથે સંબંધિત બાહ્ય પદાર્થોના સંયોગો, મોહ બંધનો, આસક્તિઓ, રાગ-દ્વેષ તેમજ તેનાથી થનાર કર્મબંધનોનો ત્યાગ કરવાની પ્રેરણા આપી છે.

આવીલણ પવીલણ ણિપ્પીલણ :- આ ત્રણ શબ્દો મુનિ જીવનની સાધનાના ક્રમને બતાવે છે. આપીડન, પ્રપીડન અને નિષ્પીડન. આ ક્રમથી મુનિ જીવનની સાધનાની ત્રણ ભૂમિકા છે. મુનિ જીવનની પ્રાથમિક તૈયારી માટે બે વાત અનિવાર્ય છે, જે આ સૂત્રમાં બતાવી છે- **જહિત્તા પુવ્વસંજોગં** અને **હિચ્ચા ઉવસમં** (૧) મુનિ જીવનને અંગીકાર કરતાં પહેલાં પૂર્વના ધન, ધાન્ય, જમીન-જાગીર, કુટુંબ-પરિવારાદિના મમત્વનો અને સંયોગનો ત્યાગ કરે (૨) ઈન્દ્રિય અને મનની ઉપશાંતિ અર્થે સંયમનો સ્વીકાર કરે.

પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યા પછી મુનિ સાધનાની ત્રણ ભૂમિકામાંથી પસાર થાય છે. (૧) દીક્ષા લીધા પછી શાસ્ત્રાધ્યનના સમય સુધીની પહેલી ભૂમિકા છે. તેમાં તે સંયમ રક્ષા તેમજ શાસ્ત્રાધ્યયન માટે આવશ્યક તપ(આર્યંબિલ, ઉપવાસાદિ) કરે છે તે 'આપીડન' છે. (૨) ત્યાર પછી બીજી ભૂમિકા પોતાના શિષ્યો કે નાના સંતોના અભ્યાસ તેમજ ધર્મપ્રચાર-પ્રસારની છે. આ સમયે તે સંયમની ઉત્કૃષ્ટ સાધના અને દીર્ઘ તપશ્ચર્યા કરે છે, આ 'પ્રપીડન' છે. (૩) ત્યારબાદ ત્રીજી ભૂમિકા આવે છે- શરીરત્યાગની. મુનિ આત્મકલ્યાણની ભાવના સાથે સંયમ તપની સાધનામાં પરિપક્વ થઈ જાય તેમ જ શરીર પણ જીર્ણ-શીર્ણ અથવા વૃદ્ધ થઈ જાય, ત્યારે તે સમાધિ મરણની તૈયારીમાં જોડાઈ જાય છે, તે સમયે તે મોક્ષાભિલાષી સાધક એકાંગી તપ સાધનામાં જ લીન થઈ દેહ વિસર્જનની ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરે છે, તે 'નિષ્પીડન' છે.

સાધનાની આ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં શાસ્ત્રકારે બાહ્ય, આભ્યંતર તપ તેમજ શરીર તથા આત્માનું ભેદવિજ્ઞાન કરીને તેને અનુરૂપ સ્થૂલ શરીર માટે આપીડન, પ્રપીડન અને નિષ્પીડનની પ્રેરણા આપી છે. આ તપશ્ચર્યા કર્મક્ષય માટે હોય છે માટે અહીં કર્મ કે કાર્મણ શરીરનું પીડન પણ સમજી શકાય છે.

વૃત્તિકારે ગુણસ્થાન સાથે ત્રણ ભૂમિકાઓનો સંબંધ કાર્મણ શરીર-કર્મની અપેક્ષાએ બતાવ્યો છે. અપૂર્વકરણાદિ ગુણસ્થાનોમાં કર્મોનું આપીડન થાય છે, અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનમાં પ્રપીડન તથા

સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનમાં નિષ્પીડન થાય છે અથવા ઉપશમશ્રેણીમાં આપીડન, ક્ષપકશ્રેણીમાં પ્રપીડન અને શૈલેશી અવસ્થામાં નિષ્પીડન થાય છે.

વિર્ગિચ મંસ-સોણિયં :- શરીરના લોહી-માંસને ચૂકવી નાંખે. અહીં શરીર પ્રતિ નિર્મોહ બની તપશ્ચર્યા કરવાની પ્રેરણા આપી છે અને સાધકને વીર તથા આદર્શ શ્રમણ કહી બિરદાવેલ છે. બ્રહ્મચર્યની સાધના માટે પણ શરીરને કૃશ કરવું આવશ્યક છે. આ આશયને સ્પષ્ટ કરતાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-

જહા દવગ્ગિ પઝરિંધણે વણે, સમારુઓ જોવસમં ઉવેઙ્ઙ ।

ઈવિંદિયગ્ગી વિ પગામભોઙ્ગો, જ બંભયારિસ્સ હિયાય કસ્સઙ્ઙ । -(ઉત્ત. અ. ૩૨. ગા.૧૧)

જે રીતે પ્રચુર ઈંધણવાળા વનમાં પવન સાથે લાગેલો દાવાનળ શાંત થતો નથી તે જ રીતે પ્રકામભોજની ઈન્દ્રિયરૂપી અગ્નિ(વાસના) શાંત થતી નથી માટે બ્રહ્મચારીને અતિભોજન કરવું ક્યારેય હિતકારી નથી.

પ્રકામ (રસયુક્ત ઈચ્છિત) ભોજનથી લોહી, માંસ વધે છે; પ્રકામ ભોજનના ત્યાગથી શરીરમાં લોહી, માંસ વધતા નથી અને ક્રમશઃ ચરબી, હાડકા, મજ્જા અને વીર્ય સૂકાઈ જાય છે; તેની વૃદ્ધિ થતી નથી. આ કારણે સહજ રીતે જ આ પીડનાદિની સાધના થઈ જાય છે.

વસિત્તા બંભચેરંસિ :- બ્રહ્મચર્યમાં નિવાસ કરવાનું તાત્પર્ય પણ ગહન છે. બ્રહ્મચર્યના ચાર અર્થો થાય છે- (૧) બ્રહ્મ આત્મામાં રમણ કરવું. (૨) મૈથુનથી વિરતિ અથવા સર્વ ઈન્દ્રિયોનો સંયમ. (૩) ગુરુકુળવાસ(૪) સદાચાર.

બ્રહ્મચર્યના આ સર્વ અર્થો અહીં ઘટી શકે છે છતાં અહીં સમ્યક્ચારિત્રનો પ્રસંગ છે. બ્રહ્મચર્ય એ ચારિત્રનું એક મુખ્ય અંગ છે. આ દષ્ટિથી બ્રહ્મચર્યમાં અર્થાત્ ચારિત્રમાં રહી કર્મનો ક્ષય કરે એ અર્થ પ્રાસંગિક છે.

જિનાજ્ઞાપિરાધક શ્રમણ :-

૨ જેત્તેહિં પલિછિણ્ણેહિં આયાણસોયગઢિએ બાલે અવ્વોચ્છિણ્ણબંધણે અણભિક્કંત સંજોએ । તમંસિ અવિજાણઓ આણાએ લંભો જત્થિ ત્તિ બેમિ । જસ્સ જત્થિ પુરા પચ્છા, મજ્ઞે તસ્સ કુઓ સિયા ?

શબ્દાર્થ :- જેત્તેહિં = નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોને, પલિછિણ્ણેહિં = પોત-પોતાના વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને, રોકીને, આયાણ = હિંસાદિ પાપોમાં, સોય = ઈન્દ્રિય વિષયરૂપ સ્ત્રોતમાં, ગઢિએ = આસક્ત, બાલે = અજ્ઞાની, અવ્વોચ્છિણ્ણબંધણે = કર્મબંધન છેદી શકતા નથી, અણભિક્કંતસંજોએ = સંયોગોનું

ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી, તમસિ = મોહાંધકારમાં, ડૂબી જાય છે, અવિજાણઓ = અજાણ થઈને, આણા = તેઓને આજ્ઞાનો, લંભો ણત્થિ = લાભ થતો નથી, આરાધના થતી નથી, જસ્સ = જેને, પુરા = પહેલાં, પ્રારંભમાં, પૂર્વભવમાં, ણત્થિ = બોધિનો લાભ થયો નથી, આરાધના નથી, પચ્છા = પછી, અંતમાં, આગામી ભવમાં, તસ્સ = તેને, મજ્જો = વચ્ચે, વર્તમાન ભવમાં, કુઓ સિયા = ક્યાંથી થઈ શકે ?

ભાવાર્થ :- નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ-સંયમનો અભ્યાસ કરતાં પણ મોહાદિ ઉદયવશ બાલજીવ ઈન્દ્રિય વિષયોમાં અને હિંસાદિ પાપોમાં આસક્ત થઈ જાય છે, તે કર્મ બંધનોને તોડી શકતા નથી. (શરીર તથા પરિવારાદિના) સંયોગોને છોડી શકતા નથી. તે આત્મહિતને નહીં સમજતાં મોહાંધકારમાં ડૂબી જાય છે. તે સાધકને તીર્થકરોની આજ્ઞા પાલનનો લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ તે સાધક જિનાજ્ઞાના આરાધક થઈ શકતા નથી.

પૂર્વોક્ત જિનાજ્ઞાની આરાધના જેના સંયમી જીવનના પ્રારંભમાં પણ નથી અને અંતિમ જીવનમાં પણ નથી, તો પછી વચ્ચેના સમયમાં હોવી સંભવિત નથી.

વિવેચન :-

આયાણસોયગઢિય :- 'આદાન' શબ્દથી અહીં હિંસાદિ સમસ્ત પાપોનું ગ્રહણ કર્યું છે અને શ્રોત શબ્દથી પાંચે ય ઈન્દ્રિયના વિષયોને ગ્રહણ કર્યા છે. આ પ્રકારે સમસ્ત આસવદારોને આદાનશ્રોત શબ્દથી કહ્યા છે. એવા આશ્રવ સ્થાનોમાં લીન રહેનારા લોકો સદ્બુદ્ધિ કે સદ્સંયોગના અભાવે ક્યારે ય સંસારના સંયોગોનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, બંધનોથી મુક્ત થઈ શકતા નથી અથવા જે સાધક આ આશ્રવનું સેવન કરતા થઈ જાય તે પણ પૌદ્ગલિક સંયોગોની આસક્તિને પાર પામી શકતા નથી અને કર્મબંધનથી છૂટી શકતા નથી. સંયમી હોવા છતાં આવા સાધકોને ભગવદ્ આજ્ઞાની આરાધનાનો લાભ મળી શકતો નથી.

જસ્સ ણત્થિ પુરા પચ્છા, મજ્જો તસ્સ કુઓ સિયા :- આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સુખ, વિષયાસક્તિ, સમકિત આદિ વિષયોને લક્ષ્ય કરીને અનેક રીતે કરવામાં આવી છે, તેમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે—

(૧) જેના જીવનમાં પ્રારંભમાં કે અંતમાં પ્રભુ આજ્ઞાની, સંયમની આરાધના નથી તો મધ્યમાં આજ્ઞાની આરાધના કરી ન કરી સમાન છે. જો સાધક સંયમનું પાલન કર્યા પછી વિષયોમાં ફસાઈ જાય તો તે સંયમ પાલન નિરર્થક છે. એટલે કે જેનું પ્રારંભિક જીવન અને અંતિમ જીવન સફળ આરાધના યુક્ત નથી તો મધ્યમાં સાર્થક આરાધના થતી નથી તેથી સાધકે પ્રારંભથી જ જિતેન્દ્રિય થઈ પાપ ત્યાગમાં સાવધાન રહેવું જોઈએ અને અંત સુધી પણ તે જ સાવધાનીથી સંયમ તપની આરાધના કરવી જોઈએ.

પ્રારંભ બગડે તો વિકાસની આશા નથી અને અંત બગડે તો કરેલા કાર્યની સફળતાના લાભથી વંચિત રહેવું પડે છે તેથી આદિ અને અંતને સુધારવાનું લક્ષ્ય રાખવું જરૂરી છે.

(૨) સાધના દ્વારા જ્યારે ભોગેચ્છના સંસ્કારનો નાશ થાય છે ત્યારે ભોગેચ્છની ત્રૈકાલિક નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તેથી તે ભોગેચ્છ પહેલા હોતી નથી અને પછી પણ હોતી નથી તેમજ મધ્યમાં પણ ક્યારેય હોતી નથી. અતીતના સંસ્કાર હોય નહિ તો ભવિષ્યની કલ્પના થતી નથી તથા સંસ્કાર અને કલ્પના વિના વર્તમાનનું ચિંતન થતું નથી.

(૩) કોઈ જીવ એવા હોય છે કે જેઓએ ભૂતકાળમાં સમ્યક્ત્વની સ્પર્શના કરી નથી અને ભવિષ્યમાં કરશે નહિ. આગમની પરિભાષામાં તેને અભવ્ય જીવ કહેવાય છે. તેઓને ક્યારેય સમ્યક્ત્વની સ્પર્શના થતી નથી. તે જીવોને ભૂતકાળ કે ભાવિમાં સમ્યક્ત્વ ન હોય તો પછી એક સમયરૂપ વર્તમાન કાળમાં તો હોય જ ક્યાંથી ? અર્થાત્ ન જ હોય. આ જીવોને ક્યારેય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

નિષ્કર્મદર્શીની આરાધના :-

૩ **से हु पण्णाणमंते बुद्धे आरंभोवरण । सम्ममेयं ति पासह । जेण बंधं वहं घोरं परियावं च दारुणं । पलिच्छिंदिय बाहिरगं च सोयं णिककम्मदंसी इह मच्चिहं । कम्माणं सफलं दट्टुणं तओ णिज्जाइ वेयवी ।**

શબ્દાર્થ :- પણ્ણાણમંતે = ઉત્તમજ્ઞાની છે, બુદ્ધે = તત્ત્વજ્ઞ, આરંભોવરણ = જે આરંભથી ઉપશાંત છે, સમ્મં એયં = આ સત્ય છે, તિ = આ પ્રમાણે છે, પાસહ = જુઓ, જાણો, જેણ = જેનાથી, જે આરંભથી, બંધં = બંધ, વહં = વધ, ઘોરં = ઘોર, પરિયાવં = પરિતાપ, દારુણં = દારુણ દુઃખને પ્રાપ્ત કરે છે, પલિચ્છિંદિય = છેદીને, બાહિરગં = બાહ્ય, સોયં = સ્રોતને, ણિકકમ્મદંસી = મોક્ષદર્શી છે, નિષ્કર્મદર્શી, ઇહ = આ લોકમાં, મચ્ચિહં = મૃત્યુલોકમાં, માનવદેહના માધ્યમે, કમ્માણં = કર્મોની, સફલં = સફળતાને, દટ્ટુણં = જોઈને, જાણીને, તઓ = કર્મ આસ્રવોથી, ણિજ્જાઈ = બહાર નીકળે છે, વેયવી = વેદજ્ઞ, આગમના રહસ્યને જાણનાર

ભાવાર્થ :- જે આરંભથી હંમેશાં દૂર રહે છે તે સાધક વાસ્તવમાં પ્રજ્ઞાવાન, બુદ્ધિમાન કે પ્રબુદ્ધ છે. આ તત્ત્વને સમ્યક્ પ્રકારે જાણો, સમજો કે આ આરંભ—હિંસાદિના સેવનના કારણે જ પુરુષ સંસારની યોનિઓમાં બંધ, વધ, ઘોર પરિતાપ અને ભયંકર દુઃખને પ્રાપ્ત કરે છે, માટે પરિગ્રહાદિ બાહ્ય તેમજ રાગ—દ્વેષાદિ આભ્યંતર સ્રોતને બંધ કરીને સંસારમાં આ માનવ શરીરના માધ્યમે તમે નિષ્કર્મદર્શી— કર્મમુક્ત બની જાઓ. કર્મ અવશ્ય ફલદાયી હોય છે, આ જાણીને શાસ્ત્રજ્ઞ મુનિ તે કર્મબંધનોથી અવશ્ય નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

ણિકકમ્મદંસી :- નિષ્કર્મના પાંચ અર્થ છે— (૧) મોક્ષ, (૨) સંવર, (૩) કર્મરહિત શુદ્ધઆત્મા, (૪) અમૃત અને (૫) શાશ્વત. મોક્ષ, અમૃત અને શાશ્વત એ ત્રણ શબ્દો ઘણું કરીને સમાનાર્થક છે. કર્મરહિત આત્મા પોતે અમૃતસ્વરૂપ બની જાય છે અને સંવર એ મોક્ષ પ્રાપ્તિનું એક અનન્ય સાધન છે. જેની સર્વ

ઈન્દ્રિયોનો વેગ, વિષયો કે સાંસારિક પદાર્થો તરફથી હટીને મોક્ષ સન્મુખ થઈ જાય છે તે નિષ્કર્મદર્શી હોય છે. સંયમ તપ સાધનાની મસ્તીમાં મસ્ત સાધક આ માનવ શરીરથી નિષ્કર્માવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે.

આરાધકોનું અનુકરણ :-

૪ જે ખલુ ભો વીરા સમિયા સહિયા સયા જયા સંઘડદંસિણો આતોવરયા અહા તહા લોગં ઉવેહમાણા પાઈણં પડીણં દાહિણં ઉદીણં ઇતિ સચ્ચંસિ પરિવિચિટ્ઠિંસુ । સાહિસ્સામો ણાણં વીરાણં સમિયાણં સહિયાણં સયા જયાણં સંઘડદંસીણં આતોવરયાણં અહા તહા લોગમુવેહમાણાણં । કિમત્થિ ઉવાહિ પાસગસ્સ, ણ વિજ્જહ ? ણત્થિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ ચઉત્થો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥ ચઉત્થં અજ્ઝયણં સમત્તં ॥

શબ્દાર્થ :- ભો = હે શિષ્ય ! સમિયા = સમિતિ યુક્ત, સહિયા = જ્ઞાનાદિથી યુક્ત, સયા જયા = હંમેશાં યત્નાવાન, સંઘડદંસિણો = સતત જાગરૂક, નિરંતર સાવધાન, શ્રેયાર્થી, આતોવરયા = પાપકર્મથી નિવૃત્ત, અહાતહા = યથાતથ્ય, લોગં ઉવેહમાણા = લોકને જોનાર, પાઈણં પડીણં દાહિણં ઉદીણં = પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર દિશામાં, ઇતિ = આ પ્રમાણે, સચ્ચંસિ = સંયમમાં, પરિવિચિટ્ઠિંસુ = સ્થિત રહેતાં, સાહિસ્સામો = કહીશ, (તો તમે સાંભળો), ણાણં = જ્ઞાનને, વીરાણં = વીર પુરુષોએ, સમિયાણં સહિયાણં = સમિતિયુક્ત, જ્ઞાન યુક્ત, સયા જયાણં = હંમેશાં યત્નાવાન, સંઘડદંસીણં = શ્રેયાર્થી, પ્રતિક્ષણ જાગૃત, આતોવરયાણં = પાપકર્મથી નિવૃત્ત, અહા તહા = યથાર્થ, લોગમુવેહમાણાણં = લોકને જોનાર.

ભાવાર્થ :- હે આર્યો ! જે સાધક વીર છે, પાંચ સમિતિઓથી યુક્ત છે, જ્ઞાનાદિથી સહિત છે, સદા સંયત છે, સતત શુભાશુભદર્શી, પ્રતિક્ષણ જાગૃત છે, પાપકર્મથી નિવૃત્ત છે, લોકને યથાર્થરૂપે જોનાર છે, પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર સર્વ દિશાઓમાં સારી રીતે સત્યમાં સ્થિર થઈ ચૂક્યા છે; તે વીર, સમિતિ સહિત, સદા યત્નાવાન, પ્રતિક્ષણ જાગૃત, શુભાશુભદર્શી, પાપથી ઉપરત, લોકના યથાર્થદષ્ટા, જ્ઞાનીઓના સમ્યગ્જ્ઞાનનું અનુકરણ કરે છે. અમે પણ તે માર્ગનું સમ્યક્ આરાધન કરીશું. (મોક્ષાર્થી સાધક આવો સંકલ્પ કરે).

પ્રશ્ન- સત્યદષ્ટા વીરને કોઈ કર્મજનિત ઉપાધિ હોય છે ? કે નથી હોતી ? ઉત્તર- તે સત્ય દષ્ટાઓને ભવભ્રમણ રૂપ સંસારની કોઈ ઉપાધિ હોતી નથી. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ચોથું અધ્યયન સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંયમ આરાધકોના આદર્શને સામે રાખી દરેક સાધક આવી આરાધના કરવાનું લક્ષ્ય

નિશ્ચિત કરે તેવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

સાહિસ્સામો ણાણં (સાધિષ્યામઃ)— તે જ્ઞાનની સાધના કરીશ, જીવનમાં તેને કાર્યાન્વિત કરીશ.

સંઘડદંસીણં :— આ શબ્દનું વૈકલ્પિક રૂપ 'સંઘડદંસી' મળે છે તેનો અર્થ છે— શ્રેયાર્થી, મોક્ષાર્થી, કલ્યાણાર્થી. પ્રસ્તુતમાં **સંઘડદર્શી** = નિરંતર સાવધાન રહેનાર.

ચોથો ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ

ઉપસંહાર :— જગતના પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમતાનો ભાવ તે જ સાચી અહિંસા છે. ત્રણેય યોગ સાથે જોડાયેલી, વણાયેલી એવી અહિંસાના ઉપદેશક તીર્થંકર પરમાત્મા છે. તેઓએ પ્રાણીમાત્રમાં આત્મ સમદષ્ટિનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ધર્મનો પાયો અહિંસા છે. જ્યાં હિંસા છે ત્યાં ધર્મ ટકતો નથી. બીજાના ભોગે કદી ધર્મ ન હોય. અહિંસક ભાવના જ સર્વ જીવો સાથે મૈત્રીનો સંબંધ જોડાવે છે. હિંસા ત્યાં કર્માશ્રવ છે. આશ્રવ તે જ સંસાર છે. તેનાથી મુક્ત થવા માટે મોક્ષના ઉપાય સ્વરૂપે જ્ઞાનીઓએ સંવર અને નિર્જરા કહ્યા છે. કર્મબંધ અને કર્મ મુક્તિનો આધાર કેવળ બાહ્ય ક્ષેત્ર, સ્થાન કે ક્રિયા ઉપર નથી, પરંતુ પોતાની આંતરિક વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. નિષ્કામી, નિર્ભયી એવા જ્ઞાનીને જેટલા કર્મબંધનનાં સ્થાન છે તેટલા કર્મ નિર્જરાનાં કારણ બને છે. નિર્ભય વ્યક્તિ જ બીજાને નિર્ભય બનાવી શકે છે. નિર્ભયી બનવા એકત્વભાવને કેળવી શરીર, ઈન્દ્રિય, વૃત્તિઓ પર વિજય મેળવી કર્મોને કૃશ કરી શકાય છે. વૃત્તિ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની તપ સાધના વિવેકપૂર્વકની હોવી જોઈએ.

એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિયનો જ્ઞાતા લોકનો વિજેતા બનવા તૈયાર થાય છે, તે અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં સમજણથી, વિવેકથી અહિંસાનું પાલન કરી શકે છે.

॥ અધ્યયન-૪/૪ સંપૂર્ણ ॥

પાંચમું અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું નામ છે— 'લોકસાર.'

'લોક' શબ્દ અનેક દષ્ટિકોણથી અનેક અર્થોને બતાવે છે, જેમ કે નામલોક—'લોક' સંજ્ઞાવાળી કોઈપણ સજીવ કે નિર્જીવ વસ્તુ. સ્થાપનાલોક—ચૌદ રાજુ પ્રમાણ લોકની સ્થાપના, નકશામાં દોરવામાં આવેલું લોકનું ચિત્ર. દ્રવ્યલોક—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળરૂપ છ પ્રકારનો છે. ભાવલોક—ઔદયિકાદિ છ ભાવાત્મક લોક કે સર્વદ્રવ્ય—પર્યાયાત્મક લોક અથવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ કષાયલોક. ગૃહસ્થલોક આદિ માટે પણ 'લોક' શબ્દ નો પ્રયોગ થાય છે.

અહીં સૂત્રમાં 'લોક' શબ્દ મુખ્યરૂપે પ્રાણીલોક—સંસારના અર્થમાં વપરાયો છે.

'સાર' શબ્દના પણ અનેક અર્થ થાય છે—નિષ્કર્ષ, નિચોડ, તાત્પર્ય, તત્ત્વ, સર્વસ્વ, નક્કર, પ્રકર્ષ, સાર્થક, સાર સ્વરૂપ આદિ.

સાંસારિક ભોગપરાયણ લોકોની દષ્ટિમાં ધન, કામભોગ, ભોગસાધન, શરીર, જીવન, ભૌતિક ઉપલબ્ધિઓ આદિ સાર સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે, પરંતુ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ આ સર્વ પદાર્થ સાર રહિત છે, ક્ષણિક છે, નાશવંત છે, આત્માને પરાધીન બનાવનાર છે અને અંતે દુઃખદાયી છે માટે તેમાં કોઈ સાર નથી.

આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ મોક્ષ, પરમપદ, પરમાત્મપદ, શુદ્ધ નિર્મળ, જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ આત્મા, મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધન—ધર્મ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, સંયમ, સમત્વાદિ સાર સ્વરૂપ છે.

નિર્યુક્તિકારે લોકસારના સંબંધમાં પ્રશ્ન ઊઠાવીને સમાધાન કર્યું છે કે લોકનો સાર ધર્મ છે, ધર્મનો સાર જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો સાર સંયમ છે અને સંયમનો સાર નિર્વાણ—મોક્ષ છે.

લોગસ્સસારં ધમ્મો, ધમ્મંપિ ય નાણસારિયં ચિંતિ ।

નાણં સંજમસારં, સંજમસારં ચ નિવ્વાણં ॥૨૪૪॥— (આચા. નિર્યુક્તિ, આચા. ટીકા)

લોકસાર અધ્યયનનો અર્થ થયો—સર્વ જીવલોકના સારભૂત મોક્ષાદિના વિષયમાં ચિંતન અને કથન કરવું.

લોકસાર અધ્યયનનો ઉદ્દેશ્ય છે— લોકના સારભૂત પરમપદ (પરમાત્મા, આત્મા અને મોક્ષ)ના વિષયમાં સાધક પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે અને મોક્ષથી વિપરીત આશ્રવ, બંધ, અસંયમ, અજ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શનાદિનું સ્વરૂપ તથા તેના પરિણામોને સારી રીતે જાણીને સાધક તેમનો ત્યાગ કરે.

આ અધ્યયનનું બીજું નામ 'આવંતી' પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું કારણ એ છે કે અધ્યયનના ઉદ્દેશક ૧,૨,૩ નો પ્રારંભ આવંતી પદથી જ થયો છે, તેથી પ્રથમ પદના કારણે તેનું નામ 'આવંતી' પણ છે.

લોકસાર અધ્યયનના છ ઉદ્દેશક છે, પ્રત્યેક ઉદ્દેશકમાં ભાવલોકના સારભૂત તત્ત્વને કેન્દ્રમાં રાખીને કથન કર્યું છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સંસારી જીવોની પરિણતિ, ભોગાસક્તિ, તેનું પરિણામ, બ્રહ્મચર્ય, બ્રહ્મચર્ય સુરક્ષા, અયોગ્ય એકાકી ભિક્ષુ ઈત્યાદિ વિષયોનું વર્ણન કરીને અંતે અજ્ઞાનવાદીનું કથન છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં અમૂલ્ય માનવદેહ, શરીર સ્વભાવ, પરિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય અને પરિણામથી બંધ તથા મુક્તિનો સંકેત કરીને અંતે અપ્રમત્ત સાધનાની પ્રેરણા કરી છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં અપરિગ્રહી સંયમી અને તેની ત્રિવિધ અવસ્થા, ઈન્દ્રિય વિષયાસક્તિ અને પાપ સેવનથી સંયમભાવનું પતન, આત્મ યુદ્ધ, સમ્યક્ સંયમ પાલન પ્રેરણા, અંતે વાસ્તવિક મુક્ત અને વિરત આત્માનું કથન છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં અપરિપક્વ મુનિની એકાકી ચર્યાનો નિષેધ અને ગુરુકુલવાસની પ્રેરણા, સ્ત્રી પરીષદ અને તેના ઉપાયરૂપ બ્રહ્મચર્ય સમાધિનું કથન છે.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં મહર્ષિને દ્રહની ઉપમા, સમ્યક્ત્વની વિશુદ્ધિ, સંયમના વિચારોમાં સમ્યક્ અસમ્યક્ વિવિધ પરિણતિ, અહિંસક ભાવની સ્પષ્ટતા, અંતે આત્મવાદી અને આત્મજ્ઞાનીનું કથન છે.

છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં અનાજ્ઞાથી આજ્ઞામાં, અન્યમતથી સ્વમતમાં સ્થિર થવાની પ્રેરણા, આગમાનુસાર સંયમ પરાક્રમ પ્રેરણા, સંસાર સ્રોત, તેનાથી મુક્તિ અને અંતે સિદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

જીવહિંસાનું પરિણામ :-

૧ આવંતી કેયાવંતી લોયંસિ વિપ્પરામુસંતિ, અઢાણ અણઢાણ વા, એતેસુ ચેવ વિપ્પરામુસંતિ ।

શબ્દાર્થ :- આવંતી = જે, જેટલા, કેયાવંતી = કોઈ મનુષ્ય, પ્રાણી, લોયંસિ = આ લોકમાં, વિપ્પરામુસંતિ = પ્રાણીઓનો ઘાત કરે છે, અઢાણ = પ્રયોજન પૂર્વક, અણઢાણ = નિષ્પ્રયોજન, એતેસુ ચેવ = તે તે પ્રાણીઓની યોનિમાં જ, વિપ્પરામુસંતિ = વિવિધ જન્મ ધારણ કરે છે, જન્મ મરણના પ્રવાહમાં પ્રવહમાન રહે છે.

ભાવાર્થ :- આ લોકમાં જે કોઈ પ્રાણી સપ્રયોજન કે નિષ્પ્રયોજન જીવોની હિંસા કરે છે, તેઓ તે જીવોની ગતિમાં જ ઉત્પન્ન થઈ જન્મ મરણના વિવિધ દુઃખોને પામે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પંચેન્દ્રિય વિષયક કામભોગો અને તેની પૂર્તિ માટે કરવામાં આવતા હિંસાદિ પાપકર્મોની તથા આવા મૂઢ અજ્ઞાનીના જીવનની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

વિપ્પરામુસંતિ :- આ ક્રિયાપદનો સૂત્રમાં બે વાર પ્રયોગ થયો છે. (૧) જે વિભિન્ન અભિલાષાઓથી પ્રાણીઓની વિવિધ પ્રકારે હિંસા કરે છે. (૨) હિંસા કરનાર તે હિંસાના પરિણામે પોતે પણ તે વિવિધ યોનિઓમાં ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે દુઃખ અને મરણને પ્રાપ્ત કરે છે.

અઢાણ અણઢાણ :- 'અર્થ' એટલે કે પ્રયોજન કે કારણ. હિંસાના ત્રણ પ્રયોજન છે— કામ, અર્થ અને ધર્મ. વિષય ભોગોના સાધનોને મેળવવા માટે બીજા જીવોનો વધ કરવામાં આવે છે કે તેને વિશેષ પીડા આપવામાં આવે છે તે કામાર્થક હિંસા છે. વ્યાપાર ધંધા, યંત્ર કારખાના કે ખેતી આદિના માટે હિંસા કરાય છે તે અર્થાર્થક હિંસા છે. બીજા ધર્મ-સંપ્રદાયવાળાને મારવામાં આવે કે સતાવવામાં આવે, તેઓ પર અન્યાય અને અત્યાચાર ગુજારવામાં આવે, ધર્મના નામે કે ધર્મના નિમિત્તે પશુની બલિ દેવામાં આવે, અથવા ત્રસ કે સ્થાવર કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવામાં આવે તો તે ધર્માર્થક હિંસા છે. આ ત્રણેય પ્રકારની હિંસા પ્રયોજન સહિત છે શેષ હિંસા અનર્થક છે, જેમ કે— મનોરંજન માટે નિર્દોષ પ્રાણીઓનો

શિકાર કરવામાં આવે; મનુષ્યને ભૂખ્યા સિંહ આગળ ધકેલી દેવામાં આવે; મરઘાં, સાંઢ, ભેંસાદિને પરસ્પર લડાવવામાં આવે; આ સર્વ નિરર્થક નિષ્પ્રયોજન હિંસા છે. યૂર્ણિકારે કહ્યું છે કે— આત પર ઉભય હેતુ અદ્વા, સેસં અણદ્વા— પોતાના, પરના કે બન્નેના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા માટે કરાતી હિંસા પ્રયોજનભૂત છે અને પ્રયોજન વિના કરાતી હિંસા નિરર્થક કે અનર્થક હિંસા છે. પ્રયોજન વિના આદતના કારણે કે અવિવેકના કારણે જે ત્રસ—સ્થાવર જીવોની હિંસાની પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે તે પણ અનર્થક હિંસા છે, જેમ કે— માર્ગ હોવા છતાં લીલોતરી પર ચાલવું, જરૂર વિના લાઈટ પંખા ચાલુ રાખવા, પાણીના નળ ખુલ્લા મૂકવા, માખી—મચ્છર વગેરેને હાથમાં પકડવા, મારવા આદિ પ્રવૃત્તિઓ.

દુસ્ત્યાજ્ય કામભોગ :-

૨ ગુરુ સે કામા । તઓ સે મારસ્સ અંતો । જઓ સે મારસ્સ અંતો, તઓ સે દૂરે ।

શબ્દાર્થ :- કામા ગુરુ = કામભોગોનો ત્યાગ કરવો કઠિન છે, તઓ = તેથી, મારસ્સ અંતો = જન્મમરણના પ્રવાહમાં પ્રવહમાન, જઓ = જેથી, દૂરે = મોક્ષના ઉપાયથી દૂર છે, સુખથી દૂર છે.

ભાવાર્થ :- શબ્દાદિ કામ—ભોગનો ત્યાગ કરવો પ્રાણીઓ માટે ઘણો કઠિન છે અને તેથી જ તેઓ જન્મ મરણના પ્રવાહમાં વહે છે. જન્મમરણના ચક્રમાં ફરતા તેઓ મોક્ષ કે મોક્ષના ઉપાયોથી દૂર રહે છે.

વિવેચન :-

ગુરુ સે કામા :- અજ્ઞાની અને અલ્પ સામર્થ્યવાન વ્યક્તિઓ માટે કામેચ્છા દુસ્ત્યાજ્ય હોય છે અને તેઓ માટે કામેચ્છાનું અતિક્રમણ કરવું પણ સહેલું નથી. તેવી અલ્પ આત્મશક્તિવાળી વ્યક્તિ કામની કામનામાં જ અથવા તેનાં ભોગમાં જ ફસાઈ જાય છે.

જઓ સે મારસ્સ અંતો :- સુખાર્થી કામભોગનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. કામભોગના ત્યાગ વિના તે મૃત્યુની પકડમાં આવી જાય છે. મૃત્યુની પકડના કારણે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોકાદિથી ઘેરાયેલા રહે છે. તેની અને સુખથી વચ્ચે સેંકડો ગાઉનું અંતર પડી જાય છે.

બાલજીવોની અવસ્થાઓ :-

૩ ણેવ સે અંતો ણેવ સે દૂરે । સે પાસઈ ફુસિયમિવ કુસગ્ગે પણુણં ણિવઙ્ગયં વાણરિયં । એવં બાલસ્સ જીવિયં મંદસ્સ અવિયાણઓ । કૂરાઈં કમ્માઈં બાલે પકુવ્વમાણે તેણ દુક્ખેણ મૂઠે વિપ્પરિયાસમુવેઙ્ગ, મોહેણ ગબ્ભં મરણાઈ એઙ્ગ । એથ મોહે પુણો પુણો ।

શબ્દાર્થ :- અંતો = વિષય સુખની અંદર, જન્મ મરણની અંદર, જેવ = નથી, દૂર = મોક્ષથી દૂર, વિષય સુખોથી દૂર પણ, સે પાસે = તે જુએ છે, ફુસિયમિવ = જલબિન્દુની જેમ, કુસંગે = કુશાગ્રે, પણુણ = હાલવાથી, ણિવહ્યં = પડી જાય છે, વાણરિયં = પવનના ઝપાટાથી, એવં = એજ રીતે, બાલસ્સ = અજ્ઞાનીનું, જીવિયં = જીવન, મંદસ્સ = મંદબુદ્ધિ, અવિયાણઓ = પરમાર્થને નહિ જાણનાર, અજ્ઞાની, કૂરાઈ કમ્માઈ = કૂર કર્મો, પકુવ્વમાણો = કરતો, બાલે = બાળ જીવ, તેણ દુક્ખેણ = તે દુઃખથી, મૂઠે = મૂર્ખ, વિપ્પરિયાસમુવેહ = વિપર્યાસ-દુઃખને પ્રાપ્ત કરે છે, મોહેણ = મોહથી, ગબ્ભં = ગર્ભને, મરણાહ = મરણાદિને, એહ = પ્રાપ્ત કરે છે, એથ મોહે = આ મોહથી સંસારભ્રમણ કરે છે.

ભાવાર્થ :- કામનાઓનું નિવારણ કરનાર સાધક મૃત્યુની સીમામાં રહેતા નથી કે મોક્ષથી દૂર રહેતા નથી. તે ત્યાગી પુરુષ જાણે છે કે તૃણના અગ્રભાગ ઉપર રહેલ જલબિંદુ ઉપર બીજું બિંદુ પડવાથી અથવા વાયુના ઝપાટાથી તે નીચે પડે છે. તેવી જ રીતે અજ્ઞાની, અવિવેકી, પરમાર્થને નહિ જાણનાર જીવોનું જીવન પણ અસ્થિર છે. તે બાળ-અજ્ઞાની અજ્ઞાનના કારણે હિંસાદિ કૂર કર્મ કરતા, દુઃખથી મૂઠ બની વિપરીતતાને પ્રાપ્ત થાય છે. મોહના કારણે તે વારંવાર ગર્ભ અને જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ જન્મ મરણની પરંપરારૂપ સંસારમાં જ વારંવાર મોહથી પરિભ્રમણ કરે છે.

વિવેચન :-

પૂર્વ સૂત્રમાં કામભોગ ત્યાગવામાં અસમર્થ જીવોની અવસ્થાનું કથન છે અને આ સૂત્રમાં બાલ જીવોના દુઃખની પરંપરાનું દર્શન કરાવી વિષયભોગના ત્યાગી સાધકોને સાધના માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા છે.

જેવ સે અંતો જેવ સે દૂર :- કામભોગના ત્યાગી સાધક જન્મમરણના ચક્રમાં પણ નથી અને મોક્ષથી દૂર પણ નથી. આ વાક્યના બીજા પણ વૈકલ્પિક અર્થ થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ ગ્રંથી ભેદ થઈ જવાના કારણે કર્મોની લાંબી સ્થિતિમાં રહ્યા નથી અને દેશોન કોડાકોડી કર્મ સ્થિતિ રહેવાના કારણે કર્મોથી દૂર પણ નથી. (૨) કેવળજ્ઞાનીને ચારઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી તે સંસારમાં નથી અને ભવોપગ્રાહી ચાર અઘાતિ કર્મો બાકી હોવાથી સંસારથી દૂર પણ નથી. (૩) જે સાધક શ્રમણવેશ લઈને વિષય-સામગ્રીને ત્યાગી દે છે પરંતુ અંતઃકરણથી કામના છોડી શકતા નથી, તે ભાવથી નિર્ગ્રંથ દશામાં નથી અને સાધુવેશના કારણે દ્રવ્ય સંયમથી દૂર પણ નથી.

બાલસ્સ, મંદસ્સ, અવિયાણઓ :- આ ત્રણ સમાનાર્થક શબ્દો એકજ સૂત્રમાં આવ્યા છે. તેનો વિશેષાર્થ આ પ્રમાણે છે— (૧) બાલ— બાલકની જેમ સાવ અજાણ. (૨) મંદ— અલ્પબુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા સંપન્નતાનો અભાવ, હિતાહિતનો નિર્ણય કરવામાં અસમર્થ. (૩) અવિયાણઓ —પ્રજ્ઞા સંપન્ન હોવા છતાં અજ્ઞાનદશા કે મિથ્યાત્વ દશાના કારણે મોક્ષ કે ધર્મના મર્મના અજાણ. સંસારના ઘણાં પ્રાણીઓ આવી અજ્ઞાનદશાના કારણે અસ્થિર અને ક્ષણભંગુર જીવનને અજર અમર માની સુખ માટે કૂર કર્મ કરે છે, સુખને બદલે દુઃખ પામે છે, વારંવાર જન્મ મરણને પ્રાપ્ત કરતા રહે છે.

બ્રહ્મચર્યની આરાધના :-

૪ સંસયં પરિયાણઓ સંસારે પરિણાએ ભવઈ, સંસયં અપરિયાણઓ સંસારે અપરિણાએ ભવઈ । જે છેએ સે સાગારિયં ણ સેવએ । કટ્ટુ એવં અવિયાણઓ બિઝ્યા મંદસ્સ બાલયા । લદ્ધા હુરત્થા પડિલેહાએ આગમેત્તા આણવેજ્જા અણાસેવણાએ ત્તિ બેમિ । પાસહ એગે રૂવેસુ ગિદ્ધે પરિણિજ્જમાણે । એત્થ ફાસે પુણો પુણો ।

શબ્દાર્થ :- સંસયં પરિયાણઓ = સંશયને જાણનાર, સંસારે = સંસારને, પરિણાએ ભવઈ = જાણનાર હોય છે, સંસયં અપરિયાણઓ = સંશયને નહિ જાણનાર, સંસારે અપરિણાએ ભવઈ = સંસારને જાણનાર નથી અર્થાત્ સંસાર સ્વરૂપથી અજાણ છે, જે છેએ = જે નિપુણ છે, સાગારિયં = મૈથુન, ણ સેવએ = સેવતા નથી, એવં કટ્ટુ = આ પ્રમાણે કરીને અર્થાત્ મૈથુન સેવન કરીને, અવિયાણઓ = ગુરુ સમક્ષ કૃત્યનું નિવેદન કરે નહિ, બિઝ્યા = બીજી, મંદસ્સ = તે મૂર્ખની, બાલયા = મૂર્ખતા છે, લદ્ધા = કામભોગ પ્રાપ્ત થવા પર, હુરત્થા = કદાચિત્, પડિલેહાએ = તેના ફળનો વિચાર કરીને, પરિણામને વિચારીને, આગમેત્તા = દુઃખદાયી જાણીને, અણાસેવણાએ = વિષય સેવન ન કરવા માટે, આણવેજ્જા = બીજાને કે આત્માને આજ્ઞા આપે, રૂવેસુ = રૂપાદિ વિષયોમાં, ગિદ્ધે = આસક્ત, એગે = કોઈ એક, પાસહ = જુઓ, પરિણિજ્જમાણે = નરક આદિમાં જતાં, એત્થ = આ સંસારમાં, ફાસે = સ્પર્શોનો અનુભવ કરે છે અર્થાત્ દુઃખ ભોગવે છે.

ભાવાર્થ :- જે સંશયને જાણે છે તે સંસારના સ્વરૂપને જાણે છે, જે સંશયને જાણતા નથી તે સંસારને પણ જાણતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મચર્ય પરિણામોમાં સંશય ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વોને જ પરિણામથી જાણીને જે તેનાથી દૂર રહે છે, તે સંસારથી મુક્ત થઈ શકે છે અને જે સંશય ઉત્પાદક તત્ત્વોને સમજે પણ નહિ તેમજ ત્યાગ પણ કરે નહિ તે સંસાર પાર કરી શકતા નથી. જે કુશળ સાધક છે તે મૈથુન સેવન કરતા નથી. જે ગુપ્ત રીતે મૈથુનનું સેવન કરી ગુરુ આદિથી છુપાવે છે, પૂછવા પર અસ્વીકાર કરે છે, તો તે કામમૂઢની બીજી મૂર્ખતા છે.

સાચો સાધક ઉપલબ્ધ થતાં કામભોગના પરિણામોનો વિચાર કરીને, સર્વ રીતે તેનાં કટુ ફળનું જ્ઞાન કરીને આત્માને તેનું સેવન ન કરવામાં આજ્ઞાપિત કરે. વાસના વાસિત આત્માને ઉપાસનાદિથી અનુશાસિત કરે. જ્ઞાનાત્મા દ્વારા અજ્ઞાન આત્મા પર અંકુશ રાખે.

હે સાધકો ! વિવિધ કામભોગોમાં આસક્ત જીવોને સંસાર પરિભ્રમણ કરતાં જુઓ. તેઓ આ સંસારમાં વારંવાર દુઃખ ભોગવે છે.

વિવેચન :-

સંસયં પરિયાણઓ :- 'સંશય' શબ્દનો અર્થ સંદેહ છે. અહીં બ્રહ્મચર્ય વિષય પ્રરૂપણ હોવાથી તેનો અર્થ એ થાય છે કે બ્રહ્મચર્યની સાધનામાં ઉત્પન્ન થતાં સંશયોને જે જ પરિણામથી જાણી તેનો પ્રત્યાખ્યાન

પરિજ્ઞાથી ત્યાગ કરે છે, જે ક્યારેય કુશીલનું સેવન કરતા નથી, તે જ સાધક વાસ્તવમાં સંસારત્યાગી અર્થાત્ સંસાર મુક્ત થાય છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૧૬ માં અધ્યયનની ૧૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે— **સંકા ઠાણાણિ સવ્વાણિ વજ્જેજ્જા પણિહાણવં** = બ્રહ્મચર્યમાં શંકા ઉત્પન્ન કરનારા સર્વ બાધક તત્ત્વોને જાણી વિવેકવાન સાધક તેનો ત્યાગ કરે. અહીં પણ તે શંકા સ્થાનોને 'સંશય' શબ્દથી દર્શાવેલ છે માટે સાધક બ્રહ્મચર્યના પાલનની ભાવનાને ચલ-વિચલ કરનાર પ્રવૃત્તિઓ, આચરણોને સમજીને ત્યાગ કરે, તેનાથી દૂર રહે અને બ્રહ્મચર્યના પરિણામોને દઢ અને નિર્મળ રાખે.

સંસયં અપરિયાણઓ :- જે સાધક બ્રહ્મચર્યમાં શંકા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રવૃત્તિઓને સમજે નહિ અથવા સમજીને દૂર રહે નહિ, પોતાને સુરક્ષિત રાખે નહિ, તે વાસ્તવમાં સંસારના ત્યાગી થતા નથી અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

બિઙ્ગયા મંદસ્સ બાલયા :- આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રમાદથી ભૂલ થઈ જાય તો તેનો સરળતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. આમ કરવાથી દોષની શુદ્ધિ થઈ જાય છે. જો દોષને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો કુશીલ સેવનનો એક દોષ અને છુપાવવાનો બીજો દોષ લાગે છે, આ રીતે તે બમણું પાપ સેવન કરનાર કહેવાય છે.

લદ્ધા હુરત્થા ... ફાસે પુણો પુણો :- કદાચ કામભોગોના સેવનનો સંયોગ ઉપસ્થિત થઈ જાય તો સંયમી સાધક પોતાના કર્તવ્ય, અકર્તવ્યને જાણીને, ગુપ્ત દોષ સેવનના પરિણામનો વિચાર કરીને, આત્મા પર જ્ઞાનનો અંકુશ રાખીને કુશીલનું સેવન કરે નહિ. જે સ્ત્રીના રૂપાદિમાં આસક્ત થાય છે તે વારંવાર કષ્ટોને પ્રાપ્ત કરે છે. તે આ ભવમાં અપમાન અને અનેક મુશ્કેલીઓ તથા તિરસ્કારને પામે છે અને ભવાંતરમાં નરક તિર્ય્યાદિ દુર્ગતિનાં અનેક દુઃખોને ભોગવે છે. સંશયકારક આ સ્થાનોને જાણીને સંયમી સાધકે તેનો ત્યાગ કરવામાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. આવી સાવધાની રાખનાર સાધક નિરાબાધ રૂપે બ્રહ્મચર્યમાં સફળ થઈ શકે છે.

સંશય શબ્દનો બીજો અર્થ "જિજ્ઞાસા" થાય છે. તે અર્થ લેતાં સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. જિજ્ઞાસાને જાણનાર, જિજ્ઞાસાથી યુક્ત સાધક સંસારના સ્વરૂપને જાણે છે. જેઓ જિજ્ઞાસાયુક્ત નથી તે સંસારના સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી.

આરંભજીવી જીવો :-

૫ આવંતી કેયાવંતી લોયંસિ આરંભજીવી એતેસુ ચેવ આરંભજીવી । એ ત્થ વિ બાલે પરિપચ્ચમાણે રમઙ પાવેહિં કમ્મેહિં અસરણં સરણં તિ મણ્ણમાણે ।

શબ્દાર્થ :- આવંતી = જેટલા, કેયાવંતી = કોઈ, કેટલા, લોયંસિ = આ લોકમાં, આરંભજીવી = હિંસા કરનારા છે તે, એતેસુ ચેવ = આ લોકમાં જ, આ લોકમાં રહેલ જીવો પ્રત્યે, આરંભજીવી = હિંસા કરીને આજીવિકા ચલાવે છે, એત્થવિ = અહીં જ, આ આરંભમાં જ, પરિપચ્ચમાણે = લીન થતાં, રમઙ = રમે છે, રત

રહે છે, પ્રવૃત્ત થાય છે, અસરણ = અશરણભૂત તે પાપકર્મોને, સરણં તિ = શરણરૂપ છે એમ, મળ્લમાણે = માનીને.

ભાવાર્થ :- આ લોકમાં જે કોઈ હિંસા કરનારા છે તે આ લોકમાં રહેલા જીવોની જ હિંસા કરીને આજીવિકા કરે છે. તે અજ્ઞાની આરંભમાં જ તલ્લીન રહીને અશરણભૂત પાપકાર્યોને શરણભૂત માનીને તેમાં જ રમણ કરે છે, પ્રવૃત્ત થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આરંભ સમારંભમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા અને તેને જ શરણભૂત માનનારા સંસારી જીવોની દશા દર્શાવી છે. સૂત્રમાં આવેલા **એતેસુ ચેવ** અને **એત્ય વિ** સર્વનામ શબ્દોના કારણે વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાં બીજી રીતે પણ અર્થ કર્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે— આ લોકમાં જે કોઈ સંસારી જીવો આરંભ સમારંભથી આજીવિકા ચલાવે છે, તેઓ દુઃખ ભોગવે છે અને જે અન્યતીર્થિક સાધુ કે શિથિલાચારી શ્રમણ પણ સાવધ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે પણ દુઃખ ભોગવે છે. અજ્ઞાનદશામાં રહેલા તે વિષયાભિલાષથી પીડિત થઈને પાપકર્મોમાં રમણ કરે છે, તેમાં તલ્લીન થાય છે અને અશરણભૂત પાપાયરણોને શરણભૂત માનવાની અજ્ઞાનતા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારી જીવો તો હિંસા કરે જ છે પરંતુ ગૃહત્યાગી સંન્યાસી કે શ્રમણ થઈને પણ કેટલાક અજ્ઞાન દશામાં આવા આરંભ સમારંભ કરતા થઈ જાય છે, તે પણ આત્મકલ્યાણના બદલે દુઃખ જ પ્રાપ્ત કરે છે.

દૂષિત એકલવિહાર ચર્યા :-

૬ **इहमेग्रेसिं एगचरिया भवइ । से बहुकोहे बहुमाणे बहुमाए बहुलोभे बहुरए बहुणडे बहुसढे बहुसंकप्पे आसवसक्की पलिओछण्णे उट्टियवायं पवयमाणे, मा मे केइ अदक्खु, अण्णाण पमायदोसेणं । सययं मूढे धम्मं णाभिजाणइ ।**

શબ્દાર્થ :- **इह** = આ જગતમાં, **एग्रेसिं** = કેટલાક સાધકોની, કોઈની, **एगचरिया भवइ** = એકલવિહારચર્યા હોય છે, **से बहुकोहे** = તે બહુકોધી, **बहुमाणे** = બહુમાની, **बहुमाए** = બહુ માયાવી, **बहु कपटी**, **बहुलोभे** = બહુલોભી, **बहुरए** = પાપકર્મમાં બહુરત અથવા બહુકર્મ રજ યુક્ત, **बहुणडे** = બહુરૂપી, અનેક વેશધારી નટ, **बहुसढे** = અત્યંત શઠ, **बहुसंकप्पे** = ઘણા સંકલ્પ યુક્ત, **आसवसक्की** = આસવોમાં આસક્ત, **पलिओछण्णे** = દોષોને છુપાવનાર, કર્મોથી ઢંકાયેલા, **उट्टियवायं** = પોતાને પ્રવ્રજ્યાધારી, ઉત્કૃષ્ટાચારી, **पवयमाणे** = કહેનારા, **मे** = મને, **केइ** = કોઈ, **मा अदक्खू** = જોઈ ન જાય, **अण्णाण पमायदोसेणं** = અજ્ઞાન પ્રમાદ દોષથી, **सययं मूढे** = અત્યંત મૂઢ, **धम्मं** = ધર્મને, ધર્મના મર્મને, **णाभिजाणइ** = સમજતા નથી, જાણતા નથી.

ભાવાર્થ :- આ સંસારમાં કોઈ સાધક એકલા વિચરે છે. તે સાધક બહુ કોધી, બહુમાની, બહુમાયાવી,

બહુલોભી, ભોગોમાં અત્યંત આસક્ત, નટની જેમ બહુરૂપી અનેક પ્રકારની શઠતા કરનાર, અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનાર, હિંસાદિ આસવોમાં આસક્ત અને ગુપ્તરીતે દોષ સેવન કરનાર હોય છે અથવા કર્મોથી લિપ્ત હોય છે, છતાં "હું સાધુ ધર્માચરણ માટે ઉપસ્થિત થયો છું, આચારશીલ છું" આ રીતે પોતાની પ્રશંસા કરે છે, બડાઈ મારે છે, પરંતુ 'મને કોઈ જોઈ ન જાય' એવી શંકાથી છાની રીતે અનાચાર સેવે છે. તે અજ્ઞાન અને પ્રમાદના દોષથી સતત મૂઢ બનેલ છે. તે મોહમૂઢ ધર્મને જાણતો નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એકલવિહારી અજ્ઞાની સાધકના વિષયમાં કથન છે. એકચર્યા બે પ્રકારની હોય છે. (૧) વિશિષ્ટ તપાચરણની સાધના માટે (૨) પરિસ્થિતિ કે કર્મસંયોગના કારણે. પ્રથમ પ્રકારના એકાકી સાધુ ગુરુ નિશ્રામાં હોય છે જ્યારે બીજા પ્રકારના એકાકી સાધુ ગુરુ નિશ્રામાં હોતા નથી. પરિસ્થિતિવશ સ્વતંત્ર વિચરણ કરનાર એકાકી વિહારી બે પ્રકારના હોય છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. અહીં અપ્રશસ્તનું કથન છે. જે એકચર્યાની પાછળ વિષયલોલુપતા હોય, સ્વાર્થ હોય, બીજા દ્વારા પૂજા-પ્રતિષ્ઠા કે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ હોય, કષાયોની ઉત્તેજના હોય, બીજાની સેવા કરવી ન પડે, પોતાના દોષ કે અનાચારની બીજાને ખબર ન પડી જાય, આ કારણોથી એકાકી વિચરણ સ્વીકારવું તે અપ્રશસ્ત એકચર્યા છે.

અહીં સૂત્રમાં અયોગ્ય એકચર્યા કરનારની ખોટી રીતભાતનું, વિવિધ પ્રકારનાં દૂષણોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તે સૂત્રના ભાવાર્થથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ઉદ્વિચવાયં :- આ પદથી એકચર્યા કરનારની મિથ્યા વાતોનું ખંડન કર્યું છે. "હું એકલો એટલા માટે વિચરું છું કે બીજા સાધુઓ શિથિલાચારી છે, હું તો ઉગ્ર આચારી છું, હું તેની સાથે કેવી રીતે રહી શકું?" આ રીતે તે ચારેબાજુ કહેતો ફરે છે પરંતુ આ પ્રકારની તેની આત્મ પ્રશંસામાં ફક્ત તેનું વાક્યાતુર્ય છે. પોતાને સંયમમાં ઉત્થિત બતાવવાની માત્ર માયા જાળ છે.

અજ્ઞાનથી મુક્તિની ખોટી પ્રરૂપણા :-

૭ અટ્ટા પયા માણવ ! કમ્મકોવિયા, જે અણુવરયા અવિજ્જાએ પલિમોક્ખમાહુ, આવટ્ટમેવ અણુપરિયટ્ટંતિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ પઢમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- અટ્ટા = આર્ત, દુઃખી, પયા = પ્રજાવર્ગ, સર્વ પ્રાણીઓ, માણવ = હે મનુષ્ય ! કમ્મકોવિયા = કર્મબંધવામાં નિપુણ, કર્મકોવિદ, જે = જે પુરુષ, અણુવરયા = અનુપરત-પાપથી અનિવૃત્ત, અવિજ્જાએ = અવિદ્યાથી, પલિમોક્ખં = મોક્ષ, આહુ = બતાવે છે, કહે છે, આવટ્ટમેવ = સંસાર ચક્રમાં જ, અણુપરિયટ્ટંતિ = પરિભ્રમણ કરે છે.

ભાવાર્થ :- હે માનવ ! વિષય-કષાયથી પ્રાણી પીડિત છે, કર્મબંધ કરવામાં કોવિદ છે, પાપકર્મથી

અનિવૃત્ત છે, અજ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એમ કથન કરે છે. તેઓ જન્મ, મરણાદિ રૂપ સંસાર આવર્તમાં જ પરિભ્રમણ કરતા રહે છે.

॥ પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

અવિજ્ઞાણ :- મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં બે સાધન છે. સૂયગડાંગ સૂત્રના અ. ૧૨. ગા.૧૧ માં કહ્યું છે કે- **આહંસુ વિજ્ઞા ચરણં પમોક્ષો**-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ મોક્ષનાં બે સાધન છે. અવિદ્યા મોક્ષનું કારણ નથી પરંતુ આળસના પ્રભાવથી પ્રભાવિત કેટલાક અજ્ઞાની, મિથ્યાવાદી અવિદ્યાથી મુક્તિ બતાવે છે, તે અજ્ઞાનવાદી છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં ચૂર્ણિકારે **અવિજ્ઞાણ** ની જગ્યાએ **વિજ્ઞાણ** પાઠ માનીને તેનો અર્થ કર્યો છે કે- જેવી રીતે મંત્રથી વિષનો નાશ થઈ જાય છે, ઝેર ઉતરી જાય છે તેવી જ રીતે વિદ્યાથી, એકલા શુદ્ધજ્ઞાનથી કોઈ મોક્ષને ઈચ્છે છે. સાંખ્યોનો મત એવો જ છે. તે વિદ્યા-તત્ત્વજ્ઞાનથી જ મોક્ષ માને છે.

પંચવિંશતિ તત્ત્વજ્ઞે યત્રકુત્રાશ્રમે રતઃ ।

જટી મુંડી શિખી વાડપિ, મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥

જેણે ૨૫ તત્ત્વોને જાણી લીધાં છે તે ગમે તે આશ્રમમાં રહે તોપણ તેની મુક્તિ અવશ્ય થાય છે પછી ભલે તે જટાધારી હોય કે મુંડિત હોય કે શિખાધારી હોય.

મોક્ષથી વિપરીત સંસાર છે. અવિદ્યા સંસારનું કારણ છે તેથી જે દાર્શનિકો અવિદ્યાને વિદ્યા માનીને મોક્ષનું કારણ બતાવે છે, તે સંસારના આવર્તમાં વારંવાર પરિભ્રમણ કરતા રહે છે. તેના સંસારનો અંત ક્યારેય આવતો નથી.

॥ અધ્યયન-૫/૧ સંપૂર્ણ ॥

ૐૐૐૐ **પાંચમું અધ્યયન : બીજો ઉદ્દેશક** ૐૐૐૐ

અનારંભી સાધક :-

૧ આવંતી કેયાવંતી લોગંસિ અનારંભજીવી, એતેસુ ચેવ અનારંભજીવી ।
એથોવરણં તં જ્ઞોસમાણે અયં સંધી તિ અદક્ષૂ, જે ઇમસ્સ વિગ્ગહસ્સ અયં ખણે ત્તિ
અણ્ણેસી । એસ મગ્ગે આરિણ્ણિં પવેણ્ણ ।

ઉટ્ટિણ્ણે પો પમાયણ્ણ, જાણિત્તુ દુક્ખં પત્તેયં સાયં । પુઠ્ઠો છંદા ઇહ
માણવા । પુઠ્ઠો દુક્ખં પવેણ્ણયં । સે અવિહિંસમાણે અણવયમાણે પુટ્ટો ફાસે

વિપ્પણોલ્લે । એસ સમિયાપરિયાએ વિયાહિએ ।

શબ્દાર્થ :- અણારંભજીવી = અનારંભ જીવી, આરંભત્યાગી, એતેસુ ચેવ = ગૃહસ્થના ઘરેથી નિર્દોષ આહાર લાવીને, અણારંભજીવી = નિરારંભી જીવન જીવે છે, ત્યાગી, એત્યોવરણ = સાવધ આરંભથી નિવૃત્ત, તં = કર્મોને, ઝોસમાણે = ક્ષય કરતા, અયં = આ, સંધી તિ = અવસર છે, અદક્ખૂ = દેખે, જોયેલ છે, જે ઇમસ્સ = જે પુરુષ આ, વિગ્ગહસ્સ = શરીરનો, અયં = આ, ખણે તિ = ક્ષણ, અવસર છે એમ, અણ્ણેસી = અન્વેષણ કરે, સદુપયોગ કરે, એસ મગ્ગે = આ માર્ગ, આરિએહિં પવેઙ્ગે = આર્ય પુરુષોએ કહ્યો છે, તીર્થકરોએ બતાવ્યો છે, ઝટ્ટિએ = ઊઠો, ઉદત થાઓ, ણો પમાયએ = પ્રમાદ ન કરો, પુઢો = ભિન્ન-ભિન્ન, છંદા = અભિપ્રાયો, મતો, ઇહ = આ જગતમાં, માણવા = મનુષ્યોના, પવેઙ્ગે = કહેલ છે, સે = તે, અવિહિંસમાણે = હિંસા ન કરનાર, અણવયમાણે = ખોટું ન બોલનાર, પુઢો = સ્પર્શ થતા, ફાસે = પરિષ્કોને, દુઃખોને, વિપ્પણોલ્લે(વિપણુવણે) = નાના પ્રકારની ભાવનાઓ દ્વારા, સમભાવપૂર્વક સહન કરે, એસ = આ, સમિયા પરિયાએ = સમ્યક્ પર્યાય યુક્ત, વિયાહિએ = કહેવાયેલા છે.

ભાવાર્થ :- આ જગતમાં જે નિરારંભજીવી છે, તે હિંસાદિ આરંભ પ્રવૃત્તિ કરનાર ગૃહસ્થોની વચ્ચે રહેવા છતાં અનારંભથી જીવે છે. આ સાવધ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિમાં સ્થિત અથવા અર્હત્ શાસનમાં સ્થિત અપ્રમત્ત મુનિ 'આ મનુષ્ય જન્મ સંધિ-ઉત્તમ અવસર છે' એમ જાણીને કર્મક્ષયમાં લાગી જાય. આ ઔદારિક શરીરની વર્તમાન ક્ષણ અમૂલ્ય અવસર છે, આ રીતે જાણીને ક્ષણાન્વેષી બને. એક-એક ક્ષણનું અન્વેષણ કરે, પ્રત્યેક ક્ષણનું મહત્ત્વ સમજે, તેનો સદુપયોગ કરે. આ અપ્રમાદનો માર્ગ તીર્થકરોએ બતાવ્યો છે.

મોક્ષની સાધના માટે સાધકોએ સદા ઉદત રહેવું જોઈએ પરંતુ ક્યારેય પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહિ. દરેકના દુઃખ અને સુખ પોત-પોતાના હોય છે, આ જાણીને પ્રમાદ કરે નહિ. આ જગતમાં મનુષ્યોના અભિપ્રાય ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે તેથી તેનાં દુઃખ પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે, એમ તીર્થકરોએ કહ્યું છે, તેથી અનારંભજીવી સાધક કોઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરતાં, અસત્ય નહિ બોલતાં, તેમજ સમસ્ત મહાવ્રતોનું પાલન કરતાં પરીષ્ક ઉપસર્ગજન્ય દુઃખ આવે તો તેને સમભાવપૂર્વક સહન કરે. આવા અહિંસક સહિષ્ણુ અને ઉત્તમ ચારિત્ર સંપન્ન સાધકની સંયમ પર્યાય સમ્યક્ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

સાધુજીવનમાં આરંભ અને અનારંભ :- સાધુ ગૃહસ્થાશ્રમના બાહ્ય આરંભથી બિલકુલ દૂર રહે છે. પરંતુ સાધના જીવનમાં દૈનિકચર્યા દરમ્યાન કેટલાય આરંભ પ્રમાદવશ થઈ જાય છે. તે પ્રમાદને અહીં આરંભ કહેલ છે-

આદાણે નિક્ખેવે, ભાસુસ્સગ્ગે ય ઠાણ-ગમણાઈ ।
સવ્વો પમત્તજોગો, સમણસ્સઽવિ હોઙ્ગે આરંભો ॥

પોતાનાં ધર્મોપકરણો કે સંયમોપયોગી સાધનોને લેતાં, મૂકતાં, બોલતાં, બેસતાં, ચાલતાં, ગોચરી જતાં, આહારાદિ ગ્રહણ કરતાં, વાપરતાં તેમજ મળ મૂત્રાદિને પરઠતાં શ્રમણના જે મન, વચન, કાયાના યોગ પ્રમાદપૂર્વક હોય તો તે આરંભ ગણાય છે. પરંતુ તે સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ વિવેકયુક્ત અને યતનાપૂર્વક હોય તો તે અનારંભ કહેવાય છે માટે સંયમની દરેક પ્રવૃત્તિને વિધિ સહિત વિવેકપૂર્વક કરનાર સાધક અનારંભી કહેવાય છે. તે અનારંભી સાધક આરંભજીવી ગૃહસ્થોની વચ્ચે રહેવા છતાં જલકમળની જેમ નિર્લેપ રહે છે.

આ સૂત્રમાં સાવધ કાર્યોના ત્યાગી અનારંભજીવી શ્રમણોનું વર્ણન છે. જેમાં તેના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ત્યાગ અને અપ્રમાદનું ચિત્ર દોર્યું છે.

એતેસુ ચેવ :- આ પદના ત્રણ અર્થ થાય છે— (૧) આ લોકમાં રહેતાં જ તે અનારંભી રહે છે. (૨) આ સંસારના જીવો પ્રત્યે તે અનારંભી હોય છે. (૩) આરંભ કરનાર ગૃહસ્થોની વચ્ચે રહેતાં પણ તેઓ અનારંભી રહે છે.

અયં સંધિ ,અયં ખણે :- આ સૂત્રમાં એક જ વાક્યમાં એકી સાથે આ બંને પર્યાયવાચી શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. તોપણ શબ્દ સંયોગ અનુસાર બંનેના જુદા જુદા અર્થ આ પ્રમાણે છે— (૧) **સંધિ**— અનારંભી સાધક સંયમમાં લીન રહેતાં 'મને આ અણમૂલો અવસર મળ્યો છે' એમ સમજીને કર્મોનો ક્ષય કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહે (૨) **ખણે**— આ માનવ દેહરૂપી અણમૂલો અવસર છે, તેનું અન્વેષણ—સદ્દુપયોગ કરી લેવો જોઈએ. આ પ્રકારે બે વિભાગ યુક્ત આ એક સળંગ ઉપદેશાત્મક વાક્ય છે. ત્યાર પછીના વાક્યમાં કહ્યું છે કે આ ઉપદેશ આર્ય પુરુષોએ, તીર્થંકરોએ કહેલ છે માટે સંયમ આરાધનામાં સદૈવ તત્પર રહે પરંતુ પ્રમાદ ન કરે.

અપ્રમાદના માર્ગે ચાલવા એક સજાગ ચોકિયાતની જેમ કાળજીપૂર્વક જાગૃત રહેવું જોઈએ. ખાસ કરીને સ્થૂલશરીર પર જ નહિ, પણ સૂક્ષ્મ—કાર્મણ શરીર પર વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આઠ પ્રકારના પ્રમાદમાંથી કોઈપણ પ્રમાદ આત્માની પ્રગતિને રોકે છે માટે પ્રમાદના મોરચારૂપ સંધિ પર બરાબર નજર રાખવી જોઈએ. જેમ જેમ સાધક અપ્રમત્ત બની સ્થૂલ શરીરની ક્રિયાઓ ઉપર અને તેનાથી મન પર પડતા પ્રભાવને જોવાનો અભ્યાસ કરતો જાય છે, તેમ તેમ કાર્મણ શરીરની ગતિ વિધિને જોવાની શક્તિ પણ આવતી જાય છે. શરીરના સૂક્ષ્મ દર્શનનો આરીતે દઢ અભ્યાસ થઈ જાય ત્યારે અપ્રમાદની સાધના દઢતમ થતી જાય છે અને તે જ માર્ગે આગળ વધતાં ચૈતન્ય તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

અયં ખણેત્તિ અણ્ણેસી :- આ પદનો અર્થ છે કે શરીરની વર્તમાન ક્ષણનું ચિંતન કરે, શરીરમાં જે પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, રોગાદિ ઉદયમાં આવે છે તેને જુએ. એક ક્ષણનું ઊંડાણપૂર્વકનું ચિંતન પણ શરીરની નશ્વરતાને સ્પષ્ટ કરે છે, તેથી શરીરની વર્તમાનક્ષણનું ગંભીરતાપૂર્વક સંશોધન કરે. માનવ જીવનના અવસરનો પૂર્ણ સદ્દુપયોગ કરે.

ઘૈર્યવાન સાધકની સાધના :-

૨ જે અસત્તા પાવેહિં કમ્મેહિં ઉદાહુ તે આયંકા ફુસંતિ । ઇતિ ઉદાહુવીરે તે ફાસે પુટ્ટો અહિયાસા । સે પુવ્વં પેયં પચ્છા પેયં ભેઝરધમ્મં વિદ્ધંસણધમ્મં અધુવં અણિતિયં અસાસયં ચયોવચઇયં વિપ્પરિણામધમ્મં । પાસહ એયં રૂવસંધિં સમુપેહમાણસ્સ ંગાયતણરયસ્સ ઇહ વિપ્પમુક્કસ્સ ણત્થિ મગ્ગે વિરયસ્સ । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- જે અસત્તા = જે આસક્ત નથી, પાવેહિં કમ્મેહિં = પાપકર્મોથી, ઉદાહુ = કદાચિત્, ક્યારેક, તે = તે, આયંકા = રોગ, આતંક, અસાધારણ બીમારી, ફુસંતિ = સ્પર્શ કરે, ઇતિ ઉદાહુ = ત્યારે તેના વિષયમાં કહે છે કે, ઘીરે = તે ઘૈર્યવાન પુરુષ, ફાસે પુટ્ટો = રોગોનો સ્પર્શ થવા પર, અહિયાસા = સમભાવ પૂર્વક સહન કરે, સે = તે વિચારે, પુવ્વં પેયં = પહેલાં ભોગવવા પડે, પચ્છાપેયં = પાછળથી ભોગવવા પડે, ભેઝરધમ્મં = આ શરીર ભેદ પામવાના સ્વભાવવાળું, વિદ્ધંસણધમ્મં = વિધ્વંસન ધર્મી, અધુવં = અધુવ, અણિતિયં = અનિત્ય, અસાસયં = અશાશ્વત, ચયોવચઇયં = ક્ષય, વૃદ્ધિ પામવાના સ્વભાવ વાળું, વિપ્પરિણામધમ્મં = વિનાશી સ્વભાવવાળું, પાસહ = જુઓ, એયં = આ, રૂવસંધિં = માનવ ભવરૂપી અવસર, સમુપેહમાણસ્સ = સમ્યક્ વિચારણા કરી જાણનાર, ં ગાયતણરયસ્સ = સંયમમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં રત, ઇહ = આ લોકમાં, વિપ્પમુક્કસ્સ = પાપકર્મોથી મુક્ત, મગ્ગે = નરક, તિર્યચ્ચાદિ ગતિરૂપ માર્ગ, ણત્થિ = નથી, વિરયસ્સ = વિરતિયુક્તને.

ભાવાર્થ :- જે સાધક પાપકર્મોમાં આસક્ત નથી, તેને કદાચ આતંક-મારણાતિક બીમારી આવી જાય તો તે માટે તીર્થકરોએ કહ્યું છે કે ઘીરપુરુષ તે દુઃખોને સમભાવપૂર્વક સહન કરે. આ શરીર પહેલા કે પછી (એક દિવસ) અવશ્ય ધૂટી જવાનું છે. વિધ્વંસ થવું તે તેનો સ્વભાવ છે. આ શરીર અધુવ, અનિત્ય, અશાશ્વત છે, તેમાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. તેનો સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે. આ રીતે સંધિ-દેહ સ્વરૂપને તેમજ પ્રાપ્ત થયેલા અમૂલ્ય અવસરને જુઓ. શરીરની અનિત્યતાની સમ્યક્ પ્રેક્ષા કરનાર સંયમમાં લીન, આ સંસારના સુખો કે તેની આસક્તિથી પૂર્ણ વિરક્ત સાધકો માટે સંસાર ભ્રમણનો માર્ગ નથી. તે શીઘ્ર મોક્ષગામી હોય છે.

વિવેચન :-

આયંકા ફુસંતિ :- પંચમહાવ્રતધારી સાધકને તેની પ્રતિજ્ઞાને ટકાવવામાં કેટલા ય પરીષદ, ઉપસર્ગ, દુઃખ, બીમારી (આતંક) આવી જાય તે સમયે શું કરવું જોઈએ ? તે માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-

તે ફાસે પુટ્ટોઽહિયાસા સે પુવ્વં પેયં પચ્છા પેયં :- સાધક અવ્યાકુળપણે, ઘૈર્યતાપૂર્વક દુઃખોના ઉદયને સહન કરે. સંસારની અસારતાનું ચિંતન, ભાવના અને કર્મ નિર્જરાની ભાવનાથી દુઃખોને સહન કરે અને મનમાં સમભાવ રાખે. આ શરીર અનિત્ય, અશાશ્વત, ક્ષણભંગુર, નાશવંત અને પરિવર્તનશીલ

છે એમ સમજીને તેના પ્રત્યેની આસક્તિ દૂર કરે, દેહાધ્યાસ (શરીરમાં આત્માનો ભ્રમ) રાખે નહિ, સાથે એ પણ વિચારે કે મેં પૂર્વે જે અસાતાવેદનીય કર્મ બાંધ્યું છે તેના વિપાક—ફળ રૂપે દુઃખ ઉદયમાં આવ્યું છે, તે મારે જ સહન કરવાનું છે. બીજા મારા દુઃખને સહન કરી દેશે નહિ. કરેલાં કર્મોને ભોગવ્યાં વિના છુટકારો નથી. પહેલાં કે પછી તે અસાતાવેદનીય કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડશે. સંસારમાં એવી કોઈ વ્યક્તિ નથી કે જેને અસાતાવેદનીય કર્મના ફળ રૂપે દુઃખ રોગાદિ આતંક આવ્યા ન હોય. વીતરાગ તીર્થંકર જેવા મહાપુરુષોને પણ પૂર્વકૃત કર્મોનો ઉદય ભોગવવો પડ્યો છે, તો પછી મારે ગભરાવું જોઈએ નહિ, સમભાવ પૂર્વક તેને સહન કરતાં કર્મનાં ફળને ભોગવવા જોઈએ.

ળત્થિ મગ્ગે વિરયસ્સ :- હિંસાદિ આશ્રવથી નિવૃત્ત મુનિ માટે કોઈ માર્ગ નથી. તેના ત્રણ અર્થ ફલિત થાય છે—

- (૧) આ જન્મમાં વિવિધ પરમાર્થ ભાવનાઓનું ચિંતન કરવાને કારણે શરીરાદિની આસક્તિથી મુક્ત સાધક માટે નરક, તિર્યચાદિમાં જવાનો માર્ગ બંધ થઈ જાય છે.
- (૨) આ જ જન્મમાં સર્વકર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી તે વિરત મુનિને ચાર ગતિનું પરિભ્રમણ રહેતું નથી.
- (૩) જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ, આ ચાર દુઃખના મુખ્ય માર્ગ છે. વિરત અને વિશેષ પ્રકારે શરીર મોહથી મુક્ત થયેલ સાધકને દુઃખના આ સમસ્ત માર્ગ બંધ થઈ જાય છે.

પરિગ્રહધારીને મહાભય :-

૩ આવંતી કેયાવંતી લોગંસિ પરિગ્ગહાવંતી, સે અપ્પં વા બહું વા અણું વા થૂલં વા ચિત્તમંતં વા, અચિત્તમંતં વા, એતેસુ ચેવ પરિગ્ગહાવંતી । એતદેવેગેસિં મહબ્ભયં ભવઇ । લોગવિત્તં ચ ણં ઉવેહાએ । એતે સંગે અવિયાણઓ ।

સે સુપડિબુદ્ધં સૂવણીયં તિ ણચ્ચા પુરિસા ! પરમચક્ખુ વિપરિક્કમ । એતેસુ ચેવ બંભચેરં । તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- પરિગ્ગહાવંતી = પરિગ્રહી છે, એતેસુ ચેવ = આ પદાર્થના વિષયોમાં જ, આ પરિગ્રહોના કારણે, પરિગ્ગહાવંતી = પરિગ્રહધારી બને છે, એતદેવ = આ પરિગ્રહ, એગેસિં = આ પરિગ્રહ રાખનાર કોઈ એકને, મહબ્ભયં = મહાભયકારી, ભવઇ = હોય છે, લોગવિત્તં = લોકવૃત્તિ, લોકસંજ્ઞા, ઉવેહાએ = જાણીને ત્યાગે, એતે સંગે = આ પરિગ્રહોને, આ કર્મબંધ કરાવનાર છે, અવિયાણઓ = નહીં જાણનારને, સમજી શકતા નથી.

સે = પરિગ્રહ ત્યાગને, સુપડિબુદ્ધં = સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ, સૂવણીયં તિ = સારી રીતે પુષ્ટ કરેલ, પરમચક્ખુ = પરમચક્ષુ, મોક્ષ દષ્ટા, સંયમ દષ્ટા, વિપરિક્કમ = સંયમમાં પરાક્રમ કરો, એતેસુ ચેવ = મોક્ષમાં દષ્ટિ રાખનારમાં, સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરનારમાં, બંભચેરં = ભ્રમચર્ય, સંયમ.

ભાવાર્થ :- આ જગતમાં જેટલાં પ્રાણી પરિગ્રહવાન છે, તેઓ તે પરિગ્રહ થોડો હોય કે ઘણો, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ હોય, સચિત્ત હોય કે અચિત્ત તેને મમત્વ પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે. તેઓ તે વસ્તુમાં મમતા રાખે છે તેથી પરિગ્રહવાન છે. આ પરિગ્રહ જ કેટલાક પરિગ્રહીઓના માટે મહાભયનું કારણ બને છે અને કોઈને મહા દુઃખદાયી પણ બની જાય છે. સાધકો ! અસંયમી—પરિગ્રહી લોકોના વિત્ત—ધનને અથવા લોકસંજ્ઞાને જુઓ. આ સર્વ પરિગ્રહ વૃત્તિરૂપ લોકસંજ્ઞા કર્મબંધનું કારણ છે, તેમ તે લોકો સમજી શકતા નથી.

પરિગ્રહ મહાભયનું કારણ છે એ સર્વજ્ઞોએ સારી રીતે કહેલ છે, પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે અને સારી રીતે પુષ્ટ કરેલ છે. એ જાણીને હે પુરુષ ! પરમચક્ષુવાન મોક્ષદષ્ટા થઈને સંયમમાં પરાક્રમ કરો. આ રીતે વીતરાગ માર્ગમાં સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરનારા જ વાસ્તવિક બ્રહ્મચર્યવાન અર્થાત્ સંયમી બને છે.

વિવેચન :-

એતેસુ ચેવ પરિગ્રહાવંતી :- આ સૂત્રનો ભાવાર્થ આ રીતે પણ થાય છે પરિગ્રહ થોડો હોય કે ઘણો; સૂક્ષ્મ હોય કે સ્થૂલ હોય; શિષ્ય, ભક્તાદિ રૂપ હોય કે પુસ્તક, પાત્ર, વસ્ત્રાદિ રૂપ હોય; અલ્પ મૂલ્યવાન હોય કે કિંમતી હોય; હળવો હોય કે ભારે હોય. આવા કોઈપણ પ્રકારના પદાર્થો પર મહાવ્રતધારી મુનિરાજની થોડી પણ આસક્તિ હોય તથા આહાર, શરીરાદિના પ્રત્યે જરા પણ મમતા હોય તો તે સાધકની ગણતરી પરિગ્રહીમાં થાય છે, તેથી તેણે અપ્રમત્તપણે સાવધાન રહેવું જોઈએ.

એતદેવેગેસિં મહાભયં ભવઈ :- આ વાક્યના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) પરિગ્રહ ધારણ કરનાર કેટલાક જીવોને પરિગ્રહ મહાન ભયકારી, પીડાકારી થઈ જાય છે. (૨) કેટલાક સંયમી સાધકોને પણ તે પરિગ્રહ દુઃખદાયી થઈ જાય છે કારણ કે તેઓએ અપરિગ્રહવ્રત ધારણ કર્યું હોવા છતાં પણ પોતાનાં ઉપકરણો કે શિષ્યાદિ પર મમતા રાખે છે. જેમ ગૃહસ્થના મનમાં પરિગ્રહના રક્ષણનો ભય રહે છે તેવી રીતે (સજીવ કે નિર્જીવ) પદાર્થો પ્રત્યે મમતા રાખનાર સાધકના મનમાં પણ સુરક્ષાનો ભય રહે છે. માટે પરિગ્રહને મહાભયરૂપ કહેલ છે. આ રીતે ગૃહસ્થ કે સંયમી સાધક તે બન્નેને માટે પરિગ્રહ દુઃખકારી, ભયકારી, પીડાકારી થાય છે તેથી સાધકો પરિગ્રહથી હંમેશાં દૂર રહે.

લોગવિત્તં :- આ શબ્દના બે અર્થ થાય છે— (૧) લોકવૃત્તિ— લોકોનું વ્યાવહારિક કષ્ટમય જીવન (૨) લોકસંજ્ઞા— લોકોની પરિગ્રહ વૃત્તિની સંજ્ઞા અથવા આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહરૂપ લોકસંજ્ઞાને ભયરૂપ જાણીને તેની ઉપેક્ષા કરે, ત્યાગ કરે.

એતેસુ ચેવ બંભચેરં :- બંભચેર શબ્દ સંયમના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે તેથી આ વાક્યનો અર્થ છે કે સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરનાર સાધકોમાં જ સંયમ હોય છે. બીજી રીતે આ સૂત્રનો અર્થ એમ સમજી શકાય કે પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીને પણ પરિગ્રહ માનવામાં આવતી હતી તેથીજ પાર્શ્વનાથ ભગવાને ચાર યામરૂપ ધર્મની પ્રરૂપણા કરી હતી. તેઓએ બ્રહ્મચર્યવ્રતનો અપરિગ્રહવ્રતમાં સમાવેશ કર્યો હતો.

બ્રહ્મચર્યનો ભંગ મોહવશ થાય છે. મોહ આભ્યંતર પરિગ્રહ છે તેથી જ બ્રહ્મચર્યભંગને અપરિગ્રહવ્રતના ભંગનું કારણ સમજવામાં આવે છે. આ દષ્ટિકોણથી જ કહ્યું છે કે પરિગ્રહથી વિરક્ત વ્યક્તિઓમાં જ વાસ્તવમાં બ્રહ્મચર્ય હોય છે. શરીર અને વસ્તુઓ પ્રત્યે જેને મમતા છે, તે ઈન્દ્રિય સંયમરૂપ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી શકતા નથી તેમજ અહિંસાદિ અન્ય વ્રતોના આચરણરૂપ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી શકતા નથી, ગુરુકુળવાસ રૂપ બ્રહ્મચર્યમાં રહી શકતા નથી અને તે આત્મા-પરમાત્મા રૂપ બ્રહ્મમાં વિચરણ કરી શકતા નથી.

પરમચક્ષુ :- આ શબ્દના વૃત્તિકારે બે અર્થ કર્યા છે— (૧) જેની પાસે પરમજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુ-નેત્ર છે તે પરમચક્ષુ (૨) પરમ-મોક્ષ ઉપર જ જેની દષ્ટિ કેન્દ્રિત થઈ છે તે પણ પરમચક્ષુ છે.

પરિણામોથી બંધ-મોક્ષ :-

૪ **સે સુયં ચ મે અજ્ઞત્થયં ચ મે, બંધપમોક્ષો અજ્ઞત્થેવ ।**

શબ્દાર્થ :- મે = મારા, અજ્ઞત્થયં = અનુભવેલ છે, ચિંતન કરેલ છે, બંધપમોક્ષો = બંધનથી છૂટકારો, બંધ અને મોક્ષ, અજ્ઞત્થેવ = અધ્યાત્મથી જ, પરિણામોથી જ.

ભાવાર્થ :- મેં જ્ઞાની ગુરુઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે, અધ્યવસિત-અનુભવિત કર્યું છે કે કર્મોનો બંધ અને મોક્ષ આત્મપરિણામોથી, અધ્યવસાયની મુખ્યતાથી જ થાય છે.

વિવેચન :-

બંધપમોક્ષો અજ્ઞત્થેવ :- આ સૂત્રાંશમાં શાસ્ત્રકારે **મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ મોક્ષયોઃ** આ પ્રચલિત ઉક્તિને શબ્દશઃ સાર્થક કરેલ છે. તે ભાવ આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થયા છે કે મેં સર્વજ્ઞો પાસેથી સાંભળીને, વિચારીને, અનુભવ કરીને જાણ્યું છે કે જીવોને કર્મબંધ અને કર્મમુક્તિ આત્મ પરિણામોથી જ થાય છે, વિચારોથી જ થાય છે.

આત્મ પરિણામ એ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ છે અને તેને જ સ્થૂલ દષ્ટિથી ચિંતન મનન કહે છે. ચિંતન-મનન મનરૂપ સાધનથી થાય છે. શુભાશુભ આત્મપરિણામ એકેન્દ્રિયાદિ સર્વ જીવોને મનના સાધન વિના આત્મ પરિણામોથી હોય છે.

વ્યવહારદષ્ટિ અથવા સ્થૂલ દષ્ટિએ ચિંતન-મનન અને આત્માના પરિણામને અલગ અલગ સમજવા કઠિન હોવાથી બંનેનો સમન્વય કરાય છે.

એક અપેક્ષાએ મનયોગના અભાવમાં એકેન્દ્રિયાદિને આત્માના અધ્યવસાયો=પરિણામોથી અને કાયયોગના માધ્યમથી અથવા વિગલેન્દ્રિયાદિ જીવોને વચનયોગના માધ્યમથી પણ અલ્પ કર્મબંધ થાય છે.

અહીં ઉક્ત સૂત્રમાં ગણધર પ્રભુએ પોતાના માટે મેં શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને ચિંતન તથા આત્મ પરિણામો બંને માટે અજ્ઞત્થ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સહનશીલતા અને અપ્રમત્તભાવ :-

૫ **एथ विरए अणगारे दीहरायं तितिकखए । पमत्ते बहिया पास, अप्पमत्तो परिव्वए । एयं मोणं सम्मं अणुवासेज्जासि । त्ति बेमि ।**

॥ बिइओ उद्देशो समत्तो ॥

શબ્દાર્થ :- **एथ** = આ જિનશાસનમાં, **विरए** = પરિગ્રહ આદિ પાપોથી નિવૃત્ત, **दीहरायं** = જીવન પર્યત, **तितिकखए** = પરીષદ, ઉપસર્ગ સહન કરે, **पमत्ते** = પ્રમાદમાં રહેલ, **बहिया** = ધર્મથી બહાર, સંયમથી બહાર, **अप्पमत्तो** = પ્રમાદ રહિત થઈને, **परिव्वए** = સંયમનું પાલન કરે, **एयं** = આ, **मोणं** = મુનિવ્રતનું, **सम्मं** = સારી રીતે, **अणुवासेज्जासि** = પાલન કર.

ભાવાર્થ :- આ જિન શાસનમાં પાપોની વિરતિને પ્રાપ્ત, પરિગ્રહથી વિરક્ત અણગાર પરીષદોને જીવન પર્યત સહન કરે. જે સંયમ પાલનમાં પ્રમાદ કરે છે તે નિર્ગ્રંથ ધર્મથી બહાર છે એમ તું જો, સમજ અને અપ્રમત્તભાવે સંયમમાં વિચરણ કર. આ રીતે ઉપરોક્ત સર્વ સંયમ અનુષ્ઠાનોનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન કર. – એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

दीहरायं :- **रायं** શબ્દનો અર્થ 'રાત્રિ' થાય છે તેમ છતાં ક્યારેક રાત દિવસ બંને માટે પણ **रायं** શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને ક્યારેક આ જીવન માટે પણ તેનો પ્રયોગ થાય છે. તેથી અહીં દીર્ઘરાત્રિનો અર્થ જીવનપર્યત, આજીવન, આ રૂપમાં છે. આગળના સૂત્રમાં પણ **पुव्वावररायं** શબ્દનો પ્રયોગ નિરંતર જીવનભર જયણા કરવા માટે થયો છે.

આ સૂત્રમાં **दीहरायं** શબ્દથી સાધકને જીવનપર્યત સહનશીલ થઈ સંયમ આરાધનાનો અને અપ્રમત્ત ભાવોમાં રહેવાનો ઉપદેશ છે. સાથે જ પ્રમાદ કરનારાઓ, સંયમને દૂષિત કરનારાઓ પ્રત્યે ધ્યાન ન દેતાં પોતે સદા અપ્રમત્ત ભાવમાં જ, શુદ્ધ સંયમની આરાધનામાં જ રહે, એવી ખાસ ભલામણ છે.

॥ अध्ययन-५/२ संपूर्ण ॥

पांचमुं अध्ययन : त्रीजे उद्देशक

अपरिग्रही श्रमणो पुरुषार्थ :-

१ **आवंती केयावंती लोगंसि अपरिग्गहावंती, एएसु चेव**

અપરિગ્ગહાવંતી । સોચ્ચાવર્ઘ મેહાવી પંડિયાણં ણિસામિયા । સમિયાએ ધમ્મે આરિએહિં પવેઙ્ગે । જહેત્થ મએ સંધી ઙ્ગોસિએ એવમણ્ણત્થ સંધી દુઙ્ગોસએ ભવઙ્ગે । તમ્હા બેમિ ણો ણિણ્ણહેવ્વજ્જ વીરિયં ।

શબ્દાર્થ :- અપરિગ્ગહાવંતી = અપરિગ્રહી, એતેસુ ચેવ = થોડા, ઘણા તે પરિગ્રહની અપેક્ષાએ જ ત્યાગી, અપરિગ્ગહાવંતી = અપરિગ્રહી બને છે, વર્ઘ = તીર્થકરોના વચનોને, ણિસામિયા = અવધારીને, સમિયાએ = સમ્યક્પ્રકારે, સમભાવથી, આરિએહિં = આર્ય પુરુષોએ, પવેઙ્ગે = કહ્યો છે, જહેત્થ = જે રીતે આ ધર્મમાં, મએ = મે, સંધી = ચારિત્રની સાધના, કર્મોની સંધી, ઙ્ગોસિએ = કરી છે, એવં = તે રીતે, અણ્ણત્થ = અન્યધર્મમાં, દુઙ્ગોસએ ભવઙ્ગે = કર્મક્ષય કરવાનું કઠિન છે, તમ્હા = તેથી, બેમિ = કહું છું કે, વીરિયં = શક્તિને, ણો ણિણ્ણહેવ્વજ્જ = છુપાવવી ન જોઈએ,

ભાવાર્થ :- આ લોકમાં જે અપરિગ્રહી સાધક છે, તે લોકના કોઈ પણ પદાર્થોમાં મમતા નહિ રાખવાથી અને તેનો સંગ્રહ નહિ કરવાથી જ અપરિગ્રહી છે. મેઘાવી સાધક તીર્થકરોની વાણીને આચાર્યાદિ વિદ્વાનો દ્વારા સાંભળીને તેના વચનો ઉપર ચિંતન મનન કરે. તીર્થકરોએ આ સમ્યક્ ધર્મ કહ્યો છે.

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે— જેવી રીતે મેં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આ ત્રણેયની સંધિરૂપ સાધના કરી છે. તેવી રીતે તે સાધના અન્ય માર્ગમાં દુરારાધ્ય છે માટે હું કહું છું કે મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરી સાધક પોતાની શક્તિને ગોપવે નહિ પરંતુ સમર્થ બની સંયમમાં પરાક્રમ કરે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પરિગ્રહીના પ્રતિપક્ષમાં અપરિગ્રહી સાધકનો નિર્દેશ કરી તે સાધકોને પોતાના ગ્રહણ કરેલા સંયમ તપમાં શક્તિ નહીં છુપાવવાનો સંદેશ આપી ક્ષમતાનુસાર નિરંતર પરાક્રમ કરવાની પ્રેરણા આપી છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી સાધક સ્વાધ્યાય તપ, ધ્યાન વગેરે વિવિધ પુરુષાર્થ, પરાક્રમ કરતા જ રહે, પરંતુ પ્રમાદી ન બને.

સમિયાએ ધમ્મે આરિએહિં પવેઙ્ગે :- આ વાક્યના વૃત્તિકારે ચાર અર્થ કર્યા છે— (૧) આર્યો— તીર્થકરોએ સમતામાં ધર્મ કહ્યો છે. (૨) દેશાર્ય, ભાષાર્ય, ચારિત્રાર્યાદિ આર્યોમાં સમતા— સમભાવપૂર્વક—નિષ્પક્ષપાત ભાવથી ભગવાને ધર્મનું કથન કર્યું છે. (૩) સર્વ હેયોથી દૂર આર્યોએ શમિતા (કષાયાદિની ઉપશાંતિ)માં પ્રકર્ષરૂપથી ધર્મ કહ્યો છે. (૪) જેની ઈન્દ્રિયો અને મન ઉપશાંત હતાં તેને તીર્થકરોએ ધર્મ—પ્રવચન કહ્યું છે.

તીર્થકર આર્ય—અનાર્ય સર્વને ઉપદેશ આપે છે તેથી તીર્થકરોએ સમ્યક્ધર્મ કે સમતા ભાવયુક્ત ધર્મસ્વરૂપને બતાવ્યું છે.

જહેત્ય મણ સંધી જ્ઞોસિણ :- વૃત્તિકારે આ વાક્યના બે અર્થ કર્યા છે- (૧) જેમ મેં મોક્ષના વિષયમાં જ્ઞાનાદિ ત્રણેયની સમન્વિત સાધના કરી છે...

(૨) જેમ મેં મુમુક્ષુ બનીને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાત્મક મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે સ્વયં દીર્ઘ તપશ્ચર્યા કરીને આઠ પ્રકારનાં કર્મોની પરંપરાને ક્ષીણ કરી છે.

તે યુગમાં કેટલાક દાર્શનિકો એકલા જ્ઞાનથી જ મોક્ષ માનતા હતા. કોઈ કર્મ(ક્રિયા)થી જ મુક્તિ કહેતા હતા અને કોઈ ભક્તિવાદી ફક્ત ભક્તિથી જ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માનતા હતા પરંતુ તીર્થંકર મહાવીરે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આ ત્રણેયની સમ્યગ્ સાધનાને મોક્ષ માર્ગ કહ્યો છે કારણ કે ભગવાને પોતે આ ત્રણેયની સાધના કરી હતી અને અતિ ગાઢ કર્મોને ખપાવવા આ ત્રણેયની સાથે દીર્ઘ તપશ્ચર્યાઓ કરી હતી, તેથી જ સ્વાનુભવે કહ્યું છે કે જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય જ મોક્ષમાર્ગ છે.

તમ્હા બેમિ ણો ણિણહવેજ્જ વીરિયં :- ભગવાન મહાવીરે દીર્ઘ તપશ્ચર્યા કરીને તથા પરીષદાદિને સમભાવપૂર્વક સહન કરીને પોતાના પૂર્વકૃત-કર્મોનો ક્ષય કર્યો અને જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય પૂર્વક તપનો ઉપદેશ પોતાના શિષ્યોને આપ્યો છે કે હે સાધકો ! તમે પણ જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયની સાધના કરવામાં પોતાની શક્તિને જરાય ગોપવો નહિ અને જ્ઞાનાદિની સાથે યથાશક્તિ તપની આરાધના કરો.

સાધકની ચડતી પડતી અવસ્થા :-

૨ જે પુવ્વુટ્ટાઈ ણો પચ્છાણિવાઈ । જે પુવ્વુટ્ટાઈ પચ્છાણિવાઈ । જે ણો પુવ્વુટ્ટાઈ ણો પચ્છાણિવાઈ । સે વિ તારિસણ સિયા જે પરિણ્ણાય લોગમણ્ણેસયંતિ । એયં ણિયાય મુણિણા પવેઙ્ગયં ।

શબ્દાર્થ :- જે = જે, પુવ્વુટ્ટાઈ = પહેલાં સંયમ અંગીકાર કરે છે, ણો પચ્છાણિવાઈ = પછી પતિત થતાં નથી, પચ્છાણિવાઈ = પછી પડિવાઈ થઈ જાય છે, જે પુવ્વુટ્ટાઈ = પહેલાં ઉત્થાન કરતા નથી, ણો પચ્છાણિવાઈ = પછી પતિત થતા નથી, સે વિ = તે પણ, તારિસણ = તેવા જ, સિયા = છે, પરિણ્ણાય = જાણીને, ત્યાગીને, લોગં = લોકને, અણ્ણેસયંતિ = અન્વેષણ કરે છે, એયં = આ વિષયને, ણિયાય = કેવળ- જ્ઞાનથી જાણીને, મુણિણા = મુનિ દ્વારા, પવેઙ્ગયં = કહેલ છે.

ભાવાર્થ :- આ મુનિધર્મમાં પ્રવ્રજિત થનાર મોક્ષમાર્ગના સાધક ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) જે પહેલાં ત્યાગમાર્ગને અંગીકાર કરે છે અને તે જ રીતે જીવનપર્યંત પાલન કરતા રહે છે, ક્યારેય તેનું પતન થતું નથી. (૨) જે પહેલાં સાધના માટે તૈયાર થાય છે પરંતુ પછી પતિત થઈ જાય છે. (૩) જે પહેલાં ત્યાગમાર્ગમાં ઉત્થાન કરતા નથી અને પછી પણ તેમાં પરિવર્તન કરતા નથી.

જે સાધક સંસારને જ પરિજ્ઞાથી જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી છોડે છે પરંતુ પછી તે ફરી તેની ઈચ્છા કરે છે તે પણ ગૃહસ્થની સમાન જ છે. આ ઉત્થાન-પતનના વિકલ્પોને કેવળજ્ઞાન દ્વારા જાણીને

તીર્થકરે કહ્યું છે.

વિવેચન :-

મુનિધર્મની અંદર સાધકના જીવનમાં કેટલાય ચઢાણ, ઉતાર આવે છે. તેના વિકલ્પો આ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. વૃત્તિકારે સિંહવૃત્તિ અને શિયાળવૃત્તિની ઉપમાં આપીને સમજાવ્યું છે. તેના ત્રણ ભંગ છે—

(૧) કોઈ સાધક સિંહવૃત્તિથી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરે છે અને તે જ ભાવ અંતસમય સુધી ટકાવી રાખે છે. યથા—ગણધરો, ધન્ના, શાલિભદ્ર આદિ. 'પૂર્વોત્થાયી પશ્ચાત્ અનિપાતી' આ પ્રથમ ભંગ છે.

(૨) કોઈ સિંહવૃત્તિથી નિષ્ક્રમણ કરે છે પરંતુ પછી શિયાળવૃત્તિવાળા થઈ જાય છે, યથા—નંદિષેણ, કંડરીક આદિ. તે 'પૂર્વોત્થાયી પશ્ચાન્નિપાતિ' આ બીજો ભંગ છે.

(૩) સૂત્રોક્ત ત્રીજા ભંગમાં ગૃહસ્થને માનવામાં આવે છે પરંતુ અહીં સંયમ સાધકોનું વર્ણન હોવાથી તેનો ભાવ એમ સમજવો કે પ્રારંભથી શિથિલ સંયમવાળા છે અને અંત સુધી તે સંયમની શિથિલતા ધોડતા નથી. ત્રણે ય ભંગનું તાત્પર્ય એ છે કે (૧) શુદ્ધાચારથી શુદ્ધાચારમાં રહેનારા (૨) શુદ્ધાચારથી શિથિલાચારી થનારા (૩) પ્રારંભથી અંત સુધી શિથિલાચારમાં રહેનારા. અંતે શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે સંસારનો ત્યાગ કરીને પુનઃ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ કરનારા થઈ જાય છે તે ગૃહસ્થ સદૃશ છે, તેને ચોથો વિકલ્પ કહી શકાય

સાધુ જીવનના વિવિધ ગુણો :-

૩ **इह आणाकंखी पंडिए अणिहे पुव्वावररायं जयमाणे सयासीलं सुपेहाए सुणिया भवे अकामे अझंझे ।**

શાબ્દાર્થ :- इह = આ જગતમાં, આणाकंखी = આજ્ઞા આરાધક, अणिहे = સ્નેહ રહિત, पुव्वावररायं = પૂર્વરાત્રિમાં અને પાછલી રાત્રિમાં, जयमाणे = જયણાશીલ—સંયમપાલન, सया = સદા, सीलं = શીલને, सुपेहाए = મોક્ષનું અંગ જાણીને, सुणिया = સંયમપાલનના ફળને સાંભળીને, भवे = થાય, अकामे = કામરહિત, अझंझे = માયા રહિત બનો.

ભાવાર્થ :- આ જિનશાસનમાં ભગવદ આજ્ઞાના ઈચ્છુક પંડિત સાધક કોઈ સ્થાને રાગભાવ કરે નહિ, નિરંતર સાવધાનીપૂર્વક સંયમમાં જયણાશીલ રહે, હંમેશાં સંયમાચારનું સુંદર રીતે પ્રેક્ષણ કરે, શીલનું ચિંતન કરે, ધ્યાન રાખે. તે પ્રશંસા વચન સાંભળીને તેની કામના ન કરે અને નિંદા વચન સાંભળીને અશાંત ન થાય તેઓ જિનવાણી સાંભળીને ઈન્દ્રિય વિષયોથી અને કષાયોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

સાધુપણામાં સાધકની ચડતી—પડતી મનોદશાને જાણીને ભગવાને સાધુધર્મમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત

કરવા માટે આઠ મૌલિક ગુણો બતાવ્યા છે, તેનો આ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે—

(૧) આણાકંચી :— આજ્ઞાકાંક્ષી. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ચારિત્ર સંબંધી તીર્થંકરોની સમસ્ત આજ્ઞાઓનું યથાર્થ પાલન કરે.

(૨) પંડિત :— પંડિત, વિવેકી. ભગવદ્દાજ્ઞાનો જ્ઞાતા હોય. સ પઞ્ચિતો યઃ કરણૈરખણ્ડિતઃ । પંડિત તે છે જે આચારથી અખંડિત છે. ઈન્દ્રિયો અને મનથી પરાજિત થાય નહિ. જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માર્ણ તમાહુઃ પઞ્ચિતં બુધાઃ । ગીતાની આ ઉક્તિ અનુસાર જે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી પોતાનાં કર્મોને બાળી નાખે છે, તેનેજ તત્ત્વજ્ઞોએ પંડિત કહેલ છે.

(૩) અણિહે :— (અસ્મિહ) આસક્તિથી રહિત હોય.

(૪) પુઞ્વાવરરાયં જયમાર્ણ :— પૂર્વરાત્રિ અને અપરરાત્રિમાં યત્નાવાન રહેવું. (૧) રાત્રિના પ્રથમ ભાગને પૂર્વરાત્રિ અને પાછલા ભાગને અપરરાત્રિ કહે છે. બંને રાત્રિકાળમાં સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, જ્ઞાન—ચર્યા કે આત્મચિંતન કરતા અપ્રમત્ત રહેવું. (૨) જીવનમાં પહેલાં અને પછી નિરંતર સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરેમાં લીન રહેવું.

(૫) સીલંસુપેહાઈ જયમાર્ણે :— શીલ સુપ્રેક્ષા—મહાવ્રતોની સાધના, ત્રણ ગુપ્તિનું રક્ષણ અને પંચેન્દ્રિય સંયમ, કષાયોનો નિગ્રહ આ ચાર પ્રકારે શીલ છે. ચિંતનના ઊંડાણમાં ઊતરીને પોતાનામાં તેનું સતત નિરીક્ષણ કરે.

(૬) સુણિયા :— મોક્ષમાર્ગને સાંભળે અર્થાત્ સાધનાનું સ્વરૂપ સાંભળી તેનો સ્વીકાર કરે.

(૭) અકામે :— કામરહિત. ઈચ્છાકામ અને મદનકામથી રહિત અકામ થવું અથવા પ્રશંસાની આકાંક્ષા કરે નહિ.

(૮) અઙ્ગંજો :— સર્વ કષાયોથી રહિત થવું અથવા નિંદા સાંભળી અશાંત થવું નહિ.

આ આઠે ય પ્રકારના મૌલિક ગુણોનો આધાર લઈને મુનિ સંયમ માર્ગમાં સતત આગળ વધતા રહે.

આત્મયુદ્ધના દુર્લભ સાધન :-

૪ ઇમેણ ચેવ જુજ્ઞાહિ, કિં તે જુજ્ઞેણ બજ્ઞઓ ? જુદ્ધારિહં ખલુ દુલ્લહં । જહેત્થ કુસલેહિં પરિણ્ણાવિવેગે ભાસિઈ ।

શબ્દાર્થ :- ઇમેણ ચેવ = કષાય આત્મા સાથે જ, આભ્યંતર શત્રુઓ સાથે, જુજ્ઞાહિ = યુદ્ધ કરો, બજ્ઞઓ = બહારના, બાહ્ય શત્રુઓ સાથેના, જુજ્ઞેણ = યુદ્ધથી કિં = શું પ્રયોજન છે ? તે = તમારે,

જુદ્ધારિહં = ઔદારિક શરીર આદિ આત્મ યુદ્ધ સામગ્રી, **ખલુ** = નિશ્ચયથી, **દુલ્લહં** = દુર્લભ, જહેત્થ = આ સંસારમાં જેવીરીતે, જે આ જૈન શાસનમાં, **કુસલેહિં** = કુશળ પુરુષોએ, તીર્થકરોએ, **પરિણાવિવેગે** = પરિજ્ઞા, વિવેક, જ્ઞાન અને ત્યાગ, સંયમાચાર, **ભાસિણ** = કહ્યા છે.

ભાવાર્થ :- આ આત્મામાં રહેલા કર્મશત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કર, બીજાની સાથે યુદ્ધ કરવામાં તને શું લાભ? બરેબર ભાવયુદ્ધને યોગ્ય સાધન મળવા જ દુર્લભ છે. જે આ જૈન શાસનમાં તીર્થકરોએ આત્મયુદ્ધના સાધનરૂપે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ આચારરૂપે પરિજ્ઞા-વિવેકનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

વિવેચન :-

इमेण चेव जुष्णाहि :- આ સૂત્રને વ્યાખ્યાકારે સંવાદના માધ્યમે સમજાવ્યું છે. મુમુક્ષુ પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભંતે ! હું કર્મોથી મુક્ત થયો નથી તો કોઈ અસાધારણ ઉપાય બતાવો જેથી હું સર્વ કર્મ કલંકથી રહિત થઈ જાઉં. આપ જેમ કહેશો તેમ કરવા તૈયાર છું. સિંહ સાથે યુદ્ધ કરવું હોય તો પણ તે સહર્ષ સ્વીકારીશ. મુમુક્ષુના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપ્યો છે કે હે સાધક ! બહારનું યુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. જો તને મોક્ષની આવી ઉત્કંઠા છે, તો તેનો એકમાત્ર ઉપાય છે કે તું આત્મદર્શન કર, તેનાથી અંદરના દુર્ગુણો તને પ્રતીત થશે. તેની સાથે યુદ્ધ કર, તે જ યુદ્ધ કરવા યોગ્ય છે. બહારના યુદ્ધથી તને કંઈપણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. અંતરના કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ, દ્વેષ આદિ શત્રુઓની સામે યુદ્ધની ઘોષણા કર. કર્મસૈન્યને પરાજિત કરવા આત્મબળનો શંખ ફૂંક. આત્મબળના હુંકારથી કર્મસેના હચમચી જશે અને તને કર્મબંધનોથી મુક્તિ મળશે. તારો આત્મા કર્મથી સ્વતંત્ર થઈ મોક્ષના અખંડ શાસનનો અધિકારી બનશે માટે જ આત્મયુદ્ધ કર.

આત્માની સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક શક્તિઓનો સંગ્રામ પ્રતિક્ષણ ચાલે છે. બાહ્ય યુદ્ધમાં એક પક્ષ જ્યારે પરાજિત થાય છે ત્યારે યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેમ આત્માની વૈભાવિક શક્તિઓનું બળ વધે તો નિગોદમાં અનંતકાળ રહેવું પડે છે અને જ્યારે સ્વાભાવિક શક્તિનો વિજય થાય છે ત્યારે આત્મા સિદ્ધક્ષેત્રના વિશાળ તેમજ અક્ષય સામ્રાજ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. વૈભાવિક શક્તિ ઉપર પ્રાપ્ત થયેલ વિજય ચરમ અને પરમ વિજય છે. આંતરિક શત્રુઓના વિનાશથી સંસારમાં તેના હવે એક પણ શત્રુ રહેતા નથી. પ્રાણીમાત્રની સાથે મૈત્રીભાવ રહે છે.

जुद्धारिहं खलु दुल्लहं :- ભાવયુદ્ધ ને યોગ્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી અત્યંત દુષ્કર છે, તે દુર્લભ વસ્તુ છે. ભાવ યુદ્ધ માટે ઉપયોગી માનવદેહ અને સંયમ, એ બંને ય તમને પ્રાપ્ત થયા છે, માટે ભાવયુદ્ધ કરવા તત્પર થાઓ, પ્રમાદ ન કરો.

परिणाविवेगे :- જ પરિજ્ઞાથી આત્મશત્રુઓને, આત્મ અવગુણોને જાણવા તે 'પરિજ્ઞા' છે. પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તે અવગુણોનો ત્યાગ કરવો, આત્મશત્રુઓને કાઢવા અને તેના માટે સંયમધર્મનું પાલન કરવું તે 'વિવેક' છે. બંને પ્રકારની પરિજ્ઞા-વિવેકનો અર્થ છે— જ્ઞાન અને આચાર, જ્ઞાન અને ક્રિયા. આ બંને આત્મયુદ્ધ માટે આવશ્યક ભાવશસ્ત્ર છે. આંતરિક યુદ્ધ માટે બે શસ્ત્રો કહ્યાં છે— પરિજ્ઞા અને વિવેક. પરિજ્ઞાથી ચારેબાજુથી વસ્તુનું જ્ઞાન કરવાનું છે અને વિવેકથી તેના પૃથક્કરણની દૃઢ ભાવના કરવાની છે.

વિવેક કેટલાય પ્રકારનો હોય છે— ધન, ધાન્ય, પરિવાર, શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન આદિથી આત્માની ભિન્નતાનું ચિંતન કરવું, પરિગ્રહ—વિવેકાદિ છે. કર્મથી આત્માની પૃથક્ તત્ત્વની દઢ ભાવના કરવી તે કર્મવિવેક છે અને મમત્વાદિ વિભાવોથી આત્માને પૃથક્ સમજવો તે ભાવ વિવેક છે.

વિવેકથી ચ્યુત સાધક :-

૫ ચુએ હુ બાલે ગભાઇસુ રજ્જઇ । અસ્સિ ચેયં પવુચ્ચઇ, રૂવંસિ વા છળંસિ વા ।

શબ્દાર્થ :- ચુએ = પતિત થતાં, હુ = નિશ્ચયથી, ગભાઇસુ = ગર્ભ આદિમાં, જન્મ મરણમાં, રજ્જઇ = અનુરક્ત બને છે, ફસાઈ જાય છે, અસ્સિ = આ જિનશાસનમાં, ચેયં = અને આ વાત, પવુચ્ચઇ = કહી છે, રૂવંસિ = રૂપાદિ વિષયોમાં આસક્ત, છળંસિ = હિંસામાં પ્રવૃત્ત.

ભાવાર્થ :- તે આચારધર્મથી ચ્યુત થનાર અજ્ઞાની સાધક જન્મમરણના દુઃખમાં ફસાઈ જાય છે. આ અર્હત્ શાસનમાં એવું કહ્યું છે કે સાધક રૂપાદિ ઈન્દ્રિય વિષયોમાં આસક્ત થઈ પતિત થાય છે અથવા હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં પડી સંયમથી ચ્યુત થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

રૂવંસિ વા છળંસિ વા :- આ સૂત્રમાં અલ્પ સત્ત્વ સાધકને સંયમભાવથી પતિત થવાના બે કારણોનું નિરૂપણ છે— (૧) શબ્દરૂપ આદિ કોઈપણ એક કે અનેક ઈન્દ્રિય વિષયોની લાલસા. (૨) હિંસાજન્ય પ્રવૃત્તિઓ કે કોઈપણ પાપની પ્રવૃત્તિઓ. આ બે મુખ્ય કારણોમાં અન્ય કારણોનો સમાવેશ પણ થઈ જાય છે.

સંવિગ્નપથ સંયમી મુનિ :-

૬ સે હુ એગે સંવિદ્ધપહે મુણી અણ્ણહા લોગમુવેહમાણે । ઇતિ કમ્મં પરિણ્ણાય સવ્વસો । સે ણ હિંસઇ, સંજમઇ, ણો પગભ્ભઇ, ઉવેહમાણે પત્તેયં સાયં, વણ્ણાએસી ણારભેકં ચ ણં સવ્વલોએ । એગપ્પમુહે વિદિસપ્પઇણ્ણે ણિવ્વિણ્ણચારી અરએ પયાસુ । સે વસુમં સવ્વસમણ્ણાગયપણ્ણાણેણં અપ્પાણેણં અકરણિજ્જં પાવં કમ્મં તં ણો અણ્ણેસી ।

શબ્દાર્થ :- એગે = એક મુનિ જ, સંવિદ્ધપહે = મોક્ષમાર્ગમાં ચાલનાર, અણ્ણહા = ભિન્ન દષ્ટિથી, ઉપેક્ષાભાવથી, અન્યથી, વિષય—કષાયમાં આસક્ત, ઉવેહમાણે = જોઈને, ઇતિ = આ પ્રકારે, પરિણ્ણાય = જાણીને, ણ હિંસઇ = હિંસા કરે નહિ, સંજમઇ = સંયમ પાલન કરે, ણો પગભ્ભઇ = ધૃષ્ટતા કરે નહિ,

उवेहमाणे = જોઈને, पत्तेयं सायं = પ્રત્યેક જીવોના સુખ, वण्णाएसी = યશનો અભિલાષી, संयमाभिलाषी, णारभे= આરંભ કરે નહીં, कं च णं = કોઈ પ્રકારથી, सव्वलोए = સર્વલોકમાં, ए गप्पमुहे = કેવળ મોક્ષના અભિમુખ રહીને, विदिसप्पइण्णे = સંયમ વિરોધી માર્ગને પાર કરીને, णिविण्णचारी = ઉદાસીન ભાવે શુદ્ધ આચરણ કરનાર, अरण्ण= આસક્ત થાય નહીં, पयासु= સ્ત્રીઓમાં, वसुमं = સંયમધનવાન, सव्वसमण्णागय पण्णाणेणं = સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન ધરાવનારા, अप्पाणेणं = પોતાના આત્માથી, अकरणिज्जं = ન કરવા યોગ્ય, णो अण्णेसी = અન્વેષણ ન કરે, આચરણ ન કરે.

ભાવાર્થ :- ખરેખર તે જ મુનિ સંવિગ્ન પથ—મોક્ષમાર્ગને સમજનાર છે, જે સંસારની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓને ઉપેક્ષાભાવથી, ત્યાજ્ય દૃષ્ટિથી જોઈને તેનાથી દૂર રહે છે. આ પ્રમાણે કર્મ અને તેના કારણોને સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને સાધક સર્વથા પાપોનો ત્યાગ કરે. તે સાધક કોઈ જીવની હિંસા કરતા નથી, સંયમનું સમ્યક્ આચરણ કરે છે પરંતુ સંયમ વિપરીત પ્રવૃત્તિઓ કરવાની ધૃષ્ટતા કરતા નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીના સુખની વિચારણા કરી સંયમના અભિલાષી મુનિ લોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આરંભ કરે નહિ. મુનિ એકમાત્ર મોક્ષાભિમુખ થઈ, મુક્તિ માર્ગથી વિપરીત સમસ્ત માર્ગના પારગામી થઈ, વિરક્ત ભાવે સંયમમાં વિચરણ કરે તથા સ્ત્રીઓ પ્રત્યે અનાસક્ત રહે. આ રીતે ઉપરોક્ત સર્વ પ્રજ્ઞાઓથી યુક્ત સંયમધની મુનિ અંતઃકરણથી પણ પાપકર્મને અકરણીય માને છે અને તેનો વિચાર માત્ર પણ કરે નહિ.

વિવેચન :-

वण्णाएसी :- વર્ણ શબ્દ અહીં સંયમના અર્થમાં વપરાયો છે. સામાન્યતયા વર્ણના બે અર્થ છે— યશ અને રૂપ. 'રૂપ' અપેક્ષાએ અર્થ થાય છે કે મુનિ સૌન્દર્ય વધારવાનો ઈચ્છુક બની કોઈપણ (લેપ, ઔષધિ— પ્રયોગાદિ) પ્રવૃત્તિ કરે નહિ. 'યશ' અપેક્ષાએ અર્થ થશે કે મુનિ યશ પ્રાપ્ત કરવા આરંભના કાર્ય ન કરે. વિશિષ્ટતયા 'વર્ણ' શબ્દ સંયમનો ઘોતક છે. સંયમ ચાલક મુનિ ક્યારેય કોઈ પ્રકારનો આરંભ સમારંભ કરે નહીં.

सव्वलोए :- લોકના સમસ્ત જીવો પ્રત્યે અનારંભી રહે. કોઈની પણ હિંસા કરે નહીં.

वसुमं :- વસુમાન, ધનવાનને કહે છે. મુનિને સંયમ જ ધન છે, માટે 'સંયમ ધનવાન' મુનિને વસુમં કહેવાય છે.

સાધવાચાર પાલનની મહત્તા :-

७ जं सम्मं ति पासह तं मोणं ति पासह, जं मोणं ति पासह तं सम्मं ति पासह । ण इमं सक्कं सिढिलेहिं अद्दिज्जमाणेहिं गुणासाएहिं वंकसमायारेहिं पमत्तेहिं गारमावसंतेहिं । मुणी मोणं समादाय धुणे कम्म सरीरगं । पंतं लूहं सेवन्ति वीरा सम्मत्तदंसिणो । एस ओहंतरे मुणी तिण्णे मुत्ते विरए

વિયાહિએ । તિ બેમિ ।

॥ તઙ્ઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- જં = જેને, સમ્મં તિ = સમ્યક્ આચારવાન, પાસહ = જુઓ, જાણો, તં મોણંતિ = તેને મુનિ ધર્મમાં, પાસહ = જુઓ, જં મોણં તિ = જે મુનિભાવમાં દેખાય, તં સમ્મં તિ પાસહ = તેને સમ્યક્ આચારવાન, જુએ, ઇમં = આ, સંયમ આચારનું, ણ સક્કં = પાલન શક્ય નથી, સિઢિલેહિં = શિથિલ વિચારવાનથી, અદ્દિજ્જમાણેહિં = ગાઢમમત્વવાળાથી, નિર્બળ મનવાળાથી, ગુણાસાણિં = વિષયાસક્તથી, વંકસમાયારેહિં = માયાવી, પમત્તેહિં = પ્રમાદી છે, ગારમાવસંતેહિં = ગૃહસ્થભાવમાં રહેનાર, ઘરનું મમત્વ રાખનાર, મુણી મોણં સમાદાય = મુનિ સંયમનો સ્વીકાર કરીને, કમ્મસરીરંગં = કાર્મણ શરીરને, ધુણે = કૃશ કરે, પંતં લૂહં = નિરસ, રૂક્ષ આહારનું, સેવંતિ = સેવન કરે, એસ = આ, ઓહંતરે = સંસાર સાગરથી તરનાર, તિણ્ણે = તરેલા, મુત્તે = મુક્ત, વિરણ = વિરત, વિયાહિએ = કહેવાયેલા છે.

ભાવાર્થ :- જેને તમે સમ્યક્રૂપથી આચરણ કરનારા જુઓ તેને તમો ભાવમુનિપણામાં સમજો અને જેને તમે ભાવમુનિપણામાં જુઓ તેને તમે સમ્યક્ આચરણવાળા સમજો. તાત્પર્ય એ છે કે જે આચારનું સમ્યક્પાલન કરે છે તે જ વાસ્તવમાં મુનિ છે. જે શિથિલાચારી, મોહ મમતાયુક્ત સ્વભાવવાળા, વિષયોમાં આસક્ત, કપટી અને પ્રમાદી તથા ગૃહવાસી (ગૃહસ્થ ભાવવાળા) છે તેઓથી આ સંયમાચારનું સમ્યક્ પાલન કરવું શક્ય નથી. તેથી મુનિ સંયમ ધર્મને સ્વીકારીને કાર્મણ શરીરને કૃશ કરે અર્થાત્ કર્મક્ષય કરવામાં પ્રયત્નશીલ બને.

કર્મક્ષય કરવામાં વીર સમત્વદર્શી મુનિ પ્રાંત-સામાન્ય તથા રૂક્ષ-લૂખાસૂખા નીરસ આહારાદિનું સેવન કરે. આ પ્રકારની વિરક્ત સાધનાથી જન્મ મૃત્યુના પ્રવાહને તરનાર મુનિ જ વાસ્તવમાં તીર્થ, મુક્ત અને વિરક્ત કહેવાય છે. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

જં સમ્મં તિ પાસહ તં મોણં તિ પાસહ :- અહીં સમ્યક્ શબ્દથી-સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર આ ત્રણેય ગ્રહણ કરાયા છે તથા મૌનનો અર્થ છે- મુનિપણું. વાસ્તવમાં જ્યાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયની આરાધના હોય ત્યાં મુનિપણું અવશ્ય હોય છે અને જ્યાં મુનિપણું હોય ત્યાં રત્નત્રયની આરાધના હોવી અનિવાર્ય છે.

તેથી આ સૂત્રનો આશય આ પ્રકારે છે કે- સમ્યક્ સંયમ આચારનું પાલન જ્યાં દેખાય ત્યાં સાધુત્વને જુઓ. જે વાસ્તવિક સાધુત્વમાં છે તે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું સમ્યક્પ્રકારે પાલન કરનારા છે એમ સમજો. આ કથન કર્યા પછી બતાવ્યું છે કે આ પ્રકારનું સમ્યક્ સંયમ પાલન શિથિલ માનસવાળાઓ

માટે શક્ય નથી. મોહભાવથી પરાજિત, નિર્બળ મનવાળા, ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત, વકાચારી, એશ આરામમાં કે અસંયમના આચરણમાં લીન, પ્રમાદી અને ગૃહસ્થતુલ્ય પરિણામી, એવા મુનિઓને માટે સમ્યક્ સંયમ પાલન કરવું શક્ય નથી અને તેથી તેઓ ભાવ સાધુત્વમાં નથી. અહીં પાસહ શબ્દ જાણવા અને સમજવાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

પતં લૂહં ચ સેવંતિ :- સાધુત્વના સ્વીકાર પછી મુનિએ નિરંતર કર્મક્ષય કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. તેણે શરીરનો મોહ છોડીને સામાન્ય અને રૂક્ષ આહારનું સેવન કરવું જોઈએ. આવા સમત્વદર્શી, વીર અને સંયમાચારમાં રમણ કરનાર મુનિ સંસાર સમુદ્રને તરી જાય છે. તે સાધક વાસ્તવમાં તીર્ણ, મુક્ત અને વિરત કહેવાય છે. આ પ્રકારે આ સૂત્રમાં સાધુતાના અનેક ગુણોની પ્રેરણા આપી છે. આ રીતે આ સંપૂર્ણ ઉદ્દેશકમાં સમત્વ પ્રધાન મુનિધર્મ—મુનિઆચાર પાલનની પ્રેરણા છે.

વંક સમાચારેહિ :- વંક શબ્દના વિવિધ અર્થ છે— (૧) માયાવી (૨) માયાદિ કષાયોનું સેવન કરનાર (૩) એશઆરામમાં રહેનાર (૪) અસંયમાચરણ કરનાર.

અદ્વિજ્જમાણેહિ :- જેનું મન નિર્બળ હોય, પ્રજ્ઞા અલ્પ હોય, દઢસંકલ્પી ન હોય, કોઈ કાંઈ કહે ત્યારે યોગ્ય અયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના પ્રવાહમાં વહી જવાના સ્વભાવવાળા હોય, તેમજ વિચાર્યા વિના શીઘ્ર માની લે, એવા અતિ નમ્ર આર્દ્ર સ્વભાવી હોય, તે બધાને અહીં આદ્રીયમાન શબ્દથી સંયમાચારની સફળ સાધના માટે અયોગ્ય કહ્યાં છે.

ગારમાવસંતેહિ :- આ શબ્દનો ગૃહસ્થ અર્થ ન કરતાં સાધક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે સંયમ પાલનમાં અસમર્થ સાધકના લક્ષણોનું અહીં વર્ણન છે. આ શબ્દનો ભાવ એ છે કે જે ગૃહસ્થતુલ્ય પરિણામવાળા, ગૃહસ્થ જેવી પ્રવૃત્તિ કરનારા અથવા સંયમનો ત્યાગ કરી ગૃહસ્થના જીવનમાં જવાના સંકલ્પવાળા.

આવા વિવિધ વિશેષણોથી સૂત્રકારનો આશય પ્રગટ થાય છે કે સંયમાચારનું શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ પાલન દઢ મનોબળથી, દઢ પ્રતિજ્ઞા સ્વભાવથી અને વૈરાગ્ય ભાવિત સંયમની અંતર લાગણીથી જ શક્ય અને સફળ થઈ શકે છે, માટે સાધકે સંયમ ગ્રહણ કરવાની વૈરાગ્યધારા અને ઉત્સાહ તથા શૂરવીરતાને ટકાવી સંયમના નિયમોની સાચી આરાધના કરવી જોઈએ, તો જ સાચી સાધુતા ટકી શકે છે.

॥ અધ્યયન-૫/૩ સંપૂર્ણ ॥

પાંચમું અધ્યયન : ચોથો ઉદ્દેશક

અપરિપક્વ ભિક્ષુના એકલ વિહારની દશા :-

૧ ગામાણુગામં દૂઝ્જમાણસ્સ દુજ્જાયં દુપ્પરક્કંતં ભવઙ્ અવિયત્તસ્સ

ભિક્ષુણો। વયસા વિ एगे बुइया कुप्पंति माणवा । उण्णयमाणे य णरे
महया मोहेण मुज्झइ । संबाहा बहवे भुज्जो भुज्जो दुरतिककमा
अयाणओ अपासओ । एयं ते मा होउ । एयं कुसलस्स दंसणं ।

શાબ્દાર્થ :- ગામાણુગામં = એક ગામથી બીજે ગામ, દૂઝ્જમાણસ્સ = વિચરણ કરતાં, દુજ્જાયં
દુપ્પરક્કતં ભવइ = વિહાર અને વ્યવહાર અકલ્યાણરૂપ બને છે, અવિયત્તસ્સ = અવ્યક્ત, અસમર્થ,
અગીતાર્થ એકલા, ભિક્ષુણો = ભિક્ષુ માટે, વયસા = વયનથી, વિ एगे = પણ કોઈ, बुइया = કહેતાં,
પ્રેરતાં, कुप्पंति = ગુસ્સે થાય છે, માણવા = મનુષ્ય, उण्णयमाणे = અત્યંત અભિમાન કરતાં, महया
= મહાન, मोहेण = મોહથી, मुज्झइ = મૂઝાઈ જાય છે, મૂઢ બની જાય છે, संबाहा = બાધાઓ, વિદ્નો,
बहवे = ઘણા, दुरइक्कमा = ઉલ્લંઘન કરવાનું કઠિન, अयाणओ = અજ્ઞાની, अपासओ = અતત્ત્વદર્શી,
एयं = આ બાધાઓ, ते = તમને, मा होउ = ન થાય, एयं = આ, कुसलस्स दंसणं = કુશળ પુરુષોનું
દર્શન-અભિપ્રાય.

ભાવાર્થ :- જે સાધુ જ્ઞાન અને વયથી અપરિપક્વ છે તેને એકલા ગ્રામાનુગ્રામ વિચરણ કરવું અયોગ્ય
છે અને તેનું તે દુઃસાહસપૂર્વકનું પરાક્રમ છે. કોઈ અપરિપક્વ એકલ વિહારી સાધક થોડાક પ્રતિકૂળ વચન
સાંભળતાં જ ક્રોધિત થઈ જાય છે. પોતાને શ્રેષ્ઠ માનનારા તે અભિમાની સાધક સ્વલ્પ માન-અપમાનમાં
પણ પ્રબળ મોહથી મૂઢ થઈ જાય છે, વિવેક રહિત થઈ જાય છે.

તે અપરિપક્વ સાધકને એકલા વિચરતાં અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગો તેમજ રોગાંતકાદિ પરીષદ
જનિત પીડાઓ વારંવાર આવે, ત્યારે તે અજ્ઞાની, અતત્ત્વદર્શીને તે પીડાનો પાર પામવો અત્યંત કઠિન
થઈ જાય છે, તેના માટે તે દુર્લભ હોય છે. એકલ વિહારી થવાની આ મનોભાવના અથવા સૂત્રોક્ત આવી
દુર્દશા તમારી ન થાય, તે માટે તીર્થકરોનો આ હિતોપદેશ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અવ્યક્ત-અપરિપક્વ સાધુના એકાકી વિચરણનો નિષેધ કર્યો છે. વૃત્તિકારે
અવ્યક્તના લક્ષણ કહીને ચૌભંગી બતાવી છે. અવ્યક્ત સાધુના બે પ્રકાર છે- શ્રુતજ્ઞાનથી અવ્યક્ત અને
વયથી અવ્યક્ત.

(૧) જે સાધુએ 'આચાર પ્રકલ્પ'નું અર્થ સહિત અધ્યયન કર્યું નથી, બીજા પણ ઉત્સર્ગ અપવાદરૂપ
આચાર શાસ્ત્રના વિધિ નિષેધોને સમજ્યા નથી, તે શ્રુતથી અવ્યક્ત છે. (૨) એકાકીચર્યા માટે ચાલીસ(૪૦)
વર્ષ સુધીની વય અવ્યક્ત કહેવાય છે કારણ કે વ્યવહાર સૂત્રના ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ૪૦ વર્ષથી ઓછી
ઉંમરવાળાને આચાર્ય-ગુરુની નિશ્રા વિના રહેવાનો નિષેધ છે. તે સૂત્રની વ્યાખ્યામાં બતાવ્યું છે કે ૪૦ વર્ષ
પછી પ્રૌઢ વય કહેવાય છે. તેની પહેલાની વય તરુણ કહેવાય છે. તરુણને આચાર્યની નેશ્રા વિના રહેવાનો
મૂળપાઠમાં નિષેધ છે.

અવ્યક્તનો સીધો સરળ અર્થ એ છે કે જે સમ્યગ્દર્શન તેમજ સમ્યક્ આચારમાં ગુરુ સાનિધ્યથી

પરિપક્વ થયા ન હોય.

અવ્યક્તની ચૌભંગી— (૧) કોઈ સાધક શ્રુત અને વય બંનેથી અવ્યક્ત હોય છે. તેની એકચર્યા સંયમ અને આત્મવિરાધના કરનારી છે.

(૨) કોઈ સાધક શ્રુતથી અવ્યક્ત પરંતુ વયથી વ્યક્ત હોય છે. અગીતાર્થ હોવાના કારણે તેની એકચર્યા પણ સંયમ અને આત્મવિરાધના કરનારી છે.

(૩) કોઈ સાધક શ્રુતથી વ્યક્ત પરંતુ વયથી અવ્યક્ત હોય છે. બાળક, તરુણ કે યુવાન હોવાના કારણે તેની એકચર્યા પણ જોખમયુક્ત હોય છે.

(૪) કોઈ સાધક શ્રુત અને વયથી પૂર્ણ પરિપક્વ હોય છે. તે એકલવિહારને યોગ્ય હોય છે. તેવા યોગ્ય સાધકને પણ કોઈ અત્યાવશ્યક આગમસમ્મત પ્રયોજનથી એકલવિહાર કરવો યોગ્ય છે, પરંતુ કારણના અભાવમાં તેને પણ એકલ વિહાર કરવાની આજ્ઞા નથી. તેને પણ એકલા વિચરણ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત આવે છે, તેવું કથન ભાષ્યમાં છે.

વય તથા શ્રુતથી અયોગ્ય, અપરિપક્વ સાધકના એકલા વિચરણમાં અનેક દોષોની સંભાવના છે. શાસ્ત્રકારે પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં એકાકી વિચરણ કરનારા સાધુના વિભિન્ન દોષોનું વર્ણન કર્યું છે, આ ઉદ્દેશકમાં તે જ વિષયનું અન્ય પ્રકારે નિરૂપણ છે.

અહીં બે પ્રશ્ન છે કે (૧) અવ્યક્ત સાધુ એકલા વિચરણ શા માટે કરે છે ? (૨) તેનાથી તેને શું નુકસાન થાય છે ?

(૧) કોઈ અવ્યક્ત સાધુને સંયમી જીવનમાં પ્રમાદ આવી જવાથી ગુર્વાદિકો તેને ઉપાલંભ આપે કે કઠોર વચન કહે ત્યારે તે ક્રોધિત થાય છે, ક્રોધાંધ અવ્યક્ત, અપરિપક્વ સાધક મોહોદયને વશ થઈને ગચ્છને છોડીને એકલ વિહારને સ્વીકારી લે છે.

(૨) અપરિપક્વ સાધકના એકલ વિહારમાં અનેક દોષોની સંભાવના છે, (૧) તેને વાયુ, પિત્ત આદિના પ્રકોપથી બીમારી આવી જાય કે અકસ્માત થઈ જાય તો સંયમ વિરાધના અને આત્મ વિરાધના થાય તથા પ્રવચનની હિલના થાય છે. (૨) ક્યારેક સ્ત્રીના પાશમાં, ક્યારેક કુશીલના સંગમાં ફસાઈને ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે. (૩) કૂતરા આદિ હિંસક પ્રાણીના ઉપસર્ગો આવે ત્યારે હેરાન થાય છે. (૪) અભિમાની સ્વભાવના કારણે અનેક સ્થાને કલેશ કરે, ક્યારેક પ્રસિદ્ધિ માટે દોડાદોડી કરે, ક્યારેક કોઈકની પ્રશંસા સાંભળીને ફૂલાઈ જાય, પોતાના આચાર—વિચારને છોડી દે, આવા અનેક પ્રસંગોમાં તે વિવેક જાળવી શકતા નથી.

આ રીતે તે સમુદ્રની બહાર નીકળેલી માછલીની જેમ નાશ પામે છે. સારાંશ એ છે કે ગુર્વાદિકનું નિયંત્રણ ન હોવાથી અવ્યક્ત સાધુનું એકાકી વિચરણ આત્મા અને સંયમ ઉત્થાનમાં હાનિકારક છે. ગુરુના સાન્નિધ્યમાં, ગચ્છમાં રહેવાથી ગુરુના નિયંત્રણમાં અવ્યક્ત સાધુને ક્રોધના સમયે બોધ મળે

છે—

આકૃષ્ટેન મતિમતા તત્ત્વાર્થાન્વેષણે મતિઃ કાર્યા ।
યદિ સત્યં કઃ કોપઃ ? સ્યાદનૂતં કિં નુ કોપેન । ॥૧॥

અપકારિણિ કોપશ્ચેત્ કોપે કોપઃ કથં ન તે ?
ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં, પ્રસહ્યા પરિપન્થિનિ ॥૨॥

જ્યારે ક્રોધ આવે ત્યારે બુદ્ધિમાન સાધુએ વાસ્તવિકતાનું સંશોધન કરવું જોઈએ, તેને બુદ્ધિ લગાડવી જોઈએ કે જો (બીજાએ કહેલી વાત) સાચી છે તો પછી મારે ક્રોધ શા માટે કરવો જોઈએ, જો તે વાત ખોટી છે તો પછી ક્રોધ કરવાથી શું લાભ ?

જો અપકારી પ્રત્યે ક્રોધ કરવો જ છે, તો પછી મારો વાસ્તવિક અપકારી ક્રોધ છે તેના પ્રત્યે જ ક્રોધ કેમ ન કરું? કારણ કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે ય પુરુષાર્થો માટે સૌથી વધારે બાધક શત્રુ તે ક્રોધ જ છે. ઠાણાંગના ૮/ ૫૯૪ માં એકલા વિચરણ કરનાર સાધુમાં આ આઠ ગુણોનો ઉલ્લેખ છે— (૧) દઢ શ્રદ્ધાવાન, (૨) સત્પુરુષાર્થી, (૩) મેઘાવી, (૪) બહુશ્રુત, (૫) (શારીરિક)શક્તિમાન, (૬) અલ્પ ઉપધિવાળા, (૭) ધૃતિમાન—ઘૈર્યસંપન્ન તથા (૮) વીર્ય સંપન્ન— આત્મશક્તિ (ઉત્સાહ સંપન્ન). અવ્યક્ત સાધુમાં આ ગુણો હોતા નથી તેથી તેનું એકલું વિચરવું બિલકુલ અહિતકારી છે.

એયં કુસલસ્સદંસણં :- કોઈપણ મોક્ષાર્થી સાધક એવી પરિસ્થિતિમાં ન આવી જાય તે માટે તીર્થંકર કે સૂત્રકારે આ પ્રમાણે બોધ આપ્યો છે. તેને સારી રીતે સમજી હૃદયમાં વિચારી દરેક સાધકે સાવધાની રાખી ગુરુકુળવાસનું સેવન કરવું તે હિતાવહ છે.

સમર્પણભાવે ગુરુ સાંનિધ્ય :-

૨ તદ્દિટ્ટિએ તમ્મુત્તીએ તપ્પુરક્કારે તસ્સણ્ણી તણ્ણિવેસણે ।

શબ્દાર્થ :- તદ્દિટ્ટિએ = દ્રવ્ય અને ભાવથી ગુરુ—આચાર્યની દૃષ્ટિમાં, તમ્મુત્તીએ = ગુરુમાં જ તન્મય રહે, તપ્પુરક્કારે = ગુરુના બહુમાન પૂર્વક, દરેક કાર્યમાં ગુરુની પ્રમુખતા, તસ્સણ્ણી = ગુરુ નિર્દેશનું પાલન કરે, ગુરુ પ્રત્યે પૂર્ણ સમર્પણ ભાવ, તણ્ણિવેસણે = ગુરુની સમીપ વસવું.

ભાવાર્થ :- પરિપક્વ થવા માટે સાધક આચાર્ય—ગુરુમાં જ એક માત્ર દૃષ્ટિ—લક્ષ્ય રાખે, ભક્તિ અને બહુમાન પૂર્વક તેઓમાં જ તન્મય રહે, દરેક કાર્ય અને નિર્ણયમાં તેઓને જ આગળ રાખીને વિચરણ કરે, તેઓ પ્રત્યે પૂર્ણ સમર્પણ ભાવ રાખે. તેઓ દ્વારા ઉપદેશ આચારમાં તલ્લીન થઈને સ્થિત રહે, ગુરુ સાંનિધ્યમાં રહી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે.

વિવેચન :-

પૂર્વ સૂત્રમાં અપરિપક્વ શ્રમણની આપત્તિયુક્ત એકલવિહાર ચર્યાનું કથન છે. તેથી આ સૂત્રમાં શ્રમણને પરિપક્વ થવા માટે આચાર્ય—ગુરુ સાંનિધ્યમાં રહી બહુમુખી અભ્યાસ કરવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગુરુ સાંનિધ્યમાં સમર્પણતાપૂર્વક રહેવાની પાંચ શિક્ષા ફરમાવી છે તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) તદ્દિદ્દિષ્ટિ :- શિષ્ય પોતાનો આગ્રહ છોડીને આચાર્યની જે દષ્ટિ, જે વિચાર છે તે દષ્ટિથી જ ચિંતન કરે. (૨) તમ્મુત્તીષ્ટિ :- ગુરુની આજ્ઞામાં જ તન્મય થઈ જાય. હાર્દિક ભક્તિ બહુમાનપૂર્વક ગુરુ પ્રત્યે લાગણી રાખે. (૩) તપ્પુરક્કારે :- ગુરુના આદેશને હંમેશાં પોતાની સામે રાખે અથવા શિરોધાર્ય કરે. દરેક નિર્ણયમાં ગુરુની પ્રમુખતા રાખે, પોતે નિર્ણાયક ન બને. (૪) તસ્સણ્ણી :- ગુરુએ બતાવેલા વિચારોનાં સ્મરણમાં એકરસ થઈ જાય. ગુરુની ઈચ્છામાં પોતાની ઈચ્છાને સમાવી દે. (૫) તણ્ણિવેસણે :- ગુરુના ચિંતનમાં પોતાના મનને પરોવી દે, દત્તચિત્ત થઈ જાય. ગુરુ સાંનિધ્યમાં રહી શિક્ષણ ગ્રહણ કરે.

પરિપક્વ થવા માટે સાધક ગુરુના સૌદાન્તિક દર્શનમાં, તેમના પ્રતિ તન્મય ભાવમાં, તેમની આજ્ઞાના પુરસ્કારમાં, તેમની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓમાં અને તેમના ચિંતનમાં તન્મય બની જાય. તત્ત્નો અર્થ છે તન્મય, તદનુરૂપ, તદાકાર બનવું અર્થાત્ તે સાધક ગુરુના જીવનમાં એકાકાર બની જાય.

ગુરુ સાંનિધ્યમાં સંયમ અભ્યાસ :-

૩ જયં વિહારી ચિત્તણિવાઈ પંથણિજ્ઞાઈ પલિબાહિરે પાસિય પાણે ગચ્છેજ્જા ।
સે અભિક્કમમાણે પડિક્કમમાણે સંકુચેમાણે પસારેમાણે વિણિયટ્ટમાણે
સંપલિમજ્જમાણે ।

શબ્દાર્થ :- જયંવિહારી = યત્નાપૂર્વક વિચરણ, ચિત્તણિવાઈ = ગુરુના ચિત્તને—અભિપ્રાયને અનુસરનાર, ઈર્યામાં ચિત્ત એકાગ્ર રાખનાર, પંથણિજ્ઞાઈ = માર્ગનું અવલોકન કરનાર, પલિબાહિરે = મર્યાદાની બહાર નહીં જોતા, ધૂંસર પ્રમાણ જોતાં, અભિક્કમમાણે = જતાં, પડિક્કમાણે = આવતાં, સંકુચેમાણે = અંગોને સંકોચતાં, પસારેમાણે = ફેલાવતાં, વિણિયટ્ટમાણે = વળાંક લેતાં, સંપલિમજ્જમાણે = પ્રમાર્જન કરતાં.

ભાવાર્થ :- મુનિ પ્રત્યેક ચર્યામાં જયણા રાખીને, વિચરણ કરે; ચિત્તને એકાગ્ર કરી માર્ગનું અવલોકન કરતા ચાલે. મર્યાદિત ભૂમિમાં દષ્ટિ રાખી મર્યાદા બહારની ભૂમિમાં દષ્ટિ જવા ન દેતાં જીવજંતુને જોઈને ગમન કરે. તે ભિક્ષુ કાર્યવશ બહાર જતાં, આવતા, અવયવોને સંકોચતાં, ફેલાવતાં, પરિભ્રમણ કરતાં વળાંક લેતાં, પ્રમાર્જન કરતાં, આ સર્વ ક્રિયાઓ જોઈને, પ્રમાર્જન કરીને કરે.

વિવેચન :-

સે અભિક્કમમાણે :- આ સૂત્રમાં ગમનામગન વગેરે છ પ્રક્રિયાઓનું કથન કરી તે પ્રવૃત્તિઓમાં ઈર્યા

સમિતિના પાલનની સૂચના કરી છે. તે છ પ્રક્રિયાઓ આ છે— (૧) ગમન (૨) આગમન (૩) અંગોપાંગ સંકોચવા (૪) અંગોપાંગ ફેલાવવા (૫) વળાંક લેવો (૬) પ્રમાર્જન કરવું. આ સમસ્ત ક્રિયાઓ અને બીજી પણ સંયમ જીવનની દરેક કાયાની પ્રવૃત્તિમાં ઈર્યા સમિતિનું પાલન કરવું અર્થાત્ જોઈ, જાણી તે પ્રવૃત્તિઓ કરવી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં ઈર્યા સમિતિનો વિવેક ન રાખવાથી જીવ વિરાધના થાય છે અને પહેલું અહિંસા મહાવ્રત દૂષિત થાય. માટે જયં વિહારી આદિ ચાર શબ્દોથી ચિત્તની એકાગ્રતા તથા પ્રાણીઓની રક્ષા કરતા વિવેકપૂર્વક ગમનાગમન કરવાનો ઉપદેશ છે. અહિં ગુરુ સાનિધ્યમાં અભ્યાસ રૂપે એક ઈર્યા સમિતિનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેના ઉપલક્ષણથી શેષ ચાર સમિતિ અને સમસ્ત સંયમ વિધિઓનું તથા શ્રુતજ્ઞાનનું અધ્યયન ગુરુ સાનિધ્યમાં કરવાનું સમજી લેવું જોઈએ.

ઈર્યા સમિતિવંતને લઘુકર્મ બંધ :-

૪ એગયા ગુણસમિયસ્સ રીયઓ કાયસંફાસં સમણચિણ્ણા એગ્ગયા પાણા ઉદ્દાયંતિ, ઇહલોગવેયણવેજ્જાવડિયં, જં આઝટ્ટિકયં કમ્મં તં પરિણ્ણાય વિવેગમેઙ્ગ । એવં સે અપ્પમાણ વિવેગં કિટ્ટ્ઙ્ગ વેયવી ।

શબ્દાર્થ :- એગયા = ક્યારેક, કોઈ સમયે, ગુણસમિયસ્સ = ગુણોથી યુક્ત, ઈર્યા સમિતિની વિધિથી યુક્ત, રીયઓ = ઉપયોગ પૂર્વક ચાલતા, ક્રિયા કરતા સાધુના, કાયસંફાસં સમણચિણ્ણા = શરીરનો સ્પર્શ થવાથી, એગ્ગયા = કોઈ, પાણા = પ્રાણી-જીવજંતુ, ઉદ્દાયંતિ = મરી જાય, ઇહલોગવેયણ વેજ્જાવડિયં = આ ભવમાં કર્મફળ, ભોગવાઈ જાય એવું કર્મ બંધાય, જં = જે, આઝટ્ટિકયં-કમ્મં = જાણી બુઝીને જીવહિંસા કરવાથી કર્મ બંધાય, તં પરિણ્ણાય = તેને જાણીને, વિવેગમેઙ્ગ = વિવેક કરે, વિવેક પ્રાપ્ત કરે, પ્રાયશ્ચિત કરવાથી શુદ્ધિ થાય, એવં = આ પ્રમાણે, અપ્પમાણ = અપ્રમાદ અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિતથી, વિવેગં = વિવેક-શુદ્ધિ, કિટ્ટ્ઙ્ગ = બતાવી દે, વેયવી = આગમજ્ઞાતા, આગમજ્ઞ.

ભાવાર્થ :- આ રીતે યત્નાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતાં ગુણયુક્ત અપ્રમત્ત મુનિથી પણ ક્યારેક શરીરના સ્પર્શથી અનિચ્છાએ પણ કોઈ જીવ પરિતાપ પામે-મરી જાય તો તેને આ ભવમાં વેદવાયોગ્ય જે અલ્પસ્થિતિના કર્મનો બંધ થાય છે અને સંકલ્પપૂર્વક હિંસા કરનારને જે લાંબી સ્થિતિનો કર્મબંધ થાય છે તે બંનેના અંતરને જાણી મુનિ વિવેક પ્રાપ્ત કરે અને યત્નાપૂર્વક દરેક પ્રવૃત્તિ કરે.

આ રીતે આગમવેત્તા મુનિ અપ્રમાદ ભાવોથી યથોચિત્ત પ્રાયશ્ચિતાદિ ગ્રહણ કરે, કર્મબંધનો વિવેક કરી સાંપરાયિક કર્મબંધનો ક્ષય કરે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ઈર્યાસમિતિપૂર્વક ગમન કરનાર સાધકના નિમિત્તથી થનારી આકસ્મિક જીવહિંસાના વિષયમાં ચિંતન પ્રસ્તુત કર્યું છે.

જીવ હિંસા એક સમાન થવા છતાં કર્મબંધ એક સરખો થતો નથી, કર્મની સ્થિતિ કષાયોની તીવ્રતા, મંદતાનાં પરિણામ અનુસાર થાય છે.

કાયસ્પર્શથી કોઈ જીવની હિંસા કે પરિતાપ થઈ જાય તો આ સૂત્રમાં વૃત્તિકારે હિંસાના પાંચ પરિણામ બતાવ્યાં છે—

(૧) શૈલેશી અવસ્થાને(૧૪ મા ગુણસ્થાનને) પામેલા મુનિથી જો કોઈ ત્રસ સ્થાવર પ્રાણીની વિરાધના થાય તોપણ બંધનાં ઉપાદાનકારણ— કષાય અને યોગનો અભાવ હોવાથી કર્મબંધ થતો નથી.(જળમાં સિદ્ધ થતા જીવની અપેક્ષા આ કથન છે.)

(૨) ઉપશાંત મોહ, ક્ષીણમોહ અને સયોગી કેવલીને(અગિયારમા, બારમા, તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોમાં) સ્થિતિ બંધ નિમિત્તક કષાય નહિ હોવાથી ફક્ત યોગનિમિત્તક બે સમયની સ્થિતિનો કર્મબંધ થાય છે.

(૩) અપ્રમત્ત (સાતમાથી દશમા ગુણસ્થાનવર્તી) સાધુને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ મુહૂર્તની સ્થિતિનું કર્મ બંધાય છે.

(૪) વિધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી પ્રમત્ત સાધુથી જો ઈચ્છા વિના કોઈ જીવની હિંસા થઈ જાય, તો તેને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ વર્ષની સ્થિતિનું કર્મબંધ થાય છે, તેથી તે જ ભવમાં તે કર્મોનું વેદન કરીને ક્ષયકરી નાખે છે.

(૫) આગમોક્ત કારણ વિના આકુટ્ટિવશ જો કોઈ જીવની હિંસા થઈ જાય તો તેનાથી પ્રાપ્ત કર્મબંધને તે સમ્યક્ પ્રકારે પરિજ્ઞાત કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા ક્ષય કરી શકે છે.

બ્રહ્મચારી સાધકની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પરાઙ્મુખતા :-

૫ સે પભૂયદંસી પભૂયપરિણાણે ઉવસંતે સમિએ સહિએ સયા જએ । દટ્ટું વિપ્પહિવેદેઙ્ગ અપ્પાણં, કિમેસ જણો કરિસ્સઙ્ગ ? એસ સે પરમારામો, જાઓ લોગંસિ ઇત્થીઓ ।

શબ્દાર્થ :- પભૂયદંસી = પ્રભૂતદર્શી, દીર્ઘદષ્ટા, પભૂયપરિણાણે = વિશિષ્ટ જ્ઞાની, પ્રભૂતજ્ઞાની, સંસારના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનાર, દટ્ટું = સ્ત્રીને જોઈને, વિપ્પહિવેદેઙ્ગ = વિચાર કરે છે કે, અપ્પાણં = મારા આત્માને, કિમેસ = શું નુકસાન આ, જણો = સ્ત્રીઓ, કરિસ્સઙ્ગ = કરી શકે ? એસ = આ તે, સે = પુરુષોને, પરમારામો = અત્યંત મોહક હોય છે, પરમ રમણીય હોય છે, જાઓ = જે.

ભાવાર્થ :- તે અનુભવ સંપન્ન દીર્ઘદષ્ટા, વિશિષ્ટ જ્ઞાની, ઉપશાંત, સમિતિ યુક્ત, જ્ઞાનાદિ સહિત, હંમેશાં યત્નશીલ ઈન્દ્રિય વિજેતા અપ્રમત્ત મુનિ, (બ્રહ્મચર્યથી ચલાયમાન કરનાર કે ઉપસર્ગ કરવા માટે ઉદ્યત) સ્ત્રીને જોઈને તત્સંબંધી પ્રતિપક્ષી વૈરાગ્યમય ચિંતન કરે કે 'આ સ્ત્રી મારું શું કરશે ?' અર્થાત્

તેનાથી મને શું પ્રયોજન અને એમ પણ વિચારે કે આ લોકમાં જે સ્ત્રીઓ છે તે સામાન્ય પુરુષને અત્યંત મોહ ઉત્પન્ન કરનારી હોય છે. હું તો સહજ આત્મિક સુખથી સુખી છું. સંયમમાં ઉપસ્થિત છું. આ રીતે વિરક્ત થવાની ચિંતવના કરે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં બ્રહ્મચારી સાધકને દીર્ઘદષ્ટા, જ્ઞાની, ઉપશાંત, સમિત અને યત્ના કરનાર એવા ગુણોથી વિભૂષિત કરી તેને બ્રહ્મચર્યમાં સાવધાન કરવા વિવિધ પ્રકારે માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

સર્વપ્રથમ બ્રહ્મચર્યભાવોની સમાધિ માટે સ્ત્રીઓ પ્રતિ વિમુખતાભર્યું ચિંતન કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. જેમ કે-

(૧) **દટ્તું વિપ્પડિવેદેઃ** :- સ્ત્રીઓને જોઈને તેના પ્રતિ આકર્ષિત ન થાય પરંતુ વિમુખ ભાવે વૈરાગ્ય યુક્ત ચિંતન કરે અર્થાત્ રાગભાવ ઉત્પન્ન ન થાય, વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય એવા વિવિધ આગમ ચિંતનોને સ્મૃતિ પટપર ઉપસ્થિત કરે.

(૨) **કિમેસ જણો કરિસ્સઈ** :- આ સ્ત્રીઓ મારા આત્માનું શું હિત કરશે ? હું તો આત્માર્થી, આત્મગુણવર્ધક છું, તો તેનાથી મને શું લાભ થશે ? આ પ્રકારનું પ્રતિવેદન, પરાજ્ઞમુખતાનું ચિંતન કરે, આત્માને અશુચિ ભાવનાથી ભાવિત કરે.

(૩) **એસ સે પરમારામો** :- કામુક પુરુષો માટે આ લોકમાં સ્ત્રી પરમ રમણીય, પરમ આકર્ષણનું કારણ છે પરંતુ સંયમી આત્માર્થી બ્રહ્મચારી માટે તેના રૂપરંગ, મનોહરતા વગેરે કંઈપણ હિતકારી નથી. તેઓને સ્ત્રી સંગને ક્રીયડની જેમ સમજી સાવધાનીથી પાર પામે. સ્ત્રીઓ પ્રમાદી લોકો માટે પરમ સુખનું સ્થાન છે. જે કામુક છે, વિષયલોલુપી છે, તે સ્ત્રીઓને સુખનું કારણ માને છે પરંતુ હું તો સંયમ દ્વારા સહજ આત્મસુખને પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમશીલ થયો છું, આ સ્ત્રીજન મને શું સુખ આપશે ? તે તો મને વિષય સુખોમાં લીન કરીને સંયમધન લૂટીને અસંયમજન્ય દુઃખની પરંપરા જ પ્રાપ્ત કરાવશે.

ચલવિચલ પરિણામોની ચિકિત્સા :-

૬ મુણિણા હુ એયં પવેઇયં- ઉબ્બાહિજ્જમાણે ગામધમ્મેહિં અવિ ણિબ્બલાસા, અવિ ઓમોયરિયં કુજ્જા, અવિ ઉડ્ડું ઠાણં ઠાણ્જ્જા, અવિ ગામાણુગામં દૂઙ્ગેજ્જા, અવિ આહારં વોચ્છિદેજ્જા, અવિ ચાઇત્થીસુ મણં । પુવ્વં દંડા પચ્છા ફાસા, પુવ્વં ફાસા પચ્છા દંડા । ઇચ્ચેત્તે કલહાસંગકરા ભવંતિ । પડિલેહાએ આગમેત્તા આણવેજ્જા અણાસેવણાએ । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- મુણિણા = મુનિએ, તીર્થંકરોએ, ઉબ્બાહિજ્જમાણે = પીડિત થતાં સાધુ, ગામધમ્મેહિં

= ઈન્દ્રિયોના વિષયો અંગે, અવિ = અથવા, ગિબ્બલાસણ = અંત-પ્રાંત, લુખોસૂકો નીરસ આહાર કરે, ઓમોયરિયં કુજ્જા = ઊણોદરી તપ કરે, ઉઢું ઠાણં ઠાણજ્જા = ઊભા રહીને ધ્યાન કરે, કાયોત્સર્ગ કરે, આહારં વોચ્છિદેજ્જા = આહારનો ત્યાગ કરે, ઇત્થીસુ = સ્ત્રીઓથી, મણં ચણ = મન હટાવી લે, પુવ્વં દંડા = પહેલા કષ્ટ થાય, પચ્છા = પછી, ફાસા = સુખ થાય, પુવ્વં ફાસા = પહેલાં સ્ત્રી સ્પર્શ સુખ થાય, પચ્છા દંડા = પાછળથી કષ્ટ ભોગવવું પડે, નરકાદિની વેદના, ઇચ્ચેતે = આ પ્રકારના તે સ્ત્રી સંબંધ, કલહાસંગકરા = કલેશ અને કર્મબંધ વધારનાર, ભવંતિ = હોય છે, પહિલેહાણ = આ વિચાર કરીને, આગમેત્તા = જાણીને, સમજીને, અણાસેવણાણ = સેવન નહિ કરવાની, આણવેજ્જા = આત્માને આજ્ઞા આપે.

ભાવાર્થ :- ક્યારેક સાધક સ્વયં વાસનાથી પ્રભાવિત થઈ જાય તો તેને માટે તીર્થકરોએ આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છે કે ગ્રામધર્મ— ઈન્દ્રિયોના વિષય અંગે પીડિત મુનિ પરિણામોની શુદ્ધિ માટે (૧) લુખો—સૂકો નીરસ આહાર કરે (૨) ઊણોદરી કરે—અલ્પઆહાર કરે (૩) ઊભા રહીને કાયોત્સર્ગ કરે (ઠંડી કે ગરમીમાં ઊભા રહીને આતાપના લે) (૪) ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરે (૫) આહારનો ત્યાગ(અનશન) કરે. આમ કોઈ પણ રીતે સ્ત્રી પ્રત્યે આકર્ષિત મનને સંયમ ભાવમાં સ્થિર કરે.

મુનિ વિચાર કરે કે સ્ત્રીના સંગમાં આસક્ત વ્યક્તિને ક્યારેક તે સંયોગ પ્રાપ્ત કરવામાં પહેલાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, પછી ભોગમાં ક્ષણિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા ક્યારેક પહેલાં સ્ત્રીસુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય તોપણ પછી તેના નિમિત્તે પારિવારિક કષ્ટો અથવા તો જેલ, નરકાદિના દુઃખો મળે છે માટે આ કામભોગ કલેશ, અશાંતિ અને કર્મબંધની વૃદ્ધિ કરાવનારા છે. સ્ત્રીના સંગથી પ્રાપ્ત થનારાં દુષ્પરિણામોનો વિચાર કરીને આગમથી તથા અનુભવથી સમજીને તેનું સેવન નહિ કરવાની આત્માને આજ્ઞા આપે અર્થાત્ સ્ત્રીનો સર્સર્ગ નહિ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરે.

વિવેચન :-

સાવધાન રહેવા છતાં ક્યારેક કોઈ અસાવધાની થઈ જાય, અથવા સ્વાભાવિક વેદમોહનો પ્રબળ ઉદય થઈ જાય તો તેની ચિકિત્સાની ક્રમિક વિધિ આ સૂત્રમાં બતાવી છે.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં અનાચાર સેવન—કુશીલ સેવન તો ન જ કરવું જોઈએ પરંતુ ચલ—વિચલ પરિણામોની ચિકિત્સા આગમોક્ત વિધિથી કરવી જોઈએ. યથા— **ઉવાહિજ્જમાણે ગામધમ્મેહિં** જો પ્રબળ રૂપે કાય પરિચારણાની ઈચ્છા થાય, ચિત્ત વ્યાકુળ બને, કુશીલ સેવન માટે તેનું અંતઃકરણ વ્યગ્ર બની જાય, ત્યારે શીઘ્રતાથી નિમ્નોક્ત ઉપાયોનું સેવન કરવું જોઈએ.

(૧) અવિ ગિબ્બલાસણ :- આ પ્રથમ પ્રકારના ઉપચારમાં ભોજ્ય પદાર્થોમાં અત્યંત સામાન્ય પદાર્થ ગ્રહણ કરે, મનોહ આહારનો ત્યાગ કરીને અલ્પ દ્રવ્યોનો જ આહાર કરે. શરીરને માત્ર ટકાવવા માટે લુખો સૂકો નીરસ, વિગયરહિત આહાર કરે જેથી શરીરમાં ધાતુઓની પુષ્ટી ન થાય, તો કામોત્તેજના શાંત થઈ શકે છે.

(૨) અવિ ઓમોયરિયં કુજ્જા :- બીજા ઉપચારમાં અલ્પ ભોજન—ઊણોદરી કરે.નિરંતર ઘણા

દિવસ સુધી ભૂખથી ઓછો આહાર કરે.

(૩) **ઝઙ્ઙ ઠાણં ઠાણ્જા** :- ત્રીજા ઉપચારમાં નિરંતર અધિકથી અધિક સમય સુધી ઊભા રહે કે બેસે પણ સૂવે નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મચર્યની સાધના માટે સાધકે સુખશીલતાનો ત્યાગ કરવો જરૂરી હોય છે. ઊભા રહી કાયોત્સર્ગ કરવો તે પણ સુખશીલતાના ત્યાગનો એક પ્રકાર છે. દશવૈકલિક સૂત્ર અ.૨ ગાથા પમાં પણ કામવિજય માટે ઉપદેશરૂપે સુકુમારતા, સુખશીલતા છોડવાનું કહી આતાપના લેવાની પ્રેરણા કરી છે. અહીં પણ કામચિકિત્સાના ક્રમિક ઉપચાર માટે શાસ્ત્રકારે ઊભા રહી કાયોત્સર્ગ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

(૪) **અવિ ગામાણુગામં દુઙ્ઙજ્જેજ્જા** :- ત્યાર પછી ચોથા ઉપચારમાં ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરે.

(૫) **અવિ આહારં વોચ્છિદેજ્જા** :- પાંચમા ઉપચારમાં આહારના સંપૂર્ણ ત્યાગરૂપ તપસ્યાનો પ્રારંભ કરે યા આજીવન અનશન કરે.

આ ક્રમિક ઉપચારમાં પહેલાં પહેલાંના ઉપચારથી જો સફળતા ન મળે તો આગળના ઉપચાર કરવા આવશ્યક થઈ જાય અથવા પ્રારંભથી કોઈપણ ઉપચાર કરીને ક્રમશઃ પુરુષાર્થપૂર્વક વાસનાને નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

અવિ ચા ઇત્થીસુ મળં :- કોઈ પણ પ્રકારે સ્ત્રી સેવનની ઈચ્છાથી મનને નિવૃત્ત કરે. સ્ત્રીઓમાં પ્રવૃત્ત મનના પરિત્યાગનો અર્થ મનને સ્ત્રી પ્રત્યેના કામ સંકલ્પથી રોકવાનું છે, મુક્ત કરવાનું છે. કારણ કે કામવાસનાનું મૂળ મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ સંકલ્પ જ છે. માટે કહ્યું છે કે—

કામ ! જાનામિ તે મૂલં, સંકલ્પાત્ કિલ જાયસે ।

સંકલ્પ ન કરિષ્યામિ, તતો મે ન ભવિષ્યસિ ॥ — (આચા. શીલા. ટીકા. પે. ૧૯૮.)

કામ ! હું તારા મૂળને જાણું છું કે તું સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે. હું સંકલ્પ જ કરીશ નહિ તો પછી તું મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકીશ નહિ.

સ્ત્રીસંપર્ક વર્જન :-

૭ **સે ણો કાહિએ, ણો પાસણિએ, ણો સંપસારએ, ણો મામએ, ણો કયકિરિએ, વઙ્ગુત્તે અજ્ઙાપ્પસંવુડે પરિવજ્જએ સયા પાવં । એયં મોણં સમણુવાસેજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।**

॥ ચઉત્થો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- ણો કાહિએ = સ્ત્રીકથા કરે નહીં, ણો પાસણિએ = અંગોપાંગ નીરખે નહીં, ણો

સંપસારણ = કામુક ભાવોને પરસ્પર ન પ્રસારે, જો મામણ = મમત્વ કરે નહિ, જો કચકિરિણ = તેની વૈયાવચ્ચ કરે નહિ, વઙ્ગુત્તે = વચન ગુપ્ત રહે, અજ્ઞાપ્પસંવુદ્ધે = મનને સંવૃત કરે, પરિવજ્જણ = છોડે, ઇયં મોણં = આ મુનિવ્રતનું, સમણુવાસેજ્જાસિ = સમ્યક્ પાલન કરે.

ભાવાર્થ :- બ્રહ્મચારી સાધક બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે કામકથા કરે નહિ, સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ નીરખે નહિ, કામભાવના યુક્ત-સંકેત કરે નહિ, તેના પર મમત્વ ભાવ રાખે નહિ, પરસ્પરની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા કરે નહીં અથવા શરીરની શોભા શુશ્રુષા કરે નહિ, વાણીનો સંયમ રાખે અર્થાત્ વાણીથી કામોત્તેજક આલાપ સંલાપ કરે નહીં, મનને પણ કામવાસનાથી બચાવે અને કુશીલ સેવનરૂપ પાપનો સદા ત્યાગ કરે.

આ પ્રમાણે મુનિભાવને જીવનમાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિર કરે અર્થાત્ સંયમ તેમજ બ્રહ્મચર્યની સમ્યક્ આરાધનાથી જીવનને પૂર્ણ સુવાસિત કરે. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ચતુર્થ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

પૂર્વ સૂત્રમાં મોહોદયથી સંયમ સાધકના થયેલ ચલવિચલ પરિણામોની વિવેકયુક્ત ચિકિત્સાનું કથન કર્યું છે. ત્યાર પછી આ સૂત્રમાં વિવિધ પ્રકારે સ્ત્રી સંપર્ક ન કરવાની ખાસ ભલામણ કરી છે.

સે જો કાહિણ :- બ્રહ્મચારી સાધક સ્ત્રી સંબંધી કથા વિકથા કે કામકથા ન કરે. વાસનાપૂર્ણ દષ્ટિથી સ્ત્રીઓને ન જુએ, પરસ્પર આદાન પ્રદાન દ્વારા સ્ત્રી સંપર્ક વધારે નહીં, મમત્વ કે રાગભાવ રાખે નહીં, શરીરની શોભા વિભૂષા આદિ ન કરે, મૌન કરે અથવા વચનનો વિવેક જાળવે, પરિણામોને સંવૃત્ત કરે, શુભમાં જોડે, અશુભથી દૂર રહે, જ્ઞાન-વૈરાગ્યના સંસ્કારોથી પરિણામોને પવિત્ર રાખે, પાપને છોડે. આ રીતે તે સંયમભાવનું સમ્યક્ પાલન કરે અને નવ વાડ સહિત બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે.

આ ત્રણેય સૂત્રોમાં જેમ બ્રહ્મચારી સાધક માટે સ્ત્રીથી સાવધાન રહેવાનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે તેમ બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રી, સાધ્વી માટે પણ પુરુષથી સાવધાન રહેવાનો સમસ્ત ઉપદેશ પ્રતિપક્ષરૂપે સમજવો જોઈએ. આગમની રચના પુરુષપ્રધાન હોવાને કારણે શાસ્ત્રમાં પુરુષની અપેક્ષાએ કથન હોય છે, છતાં જૈન દર્શનની સાપેક્ષવાદિતાને કારણે ઉભયપક્ષ સમજવું સમીચીન છે.

॥ અધ્યયન-૫/૪ સંપૂર્ણ ॥

પાંચમું અધ્યયન : પાંચમો ઉદ્દેશક

સરોવરની ઉપમાથી મહર્ષિની મહતા :-

૧ સે બેમિ, તં જહા- અવિ હરણ પહિપુણ્ણે સમંસિ ભોમે ચિટ્ઠ્ઠિ

उवसंतरए सारक्खमाणे । से चिट्ठइ सोयमज्झगए । से पास सव्वओ गुत्ते । पास लोए महेसिणो । जे य पण्णाणमंता पबुद्धा आरंभोवरया । सम्ममेयं ति पासह । कालस्स कंखाए परिव्वयंति । त्ति बेमि ।

શાબ્દાર્થ :- અવિ = માનો કે કોઈ એક, જેવી રીતે, હરણ = તળાવ, પહિપુણ્ણે = જલથી પરિપૂર્ણ, ચિટ્ઠઇ = સ્થિત છે, સમંસિ = સમથળ, ભોમે = ભૂમિભાગ, સે ચિટ્ઠઇ = તે સ્થિત છે, સોયમજ્ઝગણ = જળ સ્રોતોના મધ્યમાં, સવ્વઓ = સર્વ તરફથી, ગુત્તે = સુરક્ષિત, મહેસિણો = મહર્ષી, જે ય = અને જે, પણ્ણાણમંતા = આગમવિદ્, પબુદ્ધા = પ્રબુદ્ધ, આરંભોવરયા = આરંભ રહિત, સમ્મમેયં તિ = તળાવ સમાન છે, પાસહ = જુઓ-જો, કાલસ્સ = સમાધિ મરણની, કંખાણ = આકાંક્ષા રાખતાં, પરિવ્વયંતિ = સંયમપાલન કરે.

ભાવાર્થ :- હું કહું છું કે જેવી રીતે સમતલ ભૂમિમાં કોઈ નિર્મળ જળથી ભરેલું, જળચર જીવોનું રક્ષણ કરતું જલાશય હોય છે તથા તે જળ આવવાના અનેક જળસ્ત્રોતોની મધ્યમાં સ્થિત હોય છે. તેવી જ રીતે હે શિષ્ય ! તું જો, મહર્ષિ આચાર્ય પણ સદ્ગુણોથી યુક્ત, ઉપશાંત અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય છે. તે શ્રુતનું અનુશીલન પરિશીલન કરે છે અને અન્ય સાધુઓને પણ શ્રુતનો બોધ કરાવે છે. તે મહર્ષિ આગમવેત્તા, તત્ત્વજ્ઞ અને આરંભ સમારંભથી નિવૃત્ત હોય છે. હે શિષ્ય ! તું એ પણ સમ્યક્ પ્રકારે જો કે પ્રબુદ્ધ સાધક આ રીતે સંયમમાં આજીવન વિચરણ કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં જલાશયના રૂપકથી મહર્ષિઓના સંયમમય જીવનને ઉપમિત કરેલ છે. વૃત્તિકારે ચાર પ્રકારના જળના સ્થાન બતાવીને આ વિષયનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે—

(૧) જેમાંથી જળ નીકળે છે અને આવે પણ છે, જેમ કે સીતા અને સીતોદા નામની નદીઓના પ્રવાહમાં રહેલા જળાશય.

(૨) જેમાંથી જળ નીકળે છે પરંતુ આવતું નથી, જેમ કે હિમવાન પર્વત પર રહેલ પદ્મદ્રહ.

(૩) જેમાંથી જળ નીકળતું નથી પણ આવે છે, જેમ કે લવણોદધિ.

(૪) જેમાંથી પાણી વહેતું પણ નથી અને આવતું પણ નથી, જેમ કે અઢીદ્વીપની બહારના સમુદ્ર.

શ્રુત (શાસ્ત્રજ્ઞાન) અને ધર્માચરણની દૃષ્ટિએ પ્રથમ ભંગમાં સ્થવિરકલ્પી આચાર્યનો સમાવેશ થાય છે. તેઓમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન બંને હોય છે, તેઓ શાસ્ત્રજ્ઞાન તેમજ આચારનો ઉપદેશ પણ આપે છે તથા પોતે પણ ગ્રહણ અને આચરણ કરે છે. બીજા ભંગમાં તીર્થકરનો સમાવેશ થાય છે. જે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો ઉપદેશ તો આપે છે પરંતુ લેવાની તેઓને આવશ્યકતા રહેતી નથી. ત્રીજા ભંગમાં 'અહાલદિક' વિશિષ્ટ સાધના કરનાર સાધુનો સમાવેશ થાય છે, જે આપતા

નથી પણ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આદિ લે છે. **ચોથા ભંગમાં** પ્રત્યેકબુદ્ધનો સમાવેશ થાય છે, જે જ્ઞાન દેતા પણ નથી અને લેતા પણ નથી.

આ ઉપમા વર્ણનમાં **મહેસિણં** શબ્દમાં સમસ્ત શ્રમણોનો સમાવેશ થાય છે તેથી ઉક્ત ચાર ભંગોમાં તીર્થંકર, સ્થવિરકલ્પી આચાર્ય, અહાલ્કલિક જિનકલ્પી સાધુ અને પ્રત્યેક બુદ્ધ શ્રમણોને બતાવ્યા છે. પ્રથમ ભંગવાળા જલાશયના રૂપકથી જે સ્થવિરકલ્પી આચાર્યના મહિમાનું વર્ણન કર્યું છે, તે આચાર્ય આચાર્યોચિત્ ૩૬ ગુણો, પાંચ આચારો, આઠ સંપદાઓ તેમજ નિર્મળજ્ઞાનથી પૂર્ણ હોય છે. તે સંસ્કૃત્તાદિ દોષ રહિત, સુખ પૂર્વક વિહાર કરતાં યોગ્ય ક્ષેત્રમાં રહે છે અથવા જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયરૂપ સમતાની ભાવભૂમિમાં રહે છે. તેના કષાયો ઉપશાંત હોય છે. તેઓની મોહરૂપી કર્મરજ ઉપશાંત હોય છે. છકાય જીવના તેમજ સંઘના તેઓ સંરક્ષક હોય છે. બીજાને સદુપદેશ આપીને નરકાદિ દુર્ગતિઓથી બચાવે છે, શ્રુતજ્ઞાનરૂપી સ્રોતની મધ્યમાં રહે છે, શાસ્ત્રજ્ઞાન આપે છે અને પોતે પણ લે છે.

મહેસિણો આ શબ્દના 'મહર્ષિ' તથા 'મહેષી' બે રૂપ થાય છે. (૧) ઋષિઓમાં મહાન સાધકને મહર્ષિ કહેવાય છે. (૨) મહાન એવા મોક્ષની ઈચ્છા કરનારા મહેષી કહેવાય છે. વ્યાખ્યામાં પણ કહ્યું છે કે— **મહાન્તં ણિતું શીલં યેષાં તે મહેસિણો** ।— (દશવે. ચૂર્ણિ, ટીકા.) તેથી અહીં સૂત્રોક્ત ઉપમામાં સૂચિત ગુણોના ધારક સમસ્ત શ્રમણ આ મહર્ષિ શબ્દમાં સમાવિષ્ટ છે.

પણ્ણાણમંતા પબુદ્ધા :- અહીં ચૂર્ણિકારે સામાન્યતયા **પણ્ણાણમંતા** નો અર્થ પ્રજ્ઞાવાન અને **પબુદ્ધા** નો અર્થ 'બોધ પામેલાં' કર્યો છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં પારંગત વિદ્વાનને પણ પ્રબુદ્ધ કહે છે.

સમ્મમેયં તિ પાસહ :- આ વાક્યના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) તે મહર્ષિઓને તમે સમ્યક્ પ્રકારે જુઓ, તેઓના ઉત્તમ જીવનને જુઓ, પરિપ્રેક્ષણ કરો કે તે આ સમસ્ત ઉત્તમ ગુણોને કેળવતાં જીવનભર સંયમમાં સ્થિર રહી વિચરણ કરે છે (૨) આ શબ્દનો પ્રયોગ ચિંતનની સ્વતંત્રતાનો સૂચક છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે હે સાધક તો સ્વયં તારી મધ્યસ્થ તેમજ કુશાગ્રબુદ્ધિથી નિષ્પક્ષ, સમ્યક્ ચિંતનથી જો અને સમ્યક્ પ્રકારે સમજ.

આ રીતે ઉત્તમ કોટિના સાધકોની સાધનાને આદર્શ બનાવીને સાધક સ્વયંની સાધનાને દૃઢતમ બનાવવા નિરંતર પુરુષાર્થશીલ રહે, તેવો સૂત્રકારનો આશય જણાય છે.

સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ, ગૂંચવણની વિશુદ્ધિ :-

૨ **વિતિગિચ્છાસમાવણ્ણેણ અપ્પાણેણં ણો લહહ સમાહિં । સિયા વેગે અણુગચ્છંતિ, અસિયા વેગે અણુગચ્છંતિ । અણુગચ્છમાણેહિં અણુગચ્છમાણે કહં ણ ણિવ્વિજ્જે ? તમેવ સચ્ચં ણીસંકં જં જિણેહિં પવેઙ્ગં ।**

શબ્દાર્થ :- વિતિગિચ્છસમાવણ્ણેણં અપ્પાણેણં = સંશય યુક્ત આત્મા, ણો લહહ = પ્રાપ્ત

કરતા નથી, **સમાહિં** = સમાધિને, **સિયા** = કદાચિત્, **વેગે** = કોઈ એક, કેટલાક, **અણુગચ્છંતિ** = આચાર્યાદિનું અનુગમન કરે છે, સંયમાનુકૂળ આચરણ કરે છે, **અસિયા વેગે અણુગચ્છંતિ** = કદાચિત્ કોઈ સંયમાનુકૂળ આચરણ કરતા નથી, આચાર્યાદિનું અનુગમન કરતા નથી, ઉપદેશ જે અનુસરે છે, **અણુગચ્છમાણેહિં** = ઉપદેશને અનુસારનારાઓથી, **અણુગચ્છમાણે** = ઉપદેશને નહીં અનુસરનારા, **કહં** = કેમ, **જ ણિવ્વિજ્જે** = નિર્વેદ પામતા નથી ? સમજી શકતા નથી, **તમેવ** = તે જ, **સચ્ચં** = સત્ય છે, **ણીસંકં** = નિશંક છે, **જં જિણેહિં** = જે જિનેશ્વર ભગવંતોએ, **પવેઙ્ગયં** = કહેલ છે.

ભાવાર્થ :- ફળ મળશે કે નહિ, એવી શંકા રાખનાર આત્માને સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કોઈ એક સાધક જિનાજ્ઞાનું પાલન કરે છે અને કોઈ એક સાધક—મુનિ જિનાજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન કરતા નથી, તો તે જિનાજ્ઞા પાલક સાધુઓ પાસેથી જિનાજ્ઞા નહિ પાલક સાધુ કેમ સમજી લેતા નથી ? ભગવાનનો માર્ગ કે શાસ્ત્ર શું અલગ અલગ છે ? તેનું સમાધાન કરતા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે તીર્થંકરો દ્વારા જે પ્રરૂપિત છે તે સત્ય છે. તેમાં શંકાને કોઈ અવકાશ નથી અર્થાત્ તીર્થંકરનો ઉપદેશ કે આગમનો આદેશ તો સર્વને માટે સરખો હોય છે, પરંતુ દરેકના ચારિત્ર મોહનીયકર્મનો ઉદય અને ક્ષયોપશમ વિચિત્ર હોય છે તેથી તે છદ્મસ્થ સાધક એક બીજાથી સમજી શકતા નથી.

વિવેચન :-

વિતિગિચ્છાસમાવણેણં અપ્પાણેણં :- જે તત્ત્વનો અર્થ સરળ હોય છે તે સુખાધિગમ કહેવાય છે, જેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે તે દુરધિગમ કહેવાય છે તથા જે જાણી શકાતું નથી તે અનધિગમ તત્ત્વ છે. સામાન્ય રીતે દુરધિગમ અર્થમાં વિચિકિત્સા—શંકા થાય છે. અહીં સૂત્રમાં વિચિકિત્સા શબ્દથી કહ્યું છે કે જેનું મન ડામાડોળ કે મલિન રહે છે, તે આચાર્યાદિ દ્વારા સમજાવવા છતાં રત્નત્રયાદિના વિષયમાં સમાધાન પામી શકતા નથી.

સંદેહશીલ પ્રકૃતિવાળી વ્યક્તિ ધર્મ આરાધનામાં શાંતિ સમાધિ પામી શકતી નથી. તે સાધક જીવાદિ તત્ત્વોમાં, અન્ય સૂક્ષ્મતમ સિદ્ધાંતોમાં, આચાર સંબંધી આદેશોમાં કે બીજી કોઈ પણ બાબતમાં શંકાઓમાં ફસાતો જાય છે. તે સમાધાનની જિજ્ઞાસાબુદ્ધિ રાખતો નથી. તેને મિથ્યાત્વ મોહના ઉદયની પ્રબળતા રહે છે. જેથી તે શંકાઓમાં ધર્મભાવનાનો નાશ કરી, ધર્મ સમાધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

સમાહિં :- સમાધિના ચાર અર્થ થાય છે— (૧) મનનું સમાધાન, (૨) શંકાનું નિરાકરણ, (૩) ચિત્તની એકાગ્રતા અને (૪) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ સમ્યગ્ભાવ કે તેની સમ્યગ્ સફળતા, આ ભાવ સમાધિ કહેવાય છે. વૃત્તિકારે સમાધિનો અર્થ કર્યો છે કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રથી યુક્ત ચિત્તની સ્વસ્થતા.

વિભિન્ન સૂત્રોમાં સમાધિના નિમ્ન અર્થ પણ સ્વીકારેલ છે— (૧) સમ્યગ્ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થવું. (સમ.૨૦) (૨) રાગ દ્વેષના ત્યાગરૂપ ધર્મધ્યાન—(સૂ. ૧/૨/૨). (૩) સારુ સ્વાસ્થ્ય. —(આવ.મલ.૨) (૪) મનની પ્રસન્નતા—સ્વસ્થતા. —(સમ.૩૨). (૫) નીરોગીપણું. —(વ્યવ. ઉ.૧). (૬) યોગ —(ઉત્ત.અ.૨.). (૭) સમ્યગ્દર્શન, મોક્ષાદિ વિધિ. —(સૂ. ૧/૧૩). (૮) પ્રશસ્તભાવના —(સ્થા.૨/૩).

(૯) દશવૈકાલિક સૂત્રના ૯મા અધ્યયનમાં વિનયસમાધિ, શ્રુતસમાધિ, તપસમાધિ, આચારસમાધિનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

અણુગચ્છમાણેહિં અણુગચ્છમાણે કહં ણ ણિવ્વિજ્જે :- આજ્ઞાનુસાર ચાલનારા બીજા આજ્ઞાનુસાર નહિ ચાલનારને કેમ સમજાવી શકતા નથી ? આજ્ઞાનુસાર નહિ ચાલનારા આજ્ઞાનુસાર ચાલનારાઓ દ્વારા આચરિત સાચા માર્ગને કેમ સમજી શકતા નથી ? આ બંને પ્રકારના સાધુ અરસપરસ શાસ્ત્રને સમજી, સમજાવીને કેમ એક થઈ જતાં નથી, આ કેવું ધર્મશાસ્ત્ર કે ધર્મ શાસન ? જે એક બીજાને એકતાથી રહેવાનું પણ શીખવી શકે નહીં. શુદ્ધાચારી શિથિલાચારીને શિથિલાચારથી છોડાવી શકતા નથી અથવા તો શિથિલાચારી શુદ્ધાચારીને જોઈને, સમજીને પોતાના શિથિલાચારને છોડી શકતા નથી ? તેનાથી નિવૃત્ત થઈ શકતા નથી ? આવી શંકા, કુશંકાઓનું નિમ્નોક્ત રીતે સમાધાન કરવું જોઈએ—

તમેવ સચ્ચં ણીસંકં જં જિણેહિં પવેઙ્ગયં :- જિનેશ્વર ભગવંતોએ જે માર્ગ બતાવ્યો છે, જે તત્ત્વ અને આચાર કહ્યા છે, તે સત્ય છે, નિઃશંક છે; તેમાં જરાપણ સંદેહ કરવો યોગ્ય નથી કારણ કે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી વીતરાગ પ્રભુના વચન પૂર્ણ શ્રદ્ધેય છે. વ્યક્તિગત જીવોના ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયના કારણે તેઓના આચાર પાલનમાં ભિન્નતા દેખાય છે, દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમની ભિન્નતાના કારણે તેઓની શ્રદ્ધા પ્રરૂપણામાં પણ ભિન્નતા થઈ શકે છે અને જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમની તરતમતાના કારણે સમજણ અને સમજાવવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થાય છે. છદ્મસ્થોમાં આવો ફેરફાર થવો તે કોઈ આશ્ચર્યકારી બીના નથી પરંતુ તેથી વીતરાગ માર્ગમાં શંકા કરવાની આવશ્યકતા નથી. માટે પ્રસ્તુત સૂત્ર વાક્ય ' આપણી શ્રદ્ધાને દૃઢ રાખીને સર્વ શંકાઓથી મુક્ત કરે છે. જિનવાણી, જિનાજ્ઞા પ્રત્યે અતૂટ, અગાઢ શ્રદ્ધા હૃદયમાં રાખવી જોઈએ. કદાચ કોઈ શંકા થઈ જાય અથવા તો વસ્તુ તત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન સમજાય તો વિચારવું જોઈએ કે—

વીતરાગા હિ સર્વજ્ઞા મિથ્યા ન બ્રુવતે ક્વચિત્ ।

યસ્માત્તસ્માદ્ વચસ્તેષાં તથ્યં ભૂતાર્થદર્શનમ્ ॥

મિથ્યા—વિપરીત ખોટું બોલવાના મુખ્ય બે કારણ છે. (૧) કષાય અને (૨) અજ્ઞાન. આ બંને કારણોથી રહિત વીતરાગ સર્વજ્ઞ ક્યારેય પણ મિથ્યા બોલતા નથી. માટે તેઓનું વચન, સત્ય, તથ્ય છે અને વસ્તુ સ્વરૂપનું યથાર્થ દર્શક છે.

ભગવતીસૂત્રમાં કાંક્ષા મોહનીય કર્મના નિવારણાર્થે પણ આ જ સૂત્ર વાક્યથી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવાનો નિર્દેશ કરેલ છે.

પ્રપ્રજિતના પરિવર્તિત પરિણામો ચૌભંગી :-

૩ સઙ્ઘિસ્સ ણં સમણુણસ્સ સંપવ્વયમાણસ્સ સમિયં તિ મણ્ણમાણસ્સ
 ઇગયા સમિયા હોઙ્, સમિયં તિ મણ્ણમાણસ્સ ઇગયા અસમિયા હોઙ્,

असमियं ति मण्णमाणस्स एगया समिया होइ, असमियं ति मण्णमाणस्स एगया असमिया होइ ।

शब्दार्थ :- सङ्घिस्स = धर्मश्रद्धाणु, समणुण्णस्स = रुचिसंपन्न, वैराग्यથી જેનો આત્મા ભાવિત હોય, સંપવ્વયમાણસ્સ = પ્રવ્રજયા અંગીકાર કરતાં, સમિયં તિ = જિનવાણી સત્ય છે એમ, મણ્ણમાણસ્સ = માનનાર પુરુષ, માનતા છતાં, એગયા = એકદા, ક્યારેક, પછી પણ, સમિયા હોઈ = સમ્યક્ જ રહે છે, સમિયં તિ = તીર્થકરોક્ત પદાર્થને સત્ય છે એમ, અસમિયા હોઈ = અસમ્યક્ માનનાર થઈ જાય છે, અસમિયં તિ = અસમ્યક્ છે એમ.

ભાવાર્થ :- શ્રદ્ધાવાન અને રુચિસંપન્ન તેમજ પ્રવ્રજયાને સમ્યક્ પ્રકારે સ્વીકાર કરનાર કોઈ મુનિ જિનોક્ત તત્ત્વને કે આચારને પહેલાં સમ્યક્ માને છે અને પછી પણ સમ્યક્ જ રહે છે. કોઈ મુનિ પહેલાં સમ્યક્ માને છે પરંતુ પછી તેનો વ્યવહાર અસમ્યક્ થઈ જાય છે. કોઈ મુનિ પહેલાં (અલ્પજ્ઞાનના કારણે) અસમ્યક્ માને છે પરંતુ પાછળથી શંકાનુ સમાધાન થઈ જવાને કારણે તેનો વ્યવહાર સમ્યક્ થઈ જાય છે. કોઈ સાધક પહેલાં તત્ત્વ કે આચારને અસમ્યક્ માને છે અને પછી પણ કુતર્ક બુદ્ધિના કારણે અસમ્યક્ જ માને છે.

વિવેચન :-

સઙ્ઘિસ્સ ણં સમણુણ્ણસ્સ :- સંયમ સ્વીકારનાર શ્રદ્ધાણુ અને રુચિ સંપન્ન સાધકની વિચારધારા સંયમાચાર પ્રત્યે દર્શનમોહ કે ચારિત્રમોહના ઉદય અને ક્ષયોપશમના પ્રભાવે પરિવર્તિત થઈ શકે છે અથવા તેમજ રહી શકે છે. તે સર્વ સ્થિતિની પ્રરૂપણા આ સૂત્રમાં ચાર વિકલ્પોથી કરી છે, તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે— શ્રદ્ધાવાન અને રુચિસંપન્ન આત્માઓ દીક્ષિત થયા પછી (૧) સંયમની સર્વ પરિસ્થિતિઓ અથવા વિધિ વિધાનોને પ્રારંભથી અંત સુધી સમ્યક્ જ માને છે, સમ્યગ્ રૂપે પરિણમાવે છે. (૨) કોઈ પ્રારંભમાં સંયમ વિધિઓ અને પરીષદ, ઉપસર્ગોને સહન કરી શકવાથી સંયમને ઉચિત સમજે છે પરંતુ પછી સહન ન થવાથી ગભરાઈ જાય છે, તે જિનાજ્ઞાને અસમ્યગ્ સમજે છે. (૩) કોઈ સાધક પ્રારંભમાં સંસ્કાર, ક્ષમતાની ન્યૂનતાના કારણે જિનોક્ત આચારોને અસમ્યક્ માને છે પરંતુ પાછળથી ક્ષમતા અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી સમસ્ત આચાર, નિયમો, પરીષદો આદિને સમ્યક્ સમજે છે અને સમ્યક્ રૂપે જ પરિણમાવે છે. (૪) કોઈ અલ્પસત્ત્વ સાધક પ્રારંભથી અંત સુધી સંયમ—નિયમોની કઠોરતાથી દુઃખી થાય છે, તેને કષ્ટદાયક સમજે છે. સાધક પોતાની વિચારધારાને જ્ઞાન દ્વારા પરિમાર્જિત કરે.

સંપ્રેક્ષણનો દિશાવબોધ :-

૪ સમિયં તિ મણ્ણમાણસ્સ સમિયા વા અસમિયા વા સમિયા હોઈ ઉવેહાએ, અસમિયં તિ મણ્ણમાણસ્સ સમિયા વા અસમિયા વા અસમિયા હોઈ ઉવેહાએ । ઉવેહમાણો અણુવેહમાણં— બૂયા—ઉવેહાહિ સમિયાએ,

इच्चेवं तत्थ संधी झोसिओ भवइ ।

शब्दार्थ :- समियं ति = सम्यक्, मण्णमाणस्स = मानता, परिणामन करनारने, समिया वा = पदार्थ ભલે સમ્યક્ હોય, असमिया वा = पदार्थ ભલે असम्यक् હોય, समिया होइ = सम्यक् રૂપે જ થઈ જાય છે, उवेहाए = विचारणाथी, असमियं ति मण्णमाणस्स = असम्यक् परिणामन करनार ने, असमिया होइ = असम्यक् રૂપે જ થાય છે, उवेहमाणो = सत् અને असत्નો વિચાર કરનાર, अणुवेहमाणं = सत् અને असत्નો વિचार न करनारने, बूया = કહે, उवेहाहि = विचार करो, समियाए = सम्यक् પ્રકારે, इच्चेवं = આ પ્રકારે સમ્યક્ વિચારણાથી, तत्थ = તેમાં, संधी = કર્મ પરંપરા, झोसिओ = નષ્ટ, भवइ = થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :- વાસ્તવમાં જે સાધક સમ્યક્ ચિંતન કરે છે તેને સમ્યક્ કે અસમ્યક્ સર્વ તત્ત્વો પોતાના સમ્યક્ પર્યાલોચનના કારણે સમ્યક્ રૂપે જ પરિણત થઈ જાય છે. તેનાથી વિપરીત જે સાધક કોઈ વસ્તુનું અસમ્યક્ ચિંતન કરે તો તેને સમ્યક્ કે અસમ્યક્ સર્વ તત્ત્વો પોતાના અસમ્યક્ પર્યાલોચનના કારણે અસમ્યક્ રૂપે જ પરિણત થાય છે.

(માટે) સમ્યક્ અનુપ્રેક્ષણ કરનાર, અનુપ્રેક્ષણ નહિ કરનાર ને કહે કે— સમ્યક્ભાવે અનુપ્રેક્ષણ (પર્યાલોચન) કરો. આ પ્રમાણે સમ્યક્ અનુપ્રેક્ષા કરવાથી અને સંયમમાં સ્થિત રહેવાથી કર્મોની પરંપરાનો ક્ષય થાય છે.

विवेचन :-

समियं ति मण्णमाणस्स :- અનુપ્રેક્ષણનું પરિણામ એ છે કે પોતાના ચિંતનને જ્ઞાનના માધ્યમથી સમ્યક્ રાખવામાં આવે તો પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં તે સાધક સ્વયં આંનદમાં રહી શકે છે, તેમજ સંયમ પ્રત્યે તથા જિનાજ્ઞા પ્રત્યેના શ્રદ્ધાના ભાવને ટકાવી શકે છે. જ્યારે અસમ્યક્ ચિંતન કરનાર પોતાના જ વિચારથી દરેક પરિસ્થિતિમાં દુઃખી થવાથી તે સર્વ પ્રસંગોને અસમ્યક્ રૂપમાં પરિણમાવે છે.

उवेहमाणो अणुवेहमाणं बूया :- સમ્યક્ વિચારણાના અભ્યાસી સાધક બીજાને પણ સમ્યક્ વિચારણા કરવાનું શીખવે, સમજાવે, પ્રેરણા કરે કે વિચારોના સમ્યક્ પરિવર્તનથી મુશ્કેલીઓ ઉકેલી શકાય છે, અશ્રદ્ધાને શ્રદ્ધાભાવમાં બદલી શકાય છે, અશુભ કર્મોની સંધિ—ગાંઠને તોડી શકાય છે.

ઉત્થિત અને સ્થિતની ગતિ :-

५ से उट्ठियस्स ठियस्स गइं समणुपासह । कएत्थ वि बालभावे अप्पाणं णो उवदंसेज्जा ।

शब्दार्थ :- से उट्ठियस्स = તે સંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરનારની, ठियस्स = સંયમમાં સ્થિતની, गइं = ગતિને, समणुपासह = જુઓ, एत्थ वि = આ જિનશાસનમાં આવીને પણ, बालभावे = બાલભાવરૂપ

અસંયમમાં, અપ્પાણં = આત્માને, જો ઉવદંસેજ્જા = ક્યારે ય જોડે નહીં.

ભાવાર્થ :- આવી જ રીતે તમે સંયમમાં સમ્યક્ પ્રગતિ કરનાર સાધકોની આરાધકગતિ તથા સંયમમાં પ્રગતિ ન કરનાર સાધકોની વિરાધક ગતિને પણ જુઓ. આ રીતે ચિંતન કરીને આ જિનશાસનને પ્રાપ્ત કરતાં તમે બાળભાવમાં પોતાના આત્માને ક્યારે ય જોડો નહિ.

વિવેચન :-

ઉદ્વિયસ્સ ઠિયસ્સ ગઈ :- સંયમાચારમાં પ્રગતિશીલ અણગાર 'ઉત્થિત' કહેવાય છે અને પ્રગતિ (progress) ન કરનાર, ત્યાંને ત્યાં જ રોકાઈ જનાર સાધકને સ્થિત કહેવાય છે. ગઈ- ગતિના અહીં બે અર્થ થાય છે. (૧) આ બંને પ્રકારના ઉત્થિત અને સ્થિત સાધકોની દશાને તમે જુઓ. પ્રગતિશીલ સાધકને પ્રજ્ઞા, કીર્તિ, યશ, જ્ઞાન, પદ અને ધૈર્યતા વગેરે ઉચ્ચ દશાઓની ઉપલબ્ધિ થાય છે જ્યારે અવરુદ્ધ સાધકને આ ઉપલબ્ધિઓ થતી નથી. (૨) સંયમમાં પ્રગતિ કરનારની આરાધક ગતિ હોય છે અને સંયમમાં અટકી જનારની આરાધકગતિ હોતી નથી. આ બંને સાધકોની ગતિનો વિચાર કરીને સંયમભાવોમાં પ્રગતિ કરતા રહેવું જોઈએ.

एत्थ वि बालभावे :- આ રીતે સમજીને અને જિનશાસનમાં આવીને બાલભાવ-અજ્ઞાન દશામાં, જિનવચનોની અશ્રદ્ધામાં પોતાના આત્માને ક્યારે ય જોડવો જોઈએ નહિ.

આત્મોપમ્યથી અહિંસાની પુષ્ટિ :-

६ તુમં સિ ણામ સચ્ચેવ જં હંતવ્વં તિ મણ્ણસિ । તુમં સિ ણામ સચ્ચેવ જં અજ્જાવેયવ્વં તિ મણ્ણસિ । તુમં સિ ણામ સચ્ચેવ જં પરિયાવેયવ્વં તિ મણ્ણસિ । તુમં સિ ણામ સચ્ચેવ જં પરિઘેયવ્વં તિ મણ્ણસિ । તુમં સિ ણામ સચ્ચેવ જં ઉદ્ધવેયવ્વં તિ મણ્ણસિ ।

શબ્દાર્થ :- તુમં સિ ણામ સચ્ચેવ = તું તે પોતે જ છે, જં હંતવ્વં = જેને તું હણવા યોગ્ય, મણ્ણસિ = માને છે, તુમં સિ ણામ સચ્ચેવ = તમે જ, તે, જં અજ્જાવેયવ્વં તિ મણ્ણસિ = જેને આજ્ઞાધીન કરવા યોગ્ય માને છે, જં પરિયાવેયવ્વં તિ મણ્ણસિ = જેને પરિતાપ આપવા યોગ્ય માને છે, પરિઘેયવ્વં તિ મણ્ણસિ = જેને તું પરિગ્રહરૂપે રાખવા યોગ્ય માને છે, પકડવા યોગ્ય માને છે, જં ઉદ્ધવેયવ્વં તિ મણ્ણસિ = જેને ઉપદ્રવિત કરવા યોગ્ય તું માને છે.

ભાવાર્થ :- (હિંસાના પરિણામોથી અટકવા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે-) જેને તું હણવા યોગ્ય માને છે તે તું પોતે જ છે. જેને તું આજ્ઞામાં રાખવા યોગ્ય માને છે, તે તું પોતે જ છે. જેને તું દુઃખી કરવા ઈચ્છે છે, તે તું પોતે જ છે. જેને તું દાસ બનાવવા માટે પકડવા ઈચ્છે છે, તે તું પોતે જ છે. જેને તું મારવા યોગ્ય માને છે,

તે તું પોતે જ છે.

વિવેચન :-

તુમં સિ ણામ સચ્ચેવ :- આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ભગવાન મહાવીરનો આત્મોપમ્યવાદ—આયતુલેપયાસુનું નિરૂપણ કરીને સર્વપ્રકારની હિંસાથી વિરક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. બે ભિન્ન આત્માઓના સુખ કે દુઃખની અનુભૂતિ(સંવેદન)ની સમતા સિદ્ધ કરવી, એ જ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. તેનો સાર એ છે કે બીજા દ્વારા કોઈપણ રૂપમાં તારી હિંસા કરવામાં આવે ત્યારે તને જે અનુભૂતિ થાય છે તેવી જ અનુભૂતિ અન્ય પ્રાણીઓને પણ થાય છે માટે કોઈને મારવાનો કે કષ્ટ આપવાનો અથવા અહિત કરવાનો સંકલ્પ જાગે તો વિચારવું જોઈએ કે તેની જગ્યાએ હું હોઉં તો મને કેવો અનુભવ થાય ? તાત્પર્ય એ છે કે જેને તમો દંડ આદિથી મારવાની ઈચ્છા કરો છો તેની જગ્યાએ તમો હો તો તમને શું થાય ? એ જ રીતે કોઈના પર જબરજસ્તીથી અનુશાસન કરવામાં, પોતાને આદીન કરવામાં, દુઃખ દેવામાં કે પ્રાણ રહિત કરવામાં આવે, ત્યારે તેની જગ્યાએ પોતાની જાતને સમજો અર્થાત્ આ ક્રિયાથી મને જે દુઃખ થાય તેવું જ દુઃખ બીજા પ્રાણીઓને પણ થાય છે. આ સૂત્રનો બીજો રીતે એ ભાવ પણ સમજી શકાય કે તું કોઈ બીજા જીવની હિંસા કરવા ઈચ્છે છે પરંતુ વાસ્તવમાં આ તેની હિંસા નથી પરંતુ તારી શુભવૃત્તિઓની હિંસા છે. તેથી તારી આ હિંસા—વૃત્તિ એક પ્રકારની આત્મહિંસા જ છે.

પ્રતિબુદ્ધજીવી આત્માની અહિંસા :-

**૭ અંજૂ ચેયં પડિબુદ્ધજીવી । તમ્હા ણ હંતા, ણ વિઘાય઼ ।
અણસંવેયણમપ્પાણેણં, જં હંતવ્વં ણાભિપત્થ઼ ।**

શબ્દાર્થ :- અંજૂ = સરળ સ્વભાવી, ચેયં = અને આ, પડિબુદ્ધજીવી = જાગૃતિપૂર્વક સંયમ પાલન કરનાર હોય, તમ્હા = તેથી, ણ હંતા = કોઈ પ્રાણીને હણે નહિ, ણ વિ ઘાય઼ = બીજા પાસે પ્રાણીઓનો ઘાત કરાવે નહિ, અપ્પાણેણં = આત્માને જ, અણસંવેયણં = હિંસાના ફળ—વિપાક ભોગવવા પડે, જં હંતવ્વં = માટે હણવાની, ણાભિપત્થ઼ = ઈચ્છા કરે નહિ.

ભાવાર્થ :- જ્ઞાની પુરુષ ઋજુ—સરળ હોય છે, તે સંયમી જીવન જીવનાર હોય છે તેથી તે સાધક કોઈ જીવની હિંસા કરે નહિ અને બીજા પાસે હિંસા કરાવે નહિ, હનન કરનારની અનુમોદના પણ કરે નહિ. કરેલાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે, માટે કોઈ પણ જીવને મારવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ નહિ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પણ 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ' ભાવનાને જ પુષ્ટ કરી છે. ઋજુ અને પ્રતિબુદ્ધજીવી જ્ઞાની સાધક હિંસાથી દૂર રહે. તે કોઈ પણ પ્રકારના ભય, પ્રલોભન કે છલકપટથી પણ હિંસાનો આચરણ કદાપિ કરે નહીં. તેઓનો આત્મબોધ બે પ્રકારનો હોય છે. (૧) બીજા જીવોનો આત્મા મારા આત્માની

સમાન જ છે અને મારી જેમજ તેઓને પણ દુઃખ થાય છે. (૨) બીજાને દુઃખ આપીને જે કર્મબંધન કરે છે તેનું ફળ તેને પોતાને જ ભોગવવું પડે છે માટે કોઈને પણ મારવાનું કે દુઃખ દેવાનું પરિણામ ખરેખર પોતાને જ દુઃખી થવાનું છે. આવા સત્ય આત્મબોધની સાથે તે જ્ઞાની આત્મા હિંસાનો પણ ત્યાગ કરે છે.

આત્મવિજ્ઞાતાની સંયમપર્યાય :-

૮ જે આયા સે વિણ્ણાયા, જે વિણ્ણાયા સે આયા । જેણ વિયાણઈ સે આયા । તં પડુચ્ચ પડિસંખાણ । એસ આયાવાઈ સમિયાણ પરિયાણ વિયાહિણ । તિ બેમિ ।
॥ પંચમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- જે આયા = જે આત્મા, સે વિણ્ણાયા = તે વિજ્ઞાતા છે, જેણ વિયાણઈ = જેનાથી પદાર્થોને જાણી શકાય છે, તં પડુચ્ચ = આત્મસંબંધી તે જ્ઞાન પરિણમનથી, પડિસંખાણ = વિચારણા કરવી જોઈએ, એસ = તે આત્મ વિચારણા કરનાર, આત્માને માનનાર, આયાવાઈ = આત્મવાદી છે, સમિયાણ = સમ્યક્, પરિયાણ = સંયમ, પર્યાયવાન, વિયાહિણ = કહેવાય છે, કહેલ છે.

ભાવાર્થ :- જે આત્મા છે તે જ વિજ્ઞાતા છે અને જે વિજ્ઞાતા છે તે જ આત્મા છે. જે જ્ઞાનવડે વિજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જાણી શકાય છે, તે જ્ઞાન જ આત્માનો ગુણ છે અને એ જ્ઞાનથી જ સ્વ અને પરની પ્રતીતિ-ઓળખાણ થાય છે. આ રીતે જ્ઞાન અને આત્માના પારસ્પરિક સંબંધને જેઓ યથાર્થપણે જાણે છે તે જ સાચા આત્મવાદી છે અને તેવા સાધકોનું જ સંયમાનુષ્ઠાન યથાર્થ છે એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પાંચમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

જે આયા સે વિણ્ણાયા :- આત્માના સત્ય સ્વરૂપને સમજી સમસ્ત જીવોની સમ્યક્ શ્રદ્ધા કરનાર જ અહિંસાનું પાલન કરી શકે છે. તેથી પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલ અહિંસાના સંદેશને પુષ્ટ કરવા, આ સૂત્રમાં આત્મ બોધ કરાવ્યો છે કે જે આત્મા છે તે જ વિજ્ઞાન-વિશેષ ચિંતન કરે છે. જે વિચાર કરે છે તે શરીર નહિ પણ આત્મા છે. જેના માધ્યમે જગતના સર્વ ભાવોને જાણી શકાય છે તે આત્મા જ છે. તેને જ જીવ અને ચૈતન્ય કહેવાય છે. નિર્જીવ, પુદ્ગલોમાં આ ભાવ હોતો નથી. આ રીતે આત્માના અસ્તિત્વને સમજીને પ્રત્યેક આત્માઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ પ્રકારના આત્મવાદી પોતાને અને અન્ય સર્વ આત્માઓના સ્વરૂપને જાણનાર, માનનાર હોય છે. તેઓ કોઈ જીવને દુઃખ ન થાય તે રીતે સંયમમાં રમણ કરે છે.

બીજી એ વાત કે જે આત્મા છે તે વિજ્ઞાતા છે. જે વિજ્ઞાતા છે તે આત્મા છે. આ સૂત્રમાં દ્રવ્ય અને

ગુણની અપેક્ષાએ આત્માનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. ચેતન જ્ઞાતા દ્રવ્ય છે, ચૈતન્ય—જ્ઞાન તેનો ગુણ છે. જ્ઞાનથી જ્ઞાનીની અભિન્નતા છે. જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે તેથી ભિન્નતા પણ છે. દ્રવ્ય અને ગુણ સર્વથા ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્નપણ નથી. ગુણ દ્રવ્યમાં જ રહે છે અને દ્રવ્યનો જ અંશ છે, આ કારણે બંને અભિન્ન પણ છે અને આધાર, આધેયની દૃષ્ટિથી બંને ભિન્ન પણ છે. બંનેની અભિન્નતા અને ભિન્નતાનું સૂચન ભગવતી સૂત્રમાં મળે છે.—**જીવે જં મંતે ! જીવે, જીવે જીવે ? ગોયમા, જીવે તાવ નિયમા જીવે, જીવે વિ નિયમા જીવે । ભંતે ! જીવ ચૈતન્ય છે ? કે ચૈતન્ય જીવ છે. ગૌતમ ! જીવ નિયમથી ચૈતન્ય છે, ચૈતન્ય પણ નિયમથી જીવ છે.**

જ્ઞાની અને જ્ઞાન બંને આત્મા છે. જ્ઞાન જ્ઞાનીનો પ્રકાશ છે, વિકાસ છે. આ રીતે જ્ઞાનની ક્રિયા (ઉપયોગ), ઘટ—પટાદિ વિભિન્ન પદાર્થો જાણવામાં થાય છે, તેથી જ્ઞાનથી કે જ્ઞાનની ક્રિયાથી જ્ઞેય કે જ્ઞાની આત્માને જાણવામાં આવે છે. સાર એ છે કે જે જ્ઞાતા છે, તે તું જ છે, જે તું છે તે જ્ઞાતા છે. તારું જ્ઞાન તારાથી ભિન્ન નથી. આ પ્રકારે અહીં જ્ઞાન અને આત્માને અભેદ નયથી સૂચિત કર્યો છે.

॥ અધ્યયન-પ/પ સંપૂર્ણ ॥

પાંચમું અધ્યયન : છઠો ઉદ્દેશક

સંયમ સુરક્ષા :-

૧ અણાણાએ એ સોવટ્ટાણા, આણાએ એ ગિરુવટ્ટાણા । એવં તે મા હોઝ । એયં કુસલસ્સ દંસણં । તદ્દિટ્ઠીએ તમ્મુત્તીએ તપ્પુરક્કારે તસ્સણ્ણી તણ્ણિવેસણે ।

શબ્દાર્થ :- અણાણાએ = અનાજ્ઞામાં, એ = કેટલાક સંયમસાધક પુરુષ, સોવટ્ટાણા = પ્રવૃત્તિ કરે છે, આણાએ = આજ્ઞા અનુસાર, ગિરુવટ્ટાણા = પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, એવં = આવી દશા, અવસ્થા, તે = તમારી, મા હોઝ = ન થાય, એયં = માટે આ, કુસલસ્સ = તીર્થકરનું, દંસણં = દર્શન, અભિપ્રાય છે, તદ્દિટ્ઠીએ = ગુરુની દૃષ્ટિ તેમજ આગમની દૃષ્ટિ મુજબ વર્તવું, તમ્મુત્તીએ = ગુરુપ્રત્યે સમર્પણભાવે રહેવું, તપ્પુરક્કારે = ગુરુનું બહુમાન સાચવનાર—આચાર્યને આગળ કરીને, દરેક વ્યવહાર કે નિર્ણય કરવો, તસ્સણ્ણી = ગુરુની ઈચ્છામાં પોતાની ઈચ્છાને સમાવિષ્ટ કરીને રહેવું, તણ્ણિવેસણે = ગુરુ સાંનિધ્યમાં રહેવું.

ભાવાર્થ :- કેટલાક સંયમી સાધક તીર્થકરની અનાજ્ઞામાં સંયમ વિપરીત આચરણ કરવામાં ઉદ્ધમી હોય છે અને કેટલાક સાધક આજ્ઞામાં નિરુદ્ધમી હોય છે, સંયમાચરણમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી.

આ અનાજ્ઞામાં ઉદ્ધમ અને આજ્ઞામાં અનુદ્ધમની સ્થિતિ તમારા જીવનમાં ન થાય માટે તીર્થકરોનો ઉપદેશ છે કે દીક્ષા લઈ સાધકે ગુરુદૃષ્ટિમાં, ગુરુની સમર્પણતામાં રહેવું જોઈએ. દરેક પ્રવૃત્તિ કે નિર્ણયમાં ગુરુને જ પ્રમુખ રાખવા જોઈએ, પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છા ન રાખતાં ગુરુની ઈચ્છા આશયમાં જ સમાઈ જવું

જોઈએ અને ગુરુ સાંનિધ્યમાં રહી પૂર્ણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં તીર્થંકરોની આજ્ઞાનું પાલન નહીં કરનારા સાધકોનો નિર્દેશ કરી સર્વ સંયમ સાધકોને સાવધાન કર્યા છે અને ગુરુ સાંનિધ્યમાં રહી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા આપી છે.

સોવટ્ટાણા ણિરુવટ્ટાણા :- આ બંને પદ આગમના પારિભાષિક શબ્દ છે. વૃત્તિકારે આ બંને શબ્દોનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે— અનાજ્ઞામાં સોપસ્થાન અને આજ્ઞામાં ઉપસ્થાન રહિત.

(૧) ઉપસ્થાન શબ્દ અહીં ઉદમશીલ રહેવું કે પુરુષાર્થ કરવો, એ અર્થમાં છે. અનાજ્ઞા એટલે તીર્થંકરાદિના ઉપદેશથી વિરુદ્ધ, પોતાની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિથી અનાચારનું સેવન કરવું. જે ઈન્દ્રિયોના દાસ છે, પોતાના જ્ઞાન, તપ, સંયમ, શરીર-સૌન્દર્ય, વાચાળતાદિના અભિમાનથી ગ્રસ્ત છે, સદ્ અસદ્ના વિવેકથી રહિત છે છતાં અમે પણ દીક્ષિત સાધક છીએ, આવી અભિમાની વ્યક્તિ અનાજ્ઞામાં ઉદમી કહેવાય છે. તેઓ દેખાવમાં ધર્માચરણ કરી રહ્યા છે તેવા લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તો સાવધ આચરણયુક્ત હોય છે. (૨) આજ્ઞામાં જે અનુદમી હોય છે, તે આજ્ઞાના પ્રયોજનને, મહત્ત્વને અને તેના લાભને ભલે સમજતા પણ હોય, કુમાર્ગ તરફ તેનું મન જવા માગતું પણ ન હોય પરંતુ આળસ, પ્રમાદ, બેદરકારી, સંશય, ભ્રાંતિ, વ્યાધિ, બુદ્ધિની મંદતા, આત્મશક્તિના અવિશ્વાસાદિના કારણે તેઓ તીર્થંકરોએ કહેલાં ધર્માચરણ પ્રત્યે ઉદમશીલ બનતા નથી.

બંને પ્રકારના સાધકો સંયમારાધના માટે યોગ્ય નથી કારણ કે કુમાર્ગનું આચરણ અને સન્માર્ગનું અનાચરણ બંને ઇષ્ટવા યોગ્ય છે. તીર્થંકરનું દર્શન છે— અનાજ્ઞામાં નિરુદમ અને આજ્ઞામાં ઉદમ કરવો.

તદ્દિટ્ટીય :- આ પાંચ પદોનો અર્થ તીર્થંકરને અનુરૂપ અને આચાર્ય-ગુરુને અનુરૂપ, આમ બંને પ્રકારે કરી શકાય છે કારણ કે તે બંને ય દેવ અને ગુરુ સાધક માટે સમર્પણીય હોય છે. આ પાંચે ય પદોનો અર્થ અને વિવેચન ચોથા ઉદ્દેશકમાં કરવામાં આવ્યું છે.

સાધકની સ્વાવલંબી સાધના :-

૨ અભિભૂય અદક્ખુ । અણભિભૂય પમ્મ ણિરાલંબણયાય, જે મહં અબહિમણે ।

શબ્દાર્થ :- અભિભૂય = પરીષદ ઉપસર્ગોને જીતીને જેણે, અદક્ખૂ = સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, અનુભવ કર્યો છે, અણભિભૂય = પરીષદ ઉપસર્ગોથી પરાભવ નહીં પામનારા, પમ્મ = સમર્થ હોય છે, ણિરાલંબણયાય = નિરાલંબન રહેવામાં, જે = જે ક્યારેય, મહં = સંયમથી, મોક્ષમાર્ગથી, અબહિમણે = બહિર્મના થતા નથી, મનને બહાર જવા દે નહીં અર્થાત્ મનને સંયમમાં સ્થિર રાખે છે, તેઓ સ્વતંત્ર વિચરણ કરવામાં તીર્થંકરની આજ્ઞા બહાર નથી.

ભાવાર્થ :- આ પ્રમાણે ગુરુ સાનિધ્યથી સમર્થ થઈ જેણે પરીષદ—ઉપસર્ગો જીતી લીધા છે, દરેક પરિસ્થિતિને પાર પામી સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, અનુભવ કર્યો છે અને જે પરીષદોપસર્ગ કે વિદ્વનોથી પરાભવ પામતા નથી, તે નિરાલંબનતા, સ્વાવલંબી થવામાં સમર્થ હોય છે અર્થાત્ પોતાની પ્રમુખતાએ વિચરણ કરી શકે છે.

જે મહાન મોક્ષલક્ષી હળુકર્મી હોય છે, તેનું મન (સંયમથી) બહાર જતું નથી, અન્ય લોકોની ભૌતિક અથવા યૌગિક વિભૂતિઓ તેમજ ઉપલબ્ધિઓને જોઈને તેના પ્રતિ આકર્ષાતું નથી.

વિવેચન :-

અભિભૂય; અણભિભૂય :- આ શબ્દોના અર્થ છે— (૧) જીતીને (૨) પરાભૂત ન થનાર પરંતુ કોને જીતીને અને કોનાથી પરાભૂત ન થનાર ? આ મૂળપાઠમાં બતાવ્યું નથી પરંતુ ટીકાકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સાધક પરીષદ ઉપસર્ગો પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને તત્વના દૃષ્ટા થાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારના પરીષદ—ઉપસર્ગોથી પરાભવ ન પામનાર સાધક નિરાલંબનતામાં સમર્થ થાય છે.

પથૂ ગિરાલંબનયાણ :- પરીષદો ઉપસર્ગોને પરાભૂત કરનાર અને તેનાથી પરાભૂત ન થનાર, અપરાભૂત કહેવાય છે. તે નિરાલંબી બનવામાં સમર્થ હોય છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં નિરાલંબીની વિશેષતા બતાવતા કહ્યું છે કે—નિરાલંબીના યોગ આત્મસ્થિત થઈ જાય છે. તે પોતાના લાભમાં સંતુષ્ટ રહે છે, બીજાથી પ્રાપ્ત લાભમાં સ્વચ્છ રાખતા નથી, બીજાથી થનારા લાભ માટે રાહ જોતા નથી, બીજાની અપેક્ષા રાખતા નથી, બીજાથી થનારા લાભની આકાંક્ષા કરતા નથી. આ રીતે બીજાથી પ્રાપ્ત લાભ પ્રત્યે અસ્વચ્છ, અપ્રતીક્ષા, અનપેક્ષા, અસ્પૃહા કે અનાકાંક્ષા રાખનાર તે સાધક બીજી સુખશય્યાને પ્રાપ્ત કરીને વિચરણ કરે છે.

ખરેખર નિરાલંબતાની સાધનામાં ભૌતિક સિદ્ધિઓ, યૌગિક ઉપલબ્ધિઓ કે લબ્ધિઓ પણ બાધક છે. તેમનો આધાર લેવાથી આત્મા પરાવલંબી બની જાય છે. આ પ્રમાણે બીજા પાસેથી વધારે સહાયતાની અપેક્ષા રાખવી તે પણ પરમુખાપેક્ષિતા છે. ઈન્દ્રિય—વિષયો, મનના વિકારો આદિનો સહારો લેવો તે પણ તેને વશ થવા જેવું છે, રોગ આવે, ત્યારે ડૉક્ટર કે વૈદ્યની આકાંક્ષા કરવી એ પણ પરાવલંબનતા છે. તેનાથી પણ આત્મા પરાશ્રિત અને નિર્ભળ બને છે. સ્વાવલંબી વ્યક્તિ પોતાની જ ઉપલબ્ધિઓમાં સંતોષ માને છે. તે બીજા પર કે બીજાથી મળેલી સહાય, પ્રશંસા કે પ્રતિષ્ઠા પર આધાર રાખતા નથી. સાધકે સ્વાવલંબી બનવું જોઈએ.

આગમ આજ્ઞાની પ્રમુખતા :-

૩ પવાણં પવાયં જાણેજ્જા— સહસમ્મહ્યાણ, પરવાગરણેણં, અણ્ણેસિં વા અંતિણ્ણેસોચ્ચા । ણિદ્દેસં ણાઙ્ગવટ્ટેજ્જા મેહાવી સુપહિલેહિય સવ્વઓ સવ્વત્તાણ સમ્મમેવ સમભિજાણિજ્જા ।

**इह आरामं परिणाय अल्लीणगुत्तो परिव्वए । णिट्टियट्टी वीरे
आगमेणं सया परक्कमेज्जासि । ति बेमि ।**

શાબ્દાર્થ :- પવાણં = સર્વજની વાણીથી, આગમથી, પવાયં = કોઈના પણ વચનોને, સિદ્ધાંતને, જાણેજ્જા = પરીક્ષા કરે, કસોટી કરીને સમજે, સહસમ્મઙ્ગયાએ = પોતાની બુદ્ધિથી અર્થાત્ જાતિસ્મરણ જ્ઞાનથી, પરવાગરણેણં = તીર્થકરના ઉપદેશથી, અણ્ણેસિં વા અંતિએ = બીજા પાસેથી, સોચ્ચા = સાંભળીને.

ણિદ્દેસં = સર્વજની આજ્ઞાનું, **ણાઙ્ગવટ્ટેજ્જા** = ઉલ્લંઘન કરે નહિ, **મેહાવી** = મેઘાવી, **સુપહિલેહિય** = સારી રીતે વિચારીને, **સવ્વઓ** = સર્વપ્રકારથી, **સવ્વત્તાએ(સવ્વપ્પણા)** = સામાન્ય અને વિશેષરૂપેથી, સર્વાત્મના, **સમ્મમેવ** = સમ્યક્ પ્રકારથી, **સમભિજાણિજ્જા** = જાણીને, **इह** = આ જિનશાસનમાં, **आरामं** = સંયમને, **परिणाय** = જાણીને, સ્વીકાર કરીને, **अल्लीणगुत्तो** = લીન અને આત્મગુપ્ત થઈને, **परिव्वए** = સંયમ પાલન કરે, **णिट्टियट्टी** = મોક્ષાર્થી, **वीरे** = વીર અર્થાત્ કર્મનાશમાં સમર્થ, **आगमेणं** = આગમ અનુસાર, **सया** = હંમેશાં, **परक्कमेज्जासि** = પરાક્રમ કરે.

ભાવાર્થ :- સર્વજ તીર્થકરોના વચનથી વિભિન્ન દાર્શનિકોના વાદનું પરીક્ષણ કરવું જોઈએ અથવા પૂર્વજન્મની સ્મૃતિથી, સહસા ઉત્પન્ન મતિ-પ્રતિભાદિ જ્ઞાનથી, તીર્થકર પાસેથી પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરીને અથવા વ્યાખ્યાન સાંભળીને અથવા કોઈ અતિશય જ્ઞાની નિર્મળ શ્રુતજ્ઞાની આચાર્યાદિ પાસેથી સાંભળીને પ્રવાદના યથાર્થતત્ત્વને જાણી શકાય છે. મેઘાવી તીર્થકરાદિના નિર્દેશ-આદેશનું અતિક્રમણ કરે નહિ. તેઓની આજ્ઞાનો સર્વપ્રકારે સંપૂર્ણરૂપે (હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયરૂપમાં તથા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપમાં) વિચાર કરીને સારી રીતે સંયમનું પાલન કરે.

આ જૈનશાસનમાં આત્મરમણતા રૂપ સંયમને પ્રાપ્ત કરીને આત્મલીન-મન, વચન, કાયાની ગુપ્તિથી ગુપ્ત થઈને વિચરણ કરે. મોક્ષાર્થી વીર મુનિ આગમમાં બતાવેલા અર્થ કે આદેશ-નિર્દેશ અનુસાર જ હંમેશાં પરાક્રમ કરે અને પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિ આગમ અનુસાર જ કરે.

વિવેચન :-

पवाएण पवायं जाणेज्जा :- ભગવાન મહાવીરે પ્રત્યેક સાધકને ધર્મ અને દર્શનના ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર ચિંતનનો અવકાશ આપ્યો છે. તેઓએ બીજાના પ્રવાદો(દર્શન)ની પરીક્ષા કરવાની છૂટ આપી છે. કહ્યું છે કે મુનિ પોતાના પ્રવાદ(દર્શન-સિદ્ધાંત) ને જાણીને બીજાના પ્રવાદોને જાણે-તેમની સમીક્ષા કરે. સમીક્ષાના સમયે પૂરી મધ્યસ્થતા-નિષ્પક્ષતા તેમજ સમત્વભાવ રહેવો જોઈએ. સ્વ પર વાદનું નિષ્પક્ષતાથી પરીક્ષણ કરવાથી વીતરાગ દર્શનની મહત્તા સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર સામે આવે ત્યારે તેની કસોટી વીતરાગ સિદ્ધાંતથી- આગમથી કરે પરંતુ વિચાર્યા વિના કે કસોટી કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રવાદનું અને કોઈના વિચારોનું અનુસરણ કરે નહીં.

ત્રણેય લોકમાં આશ્રવ અને બંધ :-

૪ ઝડું સોયા અહે સોયા, તિરિયં સોયા વિયાહિયા ।
એતે સોયા વિયક્ષાયા, જેહિં સંગં તિ પાસહ ॥

શબ્દાર્થ :- ઝડું સોયા = ઊંચે સ્રોત, અહે સોયા = નીચે સ્રોત, તિરિયં સોયા = તિરછી દિશામાં સ્રોત, વિયાહિયા = કહેવાયેલ છે, એતે સોયા = આ કર્મસિદ્ધ, વિયક્ષાયા = કહેવાયેલા છે, જેહિં = જેનાથી, સંગં = કર્મબંધ થાય, તિ = આ પ્રમાણે, પાસહ = જુઓ.

ભાવાર્થ :- ઊંચી, નીચી, તિરછી દિશામાં સર્વત્ર કર્મબંધનનાં કારણો—આશ્રવસ્થાનો છે, જે પોતાની કર્મ પરિણતિઓથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્રોત — કર્મ આવવાના દ્વાર આશ્રવદ્વાર કહેવાય છે, તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓને કર્મસંગ(કર્મબંધ) થાય છે, એમ તમે જુઓ.

વિવેચન :-

ઝડું સોયા :- આ સૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારના સ્રોત કહ્યાં છે. ઊર્ધ્વસ્રોત, અધોસ્રોત અને તિર્યક્સ્રોત. "સ્રોત" એટલે કે કર્મો આવવાના દ્વાર. તે ત્રણેય લોકમાં હોય છે. (૧) વૈમાનિક દેવ—દેવીઓની વિષય સુખોની આસક્તિ તે ઊર્ધ્વસ્રોત છે. (૨) અધોલોકમાં ભવનપતિ દેવોની વિષયસુખોની આસક્તિ અને સાતેય નરકમાં નારકીઓના કલેશ કષાય તે અધોસ્રોત છે. (૩) તિર્યક્લોકમાં વ્યંતરદેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ સંબંધી વિષય—સુખાસક્તિ વગેરે તિર્યક્સ્રોત છે. આ સ્રોતોથી સાધકે હંમેશાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. એક દષ્ટિએ આ સ્રોતને જ આસક્તિ સમજવી જોઈએ. મનના ઊંડાણમાં ઊતરીને તેને જોતા રહેવું જોઈએ. આ સ્રોતને બંધ કરી દેવાથી જ કર્મબંધન અટકી જાય છે. કર્મબંધન સર્વથા અટકી જવાથી જ અકર્મસ્થિતિ આવે છે.

આશ્રવત્યાગી આત્મા :-

૫ આવટ્ટં તુ પેહાએ એથ વિરમેજ્જ વેયવી । વિણહત્તુ સોયં ણિક્ષમ્મ
એસ મહં અકમ્મા જાણહ, પાસહ, પહિલેહાએ ણાવકંચહ ।

શબ્દાર્થ :- આવટ્ટં = કર્મબંધના ચક્રને, તુ = નિશ્ચયથી, પેહાએ = જોઈને, જાણીને, એથ = તેનાથી, વિરમેજ્જ = નિવૃત્ત થાય, વેયવી = આગમવિદ્, વિણહત્તુ = દૂર કરી, સોયં = સ્રોત—આશ્રવદ્વાર, ણિક્ષમ્મ = પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરીને, એસ = આ પુરુષ, મહં = મહાન, અકમ્મા = કર્મ રહિત થઈને, જાણહ = જાણે છે, પાસહ = જુએ છે, પહિલેહાએ = સંસાર સ્વરૂપને સમજીને, પુદ્ગલ પ્રેક્ષાની, ઈન્દ્રિય વિષયોના પ્રેક્ષણની, સંસારના સુખોની, ણાવકંચહ = ઈચ્છા કરતા નથી, આકાંક્ષા કરતા નથી.

ભાવાર્થ :- આશ્રવોને સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ જાણી આગમવિદ્(જ્ઞાની) પુરુષ તેનાથી વિરક્ત થઈ જાય. વિષયાસક્તિ વગેરે આશ્રવોના સ્રોતને દૂર કરીને નિષ્ક્રમણ કરનારા—સંયમ સ્વીકારનારા આ

મહાન અને હળુકર્મી સાધક સાચા જ્ઞાતા દષ્ટા બને છે. સાધક આંતર નિરીક્ષણ કરીને વિષયસુખોની આકાંક્ષા કરતા નથી.

વિવેચન :-

અકમ્મા :- આ શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ છે— (૧) અકર્માનો અર્થ અહીં કર્મરહિત ન સમજતા અલ્પકર્મા કે 'હળુકર્મી આત્મા' સમજવો. (૨) ઘાતીકર્મ રહિત વીતરાગ કેવળીને પણ અકર્મા કહેવાય છે.

જાણઙ પાસઙ :- આ શબ્દના ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) હળુકર્મી સાધક આશ્રવસ્થાનોને અને સંસારભ્રમણને સારી રીતે જાણે અને જુએ છે. (૨) હળુકર્મી આત્મા સંસારના વિષય સુખોને અને પૌદ્ગલિક સંયોગોને જ્ઞાતા દષ્ટા ભાવે જુએ છે પરંતુ તેની આકાંક્ષા કરતા નથી. (૩) ઉપરોક્ત પ્રવ્રજિત થનાર મહાન આત્મા અકર્મ એટલે ઘાતીકર્મથી રહિત થઈ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી થાય છે.

પહિલેહાણ ણાવકંઘઙ :- પ્રતિલેખના કરીને આકાંક્ષા કરે નહીં. અહીં આકાંક્ષા ન કરવાની સાથે પ્રતિલેખના શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી તેનો અર્થ સંસારી સુખોનું પ્રેક્ષણ, પૌદ્ગલિક સુખોનું પ્રેક્ષણ, એમ કરવો જોઈએ. ણાવકંઘઙ સાથે જોડતા તેનો અર્થ થાય છે કે સાધક આંતર નિરીક્ષણ કરીને ક્યારેય સાંસારિક સુખોની, વિષયસુખોની ઈચ્છા કરે નહીં. બીજો અર્થ એમ પણ થાય છે કે સાધક ભવભ્રમણના કારણોનું પ્રતિલેખન કરી પૌદ્ગલિક સુખોની આકાંક્ષા કરે નહીં.

જન્મમરણના ચક્રથી મુક્તિ :-

૬ **इह आगइं गइं परिण्णाय अच्चेइ जाई मरणस्स वट्टमग्गं**
विक्खायरए ।

શબ્દાર્થ :- इह = આ લોકમાં, आगइं गइं = આગતિ-ગતિને, अच्चेइ = ઉલ્લંઘન કરી જાય છે, पार करी ज्ञाय છે, जाई मरणस्स = જાતિ મરણના, वट्टमग्गं = ચક્રાકાર માર્ગને, विक्खायरए = સંયમમાં, तीर्थकरनी आज्ञाમાં લીન રહેનારા.

ભાવાર્થ :- જીવોની ગતિ આગતિ (સંસાર-ભ્રમણ)નાં કારણોને જાણીને મોક્ષ માર્ગમાં સ્થિત મુનિ જન્મ મરણના ચક્રાકાર માર્ગને અર્થાત્ સંસારચક્રને પાર કરી જાય છે.

વિવેચન :-

अच्चेइ जाई मरणस्स वट्टमग्गं :- अच्चेइ શબ્દનો અર્થ છે ઉલ્લંઘન કરી જાય છે. અતિક્રમણ કરે છે. वट्टमग्गं નો અર્થ છે કે આ સંસારમાં ઉપરથી નીચે, નીચેથી ઉપર, દેવથી મનુષ્ય અને મનુષ્યથી નરક તિર્યચ એમ સંસાર ચક્ર ચાલતું જ રહે છે. માટે આ સંસાર ભ્રમણમાર્ગને ચક્રાકાર 'वट्टमग्गं' કહ્યો છે.

મુક્તાત્માઓનું સ્વરૂપ :-

૭ સર્વે સરા ણિયટ્ટંતિ, તક્કા જત્થ ણ વિજ્જઇ, મઈ તત્થ ણ ગાહિયા । ઓએ અપ્પઙ્ઠાણસ્સ ખેયણ્ણે ।

સે ણ દીહે, ણ હસ્સે, ણ વટ્ટે, ણ તંસે, ણ ચરંસે, ણ પરિમંડલે, ણ કિણ્ણે, ણ ણીલે, ણ લોહિએ, ણ હાલિદ્દે, ણ સુક્કિલે, ણ સુભિગંધે, ણ દુભિગંધે, ણ તિત્તે, ણ કહુએ, ણ કસાએ, ણ અંબિલે, ણ મહુરે, ણ કક્કખડે, ણ મડાએ, ણ ગરુએ, ણ લહુએ ણ સીએ, ણ ડાણે, ણ ણિદ્ધે, ણ લુક્કખે, ણ કારુ ણ રુહે, ણ સંગે, ણ ઇત્થી, ણ પુરિસે, ણ અણ્ણહા ।

પરિણ્ણે, સણ્ણે । ડવમા ણ વિજ્જઇ । અરૂવી સત્તા । અપયસ્સ પયં ણત્થિ । સે ણ સદ્દે, ણ રૂવે, ણ ગંધે, ણ રસે, ણ ફાસે, ઇચ્ચેયાવંતિ । તિત્તિ બેમિ ।

॥ છટ્ટો ડદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- સર્વે સરા = સર્વે સ્વર, ણિયટ્ટંતિ = નિવૃત્ત થાય છે, તક્કા = તર્ક, જત્થ = જ્યાં, ણ વિજ્જઇ = પહોંચતો નથી, મઈ = મતિ, તત્થ = તેને, ણ ગાહિયા = ગ્રહણ કરાવી શકતી નથી, ઓએ = કર્મભળથી રહિત એકલો, અપ્પઙ્ઠાણસ્સ = સંસાર સ્વરૂપ, મોક્ષ સ્વરૂપના, મોક્ષના જીવ, અપ્રતિષ્ઠાનના, ખેયણ્ણે = ખેદજ, જાણનાર, નિપુણ.

સે = તે આત્મા, ણ દીહે = દીર્ઘ નથી, ણ હસ્સે = હ્રસ્વ નથી, ટૂંકો નથી, ણ વટ્ટે = ગોળ નથી, ણ તંસે = ત્રિકોણ નથી, ણ ચરંસે = ચતુષ્કોણ નથી, ણ પરિમંડલે = પરિમંડલાકારે નથી, ણ કિણ્ણે = કાળો નથી, ણ ણીલે = લીલો નથી, ણ લોહિએ = લાલ નથી, ણ હાલિદ્દે = પીળો નથી, ણ સુક્કિલે = સફેદ નથી, ણ સુભિગંધે = સુગંધ યુક્ત નથી, ણ દુભિગંધે = દુર્ગંધી નથી, ણ તિત્તે = તીખો નથી, ણ કહુએ = કડવો નથી, ણ કસાએ = કસાયેલો નથી, તૂરો નથી, ણ અંબિલે = ખાટો નથી, ણ મહુરે = મધુર નથી, ણ લવણે = ખારો નથી, ણ કક્કખડે = કર્કશ નથી, ણ મડાએ = મૂઠું નથી, ણ ગરુએ = ભારે નથી, ણ લહુએ = હળવો નથી, ણ સીએ = શીત નથી, ણ ડાણે = ઉષ્ણ નથી, ણ ણિદ્ધે = સ્નિગ્ધ નથી, ણ લુક્કખે = રૂક્ષ નથી, ણ કારુ = શરીરી નથી, ણ રુહે = પુનર્જન્મ નથી, ણ સંગે = કર્મ સંગ નથી, ણ ઇત્થી = સ્ત્રી નથી, ણ પુરિસે = પુરુષ નથી, ણ અણ્ણહા = અન્યથા અર્થાત્ નપુંસક નથી.

પરિણ્ણે = પદાર્થોના વિશેષરૂપે જ્ઞાતા છે, સણ્ણે = પદાર્થોના સામાન્યરૂપે જ્ઞાતા, ડવમા = ઉપમા, ણ વિજ્જઇ = નથી, અરૂવી સત્તા = અરૂપી સત્તા, અસ્તિત્વ, અપયસ્સ = વચનથી અગોચર,

તેના માટે, **પયં જત્થિ** = શબ્દ નથી, **સે** = તે મુક્ત આત્મા, **ઇચ્ચેયાવંતિ** = આ પ્રમાણે સિદ્ધોનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ :- તે મુક્તાત્માનું સ્વરૂપ કે અવસ્થા બતાવવા માટે સર્વ શબ્દો પાછા ફરે છે અર્થાત્ પરમાત્માનું સ્વરૂપ શબ્દોથી કહી શકાતું નથી. ત્યાં કોઈ તર્ક નથી, તર્કથી તેને જાણી શકાતો નથી, ત્યાં મતિ પણ પ્રવેશ કરી શકતી નથી, તે બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય નથી. તે સર્વ કર્મ રૂપી મેલથી રહિત છે. મોક્ષ અને સંસાર સ્વરૂપના જાણનાર છે.

તે પરમાત્મા દીર્ઘ નથી, હ્રસ્વ નથી, ગોળ નથી, ત્રિકોણ નથી, ચતુષ્કોણ નથી અને પરિમંડળ નથી, તે કાળો નથી, લીલો નથી, લાલ નથી, પીળો નથી અને સફેદ નથી. તે સુગંધી નથી અને દુર્ગંધી પણ નથી. તે તીખો નથી, કડવો નથી, કસાયેલો-તૂરો નથી, ખાટો નથી અને મીઠો નથી. તે કર્કશ નથી, કોમળ નથી, ભારે નથી, હળવો નથી, ઠંડો નથી, ગરમ નથી, ચીકણો નથી અને રૂક્ષ નથી. તે મુક્તાત્મા શરીરધારી નથી. તે પુનર્જન્મધારી નથી (અજન્મા છે). તે કર્મ સંગ રહિત નિર્લેપ છે. તે સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી અને નંપુસક નથી.

તે મુક્તાત્મા જ્ઞાનદર્શન યુક્ત છે અને તેનું જ્ઞાન કરાવવા કોઈ ઉપમા નથી. તે અરૂપી અમૂર્ત અસ્તિત્વવાળા છે. તે પદાતીત, વચનથી અગોચર છે. તેનું જ્ઞાન કરાવવા કોઈ પદ નથી. આ પ્રમાણે તે સિદ્ધ ભગવાન શબ્દ નથી, રૂપ નથી, ગંધ નથી, રસ નથી અને સ્પર્શ નથી. આ પ્રમાણે સિદ્ધોનું સ્વરૂપ છે.

॥ છઠ્ઠો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સિદ્ધ પરમાત્મા-મુક્તાત્માનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આ મુક્તાત્મા જગતમાં ફરી ક્યારેય જન્મધારણ કરતા નથી અને આ જગતની રચના પણ તે કરતા નથી કારણ કે સર્વ કર્મોથી મુક્ત જીવોને કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ હોતા નથી કે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. યોગદર્શનમાં મુક્તાત્મા (ઈશ્વર)નું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે- **ક્લેશ-કર્મ-વિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષઃ ઈશ્વરઃ** । -(યોગદર્શન. ૧/૨૪). કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયો (વાસનાઓ)થી રહિત જે વિશિષ્ટ પુરુષ છે તે જ ઈશ્વર છે.

ઔપપાતિક આદિ શાસ્ત્રોમાં પણ સિદ્ધના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું છે. અહીં પણ તદ્વિષયક વર્ણન છે, તે આ પ્રમાણે છે- **સવ્વે સરા ણિયટ્ટંતિ**- સિદ્ધના સમસ્ત સ્વરૂપ કથનમાં કોઈ પણ શબ્દ સમર્થ નથી. તેનો અમુક અંશ જ શાસ્ત્રકારો કહી શકે છે. સિદ્ધ સ્વરૂપ સમજવામાં તર્કની ગતિ નથી, કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય છે. મતિ-બુદ્ધિ અલ્પ હોવાથી તે સ્વરૂપને પૂર્ણ રૂપે ગ્રહણ કરી શકતી નથી. **ઓએ**-રાગદ્વેષ રહિત નિર્મળ જ્ઞાની, સર્વજ્ઞ **અપહ્વાણસ્સ** = અપ્રતિષ્ઠાનરૂપ સિદ્ધના સ્વરૂપને અથવા સમસ્ત

લોકાલોક સ્વરૂપના જ્ઞાતા છે.

સિદ્ધ ભગવાન અરૂપી, નિરંજન, નિરાકાર હોવાથી લાંબા, ટૂંકા, ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ આદિ નથી, તેને કોઈ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ નથી, શરીર નથી, લેશ્યા નથી, જન્મમરણ નથી, કર્મસંગ કે કર્મબંધ નથી. ત્યાં સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકના ભેદ નથી. તે જ્ઞાન સ્વરૂપ ચૈતન્યવાન છે, જ્ઞાનભાવમાં જ રહે છે. તેના માટે સ્થૂલ જગતમાં કોઈ ઉપમા નથી તેથી તેઓ અનુપમ છે. તે અરૂપી સ્વરૂપ છે, અપદ છે. આ રીતે તેઓ શબ્દાદિથી રહિત, અરૂપી આત્મસ્વરૂપ છે. સૂત્રના અંતમાં કેટલાક શબ્દોનું પુનરાવર્તન થયેલ છે, તે ઉપસંહારરૂપ છે.

ઓષ્ટ :- 'ઓજ' એકોઽશૈષમલકલંક રહિત :- સમસ્ત પાપરૂપ મેલ અથવા કર્મરૂપ કલંકથી રહિત એવા સિદ્ધ ભગવાન કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત છે.

અપહ્વાણસ્સ ખેયણ્ણે :- ટીકાકારે આ શબ્દના ત્રણ પ્રકારે અર્થ કર્યા છે. (૧) શરીર, મન અને કર્મનું જ્યાં પ્રતિષ્ઠાન—અવસ્થાન નથી એવા મોક્ષસ્વરૂપના જાણકાર છે. (૨) અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસ જીવોની સ્થિતિ, તેના દુઃખસ્વરૂપને જાણનારા. (૩) અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસ લોકનાડીના છેલ્લે સ્થિત છે, તેને જાણવાનો મતલબ સમસ્ત લોક સ્વરૂપને જાણનાર. તાત્પર્ય એ છે કે સિદ્ધ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી છે માટે સંસારના અને મોક્ષના સ્વરૂપને જાણે, જુએ છે. તેઓ મોક્ષ સ્વરૂપને, સંસારથી મુક્ત થવાના ઉપાયોને જાણે છે. **ખેયણ્ણે** શબ્દ જાણવાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ સંસારના અને મોક્ષના સ્વરૂપને જાણવામાં કુશળ છે, નિપુણ છે, દક્ષ છે.

પરિણ્ણે સણ્ણે :- ટીકાકારે આ બંને શબ્દોનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે— (૧) **સણ્ણે**— સામાન્યતઃ **સમ્યગ્ જાનાતિ પશ્યતીતિ સંજ્ઞઃ**, જ્ઞાનદર્શન યુક્ત **ઇત્યર્થઃ** । પદાર્થને સામાન્ય રૂપે જાણનારા જોનારા તે સંજ્ઞ કહેવાય છે. (૨) **પરિસમન્તાદ્વિશેષતો જાનાતીતિ પરિજ્ઞઃ** સર્વપ્રકારે પદાર્થોના વિશેષરૂપે જ્ઞાતા પરિજ્ઞ કહેવાય છે.

છઠ્ઠો ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ

ઉપસંહાર :- વિષયભોગોથી નિવૃત્ત થવા અને આત્માભિમુખ બનવા માટે સમજણ પૂર્વકનું ચારિત્ર—સંયમ આવશ્યક છે. સંયમ પાપ પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્તિ કરાવે છે. તે નિવૃત્તિ જ આત્મિક બળને વધારે છે. દરેક કાર્યમાં સંયમ જરૂરી છે. જીવન ઉપયોગી વસ્તુઓમાં પણ આસક્તિ કે મમત્વ ન રહે તેની કાળજી રાખવી જરૂરી છે. જ્યાં પરિગ્રહની વૃત્તિ છે ત્યાં સંસાર છે. ત્યાગના માર્ગમાં પણ જો વૃત્તિ ઉપર વિજય ન મેળવ્યો તો વિકલ્પોના વંટોળમાં સાધક અટવાઈ જાય છે. તેનો ત્યાગ જો સ્વાધીનતા પૂર્વકનો હોય તો સફળ નીવડે છે પરંતુ તેમાં જો સ્વચ્છંદતા આવી જાય તો તે પતનનું કારણ બને છે. સ્વચ્છંદતામાં આત્મા વૃત્તિઓને આધીન થાય છે જેથી અનિયમિતતા, જડતા અને ઉચ્છૃંબલતા આવે છે. આવા દુર્ગુણો ન આવી જાય માટે

ગુરુકુળવાસ પ્રસંશનીય અને આદરણીય છે. મન અને ઈન્દ્રિયોની ચંચળતાને કારણે નિમિત્તો મળતા આત્મા તેને આધીન ન થઈ જાય માટે જલાશય સ્વરૂપ ગુરુવર્યનું સાનિધ્ય શ્રેષ્ઠ છે. ગુરુના સાનિધ્યે સાધક રાગદ્વેષનો નાશ કરી સ્વમાં સ્થિત થાય છે.

જીવાજીવનો જ્ઞાતા લોક પર વિજય મેળવવા સર્વ પ્રકારના પરીષ્કોને સહી સમજણ પૂર્વક લોકના સારભૂત અનુપમ, અરૂપી આત્માની અકર્માવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.

છઠ્ઠું અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું નામ 'ધૂત' છે.

'ધૂત' એટલે શુદ્ધ કરવું. વસ્ત્રાદિ ઉપરથી ધૂળાદિને ખંખેરીને, તેને સ્વચ્છ કરી દેવું તે દ્રવ્યધૂત કહેવાય છે. જેનાથી આઠ પ્રકારના કર્મો ખરી જાય—ખંખેરાઈ જાય છે, તે ભાવધૂત છે. દ્રવ્યધૂત વત્થાદિ, **ભાવધુયં કમ્મમટ્ટવિહં** । —(આચા. નિર્યુક્તિ. ગા. ૨૫૦.)

ત્યાગ અને સંયમ દ્વારા કર્મો ખરી જાય છે માટે ત્યાગ સંયમને ભાવધૂત કહેવામાં આવે છે.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો 'ધૂત'નો અર્થ છે કર્મરજથી રહિત નિર્મળ આત્મા અથવા સંસારવાસનો ત્યાગી અણગાર.

આ અધ્યયનમાં વિભિન્ન દષ્ટિકોણથી સ્વજન, સંગ, ઉપકરણાદિ વિવિધ પદાર્થોના ત્યાગનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી આ અધ્યયનનું નામ 'ધૂત' રાખવામાં આવ્યું છે. **ધૂતં સંગાણાં ત્યજનમ્, તત્પ્રતિપાદકમધ્યયનં ધૂતમ્** । —(દાણાંગ વૃત્તિ સ્થાન. ૯.)

સાધક સંસારવૃક્ષનાં બીજરૂપ કર્મબંધનનાં અનેક કારણોને જાણીને, તેમનો ત્યાગ કરે અને કર્મોથી સર્વથા મુક્ત બને, આ જ આ અધ્યયનનો ઉદ્દેશ છે.

આ ધૂત અધ્યયનનાં પાંચ ઉદ્દેશક છે. પ્રત્યેક ઉદ્દેશકમાં ભાવધૂતના સૂત્રોનું જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી સંકલન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ધર્મોપદેશ સાંભળીને ત્યાગી બનનારાઓનું અને સંસારમાં રહીને અનેક રોગાંતક પ્રાપ્ત કરીને દુઃખી થનારા જીવોનું વર્ણન છે. તે સિવાય સંયમ સ્વીકારવાનો અને તેમાં સ્થિર રહેવાનો ઉપદેશ છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં સંયમ સ્વીકાર કરીને કામભોગોની ઈચ્છાથી સંયમ પતિત થનારાઓનું અને તેની સાથે જ સંયમમાં દઢ રહીને કષ્ટ, ઉપસર્ગોને સહન કરનાર સાધકોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. અંતે એકલવિહારચર્યા વડે પણ ઉત્તમ આરાધના કરનાર પ્રશસ્ત સાધકોનું સૂચન કર્યું છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં સંયમ સાધનામાં પણ અચેલ સાધનાનું મહાત્મ્ય પ્રગટ કર્યું છે. દીર્ઘસંયમીની સાધનાની વિશેષતા સમજાવીને શિષ્ય પ્રતિ તેમના કર્તવ્યનું કથન છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં ગુરુ દ્વારા કર્તવ્ય પાલન કરવા છતાં શિષ્યની અવિનીતતા, ધીઠતા અને સંયમથી

અધઃપતનનું વિવિધ પ્રકારે વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. અંતે પંડિત સાધકોને આગમાનુસાર વિચરણ કરવાની હિતશિક્ષા આપી છે.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં સંયમીની સહનશીલતાનું કથન કરીને, ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ અને ઉપદેશના વિષયોનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યાર પછી સંયમમાં દૃઢ રહેવાનો, કષાયમુક્તિનો અને અંતે શરીરના મમત્વનો ત્યાગ કરીને પાદપોપગમન પંડિત મરણ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ છે.

આ પ્રમાણે આ સંપૂર્ણ અધ્યયનમાં મુખ્યત્વે ધૂત એટલે સંયમી સાધકોને કર્મ ક્ષય સંબંધી વિભિન્ન માર્ગદર્શન છે.

વક્તા અને શ્રોતાનો પરિભોધ :-

૧ ઓબુજ્જમાણે ઇહ માણવેસુ આઘાઙ્ઙ સે ણરે । જસ્સ ઇમાઓ જાઈઓ સવ્વઓ સુપડિલેહિયાઓ ભવંતિ, આઘાઙ્ઙ સે ણાણમણેલિસં ।
સે કિટ્ટ્ઙ્ઙ તેસિં સમુટ્ટિયાણં ણિક્ખિત્તદંડાણં સમાહિયાણં
પણ્ણાણમંતાણં ઇહ મુત્તિમગ્ગં ।

શબ્દાર્થ :- ઇહ = આ લોકમાં, ઓબુજ્જમાણે = સંસાર અને તેના કારણને જાણનાર, માણવેસુ = મનુષ્યોને, આઘાઙ્ઙ = ઉપદેશ આપે છે, સે = તે, ણરે = મનુષ્ય, જસ્સ = જેણે, ઇમાઓ = આ, જાઈઓ = એકેન્દ્રિયાદિ જાતિઓ, સવ્વઓ = સર્વ પ્રકારે, સુપડિલેહિયાઓ = સારી રીતે જાણેલ, ભવંતિ = હોય છે, આઘાઙ્ઙ = કથન કરે છે, અણેલિસં = અનુપમ, ણાણં = જ્ઞાનનું.

કિટ્ટ્ઙ્ઙ = ઉપદેશ આપે છે, તેસિં = તેઓને, સમુટ્ટિયાણં = ધર્માચરણ માટે ઉત્થિત-ઉદ્યત, ણિક્ખિત્ત દંડાણં = દંડરૂપ હિંસાનો ત્યાગ કરીને, સમાહિયાણં = સમાધિને પ્રાપ્ત છે, સંયમિત-તપ, સંયમમાં પ્રવૃત્ત, પણ્ણાણમંતાણં = જ્ઞાન સંપન્ન, મુત્તિમગ્ગં = મુક્તિમાર્ગનો.

ભાવાર્થ :- આ મનુષ્યલોકમાં ધર્મના સ્વરૂપને સમજનાર પુરુષ માનવ મેદનીને ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે.

જેણે જન્મ મરણના સ્થાનો સર્વ પ્રકારે જાણી લીધા છે, તે જ અનુપમ જ્ઞાનનું સારી રીતે કથન કરે છે અર્થાત્ જ્ઞાનસભર સુંદર ઉપદેશ આપી શકે છે.

જે જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિ ઉપદેશ સાંભળવા માટે ઉદ્યત છે; મન, વચન, કાયાના દંડથી સંયમિત છે; જે સમાધિને પ્રાપ્ત છે, એકાગ્રચિત્ત છે તથા બુદ્ધિમાન છે; તેઓને સંબુદ્ધ (જ્ઞાની) પુરુષ મુક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ આપે છે.

વિવેચન :-

આઘાઙ્ઙ સે ણરે :- આ વાક્યથી શાસ્ત્રકારે જૈનધર્મના એક મહાન સિદ્ધાંત તરફ સંકેત કર્યો છે. ધર્મનું, જ્ઞાનનું કે મોક્ષમાર્ગ વિષયક તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ જ્ઞાની પુરુષ દ્વારા જ કરવામાં આવે છે, તેથી તે નિરૂપણ

અપૌરુષેય નથી. અરિહંત ભગવાન પોતાના કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશમાં એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના પ્રાણીઓની જાતિઓ, સૂક્ષ્મ-બાદર, પર્યાપ્ત- અપર્યાપ્તાદિ સમસ્ત જીવના સ્વરૂપને સ્પષ્ટરૂપે જાણે છે અને પ્રાણીઓના હિત માટે સમવસરણમાં ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. તીર્થંકર પ્રભુની વાણીના આધારે શ્રુતજ્ઞાની એવા મુનિઓ અનુપમ, અસાધારણ જ્ઞાનનું કથન કરી શકે છે. સંક્ષેપમાં જિનવાણી અપૌરુષેય નથી પરંતુ જિનેશ્વરો દ્વારા કથિત છે.

આઘાઈ સે જાણમણેલિસં :- પૂર્વે કહ્યાં તે વિશિષ્ટજ્ઞાની અનુપમ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. વૃત્તિકારના કથન અનુસાર તે અનન્ય જ્ઞાન આત્માનું જ હોય છે, તેના પ્રકાશમાં શ્રોતાને જીવ અજીવાદિ નવ તત્ત્વોનો સમ્યક્ બોધ થઈ જાય છે. અનુપમ શબ્દ અસદૃશ, સુંદર અર્થમાં પ્રયુક્ત છે તેથી આ સૂત્રાંશનું તાત્પર્ય એ છે કે તે લોક સ્વરૂપના જ્ઞાતા ઉપદેશક શ્રેષ્ઠ ધર્મનું, સંયમધર્મનું કથન કરે છે.

અનુપમ જ્ઞાનધારા જે શ્રોતાઓ માટે પ્રવાહિત કરવામાં આવે છે તે જ્ઞાન શ્રવણના પિપાસુ શ્રોતાઓએ ચાર ગુણોથી સંપન્ન થવું આવશ્યક છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સમુત્થિત- જેનો આત્મા ધર્મશ્રવણ માટે કે ધર્મ આચરણ માટે ઉદ્યમવંત થયો છે (૨) નિક્ષિપ્ત દંડ- હિંસાદિ પાપની પ્રવૃત્તિઓ છોડીને ધર્મશ્રવણ માટે આતુર છે (૩) સમાધિભાવમાં સ્થિત છે અર્થાત્ જે સ્વસ્થમનથી ધર્મશ્રવણનો ઈચ્છુક છે (૪) પ્રજ્ઞાવાન- જે હિતાહિતનો વિવેક સમજી શકે છે તે ઉપદેશને યોગ્ય શ્રોતા છે.

સમુદ્ધિયાણં :- ધર્મના આચરણ માટે જે સમ્યક્ પ્રકારે ઉદ્યમવંત હોય તે સમુત્થિત કહેવાય છે. વૃત્તિકારે અહીં સમુત્થિતના દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકાર કહ્યા છે- શરીરથી ઉત્થિત તે દ્રવ્ય સમુત્થિત છે અર્થાત્ ધર્મ સાંભળવા માટે શ્રોતાએ શરીરથી પણ જાગૃત થવું આવશ્યક છે. જ્ઞાનાદિથી ઉત્થિત તે ભાવથી સમુત્થિત છે. જ્ઞાનીપુરુષ દ્રવ્ય અને ભાવથી ઉત્થિત વ્યક્તિઓને ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે.

પાત્ર પ્રમાણે પરિણમન :-

૨ **एवं एगे महावीरा विप्परक्कमंति । पासह एगेऽवसीयमाणे अणत्तपण्णे ।**

શબ્દાર્થ :- **एवं** = આ પ્રમાણે, **उपदेश सांભળીને,** **विप्परक्कमंति** = સંયમમાં પરાક્રમ કરે છે, **अवसीयमाणे** = સંયમમાં કલેશને પ્રાપ્ત કરતાં, **अणत्तपण्णे** = આત્મકલ્યાણની બુદ્ધિથી રહિત હોય છે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વ સૂત્રોક્ત શ્રેષ્ઠ ધર્મોપદેશ સાંભળીને કોઈ હળુકર્મી મહાન વીરપુરુષ સંયમમાં પરાક્રમ કરે છે તથા હે શિષ્ય ! તેમને પણ જો કે જે આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે, તેઓ સંયમમાં વિષાદ પામી રહ્યા છે, દુઃખી થઈ રહ્યા છે.

આત્મઉત્થાન રહિત પ્રાણીની ઉપમા :-

૩ **से बेमि-से जहा वि कुम्मे हरए विणिविदुचित्ते पच्छण्णपलासे, उम्मग्गं से णो लहइ । भंजगा इव सण्णिवेसं णो चयंति । एवं एगे**

અણેગરૂવેહિં કુલેહિં જાયા । રૂવેહિં સત્તા કલુણં થણંતિ, ણિયાણઓ તે ણ લહંતિ મોક્ખં ।

શબ્દાર્થ :- સે બેમિ = તે હું કહું છું, જહા વિ = જેમ, કુમ્મે = કાચબો, હરણ = તળાવમાં, વિણિવિટ્ટચિત્તે = પોતાના ચિત્તને જોડીને રહે છે, પચ્છણ્ણપલાસે = કમળના પાંદડાઓથી ઢાંકેલ, ડમ્મગ્ગં = નીકળવાના માર્ગને, ણો લહહ = પ્રાપ્ત કરતો નથી, ભંજગા ઇવ = જેમ વૃક્ષ, સણ્ણિવેસં = પોતાના સ્થાનને, ણો ચયંતિ = છોડતું નથી, અણેગરૂવેહિં = અનેક પ્રકારના, કુલેહિં = કુળોમાં, જાયા = ઉત્પન્ન થયેલ, રૂવેહિં = રૂપોમાં, વિષયોમાં, સત્તા = આસક્ત થતા, કલુણં થણંતિ = કરુણ રહન કરે છે પણ, ણિયાણઓ = પોતાના કર્મથી, તે = તેઓ, ણ લહંતિ = પ્રાપ્ત કરતા નથી, મોક્ખં = મુક્તિને.

ભાવાર્થ :- હું કહું છું. (સુધર્મા સ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે) જેમ કોઈ સરોવર હોય, તે સેવાળ અને કમળપત્રોથી ઢંકાયેલું હોય અને તેમાં રહેલ કાચબો ઉપર આવવાની ઈચ્છાથી વ્યાકુળ હોવા છતાં ક્યાંય છિદ્ર કે પ્રકાશ આવતો ન હોવાથી તે ઉપર આવવાનો રસ્તો મેળવી શકતો નથી; જેમ વૃક્ષ અનેક પ્રકારની ઠંડી, તાપ, તોફાન તથા પ્રહારોને સહેવા છતાં પોતાની જગ્યાને છોડતું નથી, તેમ આ સંસારમાં કેટલાંક લોકો એવા છે જે અનેક સાંસારિક કષ્ટ, યાતના, દુઃખાદિને વારંવાર પ્રાપ્ત થવા છતાં ગૃહસ્થવાસને છોડતા નથી.

આ રીતે કોઈ ભારે કર્મો જીવો અનેક કુળોમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને રૂપાદિ વિષયોની આસક્તિને લીધે ગૃહસ્થવાસને છોડતાં નથી, અનેક પ્રકારના કાયિક, માનસિક દુઃખોને ભોગવતાં કરુણ આકંઠ કરે છે, છતાં દુઃખોના કારણભૂત કર્મોથી મુક્ત થઈ શકતા નથી.

વિવેચન :-

આત્મજ્ઞાનથી રહિત પૂર્વાગ્રહ તથા પૂર્વાધ્યાસથી ગ્રસિત(વ્યાપ્ત) બનેલાની કરુણદશાનું વર્ણન કરતા શાસ્ત્રકારે બે રૂપકો બતાવ્યા છે—

(૧) સેવાળ :- એક વિશાળ સરોવર હતું. અતિ સેવાળ અને કમળ પત્રોથી તે ઢંકાયેલું રહેતું હતું. નાના—મોટા અનેક પ્રકારના જળચર જીવો તેમાં રહેતાં હતાં. એકવાર સંયોગવશ તે સઘન સેવાળમાં એક નાનું એવું છિદ્ર થઈ ગયું. પારિવારિક જનોથી છૂટો પડેલો એક કાચબો રખડતો રખડતો તે છિદ્ર પાસે આવી ગયો. તેણે છિદ્રમાંથી ગર્દન બહાર કાઢી, આકાશ તરફ જોતા તે આશ્ચર્ય પામ્યો. નીલગગનમાં નક્ષત્ર અને તારાઓને ચમકતા જોઈને તે આનંદમાં લીન થઈ ગયો. તેણે વિચાર્યું— આવું અનુપમ દ્રશ્ય મારા પરિવારજનોને હું બતાવું. કાચબો પરિવારને બોલાવવા ગયો. ઊંડા પાણીમાં જઈને પરિવારજનોને તે અનુપમ દ્રશ્યની વાત કહી. પરિવારજનોને પહેલાં તો તેમાં વિશ્વાસ બેઠો નહિ, પછી તેના આગ્રહને વશ થઈને છિદ્રને શોધવા ચાલ્યા પરંતુ આટલા મોટા સરોવરમાં તે છિદ્રને શોધી શક્યા નહિ, છિદ્ર તેમને મળ્યું નહિ.

તે જ રીતે સંસાર એક મહાન સરોવર છે, પ્રાણી એક કાચબો છે. કર્મ અને અજ્ઞાનરૂપી સેવાળથી

સરોવર ઢંકાયેલું છે. કોઈ શુભ સંયોગવશ સમ્યક્ત્વરૂપી ઇંદ્ર પ્રાપ્ત થઈ જાય અને સંયમ સાધનાના આકાશમાં ચમકતા શાંતિ આદિ નક્ષત્રોને જોઈને તેને આનંદ થાય. પરંતુ પરિવારના મોહના કારણે તે અવસરને ચૂકી જાય છે. હાથમાંથી ગયેલો તે અવસર ફરી પ્રાપ્ત થતો નથી અને માનવી ખેદ ખિન્ન થઈ જાય છે. સંયમરૂપ આકાશનું દર્શન ફરી દુર્લભ થઈ જાય છે.

(૨) વૃક્ષ :- ઠંડી, ગરમી, આંધી, વર્ષાદિ પ્રાકૃતિક આપત્તિઓ તથા ફળ, ફૂલ તોડવાની ઈચ્છાવાળાઓ દ્વારા જે પીડા, યાતના, પ્રહારાદિ થાય છે તેને સહન કરતું વૃક્ષ પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર રહે છે, તે સ્થાનને છોડી શકતું નથી. તેવી જ રીતે ગૃહવાસમાં રહેલો મનુષ્ય અનેક પ્રકારના દુઃખો, પીડાઓ, સોળ મહારોગોથી ઘેરાવા છતાં તે મોહમૂઢ બનેલો, દુઃખના સ્થાન સ્વરૂપ ગૃહવાસનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.

પહેલું ઉદાહરણ એકવાર સત્યનું દર્શન કરીને ફરી મોહમૂઢ બનેલા અવસર ભ્રષ્ટ આત્માનું છે. જે પૂર્વાધ્યાસ કે પૂર્વસંસ્કારના કારણે સંયમ માર્ગનું દર્શન કરી તે માર્ગથી ચલિત થઈ ગયા છે.

બીજું ઉદાહરણ જેઓએ હજુ સુધી સત્યદર્શન કર્યું નથી, તેનાથી દૂર છે, તેવા અજ્ઞાનગ્રસ્ત ગૃહવાસમાં આસક્ત આત્માનું છે.

બંને પ્રકારના મોહમૂઢ પુરુષ કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ પામવાના તથા આત્મકલ્યાણ કરવાના અવસરથી વંચિત રહી જાય છે અને સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થઈ જાય છે.

જેમ વૃક્ષ દુઃખ પામવા છતાં તેનું સ્થાન છોડતું નથી, તેમ પૂર્વ સંસ્કાર, પૂર્વાગ્રહ, મિથ્યાદષ્ટિ, કુળનું અભિમાન, સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશાદિની પકડના કારણે સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટોને પામીને પણ તેને તે છોડી શકતા નથી.

વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીજગત :-

૪ અહ પાસ તેહિં કુલેહિં આયત્તાએ જાયા-

ગંડી અદુવા કોઢી, રાયંસી અવમારિયં ।

કાણિયં ઝિમિયં ચેવ, કુણિયં ખુજ્જિયં તહા ॥૧॥

ઝયરિં ચ પાસ મૂયં ચ, સૂણિયં ચ ગિલાસિણિં ।

વેવઙ્ગં પીઠસપ્પિં ચ, સિલિવયં મહુમેહણિં ॥૨॥

સોલસ એતે રોગા, અક્ખાયા અણુપુવ્વસો ।

અહ ણં ફુસંતિ આયંકા, ફાસા ય અસમંજસા ॥૩॥

શબ્દાર્થ :- અહ = હવે, તેહિં કુલેહિં = તે કુળોમાં, આયત્તાએ = પોતાના કર્મોનું ફળ ભોગવવા

માટે, જાયા = ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષોને, અક્ષાયા = કહ્યા છે, અણુપુલ્લસો = કમથી, અહ = આ, ણં ફુસંતિ = પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન થાય છે, આયંકા = આતંક, ફાસા = બીજા દુઃખ, અસમંજસા = જીવનનો જલદી નાશ કરનાર શૂળ આદિ રોગ.

ભાવાર્થ :- હે શિષ્ય ! તું જો કે તે મોહ—મૂઠ મનુષ્ય વિવિધ કુળોમાં પોત—પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળને ભોગવવા માટે નીચે આપેલા રોગોથી ઘેરાઈ જાય છે— જેમ કે (૧) કંઠમાળ (૨) કોઢ (૩) ક્ષય (૪) અપસ્માર(મૂર્છા) (૫) કાણાપણું (૬) જડતા (અંગોપાંગની શૂન્યતા), લકવા, (૭) ઠૂંઠાપણું (૮) કૂબડાપણું (૯) પેટની બીમારી (જલોદર, આફરો, પેટ શૂળાદિ) (૧૦) મૂંગાપણું (૧૧) સોજા (૧૨) ભસ્મક રોગ (૧૩) કંપવા (૧૪) લંગડાપણું (૧૫) હાથી પગો અને (૧૬) મધુમેહ(ડાયાબિટીઝ). આ સોળ રોગ કમથી કહેવામાં આવ્યા છે.

ક્યારેક જીવનનો નાશ કરનાર એવા આતંક(દુઃસાધ્ય રોગ) અને બીજા અનિષ્ટકારી દુઃખોને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન :-

આયત્તાણ :- આસક્તિમાં ફસાયેલા જે માનવી ધર્મનું આચરણ કરી શકતા નથી, તે મોહ અને વાસનામાં ગૂઢ બનીને કર્મોને એકઠા કરે છે. તે કર્મોના ત્રણ પ્રકાર છે— (૧) વર્તમાનમાં કરવામાં આવતાં કર્મ (૨) પૂર્વ સંચિત સત્તામાં રહેલાં કર્મ (૩) ઉદયમાં આવેલા કર્મ, ભોગવાતાં કર્મ.

વર્તમાનમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે જ સંચિત થાય છે અને તે જ ભવિષ્યમાં પ્રારબ્ધના રૂપે ઉદયમાં આવે છે. કરેલાં કર્મ જ્યારે અશુભરૂપે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે જીવો તેના ફળથી અત્યંત દુઃખી થાય છે. આ સૂત્રમાં આયત્તાણ શબ્દથી શાસ્ત્રકારે સ્વકૃત કર્મનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરેલ છે કે પ્રાણી પોતાનાં કરેલાં કર્મથી જ વિવિધ પ્રકારે દુઃખી થાય છે, વિવિધ રોગોને પ્રાપ્ત કરે છે. બીજાનાં કરેલાં કર્મ બીજાને ક્યારેય ભોગવવાં પડતાં નથી.

ગંડી અદુવા :- આ સૂત્રમાં સોળ મહારોગોનાં નામ બતાવ્યા છે, જે પ્રાયઃ લોકમાં પ્રચલિત છે. આ સોળ રોગોનાં નામ ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર, વિપાક સૂત્ર વગેરે અનેક સૂત્રોમાં છે. વર્તમાનમાં કેન્સર, ટી.બી. હાર્ટએટેક વગેરે વિવિધ નામોથી ઘણા રોગો પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વનો સમાવેશ આ સોળમહારોગમાં થઈ જાય છે.

ફાસા ય અસમંજસા :- જેને ધૂતવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન(આત્મજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થતું નથી, તે પોતાના અશુભ કર્મોના ફળ સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત સોળ તથા અન્ય અનેક રોગોનો ભોગ બને છે. ચૂર્ણિકારે અહીં ત્રણ પાઠ કહ્યાં છે— (૧) ફાસા ય અસમંજસા = ઊલટું—સુલટું, જેનો પરસ્પર કોઈ મેળ બેસતો ન હોય, એવા દુઃખનો અનુભવ. (૨) ફાસા ય અસમંતિયા = જે સ્પર્શો પહેલાં ક્યારેય અનુભવાયા ન હોય, એવા અપ્રત્યાશિત પ્રાપ્ત સ્પર્શ (૩) ફાસા ય અસમિતા = વિષમ સ્પર્શ, તીવ્ર, મંદ કે મધ્યમ દુઃખ સ્પર્શ. આકસ્મિક રૂપે થનાર દુઃખોનો સ્પર્શ જ અજ્ઞાની માનવને વધુ

પીડિત કરે છે.

દુઃખમય પ્રાણીઓની કરુણતા :-

૫ મરણં તેસિં સંપેહાએ ઉવવાયં ચવણં ચ ણચ્ચા પરિપાગં ચ સંપેહાએ । તં સુણેહ જહા તહા । સંતિ પાણા અંધા તમંસિ વિયાહિયા । તામેવ સંઙ્ગં અસંઙ્ગં અઇયચ્ચ ઉચ્ચાવયફાસે પહિસંવેદંતિ । બુદ્ધેહિં એયં પવેઙ્ગયં । સંતિ પાણા વાસગા રસગા ઉદાએ ઉદયચરા આગાસગામિણો । પાણા પાણે કિલેસંતિ । પાસ લોએ મહબ્ભયં । બહુદુક્ખા હુ જંતવો । સત્તા કામેહિં માણવા ।

શબ્દાર્થ :- તેસિં = તેના, ઉવવાયં = ઉત્પત્તિ, ચવણં = ચ્યવનને, પરિપાગં = કર્મોના પરિણામને, તં = તેને અર્થાત્ કર્મના ફળને, સુણેહ = સાંભળો, જહા તહા = જેમ છે તેમ, અંધા = અંધ અને, તમંસિ = દ્રવ્ય અને ભાવ અંધકારમાં રહેલા, વિયાહિયા = કહેલા છે, તામેવ = તે અવસ્થાને, સંઙ્ગં = એકવાર, અસંઙ્ગં = અનેકવાર, અઇયચ્ચ = પ્રાપ્ત કરીને, ઉચ્ચાવય ફાસે = તીવ્ર અને મંદ દુઃખોને, પહિસંવેદંતિ = ભોગવે છે, બુદ્ધેહિં = સર્વજ્ઞ પુરુષોએ, વાસગા = વર્ષામાં ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણી, ભાષાલબ્ધિથી યુક્ત બેઈન્દ્રિયાદિ જીવો, રસગા = કડવાદિ રસોને જાણનારા સંજી જીવ, ઉદાએ = પાણીના જીવ, ઉદયચરા = જલચર જીવ, આગાસગામિણો = આકાશમાં ઊડનારા-ખેચર જીવો, પાણે = એકબીજા પ્રાણીને, કિલેસંતિ = કલેશ આપે છે, મહબ્ભયં = મહાન ભયને, બહુદુક્ખા = ઘણાં દુઃખોથી યુક્ત, જંતવો = પ્રાણી, સત્તા = આસક્ત છે, કામેહિં = કામભોગોથી.

ભાવાર્થ :- આ રોગ, આતંક અને અનિષ્ટ દુઃખોથી પીડિત મનુષ્યોના મૃત્યુનું નિરીક્ષણ કરીને, ઉપપાત અને ચ્યવનને જાણીને તથા કર્મોનાં ફળનો સારી રીતે વિચાર કરીને સાધકે પ્રત્યેક કાર્ય કરવું જોઈએ. કર્મનાં ફળને યથાતથ્ય રૂપે સાંભળો- આ સંસારમાં અનેક પ્રાણીઓ અંધ હોય છે, તેઓ દ્રવ્ય અંધકાર અને ભાવ અંધકાર (મિથ્યાત્વાદિ)માં રહે છે. તે પ્રાણીઓ વિવિધ દુઃખપૂર્ણ અવસ્થાને એકવાર કે અનેકવાર પ્રાપ્ત કરીને તીવ્ર અને મંદ કષ્ટોનું વેદન કરે છે. તીર્થંકરોએ આ તથ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

બીજા પણ અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ હોય છે, જેવા કે વર્ષજ-વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થનારા દેડકાદિ અથવા વાસક-ભાષાલબ્ધિથી યુક્ત બેઈન્દ્રિયાદિ પ્રાણી, રસજ-રસમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો કીડાદિ અથવા રસગ-રસજ-સંજી જીવ, ઉદકરૂપ-એકેન્દ્રિય અપ્કાયિક જીવ, પાણીમાં ઉત્પન્ન થનારા જળચર જીવ, આકાશગામી-આકાશમાં ઊડનારા પક્ષી આદિ. તે પ્રાણીઓ પરસ્પર કષ્ટ આપતા રહે છે, તેથી તું જો લોક મહાન ભય સ્વરૂપ છે. સંસારમાં કર્મોનાં કારણે જીવો ઘણાં જ દુઃખી છે. ઘણા મનુષ્યો કામભોગોમાં આસક્ત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પ્રાણીઓના જન્મ મરણ, ઉપપાત ચ્યવન તથા કર્મવિપાકનું ચિંતન કરવા માટે સાધકને

ઉત્સાહિત કર્યા છે.

સંતિ પાણા અંધા :- અંધ બે પ્રકારના છે- દ્રવ્યાંધ અને ભાવાંધ. આંખોથી રહિત વ્યક્તિ દ્રવ્યાંધ હોય છે અને સત્-અસત્ના વિવેકરૂપ ભાવયક્ષુથી રહિત હોય તે ભાવાંધ છે. આ જ પ્રમાણે અંધકાર પણ બે પ્રકારનો છે- દ્રવ્યાંધકાર અને ભાવાંધકાર, નરકાદિમાં ઘોર અંધારું હોય છે તે દ્રવ્યાંધકાર છે અને કર્મના ફળથી પ્રાપ્ત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાયાદિ ભાવાંધકાર છે. જે સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપી નેત્રથી રહિત છે તથા મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારમાં જ ભ્રમણ કરે છે, તેવા ભાવાંધ પ્રાણીનું અહીં કથન કર્યું છે.

પાણા પાણે કિલેસંતિ :- શાસ્ત્રમાં સંસારી જીવોના વિવિધ ભેદ પ્રભેદ બતાવ્યા છે. અહીં પાંચ શબ્દોથી તે પ્રાણીઓનું કથન કરીને તે જીવોની અજ્ઞાન દશા બતાવી છે કે તે જીવો પરસ્પર દુઃખોની ઉદીરણા કરતાં જ રહે છે. તેઓ પરસ્પર આહારના કારણે કે કષાય-દ્વેષાદિનાં કારણે ઝગડતા રહે છે. આ રીતે સંસારનાં પ્રાણી સદા ભયાકુળ રહે છે અને દુઃખ ભોગવતાં રહે છે. આ રીતે જીવોનું દયનીય દશ્ય ઉપસ્થિત કરીને કહ્યું છે કે એવા દુઃખી પ્રાણીઓ અને માનવ પણ મોહોદયના પ્રભાવે કામભોગોમાં આસક્ત રહે છે અને કર્મ પરંપરાને વધારે છે. પાપના પ્રભાવે તેઓ ધર્માચરણ આચરી શકતા નથી. તે દુઃખી જીવોના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-

(૧) વાસગા- આ શબ્દના બે રૂપ થવાથી તેના બે અર્થ થાય છે- વર્ષજ- વર્ષા ઋતુમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવ જંતુ દેડકા, અળસિયા વગેરે અને વાસક- સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ બોલનારા પ્રાણી. (૨) રસગા- આ શબ્દના પણ બે અર્થ છે, રસ - રસગા એટલે સ્વાદનો અનુભવ કરનારા પ્રાણી, સંજી જીવો. રસજ- રસવિકૃત થાય ત્યારે તે વિકૃત પદાર્થમાં ઉત્પન્ન થનારા રસજ બેઈન્દ્રિયાદિ જીવ. (૩) ઉદદ- પાણીના અપકાય સ્વરૂપ એકેન્દ્રિય જીવ. (૪) ઉદયચરા- મચ્છ, કચ્છ આદિ જલચર પ્રાણી. (૫) આગાસગામીણો- આકાશમાં ઊડનારા હિંસક અને અહિંસક પ્રાણીઓ.

શરીર માટે હિંસાનો નિષેધ :-

૬ અબલેણ વહં ગચ્છંતિ સરીરેણ પભંગુરેણ । અટ્ટે સે બહુદુક્ખે, ઇતિ બાલે પકુવ્વહ્ । એતે રોગે બહૂ ણચ્ચા આઝરા પરિયાવણ ।

ણાલં પાસ । અલં તવ એતેહિં । એયં પાસ મુણી ! મહભ્ભયં । ણાઙ્વાણ્જ્જ કં ચ ણં ।

શબ્દાર્થ :- અબલેણ = બળ રહિત, વહં = વધને, ગચ્છંતિ = પ્રાપ્ત થાય છે, સરીરેણ = શરીરના કારણે, પભંગુરેણ = ક્ષણભંગુર, અટ્ટે = આર્ત અને, ઇતિ = આ કારણે, પકુવ્વહ્ = પ્રાણીઓને કલેશ આપે છે, એતે = આ પ્રકારે, આઝરા = તેનાથી આતુર તે પ્રાણીઓ, પરિયાવણ = પરિતાપ આપે છે.

ણાલં = કર્મને શાંત કરવામાં સમર્થ નથી, અલં = પ્રયોજન નથી, તવ = તમારે, એતેહિં = આ

ચિકિત્સા વિધિઓથી, **एयं** = આ સાવધ ચિકિત્સામાં થતી જીવ હિંસા, **महबभयं** = મહાન ભયદાયક, **णाइवाएज्ज** = હિંસા ન કરો, **कं च णं** = કોઈ પણ પ્રાણીની.

ભાવાર્થ :- પ્રાણીઓ નિર્બળ, નિઃસાર અને ક્ષણભંગુર એવા શરીરના સુખ માટે બીજા જીવોની હિંસા કરે છે. વેદનાથી પીડિત તે મનુષ્ય ઘણું દુઃખ પામે છે અને પોતાની વેદનાને ઉપશાંત કરવા તે અજ્ઞાની જીવ અનેક પ્રયત્નો કરે છે અને પ્રાણીઓને કલેશ પહોંચાડે છે. આ(પૂર્વોક્ત) ઉત્પન્ન થયેલા અનેક રોગોને જાણીને તે રોગોની વેદનાથી વ્યાકુળ માનવ ઔષધ માટે બીજા જીવોને પરિતાપ આપે છે.

હે શિષ્ય ! તું વિશુદ્ધ વિવેકદષ્ટિથી જો. તે પ્રાણનાશક ઔષધ પદ્ધતિ કર્મોદય જનિત રોગોને શાંત કરવા સમર્થ નથી, તેથી જીવોને પરિતાપ આપનાર અને પાપકર્મને ઉત્પન્ન કરનાર ચિકિત્સા વિધિઓથી તમારે દૂર રહેવું જોઈએ.

મુનિવર ! તું જો આ હિંસામૂલક ચિકિત્સા લોકમાં મહાનભય રૂપ છે. (માટે ચિકિત્સાના નિમિત્તે પણ) કોઈ પણ જીવનો વધ કરવો જોઈએ નહિ.

વિવેચન :-

एते रोगे बहू णच्चा आउरा परियावए :- પોતાનાં જ કરેલાં કર્મો વિવિધ રોગોના રૂપે ઉદયમાં આવે છે. આ ઉદિત કર્મને શાંત કરવા માણસ અનેક પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, કરાવે છે, તેમના લોહી, માંસ, કાળજા, હાડકાં આદિનો પોતાની શારીરિક ચિકિત્સા માટે ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે ઉપચાર કરાવવા છતાં પ્રાયઃ તે રોગ જતો નથી, કારણ કે રોગનું મૂળ અનેક પ્રકારના કર્મો છે, કર્મોની નિર્જરા વિના રોગ કેવી રીતે જાય ? પરંતુ મોહથી ઘેરાયેલ અજ્ઞાની જીવ આ વાતને સમજી શકતો નથી. તે પ્રાણીઓને કષ્ટ આપીને બીજા અનેક કર્મોનો બાંધ કરે છે. તેથી સાધકને આ રીતની હિંસા મૂલક ચિકિત્સા માટે આ સૂત્રમાં નિષેધ કર્યો છે કે આ શરીર ક્ષણભંગુર છે. તેનો મોહ કરી અજ્ઞાની પ્રાણીઓ પુનઃ પુનઃ નવા કર્મોનો સંગ્રહ કરે છે. પરંતુ જ્ઞાની સાધકોએ આ શરીરનો મોહ અને સાવધ ચિકિત્સાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

માનવનો મહામુનિ સુધીનો વિકાસક્રમ :-

७ આયાણ ભો ! સુસ્સૂસ ભો ! ધૂયવાયં પવેયइस्सामि ! इह खलु अत्तत्ताए तेहिं तेहिं कुलेहिं अभिसेएण अभिसंभूया अभिसंजाया अभिणिव्वट्टा अभिसंवुड्ढा अभिसंबुद्धा अभिणिक्खंता अणुपुव्वेण महामुणी ।

શબ્દાર્થ :- આયાણ = તમે સમજો, ભો = હે શિષ્ય ! સુસ્સૂસ = સાંભળવાની ઈચ્છા કરો, ધૂયવાયં = કર્મોનો ક્ષય કરવાનો માર્ગ, પવેયइस्સामિ = હું વર્ણન કરીશ, અત્તત્તાએ = પોત પોતાના કર્મો અનુસાર, અભિસેએણ = શુક અને શોષિતના અભિસિંચનથી, સંયોગથી, અભિસંભૂયા = ગર્ભાવસ્થામાં કલલભાવ (પ્રવાહરૂપ)ને પ્રાપ્ત, અભિસંજાયા = પેશીરૂપે બનેલ, અભિણિવ્વટ્ટા = ત્યાર પછી અંગ, ઉપાંગથી

પરિપૂર્ણ થઈ બાળકરૂપે પરિણત, અભિસંવુદ્ધા = ગર્ભથી બહાર નીકળીને જન્મ ધારણ કરી વૃદ્ધિને પામેલા, અભિસંબુદ્ધા = બોધ પ્રાપ્ત કરી જાગૃત થયેલ, સત્, અસત્ના વિવેકથી યુક્ત, અભિણિક્ષંતા = દીક્ષા અંગીકાર કરીને, અણુપુલ્લેણ = અનુક્રમથી, મહામુળી = મહામુની થાય છે.

ભાવાર્થ :- હે શિષ્ય ! તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો અને સમજો. હવે ધૂતવાદ—કર્મક્ષય કરવાના માર્ગનું નિરૂપણ કરીશ. આ સંસારમાં પ્રાણી પોતે કરેલાં શુભ કર્મના ઉદયથી પ્રેરિત થઈને તે તે કુળોમાં શુક્ર—શોણિત (વીર્ય—લોહી)ના અભિષેકથી—સંયોગથી માતાના ગર્ભમાં કલલરૂપે (પ્રવાહીરૂપે) થયા; પછી અર્બુદ(માંસ) અને પેશી રૂપ બન્યા; ત્યારબાદ અંગોપાંગ—સ્નાયુ, નસ, રોમાદિના ક્રમથી વિકસિત થયા; પછી જન્મ લઈને વૃદ્ધિને પામ્યા; ત્યાર બાદ સંબોધિને પ્રાપ્ત થયા; પછી વિરક્ત બનીને અભિનિષ્ક્રમણ કર્યું, આ પ્રમાણે ક્રમથી તે મહામુનિ બને છે.

વિવેચન :-

ધુયવાયં પવેયસ્સામિ :- 'ધૂત' નો અર્થ છે કર્મધુનન અને તેનો માર્ગ તે ધૂતવાદ. કર્મ ક્ષય કરવાનો ધોરીમાર્ગ છે સંયમ, માટે આ સૂત્રમાં માનવની પ્રારંભિક ગર્ભ અવસ્થાથી લઈ ક્રમિક વિકાસ બતાવતાં પરિવારનો ત્યાગ કરી મહામુનિ થવા સુધીનો ક્રમ બતાવ્યો છે. ધૂતવાદને શા માટે સ્વીકારવો અને સાંભળવો જોઈએ? તેની ભૂમિકા અહીં બાંધી છે. વાસ્તવમાં સાંસારિક જીવોને વિવિધ પ્રકારના દુઃખ, કષ્ટ અને રોગ આવે છે. તેનો પ્રતિકાર કરવા તે બીજાને પીડા આપે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેના મૂળ એવા કર્મનો નાશ નહિ કરે, ત્યાં સુધી દુઃખ, રોગ અને કષ્ટ નાશ પામતાં નથી. કર્મનો નાશ એ જ ધૂત છે. કર્મનાશનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે, શરીર અને શરીર સંબંધિત સજીવ, નિર્જીવ દ્રવ્યો ઉપરની આસક્તિ, મોહાદિનો ત્યાગ. ત્યાગ અને તપ વિના કર્મ નિર્મૂળ થતાં નથી. તેના માટે સૌથી પ્રથમ ગૃહાસક્તિ અને સ્વજનાસક્તિનો ત્યાગ કરવો અનિવાર્ય છે અને તે સ્વચિંતનથી જ થાય છે. કર્મોનો ક્ષય કરીને પૂર્વોક્ત દુઃખોથી સર્વથા મુક્ત થઈ શકે છે. આ જ કારણે શાસ્ત્રકારે સાધકને વારંવાર પોતાને જોવા તેમજ સમજવા, વિચારવાની પ્રેરણા આપી છે. તે સ્વયં વિચાર કરીને મનને આસક્તિના બંધનમાંથી મુક્ત કરી શકે છે.

પૂર્વ સૂત્રમાં રોગ અને દુઃખોનું કરેલ વર્ણન સ્વચિંતનને પ્રેરિત કરે છે. આ સ્વચિંતન જ સંયમની ભૂમિકા છે. તેના વિરોધી અસંયમ અને તે અનુસાર વર્તવાના દુષ્પરિણામોને જાણી—સમજી તથા સારી રીતે જોઈને, સાંભળીને, સાધક તેનાથી નિવૃત્ત થઈ જાય. સંસારની મોહજાળથી મુક્ત થવા અણગારે, મુનિ બનીને મોહથી મુક્ત સંયમી જીવન પસાર કરવું અનિવાર્ય છે.

વૃત્તિકારે આઠ પ્રકારનાં કર્મોને ખંખેરવાની પ્રક્રિયાને ધૂત કહેલ છે અથવા જ્ઞાતિ—પરિજનોના ત્યાગને પણ ધૂત કહેલ છે. ચૂર્ણિકારે વ્યાખ્યા કરી છે કે જેણે તપશ્ચર્યાથી કર્મોનો ક્ષય કર્યો છે તે ધૂત કહેવાય છે. ધૂતનો વાદ—સિદ્ધાંત કે દર્શન તે ધૂતવાદ કહેવાય છે.

નાગાર્જુનીય વાચનાનુસાર પાઠ આ પ્રમાણે છે— 'ધૂતોવાયં પવેણંતિ' ધૂતોપાયનું પ્રતિપાદન કરે છે. ધૂતોપાયનો અર્થ છે કે— આઠ કર્મોનો ક્ષય કરવાનો ઉપાય.

અણુપુલ્વેણ મહામુણી :- આ પદોમાં શાસ્ત્રકારે મહામુનિ બનવાનો ક્રમ બતાવ્યો છે. તે ક્રમ આ પ્રમાણે છે— (૧) અભિસંભૂત (૨) અભિસંજાત (૩) અભિનિવૃત્ત (૪) અભિસંવૃદ્ધ (૫) અભિસંબુદ્ધ અને (૬) અભિનિષ્કાંત. આ છ સોપાન છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

અભિસંભૂયા :- પોતે કરેલાં કર્મનાં ફળને ભોગવવા સૌથી પહેલાં પિતાનું વીર્ય અને માતાના રજના અભિષેક રૂપે સાત દિવસ સુધી કલલરૂપે રહેવું તે 'અભિસંભૂત' છે.

અભિસંજાયા :- સાત દિવસ પછી અર્બુદ રૂપ ધારણ કરી, અર્બુદથી પેશી અને પેશીથી ઘન રૂપ ધારણ કરે તે 'અભિસંજાત' કહેવાય છે.

અભિણિવદ્ધા :- ક્રમથી અંગ, પ્રત્યંગ, સ્નાયુ, શિરા, રોમાદિનું ઉત્પન્ન થવું તે 'અભિનિવૃત્ત' કહેવાય છે.

અભિસંવૃદ્ધા :- જન્મથી લઈને સમજદાર થાય ત્યાં સુધીના ક્રમને 'અભિસંવૃદ્ધ' કહે છે.

અભિસંબુદ્ધા :- ધર્મશ્રવણ કરવા યોગ્ય અવસ્થાને પામી, પૂર્વનાં પુણ્યફળ સ્વરૂપ ધર્મકથા સાંભળી, ગુરુ આદિના નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પુણ્ય—પાપાદિ નવ તત્ત્વોને સારી રીતે જાણી, સંસારના સ્વરૂપનો બોધ પ્રાપ્ત કરવો તે 'અભિસંબુદ્ધ' કહેવાય છે.

અભિણિક્ષંતા :- વેરાગી બની ઘર, પરિવાર, ખેતર, વાડી, ઘન સંપત્તિ આદિ સર્વનો ત્યાગ કરી, સાધુ જીવન માટે સંયમ અંગીકાર કરવો તે 'અભિનિષ્કાંત' કહેવાય છે.

મહામુણી :- દીક્ષા લીધા પછી ગુરુ સમીપે શાસ્ત્રોનું ગહન અધ્યયન, રત્નત્રયની સાધનાદિથી ચારિત્ર પરિણામોની વૃદ્ધિ કરવી અને ક્રમથી ગીતાર્થ, સ્થવિર, તપસ્વી, પરિહારવિશુદ્ધ આદિ ઉત્તમ ચારિત્ર સ્થાનોને પ્રાપ્ત કરીને તે મહામુનિ થઈ જાય છે.

અભિસંભૂતથી લઈને અભિનિષ્કાંત સુધીની ધૂત બનવાની આ પ્રક્રિયા જોતા એક તથ્ય સ્પષ્ટ થાય છે કે પૂર્વજન્મના સંસ્કાર, આ જન્મમાં માતાપિતાદિના લોહીના સંબંધથી ઉત્પન્ન સંસ્કાર તથા સામાજિક વાતાવરણથી મળેલા સંસ્કાર ધૂત બનવા આવશ્યક તેમજ ઉપયોગી થાય છે.

દીક્ષાર્થી સામે આવતા પ્રલોભનો :-

❧ તં પરક્કમંતં પરિદેવમાણા મા ણે ચયાહિ ઇતિ તે વદંતિ । છંદોવણીયા અજ્ઞોવવણ્ણા અક્કંદકારી જણગા રુયંતિ । અતારિસે મુણી ણો ઓહં તરણ, જણગા જેણ વિપ્પજઢા ।

સરણં તત્થ ણો સમેઙ્ઙ । કહં ણુ ણામ સે તત્થ રમઙ્ઙ ? ઇયં ણાણં સયા સમણુવાસેજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ પઢમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- તં = તે મોક્ષમાર્ગમાં, પરવકમંતં = જવા માટે ઉદ્યત થતા તે મુમુક્ષુને, પરિદેવમાણા = દુઃખી થતા, માતાપિતા આદિ રડતાં, જે = અમને, મા ચયાહિ = છોડો નહિ, છંદોવળીયા = અમે તમારી ઈચ્છાનુસાર ચાલનારા છીએ, અજ્ઞોવવળ્લા = તમારા ભરોસે રહીએ છીએ, અવકંદકારી = આકંદન કરતા, જળગા = માતાપિતાદિ, રુચંતિ = રુદન કરે છે, અતારિસે મુળી = આવા મુનિ થઈ શકતા નથી, ઓહં = સંસારને, જો તરણ = પાર કરતા નથી, જળગા = માતાપિતાદિને, જેળ = જેણે, વિપ્પજઢા = ત્યાગી દીધા છે, સરળં જો સમેઙ્ઙ = શરણ સ્વીકાર કરતા નથી, તત્થ = ગૃહસ્થવાસમાં, કહં જુ જામ = કેવી રીતે, તે, રમઙ્ઙ = રમણ કરી શકે છે, સમણુવાસિજ્જાસિ = પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- ગૃહવાસથી વિમુખ તેમજ સંબુદ્ધ થઈને સંયમમાં પરાક્રમ કરવા તત્પર તે ભાવમુનિના માતાપિતા આદિ કરુણ વિલાપ કરતાં કહે છે કે— 'તમે અમને છોડો નહિ, અમે તમારી ઈચ્છાનુસાર વ્યવહાર કરીશું, તમારા ઉપર અમને ગાઢ સ્નેહ છે, આ પ્રમાણે આકંદ કરતાં તેઓ રુદન કરે છે.

રડતા તે સ્વજનો સમજાવે છે કે— જે માતાપિતાને આ રીતે છોડી દે છે, તે વ્યક્તિ વાસ્તવમાં મુનિ બની શકે નહીં અને સંસાર સાગરને પાર કરી શકે નહીં.

પારિવારિક જનોનો આવો વિલાપ સાંભળીને મુનિ તેમના શરણે જતા નથી અને ગૃહસ્થની વાત સ્વીકારતા નથી. વાસ્તવમાં તે તત્ત્વજ્ઞ વિરક્ત પુરુષ ગૃહવાસમાં રમણતા કેમ કરી શકે ?

મુનિ આ જ્ઞાનને હંમેશાં પોતાના આત્મામાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિર કરે. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

જળગા રુચંતિ :- અહીં મહામુનિ થનાર વિરક્તાત્માની અગ્નિ પરીક્ષા બતાવી છે. ખરેખર આંતરિક અનાસક્તિની પરીક્ષા પ્રથમ મોરચે જ થાય છે, તે બતાવવા કહ્યું છે કે સ્વજન પરિત્યાગ માટે ઉદ્યત ભાવમુનિને મોહાવિષ્ટ સ્વજનો કરુણાજનક વિલાપાદિથી ગૃહવાસમાં ખેંચવા માટે વિવિધ ઉપાયો કરે છે.

મોહવશ પારિવારિક જન કહે છે કે આ રીતે માતાપિતાને નિર્દયતાપૂર્વક નિરાધાર છોડી દેનારાનું કલ્યાણ થતું નથી, તેમાં સાધુપણું હોતું નથી.

સરળં તત્થ જો સમેઙ્ઙ :- સંસારના સ્વભાવને સારી રીતે જાણનાર તે મહામુની લાગણીને વશ બનેલા બંધુઓનું શરણ સ્વીકારતા નથી, મોહજાળને તોડી નાંખનાર તે સર્વ વિરક્ત આત્મા દુઃખોના સ્થાનરૂપ તેમજ મોક્ષમાં અવરોધરૂપ એવા ગૃહવાસમાં આસક્તિ રાખી શકતા નથી. તેઓ ક્યારેય બંધુઓની મોહમય જાળમાં ફસાતા નથી. તેથી તેઓનો વિજય થઈ જાય છે. માતાપિતા, સ્વજનોનો મોહ થોડા સમય પછી શાંત થઈ જાય છે અને દીક્ષા ગ્રહણ કરી તે મુમુક્ષુ આત્મા અનુક્રમે મહામુનિ થઈ જાય છે.

સમણુવાસેજ્જાસિ :- આ પદના વ્યાખ્યાકારોએ બે પ્રકારે અર્થ કર્યા છે— (૧) આ પૂર્વોક્ત સંયમ

સંબંધી સમસ્ત જ્ઞાનને સદા આત્મામાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિર કરે. (૨) આ જ્ઞાન આચાર્યશ્રીના સાંનિધ્યમાં રહી અનુકૂળરૂપે પરિણમાવે.

॥ અધ્યયન-૬/૧ સંપૂર્ણ ॥

છઠ્ઠું અધ્યયન : બીજો ઉદ્દેશક

સાધકનું ઉત્થાન-પતન :-

૧ આઝરં લોગમાયાએ ચિત્તા પુવ્વસંજોગં, હિચ્ચા ડવસમં, વસિત્તા બંભચેરંસિ । વસુ વા અણુવસુ વા જાણિત્તુ ધમ્મં અહા તહા । અહેગે તમચાઈ કુસીલા વત્થં પડિગ્ગહં કંબલં પાયપુંછણં વિડસિજ્જ અણુપુવ્વેણ અણહિયાસેમાણા પરીસહે દુરહિયાસે ।

કામે મમાયમાણસ્સ ઇયાણિં વા મુહુત્તેણ વા અપરિમાણાએ ભેએ । એવં સે અંતરાઈએહિં કામેહિં આકેવલિએહિં, અવિઙ્ગણા ચેએ ।

શબ્દાર્થ :- આઝરં = આતુર, દુઃખી, આયાએ = જાણીને, ચિત્તા = ઇંડીને, પુવ્વસંજોગં = પૂર્વ સંયોગને, હેચ્ચા = પ્રાપ્ત કરીને, ડવસમં = સંયમને, ઉપશમ ભાવને, વસિત્તા = નિવાસ કરીને, પાલન કરીને, રહીને, બંભચેરંસિ = બ્રહ્મચર્યનું, વસુ = સંયમધની સાધુ, સંયમવાન, અણુવસુ = સામાન્ય સંયમી, શ્રાવક, અહા(જહા)તહા = યથાર્થ સ્વરૂપને, અહ = ત્યાર પછી, તં = તે ધર્મને, અચાઈ = ઇંડી દે છે, કુસીલા = કુશીલ થઈ જાય છે, વત્થં = વસ્ત્ર, પડિગ્ગહં = પાત્ર, કંબલં = કામળી, પાયપુંછણં = પાદપ્રોચ્છન, વિડસિજ્જ = ત્યાગી દે છે અર્થાત્ સાધુ વેષને ઇંડીને ગૃહસ્થ બની જાય છે, અણુપુવ્વેણ = અનુક્રમથી, અણહિયાસેમાણા = સહન નહિ કરતાં, દુરહિયાસે = દુસ્સહ.

મમાયમાણસ્સ = આસક્ત બનેલા તે પુરુષને, ઇયાણિં = આ સમયે, સંયમ ઇંડયા પછી, તરત જ, મુહુત્તેણ = થોડા સમય પછી, અપરિમાણાએ = લાંબા સમયથી, ભેએ = તે શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે, સે = તે ભોગાભિલાષી પુરુષ, અંતરાઈએહિં = ઘણી અંતરાય યુક્ત, આકેવલિએહિં = દ્વન્દ્વથી યુક્ત, અપૂર્ણ, અવિઙ્ગણા = સંસાર સાગરને પાર પામતા નથી, ચેએ = શરીર ભેદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :- આ જગતમાં પ્રાણીઓ કામ-રાગાદિથી આતુર દુઃખી થાય છે તેવું જાણીને, પૂર્વ સંયોગને ઇંડીને, ઉપશમભાવ ધારણ કરીને, બ્રહ્મચર્ય(ચારિત્ર)માં વાસ કરીને, કેટલાક આત્માઓ વિશિષ્ટ સંયમવાન(સાધુ) અથવા સામાન્ય સંયમી બને છે પરંતુ તેઓમાંથી કોઈ એક આચારનો ત્યાગ કરીને કુશીલ-મલિન ચારિત્રવાળા થઈ જાય છે.

દુસ્સહ પરીષદો સહન ન થવાથી તેઓ સાધુના ચિહ્નરૂપ એવા વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળી, પાદપ્રોંછન વગેરેને છોડી, મુનિધર્મનો ત્યાગ કરે છે.

વિવિધ પ્રકારના કામભોગોને સ્વીકારીને તેના પર ગાઢ મમત્વ રાખનાર વ્યક્તિનું (પ્રવ્રજ્યા છોડી દીધા પછી) તરત જ, અંતર્મુહૂર્તમાં કે અપરિમિત—લાંબા સમયે શરીર છૂટી જાય છે, આત્મા અને શરીરનો ભેદ ન ઈચ્છવા છતાં ભેદ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે વિદ્વનો અને દુઃખોથી યુક્ત જે વિષયભોગ છે તેના નિરંતર સેવનથી તે સંસાર સમુદ્રને પાર પામી શકતા નથી. ખરેખર તે કામીપુરુષ કામભોગોથી અતૃપ્ત જ રહીને શરીરનો ત્યાગ કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાધકની ચાર અવસ્થાઓનું પ્રતિપાદન કર્યું છે— (૧) વૈરાગ્યભાવે સંયમ ગ્રહણ (૨) સંયમ ન છોડતાં કુશીલાચાર (૩) વસ્ત્રાદિ સાધુવેશનો ત્યાગ (૪) કામભોગમાં અતૃપ્તપણે મૃત્યુ.

આઝરં લોગમાયાણ :- આ વાક્યના ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) આ સંસારમાં પરસ્પર સ્નેહ—મોહમાં ફસાયેલા પારિવારિક લોકો આતુર રહે છે. (૨) સંસારના પ્રાણીઓ પોતાની લાલસાઓ પૂર્ણ કરવા, દુઃખથી છૂટી સુખી થવા માટે આતુર હોય છે. (૩) સંસારના સમસ્ત પ્રાણી ઈચ્છાકામ, મદનકામ અને વિવિધ દુઃખોથી પીડિત છે. **આયાય** = તે સમસ્ત આતુર—દુઃખી લોકોને જોઈ, વૈરાગ્યમય ચિંતન કરીને સંયમ સ્વીકાર કરે.

ચક્ષુ પુવ્વસંજોગં :- સજીવ કે નિર્જીવ કોઈ પણ વસ્તુનો સંયોગ થવાથી ધીરે ધીરે આસક્તિ, સ્નેહરાગ, કામરાગ કે મમત્વભાવ વધતો જાય છે, માટે સંયમ ગ્રહણ કર્યા પહેલાં જ જેની સાથે મમત્વના સંબંધો બાંધ્યા હોય તેને છોડી દેવાથી જ સાચા અર્થમાં અણગાર બની શકાય છે. તેથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના અધ્ય. ૮ ગાથા.૨ માં કહ્યું છે કે— **વિજહિત્તુ પુવ્વ સંજોગં**— ગૃહત્યાગી અણગાર પૂર્વ સંયોગોનો ત્યાગ કરીને કોઈ સાથે સ્નેહ રાખે નહીં.

વસિત્તા બંભચેરંસિ :- બ્રહ્મચર્યમાં નિવાસ કરીને. અહીં બ્રહ્મચર્યનો અર્થ ચારિત્ર છે કારણ કે બ્રહ્મચર્ય એ ચારિત્રનું મહત્વશીલ અંગ છે. વ્યાખ્યાકારે બ્રહ્મચર્યનો અર્થ ગુરુકુળવાસ કર્યો છે.

વસુ વા અણુવસુ વા :- વસુ નો અર્થ છે સંયમધનથી ધનવાન, વિશિષ્ટ સંયમી અને અણુવસુ નો અર્થ છે— અલ્પ સંયમ ધની, સંયમથી અપુષ્ટ અર્થાત્ સામાન્ય સંયમી. વ્યાખ્યામાં અણુવસુ નો અર્થ અણુવ્રતી શ્રાવક પણ કર્યો છે.

અહેગે તમચાઈ કુસીલા :- સર્વ પદાર્થોનો સંયોગ છોડીને, ઉપશમભાવને પ્રાપ્ત કરી, ગુરુકુળવાસમાં રહી, આત્મામાં વિચરણ કરતાં, ધર્મને યથાર્થરૂપે જાણવા છતાં કોઈક સાધક મોહોદયવશ ધર્મપાલનમાં સત્ત્વહીન થઈ જાય છે. તેના પ્રતિ શાસ્ત્રકારે ખેદ વ્યક્ત કર્યો છે. ધર્મપાલનમાં અશક્ત હોવાના કારણે જ તે કુશીલ બને છે. ચૂર્ણિકારે પણ અચ્ચાઈ શબ્દ માનીને તેનો અર્થ અશક્તિમાન—અસમર્થ કર્યો છે.

તમચાઈ શબ્દનો અર્થ છે. તં = તે સંયમને, અચાઈ = નહીં છોડતાં અને કુસીલા = સંયમમાં શિથિલ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે કુશીલાચારી બની જાય છે.

વત્થં પડિગ્ગહં :- વૃત્તિકાર તેનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે દુષ્કર એવો માનવ ભવ પામી, સંસાર સાગરને પાર કરવામાં સમર્થ બોધિરૂપ નાવને મેળવીને, મોક્ષ વૃક્ષના બીજરૂપ સર્વવિરતિ ચારિત્રને અંગીકાર કરવા છતાં કોઈ વ્યક્તિ કામની દુર્નિવારતા, મનની ચંચળતા, ઈન્દ્રિય વિષયોની લોલુપતા અને અનેક જન્મોના કુસંસ્કારોને વશ બની તેના પરિણામનો અને કાર્ય અકાર્યનો વિચાર કર્યા વિના સાધ્વાચારથી પડિવાઈ (પતિત) બની, મુનિ ધર્મને છોડી વસ્ત્ર, પાત્રાદિ ધર્મોપકરણોને છોડી દે છે, સાધુવેશનો ત્યાગ કરી ગૃહસ્થ થઈ જાય છે. ગૃહસ્થ થઈને કોઈ દેશવિરતિધર્મનો સ્વીકાર કરી લે છે, તો કોઈ કેવળ શ્રદ્ધામાં ટકે છે અને કોઈ તો મિથ્યાત્વી પણ બની જાય છે.

મુનિ ધર્મને છોડવાના અનેક કારણો થઈ શકે છે પરંતુ આ સૂત્રમાં બે કારણ ધ્વનિત થાય છે— (૧) અસહિષ્ણુતા— સંયમના નિયમ— ઉપનિયમ, પરીષદ ઉપસર્ગરૂપ આવતા કષ્ટોને સહન કરવાની શારીરિક કે માનસિક ક્ષમતાનો અભાવ થવાથી સંયમનો ત્યાગ કરે. (૨) કામ આસક્તિ— વિવિધ કામ— ભોગોની પ્રબળ લાલસાના કારણે સંયમનો ત્યાગ કરે છે.

સૂત્રના અંતે તેના પરિણામો પણ બતાવ્યા છે કે કોઈ દીક્ષાત્યાગી દીક્ષા છોડતાં તરત જ મૃત્યુ પામે છે, કોઈ થોડા સમય પછી મૃત્યુ પામે છે અને કોઈ લાંબા સમય સુધી જીવીને પછી મૃત્યુ પામે છે, તો પણ તે કામભોગોથી અતૃપ્તપણે જ મરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ આશાથી તે સંયમનો ત્યાગ કરે પરંતુ આયુષ્ય તો ક્ષણિક છે, અંતે મરવું દરેકને નિશ્ચિત છે, માટે ધૈર્યપૂર્વક સંયમનું પાલન કરવું જોઈએ.

મુનિની એકત્વભાવના :-

૨ અહેગે ધમ્મમાયાય આયાણપ્પભિહ્સુ પણિહિએ ચરે અપ્પલીયમાણે દહે । સવ્વં ગિહ્હિં પરિણાય । એસ પણએ મહામુણી ।

અહ્યચ્ચ સવ્વઓ સંગં ણ મહં અત્થિ ત્તિ, ઇતિ એગો અહમંસિ, જયમાણે, એથ વિરએ અણગારે સવ્વઓ મુંડે રીયંતે જે અચેલે પરિવુસિએ સંચિક્ખઇ ઓમોયરિયાએ ।

શબ્દાર્થ :- અહ એગે = કોઈ પુરુષ, ધમ્મં = શ્રુતધર્મ અને ચારિત્ર ધર્મને, આયાય = સ્વીકારીને, આયાણપ્પભિહ્સુ = ધર્મોપકરણો સાથે સંયમાચરણ કરતાં, પણિહિએ = પરીષદ ઉપસર્ગોમાં સહનશીલ થઈ, ચરે = સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ ધર્મનું આચરણ કરે, અપ્પલીયમાણે = માતાપિતા આદિમાં તથા લોકમાં આસક્ત ન થતાં, દહે = ધર્મમાં દેહ, ગિહ્હિં = ગૃહિ, ભોગાકાંક્ષાને, પરિણાય = ત્યાગ કરીને સંયમનું પાલન કરે છે, પણએ = કર્મક્ષયમાં તત્પર પુરુષ જ, અહ્યચ્ચ = છોડીને, સવ્વઓ = સર્વ પ્રકારના, સંગં = સંગને, મહં = મારું, ણ અત્થિ = કોઈ નથી, ત્તિ = આ પ્રમાણે, ઇતિ = તેમજ, એગો = એકલો,

અહમંસિ = હું છું, જયમાણે = દસ પ્રકારની સમાચારીનું યત્નાપૂર્વક પાલન કરતાં, એત્થ = આ જિનશાસનમાં, વિરણ = સાવધ અનુષ્ઠાનથી વિરત, મુંડે = દ્રવ્ય, ભાવથી મુંડિત, રીયંતે = સંયમાનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત રહેતાં, અચેલે = અલ્પ વસ્ત્રથી યુક્ત, અચેલ, પરિવુસિણ = રહે છે, અંત પ્રાંત આહાર કરે છે, સંચિક્વહ્ = રહે છે, સહન કરે છે, ઓમોયરિયાણ = ઊણોદરી આદિ તપ કરતા.

ભાવાર્થ :- કેટલાક લોકો શ્રુત—ચારિત્ર ધર્મને ગ્રહણ કરીને નિર્મમત્વ ભાવથી ધર્મોપકરણાદિથી યુક્ત થઈ સંયમાચરણ કરે, પરીષદ — ઉપસર્ગને સહન કરતાં સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ ધર્મનું આચરણ કરે છે અથવા ધર્માચરણમાં ઈન્દ્રિય અને મનને સ્થિર કરીને વિચરણ કરે છે. માતાપિતાદિ લોકમાં કે કામભોગોમાં અનાસક્ત થઈ તપ, સંયમમાં સુદૃઢ રહી ધર્માચરણ કરે છે. સર્વ આસક્તિ—ભોગાકાંક્ષાને છોડી ધર્મમાં સમર્પિત થઈ મહામુનિ બને છે અને સંયમમાં રહી કર્મોનો ક્ષય કરવામાં તત્પર થઈ જાય છે.

તે મહામુનિ સર્વથા સંગ—આસક્તિ ત્યાગ કરી ભાવના કરે છે કે— "મારું કોઈ નથી, હું કોઈનો નથી, માત્ર હું એક શુદ્ધ આત્મા છું." તે આ જૈન શાસનમાં સાવધ પ્રવૃત્તિઓથી વિરત તથા દશવિધ સમાચારીમાં યત્નશીલ અણગાર સર્વ પ્રકારથી મુંડિત બનીને સંયમ પાલન કરતાં વિહાર કરે છે. જે અલ્પવસ્ત્ર કે નિર્વસ્ત્ર રહે છે અને ઊણોદરી તપનું સારી રીતે પાલન કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વિશુદ્ધ પરિણામોથી શ્રુતચારિત્રરૂપ મુનિધર્મનો સ્વીકાર કરી જીવનપર્યંત ત્યાગ, વૈરાગ્ય, અર્પણતા દૃઢતાપૂર્વક આચરણમાં ઉદમશીલ મહામુનિનું વર્ણન છે.

અપ્પલીયમાણે :- આ શબ્દના વ્યાખ્યાકારે બે અર્થ કર્યા છે— (૧) વિષય કષાયથી દૂર રહેતાં ક્યાં ય તન્મય ન થતાં. (૨) કામભોગો કે માતાપિતાદિ સ્વજનોમાં અનાસક્ત.

સવ્વં ગિદ્ધિ પરિણાય :- (૧) ગૃહિ— સર્વ ભોગાકાંક્ષાને દુઃખરૂપ જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિણાથી તેનો ત્યાગ કરે. (૨) ચૂર્ણિકારે ગિદ્ધિ ની જગ્યાએ ગંથં શબ્દ માનીને અર્થ કર્યો છે કે સર્વ બાહ્ય આભ્યંતર ગ્રંથીનો ત્યાગ કરે.

અહ્યચ્ચ સવ્વઓ સંગં :- આ વાક્ય સર્વસંગના પરિત્યાગરૂપ સંયમનો પ્રાણ છે. સંગ એટલે આસક્તિ કે મમત્વયુક્ત સંબંધ. તેનાથી સર્વથા દૂર થવું. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધરૂપ સંબંધ, સંગને ઉત્તેજિત કરી શકે છે માટે માતાપિતાદિ પૂર્વ સંબંધીઓ અને સાંસારિક સુખભોગની સામગ્રીની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો તે ધૂતવાદી મહામુનિ માટે અનિવાર્ય છે.

એગો અહમંસિ :- સંગ—પરિત્યાગ માટે એકત્વ ભાવનાનો મુખ્ય આધાર છે કે મારું કોઈ નથી, હું કોઈનો નથી, હું એકલો છું. આ પ્રમાણે એકત્વભાવનાનું ચિંતન કરે. આવશ્યક સૂત્રમાં સંસ્તાર પોરસીના વિષયમાં મુનિ માટે પ્રસન્નચિત્તથી અને દીનતારહિત મનથી આ પ્રકારની એકત્વભાવનાનું ચિંતન કરવું આવશ્યક કહ્યું છે—

एगो मे सासओ अप्पा, नाण दंसण संजुओ ।
सेसा मे बाहिराभावा, सव्वे संजोगलक्खणा ॥

સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને ઉપલક્ષણથી સમ્યક્ ચારિત્રથી યુક્ત એકમાત્ર શાશ્વત આત્મા જ મારો છે. આત્મા સિવાય બીજા સર્વ પદાર્થો બાહ્ય છે, તે સંયોગજન્ય છે.

સવ્વઓ મુંડે રીયંતે :- સર્વ પ્રકારે મુંડિત થઈને વિચરણ કરનારા. ઠાણાંગ સૂત્રમાં ચાર કષાય મુંડન, પાંચ ઈન્દ્રિય મુંડન અને શિરમુંડન, એમ દસ પ્રકારના મુંડન કહ્યા છે. શિરમુંડન એ સંયમની બાહ્ય વિધિનું મુખ્ય અંગ છે. તેનું મુંડન પ્રારંભમાં આવશ્યક છે છતાં સાધના કરતાં સાધકને પાંચે ય ઈન્દ્રિયોને પૂર્ણ નિયંત્રણમાં અને જિનાજ્ઞા પ્રમાણે રાખવી આવશ્યક છે. તેમાં જો સાધક સફળ થઈ જાય તો તે પાંચ ઈન્દ્રિય મુંડન યુક્ત કહેવાય છે. તેમજ ચારે ય કષાયોને જીતીને શાંત, ઉપશાંત, નિર્મોહી, નિર્મમત્વી થઈ જાય, તો તે કષાયમુંડન યુક્ત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે દસ મુંડનથી યુક્તને અહીં સર્વતઃ મુંડન કહ્યું છે.

આકોશાદિ પરીષદોની તિતિક્ષા :-

૩ **से आकुट्टे वा हए वा लूसिए वा पलियं पकत्थ अदुवा पकत्थ अतहेहिं सदफासेहिं इति संखाए एगयरे अण्णयरे अभिण्णाय तितिक्खमाणे परिव्वए जे य हिरी जे य अहिरीमणा ।**

શબ્દાર્થ :- સે = તે મુનીને, આકુટ્ટે = આકોશ કરે, હએ = દંડ આદિ દ્વારા મારે, લૂસિએ = ઈજા પહોંચાડે, કેશ લુંચન કરે, પલિયં = પૂર્વકૃત અશુભ કાર્યોને, પકત્થ = કહીને નિંદા કરે, પકત્થ = બીજી રીતે નિંદા કરે, અતહેહિં = અકૃતનો આક્ષેપ કરીને, ખોટા, સદ્દફાસેહિં = શબ્દો અને કષ્ટોથી પીડા કરે તો તે સાધુ, **इति** = આ પ્રમાણે, **संखाए** = પોતાના પૂર્વકૃત કર્મોનું ફળ સમજીને સહન કરે, **एगयरे** = અનુકૂળ પરીષદ છે તેને, **अण्णयरे** = પ્રતિકૂળ પરીષદ છે તેને, **अभिण्णाय** = જાણીને, **तितिक्खमाणे** = સમભાવપૂર્વક સહન કરતાં, **परिव्वए** = સંયમનું પાલન કરે, **हिरी** = મનને પ્રસન્ન કરનાર, લજ્જારૂપ પરીષદ, **अहिरीमणा** = મનને અપ્રિય લાગનારા, અલજ્જારૂપ પરીષદ.

ભાવાર્થ :- (કદાચ) કોઈ વિરોધી તેઓને રોષના કારણે ગાળ દે, લાકડી આદિથી મારે-પીટે, તેના વાળ ખેંચે કે ઈજા પહોંચાડે, પહેલા કરેલા નિંદિત કાર્યની યાદી આપી, ઘૃણા કરી અસભ્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરી તેની નિંદા કરે, કોઈ વ્યક્તિ ખોટા આરોપના શબ્દોથી સંબોધિત કરે, હાથપગાદિ કાપવાનું ખોટું દોષારોપણ કરે, તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને, મનને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ, લજ્જાકારી કે અલજ્જાકારી પરીષદ ઉપસર્ગ ઉત્પન્ન થાય તો તેને મુનિ સમભાવપૂર્વક સમ્યક્ રીતે સહન કરતાં વિચરણ કરે.

વિવેચન :-

से आकुट्टे व :- આ સૂત્રમાં ધૂતવાદી મુનિ પર આવતાં વધ, આકોશ આદિ પરીષદોનું વર્ણન છે.

વૃત્તિકારે ઠાણાંગ સૂત્રનું ઉદ્ધરણ આપીને કહ્યું છે કે મુનિ પાંચ પ્રકારે ચિંતન કરીને પરીષદ સહન કરે—

૧. આ ઉપસર્ગ કરનાર વ્યક્તિ કોઈ યક્ષ(ભૂત—પ્રેત) આદિથી ગ્રસ્ત છે. ૨. આ પુરુષ પાગલ છે. ૩. આ અભિમાની છે. ૪. કોઈ જન્મમાં કરેલા મારા કર્મ જ ઉદયમાં આવ્યા છે તેથી આ પુરુષ મને આક્રોશ કરે છે, બાંધે છે, હેરાન કરે છે, મારે છે, સંતાપ આપે છે. ૫. આ કષ્ટોને સમભાવથી સહન કરવામાં આવે તો જ કર્મોની નિર્જરા થાય.

તિતિક્ષમાણે પરિવ્વણ :- પરીષદો અને ઉપસર્ગોને સમભાવથી સહન કરતો મુનિ સંયમમાં વિચરણ કરે. અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ આ બે પ્રકારે પરીષદો બતાવ્યા છે. તેના માટે 'અણયરે—અણયરે' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

જે ય હિરી જે ય અહિરીમણ :- (૧) 'હી'નો અર્થ લજ્જા છે. જે પરીષદોથી લજ્જાનો અનુભવ થાય તે યાચના, અચેલાદિ હી જનક પરીષદ કહેવાય છે તથા અલજ્જાકારી, શીત, ઉષ્ણાદિ જે પરીષદો છે તેને અહીમણ પરીષદ કહે છે. (૨) હારીણ, અહારીણ આ રીતે પાઠાંતર માનીને વ્યાખ્યાકારે તેનો અર્થ કમથી આ પ્રમાણે કર્યો છે— સત્કાર, પુરસ્કારાદિ પરીષદ સાધુના મનને હરણ કરે છે, પ્રસન્ન કરે છે તે 'હારી' કહેવાય અને જે પરીષદ પ્રતિકૂળતાના કારણે મનને આકર્ષે નહિ અથવા મનને અનિષ્ટકારી હોય તે 'અહારી' પરીષદ કહેવાય છે. ધૂતવાદી મુનિએ આ ચારે ય પ્રકારના પરીષદોને સમભાવપૂર્વક સહન કરવા જોઈએ.

બાધાઓના પારગામી સાધુ :-

**૪ ચિચ્ચા સવ્વં વિસોત્તિયં ફાસં સંફાસે સમિયદંસણે । એતે મો
ણગિણા વુત્તા જે લોગંસિ અણાગમણધમ્મિણો ।**

શબ્દાર્થ :- ચિચ્ચા = ત્યાગ કરીને, વિસોત્તિયં = બાધાઓને, વિકલ્પોને, સંફાસે = સમભાવપૂર્વક સહન કરે, સમિયદંસણે = સમ્યગ્દષ્ટિ સાધુ, એતે = તેઓ, ણગિણા = ભાવનગ્ન, વુત્તા = કહ્યા છે, અણાગમણધમ્મિણો = દીક્ષા લઈ ફરી ગૃહસ્થ નહિ થતા.

ભાવાર્થ :- સમ્યગ્દર્શન સંપન્ન મુનિ સર્વ પ્રકારની શંકાઓ, વિકલ્પો છોડી, પરીષદોથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખોને સમભાવથી સહન કરે.

હે શિષ્ય ! લોકમાં જેઓ દીક્ષા લઈને ફરી ગૃહવાસમાં જતાં નથી તે ભાવનગ્ન—નિર્ગ્રંથ કે અર્કિંચન કહેવાય છે.

વિવેચન :-

ચિચ્ચા સવ્વં વિસોત્તિયં :- સમસ્ત વિસ્રોતસિકાનો ત્યાગ કરીને. વિસોત્તિયા શબ્દ પ્રતિકૂળગતિ,

વિમાર્ગગમન, મનનું વિમાર્ગમાં ગમન, દુર્ધ્યાન, દુષ્ટ ચિંતન અને શંકા, આ અર્થોમાં વપરાયો છે. પરીષદ કે ઉપસર્ગ આવવા પર મનમાં આર્ત-રોદ્ર ધ્યાન આવી જાય, વિરોધી પ્રત્યેની માઠી ચિંતવના થાય, મન ચંચળ અને ક્ષુબ્ધ બની અસંયમમાં પ્રવર્તિત થાય, મનમાં કુશંકા ઉત્પન્ન થાય કે હું આ પરીષદ અને ઉપસર્ગના કષ્ટને સહન કરું છું તો તેનું સારુ ફળ મને મળશે કે નહિ ? આ સર્વ વિસ્રોતસિકાઓને ધૂતવાદી સમ્યગ્દર્શી મુનિ ત્યાગી દે અને પ્રશસ્ત પવિત્ર સંકલ્પોથી સમસ્ત ઉપસર્ગોને સમભાવથી સહન કરે.

અનાગમનધમ્મિણો :- પાંચ મહાવ્રત અને સર્વવિરતિ ચારિત્રની પ્રતિજ્ઞાના ભારને જે સાધક જીવનના અંત સુધી વહન કરે છે, તે ક્યારેય પરીષદો અને ઉપસર્ગોથી પરાજિત થઈ ફરી ગૃહ સંસારમાં પાછા ફરતા નથી તેમજ કામાસક્તિના કારણે પણ સંસારમાં આવવા ઈચ્છતા નથી તે **અનાગમનધર્મી** કહેવાય છે. શાસ્ત્રકારે તેઓને માટે કહ્યું છે કે લોકમાં જે અનાગમનધર્મી છે, તે જ સાચા મુનિ છે.

જિનાજ્ઞાની સર્વોત્તમતા :-

૫ આણાએ મામગં ધમ્મં, એસ ઉત્તરવાદે ઇહ માણવાણં વિયાહિએ ।

એથોવરએ તં જ્ઞોસમાણે આયાણિજ્જં પરિણાય પરિયાએણ વિગિંચઇ ।

શબ્દાર્થ :- આણાએ = તીર્થંકરોની આજ્ઞા જ, મામગં = મારો, એસ = આ, પૂર્વોક્ત, ઉત્તરવાદે = ઉત્કૃષ્ટવાદ, શ્રેષ્ઠસિદ્ધાંત, ઇહ = આ લોકમાં, માણવાણં = ધર્મસાધકો માટે, મનુષ્યો માટે, એથોવરએ = કર્મક્ષયના ઉપાય સ્વરૂપ સંયમમાં રત રહેનાર પુરુષ, તં = કર્મોને, જ્ઞોસમાણે = ક્ષય કરે છે, આયાણિજ્જં = કર્મોના સ્વરૂપને, પરિયાએણ = પ્રવ્રજ્યા દ્વારા, વિગિંચઇ = દૂર કરે છે.

ભાવાર્થ :- આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ મારો ધર્મ છે. આ લોકમાં મનુષ્યોના માટે તે ઉત્કૃષ્ટવાદ-સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. આ સિદ્ધાંત મનુષ્યો જ પાળી શકે છે. આ સિદ્ધાંતમાં સ્થિર થઈ કર્મક્ષયના ઉપાય સ્વરૂપ સંયમમાં રત રહેનાર સાધક કર્મસ્વરૂપને જાણી સંયમ પર્યાય દ્વારા તે કર્મોને દૂર કરે છે, મુનિજીવન દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કરે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં જિનાજ્ઞાની સર્વોત્તમતા સમજાવી છે.

આણાએ મામગં ધમ્મં :- પ્રભુ આજ્ઞામાં રહેવું, એ જ મારો ધર્મ છે, આચાર છે. સાધક સંયમ પાલનમાં અથવા કષ્ટો સહવામાં વિચાર કરે કે આ કષ્ટોને સહન કરતાં જિનાજ્ઞામાં રહેવું એ જ મારો મુનિધર્મ છે, સંયમાચાર છે. વૃત્તિકારે આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે- (૧) ચારે બાજુથી જેની જાણ કરાય-બતાવાય તેને આજ્ઞા કહે છે, આજ્ઞાથી શાસ્ત્રાનુસાર કે શાસ્ત્રોક્ત આદેશાનુસાર મારા ધર્મનું સમ્યક્ રીતે પાલન કરીશ.(૨) ધર્માચરણનિષ્ઠ સાધક કહે છે- એકમાત્ર ધર્મ જ મારો છે, અન્ય સર્વ પરાયું છે, તેથી હું તીર્થંકરની આજ્ઞાથી તેનું સમ્યક્ પાલન કરીશ.

एस उत्तरवादे :- 'उत्तर' शब्दनो अर्थ છે— શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ અને 'વાદ' નો અર્થ છે—સિદ્ધાંત. જિનાજ્ઞા પાલનને પોતાનો પરમ ધર્મ, પરમ કર્તવ્ય સમજવું એ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંત છે. પરીષદ, ઉપસર્ગો આવે ત્યારે તેને સમભાવથી સહન કરવા પરંતુ મુનિધર્મથી ચલિત થઈ સ્વજનોની આસક્તિના કારણે ગૃહસ્થ જીવનમાં આવવું નહિ; કામભોગોમાં જરા પણ આસક્ત થવું નહિ; તપ, સંયમ અને તિતિક્ષા—સહિષ્ણુતામાં દૃઢ રહેવું, આ ઉત્તરવાદ છે. મનુષ્યો માટે આ ઉત્કૃષ્ટ ધૂતવાદ કહ્યો છે. આ ઉત્કૃષ્ટ ધૂતવાદના પાલન દ્વારા સાધક મુનિધર્મમાં સ્થિર બની આઠ કર્મોની મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓને સાંગોપાંગ જાણીને તેનો ક્ષય કરે.

प्रशस्त ऐक्यर्या निरूपण :-

६ इहमेगसिं एगचरिया होइ । तत्थियराइयरेहिं कुलेहिं सुद्धेसणाए सव्वेसणाए से मेहावी परिव्वए सुब्धिं अदुवा दुब्धिं । अदुवा तत्थ भेरवा पाणा पाणे किलेसंति । ते फासे पुट्टो धीरे अहियासेज्जासि । त्ति बेमि ।

॥ बिइओ उद्देसो समत्तो ॥

शब्दार्थ :- इह = આ જૈન શાસનમાં, એગસિં = કોઈ સાધુની, એગચરિયા હોઈ = એકચર્યા હોય છે, એકલા વિચરે છે, તત્થ = તે એકલા વિચરનાર, ઇયરા ઇયરેહિં કુલેહિં = ભિન્ન ભિન્ન કુળોમાં, સુદ્ધેસણાએ = એષણાના દસ દોષથી રહિત શુદ્ધ, સવ્વેસણાએ = ઉદ્ગમાદિ સર્વ દોષોથી રહિત, પરિવ્વએ = સંયમનું પાલન કરે, સુબ્ધિં = સુગંધી, સારા પદાર્થ, દુબ્ધિં = દુર્ગંધી, નરસા પદાર્થને, ભેરવા = ભયંકર, કૂર શબ્દો સાંભળાઈ, પાણે = અન્ય પ્રાણીઓને, કિલેસંતિ = કષ્ટ દે છે, મારે છે, પુટ્ટો = અનુભવ, સ્પર્શ થવા પર, અહિયાસેજ્જાસિ = સમભાવપૂર્વક સહન કરે.

ભાવાર્થ :- આ જિનશાસનમાં કોઈ હજુકર્મી સાધુ એકલા વિચરે છે. તે એકલવિહારી સાધુ વિભિન્ન કુળોમાં શુદ્ધ એષણા, ગવેષણાદિ કરી નિર્દોષ ભિક્ષા દ્વારા સંયમનું પાલન કરે. ગોચરીમાં સુગંધિ—સારો અથવા દુર્ગંધિ—નરસો ગમે તેવો આહાર મળે તેને તે મેઘાવીમુનિ સમભાવથી ગ્રહણ કરે અને વાપરે અથવા એકલા વિચરતાં ભયંકર શબ્દોને સાંભળીને કે ભયંકર રૂપોને જોઈને તે એકલવિહારી સાધુ ભયભીત થાય નહિ. હિંસક પ્રાણીઓ કષ્ટ આપે, ત્યારે દુઃખ અનુભવે છતાં તે ધીરમુનિ સાધનાથી ચલિત ન થાય પરંતુ તેને સહન કરે. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

विवेचन :-

આ સૂત્રમાં પ્રશસ્ત એકલવિહારચર્યાના દૃઢ મનોબળધારી સાધુની સમ્યગ્ સંયમ આરાધનાનું કથન છે.

सुद्धेसणाए सव्वेसणाए :- આ બે શબ્દો કર્મક્ષય કરવામાં ઉપસ્થિત એકલવિહારી મુનિની આહાર

સંબંધી સર્વ એષણાઓથી સંબંધિત છે. અહીં એષણા શબ્દ તૃષ્ણા, ઈચ્છા, પ્રાપ્તિ કે લાભના અર્થમાં નથી પરંતુ સાધુની ત્રીજી સમિતિ માટે છે. તેના માધ્યમથી તે નિર્દોષ ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. એષણા એટલે નિર્દોષ આહારાદિની ગવેષણા કરવી. એષણાના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે— (૧) ગવેષણૈષણા (૨) ગ્રહણૈષણા (૩) ગ્રાસૈષણા કે પરિભોગૈષણા. ગવેષણૈષણાના બત્રીશ દોષ છે— ૧૬ ઉદ્ગમના, ૧૬ ઉત્પાદનના અને ૧૦ ગ્રહણૈષણાના દોષ તથા ૫ ગ્રાસૈષણાના દોષ છે. આ ૪૭ દોષરહિત આહાર, ધર્મોપકરણ, શય્યા આદિ વસ્તુઓનું અન્વેષણ, ગ્રહણ અને ઉપભોગ કરવો તે શુદ્ધ એષણા કહેવાય છે. આહારાદિના અન્વેષણથી સેવન કરવા સુધી મુનિની સર્વ એષણાઓ શુદ્ધ હોવી જોઈએ.

ભેરવાપાણા પાણે કિલેસંતિ :- સંયમી મુનિ કર્મોને શીઘ્ર ક્ષય કરવા એકલવિહાર ચર્યા અંગીકાર કરે છે. આ સાધના સામાન્ય મુનિઓની સાધનાથી કંઈક વધારે વિશિષ્ટ હોય છે. એકચર્યાની સાધનામાં મુનિની સર્વ એષણાઓ શુદ્ધ હોય અને તે ઉપરાંત મનોજ્ઞ, અમનોજ્ઞ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનો અનુભવ થાય તો રાગદ્વેષ કરે નહિ. જનશૂન્ય સ્થાનોમાં, શ્મશાનાદિમાં કદાચ ભૂત-પ્રેત, રાક્ષસોના ભયંકર રૂપ દેખાય કે તેના શબ્દો સંભળાય કે કોઈ હિંસક કે ભયંકર પ્રાણી કષ્ટ આપે તો તે સમયે એકલ વિહારી સાધક જરા પણ ક્લુબ્ધ થયા વિના ધૈર્યથી સમભાવ પૂર્વક સહન કરે, તો જ તેના પૂર્વસંચિત કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે છે.

સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર અધ્યયન ૧૨ ગાથા ૧૦ માં આહારાદિની શુદ્ધ ગવેષણાની દૃઢતા માટે મુનિને એકલા વિચરણ કરવાની પ્રેરણા કરેલ છે. આ સૂત્રમાં શુદ્ધ ગવેષણાના દૃઢ સંકલ્પી મુનિની એકલવિહાર ચર્યાનું કથન કર્યું છે. જ્યારે પૂર્વે પાંચમા અધ્યયનમાં અયોગ્ય અને અવ્યક્ત સાધકને ગુરુકુળવાસની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. ત્યાં શુદ્ધ ગવેષણા કે ઉચ્ચ આરાધનાના લક્ષ્યે અયોગ્ય, અવ્યક્ત, અપરિપક્વ, અબહુશ્રુત શ્રમણને અને તરુણને એકલવિહાર કરવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે.

એકલવિહાર કરનાર શ્રમણને આ વાતની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ કે તરુણ અવસ્થામાં અને શાસ્ત્રજ્ઞાનની અપરિપક્વતામાં એકલવિહાર કરવો કદાપિ ઉચિત કે હિતાવહ નથી. પ્રૌઢ અવસ્થા અને શ્રુત સંપન્નતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ શાંતિપૂર્વક એકલવિહાર કરી શકાય છે.

ભેરવાપાણા :- ભેરવા શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ કરાય છે— (૧) આ શબ્દને સ્વતંત્ર માનીને ભયાનક એવા શબ્દ અને રૂપથી સાધક ભયાકાંત ન બને પરંતુ ઉપસર્ગને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરે (૨) ભેરવા શબ્દને પ્રાણીઓનું વિશેષણ માનીને ભયાનક પ્રાણીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત મારણાંકિત કષ્ટોને પણ તે એકાકી વિહારી શ્રમણ ધૈર્યતાપૂર્વક સહન કરે. એકલવિહાર ચર્યા માટે ધૈર્ય ગુણની વિશેષ આવશ્યકતા ઠાણાંગ સૂત્રમાં દર્શાવેલ છે.

॥ અધ્યયન-૬/૨ સંપૂર્ણ ॥

છઠ્ઠું અધ્યયન : ત્રીજો ઉદ્દેશક

અચેલક મુનિનાં સંયમ તપ :-

૧ એયં ચ્ચુ મુણી આયાણં સયા સુઅક્ખાયધમ્મે વિધૂતકપ્પે ણિજ્ઞો-

સહતા । જે અચેલે પરિવુસિણ તસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ ણો ઇવં ભવહ-
પરિજુણ્ણે મે વત્થે, વત્થં જાહસ્સામિ, સુત્તં જાહસ્સામિ, સૂહં જાહસ્સામિ,
સંધિસ્સામિ, સીવિસ્સામિ, ઉક્કસિસ્સામિ, વોક્કસિસ્સામિ,
પરિહિસ્સામિ, પાઝણિસ્સામિ ।

શબ્દાર્થ :- ઇયં ખુ મુણી = આ જ સાચા મુનિ છે, આચારાણં = કર્મોને, કર્મબંધના કારણોને,
સુઅક્ખાયધમ્મે = સર્વજ્ઞ પ્રણીત ધર્મનું આચરણ કરનારા, વિધૂતકપ્પે = સંયમમાં સાધુના આચારનું
સારી રીતે પાલન કરનાર, ણિજ્ઞોસહતા = કર્મક્ષય કરતા, જે = જે સાધુ, અચેલે = અલ્પવસ્ત્રવાળા કે
નિર્વસ્ત્રી થઈને, પરિવુસિણ = સંયમમાં સ્થિર છે, તસ્સ ણં = તે, ભિક્ખુસ્સ = સાધુને, ઇવં = આવો
વિચાર, ણો ભવહ = થતો નથી, મે = મારું, પરિજુણ્ણે = જીર્ણ થઈ ગયું છે, વત્થં જાહસ્સામિ = હું
વસ્ત્રની યાચના કરીશ, સુત્તં જાહસ્સામિ = દોરાની યાચના કરીશ, સૂહં જાહસ્સામિ = સોયની
યાચના કરીશ, સંધિસ્સામિ = વસ્ત્રને જોડીશ, સીવિસ્સામિ = સીવીશ, ઉક્કસિસ્સામિ = તેને મોટું
કરીશ, વોક્કસિસ્સામિ = તેને નાનું કરીશ, પરિહિસ્સામિ = તેને પહેરીશ, પાઝણિસ્સામિ = ઓઢીશ.

ભાવાર્થ :- સમ્યક્ પ્રકારે તીર્થકરો દ્વારા પ્રરૂપિત વીતરાગ ધર્મમાં સ્થિત, સંયમમાં ઉપસ્થિત અને
આચારનું સમ્યક્ પાલન કરનાર તથા તપ દ્વારા કર્મોનો નાશ કરનાર મુનિ જ વાસ્તવમાં સાચા મુનિ છે.

જે સંયમી સાધક અચેલક રહે છે તેમને આ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ થતા નથી કે મારું વસ્ત્ર
વિશેષ જીર્ણ થઈ ગયું છે, હું વસ્ત્રની યાચના કરીશ, ફાટેલા વસ્ત્રને સીવવા માટે દોરાની યાચના કરીશ,
સોયની યાચના કરીશ, પછી તે વસ્ત્રને સાંધીશ, તેને સીવીશ, નાનું છે માટે બીજા ટૂકડા સાથે જોડીને મોટું
કરીશ, મોટું છે માટે ફાડીને નાનું બનાવીશ, પછી તેને પહેરીશ અને શરીરને ઢાંકીશ.

૨ અદુવા તત્થ પરક્કમંતં ભુજ્જો અચેલં તણ્ણાસા ફુસંતિ,
સીય્ણાસા ફુસંતિ તેઝ્ણાસા ફુસંતિ, ડંસ-મસગ્ણાસા ફુસંતિ, ઇ
ગયરે અણ્ણયરે વિરૂવરૂવે ફાસે અહિયાસેહ । અચેલે લાઘવં આગમમાણે,
તવે સે અભિસમણ્ણાગે ભવહ । જહેયં ભગવયા પવેહયં । તમેવ
અભિસમેચ્ચા સવ્વઓ સવ્વત્તાણે સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા ।

શબ્દાર્થ :- પરક્કમંતં = વિચરતા મુનિને, ભુજ્જો = ફરી, અચેલં = અલ્પવસ્ત્રવાળા, વસ્ત્ર
રહિતને, તણ્ણાસા = તૃણસ્પર્શ, ફુસંતિ = દુઃખ આપે, દુઃખ કરે, સીય્ણાસા = ઠંડીનો સ્પર્શ,
તેઝ્ણાસા = ગરમીનો પરીષ્કલ્પ, ડંસમસગ્ણાસા ફુસંતિ = ડાંસ, મચ્છરનો પરીષ્કલ્પ દુઃખ કરે, ઇ
ગયરે = એક કે, અણ્ણયરે = અનેક, અહિયાસેહ = સહન કરે છે, લાઘવં આગમમાણે = કર્મોથી હળ
વા થતાં, તવે = તપને, અભિસમણ્ણાગે ભવહ = પ્રાપ્ત થાય છે, જહેયં = જે રીતે, તમેવ = તેને જ,
અભિસમેચ્ચા = સારી રીતે જાણીને, સવ્વઓ = સર્વ પ્રકારે, સવ્વત્તાણે = પૂર્ણ રૂપે, સમ્મત્તમેવ =
સમ્યક્ રીતે, સમભિજાણિજ્જા = અનુષ્ઠાન કરે.

ભાવાર્થ :- અથવા અચેલત્વ સાધનામાં પરાક્રમ કરતા નિર્વસ્ત્ર મુનિને વારંવાર ઘાસના તણખલાનો સ્પર્શ થાય, ઠંડી અને ગરમીનો અનુભવ થાય તથા ડાંસ અને મચ્છરના ડંખની વેદના થાય છે. બીજા પણ આવા એક કે અનેક કષ્ટો આવે ત્યારે મુનિ તેને સમભાવથી સહન કરે છે. તે અચેલમુનિને દ્રવ્ય અને ભાવથી લઘુતા-હળવાપણાની પ્રાપ્તિ સાથે ઉપકરણ ઊણોદરી તેમજ કાયકલેશ તપની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

ભગવાને જે રૂપે સંયમધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેને તે રૂપે જાણીને, સમજીને સર્વ પ્રકારે, સર્વાત્મના પૂર્ણતયા સમ્યક્ રીતે સેવન કરે.

૩ **एवं तेसिं महावीराणं चिरराइं पुक्वाइं वासाइं रीयमाणानं दवियाणं पास अहियासियं ।**

आगयपण्णाणानं किसान बाहा भवन्ति, पयणुए य मंससोणिए । विस्सेणिं कट्टु परिण्णाय, एस तिण्णे मुत्ते विरए वियाहिए । ति बेमि ।

શબ્દાર્થ :- एवं = આ પ્રમાણે, તેસિં = તે, મહાવીરાણં = મહાવીર પુરુષોને, ચિરરાઈ-પુક્વાઈ વાસાઈ = ઘણા વર્ષો સુધી, પૂર્વ વર્ષો સુધી, રીયમાણાણં = સંયમ સહિત વિચારનાર, દવિયાણં = સંયમી સાધકોની, અહિયાસિયં = સમભાવપૂર્વક પરીષદની સહનશીલતાને, આગયપણ્ણાણાણં = પ્રજ્ઞાસંપન્ન મુનિઓની, જેને પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે તે મહાપુરુષોની, કિસા બાહા = ભુજાઓ કૃશ, ભવન્તિ = થાય છે, પયણુએ = પાતળા થાય છે, મંસસોણિએ = માંસ અને લોહીથી, વિસ્સેણિં કટ્ટુ = કર્મોની શ્રેણિને છિન્ન ભિન્ન કરીને, રાગદ્વેષની સંતતિને નષ્ટ કરીને, પરિણ્ણાય = જાણીને, એસ = આ, તિણ્ણે = સંસારથી તરેલા, મુત્તે = મુક્ત, વિરએ = પાપોના ત્યાગી, વિયાહિએ = કલ્પા છે.

ભાવાર્થ :- આ રીતે જીવનના પૂર્વભાગમાં પ્રવ્રજિત થઈને લાંબાકાળ સુધી-જીવન પર્યંત, પૂર્વ વર્ષો સુધી, સંયમમાં વિચરણ કરનાર, ચારિત્ર સંપન્ન તથા સંયમમાં પ્રગતિ કરનારા તે મહાન વીર સાધુઓએ જે પરીષદાદિને સહન કર્યા છે, તેને તું જો.

તપશ્ચરણના આચરણથી પ્રજ્ઞાવાન મુનિઓની ભુજાઓ દુર્બળ થઈ જાય. તેઓના શરીરમાં લોહી-માંસ ઘણા ઓછા થઈ જાય છે.

રાગદ્વેષ અને કષાયરૂપ સંસાર વૃદ્ધિની પરંપરાને અથવા કર્મ પરંપરાને, પ્રજ્ઞાથી જાણીને ક્ષમા, સહિષ્ણુતાદિથી તેનું છેદન-ભેદન કરીને સંસાર સમુદ્રને પાર કરી ગયેલા મુનિ, મુક્ત તેમજ વિરત કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ ત્રણ સૂત્રોમાં મુનિની અચેલ સાધનાનું વર્ણન કરતાં તેની ઉપકરણ લાઘવતા અને સંકલ્પ વિકલ્પોની લાઘવતા દર્શાવી છે. સાધકને સહિષ્ણુતાની સાધના માટે જ્ઞાનપૂર્વક દેહ દમન, ઈન્દ્રિય નિગ્રહ

આવશ્યક છે, વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોની અલ્પતા પણ અનિવાર્ય છે. તપ, સંયમ, પરીષદ સહનાદિથી શરીર અને કષાયને કૃશ કરીને લાઘવ—હળવા થવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કર્મક્ષય કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ આ ઉદ્દેશકમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

આચાર્ય :— આ શબ્દના વિવિધ અર્થ થાય છે— (૧) જે ગ્રહણ કરાય છે તે આદાન, તે કર્મ છે. (૨) ચૂર્ણિ અનુસાર આજ્ઞા અથવા ઉપદેશ તે આદાન. (૩) પરીષદ આદિ આવનારા કષ્ટો તે આદાન. (૪) તીર્થકરો દ્વારા વિશેષરૂપે પ્રાપ્ત થયેલું દાન તે આદાન, તે જ્ઞાનરૂપ છે. (૫) ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સંયમ તે આદાનીય. (૬) ધર્મોપકરણ ગ્રહણ કરવાની સમ્યગ્ વિધિ તે આદાન સમિતિ. (૭) **ધમ્મમાદાય** આ શબ્દપ્રયોગમાં ધર્મ સ્વીકારવાના અર્થમાં 'આદાય' શબ્દનો પ્રયોગ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે મુનિ વિદ્યૂતના આચારમાં તથા સુખ્યાત ધર્મમાં તીર્થકરોની આજ્ઞા, ઉપદેશ કે જ્ઞાનદાન અનુસાર આચરણ કરે અથવા સુખ્યાતધર્મ અને વિદ્યૂતકલ્પ મુનિ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કર્મોનો ક્ષય કરે.

ચૂર્ણિકારના મતાનુસાર અહીં **એસ મુળી આદાણ** .. પાઠ છે. મુળી શબ્દ સંબોધનના રૂપમાં માન્ય છે. 'એસ' શબ્દના તેઓએ બે અર્થ બતાવ્યા છે— (૧) પરીષદાદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોનો અનુભવ થાય ત્યારે સમભાવથી તેને સહન કરે. (૨) હે મુનિ ! તમારા માટે તીર્થકરોની આજ્ઞા કે ઉપદેશ છે તે આગળ કહેવામાં આવશે.

ણિજ્ઞોસહિત્તા :— 'જુષ' ધાતુ પ્રીતિપૂર્વક સેવન અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે તેથી **ણિજ્ઞોસહિત્તા** નો અર્થ છે— તપ, સંયમમાં અને કર્મનો ક્ષય કરવામાં પૂર્ણરૂપે લાગી જવું, તેમાં કટિબદ્ધ થઈ જવું.

જે અચેલે પરિવુસિણ .. :— જે સાધક અચેલ રહે છે. વસ્ત્ર ત્યાગની સાધના કરે છે તેઓને સૂત્રમાં કહેલ સંકલ્પ વિકલ્પ હોતા નથી. જિનશાસનમાં અચેલક અને સચેલક બંને પ્રકારના સાધક હોય છે. અંતિમ તીર્થકર ભગવાન મહાવીરના સાધુઓ સચેલ હોવા છતાં અલ્પમૂલ્ય અને મર્યાદિત વસ્ત્રના કારણે પણ અચેલ કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના મુનિઓને કેટલાક ધર્મોપકરણ રાખવા પડે છે. તેઓની ઉપકરણોની સંખ્યામાં અંતર છે. નિર્વસ્ત્ર બની સાધના કરનાર મુનિઓ માટે શાસ્ત્રમાં મુખવસ્ત્રિકા અને રજોહરણ આ બે ઉપકરણો આવશ્યક કહ્યા છે, જ્યારે બીજા ઉપકરણો અલ્પ કરી શકાય છે. અલ્પતમ ઉપકરણોથી કામ ચલાવવું તે કર્મ નિર્જરા જનક ઊણોદરી તપ છે. વસ્ત્રાદિ ઉપકરણો રાખવા છતાં મુનિઓને તેમાં આસક્તિ અને તેના વિયોગમાં આર્તધ્યાન કે ઉદ્વિગ્નતા થવી ન જોઈએ. કદાચ વસ્ત્ર ફાટી જાય કે સમયે શુદ્ધ એષણિક વસ્ત્ર ન મળે તો ચિંતા કે આર્તધ્યાન—રૌદ્રધ્યાન ન થવા જોઈએ. જો આર્તધ્યાન કે ચિંતા થાય તો તેની વિદ્યૂત સાધના ખંડિત થઈ જાય. અલ્પ વસ્ત્રાદિ હોવા છતાં આવનારા પરીષદો (રતિ—અરતિ, શીત સ્પર્શ, તુણ સ્પર્શ, દંશમશકાદિ)ને સમભાવપૂર્વક સહન કરે તો જ કર્મદ્યૂતની સાધના થાય છે. **પરિવુસિણ** શબ્દથી બંને પ્રકારના મુનિઓને દરેક પરિસ્થિતિમાં સંયમમાં સ્થિર રહેવાનું સૂચન કર્યું છે.

સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા :— આ સૂત્રનો સાર એ છે કે ઉપકરણ—લાઘવાદિમાં પણ સમભાવ

રહે. બીજા સાધકોની પાસે પોતાનાથી ઓછાવતા ઉપકરણાદિ જોઈને તેઓ પ્રત્યે ઘૃણા, દ્વેષ, તેજોદ્વેષ, પ્રતિસ્પર્ધા, રાગભાવ, અવજ્ઞા આદિ મનમાં ન લાવે, એ જ સમત્વ ભાવની સાધના કરવાની છે. તેમજ જે સાધક ત્રણ વસ્ત્રવાન, બે વસ્ત્રવાન, એક વસ્ત્રવાન કે વસ્ત્ર રહિત છે તેઓ પરસ્પર એકબીજાની અવજ્ઞા, નિંદા, ઘૃણા કરે નહિ, કારણ કે આ સર્વ જિનાજ્ઞામાં છે. વસ્ત્રાદિના વિષયમાં સમાન આચાર હોતો નથી, તેનું કારણ સાધકોના પોતપોતાના સંહનન, ઘૈર્ય, સહનશક્તિ આદિ છે. સાધક સ્વયંથી વિભિન્ન આચારવાન સાધુને જોઈને તેની અવજ્ઞા કરે નહીં, પોતાને હીન માને નહીં. સર્વ સાધક યથાવિધિ કર્મક્ષય કરવા માટે સંયમમાં પ્રયત્નશીલ છે, તે સર્વ જિનાજ્ઞામાં છે. આ પ્રમાણે જાણવું તે જ સમ્યક્ અભિજ્ઞાત છે.

एवं तेसिं ... पास अहियासियं :- આ સૂત્ર વાક્યનો અર્થ એ છે કે જે પરીષદ સહન આદિ ધૂતવાદનો ઉપદેશ છે તે અવ્યવહારિક કે અશક્ય અનુષ્ઠાન નથી. આ વાત સાધકોના હૃદયમાં સ્થિર કરવા માટે કહેલ છે. કેટલાય સાધકોએ અચેલકત્વપૂર્વક લાઘવતા કેળવીને વિવિધ પરીષદોને કેટલાય વર્ષો સુધી (જીવન પર્યંત) સહન કર્યા છે તથા સંયમમાં દંઢ રહ્યા છે, તે ભગવાન ઋષભદેવથી ભગવાન મહાવીર સુધીના મુક્તિ ગમન યોગ્ય મહામુનિવરોને તું જો.

किसा बाहा भवन्ति :- વૃત્તિકારે આ પદનો અર્થ બે રીતે કર્યો છે— (૧) તપશ્ચર્યા તથા પરીષદ સહન કરવાથી તે પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત (સ્થિતપ્રજ્ઞ) મુનિઓની (ભુજાઓ કૃશ થઈ જાય છે) (૨) તેઓની બાધાઓ— પીડાઓ ઓછી થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મ ક્ષય માટે ઉદ્યત પ્રજ્ઞાવાન મુનિને તપ કે પરીષદો શરીરને પીડા આપી શકે છે પણ તેના મનને પીડા આપી શકતા નથી.

विस्सेणिं कट्टु :- વિ+શ્રેણિ = માર્ગ કે દિશાનું પરિવર્તન કરવું. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર રાગ, દ્વેષ-કષાય આદિની જે પરંપરા છે, તેને ક્ષમાદિથી વિશ્રેણિત કરીને અર્થાત્ તે દોષોની પરંપરાને તોડી પ્રતિપક્ષી ગુણો— ક્ષમા, સરળતા, શાંતિ, નિર્લોભતા, નમ્રતા, સમતા આદિમાં પરિવર્તિત કરે.

परिण्णाय :- સમત્વભાવથી જાણીને. જેમ કે ભગવાન મહાવીરના ધર્મશાસનમાં કોઈ જિનકલ્પી (નિર્વસ્ત્ર) હોય છે, કોઈ એક વસ્ત્રધારી, કોઈ બે વસ્ત્રધારી અને કોઈ ત્રણ વસ્ત્રધારી હોય છે. કોઈ સ્થવિરકલ્પી માસખમણ કરે છે, કોઈ પંદર ઉપવાસનું તપ કરે છે, એ રીતે ઓછી વત્તી તપશ્ચર્યા કરનાર અને કોઈ રોજના આહાર કરનારા પણ હોય છે. તે સર્વ તીર્થંકરના વચનાનુસાર સંયમ પાલન કરે છે, તેઓની પરસ્પર નિંદા કે અવજ્ઞા કરવી નહિ, એ જ સમત્વભાવના છે. જે આ રીતે સમભાવ રાખે છે તે સમત્વદર્શી છે.

આ સૂત્રનો બીજો રીતે અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે— સંસાર વૃદ્ધિના કારણો (રાગદ્વેષ, વિષય, કષાય)ને જ પરિજ્ઞાથી જાણીને અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરીને વિશિષ્ટ શ્રેણી પર આરૂઢ થઈને સંસાર સમુદ્રને પાર કરી ગયેલા સાધક મુક્ત, વિરત કહેવાય છે.

असंटीन-द्वीप समान धर्म :-

४ **विरयं भिक्खुं रीयंतं चिरराओसियं अरई तत्थ किं विधारण ?**

સંધેમાણે સમુદ્ધિએ ।

जहा से दीवे असंदीणे एवं से धम्मे आरियपदेसिए । ते अणवकंखमाणा अणइवाएमाणा दइया मेहाविणो पंडिया ।

શબ્દાર્થ :- વિરયં = વિરત, રીયંતં = પ્રશસ્ત માર્ગમાં ગમન કરતાં, ચિરરાઓસિયં = લાંબા સમય સુધી સંયમમાં રહેતાં, સુદીર્ઘ સંયમ પર્યાયમાં રહેતાં, તત્થ = સંયમમાં, કિં = શું, વિધારણ = ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? સંધેમાણે = તે ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનોમાં ચઢતા જાય છે, સમુદ્ધિએ = કર્મક્ષય માટે ઉદ્યત સાધુ, અસંદીણે = નહીં ડૂબનાર, આશ્રયભૂત, પાણીના પ્રતિબંધથી રહિત, એવં = એ જ રીતે, આરિયપદેસિએ ધમ્મે = તીર્થકરોપદિષ્ટ ધર્મ કલ્યાણકારી હોય છે, અણવકંખમાણા = ભોગોની ઈચ્છા નહીં કરનાર, અણइवाएमाणा = હિંસા નહિ કરનાર, दइया = શુભ પ્રવૃત્તિના કારણે સર્વ લોકોને પ્રિય.

ભાવાર્થ :- લાંબા સમયથી મુનિધર્મમાં પ્રવ્રજિત, વિરત અને ઉત્તરોત્તર સંયમમાં ગતિશીલ ભિક્ષુને શું અરતિ, સંયમમાં ઉદ્વિગ્નતા થઈ શકે છે ? ઉત્તર— પ્રતિક્ષણ આત્માની સાથે ધર્મનું સંધાન કરનાર તથા ધર્માચરણમાં સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્થિત મુનિને અરતિ પરાજિત કરી શકતી નથી.

જેમ અસંદીન—પાણીમાં નહીં ડૂબેલા દ્વીપ યાત્રીઓ માટે આશ્રયનું સ્થાન હોય છે, તેવી જ રીતે આર્ય—તીર્થકર દ્વારા કહેલો ધર્મ સંસાર સમુદ્રને પાર કરનાર માટે આશ્રયનું સ્થાન હોય છે.

ભોગોની આકાંક્ષા રહિત તથા પ્રાણીઓના પ્રાણનો નાશ નહિ કરવાના કારણે લોકપ્રિય અને ધાર્મિક જગતમાં આદરણીય એવા મેઘાવી મુનિ પાપોથી દૂર રહે છે.

વિવેચન :-

દીર્ઘકાળ સુધી પરીષદ તેમજ સંકટ સહેવાના કારણે ક્યારેક જ્ઞાની અને વૈરાગી શ્રમણનું ચિત્ત શું ચંચળ થઈ શકે છે ? તેને સંયમમાં અરતિ આવી શકે છે ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે.

अरई तत्थ किं विधारण ? :- આ વાક્યના વૃત્તિકારે બે અર્થો કર્યા છે— (૧) જે સાધક વિષયોનો ત્યાગ કરી મોક્ષ માટે લાંબા સમયથી પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, ઘણાં વર્ષોથી સંયમનું પાલન કરી રહ્યો છે, તેને પણ અરતિ શું ચલિત કરી શકે છે ? હા જરૂર કરી શકે છે. કારણકે ઈન્દ્રિયો દુર્બળ હોવા છતાં દુર્દમનીય છે, મોહની શક્તિ અચિંત્ય છે, કર્મની પરિણતિ શું શું નથી કરાવતી ? સમ્યગ્જ્ઞાનમાં સ્થિત વ્યક્તિને પણ સઘન, ચીકણા, ભારે કર્મ માર્ગથી ઉન્માર્ગમાં લઈ જાય છે. "હું વર્ષોથી સંયમનું પાલન કરી રહ્યો છું, દીર્ઘ દીક્ષા પર્યાયવાળો છું, અરતિ મારું શું કરી શકવાની છે ? મારું શું બગાડશે ?" સાધક આવી ગેરસમજમાં રહે નહીં. (૨) અરતિ તેને શું કરી શકે ? અર્થાત્ આટલા સુદીર્ઘ પર્યાયવાળા પરિપક્વ સાધકને અરતિ કાંઈ કરી શકતી નથી. પહેલો અર્થ અરતિ પ્રત્યે સાવધાન રહેવાની સૂચના આપે છે, જ્યારે બીજો અર્થ

અરતિની તુચ્છતા અને સાધકની મહત્તા બતાવે છે.

દીવે અસંદીને :- વૃત્તિકારે દીવ શબ્દના દ્વીપ અને દીપ બંને રૂપો માનીને વ્યાખ્યા કરી છે. દીવ શબ્દનો 'દ્વીપ' અર્થ કરી વૃત્તિકાર જણાવે છે કે જેની ચારે બાજુ પાણી હોય તે દ્વીપ કહેવાય છે. સમુદ્રોના યાત્રિકો માટે દ્વીપ આશ્રયસ્થાન બને છે. તે દ્વીપના બે પ્રકાર છે— સંદીન દ્વીપ અને અસંદીન દ્વીપ.

(૧) સંદીન દ્વીપ— જે દ્વીપ ક્યારેક પાણીમાં ડૂબેલ હોય અને ક્યારેક ડૂબેલ ન હોય, તે દ્રવ્ય સંદીન દ્વીપ છે અને ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક કે જે પ્રતિપાતિ સમ્યક્ત્વ છે, તે ભાવ સંદીન દ્વીપ છે.

(૨) અસંદીન દ્વીપ— જે દ્વીપ ક્યારેક પાણીમાં ન ડૂબે તે દ્રવ્ય અસંદીન દ્વીપ કહેવાય છે અને અપ્રતિપાતિ એવું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ભાવ અસંદીન દ્વીપ છે.

દીવ શબ્દનો દીપ—દીવો અર્થ કરતાં વૃત્તિકાર જણાવે છે કે અંધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમાં ઊંચી—નીચી જગ્યાએથી બચાવવા અને દિશા બતાવવા દીવો પ્રકાશ આપે છે. તે દીવાના બે પ્રકાર છે— સંદીન દીપ અને અસંદીન દીપ.

(૧) સંદીન દીપ— જે દીપનો પ્રકાશ બુઝાય જાય તે દ્રવ્ય સંદીન દીપ કહેવાય છે. શ્રુતજ્ઞાન ભાવ સંદીન દીપ છે.

(૨) અસંદીન દીપ— જે દીપનો પ્રકાશ ક્યારેક બુઝાય નહીં તે દ્રવ્ય અસંદીન દીપ છે. જેમ કે ચંદ્ર—સૂર્યનો પ્રકાશ. કેવળજ્ઞાન કે આત્મજ્ઞાન ભાવ અસંદીન દીપ છે.

સમ્યક્ત્વ રૂપી ભાવ દ્વીપ અને જ્ઞાનરૂપી ભાવ દીપ મોક્ષયાત્રી માટે આશ્રય અને પ્રકાશદાયક છે. વિશિષ્ટ સાધુ પણ ભાવ અસંદીન દ્વીપ કે દીપ રૂપ છે.

સંસાર સમુદ્રમાં ડૂબતા મુસાફરોને કે ધર્મજિજ્ઞાસુઓને ચારે બાજુથી કર્માસવરૂપી જળથી સુરક્ષિત ધર્મદ્વીપના શરણમાં લાવનાર સાધુ ભાવ અસંદીન દ્વીપ છે અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી જાગૃત બનેલ પરીષદ ઉપસર્ગોથી ચલિત નહિ થનાર સાધુ અસંદીન દીપ છે, તે મોક્ષયાત્રિકોને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો પ્રકાશ આપતા રહે છે.

સાર એ છે કે ધર્માચરણ માટે સમ્યક્ ઉદ્યત સાધુ અરતિથી પીડાતા નથી. આર્યપુરુષે બતાવેલા ધર્મ અનેક પ્રાણીઓના માટે હંમેશાં શરણદાયક તેમજ આશ્વાસનનું કારણ હોવાથી અસંદીન દ્વીપ છે. તીર્થંકરો દ્વારા ઉપદિષ્ટ ધર્મ, કષ, તાપ, છેદ દ્વારા સોનાની જેમ પરીક્ષિત છે અર્થાત્ તે કુતર્કોથી અકાટ્ય તેમજ અક્ષોભ્ય છે માટે આ ધર્મ અસંદીન છે.

શિષ્ય પ્રતિ ગુરુનું કર્તવ્ય :-

૫ एवं तेसिं भगवओ अणुट्टाणे जहा से दियापोए । एवं ते सिस्सा

દિયા ય રાઓ ય અણુપુલ્લેણ વાઙ્યા । ત્તિ બેમિ ।

॥ તઙ્ઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- ભગવઓ = તીર્થંકર ભગવાનના, અણુદ્વાણે = અનુષ્ઠાન, ધર્મમાં જે સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્થિત નથી, દિયાપોએ = પક્ષી પોતાના બચ્ચાનું પાલન કરે છે, સિસ્સા = શિષ્ય સંસારને પાર કરવામાં સમર્થ થઈ જાય છે, દિયા = દિવસ, અણુપુલ્લેણ = ક્રમથી, વાઙ્યા = ભણાવેલ.

ભાવાર્થ :- જે રીતે પક્ષીના બચ્ચાને પાંખ આવે ત્યાં સુધી માતાપિતા દ્વારા તેનું પાલન કરાય છે, તેવી જ રીતે ભગવાન મહાવીરના ધર્મમાં જે અનુત્થિત અવિકસિત સાધક છે, હજુ સુધી ધર્મમાં જેમની બુદ્ધિ પૂર્ણ સંસ્કારબદ્ધ પરિપક્વ થઈ નથી, તે શિષ્યોનું આચાર્ય ગુરુવર્ય વગેરે ક્રમથી વાચનાદિ દ્વારા દિવસ-રાત પાલન કરે છે - એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

જહા સે દીયા પોએ :- નવદીક્ષિત સાધુને વીતરાગ ધર્મમાં દીક્ષિત-પ્રશિક્ષિત કરવાના વ્યવહારની તુલના પક્ષીના બચ્ચા સાથે કરવામાં આવી છે. જેમ પક્ષિણી તેના બચ્ચાને ઈડામાં રહ્યું હોય ત્યારથી લઈને પાંખ આવ્યા પછી સ્વતંત્ર ઊડવા યોગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી પાલન પોષણ કરે છે. તે જ રીતે મહાભાગ્યવાન આચાર્ય પણ નવદીક્ષિત સાધુનું દીક્ષા પ્રદાનથી ગીતાર્થ થાય ત્યાં સુધી સમાચારીના શિક્ષણ, શાસ્ત્ર અધ્યાપનાદિ દ્વારા પાલન, પોષણ અને સંવર્ધન કરે છે. આ રીતે ભગવાનના ધર્મમાં સ્થિત થયેલ શિષ્યોને સંસારસમુદ્ર પાર કરવામાં સમર્થ બનાવી દેવા, એ પરોપકારી આચાર્ય કે ગુરુ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે.

॥ અધ્યયન-૬/૩ સંપૂર્ણ ॥

છઠ્ઠું અધ્યયન : ચોથો ઉદ્દેશક

શિષ્યની અધિનીતતા :-

૧ एवं ते सिस्सा दिया य राओ य अणुपुल्लेण वाङ्या । तेहिं महावीरेहिं पण्णाणमंतेहिं । तेसिं अंतिए पण्णाणमुवलब्भ हिच्चा उवसमं फारुसियं समादियंति । वसित्ता बंभचेरंसि आणं तं णो त्ति मण्णमाणा ।

આચાર્ય તુ સોચ્ચા ણિસમ્મ સમણુણા જીવિસ્સામો એગે ણિક્ખમ્મ, તે અસંભવંતા વિડજ્ઞમાણા કામેસુ ગિદ્ધા અજ્ઞોવવણ્ણા

સમાહિમાઘાયમઙ્ગોસયંતા સત્થારમેવ ફરુસં વયંતિ ।

સીલમંતા ઉવસંતા સંઘાણ રીયમાણા, અસીલા અણુવયમાણસ્સ
બિઙ્ગ્યા મંદસ્સ બાલયા ।

શબ્દાર્થ :- પળ્ણાણમંતેહિં = જ્ઞાની(પ્રજ્ઞાવાન) પાસેથી, તેસિં અંતિણ = તે આચાર્યની પાસેથી, પળ્ણાણં = જ્ઞાનને, ઉવલભ્ભ = પ્રાપ્ત કરીને, હિચ્ચા = છોડીને, ઉવસમં = ઉપશમભાવને, ફારુસિયં = કઠોરતાને, સમાદિયંતિ = ધારણ કરે છે, અભિમાની બની જાય છે, વસિત્તા = રહેતાં, બંભચેરંસિ = બ્રહ્મચર્યમાં, તં = તે, આણં = આજ્ઞાને, ણો ત્તિ મળ્ણમાણા = નહિ માનતા પ્રવૃત્તિ કરે છે, આઘાયં = ઉપદેશને, તુ = નિશ્ચયથી, સમળ્ણુણા = લોકમાં માનનીય થઈને, તીર્થકરની આજ્ઞાનુસાર, જીવિસ્સામો = સંયમપાલન કરતાં, અમે જીવન પસાર કરશું, ણિક્કખમ્મ = ગૃહબંધનથી નીકળીને, અસંભવંતા = મોક્ષમાર્ગમાં ચાલવામાં અસમર્થ થઈ, વિહજ્ઞમાણા = વિવિધ પ્રકારે હૃદયમાં બળતાં તેમજ, અજ્ઞોવવળ્ણા = ત્રણ પ્રકારના ગર્વોમાં આસક્ત થયેલા, સમાહિં = સમાધિને, આઘાયં = તીર્થકર ભગવાન દ્વારા કહેલી, અઙ્ગોસયંતા = સેવન નહિ કરતાં, સત્થારમેવ = ઉપદેશકને જ, અનુશાસ્તાને જ, સીલમંતા = શીલસંપન્ન, ઉવસંતા = ઉપશાંત, સંઘાણ = વિવેકપૂર્વક, રીયમાણા = સંયમનું પાલન કરનાર સાધુઓને, અસીલા = આ અશીલ છે, અણુવયમાણસ્સ = એવું કહેનારાની.

ભાવાર્થ :- આ પ્રમાણે તે મહાવીર અને પ્રજ્ઞાવાન ગુરુ દ્વારા, શિષ્યો દિવસ અને રાત સ્વાધ્યાય- કાળ માં ક્રમપૂર્વક પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવે છે.

આચાર્યાદિની પાસેથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને બહુશ્રુત થવા પર ઉપશમ ભાવને છોડી જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી ગર્વિષ્ઠ થઈને કોઈ શિષ્યો કઠોરતા અપનાવે છે અર્થાત્ ગુરુજનોનો અનાદર કરે છે.

તેઓ બ્રહ્મચર્યમાં- ગુરુકુલમાં નિવાસ કરીને પણ આચાર્યાદિની આજ્ઞાને આ તીર્થકરની આજ્ઞા નથી એમ માનીને ગુરુજનોના વચનોની અવહેલના કરે છે.

કોઈ સાધક આચાર્યાદિ દ્વારા ધર્મને સાંભળી, સમજીને 'અમે ઉત્કૃષ્ટ સંયમી જીવન જીવશું' આ પ્રકારના સંકલ્પથી પ્રવ્રજિત થઈ મોહોદયવશ પોતાના સંકલ્પમાં સ્થિર રહેતા નથી. તેઓ અનેક પ્રકારે ઈર્ષ્યાદિથી બળતા રહે છે. તેઓ કામભોગોમાં ગૃહ કે સુખની સંવૃદ્ધિમાં રચ્યા પચ્યા રહી, તીર્થકર પ્રરૂપિત સંયમ સમાધિને તો અપનાવતા નથી પરંતુ અનુશાસ્તા આચાર્યાદિને પણ કઠોર વચન કહે છે. શીલવાન, ઉપશાંત તેમજ પ્રજ્ઞાપૂર્વક સંયમપાલનમાં પરાક્રમ કરનાર મુનિઓને પણ તેઓ અશીલવાન કહીને બદનામ કરે છે. મંદબુદ્ધિ જીવોની આ બીજી મૂઢતા-અજ્ઞાનતા છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ગુરુ દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત શિષ્યોમાંથી અવિનીત થઈ જનારા શિષ્યોની પ્રવૃત્તિનું ચિત્રણ

કરવામાં આવ્યું છે.

પણ્ણાણમુવલભ્ભ :- હે શિષ્ય ! કેટલાક સાધક મુનિધર્મ જેવી પવિત્ર ઉચ્ચ સંયમ સાધનામાં પ્રવ્રજિત થઈ મહાન પરાક્રમી પ્રબુદ્ધ આચાર્ય ગુરુજનો દ્વારા રાતદિન ક્રમથી પ્રશિક્ષિત, સંવર્દિત થઈને, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ ગર્વિષ્ઠ થઈ જાય છે. બહુશ્રુત થઈ જવાના મદમાં ઉન્મત્ત થઈ ગુરુએ કરેલા સર્વ ઉપકારોને તે ભૂલી જાય છે, તેથી તેઓના પ્રતિ વિનય, નમ્રતા, આદર, સત્કાર, બહુમાન, ભક્તિભાવાદિને રાખી શકતા નથી અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર દ્વારા અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ તેમજ ક્રોધાદિ ઉપશમ કરવાને બદલે તેઓ ઉપશમ ભાવને છોડીને ઉપકારી ગુરુજનો પ્રત્યે કઠોરતા ધારણ કરે છે. તે ગુરુજનોને અજ્ઞાની, કુદષ્ટિવાન તેમજ ચારિત્રભ્રષ્ટ કહી નિંદા કરે છે, આ રીતે તે કૃતદની બની જાય છે.

આ સૂત્રમાં ઋદ્ધિ ગૌરવની અંતર્ગત જ્ઞાનઋદ્ધિગર્વ કેવો ભયંકર હોય છે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર પ્રગટ કર્યું છે. જ્ઞાન ગર્વથી યુક્ત સાધક ગુરુજનોની સાથે વિતંડાવાદમાં ઊતરી જાય છે. જેમ કે કોઈ આચાર્ય તેના શિષ્યને કોઈ શબ્દોનું રહસ્ય બતાવ્યું, તો તે શિષ્ય સામે તર્ક કરે કે તમે જે અર્થ કહ્યો છે તે બરાબર નથી, તમે તે અર્થ ને જાણતા નથી અથવા સહાધ્યાયી કોઈ સાધક એમ કહે કે— 'અમારા આચાર્ય આ રીતે કહે છે,' તે સાંભળીને અવિનીત તેમજ અભિમાની શિષ્ય તરત જ જવાબ આપે છે કે— અરે ! તે તો બુદ્ધિહીન છે, તેની વાણી પણ જડ છે, તે શું જાણે છે ? તું પણ તેના દ્વારા પોપટની જેમ કેવળ પઢાવાયેલો છે, તારી પાસે કોઈ તર્ક—વિતર્ક નથી, યુક્તિ નથી. આ પ્રમાણે કોઈ શબ્દને દુરાગ્રહપૂર્વક પકડીને તે અવિનીત શિષ્ય જ્ઞાનને વિપરીત રૂપ આપી ઉદંડતાપૂર્વક કઠોર વચન બોલે છે.

આણં તં ણો ત્તિ મણ્ણમાણા :- કોઈ સાધક ગુરુજનોના સાનિધ્યમાં વર્ષો સુધી રહીને તેના દ્વારા અનુશાસિત થયા પછી પણ જ્ઞાન સમૃદ્ધિના ગર્વથી આવેશમાં આવીને તેઓની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરતાં આવેગ પૂર્વક બોલી ઊઠે છે કે આ તીર્થંકરની આજ્ઞા નથી. શાતા—સુવિધા માટે અપવાદ સૂત્રોનો આધાર લે છે, જ્યારે આચાર્ય તેને ઉત્સર્ગ સૂત્રાનુસાર ચાલવા પ્રેરણા કરે છે તો તે કહી દે છે કે આ તીર્થંકરની આજ્ઞા નથી. વાસ્તવમાં આવા સાધક શારીરિક સુખની શોધમાં અપવાદ માર્ગનો ધ્રુવ આશ્રય લઈ લે છે.

સમણુણ્ણા જીવિસ્સામો :- સંયમ ગ્રહણ કરતાં પહેલાં પ્રત્યેક સાધકનો એ સંકલ્પ હોય છે કે જિનાજ્ઞાના અનુરૂપ સંયમી જીવન જીવીશ પરંતુ કોઈ એક સાધક નીચે કહેલા દુર્ગુણોથી ઘેરાઈ જાય છે—

(૧) રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગે ચાલવાના પોતાના પ્રારંભિક સંકલ્પ પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન રહેતા નથી.
 (૨) શબ્દાદિ કામભોગોમાં અત્યંત આસક્ત થઈ જાય છે. (૩) સુખ મેળવવા હંમેશાં લાલાયિત રહે છે.
 (૪) તીર્થંકરોએ કહેલી સમાધિનું આચરણ કરતા નથી. (૫) ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, કષાયાદિથી બળતા રહે છે. (૬) આચાર્યાદિ શાસ્ત્ર શાસ્ત્રવચનના માધ્યમે તેને અનુશાસિત કરે, તો તેઓનો કઠોર વચનોથી તિરસ્કાર કરે છે.

કામેહિં ગિદ્ધા અજ્ઞોવવણ્ણા :- શબ્દાદિ કામોમાં આસક્ત તેમજ વધારેમાં વધારે વિષયોમાં ગ્રસ્ત

થાય છે.

સત્થારમેવ ફરુસં વયંતિ :- આચાર્યાદિ દ્વારા શાસ્ત્રના અભિપ્રાયપૂર્વક પ્રેરિત કરવા પર તે શાસ્ત્રાને જ આ પ્રમાણે કઠોર વચનો કહેવા લાગે છે- 'આપ આ વિષયમાં કાંઈ પણ જાણતા નથી. સૂત્રોના અર્થ, શબ્દશાસ્ત્ર, ગણિત કે નિમિત્ત(જ્યોતિષ) હું જેટલું જાણું છું તેટલું બીજા કોણ જાણે છે?' આ પ્રમાણે આચાર્યાદિ શાસ્ત્રાની અવજ્ઞા કરતા તે માર્મિક શબ્દો કહે છે.

બિહ્યા મંદસ્સ બાલયા :- તે અવિનીત સાધક બે પ્રકારની કે બમણી મૂર્ખતા કરે છે- (૧) અનુશાસ્ત્ર પ્રત્યે અવિનીત થઈ તેની સામે પ્રતિવાદ કરે અને તેઓની અવહેલના કરે. આ તેની પહેલી મૂર્ખતા છે. (૨) સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરનારા શ્રમણો ઉપર દોષારોપણ કરે આ તેની બીજી મૂર્ખતા છે.

આ પદનો બીજી રીતે અર્થ થાય છે કે- પોતે ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય તે એક મૂર્ખતા અને ઉત્કૃષ્ટ સંયમપાલકોની નિંદા કે બદનામી કરે તે તેની બીજી મૂર્ખતા છે.

સંયમ પતિત સાધકો :-

૨ ણિયટ્ટમાણા વેગે આચારગોચરમાઙ્કલંતિ । ણાણબ્હટ્ટા
દંસણલૂસિણો ણમમાણા વેગે જીવિયં વિપ્પરિણામેતિ ।

શબ્દાર્થ :- ણિયટ્ટમાણા = સંયમથી નિવૃત્ત થતા, વેગે = કોઈએક, આચારગોચરં = આચારના સ્વરૂપને યથાર્થ, આઙ્કલંતિ = કહે છે, ણાણબ્હટ્ટા = જ્ઞાનભ્રષ્ટ, દંસણલૂસિણો = દર્શનનો નાશ કરનાર કોઈ એક, ણમમાણા = વિનય કરતાં પણ, ચારિત્રનું પાલન કરતાં પણ, જીવિયં = સંયમ જીવનથી, વિપ્પરિણામેતિ = પોતાને નીચે ઉતારે છે.

ભાવાર્થ :- કોઈ સાધક સંયમ ભાવથી નિવૃત્ત થઈને પણ કે વેશ પરિત્યાગ કરીને પણ સંયમના આચાર-વિચારના વખાણ કરે છે. કોઈ સાધક સમ્યક્ જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થઈને સમ્યગ્દર્શનથી રહિત થઈ જાય છે તેઓ તીર્થકરોક્ત સંયમમાર્ગનું પાલન કરવા છતાં દર્શન મોહોદયવશ સંયમી જીવનને નિસ્સાર કરી દે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં બે પ્રકારના ધર્મભ્રષ્ટ સાધકોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે- (૧) સંયમ આચારથી ભ્રષ્ટ થનારા (૨) શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થનારા.

ણિયટ્ટમાણા વેગે :- આ સૂત્ર વાક્યમાં ચ્યુત સાધકોની કંઈક ગુણવત્તા દર્શાવી છે. કોઈ સાધક સુખ સુવિધાના અભિલાષી બની સંયમ પથથી નિવૃત્ત થઈ જાય તોપણ તેઓ વિનયને છોડતા નથી, અન્ય સાધુ ઉપર દોષારોપણ કરતા નથી, કઠોર વચનો બોલતા નથી, ખોટા અભિમાનમાં આવી બીજા પ્રકારની

મૂર્ખતા કરતા નથી. પોતાના આચારમાં દંભ કે દેખાવ કરતા નથી, ખોટું બહાનું બતાવી અપવાદમાર્ગનું સેવન કરતા નથી, પરંતુ સરળતા તેમજ ખુલ્લા હૃદયે કહે છે કે— મુનિધર્મનો મૌલિક આચાર તો આ પ્રમાણે છે પરંતુ અમે તેવું પાળવામાં સમર્થ નથી.

તેઓ એમ નથી કહેતા કે— અમે જેવું પાળીએ છીએ તેવો જ સાધ્વાચાર છે. અત્યારે દુઃષ્ઠમકાળના પ્રભાવે બળ, વીર્ય આદિ ઘટી જવાના કારણે મધ્યમમાર્ગ જ શ્રેષ્ઠ છે. ઉત્કૃષ્ટ આચરણ થઈ શકે તેવો સમય નથી. જેમ સારથી ઘોડાની લગામ અતિ ઢીલી કે અત્યંત કડક ન ખેંચતા મધ્યમ રીતે ખેંચે તો ઘોડો બરાબર ચાલે છે, એ રીતે મુનિ જીવનમાં આચરણ મધ્યમ રીતે હોય તો પ્રશંસનીય બને છે. આ રીતની કોઈપણ ખોટી પ્રરૂપણા તેઓ કરતા નથી. તેની શ્રદ્ધા દૃઢ છે. તે જ તે સાધકોની ગુણવત્તા છે.

જાણભટ્ટા દંસણલૂસિણો :- આ સૂત્રવાક્યથી સાધ્વાચારનું યથાર્થ પાલન કરનારાઓની મૂર્ખતા દર્શાવેલ છે. તે સાધક ગુરુજનો, તીર્થકરો તથા તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પ્રત્યે વિનીત હોય છે અર્થાત્ અર્પણતા સાથે ચારિત્રનું યથાર્થ પાલન કરે છે પરંતુ કેટલાક તત્ત્વોમાં કે આચારોમાં વિપરીત શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા કરે છે. બરેબર તે જ્ઞાનભ્રષ્ટ અને સમ્યગ્દર્શનના નાશક સાધક પોતે તો શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ હોય છે અને બીજાને પણ આ દોષમાં ખેંચે છે, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ કરીને સન્માર્ગથી ચલાયમાન કરે છે. આવી શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણાથી ભ્રષ્ટ સાધુના જીવનનું પરિણામ શાસ્ત્રકારે બતાવ્યું છે કે તેઓ પોતાના સંયમ જીવનને બગાડે છે અર્થાત્ સંયમાચારનું પાલન કરવા છતાં વિરાધક બની જાય છે, શ્રમ કરીને પણ તેના ફળથી વંચિત રહે છે. આ તેઓની મૂર્ખતા કહેવાય છે.

ચારિત્રભ્રષ્ટનો વક્ર વ્યવહાર :-

૩ પુટ્ટા વેગે ણિયટ્ટંતિ જીવિયસ્સેવ કારણા । ણિક્ખંતં પિ તેસિં દુણ્ણિક્ખંતં ભવઈ । બાલવયણિજ્જા હુ તે ણરા, પુણો પુણો જાઈં પકપ્પંતિ । અહે સંભવંતા વિદ્ધાયમાણા, અહમંસીતિ વિઝક્કસે । ઉદાસીણે ફરુસં વયંતિ, પલિયં પકત્થ અદુવા પકત્થ અતહેહિં । તં મેહાવી જાણેજ્જા ધમ્મં ।

શબ્દાર્થ :- પુટ્ટા = પરીષદો આવવા પર, ણિયટ્ટંતિ = સંયમથી દૂર થઈ જાય છે, જીવિયસ્સેવ કારણા = અસંયમજીવન માટે, ણિક્ખંતં પિ = નિષ્ક્રમણ પણ, તેસિં = તેઓનું, દુણ્ણિક્ખંતં = દુર્નિષ્ક્રમણ, બાલવયણિજ્જા = અજ્ઞાની દ્વારા પણ નિંદનીય થાય છે, પકપ્પંતિ = પ્રાપ્ત થાય છે, સંભવંતા = રહેતાં પણ, વિદ્ધાયમાણા = તેઓ પોતાને વિદ્વાન સમજે છે, અહમંસી તિ = હું જ બહુશ્રુત હું એમ માનતા, વિઝક્કસે = તેઓ અભિમાન કરે છે, ઉદાસીણે = રાગદ્વેષ રહિત પુરુષોને, ફરુસં = કઠોર વચન, વયંતિ = કહે છે, પલિયં = સાધુના પૂર્વાચરણને કહીને, પકત્થ = નિંદા કરે છે, અતહેહિં = મિથ્યાદોષો દ્વારા.

ભાવાર્થ :- કેટલાક સાધક પરીષદોથી આકાન્ત થતાં સુખપૂર્વક જીવન જીવવા માટે સંયમ અને સંયમી વેશથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે—સંયમ છોડી દે છે. તેમનું ગૃહવાસથી નિષ્ક્રમણ પણ દુર્નિષ્ક્રમણ થઈ જાય છે. સાધારણ અજ્ઞાનીજનો દ્વારા પણ તેઓ નિંદનીય બની જાય છે તથા ફરી ફરી જન્મધારણ કરે છે.

તેઓ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રથી નીચે ઊતરી ગયા હોવા છતાં પોતાની જાતને વિદ્વાન માનીને હું જ સર્વાધિક વિદ્વાન છું, આ રીતે પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે અને જે સાધક સંસારથી ઉદાસીન રહીને નિર્મળ સાધના કરે છે તેઓના પૂર્વ જીવનના દોષોને લઈને કે તેની અંગ વિકલતાને લઈને નિંદા કરે છે, તેઓને કઠોર વચન સાંભળાવે છે અથવા અસત્ય આરોપણ કરી તેઓને બદનામ કરે છે. બુદ્ધિમાન મુનિ આ સર્વને બાલજીવોની ચેષ્ટા સમજીને પોતાના શ્રુત ચારિત્રરૂપ મુનિધર્મને સારી રીતે જાણે, ઓળખે અને પાલન કરે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંયમ પતિત શિથિલાચારી સાધકની ઘીઠ પ્રવૃત્તિનું કથન કર્યું છે.

પુઢા વેગે ણિયટ્ટંતિ :- કોઈ એક સાધક શ્રદ્ધાભ્રષ્ટ થવાથી સંયમ જીવનને નષ્ટ કરી દે છે અને કોઈ પરીષદ ઉપસર્ગ આવતાં જ કાયર બનીને સુખ સુવિધાપૂર્ણ અસંયમી જીવન માટે સંયમ આચારને છોડી દે છે.

અહે સંભવંતા વિદ્વાયમાણા :- સાધક સંયમ સ્થાનોથી નીચે ઊતરતા જાય છે. પોતે અલ્પજ્ઞાની હોવા છતાં 'અમે વિદ્વાન છીએ' તેવી ખોટી પ્રશંસા કરતા રહે છે. 'હું બહુશ્રુત છું. આચાર્યને જેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન છે તેટલું તો મેં થોડા સમયમાં જ ભણી લીધું હતું'. તેની અભિમાનપૂર્વકની વાત સાંભળીને જો કોઈ સાધક મૌન રહે અથવા તો તેની હા માં હા કરે નહિ અથવા (૨) બહુશ્રુત હોવાના કારણે રાગદ્વેષ અને અશાંતિથી દૂર રહે તો તેઓને પણ કઠોર શબ્દો કહે છે. કોઈ તેની ભૂલને બતાવે કે ઈશારો કરે ત્યાં તો વિશેષ ક્રોધિત થાય છે અને કહે છે કે— પહેલાં તમારા કર્તવ્ય, અકર્તવ્યને જાણો પછી બીજાને ઉપદેશ આપો.

પલિયં પકત્થ અદુવા પકત્થ અતહેહિં :- સંયમ પતિત વકાચારી સાધક કઈ રીતે હીલના કરે છે, તે આ સૂત્રાંશમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. જે સંયમવાન મુનિ વિષયોથી, સુખોથી, ઉદાસીન છે તેનો અપકર્ષ અને હીલના કરે છે અને પોતાની મોટાઈ બતાવે છે. સંયમીની હીલના તે આ પ્રમાણે કરે છે— (૧) તે સાધુના પૂર્વાશ્રમનું કોઈ કર્મ કે દુષ્ટ આચરણને યાદ કરાવીને કહે કે— તું તો તે જ ઝગડાખોર છે ને? તું તે જ ચોર છે ને? (૨) તેના કોઈ એક અંગની વિકલતાને લઈને મોઢું મરડવું આદિ ચેષ્ટાઓ કરતાં અવજ્ઞા કરે (૩) અસત્ય મનોકલ્પિત આક્ષેપો દ્વારા અવજ્ઞા કરે.

હિતશિક્ષા પ્રતિ અપિનીતતા :-

૪ અહમ્મટ્ટી તુમં સિ ણામ બાલે આરંભટ્ટી અણુવયમાણે, હણમાણે,

ઘાયમાણે, હણઓ યાવિ સમણુજાણમાણે । ઘોરે ધમ્મે ડદીરિણે । ડવેહહ
ણં અણાણાણે । ંસ વિસણ્ણે વિતદ્દે વિયાહિણે । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- અહમ્મટ્ટી = અધર્મર્થી, તુમં = તમે, સિ = હોય કારણકે, બાલે ણામ = તમે અજ્ઞાની છો, આરંભટ્ટી = તમે આરંભમાં પ્રવૃત્ત રહો છો, અણુવયમાણે = પ્રાણીઓની હિંસા થાય તેવા વચનો તમે કહો છો કે, હણમાણે = પ્રાણીઓની ઘાત કરતા, ઘાયમાણે = બીજા પાસે પ્રાણીઓની ઘાત કરાવતા, હણઓ યાવિ = ઘાત કરનારાની, સમણુજાણમાણે = અનુમોદના કરતા અધર્મમાં રત રહો છો, ઘોરે = ઘોર ધમ્મે = ધર્મ, ડદીરિણે = કહ્યો છે માટે તેનું આચરણ કઠિન છે એમ કહીને તે, ડવેહહ = ઉપેક્ષા કરે, ણં = નિશ્ચયથી, અણાણાણે = તીર્થંકર ભગવાનની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ પોતાની ઈચ્છાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે, ંસ = આ વ્યક્તિ, વિસણ્ણે = વિષય ભોગોમાં આસક્ત, વિતદ્દે = પ્રાણીઓના હિંસક, વિયાહિણે = કહેલ છે.

ભાવાર્થ :- ધર્મથી પતિત થનાર અહંકારી સાધકને આચાર્યાદિ આ રીતે અનુશાસિત કરે છે કે તમે અધર્મથી—સંયમ ધર્મથી વિપરીત આચરણ કરો છો, બાળભાવમાં વર્તી રહ્યા છો, આરંભ પરિગ્રહની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ રહ્યા છો, હિંસાનો આદેશ કરો છો. સ્વયં હિંસાના કાર્ય કરો છો, કરાવો છો તેમજ અનુમોદના પણ કરો છો. આ રીતે શિક્ષા આપવા પર તે અહંકારી સાધક કહી દે છે કે ભગવાને તો ઘણો કઠિન ધર્મ કહ્યો છે. તેનું પાલન શક્ય નથી. તેમ કહી ઉપેક્ષા કરે છે અને જિનાજ્ઞાનું અતિક્રમણ કરે છે. ધર્મની ઉપેક્ષા કરનાર તે કામભોગોના કીચડમાં આસક્ત અને સંયમનો નાશ કરનાર કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પૂર્વના સૂત્રોમાં સૂત્રકારે શ્રુતાદિના મદથી ઉન્મત્ત શ્રમણની માનસિક તેમજ વાચિક હીન વૃત્તિઓનું કથન કર્યું છે. જ્યારે આ સૂત્રમાં ગુરુ દ્વારા તેનું નિયંત્રણ કરવાનું કથન કર્યું છે.

અહમટ્ટી તુમંસિ ણામ બાલે :- માર્ગ ચ્યુત તે સાધકને ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય ! તમે પોતે જ સંયમ વિપરીત અધર્માનુચરણ કરી રહ્યા છો. આ તમારી ગેરસમજ છે. તમે જ અયોગ્ય વચન બોલીને બીજાઓની અવહેલના કરો છો અથવા તમે જ પાછા જેમ તેમ બોલો છો, એ ઠીક નથી. તમે અહિંસા ધર્મનું પાલન ન કરતાં પ્રાણીઓની હિંસા કરો છો, કરાવો છો અને અનુમોદન પણ કરો છો. આ પ્રકારે સ્વયં આચારનું પાલન કરતા નથી અને જેમ તેમ બોલીને પાલન કરનારનો અનાદર કરો છો એ તમારા માટે ઉચિત નથી. આવી શિક્ષા આપતા ગુરુને તેઓ આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપતા કહે છે કે ઘોરે ધમ્મે ડદીરિણે = ભગવાને ઘણાં જ કઠિન નિયમો ઘડ્યા છે, એવા કોઈથી પાળી શકાય નહીં વગેરે, એમ કહી હિતશિક્ષાની ઉપેક્ષા કરે છે, આજ્ઞા બહાર સ્વચ્છંદ આચરણ કરતા રહે છે.

અણુવયમાણે :- અવિનીત, ઘમંડી અને નિરંકુશ સાધકને જ્યારે ગુરુ આદિ શિક્ષા આપે ત્યારે તે ગુરુની સામે બોલે છે.

વિતદ્દે :- વિતર્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે— (૧) અનેક પ્રકારે હિંસક (૨) સંયમ ઘાતક કે સંયમથી પ્રતિકૂળ

આચરણ કરનાર (૩) વિતંડાવાદ કરનાર. સાર એ છે કે ગુરુની હિતશિક્ષાને પણ ન માનનાર પ્રમાદી સાધુ પોતાના સંયમ જીવનનો નાશ કરી દે છે. માનવ જીવનને બરબાદ કરે છે.

અપ્રતી યનારનો અપયશ :-

૫ કિમણેણ ભો જણેણ કરિસ્સામિ ત્તિ મણ્ણમાણા, एवं एगे वइत्ता मायरं पियरं हिच्चा णायओ य परिग्गहं । वीरायमाणा समुट्ठाए अविहिंसा सुव्वया दंता । पस्स दीणे उप्पइए पडिवयमाणे । वसट्ठा कायरा जणा लूसगा भवन्ति । अहमेगेसिं सिलोए पावए भवइ- से समणविब्भन्ते । समणविब्भन्ते ।

શબ્દાર્થ :- કિં = શું, અણેણ = આ, ભો = હે આત્મનું, જણેણ = લોકથી, કરિસ્સામિત્તિ = કરીશ, એ પ્રમાણે, મણ્ણમાણે = માનતા, વइत्ता = વૈરાગ્યભાવથી કહીને, સમજીને, વીરાયમાણા = વીરની જેમ આચરણ કરતાં, સમુટ્ઠાએ = પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરીને, અવિહિંસા = હિંસા રહિત, સુવ્વયા = શ્રેષ્ઠવ્રતવાળા, દંતા = ઈન્દ્રિયોનું દમન કરનાર, દીણે = દીન બનીને, ઉપ્પइए = ઉત્તર થઈને પણ તે, પડિવયમાણે = કર્મના ઉદયથી દીક્ષાનો ત્યાગ કરીને પડિવાઈ થઈ જાય છે, વસટ્ઠા = ઈન્દ્રિયોના વશીભૂત, કાયરા = કાયર, જણા = લોકો, લૂસગા = વ્રતોનો નાશ કરનાર, અહ = ત્યારપછી, એગેસિં = દીક્ષા ત્યાગી પતિત થયેલા કોઈ પુરુષની, પાવએ સિલોએ = કીર્તિ ઝાંખી થઈ જાય, જગતમાં નિંદા થાય, સે = તે શ્રમણ, સમણ વિબ્ભન્તે = તે સાધુતાથી પતિત છે, તે પડિવાઈ સાધુ છે, સમણવિબ્ભન્તે = આ દીક્ષાથી ભ્રષ્ટ છે, પડિવાઈ છે.

ભાવાર્થ :- હે આત્મનું ! આ સ્વાર્થી સ્વજનનું હું શું કરીશ ? (તેઓથી મારે શું પ્રયોજન ?) એમ માનતા અને કહેતા કોઈ લોકો માતા, પિતા, જ્ઞાતિજન અને પરિગ્રહને છોડીને વીરવૃત્તિથી મુનિધર્મમાં સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવ્રજિત થાય છે અને અહિંસક, સુવ્રતી અને દાંત બની જાય છે. આ પ્રકારે પહેલાં સિંહની જેમ પ્રવ્રજિત થઈને, ઉત્તર થઈને પછી કોઈ પાપના ઉદયથી દીન અને પતિત થતા સાધકોને તું જો, વિષયોથી પીડિત તે કાયરજનો વ્રતોના નાશક બની જાય છે.

તેમાંથી કોઈ સાધક સંયમનો ત્યાગ કરી દે છે, તેની કીર્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, તે બદનામ થઈ નિંદાને પામે છે, લોકો તેને કહે છે કે- આ સાધુતાથી ભ્રષ્ટ છે, આ સંયમ જીવનનો ત્યાગી પડિવાઈ છે.

વિવેચન :-

ઉપ્પइए પડિવયમાણે :- આ સૂત્રમાં સાધકોના ઉત્થાનથી પતનનું ચિત્ર ઉપસ્થિત કર્યું છે, પહેલાં જે વીર વૃત્તિથી સ્વજન, જ્ઞાતિજન, પરિગ્રહાદિ છોડીને વૈરાગ્યભાવથી પ્રવ્રજિત થાય છે, અને અહિંસક, દાંત અને સુવ્રતી બની લોકોને અત્યંત પ્રભાવિત કરી દે છે. ધીરે ધીરે તેની પ્રસિદ્ધિ, પ્રશંસા અને પૂજા-પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય છે તેથી સુખ સુવિધાની વિપુલતા, સ્વાદિષ્ટ આહાર-પાણી, ઉભરાતો માનવ મહેરામણ

અને વૈભવી વાતાવરણ પ્રાપ્ત થતાં સાધક ઈન્દ્રિય સુખો તરફ ઢળી જાય છે. શરીર પણ સુકોમળ બની જાય છે. આ સમયે તેઓ સંયમમાં પુરુષાર્થ કરવાના બદલે દીન—હીન થઈ ભોગાકાંક્ષાના દાસ બની જાય છે. સંયમને છોડી દેવા પણ તત્પર થઈ જાય છે. આ તેઓનું મહાન ઉત્થાનમાંથી મહા પતન છે.

સમણવિભંતે :- પતનના માર્ગે જતાં અને સાધુ વેશનો ત્યાગ કરી ગૃહસ્થ જીવન સ્વીકારનાર તે સાધુને જન—સાધારણ લોકો પણ વિવિધ તિરસ્કારના શબ્દોથી તિરસ્કૃત કરે છે. જેમ કે આ સાધુતાથી ભ્રષ્ટ છે, પડિવાઈ છે, દીક્ષા છોડીને આવ્યો છે, બેશરમ છે વગેરે. તેની અપકીર્તિ થાય છે.

આ સૂત્રમાં **સમણવિભંતે** ની જગ્યાએ **સમણે ભવિત્તા વિભંતે** પાઠ પણ મળે છે. બંને પાઠનો ભાવ એક જ છે. તેમાં **ભવિત્તા** ક્રિયા વિના પણ પાઠનો ભાવાર્થ બરાબર છે.

ઉત્તર ગચ્છમાં ગુણહીન સાધક :-

૬ પાસહેગે સમણાગર્હિં અસમણાગર્, ણમમાણેહિં અણમમાણે, વિરર્હિં અવિરર્ દવિર્હિં અદવિર્ ।

શબ્દાર્થ :- **સમણાગર્હિં** = સમ્યગ્ સમજનારાઓની સાથે રહેવા છતાં, **અસમણાગર્** = અસમ્યગ્ થઈ જાય છે, **ણમમાણેહિં** = વિનયવાનની સાથે, સમર્પિત સાધકો સાથે રહેવા છતાં, **અણમમાણે** = અસમર્પિત, વિનય રહિત હોય છે, **વિરર્હિં** = પાપથી વિરત પુરુષોની સાથે રહેવા છતાં, **અવિરર્** = અવિરત રહે છે, તેમજ, **દવિર્હિં** = મુક્તિ ગમન યોગ્ય પુરુષોની સાથે, સંયમવાનોની સાથે, ચારિત્રનિષ્ઠની સાથે રહેવા છતાં, **અદવિર્** = અપવિત્ર, સંયમહીન થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :- તેનાથી વિપરીત હે શિષ્ય ! તું એ પણ જો ! કોઈ મુનિ સમ્યગ્ સમજદારોની વચ્ચે સંયમ પ્રત્યે અસમ્યક્ રહે છે. સંયમ પ્રત્યે સમર્પિત મુનિઓની વચ્ચે સંયમપ્રત્યે અસમર્પિત રહે છે, પાપથી વિરત રહેનારાઓની સાથે પણ પાપસેવી થાય છે તથા ચારિત્ર સંપન્ન સાધુઓની વચ્ચે રહીને પણ ચારિત્રહીન થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

દવિર્હિં :- જેની પાસે દ્રવ્ય છે તે દ્રવ્યિક છે. દ્રવ્યનો અર્થ ધન થાય છે. સાધુની પાસે જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય રૂપ ધન હોય છે, તેથી દ્રવ્યિકનો અર્થ સંયમવાન થાય છે અથવા દ્રવ્યનો અર્થ ભવ્ય છે— મુક્તિગમનને યોગ્ય અર્થાત્ મોક્ષાર્થી છે. 'દ્રવ્યિક' નો ત્રીજો અર્થ દયાળું પણ થાય છે.

આ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે કે ઉત્તર ગચ્છ અને ઉત્તર સંયોગમાં રહીને પણ પોતાના ઉદયભાવે કોઈ સાધક ગુણ હીન થઈ જાય છે માટે સાધકે સાવધાન રહી પોતાના ગુણોની સુરક્ષા કરતા રહેવું જોઈએ.

આગમાનુસારી આરાધના :-

૭ અભિસમેચ્ચા પંડિર્ મેહાવી ણિદ્વિયટ્ટી વીરે આગમેણં સયા

પરક્કમેજ્જાસિ। ત્તિ બેમિ ।

॥ ચત્થો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- અભિસમેચ્ચા = ઉપરોક્ત કથનને જાણીને, ણિટ્ઠિયટ્ઠી = મોક્ષાર્થી, આગમેણ = આગમાનુસાર, પરક્કમેજ્જાસિ = સંયમપાલનમાં પુરુષાર્થ કરે.

ભાવાર્થ :- આ રીતે સંયમભ્રષ્ટ સાધકો તથા સંયમ ભ્રષ્ટતાના પરિણામોને સારી રીતે જાણીને પંડિત, મેધાવી, મોક્ષાર્થી વીર મુનિ હંમેશાં આગમમાં કહેલા સાધનાપથ અનુસાર સંયમમાં પરાક્રમ કરે અર્થાત્ શાસ્ત્રાનુસાર જ જીવન બનાવે. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

ણિટ્ઠિયટ્ઠી :- ઉદ્દેશકના અંતે શાસ્ત્રકારે મોક્ષાર્થી સાધકને આ સૂત્રથી ભલામણ કરી છે કે ઉપરોક્ત વિવિધ દષ્ટિઓથી પતિત થનારા સાધુઓને, તેના જીવન વ્યવહારને અને પરિણામોને જાણી પોતાના જીવનને સાવધાન કરવું જોઈએ. જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિ, દરેક વચન વ્યવહાર અને દરેક વિચારણા પ્રરૂપણા કરવામાં આગમ આશયને આગમ આજ્ઞાને જ સર્વોપરિ રાખે. આગમ એ જ તીર્થંકરનું પ્રતીક છે, સાધકના જીવન માટે એ જ સાચું માર્ગદર્શન છે. માટે આગમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સંયમજીવનના સમયનો સદુપયોગ કરીને અને તેના આદેશોને જ જીવનમાં સાકાર કરી દેવા જોઈએ. એ જ આ અંતિમ સૂત્રનો ધ્વનિ છે.

અહીં બીજો પાઠ ણિટ્ઠિયટ્ઠે માનીને નિષ્કિતાર્થ પ્રાપ્ત અર્થ કરાય છે પરંતુ આ અર્થ પ્રસંગ સંગત નથી. કારણ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત. વ્યક્તિ કૃતકૃત્ય બની ગઈ, તેને આગમાનુસાર ચાલવાના ઉપદેશની આવશ્યકતા રહેતી નથી તેથી અહીં ણિટ્ઠિયટ્ઠી શબ્દનો અર્થ મોક્ષાર્થી—મોક્ષનો ઈચ્છુક એ જ થાય છે.

॥ અધ્યયન-૬/૪ સંપૂર્ણ ॥

છઠું અધ્યયન : પાંચમો ઉદ્દેશક

સાધકની સહિષ્ણુતા :-

૧ સે ગિહેસુ ગિહંતરેસુ વા ગામેસુ વા ગામંતરેસુ વા ણગરેસુ વા ણગરંતરેસુ વા જણવણસુ વા જણવયંતરેસુ વા સંતેગઈયા જણા લૂસગા ભવંતિ અદુવા ફાસા ફુસંતિ । તે ફાસે પુટ્ઠો ધીરો અહિયાસણ ઓણ સમિયદંસણે ।

શબ્દાર્થ :- ઓણ = રાગદ્વેષ રહિત, સમિયદંસણે = સમ્યગ્દષ્ટિ, સમિતદર્શી થઈને.

ભાવાર્થ :- તે શ્રમણને ઘરોમાં, ગૃહાન્તરોમાં અથવા ઘરોની આસપાસ, ગામોમાં, ગામોની વચમાં, નગરોમાં, નગરોની વચમાં, જનપદોમાં કે જનપદોની વચમાં વિચરણ કરતાં કોઈ કૂર ઉપદ્રવી લોકો મળી જાય, જે વિવિધ પ્રકારના અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ આપે છે અથવા તો ઠંડી, ગરમી, ડાંસ, મચ્છરાદિના પરીષદો પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો સ્પર્શ થવા પર ધીરમુનિ તે સર્વને સમિતદર્શી—સમ્યગ્ વિચારણા સાથે, રાગદ્વેષ રહિત થઈને સમભાવથી સહન કરે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ગ્રામ, નગર કે જંગલ સર્વત્ર પરીષદ ઉપસર્ગને સમભાવથી સહન કરવાની પ્રેરણા આપી છે.

લૂસગા ભવંતિ :- 'લૂષક' શબ્દના અનેક અર્થ છે જેમ કે— હિંસક, ઉત્પીડક, વિનાશક, કૂર હત્યારા, હેરાન કરનારા, દૂષિત કરનાર, આજ્ઞા નહિ માનનારા, વિરાધક વગેરે. આવા લૂષક લોકો પાદવિહારી સાધુઓને જંગલોમાં, નાના ગામોમાં, શૂન્ય સ્થાનોમાં કે ઘરોમાં મળી જાય છે અને સાધુને ઉપદ્રવ કરે છે, કનડગતિ કરે છે. આ સૂત્રમાં 'જળા' શબ્દના પ્રયોગથી મનુષ્ય, તિર્યચ, દેવ સર્વનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. ઉપદ્રવી કે હિંસક મનુષ્ય જ હોય તેમ નથી, દેવ કે તિર્યચ પણ હોય શકે છે. સાધુ તો વિચરણશીલ જ હોય છે, કારણ વિના એક જગ્યાએ સ્થિર રહેતા નથી. આ દષ્ટિથી વ્યાખ્યાકારે આ સૂત્રનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું છે કે સાધુ ભિક્ષાદિ માટે જઈ રહ્યા હોય, જુદા-જુદા ગામોમાં હોય, માર્ગમાં વિહાર કરી રહ્યા હોય, ગુફા કે જનશૂન્ય સ્થાનમાં કાયોત્સર્ગ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, પ્રતિલેખન, પ્રતિક્રમણાદિ સાધનામાં લીન હોય, તે સમયે સંયોગવશ કોઈ મનુષ્ય, તિર્યચ કે દેવ દ્વેષ, વેર, કુતૂહલ, પરીક્ષા, ભય, સ્વરક્ષણ આદિ કોઈ પણ દષ્ટિથી ઉપદ્રવ આપે, તો તે સમયે કર્મક્ષયાર્થી મુનિએ શાંતિ, સમાધિ પૂર્વક અને સંયમ નિષ્ઠાનો ભંગ ન કરતાં સમભાવપૂર્વક તેને સહન કરવા જોઈએ.

ઓઐ :- અહીં 'ઓજ' શબ્દનો અર્થ છે એકલા, રાગદ્વેષ રહિત, એક આત્મામાં લીન રહેનારા, શરીર વગેરે પરભાવમાં આસક્તિ અથવા સંબંધ ન રાખનારા. એવા અનાસક્ત નિર્મોહી મુનિ જ કષ્ટોને સહન કરવામાં સમર્થ થાય છે.

સમિયદંસણે :- ટીકાકારે સમિતદર્શન પદના ત્રણ અર્થ કર્યા છે— (૧) જેનું દર્શન સમ્યક્ થઈ ગયું હોય તે સમ્યગ્દષ્ટિ, (૨) જેનું દર્શન—(દષ્ટિ, જ્ઞાન કે અધ્યવસાય) શમિત—શાંત કે ઉપશાંત થઈ ગયું છે, તેમાં ચંચળતા કે અસ્થિરતા ન હોય તે સમિતદર્શન અને (૩) જેની દષ્ટિ સમતાને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હોય, તે સમિતદર્શન—સમદષ્ટિ કહેવાય છે. આવા સમિતદર્શી મુનિ જ ઉપસર્ગ—પરીષદને સમભાવપૂર્વક સહી શકે છે. આ રીતે આ બન્ને વિશેષણથી આગમકારે મુનિની પરીષદ ઉપસર્ગને સહન કરવાની પૂર્ણ યોગ્યતા પ્રગટ કરી છે.

ધર્મોપદેશ વિષયક જિનાજ્ઞા :-

૨ દયં લોગસ્સ જાણિત્તા પાઈણં પડીણં દાહિણં ઉદીણં આઈક્ખે

વિભાણ કિટ્ટાણ વેયવી ।

સે ડટ્ટિણસુ વા અણુટ્ટિણસુ વા સુસ્સુસમાણેસુ પવેયણ- સંતિં વિરિં ડવસમં ણિવ્વાણં સોયં અજ્જવિયં મહ્વિયં લાઘવિયં અણુવત્તિયં સવ્વેસિં પાણાણં સવ્વેસિં ભૂયાણં સવ્વેસિં જીવાણં સવ્વેસિં સત્તાણં, અણુવીઙ્ગિ ભિક્ખૂ ધમ્મમાઙ્ગિક્ખેજ્જા ।

શબ્દાર્થ :- ડયં = ઢયાને, લોગસ્સ = લોકની, જગતજીવોની, જાણિત્તા = જાણીને, સંસારી પ્રાણીઓ પર ઢયા કરીને, આઙ્ગિક્ખે = ઢર્મનું કથન, વિભાણ = ઢર્મનું વિસ્તારથી કથન કરે તથા, કિટ્ટાણ = કીર્તન કરે, વેયવી = વેદજ્ઞ પુરુષ, સે = તે સાધુ, ડટ્ટિણસુ = ઢર્મનું આચરણ કરવામાં ઉદ્ધમવંત, અણુટ્ટિણસુ = ઢર્માચરણમાં અનુત્થિત, સુસ્સુસમાણેસુ = ઢર્મને સાંભળવાની ઈચ્છા કરનાર પ્રાણીઓ માટે, પવેયણ = ઢર્મનો ઉપદેશ કરે, સંતિં = શાંતિ, વિરિં = વિરતિ, ડવસમં = ઉપશમ, ણિવ્વાણં = નિર્વાણ, સોયં = શૌચ, વિચારોની પવિત્રતા, અજ્જવિયં = આર્જવ, સરળતા, મહ્વિયં = મૃદુતા, નમ્રતા, લાઘવિયં = લઘુતા અણુવત્તિયં = અહિંસા, નિરતિચાર વ્રતપાલન, યથાયોગ્ય, અણુવીઙ્ગિ = વિચાર કરીને, ભિક્ખૂ = સાધુ, ધમ્મમાઙ્ગિક્ખેજ્જા = ઢર્મનું કથન કરે.

ભાવાર્થ :- આગમજ્ઞ મુનિ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને ઢક્ષિણ સર્વ ઢિશાઓ અને વિઢિશાઓમાં રહેલાં પ્રાણીઓ ઉપર ઢયા-અનુકંપાના ભાવપૂર્વક ઢર્મનું આખ્યાન(ઉપદેશ) કરે. તેને સરળ કરી વિસ્તારથી સમજાવે તેમજ ઢર્માચરણના સુંઢર ફળનું પ્રતિપાઢન કરે.

તે મુનિ સઢ્જ્ઞાન સાંભળવાના ઈચ્છુક, સાંભળવા માટે ઉપસ્થિત, લાલાયિત વ્યક્તિઓને ઢર્મોપદેશ આપે. પછી ભલે તે પૂર્વ ઢર્માચરણ કરનાર હોય કે ન હોય. ઢર્મોપદેશક મુનિ- જ્ઞમા, ઢેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, ઉપશમ-અકષાય, નિર્વાણ-કર્મક્ષય, વિમુક્તિ, શૌચ-પવિત્રતા, આર્જવ-સરળતા, માર્ઢવ-કોમળતા, નમ્રતા, લાઘવતા, અપરિગ્રહ તેમજ અહિંસા, આ વિષયોનું પ્રતિપાઢન કરે તથા સમસ્ત પ્રાણીઓ, સર્વ ભૂતો, સર્વ જીવોનું, સર્વ સત્વોનું હિત વિચારીને ઢર્મનું કથન કરે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ઢર્મોપદેશને ઉપયોગી અનેક વિષયોનું સૂચન છે, જેમ કે- ઉપદેશ શા માટે ? કેવી રીતે ? અને કોને અપાય ? તથા કયા વિષયો પર ઉપદેશ કરવો ? ઈત્યાઢિ.

ડયં લોગસ્સ :- મુનિ જગતના સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે ઢયાભાવ, અનુકંપા ભાવની લાગણી સાથે ઉપદેશ આપે.

મુનિ જીવનની ઉઢારતા તેમજ વિરાટતાને બતાવતા અહીં મહત્ત્વપૂર્ણ વાત કહી છે કે મુનિ સર્વ જીવો પર ઢયા ભાવ રાખે. તે ઉપકારી હોય કે અપકારી, અમીર હોય કે અઢર્મી આઢિ કોઈ પણ જાતના

ભેદભાવ વિના સર્વ જીવોના કલ્યાણ માટે ઉપદેશ આપે તથા વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાથી સર્વને સન્માર્ગે ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરે.

આઈક્ષ્વે :— સામાન્ય રૂપે વસ્તુ સ્વરૂપને દર્શાવતાં ઉપદેશ આપે.

વિભાઈ :— તે વિષયને વિસ્તારથી ભેદ પ્રભેદ કરતાં સ્પષ્ટીકરણ કરીને સમજાવે.

કિટ્ટાઈ :— વ્રત, નિયમ, પ્રત્યાખ્યાન, સંયમ અને તપનો મહિમા કરે, ઉત્તમ ફળ બતાવે.

સુસ્સૂસમાણેસુ :— જે સાંભળવાના ઈચ્છુક છે, શાંતિથી બેસીને સાંભળવા ઈચ્છે છે તે **ઉત્થિત**— ધર્મમાં જોડાઈ ગયેલ હોય અથવા **અનુત્થિત**— ધર્મ ક્યારેય ન પામ્યા હોય એવા કોઈપણ બાલ, વૃદ્ધ જે ઉપસ્થિત થયા હોય તે સર્વને સંસાર સાગર પાર કરવા માટે મુનિ ધર્મનું કથન કરે.

અહીં શાસ્ત્રકારે ઉપદેશના વિષયોને ૯ શબ્દોમાં સમાવિષ્ટ કર્યા છે—

(૧) **સંતિ**— જીવાદિ પદાર્થોનું, તત્ત્વનું કથન કરે. દ્રવ્યોના અસ્તિત્વ ભાવને સમજાવે, સમ્યક્ શ્રદ્ધા યોગ્ય તત્ત્વોને સમજાવે.

(૨) **વિરઈ**— હિંસાદિ પાપકાર્યોના ત્યાગને, દેશવિરતિ ધર્મ અર્થાત્ ગૃહસ્થ જીવનના વ્રત નિયમો સમજાવે અથવા યોગ્ય પાત્ર સમજીને સર્વવિરતિ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવે તેમજ સંસારથી વિરક્ત થવાનો ઉપદેશ આપે. અન્ય પણ સપ્તવ્યસન, રાત્રિભોજન ત્યાગ, ચૌદ નિયમ ધારણા વગેરેનો ઉપદેશ આપે.

(૩) **ઉવસમં**— કષાય ત્યાગનો, ઉપશમ ભાવ રાખવાનો ઉપદેશ આપે. ક્રોધ ત્યાગના ઉપદેશ સાથે ક્ષમાનું મહાત્મ્ય સમજાવે.

(૪) **ગિવ્વાણં**— આત્મભાવમાં પરમશાંતિ, ધૈર્ય, કર્મ નિર્જરા અને નિર્વાણનો વિષય સમજાવે.

(૫) **સોયં**— હૃદયની પવિત્રતા, નિર્મળતા રાખવાનો, હંમેશાં કલુષિતતા રહિત રહેવાનો ઉપદેશ આપે.

(૬) **અજ્જવિયં**— સરળ નિષ્કપટ ભાવમાં રહેવાનો, માયા, ઇળકપટ ત્યાગનો ઉપદેશ આપે.

(૭) **મહવિયં**— નમ્ર, નિરહંકારી, મૃદુ, કોમળ, વિનીત બનવાનો ઉપદેશ આપે.

(૮) **લાઘવિયં**— આસક્તિભાવ છોડવાનો, નિર્ભમત્વી રહેવાનો, મોહ મમત્વ ઓછા કરવાનો, પરિગ્રહ અલ્પ કરવાનો અને બાહ્ય જવાબદારીથી નિવૃત્ત થઈ લઘુભૂત બનવાનો ઉપદેશ આપે.

(૯) **અણિવત્તિયં**— આ શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે— (૧) લીધેલા વ્રતોને શુદ્ધ દૃઢતા સાથે પાલન કરવાનો. (૨) સૂક્ષ્મ, બાદર હિંસાનું સ્વરૂપ બતાવી અહિંસા ધર્મમાં જોડવાનો ઉપદેશ આપવો. (૩) આગમોમાં જે વસ્તુ જે રૂપે કહી છે, તેને તે જ વસ્તુસ્વરૂપે કહેવી અર્થાત્ વસ્તુ સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ કથન કરે નહિ, તેનું અતિક્રમણ કરીને ધર્મકથા કરે નહિ.

આ રીતે શાસ્ત્રકારે નવ શબ્દોમાં ઉપદેશના સર્વ વિષયોનું સંકલન કરી દીધું છે. વ્યાખ્યાતાએ આ વિષયોમાંથી યોગ્ય સમયે વિવેક સાથે ઉપદેશ આપવો જોઈએ. અનાવશ્યક મનોરંજનકારી, નિંદાકારી કે

સાવધપ્રેરક, અવિવેકી ઉપદેશ ન આપવો જોઈએ.

ધર્મોપદેષ્ટા મહામુનિ :-

૩ અણુવીઙ્ઠ મિક્ખૂ ધમ્મમાઙ્ઠમાણે ણો અત્તાણં આસાણ્જ્ઞા ણો પરં આસાણ્જ્ઞા ણો અણ્ણાઙ્ઠ પાણાઙ્ઠ ભૂયાઙ્ઠ જીવાઙ્ઠ સત્તાઙ્ઠ આસાણ્જ્ઞા ।

સે અણાસાયણ્ણ અણાસાયમાણે વજ્ઙ્ઠમાણાણં પાણાણં ભૂયાણં જીવાણં સત્તાણં જહા સે દીવે અસંદીણે ણવં સે ભવઙ્ઠ સરણં મહામુણી ।

શબ્દાર્થ :- અણુવીઙ્ઠ = વિચાર કર, આઙ્ઠમાણે = કથન કરતા, પરં = બીજાની, ણો આસાણ્જ્ઞા = આશાતના ન કરે, અણ્ણાઙ્ઠ = બીજા.

અણાસાયણ્ણ = સ્વયં આશાતના નહિ કરતાં, અણાસાયમાણે = બીજા દ્વારા પણ આશાતના નહિ કરાવતાં, વજ્ઙ્ઠમાણાણં = વધ કરતાં, સંસારમાં ડૂબતાં, જહા = જે રીતે, અસંદીણે = પાણીની બાધાઓથી રહિત, અસંદીન, દીવે = દ્વીપ (વિશ્રામનું સ્થાન હોય છે), ણવં = આજ રીતે, સરણં ભવઙ્ઠ = શરણરૂપ થાય છે.

ભાવાર્થ :- ભિક્ષુ ઉક્ત વિવેક પૂર્વક ધર્મનું કથન કરતાં સ્વયંની આશાતના, અવહેલના કે અહિત કરે નહિ તેમજ શ્રોતાઓની પણ આશાતના, અવહેલના કરે નહીં અને અન્ય કોઈ પણ પ્રાણી, ભૂત, જીવ તથા સત્ત્વોને બાધા પહોંચાડે નહિ. આ પ્રમાણે કોઈની પણ આશાતના, અવહેલના ન કરનારા, આશાતના રહિત ધર્મોપદેશ કરનારા તે મહામુનિ અસંદીન દ્વીપની જેમ સંસારમાં ડૂબતાં વ્યથિત સર્વ પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વને આશ્રયભૂત થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ધર્મકથા કરનારને શાસ્ત્રકારે ચાર પ્રકારનો વિવેક બતાવ્યો છે— (૧) પોતાનું અહિત કરે નહીં (૨) બીજાની અવહેલના કરે નહીં (૩) પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વને આઘાત પહોંચાડે નહીં (૪) હિંસાજનક ઉપદેશ આપે નહીં.

ણો અત્તાણં આસાણ્જ્ઞા :- વૃત્તિકારે આત્માની આશાતનાનો અર્થ કર્યો છે કે પોતાના સમ્યગ્દર્શનાદિના આચરણમાં બાધા પહોંચાડવી તે આત્માશાતના છે. શ્રોતાની આશાતના, અવજ્ઞા કે બદનામી કરવી તે પરાશાતના છે. કોઈ પણ ત્રસ સ્થાવર જીવોની હિંસા થાય તેવો ઉપદેશ કરવો તે પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વની આશાતના છે. મુનિ આ સર્વ આશાતનાઓથી રહિત ઉપદેશ કરે.

અહીં વ્યાખ્યાકારે ધર્માખ્યાન કર્તાની સાત યોગ્યતાઓ કહી છે— (૧) નિષ્પક્ષતા (૨) સમ્યગ્દર્શન (૩) સર્વભૂતદયા (૪) પૃથક્-પૃથક્ વિશ્લેષણ કરવાની ક્ષમતા (૫) આગમોનું જ્ઞાન (૬) ચિંતન કરવાની

ક્ષમતા (૭) આશાતનાનો ત્યાગ.

બીજી અપેક્ષાએ નીચેના ગુણોથી યુક્ત મુનિ ધર્માખ્યાન કરવામાં સમર્થ હોય છે— (૧) જે બહુશ્રુત હોય (૨) આગમજ્ઞાનમાં પ્રબુદ્ધ હોય (૩) ઉદાહરણ તેમજ હેતુ—અનુમાનમાં કુશળ હોય (૪) ધર્મકથાની લબ્ધિથી યુક્ત હોય (૫) ક્ષેત્ર, કાળ અને પુરુષના પરિચયમાં આવવા પર આ પુરુષ કોણ છે ? કયા દર્શનને માને છે ? આ રીતની પરીક્ષા કરવામાં કુશળ હોય. આ ગુણોથી સુસંપન્ન સાધક જ ધર્મકથા કરી શકે છે.

સૂચગડાંગ સૂત્રમાં ધર્માખ્યાનકર્તાની આધ્યાત્મિક ક્ષમતાઓનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, જેમ કે— (૧) મન, વચન, કાયાથી જેનો આત્મા ગુપ્ત હોય (૨) હંમેશ દાંત—ઈન્દ્રિયો ને વશમાં રાખનાર હોય (૩) સંસાર સ્રોતને જેણે છોડી દીધો હોય (૪) જે આશ્રવ રહિત છે, તે જ શુદ્ધ, પરિપૂર્ણ અને અદ્વિતીય ધર્મનું કથન કરે છે. આ પ્રકારે અનાશાતનાકારી યોગ્ય ઉપદેશક સંસારના પ્રાણીઓ માટે અસંદીન દ્વીપની જેમ સંસાર સમુદ્ર પાર કરાવવામાં ઉપકારક થાય છે.

પરિનિર્વાણદાયક ગુણો :-

૪ एवं से उद्विष्टं ઠિયપ્પા અણિહે અચલે ચલે અબહિલ્લેસ્સે પરિવ્વણે । સંખાય પેસલં ધમ્મં દિટ્ઠિમં પરિણિવ્વુદ્ધે ।

શબ્દાર્થ :- સે ઉદ્વિષ્ટ = તે સંયમમાં ઉત્થિત, ઠિયપ્પા = મોક્ષમાં સ્થિત, અણિહે = રાગ, દ્વેષ રહિત, અચલે = પરીષદ, ઉપસર્ગથી ચલાયમાન નહિ થનાર, ચલે = કર્મોનો ક્ષય કરનાર અપ્રતિબદ્ધ વિહારી, અબહિલ્લેસ્સે = સંયમથી બહાર લેશ્યા ન કરતાં, અબહિલ્લેશી, વિશુદ્ધલેશી, પરિવ્વણે = પ્રવ્રજ્યાનું પાલન કરે, સંખાય = જાણીને, પેસલં = ઉત્તમ, દિટ્ઠિમં = સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ, પરિણિવ્વુદ્ધે = સર્વ રીતે શાંત રહે, કર્મબંધનથી નિવૃત્ત રહે.

ભાવાર્થ :- આ રીતે સંયમમાં ઉત્થિત, સ્થિતાત્મા, સ્નેહ, રાગભાવ રહિત, પરીષદો અને ઉપસર્ગોમાં અડગ રહેનાર, વિહાર ચર્ચા કરનાર—અપ્રતિબદ્ધ વિહારી; અબહિલ્લેશી અર્થાત્ સંયમ પરિણામોને સુરક્ષિત રાખતાં સંયમભાવમાં વિચરણ કરે. તે સમ્યગ્દષ્ટિવંત મુનિ પવિત્ર, ઉત્તમ ધર્મને સમ્યક્રૂપે જાણી કષાયો અને વિષયોને સર્વથા ઉપશાંત કરે, પ્રવ્રજ્યાનું સમ્યક્પાલન કરે, કર્મબંધનથી નિવૃત્ત રહે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પરિનિર્વાણના ઈચ્છુક સાધક માટે અથવા ઉપદેશ સાંભળીને સંયમમાં ઉપસ્થિત થનાર સાધક માટે અનેક ગુણોનું વર્ણન કરેલ છે, જેમ કે— (૧) સંયમમાં ઉદ્ધમશીલ (૨) સ્થિતાત્મા—સંયમભાવોમાં સ્થિર (૩) સ્નેહ કે આસક્તિ રહિત (૪) પરીષદ, ઉપસર્ગોથી અચલાયમાન (૫) વિચરણશીલ અથવા કર્મક્ષય કરવામાં પ્રયત્નશીલ (૬) સંયમથી અબહિલ્લેશી અર્થાત્ સંયમમાં

અપ્રમતભાવે રહેનાર (૭) ઉત્તમ અને મનોહર ધર્મના વિચારક, સંથારાના સંકલ્પી (૮) દષ્ટિમાન-એકમાત્ર આત્મદષ્ટિ, આત્મકલ્યાણનું લક્ષ્ય. આ આઠ ગુણોથી યુક્ત સાધક પરિણિવ્વુડે = પરમનિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ કષાયોથી અને કર્મ પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્ત થાય છે. પરિણિવૃત્તનો અર્થ એ છે કે તે સાધક ગુણ સંપન્ન અથવા મોક્ષગામી બને.

કષાયથી મુક્તની મુક્તિ :-

૫ તમ્હા સંગં તિ પાસહ । ગંથેહિં ગઢિયા ણરા વિસણ્ણા કામવ્કંતા । તમ્હા લૂહાઓ ણો પરિવિત્તસેજ્જા । જસ્સિમે આરંભા સવ્વઓ સવ્વત્તાણ સુપરિણ્ણાયા ભવંતિ, જસ્સિમે લૂસિણો ણો પરિવિત્તસંતિ, સે વંતા કોહં ચ માણં ચ માયં ચ લોભં ચ । એસ તુટ્ટે વિયાહિણે । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- તમ્હા = તેથી-(કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ પુરુષ), સંગં તિ = આસક્તિ અને કર્મબંધને, ગંથેહિં = પરિવાર પરિગ્રહ, બાહ્ય, આભ્યંતર ગ્રંથિથી, ગઢિયા = જકડાયેલા તથા, વિસણ્ણા = તેમાં ખૂંચેલા, ડૂબેલા, આસક્ત, કામવ્કંતા = કામભોગોથી આકાંત, લૂહાઓ = રૂક્ષ, સંયમના અનુષ્ઠાનથી, સંયમનાં દુઃખથી, ણો પરિવિત્તસેજ્જા = ત્રાસ ન પામવું જોઈએ, ડરવું જોઈએ નહિ, ધૈર્યપૂર્વક સંયમનું પાલન કરવું જોઈએ, જસ્સિમે = જે મુનિનો આ, સુપરિણ્ણાયા = સુપરિજ્ઞાત, લૂસિણો = વિષય કષાય, આત્મધન લૂંટનાર, ણો પરિવિત્તસંતિ = ત્રાસ આપતા નથી, ડરતા નથી, વંતા = ત્યાગકર, કોહં = ક્રોધ, માણં = માન, માયં = માયા, લોભં = લોભનો, એસ = આ, તુટ્ટે (તિટ્ટે) = મોહનીયાદિ કર્મોના બંધનથી છૂટેલા, વિયાહિણે = કહેલ છે.

ભાવાર્થ :- હે શિષ્ય ! તું કર્મથી નિવૃત્ત થવા માટે સંગ-આસક્તિ કે કર્મબંધના કારણોને જો. પરિવાર તથા પરિગ્રહમાં ગૃહ મનુષ્ય મોહરૂપ ક્રીયડમાં ખૂંચતા જાય છે અને પછી વિષય વાસનાથી આકાંત થઈ જાય છે, તેઓને પણ તું જો કે તે પ્રાણી દુઃખ અને સંતાપમાં નિમગ્ન, ડૂબેલા રહે છે. આ જાણીને મુનિ સંયમ અને સંયમના કષ્ટોથી ક્યારેય પણ ઉદ્વિગ્ન-ખેદખિન્ન થાય નહિ.

જે જ્ઞાની મુનિ સર્વ આરંભોને સર્વ પ્રકારે, સર્વાત્મના ત્યાગ કરે છે; જેઓને કામવાસનાઓ જરા માત્ર પણ પીડિત કરતી નથી; વાસ્તવમાં તે મુનિ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ત્યાગ કરનારા હોય છે. આવા મુનિ જ સંસાર સાંકળને તોડનારા કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંસારાસક્ત અને કામાસક્ત પુરુષોને તથા તેની દુઃખપૂર્ણ અવસ્થાઓને જોઈને સંયમમાં સ્થિર રહેવાની પ્રેરણા કરી છે. ત્યાર પછી આરંભ અને વિષયોથી મુક્ત થનારને કષાયમુક્ત કહ્યા છે અને તે કષાયમુક્ત સાધક કર્મમુક્ત કહેવાય છે. આ પ્રકારે આ સૂત્રમાં આરંભ, વિષય અને કર્મના

ત્યાગનું ક્રમબદ્ધ કથન છે.

લૂહાઓ (લૂસિણો) :- અહીં 'લૂહ' શબ્દ સંયમના અર્થમાં છે. તે શબ્દથી સંયમમાં સ્થિર રહેવાનું કહ્યું છે. "લૂસિણો" શબ્દથી વિષયોને આત્મધનના લૂંટારા કહી એમ સમજાવ્યું છે કે જેને વિષય બાધિત કરતા નથી તે કષાયોનો ત્યાગી થઈ જાય છે.

મૃત્યુ સમયે શરીરનું વિસર્જન :-

૬ કાયસ્સ વિયાઘાએ એસ સંગામસીસે વિયાહિએ । સે હુ પારંગમે મુણી । અવિ હમ્મમાણે ફલગાવતટ્ટી કાલોવણીએ કંખેજ્જ કાલં જાવ સરીરભેડ । ત્તિ બેમિ ।

॥ પંચમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥ છટ્ટું અજ્ઞયણં સમત્તં ॥

શબ્દાર્થ :- કાયસ્સ = શરીરને, વિયાઘાએ = વિનાશ, એસ = આ, સંગામસીસે = સંગ્રામભૂમિ, વિયાહિએ = કહ્યું છે, પારંગમે = સંસારના પારગામી છે, અવિ હમ્મમાણે = જે પરીષદ, ઉપસર્ગોથી પીડિત કરાતા, ફલગાવતટ્ટી = કાષ્ટની જેમ સ્થિર રહે છે, કાલોવણીએ = મૃત્યુકાળ નજીક આવવા પર, કંખેજ્જ = પ્રતીક્ષા કરે, કાલં = પંડિતમરણની, મૃત્યુની, જાવ = જ્યાં સુધી, સરીરભેડ = શરીરનો નાશ થાય.

ભાવાર્થ :- શરીરનો સર્વથા ત્યાગ એ જ સંગ્રામ શીર્ષ, કર્મયુદ્ધનો મુખ્ય મોરચો કહ્યો છે. તે શરીરનો ત્યાગ કરનારા મુનિ જ પારગામી હોય છે, સંસારનો પાર પામી શકે છે. શરીર વ્યુત્સર્જનરૂપ સંથારામાં સ્થિત મુનિ પર કોઈ ઘાતક પ્રહાર કરે તો ઉદ્વિગ્ન ન થતાં લાકડાના પાટિયાની જેમ સ્થિર રહે. મૃત્યુ સમય નજીક જાણી સંથારો ગ્રહણ કરી તે મૃત્યુને વધાવે. જ્યાં સુધી શરીર આત્માથી છૂટું ન પડે ત્યાં સુધી સહજ સમાધિ ભાવોમાં રહે.

॥ પાંચમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ છટ્ટું અધ્યયન સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

સમસ્ત સાધનાનું પરિણામ છે કષાયમુક્તિ અને શરીરમોહથી મુક્તિ. સાધકે સાધનાના અંતે મૃત્યુ સમયે વિવેક સાથે શરીરનો પૂર્ણરૂપે ત્યાગ કરવો, તેના મોહ મમત્વ છાંડવા તત્પર થવું આવશ્યક છે. તે સાધનાને સંલેખના, સંથારો કહેવાય છે. તેને જ શાસ્ત્રકારે આ સૂત્રમાં કર્મ સંગ્રામનું શીર્ષ કહેલ છે અને ધૈર્ય સહનશીલતા સાથે તે સંથારને પાર પામવા માટે ઉત્સાહિત કર્યા છે.

સંગામસીસે :- શરીરનો સર્વથા વિનાશ—ત્યાગ એ જ સાધકના માટે સંગ્રામનો અગ્રિમ મોરચો છે. મૃત્યુનો ભય સંસારમાં સહુથી મોટો ભય છે. આ ભય પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર સર્વ પ્રકારના ભયોને

જીતી લે છે. મૃત્યુ આવે ત્યારે મારણાન્તિક વેદના સમયે શાંત, અવિચલ રહી, સંલેખના સંથારાનો સ્વીકાર કરે તે મૃત્યુના મોરચાને જીતી જાય છે. આ મોરચે જે હારી જાય છે તે ઘણું કરીને સંયમી જીવનની સર્વ ઉપલબ્ધિઓને ગુમાવે છે. તે સમયે શરીર પ્રત્યે સર્વથા નિરપેક્ષ અને નિર્ભય બનવું જરૂરી છે, અન્યથા કરેલી, કરાવેલી સર્વ સાધનાઓ નિષ્ફળ થઈ જાય છે. શરીર પ્રત્યેના મોહ-મમત્વ કે આસક્તિથી બચવા માટે પહેલેથી જ કષાય અને શરીરની સંલેખના (કૃશ કરવાની ક્રિયા) કરવાની હોય છે.

સે હુ પારંગમે ગુણી :- જે મુનિ મૃત્યુ સમયે મોહમૂઢ થતો નથી, શરીરનો પૂર્ણ રીતે મોહ છોડી દે છે, પરીષદો અને ઉપસર્ગોને સમભાવથી સહન કરે છે, તે અવશ્ય પારગામી બને છે. તે સંસારનો અને કર્મનો અંત કરનાર થાય છે.

અવિ હમ્મમાણે :- સાધકે અંતિમ સમયે પરીષદો અને ઉપસર્ગોથી ગભરાવું જોઈએ નહિ, તેનાથી પરાજિત થવું ન જોઈએ પરંતુ તે આવે ત્યારે લાકડાના પાટિયાની જેમ સ્થિર રહેવું જોઈએ અન્યથા સમાધિ મરણનો અવસર ગુમાવીને બાલમરણને પ્રાપ્ત થઈ જાય.

ફલગાવતટ્ટી :- આ શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ સમજી શકાય છે— (૧) બંને બાજુથી છોલેલા પાટિયાની ઉપમા આપીને બતાવ્યું છે કે જેમ— લાકડાને બંને બાજુથી છોલીને તેના પાટિયાં બનાવવામાં આવે છે, તેમ સાધક શરીર અને કષાયથી કૃશ-પાતળો થઈ જાય છે. એવા સાધકને **ફલગાવતટ્ટી** ની ઉપમા આપવામાં આવી છે. (૨) છોલાતા સમયે પાટિયામાં કોઈ પ્રકારની સંવેદના કે પ્રતિક્રિયા જણાતી નથી તેમ સાધક મૃત્યુ સમયે ગંભીર મુદ્રાથી સર્વ કષ્ટ સહન કરે. બીજી રીતે પાટિયાના દૃષ્ટાંતથી એમ પણ સમજવું કે પાટિયાને ઘસવાથી અને છોલવાથી તેને નુકશાન ન થતાં તેની ચમક ખીલી ઊઠે છે અને મૂલ્ય પણ વધી જાય છે. તેવી જ રીતે મૃત્યુ મોરચાના વીર સાધક કષ્ટો સહન કરવાથી આત્મ શુદ્ધિને પામે છે તેમજ તેમની તેજસ્વિતા વધી જાય છે. તેઓનો આત્મા આત્મવૈભવથી દેદિપ્યમાન થઈ જાય છે.

કાલોવળીઈ કંખેજ્જ કાલં જાવ સરીર ભેઓ :- આ સૂત્રાંશનો આશય છે કે **કાલ** = મૃત્યુ, **ઉપનીત** = નિકટ આવી જાય ત્યારે અર્થાત્ મૃત્યુ સમયે સાધક **કંખેજ્જ કાલં** = મૃત્યુને ચાહે અર્થાત્ મૃત્યુને સ્વીકારી લે, વધાવી લે. મૃત્યુનો સમય આવવા પર મૃત્યુ પહેલાં સંથારો કરી લેવો એ મૃત્યુની કાંક્ષા કહેવાય. તે ઈચ્છાપૂર્વકનું મરણ કહેવાય. ખરેખર સફળ સાધક અનિચ્છાએ પરવશપણે મરતા નથી. તે તો હસતાં હસતાં સ્વેચ્છાએ મરણને પંડિત મરણથી વધાવીને સ્વીકારે છે અને શરીરનો આત્માથી ભેદ ન થાય ત્યાં સુધી તે પંડિત મરણની આકાંક્ષાના ઉત્તર પરિણામોને જાળવી રાખે છે.

પાંચમો ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ

ઉપસંહાર :- જીવ અને કર્મના અનાદિના સંબંધે અનંત-અનંતકાળનું પરિભ્રમણ ચાલું છે. અનંત જીવો ભય અને દુઃખથી ત્રસ્ત થઈ રહ્યા છે. સંસારરૂપી આ જલાશયમાં આસક્તિના આવરણે મોહરૂપી અંધકારના ઊંડાણમાં અથડાતો આત્મા નિર્મળ, સ્વચ્છ, અવકાશને પામી શકતો નથી. અંતઃકરણમાં જ્ઞાન રશ્મિઓને પ્રવેશવાનો અવસર રહેતો નથી. મોહના સઘન અંધકારમાં અથડાતો જીવ ક્યારેક માનવ

જીવનને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં અનાસક્ત યોગને કેળવવા એકત્વભાવના, ઉપયોગમય જીવન, વૈરાગ્યભાવના અને વૃત્તિ પરનું નિયંત્રણ કરવું આવશ્યક છે. કામ વિકારો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વ સંબંધોથી નિવૃત્ત થયેલ સાધક જો તેને આધીન થાય તો પતનના માર્ગે ફેંકાઈ જાય છે. એ સ્થિતિ ન આવે માટે દેહ દમનની જરૂર છે સાથે ઉપકરણોની અલ્પતા પણ ઉપયોગી છે કારણ કે જેટલી સામગ્રી ઓછી તેટલી ઉપાધિ અને પાપ ઓછા થાય છે. બાહ્ય દષ્ટિના કારણે સાધક ત્રણ પ્રકારના ગર્વથી ગ્રસિત થાય તો લક્ષ્ય ચૂકાઈ જાય છે, તેથી સાધક આત્મલક્ષી બની જ્ઞાનીના અમૃતનો આસ્વાદન કરી સહિષ્ણુ બને.

પ્રાણીમાત્રના અસ્તિત્વને આત્મસાત કરી તેના નિવાસ સ્થાન રૂપ લોક પર વિજય મેળવવા અનેક પ્રકારના પરીષદોને સહી, વિવેક પૂર્વક લોકના નિષ્કર્ષ સ્વરૂપ રૂપાતીત, શબ્દાતીત આત્મસ્વરૂપને પામવા સાંયોગિક સંબંધે સંબંધિત અનાદિ કર્મોને નષ્ટ કરે છે.

॥ અધ્યયન-૬/૫ સંપૂર્ણ ॥

સાતમું અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું નામ 'મહાપરિજ્ઞા' છે. 'મહાપરિજ્ઞા'નો અર્થ છે, મહાન-વિશિષ્ટ જ્ઞાન દ્વારા મોહજનિત દોષોને જાણીને પ્રત્યાખ્યાન-પરિજ્ઞા દ્વારા તેમનો ત્યાગ કરવો.

સાર એ છે કે સાધક મોહ ઉત્પન્ન થવાના કારણોને તેમજ આકાંક્ષાઓ, કામનાઓ, વિષયભોગોની લાલસાઓ આદિથી બંધાતા મોહનીય કર્મના દુષ્પરિણામોને જાણીને તેમનો ક્ષય કરવા માટે મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, પરીષદ ઉપસર્ગને સહન કરવા રૂપ તિતિક્ષા, વિષય-કષાય વિજય, બાહ્ય-આભ્યંતર તપ, સંયમ, સ્વાધ્યાય તેમજ આત્માની આલોચના આદિનો સ્વીકાર કરે એ મહાપરિજ્ઞા છે.

આચારાંગ નિર્યુક્તિ જે રૂપમાં આજે મળે છે, તેમાં નિર્યુક્તિકારે 'મહાપરિજ્ઞા' શબ્દના 'મહા' અને 'પરિજ્ઞા' આ બે પદોનું નિરૂપણ કરીને, 'પરિજ્ઞા'ના પ્રકારોનું પણ વર્ણન કર્યું છે, તેમજ છેલ્લી ગાથામાં કહ્યું છે કે સાધકે દેવાંગના, નરાંગના આદિના મોહજનિત પરીષદો તથા ઉપસર્ગોને સહન કરી મન, વચન, કાયાથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ પરિત્યાગનું નામ મહાપરિજ્ઞા છે.

સાત ઉદ્દેશકથી અલંકૃત આ સાતમું મહાપરિજ્ઞા નામનું અમૂલ્ય અધ્યયન વિચ્છેદ ગયું છે. આજે ઉપલબ્ધ નથી. તેના નામનો ઉલ્લેખ શ્રી સમવાયાંગ સૂત્રમાં છે. તેમાં સંયમની, બ્રહ્મચર્યની વિશેષ સાવધાની અને પરિસ્થિતિઓમાં પરાજિત ન થવાની પરિજ્ઞાનું વર્ણન હોવાથી તેનું મહાપરિજ્ઞા નામ સાર્થક છે. પ્રાચીન ટીકા, ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ અને અન્ય વ્યાખ્યાગ્રંથોને જોતાં લાગે છે કે આ અધ્યયનમાં અધિકાંશતઃ દેવાંગનાઓ અને નરાંગનાઓ જનિત ઉપસર્ગોનું, મોહોત્પાદક વિવિધ પરિસ્થિતિઓનું વર્ણન હતું. તેનાથી મુનિએ અંશ માત્ર પણ ચલિત ન થતાં અડગ રહેવાનો ઉપદેશ હતો. તેમજ કોઈ પ્રાચીન વર્ણન અનુસાર અસહ્ય ઉપસર્ગોના સમયે સામાન્ય, વિશેષ સાધુઓની સુરક્ષા માટે આકાશગામિની આદિ સહજ વિદ્યાના સૂત્ર પણ તેમાં હતા. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે—

જેણુદ્ધરિયા વિજ્જા આગાસસમા મહાપરિણ્ણાઓ ।

વંદામિ અજ્જવહરં અપચ્છિમો જો સુયધરાણં ॥ ૭૬૧ ॥

આ ગાથાથી એ જણાય છે કે આર્ય વજ્રસ્વામીએ મહાપરિજ્ઞા અધ્યયનમાંથી કેટલીક વિદ્યાઓ ઉદ્ધૃત કરી હતી. પ્રભાવકચરિત વજ્રપ્રબન્ધ (૧૪૮)માં પણ કહ્યું છે— વજ્રસ્વામીએ આચારાંગના મહાપરિજ્ઞાધ્યયનમાંથી 'આકાશગામિની' વિદ્યા ઉદ્ધૃત કરી હતી.

મોહોત્પાદક અને વિશિષ્ટ વિદ્યાઓથી યુક્ત આ અધ્યયનના લેખનને અનુચિત સમજીને શ્રી દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે અન્ય બહુશ્રુતોની સમ્મતિપૂર્વક તેને વિચ્છિન્ન કર્યું. શાસ્ત્ર લેખન કાળમાં શાસ્ત્ર

સંપાદનનો પૂર્ણ અધિકાર આચાર્યોએ જ રાખ્યો હતો કારણ કે મૌખિકજ્ઞાન તો સીમિત રહે છે. જ્યારે લેખિત વિષય, પરંપરાએ અસીમિત થાય તે નિશ્ચિત છે. તેથી ભવિષ્યની હિતબુદ્ધિથી, પારદર્શી આચાર્યોએ શાસ્ત્ર સંપાદન સ્વયં અધિકારપૂર્વક કર્યું હતું તે ઉચિત જ હતું. કેટલાક સૂત્રોના ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન આજે ઉપલબ્ધ છે, તેનું પણ સરળ સમાધાન તે જ છે અન્યથા અનેક તર્ક—વિતર્ક થઈ શકે છે.

આજે સૂયગડાંગ સૂત્ર અધ્ય. ૪ ઉદ્દે.૨માં સ્ત્રીચર્યાનું સાંગોપાંગ વર્ણન છે જેની વાંચના આપવી કે સાંભળવી તે પણ સંકોચજન્ય છે. તેમાં જે મોહત્પાદક વર્ણન છે, તેનાથી ઘણું વિસ્તૃત વર્ણન મહાપરિજ્ઞા અધ્યયનમાં હતું. તેથી લેખનકાલમાં તેને વિચ્છિન્ન કર્યું છે, એમ સમજવાથી યોગ્ય સમાધાન થઈ જાય છે.

નિર્યુક્તિકાર શ્રી દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી શ્રી દેવદ્વિગણીથી ૪૦—૫૦ વર્ષ પછી જ થયા હતા. ત્યાં સુધી આંશિક પરંપરા હતી, જેથી તેઓએ નિર્યુક્તિમાં તે અધ્યયનના નામની વ્યાખ્યા અને વિષય પરિચય આપ્યો છે. અધ્યયનના સાત ઉદ્દેશક હોવાનું કથન કરીને કોઈ પણ સૂત્ર વાક્ય, તેના અર્થ કે વિવેચનનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નિર્યુક્તિકારની પૂર્વે જ આ અધ્યયન વિચ્છિન્ન થયું હતું અને તે શાસ્ત્રલેખન કાલે જ વિચ્છિન્ન થયું હતું. ત્યાર પછી ચૂર્ણિકારે પણ નિર્યુક્તિના આધારે જ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે. તત્પશ્ચાત્ ટીકાકારશ્રી શીલાંકાચાર્યે માત્ર વિચ્છેદ થયાનું જ કથન કર્યું છે.

આ પ્રશ્નનું મૂળભૂત કારણ એ છે કે શાસ્ત્ર લેખનકાળમાં જે સંશોધન, સંપાદનનું અધિકારપૂર્વક કામ કર્યું હતું તેનું વિવરણ ઈતિહાસરૂપે અલગ સંકલિત કર્યું નહીં હોય અથવા કદાચિત્ કર્યું હોય તો પણ તે એક બે પ્રત હોવાથી વિલીન થઈ ગયું હશે. તેનું જવલંત ઉદાહરણ છે—પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર. નંદીસૂત્રમાં પ્રશ્નવ્યાકરણ અંગે ભિન્ન જ કથન છે અને ઠાણાંગ સૂત્ર, સમવાયાંગ સૂત્રમાં પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર અંગે ભિન્ન કથન છે તેમાં એકરૂપતા નથી. વર્તમાને ઉપલબ્ધ પ્રશ્નવ્યાકરણનો વિષય ત્રણે સૂત્રોથી સર્વથા ભિન્ન છે.

આ રીતે અંગસૂત્રમાં પૂર્ણ પરિવર્તન કર્યા પછી પણ તેનું કોઈ લેખિત ઐતિહાસિક પ્રમાણ આચાર્યોએ સુરક્ષિત રાખ્યું નથી, તે જ અનેક પ્રશ્નોનું કે મૂંઝવણનું મૂળભૂત કારણ છે. આ પ્રમાણે વિચારવાથી યોગ્ય સમાધાન થઈ શકે છે.

સાર :- સ્ત્રી પરીષદનું મોહોત્પાદક વર્ણન અને વિશિષ્ટ વિદ્યાઓનો સંકેત હોવાથી લેખનકાળમાં આ અધ્યયન વિચ્છિન્ન કર્યું હતું પરંતુ સમવાયાંગ સૂત્રમાંથી તેનું નામ વિચ્છેદ કર્યું નથી. પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર નવું કર્યું તોપણ નંદી, ઠાણાંગ, સમવાયાંગમાં પરિચય વિષય યથાવત્ રાખ્યો છે. જેથી આજના તાર્કિક જિજ્ઞાસુઓને અનેક સત્યાસત્ય વિષયક કલ્પનાઓ કરવી પડે છે.

ગમે તે હો, પરંતુ આવું ઉત્તમ અધ્યયન આજે આપણી દૃષ્ટિથી છેક જ વેગળું થયું છે તે બદલ સમવેદના પ્રકટ કર્યા સિવાય આપણે બીજું શું કરી શકીએ ?

આઠમું અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું નામ 'વિમોક્ષ' છે. અધ્યયનની વચ્ચે અને છેલ્લે 'વિમોહ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે અને તેમાં કર્મ વિમોક્ષનું અધિકતમ વર્ણન છે, તેથી આ અધ્યયનનું 'વિમોક્ષ' નામ સાર્થક છે.

'વિમોક્ષ'નો અર્થ ત્યાગ કરવો, અલગ થઈ જવું છે અને વિમોહનો અર્થ મોહરહિત થઈ જવું તેવો થાય છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિમોક્ષ અને વિમોહના અર્થમાં કોઈ વિશેષ અંતર નથી કારણ કે મોહરહિત થવાથી જ ત્યાગ થાય છે.

બેડી આદિ કોઈ બંધનરૂપ દ્રવ્યથી છૂટી જવું તે 'દ્રવ્ય વિમોક્ષ' છે અને આત્માને બંધનમાં નાખનાર કષાયો અથવા આત્માને લાગેલા કર્મોનાં બંધનરૂપ સંયોગથી મુક્ત થઈ જવું તે ભાવવિમોક્ષ છે.

આ અધ્યયનમાં ભાવ વિમોક્ષનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેના બે પ્રકાર છે— દેશ વિમોક્ષ અને સર્વ વિમોક્ષ. અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિને અનંતાનુંબંધી કષાયોનો જેટલો ક્ષયોપશમ, દેશવિરતિને અનંતાનુંબંધી તેમજ અપ્રત્યાખ્યાની કષાયોનો જેટલો ક્ષયોપશમ અને સર્વવિરતિ સાધુને અનંતાનુંબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની તેમજ પ્રત્યાખ્યાની કષાયોનો જેટલો ક્ષયોપશમ તથા ક્ષપકશ્રેણીમાં જેના જેટલા કષાયો ક્ષીણ થયા છે તેઓનો તેટલો 'દેશવિમોક્ષ' કહેવાય છે. સર્વથા મુક્ત સિદ્ધોનો 'સર્વવિમોક્ષ' કહેવાય છે.

અનાદિ કર્મ બંધનથી બદ્ધ જીવનો કર્મથી સર્વથા મુક્તિરૂપ વિમોક્ષ તે ભાવવિમોક્ષ, તેવો પણ અર્થ કરી શકાય છે. આ ભાવ વિમોક્ષ માટે ભક્તપરિજ્ઞા, ઈગિતમરણ અને પાદપોપગમન રૂપ સમાધિ મરણમાંથી કોઈ એક મરણનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવાનો હોય છે. તે મરણ પણ ભાવવિમોક્ષનું કારણ હોવાથી ભાવવિમોક્ષ છે અને તેના અભ્યાસ માટે સાધક દ્વારા વિવિધ બાહ્ય—આભ્યંતર તપથી શરીર અને કષાયની સંલેખના કરવી, તેમને કૃશ કરવા તે પણ ભાવ વિમોક્ષ છે.

વિમોક્ષ અધ્યયનના આઠ ઉદ્દેશકો છે, તેમાં વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી વિમોક્ષનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સમનોજ સમાચારીવાળા, અસમનોજ સમાચારીવાળા અને અન્ય તીર્થિક સાધુની સાથે આહારના આદાન—પ્રદાનનું, અન્યતીર્થિકોની પ્રરૂપણાના જ્ઞાનનું અને જિનમતના અહિંસક આચારનું વર્ણન છે.

દ્વિતીય ઉદ્દેશકમાં આહાર, વસ્ત્ર આદિનું નિમંત્રણ અને ગવેષણા તથા તન્નિમિત્તક વધપરીષદ અને સમનોજ—અસમનોજ જૈન શ્રમણની સાથે આહાર આદિ વ્યવહારનું નિરૂપણ છે.

તૃતીય ઉદ્દેશકમાં યુવાનીમાં દીક્ષિત સાધુની વિકટ સાધના, લોકોનો ભ્રમ, તેનું નિવારણ અને સાવધાનીથી સંયમ સમાચારી પાલનનું કથન છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં આઠ માસ પર્યંત ત્રણ વસ્ત્ર(પછેડી)ની પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરનારની સાધના અને અંતે બ્રહ્મચર્ય ભંગ ન કરવા માટે વૈહાયસ મરણ(ફાંસીથી મરણ)નો સંકેત અને આરાધના નિરૂપિત છે.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં બે વસ્ત્રની પડિમા—પ્રતિજ્ઞા, નિર્બળતામાં પણ સામે લાવેલું કાંઈ પણ ગ્રહણ ન કરવાની દૃઢતા, વૈયાવચ્ય સંબંધી પ્રતિજ્ઞાની ચૌભંગી, અંતે અસ્પષ્ટ ભક્ત પ્રત્યાખ્યાનનો સંકેત અને તેની આરાધનાનું સ્પષ્ટ કથન છે.

છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં એક વસ્ત્રની આઠ માસની પ્રતિજ્ઞાનું વર્ણન, અનાસક્ત ભાવે આહાર કરવાની વિધિનો નિર્દેશ, અંતે ઈંગિનીમરણ અનશનનું વર્ણન છે.

સાતમા ઉદ્દેશકમાં આઠ માસ પર્યંત નિર્વસ્ત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા અથવા કટિબંધન (ચોલપટ્ટક) માત્ર ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા, આહાર આદાન—પ્રદાન સંબંધી પ્રતિજ્ઞા અને ચૌભંગી, અંતે પાદપોપગમન સંથારાનું વર્ણન છે.

આઠમા ઉદ્દેશકમાં ત્રણ પ્રકારના પંડિતમરણ—સંથારાનું પદ્યાત્મક વર્ણન છે.

શ્રમણોમાં આહારનું આદાન-પ્રદાન :-

૧ સે બેમિ- સમણ્ણસ્સ વા અસમણ્ણસ્સ વા અસણં વા પાણં વા ખાઈમં વા સાઈમં વા વત્થં વા પડિગ્ગહં વા કંબલં વા પાયપુંછણં વા ણો પાણ્ણજ્જા, ણો ણિમંતેજ્જા, ણો કુજ્જા વૈયાવડિયં પરં આઢાયમાણે । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- સે બેમિ = હું કહું છું કે, સમણ્ણસ્સ = જેના આચાર વિચાર સમાન છે, લિંગવેશ સમાન છે, પરંતુ આહાર વ્યવહારની મર્યાદા નથી, અસમણ્ણસ્સ = જેના આચાર વિચાર સમાન નથી, ણો પાણ્ણજ્જા = આપે નહિ, ણો ણિમંતેજ્જા = તેને દેવા નિમંત્રણ કરે નહિ, ણો કુજ્જાવૈયાવડિયં = વૈયાવચ્ચ પણ કરે નહિ, પરં = અતિશય, આઢાયમાણે = આદરપૂર્વક આપે.

ભાવાર્થ :- જેનો વેશ અને શ્રદ્ધા સમાન છે અથવા જેના આચાર વિચાર સમાન છે પરંતુ આહાર વ્યવહારની મર્યાદા નથી તેવા સમનોજ્ઞ સાધુને તથા જેના આચાર વિચાર સમાન નથી તેવા અસમનોજ્ઞ સાધુને અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ તથા વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળી કે પાદપ્રોંછન કોઈ પ્રયોજન વિના આદરપૂર્વક આપે નહિ, આપવા માટે નિમંત્રણ કરે નહિ અને તેઓની વૈયાવચ્ચ કરે નહિ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં જૈન શ્રમણોના પરસ્પરના આહાર વ્યવહારની વિશેષ મર્યાદાનું કથન છે.

સમણ્ણસ્સ :- આ શબ્દના ત્રણ અર્થ છે. (૧) વેશ અને શ્રદ્ધાથી સમાન તે સમનોજ્ઞ (૨) આચાર વિચારથી સમાન તે સમનોજ્ઞ (૩) જેના વેશ, દર્શન આચારનું અનુમોદન કરી શકાય તે સમનોજ્ઞ.

અસમણ્ણસ્સ :- આ શબ્દના પણ ત્રણ અર્થ છે. (૧) વેશ અને શ્રદ્ધાથી ભિન્ન (૨) આચાર વિચારથી ભિન્ન (૩) જેના વેશ દર્શન અને આચારનું અનુમોદન ન કરી શકાય તે અસમનોજ્ઞ.

જૈન શ્રમણોમાં કુલ, ગણ, સંઘ આદિ આગમ કથિત વિભાગો છે, તે તેની આભ્યંતર સુવ્યવસ્થા માટે છે. પ્રત્યેક ગણનાયક પોતાની નિશ્રાગત શ્રમણ-શ્રમણીઓની શાંતિ અને સંયમ સમાધિ માટે આહારાદિના આદાન-પ્રદાન સંબંધી સુનિયોજિત એવી એક આચારસંહિતા-વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરે છે.

આ વ્યવસ્થા અનુસાર જેટલા શ્રમણો એક સાથે એક માંડલામાં બેસી(એક સાથે બેસી) આહાર કરે, તે સાંભોગિક સાધુ કહેવાય છે અને તેમાં પરસ્પર આહારાદિ પદાર્થોનું આદાન પ્રદાન થઈ શકે છે. તે સિવાયના શ્રમણોની સાથે વિશિષ્ટ ગુરુ આજ્ઞા વિના આહારાદિ પદાર્થોનું આદાન પ્રદાન થઈ શકતું નથી. આ વ્યવસ્થા સાધુની વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓને સીમિત કરી, આત્મસાધનાના વિકાસ માટે છે.

ઉપરોક્ત દષ્ટિકોણને લક્ષ્યમાં રાખી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં સમનોજ કે અસમનોજ સર્વ જૈન શ્રમણોને પરસ્પર આહારાદિ કે વસ્ત્રાદિ આપવાનો અથવા નિમંત્રણ આપવાનો નિષેધ કર્યો છે.

પરં આઢાયમાણે :- આ શબ્દ સૂચવે છે કે અત્યંત આદર સાથે નહિ પરંતુ ઓછા આદર સાથે એટલે અપવાદિક સ્થિતિમાં અસમનોજ સાધુને આહારાદિ આપી શકાય છે. તેમાં સંસર્ગ કે સંપર્ક વધારવાની દષ્ટિનો નિષેધ હોવા છતાં વાત્સલ્ય તેમજ સેવા ભાવનાનો અવકાશ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કદાચ સમનોજ કે અસમનોજ સાધુ અત્યંત બીમાર, અસહાય, અશક્ત, ગ્લાન, સંકટગ્રસ્ત કે એકાકી હોય તો તે સાધુઓ સાથે આહારાદિનું આદાન-પ્રદાન કરી શકાય, તેને નિમંત્રણ પણ આપી શકાય અને તેની સેવા પણ કરી શકાય. વાસ્તવમાં તો અલ્પ વ્યવહારના લક્ષ્યે અને સંસર્ગ જનિત દોષથી બચવા માટે જ આ પ્રકારનો નિષેધ કર્યો છે,

આ નિષેધ ભિન્ન ભિન્ન સમનોજ કે અસમનોજની સાથે રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, ઘૃણા, વેર, વિરોધ, ભેદભાવાદિ વધારવા માટે નથી, કેવળ પોતાના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની નિષ્ઠામાં શિથિલતા આવી ન જાય તે લક્ષ્યે નિષેધ છે. સમાધિમરણની સાધનામાં પોતાના સમનોજ સાધર્મિક મુનિની સેવા લેવાનો પણ નિષેધ કર્યો છે, તે પણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની દૃઢતા માટે જ છે પરંતુ મૈત્રી, કરુણા, પ્રમોદ, અને માધ્યસ્થ ભાવનાના અવકાશ માટે સૂત્રમાં આ પરં આઢાયમાણે શબ્દ મૂક્યો છે.

અન્યધર્મી સાથે આહાર વ્યવહાર નિષેધ :-

૨ ધુવં ચેયં જાણેજ્જા અસણં વા જાવ પાયપુંછણં વા, લભિય ણો લભિય ભુંજિય ણો ભુંજિય, પંથં વિડત્તા વિડક્કમ્મ, વિભત્તં ધમ્મં ઝોસેમાણે સમેમાણે ચલેમાણે પાણ્જ્જ વા, ણિમંતેજ્જ વા કુજ્જા વેયાવડિયં । પરં અણાઢાયમાણે । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- ધુવં ચેયં જાણેજ્જા = તમે આ નિશ્ચિત્ત સમજો, લભિય = પ્રાપ્ત થાય, મળ્યા હોય, ણો લભિય = મળ્યા ન હોય, પ્રાપ્ત નહિ થાય, ભુંજિય = જમીને, ણો ભુંજિય = જમ્યા વિના, પંથં = માર્ગને, વિડત્તા = બદલીને, વિડક્કમ્મ = ઉલ્લંઘન કરીને, મારી જગ્યાએ આવતા રહો, વિભત્તં = ભિન્ન, ધમ્મં = ધર્મને, ઝોસેમાણે = સેવન કરતાં, સમેમાણે = આવતાં, ચલેમાણે = જાતાં, પાણ્જ્જા = (આહારાદિ)આપે, ણિમંતેજ્જા = નિમંત્રણ કરે, કુજ્જા = કરે, વેયાવડિયં = વૈયાવચ્ચ, પરં = પૂર્ણરૂપે, અણાઢાયમાણે = આદર ન કરે, અસ્વીકાર કરે.

ભાવાર્થ :- શાક્યાદિ અન્ય શ્રમણ કદાચ મુનિને કહે- હે મુનિવર ! તમે આ વાતને નિશ્ચિત સમજો કે-અમારે ત્યાં તમારે આવવાનું જ છે; અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ કે વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, કે પાદપ્રોચ્છન આદિ તમને મળ્યા હોય કે ન મળ્યા હોય; તમોએ ભોજન કરી લીધું હોય કે ન કર્યું હોય; રસ્તો સીધો હોય કે વાંકોચૂકો હોય; અમારાથી તમારો આચાર અલગ હોવા છતાં તમારે અમારે ત્યાં અવશ્ય આવવાનું છે. આ આમંત્રણ તે ઉપાશ્રયમાં આવીને કરે કે રસ્તામાં ચાલતા કરે અથવા ઉપાશ્રયમાં આવીને કે રસ્તામાં ચાલતા તે અશન પાનાદિ આપે, તેના માટે નિમંત્રણ કરે કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની વૈયાવચ્ચ કરે તો મુનિ તેની વાતનો આદર ન કરે, સ્વીકાર ન કરે. - એમ ભગવાને કહ્યું છે.

વિવચેન :-

આ સૂત્રમાં ભિન્નધર્મી શ્રમણો સાથે આહાર વ્યવહારના સંબંધમાં વિવેક બતાવ્યો છે.

ધુવં ચેયં જાણેજ્જા :- કોઈ ભિન્ન ધર્મવાળા શ્રમણ કોઈપણ પ્રકારે આહારાદિ માટે આગ્રહ કરે. તેઓના તે આગ્રહપૂર્ણ વ્યવહારભાવને આ શબ્દમાં બતાવેલ છે. તે કહે છે કે હે શ્રમણ ! તમે નિશ્ચિત સમજો કે તમારે અમારે ત્યાં આવવું જ પડશે.

તથાકથિત અન્યતીર્થિક ભિક્ષુઓ તરફથી કઈ કઈ રીતે સાધુને પ્રલોભન, આદરભાવ, વિશ્વાસાદિથી ફુલાવવામાં આવે, ફોસલાવવામાં આવે અને ફસાવવામાં આવે છે, તે અહીં બતાવ્યું છે. સાધુ પ્રલોભનમાં ફસાય ન જાય તે આશયથી જ શાસ્ત્રકારે તેની વાતનો અનાદર કરવાનો, ઉપેક્ષા કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. મિથ્યાદષ્ટિની સાથે સંસ્તવ, અતિપરિચય તથા તેની પ્રશંસા, પ્રતિષ્ઠા આદિ રત્નત્રયને દૂષિત કરે છે.

પરં અણાઢાયમાણે :- પૂર્ણ ઉપેક્ષા ભાવ. સંપર્ક નિષેધની અપેક્ષાએ અહીં અનાદર શબ્દનો પ્રયોગ છે. તેનો ભાવ એ છે કે ભિન્ન ધર્મવાળા શ્રમણોનું કોઈપણ પ્રકારે આમંત્રણ સ્વીકારે નહીં.

સૂત્રમાં જૈનેતર ભિક્ષુઓનું નિમંત્રણ હોવા છતાં આહારાદિ સ્વીકારવાનો નિષેધ છે. તે જ રીતે જૈન શ્રમણોમાં પણ જેનું લિંગ ભિન્ન હોય, સિદ્ધાંતોમાં વિપરીતતા હોય તો તેની સાથે આહારાદિ વ્યવહારનો નિષેધ સમજવો જોઈએ.

વિભિન્ન માન્યતા અને પ્રરૂપણાઓનાં કારણે અતિ સંપર્ક હાનિકારક બની શકે છે. વ્યાખ્યાગ્રંથો અનુસાર માન્યતા ભેદના કારણે એક બીજાને અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાવામાં આપી દે અથવા સ્વતઃ અશાતાનો સંયોગ થઈ જાય તો એક બીજા પર સંદેહ ઉત્પન્ન થાય, તેથી ક્યારેક ધાર્મિક, સામાજિક વિરોધપૂર્ણ વાતાવરણ સર્જાય, આ કારણે સંયમ સાધક મુનિ અનાવશ્યક પરિસ્થિતિમાં વૃત્તિસંક્ષેપ રૂપ આગમ વિધાનોનું ઉલ્લંઘન ન કરે.

વિશેષ પરિસ્થિતિમાં અપવાદ રૂપે ક્યારેક ઉપરોક્ત આચરણ કરવું પડે, તો તેનો નિર્ણય ગીતાર્થ

શ્રમણ વિવેકપૂર્વક કરી શકે છે. તે કાર્ય તત્કાલીન માત્ર હોય છે. તે નિયમિત પ્રવૃત્તિરૂપ ન થાય તેવો છેદ સૂત્રોના વ્યાખ્યાકારોનો આશય છે.

અન્યધર્મીના આચાર-વિચાર :-

૩ **इहमेगसिं आचारगोयरे णो सुणिसंते भवइ । ते इह आरंभट्टी अणुवयमाणा हणपाणे घायमाणा, हणओ यावि समणुजाणमाणा, अदुवा अदिण्णमाइयंति, अदुवा वायाओ विउंजंति, तं जहा- अत्थि लोए, णत्थि लोए, धुवे लोए, अधुवे लोए, सादिए लोए, अणादिए लोए, सपज्जवसिए लोए, अपज्जवसिए लोए, सुकडे त्ति वा दुकडे त्ति वा कल्लाणे त्ति वा पावए त्ति वा साहु त्ति वा असाहु त्ति वा सिद्धी त्ति वा असिद्धी त्ति वा णिरए त्ति वा अणिरए त्ति वा । जमिणं विप्पडिवण्णा मामगं धम्मं पण्णवेमाणा । एत्थ वि जाणह अकम्मा ।**

શબ્દાર્થ :- इह = તે અન્ય ધર્મમાં, આ સંસારમાં, एगसिं = કેટલાક મનુષ્ય, आचारगोयरे = આચાર સંબંધી જ્ઞાનથી, णो सुणिसंते भवइ = સારી રીતે પરિચિત હોતા નથી, इह = આ લોકમાં, आरंभट्टी = આરંભ કરનારા હોય છે, अणुवयमाणा = આ પ્રમાણે બોલે છે, हण = મારો, पाणे = પ્રાણીઓને, घायमाणा = પ્રાણી હિંસાની આજ્ઞા આપે છે, प्राणीनी हिंसा करावे છે, अदिण्णमाइयंति = અદત્તને ગ્રહણ કરે છે, वायाओ = વિવિધ પ્રકારના વચનને, विउंजंति = બોલે છે, सपज्जवसिए लोए = લોક પર્યવસિત-સાંત છે, अपज्जवसिए लोए = લોક અપર્યવસિત-અંત રહિત છે, सुकडे त्ति = તેણે દીક્ષા લઈને સારું કર્યું છે, सुकृत છે, दुकडे त्ति = તેણે દીક્ષા લીધી તે સારું કર્યું નથી, दुष्कृत कल्लाणे त्ति = આ કાર્ય કલ્યાણકારી છે, पुण्यकारी છે पावए त्ति = આ કાર્ય પાપકારી છે, पाप साधु त्ति = આ સાધુ છે, सारुं, असाधु त्ति वा = અસાધુ છે, ખરાબ, सिद्धी त्ति वा = સિદ્ધિ છે असिद्धी त्ति वा = સિદ્ધિ નથી, णिरए त्ति वा = નરક છે, अणिरए त्ति वा = નરક નથી, जमिणं = આ રીતે, विप्पडिवण्णा = વિવિધ આગ્રહોથી, परस्पर मतभेद राખनारा वादी लोक, मामगं = પોત પોતાના, धम्मं = ધર્મને, पण्णवेमाणा = શ્રેષ્ઠ બતાવે છે, जाणह = જાણો, एत्थवि = આ અમારા ધર્મથી પણ, अकम्मा = કર્મ રહિત થવાય છે, મુક્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :- આ મનુષ્ય લોકમાં કોઈ અન્યતીર્થિક ભિક્ષુઓને જૈન આચાર-ગોચર અર્થાત્ શાસ્ત્રોક્ત આચરણ સુપરિચિત હોતું નથી. તેઓ પચન પાચનાદિ સાવધ ક્રિયાઓ દ્વારા આરંભના અર્થી હોય છે, આરંભ કરનારના વચનોની અનુમોદના કરે છે. તે પોતે જીવહિંસા કરે છે, બીજા પાસે જીવહિંસા કરાવે છે, અને પ્રાણીવધ કરનારની અનુમોદના કરે છે. અથવા તે અદત્તને પણ ગ્રહણ કરે છે.

તેઓ વિવિધ પ્રકારના એકાંત તેમજ નિરપેક્ષ વચનોનો પ્રયોગ કરે છે અર્થાત્ પરસ્પર વિસંગત-વિરુદ્ધ એકાંતવાદની પ્રરૂપણા કરે છે. જેમકે- કેટલાક 'લોક છે' તેમ કહે છે તો કેટલાક 'લોક નથી' તેમ કહે

છે. કેટલાક લોકને ધ્રુવ, કેટલાક અધ્રુવ, કેટલાક લોકને સાદિ, કેટલાક અનાદિ, કેટલાક લોકને સાંત, કેટલાક અનંત માને છે. આ જ રીતે સુકૃત-દુષ્કૃત, પુણ્ય-પાપ, સારું-નરસું, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ અને સ્વર્ગ-નરકની બાબતમાં પરસ્પર વિરોધી માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે.

આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધી વાદોને માનતા, અનેક પ્રકારના આગ્રહને રાખતા, આ મતવાદી પોત પોતાના ધર્મની પ્રરૂપણા કરે છે અને કહે છે કે અમારા આ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાથી કર્મ રહિત અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ તમે જાણો.

વિવેચન :-

પૂર્વ સૂત્રમાં અન્યધર્મી શ્રમણોના સંપર્કનો નિષેધ છે તેના આચાર અને વિચારની ભિન્નતારૂપ બે કારણ આ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. (૧) લોકમાં અન્ય ધર્મી સાધુઓના આચાર વિભિન્ન પ્રકારના હોય છે. કેટલાકના આચાર ગૃહસ્થ જેવા હોય છે. તેઓ જમીન, જાયદાદ, સ્ત્રી, પરિવાર, મઠ વગેરે રાખે છે. તેઓને સ્નાન, મંજન, ક્ય, વિક્ય, વાહન વ્યવહાર હોય છે, તો કેટલાક આ બધાના ત્યાગી હોય તોપણ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, કંદમૂળ આદિ વનસ્પતિની હિંસા વિવિધ પ્રકારે કરતા કે કરાવતા હોય છે. (૨) તેઓના વિચારો અને સિદ્ધાંતો એકાંતિક છે. તેને શાસ્ત્રકારે લોક, કૃત્ય, સાધુ અને સિદ્ધિ તથા નરકના આલંબને પ્રકટ કર્યા છે. આમાંથી કોઈ, કોઈ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે તો બીજા તેનો સર્વથા નિષેધ કરી અન્ય રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈ લોકની ઉત્પત્તિ ઈંડાથી માને છે. કોઈ લોકને નિત્ય માને, કોઈ અનિત્ય માને છે. વેદાંત દર્શન લોકને ધ્રુવ માને છે તો બૌદ્ધદર્શન લોકને અધ્રુવ માને છે. કોઈ વિષ્ણુની નાભિથી ઉત્પન્ન થતા કમલથી સૃષ્ટિનું સર્જન માને છે.

કોઈ દીક્ષા-ગૃહત્યાગ ને શ્રેષ્ઠ કહે તો કોઈ તેનો નિષેધ કરે છે, કોઈ ઉંમરથી દીક્ષાનો સંબંધ કરે છે, તો કોઈ બાલ બ્રહ્મચારી ઋષિ મહર્ષિઓને સ્વીકારે છે. કોઈ ધર્મને કલ્યાણકારી માને છે. તો કોઈ ધર્મને નિરર્થક કૃત્ય કહે છે. કોઈ સાધુઓનું મહત્વ સ્વીકારે છે, તો કોઈ તેઓને ઢોંગી કે પૃથ્વી પર ભારભૂત માનીને તિરસ્કાર કરે છે. કોઈ નરક, સ્વર્ગ આ મૃત્યુલોકમાં જ માની લે છે, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનતા નથી. કોઈ મોક્ષ, મુક્તિ, સિદ્ધાત્માને જ માનતા નથી. આ પ્રકારે વિભિન્ન એકાંતવાદ લોકમાં પ્રવર્તે છે. વર્તમાને કોઈ એકાંત નિશ્ચયવાદી હોય છે, કોઈ ભાવવાદી હોય છે, કોઈ પુનર્જન્મ સ્વીકારતા નથી તો કોઈ યોગિ પરિવર્તન માનતા નથી અર્થાત્ મનુષ્ય મનુષ્ય જ થાય, પશુ પશુ જ થાય, સ્ત્રી સ્ત્રી જ થાય, આવા ઘણા એકાંતવાદ છે. જ્યારે વીતરાગ સિદ્ધાંત અનેકાંતમય છે. તે સર્વનો સમન્વય સ્યાદ્વાદથી કરે છે. વસ્તુના અનેક ધર્મને યથાર્થરૂપે જાણીને તેની પ્રરૂપણા કરે છે.

સુણિસંતે :- આ શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ છે— (૧) તે અન્ય ધર્મીઓને જૈન સાધુઓના આચારનું સાચું જ્ઞાન હોતું નથી. (૨) તેઓનો આચાર સુવિચારપૂર્ણ કે યોગ્ય નથી, માટે સાધુ થઈને પણ તે આરંભ સમારંભ કરે છે. અદત્ત પણ(આજ્ઞા વિના-આપ્યા વિના)ગ્રહણ કરી લે છે.

અણુવચમાણા :- આ શબ્દના વિવિધ પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) ઔદેશિક આહારાદિ ગ્રહણમાં ધર્મ કહે છે. (૨) પ્રાણીઓની હિંસા કરો તેમ કહી હિંસાનો આદેશ કરે છે. (૩) તે આરંભના કાર્યની અનુમોદના

કરે છે. (૪) તે બીજાઓનું અનુસરણ કરી બોલે છે.

અકમ્મા :- દરેક મત—મતાંતરવાળા પોતપોતાના સિદ્ધાંત કે વિચારણાઓનું અનુસરણ કરવાથી મુક્તિ કે કલ્યાણ થવાનું માને છે અને અમારા ધર્મથી કર્મ રહિત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તેવી પ્રરૂપણા કરે છે. આ અકમ્મા શબ્દની જગ્યાએ ઘણી પ્રતોમાં સંસ્કૃત શબ્દ અકસ્માત્ પણ મળે છે અને તેના વિવિધ પ્રકારે અર્થ કરાય છે. તે એક લિપિદોષ છે.

વિવિધ વાદ પ્રતિ વચનગુપ્તિ :-

૪ **एवं तेसिं णो सुअक्खाए णो सुपण्णत्ते धम्मो भवइ । से जहेयं भगवया पवेइयं आसुपण्णेण जाणया पासया । अदुवा गुप्ति वओगोयरस्स । त्ति बेमि ।**

શબ્દાર્થ :- તેસિં = તેઓનો ધર્મ, **ણો સુઅક્ખાએ** = સારી રીતે કહેલો નથી, **ણો સુપણ્ણત્તે** = સુપ્રજ્ઞપ્ત પણ નથી, **જહેયં** = જે આ યથાર્થ, **આસુપણ્ણેણ** = આશુપ્રજ્ઞ, **જાણયા** = જાણનાર—કેવળજ્ઞાની, **પાસયા** = જોનાર—કેવળદર્શની, **ગુપ્તિ** = ગુપ્તિ, **વઓગોયરસ્સ** = વચનની ગુપ્તિ, ભાષા સમિતિનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

ભાવાર્થ :- આ રીતે તે એકાંતવાદીઓએ કહેલો ધર્મ સુઆખ્યાત—યુક્તિસંગત પણ નથી અને સુપ્રરૂપિત પણ નથી. જે રીતે આશુપ્રજ્ઞ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ભગવાન મહાવીરે અનેકાંતરૂપ સમ્યક્ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેવું તેઓનું પ્રતિપાદન નથી. મહાવીર સ્વામીએ વાણીનો વિવેક, પ્રરૂપણા વિવેક બતાવ્યો છે તે પૂર્ણ શુદ્ધ અને અનેકાંતિક છે.

વિવેચન :-

ણો સુઅક્ખાએ સુપણ્ણત્તે :- અન્યતીર્થિકોનો ધર્મ(દર્શન) સમ્યક્ હેતુ, યુક્તિ, તર્ક પૂર્વકનો નથી અને સમ્યક્ પ્રકારે પ્રરૂપિત પણ નથી. તેમ છતાં સાધુઓ એકાંતવાદમાં ફસાઈ ન જાય તેથી સૂત્રકારે તેનું કથન કર્યું છે.

ગુપ્તિ વઓગોયરસ્સ :- ભગવાન મહાવીરે અનેકાંતરૂપ સમ્યગ્વાદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અન્યદર્શની એકાંતવાદી સાધક સરળ હોય, જિજ્ઞાસુ હોય, તત્ત્વ સમજવા ઈચ્છતો હોય, તેને શાંતિ, ધૈર્ય અને યુક્તિથી સમજાવવામાં આવે તો તે અસત્ય અને મિથ્યાત્વથી મુક્ત થાય છે. જો તે જિજ્ઞાસુ કે સરળ ન હોય, વક હોય, વિતાંડાવાદી હોય, વચન યુદ્ધ કરવા તત્પર હોય અથવા દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાના કારણે લોકોમાં જૈન સાધુઓને બદનામ કરતો હોય, વાદ—વિવાદ અને ઝઘડા કરવા તૈયાર હોય તો શાસ્ત્રકાર કહે છે કે— આવી સ્થિતિમાં મુનિ વાણીની ગુપ્તિ રાખે. તે વચન ગુપ્તિના અહીં ત્રણ અર્થ છે— (૧) તે મુનિ પોતાની (સત્યમયી) વાણીની સુરક્ષા કરે, ભાષા સમિતિ પૂર્વક વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ કહે. (૨) વચન ગુપ્તિ રાખે અર્થાત્ સર્વથા મૌન રાખે. (૩) અન્યમતની અનેક વાણી સંબંધી એકાંત પ્રરૂપણાના પ્રતિપક્ષમાં કહ્યું છે કે જિન શાસનમાં આવી એકાંત પ્રરૂપણા નથી પરંતુ વાણીનો પૂરો વિવેક રાખીને દરેક તત્ત્વોની પ્રરૂપણા

કરવામાં આવી છે.

અનેકાંતિક વીતરાગ ધર્મ :-

૫ સવ્વત્થ સમ્મયં પાવં । તમેવ ઉવાઙ્કમ્મ, એસ મહં વિવેગે વિયાહિણ્ણે । ગામે અદુવા રણ્ણે, ણેવ ગામે ણેવ રણ્ણે, ધમ્મમાયાણહ પવેઙ્ગયં માહણેણ મહ્મયા । જામા તિણ્ણિ ઉદાહિયા જેસુ ઇમે આયરિયા સંબુજ્ઙ્ગમાણા સમુટ્ઠિયા, જે ણિવ્વુડા પાવેહિં કમ્મેહિં અણિયાણા તે વિયાહિયા ।

શબ્દાર્થ :- સવ્વત્થ = સર્વ મત મતાંતરોમાં, સમ્મયં = માનેલ છે, સ્વીકારેલ છે, સંમતિ આપે છે, પાવં = પાપાનુષ્ઠાન, તમેવ = તે પાપાનુષ્ઠાનને, ઉવાઙ્કમ્મ = ઉલ્લંઘન કરીને રહેવું, તે પાપોનો ત્યાગ કરવો, એસ = આ, મહં = મહાન, વિવેગે = વિવેક, વિયાહિણ્ણે = કહ્યો છે, ગામે = ગામમાં, રણ્ણે = જંગલમાં, ણેવ = ન તો, આયાણહ = આ જાણો, જાણીને, પવેઙ્ગયં = આ કહ્યું છે, માહણેણ = ભગવાને, મહ્મયા = કેવળજ્ઞાની, જામા = વય-અવસ્થા, યામ, વ્રત, તિણ્ણિ = ત્રણ, ઉદાહિયા = કહ્યા છે, જેસુ = જેમાં, ઇમે = આ, આયરિયા(આરિયા) = આર્ય પુરુષ, આચાર્ય, સંબુજ્ઙ્ગમાણા = બોધને પ્રાપ્ત થયેલા, સમુટ્ઠિયા = સમુપસ્થિત છે, જે = જો, ણિવ્વુડા = નિવૃત્ત થયા છે, અણિયાણા = કર્મરહિત.

ભાવાર્થ :- સર્વ મતોમાં હિંસાદિ પાપોનો કોઈને કોઈ સ્વરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે. પ્રભુ મહાવીરે તેનો અસ્વીકાર કરીને આ મહાન વિવેક કહ્યો છે કે પાપનો ત્યાગ એ જ ધર્મ છે. આ પાપ ત્યાગરૂપ ધર્મ ગામમાં પણ થઈ શકે છે અને જંગલમાં પણ થઈ શકે છે પરંતુ એકાંતરૂપે ધર્મ ગામમાં જ થાય એવું નથી અથવા જંગલમાં જ થાય તેવું પણ નથી. ધર્મ તો વ્યક્તિના અંતરમાં હોય છે, તે ગમે ત્યાં થઈ શકે છે. આ રીતે અનેકાંતિક તત્ત્વજ્ઞાનથી જાણીને સર્વજ્ઞ મહામાહણ ભગવાન મહાવીરે ફરમાવ્યું છે.

ભગવાને આ પણ અનેકાંતિક માર્ગ બતાવ્યો છે કે જીવનની ત્રણ વય છે. આ ત્રણેય વયોમાં બોધ પ્રાપ્ત કરીને કેટલાય આચાર્ય સંયમમાં ઉપસ્થિત થયા છે, જે પાપકર્મથી અને કષાયોથી નિવૃત્ત થયા છે અને થાય છે તેઓને નિદાન રહિત-કર્મરહિત કહ્યા છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારે વિવેક બતાવ્યો છે— (૧) પાપનું ઉલ્લંઘન અર્થાત્ પાપોનો પૂર્ણતયા ત્યાગ એ જ વિવેકમય ધર્મ છે. (૨) ધર્માચરણ માટે કોઈપણ ક્ષેત્ર નડતું નથી. (૩) જીવનની કોઈ પણ અવસ્થામાં ધર્માચરણ કરવું હિતકારક જ છે. આત્મકલ્યાણ માટે પાપનો સર્વથા ત્યાગ એ જ મહત્ત્વનું છે. આ પ્રકારે અહીં ધર્માચરણની ક્ષેત્રકાલ સંબંધી અનેકાંતતા દર્શાવી છે. પ્રાચીન કાળમાં કેટલાક લોકોની શ્રદ્ધા અને પ્રરૂપણા આ પ્રકારની હતી કે ગામ, નગર આદિ જનસમૂહમાં રહીને જ સાધના થઈ શકે છે. જંગલ આદિ એકાંત સ્થાનમાં સાધુને પરીષદની સંભાવના બહુ અલ્પ રહે છે અને કદાચ પરીષદ આવે તોપણ તે

ચલિત થઈ જાય છે. એકાંતમાં રહેનાર વ્યક્તિ ક્યારેક સ્વછંદી બની જાય, તેની પાપવૃત્તિ વધી જાય છે.

કેટલાકની શ્રદ્ધા અને પ્રરૂપણા સર્વથા વિપરીત જ હતી. તેઓના મતાનુસાર સાધના માટે જંગલ આદિ એકાંત સ્થાન જ યોગ્ય છે. જનસમૂહની વચ્ચે રહેવાથી રાગદ્વેષ થવાની કે મોહભાવનાની વૃદ્ધિ થવાની સંભાવના રહે છે. આ બંને એકાંતવાદોનું પ્રતિવાદ કરતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે—

ખેવ ગામે, ખેવ રણે :- ગામમાં રહેવાથી કાંઈ ધર્મ થતો નથી કે જંગલમાં વનવાસી થઈને રહેવાથી કાંઈ ધર્મ થતો નથી. ધર્મનો આધાર ગામ, જંગલાદિ કોઈપણ સ્થાન નથી, તેનો આધારતો આત્મા છે, આત્માના ગુણ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રમાં ધર્મ છે. જેને જીવ, અજીવાદિનું જ્ઞાન હોય, તત્ત્વો પર યથાર્થ શ્રદ્ધા હોય અને મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ આચરણ હોય તો તે કોઈ પણ સ્થાને ધર્મ ક્રિયા કરી શકે છે.

જામા તિણ્ણ ઉદાહિયા :- 'યામ' શબ્દના ત્રણ અર્થ છે— પ્રહર, અવસ્થા, વ્રત. અહીં અનેકાંતનો પ્રસંગ હોવાથી અને ગ્રામાદિ સર્વત્ર ધર્મ થઈ શકે એ કથનને અનુરૂપ જીવનની ત્રણ અવસ્થાનો અર્થ વિશેષ પ્રાસંગિક છે. અર્થાત્ બાલ, યુવા અને વૃદ્ધ આ ત્રણે અવસ્થા ધર્મારાધન માટે યોગ્ય છે. ટીકામાં કહ્યું છે કે— મુનિધર્મની ત્રણ અવસ્થાઓ છે— પહેલી આઠ વર્ષથી લઈને ત્રીસ વર્ષ સુધીની, બીજી અવસ્થા એકત્રીસ વર્ષથી લઈને સાઠ વર્ષ સુધીની અને ત્રીજી અવસ્થા તેનાથી આગળની છે. આ ત્રણ અવસ્થા સંયમ ધર્મની તે 'ત્રિયામ' છે. ઠાણાંગ સૂત્રમાં આ કથન પ્રથમ, મધ્યમ અને અંતિમ 'યામ' થી કર્યું છે.

યામ શબ્દનો મહાવ્રત અર્થ પણ થાય છે અને તિણ્ણ શબ્દથી અહિંસા, સત્ય અને અપરિગ્રહ આ ત્રણ મહાવ્રત ગ્રહણ કરાય છે. અપરિગ્રહમાં અદત્તાદાન અને મૈથુન વિરમણ સમાઈ જાય છે.

મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાં એક પ્રહરને યામ કહે છે, તે દિવસનો અને રાત્રિનો ચોથો ભાગ હોય છે. દિવસ રાતના કુલ આઠ યામ થાય છે. આ રીતે યામ શબ્દ કાલાવધિને પણ બતાવે છે.

અણિયાણા :- નિદાન શબ્દ અહીં કર્મો માટે વપરાયો છે. તેથી અનિયાણનો અર્થ છે, કર્મથી રહિત, કર્મોથી મુક્ત. અહીં કહ્યું છે કે જે પાપકાર્યોથી નિવૃત્ત થાય છે તે કર્મોથી મુક્ત કહેવાય છે.

દંડ સમારંભ-વિમોક્ષ :-

૬ ઉઢ્ઠુ અહં તિરિયં દિસાસુ સવ્વઓ સવ્વાવંતિ ચ ણં પાડિયક્કં જીવેહિં કમ્મસમારંભેણં । તં પરિણ્ણાય મેહાવી ખેવ સયં એતેહિં કાણ્ણેહિં દંડં સમારંભેજ્જા, ખેવડણ્ણેહિં એતેહિં કાણ્ણેહિં દંડં સમારંભાવેજ્જા, ખેવણ્ણે એતેહિં કાણ્ણેહિં દંડં સમારંભંતે વિ સમણ્ણુજાણેજ્જા । જે ય અણ્ણે એતેહિં કાણ્ણેહિં દંડં સમારંભંતિ તેસિં પિ વયં લજ્જામો । તં પરિણ્ણાય મેહાવી તં વા દંડં, અણ્ણં વા દંડં, ણો દંડંથી દંડં સમારંભેજ્જાસિ । ત્તિ બેમિ ।

॥ પઢમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- સવ્વાવંતિ = સર્વ અનુદિશાઓમાં, પાડિયક્ક' = પ્રત્યેક, જીવેહિં = જીવોમાં, કમ્મસમારંભેણ = જે કર્મનો સમારંભ થાય છે, વયં = અમે, લજ્જામો = શરમાઈએ છીએ, તેઓ પર અમને દયા આવે છે, તે પણ જોઈ શકીએ નહીં, પરિણાય = જાણીને, તં = તે, અણ્ણં = મૃષાવાદાદિ, બીજા, દંડથી = ઉપમર્દનરૂપ દંડથી ભય કરનારા, જો સમારંભેજ્જાસિ = આરંભ કરે નહિ.

ભાવાર્થ :- ઊંચી, નીચી તેમજ તિરછી સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં સર્વ પ્રકારથી એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમાંથી પ્રત્યેક દ્વારા કર્મ સમારંભ કરાય છે. મેઘાવી સાધક તેનું જ્ઞાન કરીને, સ્વયં આ છકાયજીવોની હિંસા-સમારંભ કરે નહિ, બીજા પાસે આ જીવનિકાયનો દંડ-સમારંભ કરાવે નહિ અને આ જીવનિકાય પ્રતિ દંડ-સમારંભ કરનારની અનુમોદના કરે નહિ.

જે અન્ય ભિક્ષુ આ જીવનિકાયોનો દંડ સમારંભ કરે છે, તેના આ હલકા કૃત્યથી અમે લજ્જિત થઈએ છીએ અર્થાત્ તે કાર્યને અમે જોઈ શક્તા નથી, સહન કરી શક્તા નથી.

ઉપર કહેલા તત્ત્વોને સમજીને દંડનો ભય રાખનાર મેઘાવી મુનિ તે જીવહિંસારૂપ દંડનો અથવા મૃષાવાદ આદિ કોઈ અન્ય દંડ-પાપનો સમારંભ કરે નહિ, હિંસાદિ પાપોનું આચરણ કરે નહિ. એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ઉદ્દેશકનો ઉપસંહાર કરતાં શાસ્ત્રકારે હિંસાથી નિવૃત્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

उद्धं अहं :- સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં નાના મોટા જીવો રહેલા છે. પ્રત્યેક જીવ પોતાના જીવન-નિર્વાહ અર્થે વિવિધ ક્રિયાઓ કરે છે. તે સર્વ ક્રિયાઓમાં આરંભ-હિંસા અનિવાર્ય રીતે રહેલ છે. તેથી સર્વ જીવો કર્મ સમારંભવાળા છે. સાંસારિક ક્રિયા માત્ર કર્મબંધનરૂપ પાપ-પુણ્યમય છે. બુદ્ધિમાન સાધક હિંસાદિરૂપ આરંભ સમારંભ કરે, કરાવે કે અનુમોદે નહીં.

શબ્દકોષ અનુસાર 'દંડ' શબ્દના અર્થ આ પ્રકારે છે- (૧) લાકડી આદિ (૨) નિગ્રહ કે સજા કરવી (૩) અપરાધીને અપરાધ અનુસાર શારીરિક કે આર્થિક દંડ આપવો (૪) દમન કરવું (૫) મન, વચન, કાયાના અશુભ વ્યાપાર (૬) જીવહિંસા તથા પ્રાણીઓને પીડા દેવી આદિ. અહીં 'દંડ' શબ્દ પ્રાણીઓને પીડા દેવી, તેને મસળવા તથા મન, વચન અને કાયાનો દુષ્પ્રયોગ કરવાના અર્થમાં વપરાયો છે.

દંડના પ્રકાર :- દંડના ત્રણ પ્રકાર છે- (૧) મનોદંડ (૨) વચનદંડ (૩) કાયદંડ. મનોદંડના ત્રણ ભેદ છે- (૧) રાગાત્મક મન (૨) દ્વેષાત્મક મન અને (૩) મોહયુક્ત મન.

વચન દંડના સાત પ્રકાર છે- (૧) ખોટું બોલવું (૨) વચન કહીને કોઈના જ્ઞાનનો નાશ કરવો

(૩) યાડી—યુગલી કરવી (૪) કઠોર વચન કહેવા (૫) પોતાની પ્રશંસા અને બીજાની નિંદા કરવી (૬) સંતાપ થાય તેવા વચનો કહેવા તથા (૭) હિંસાકારી વાણી બોલવી.

કાયદંડના સાત પ્રકાર છે— (૧) જીવહિંસા કરવી (૨) ચોરી કરવી (૩) મૈથુન સેવન કરવું (૪) પરિગ્રહ રાખવો (૫) આરંભ કરવો (૬) મારવું (૭) ઉગ્રતા—આવેશપૂર્વક ડરાવવું—ધમકાવવું.

દંડ—સમારંભ નો અર્થ અહીં દંડ પ્રયોગ છે. જોકે મુનિ માટે ત્રણ કરણ (૧. કરવું, ૨. કરાવવું, ૩. અનુમોદન) તથા ત્રણ યોગ (૧. મન, ૨. વચન, ૩. કાયા)ના વ્યાપારથી હિંસાદિ દંડનો ત્યાગ કરવો અનિવાર્ય છે માટે અહીં કહ્યું છે કે—મુનિ પહેલાં, સર્વ દિશા, વિદિશાઓમાં સર્વત્ર, સર્વપ્રકારે છકાય જીવોની હિંસા, અનેક પ્રકારના કારણોથી તથા વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રોથી થાય છે, તેને સારી રીતે જાણીલે. પછી ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી તે સર્વ હિંસાનો ત્યાગ કરે. નિર્ગ્રંથ શ્રમણ દંડ સમારંભથી પોતે ડરે તેમજ લજ્જા રાખે, દંડ સમારંભ કરતા સાધુઓને જોઈને સાધુના નાતે તેમના માટે શરમ અનુભવે. જીવહિંસાની જેમ અસત્ય, ચોરી આદિ સર્વ દંડ—સમારંભોને મહાન અનર્થકારી જાણીને સાધુ પોતે તેનાથી ભય રાખનાર હોય છે તેથી તેણે તે દંડથી મુક્ત થવું જોઈએ.

આ સૂત્રમાં દંડ—સમારંભક અન્ય ભિક્ષુઓથી લજ્જિત થવાની વાત કહી છે કારણ કે તેઓ દ્વારા રાંધવું—રંધાવવું આદિ ક્રિયાઓ દ્વારા દંડ—સમારંભ થતો હતો. અમુક પરંપરામાં ભિક્ષુ પોતે ભોજન પકાવતા ન હતા, બીજા પાસે ભોજન કરાવતા હતા અથવા જે ભિક્ષુ સંઘને ભોજન માટે આમંત્રિત કરતા, તેને ત્યાંથી પોતાના માટે બનાવેલું ભોજન લઈ લેતા હતા. તેઓ સંઘના નિમિત્તે થનારી હિંસામાં પાપ માનતા ન હતા. આ પ્રકારના ભિક્ષુના સંગથી સાધક પતિત ન થાય તેવો સૂત્રકારનો આશય જણાય છે.

કુસંગ ત્યાગ પરિશીલન :—

આ ઉદ્દેશકમાં સંગત્યાગની વિચારણા છે. સંગતિની અસર જીવન પર બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેમાંય બાળમાનસ પર તો વિશેષ, એમ માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે. સાધક પણ જ્યારે સાધનામાર્ગ તરફ વળે છે ત્યારે પ્રથમ તો તે દ્વિજ એટલે ફરીથી જન્મેલો અને સાધનાના ક્ષેત્રનો તદ્દન બિન અનુભવી હોવાથી બાળ ગણાય છે. તે બાલ સાધકના જીવનમાં સંગની અસર વિશેષ રૂપે જણાય છે.

જેના સંગથી સત્ય તરફ સચિ ઢળે તે સત્સંગ. એ લોહચુંબક છે. જિજ્ઞાસાવૃત્તિ એ લોખંડ છે. પ્રત્યેક સાધકમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ મુખ્યત્વે હોવાથી સત્સંગ તરફ તે હંમેશાં આકર્ષાતો રહે છે. સત્સંગ તેના સાધનામાર્ગનું નંદનવન છે. એના શરણમાં જઈને એ સંશય, ગ્લાનિ અને થાક ઉતારી નાખવા મથે છે. આવા પ્રસંગે તે બાળ સાધકનું હૃદય પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી એટલું તો તરબોળ હોય છે કે તેને પ્રાપ્ત સત્સંગનું કલ્પવૃક્ષ છે કે ઉપરથી દેખાતા દંભી સત્સંગરૂપ કુસંગનું કિંપાક વૃક્ષ છે તે જોવાની તપાસવાની અન્વેષક બુદ્ધિ હોવા છતાં તે તેનો ઉપયોગ કરવા રોકાતો નથી. આવા પ્રસંગે સાધક બીજા દંભી સંગની જાળમાં ન ફસાઈ જાય અને સાધનામાં દત્તચિત્ત (લીન) રહી પરિપક્વ બનતો જાય, તે માટે આ સૂત્રમાં સંગદોષથી બચવા માટે સાધકને સાવધાન કર્યા છે. આ સૂત્ર વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકવા યોગ્ય અને વિવેકબુદ્ધિથી

આચરવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ તકે તો પાઠકને આ સૂત્રમાં સંકુચિતતાનું દર્શન થશે. જૈનદર્શન જો વિશ્વદર્શનની યોગ્યતા ધરાવતું હોય તો એ દર્શન માટે આટલી સંકુચિતતા પણ અક્ષમ્ય ગણાય, એમ પણ કદાચ જણાશે પરંતુ આ સૂત્ર અંગે આટલું યાદ રાખવાનું છે : (૧) ઉપરની બીના મુનિ સાધકને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલી છે. ગૃહસ્થ સાધક અને મુનિ સાધકમાં જેટલો ત્યાગનો તફાવત છે, એટલો જ નિયમોનો તફાવત છે અને તે તફાવત તેની ભૂમિકા અનુસાર અનિવાર્ય છે.

ગૃહસ્થ સાધક અલ્પસંયમી અથવા અલ્પત્યાગી ગણાય છે અને મુનિ સાધક પૂર્ણત્યાગી ગણાય છે; કારણ કે એમને સર્વ પદાર્થો પરથી પોતાનો માલિકી હક ઉઠાવી લઈ ભિક્ષુજીવન સ્વીકાર્યું છે. એટલે જ મુનિ સાધક ભિક્ષા માગીને સાધનાની દૃષ્ટિએ જરૂરિયાત પૂરતું લઈ શકે છે. (૨) જ્યાં પોતાને માટે જરૂરિયાત પૂરતું જ લઈ શકાય ત્યાં બીજાને આપવાનું વિધાન ન હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. મુનિ સાધક ભિક્ષુ જ ગણાય છે. એ ગૃહસ્થ પાસેથી લઈને બીજાને આપવા માટે દાતા બનતો જાય તો તેમાં એનું દાતારપણું કે ઉદારપણું નથી, પણ વૃત્તિની શિથિલતા છે અને તેની પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાએ એ નીચેનું સ્થાન છે. દાનીથી સંયમીની અને સંયમીથી ત્યાગીની એમ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ છે. એક ત્યાગી આદર્શ ત્યાગ પાળતો હોય, આત્મભાનમાં મસ્ત હોય, તો તે જગત પર ઘણો જ ઉપકાર કરે છે. એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે.

એક અપેક્ષાએ આ વૃત્તિ તજવા યોગ્ય છે. છતાં એક ભિક્ષુ સાધક બીજા ભિક્ષુ સાધકને અન્ન, પાન કે વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોની ખૂબ જરૂર હોય અને તોયે તેને ન આપે તો આખી ભિક્ષુસંસ્થા વ્યવસ્થિત અને પ્રેમમય જીવન ન ગાળી શકે. એ હેતુએ સૂત્રકાર અહીં સ્પષ્ટ કરે છે કે ભિક્ષુ કારણસર બીજા ભિક્ષુને અન્ન વસ્ત્રાદિ આપી શકે છે અને શારીરિક બીમારી કે એવા ખાસ કારણસર સેવા પણ કરી શકે છે. પરંતુ 'આદરપૂર્વક નહિ' એ પદ આપીને શાસ્ત્રકાર એ કહેવા માગે છે કે આ બધું ઉપયોગિતા પૂરતું જ હોય, કારણ વગર નહિ. ઘણીવાર કેટલાક મુનિ સાધકોને એવી ટેવ હોય છે કે તે બીજા મુનિ સાધક પાસે અન્ન વસ્ત્રાદિ સામગ્રી હોય તોયે પરાણે આપવા માંડે. આમાં સામાનો આદરભાવ મેળવવાની કે પોતે ઉદાર અને સેવાભાવી છે એવું બીજાને દેખાડવાની વૃત્તિ દેખાય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે તે વૃત્તિ મુનિ સાધક માટે ઈષ્ટ નથી, તેમાં ઊંડે ઊંડે પણ દૂષિતતા છે.

॥ અધ્યયન-૮/૧ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું અધ્યયન : બીજો ઉદ્દેશક

વધ પરીષદ :-

૧ સે ભિક્ષૂ પરક્કમેજ્જ વા ચિટ્ટેજ્જ વા ણિસીણ્જ્જ વા તુયટ્ટેજ્જ

વા સુસાણંસિ વા સુણ્ણાગારંસિ વા રુક્ખમૂલંસિ વા ગિરિગુહંસિ વા કુંભારાયતણંસિ વા, હુરત્થા વા કહિંચિ વિહરમાણં તં ભિક્ખું ઉવસંકમિત્તુ ગાહાવઈ બૂયા-આડસંતો સમણા ! અહં યલુ તવ અટ્ટાએ અસણં વા પાણં વા ખાઈમં વા સાઈમં વા વત્થં વા પડિગ્ગહં વા કંબલં વા પાયપુંછણં વા પાણાંઈ ભૂયાંઈ જીવાંઈ સત્તાંઈ સમારંભ સમુદ્દિસ્સ કીયં પામિચ્ચં અચ્છિજ્જં અણિસટ્ટં અભિહટ્ટં આહટ્ટુ ચેણમિ, આવસહં વા સમુસ્સિણામિ, સે ભુંજહ વસહ ।

આડસંતો સમણા ! ભિક્ખૂ તં ગાહાવઈ સમણસં સવયસં પડિયાઈકલ્હે- આડસંતો ગાહાવઈ ! ણો યલુ તે વયણં આઢામિ, ણો યલુ તે વયણં પરિજાણામિ, જો તુમં મમ અટ્ટાએ અસણં વા ૪ વત્થં વા ૪ પાણાંઈ ૪ સમારંભ સમુદ્દિસ્સ કીયં પામિચ્ચં અચ્છિજ્જં અણિસટ્ટં અભિહટ્ટં આહટ્ટુ ચેણસિ, આવસહં વા સમુસ્સિણાસિ, સે વિરઓ આડસો ગાહાવઈ ! એયસ્સ અકરણયાએ ।

શબ્દાર્થ :- સે = તે (સાવધ યોગના ત્યાગી), પરક્કમેજ્જ = વિહાર કરતા હોય, ચિટ્ટેજ્જ = ઊભા હોય, ણિસીએજ્જ = બેઠા હોય, તુયટ્ટેજ્જ = સૂતા હોય, સુસાણંસિ = શમશાનમાં, સુણ્ણાગારંસિ = શૂન્ય ઘરમાં, રુક્ખમૂલંસિ = વૃક્ષની નીચે, ગિરિગુહંસિ = પર્વતની ગુફામાં, કુંભારાયતણંસિ = કુંભારની શાળામાં, હુરત્થા = કદાચિત્ , ક્યારે, કહિંચિ = કોઈ જગ્યાએ, વિહરમાણં = વિહાર કરતા હોય, ઉવસંકમિત્તુ = નજીક આવીને, ગાહાવઈ = કોઈ ગાથાપતિ, બૂયા = કહે કે, તવ અટ્ટાએ = તમારા માટે, સમારંભ = આરંભ કરીને, સમુદ્દિસ્સ = ઉદ્દેશ કરીને તૈયાર કર્યું છે, કીયં = ખરીદ કર્યું હોય, પામિચ્ચં = કોઈની પાસેથી ઉદાર લીધું હોય, અચ્છિજ્જં = બીજા પાસેથી છીનવી લીધું છે, અણિસટ્ટં = બીજાનું પોતાની પાસે રાખ્યું છે, અભિહટ્ટં = સામે લાવેલું છે, આહટ્ટુ = મારા ઘરેથી લાવીને, ચેણમિ = આપને આપું છું, આવસહં = આપને માટે મકાન, સમુસ્સિણામિ = બનાવું છું તેમજ મકાન સમારકામ કરાવું છું, સે = આ અશનાદિને, ભુંજહ = ભોગવો, વસહ = નિવાસ કરો, સમણસં = ભાવથી અને, અભિપ્રાયવાણા અને સુમનસ-સરણ હૃદયી, સવયસં = વચનથી અપરિચિત, પડિયાઈકલ્હે = આ રીતે જવાબ આપે કે, ણો આઢામિ = હું આદર કરતો નથી, તે વયણં = તમારા આ વચનોને, ણો પરિજાણામિ = સ્વીકાર કરતો નથી, જો = જે, તુમં = તમે, મમ અટ્ટાએ = મારા માટે, સે = કારણ કે, વિરઓ = વિરત છું, આરંભાદિનો નવકોટીએ ત્યાગ કર્યો છે, એયસ્સ = આ કાર્યોને, અકરણયાએ = નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલ છે.

ભાવાર્થ :- સાવધકાર્યોથી નિવૃત્ત ભિક્ષુ ભિક્ષાદિ કોઈ કાર્ય માટે ક્યાં ય જઈ રહ્યા હોય અથવા શમશાનમાં, શૂન્યઘરમાં, પર્વતની ગુફામાં, વૃક્ષની નીચે, કુંભાર શાળામાં કે ગામની બહાર કોઈ પણ સ્થાને ઊભા હોય, બેઠા હોય કે સૂતા હોય અથવા કોઈ પણ જગ્યામાં વિહાર કરી રહ્યા હોય, તે સમયે કોઈ

ગૃહપતિ તે ભિક્ષુની પાસે આવીને કહે— હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! હું આપના માટે અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળી, કે પાદપ્રોંછન, પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વોનો સમારંભ કરીને આપના લક્ષ્યે બનાવી રહ્યો છું કે આપના માટે ખરીદીને, ઉધાર લઈને, કોઈની પાસેથી છીનવી લઈને, બીજાની વસ્તુ તેની આજ્ઞા લીધા વિના લાવીને કે ઘરેથી સામે ઉપાશ્રયે લાવીને, આપને આપું છું અથવા આપના માટે ઉપાશ્રય બનાવી દઉં છું. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તમો આ અશનાદિનો ઉપભોગ કરો અને આ ઉપાશ્રયમાં રહો.

હે આયુષ્યમાન શ્રમણ ! ભિક્ષુ તે ગૃહસ્થને સરળ ભાવોથી અને યોગ્ય શબ્દોથી નિષેધ કરતાં કહે કે આયુષ્યમાન્ ગૃહપતિ ! હું તમારા આ વચનનો આદર કરતો નથી, તમારા વચનોનો સ્વીકાર કરતો નથી. તમે મારા માટે જે પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વોનો સમારંભ કરીને અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળી કે પાદપ્રોંછન બનાવી રહ્યા છો કે મારા લક્ષ્યે તે ખરીદી, ઉધાર લાવી, બીજા પાસેથી ઝૂંટવી, બીજાની વસ્તુ તેની આજ્ઞા વિના લાવીને કે તમારા ઘરેથી અહીં લાવી મને આપવા ઈચ્છો છો, મારા માટે ઉપાશ્રય બનાવવા ઈચ્છો છો. તો હે આયુષ્યમાન્ ગૃહસ્થ ! હું આ રીતના સાવધ કાર્યથી સર્વથા વિરત થઈ ગયો છું. તમે કહેલી આ વાત મારા માટે અકરણીય છે, તેનો હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી.

૨ સે ભિક્ષૂ પરક્કમેજ્જ વા જાવ હુરત્થા વા કહિંચિ વિહરમાણં તં ભિક્ષુવું ઉવસંકમિત્તુ ગાહાવઈ આયગયાએ પેહાએ અસણં વા ૪ વત્થં વા ૪ પાણાઈ ૪ સમારબ્ભ જાવ આહટ્ટુ ચેણ્ઠ આવસહં વા સમુસ્સિણાઈ તં ભિક્ષુવું પરિઘાસેઠં । તં ચ ભિક્ષૂ જાણેજ્જા સહસમ્મઠયાએ પરવાગરણેણં અણ્ણેસિં વા અંતિએ સોચ્ચા— અયં ખલુ ગાહાવઈ મમ અટ્ટાએ અસણં વા ૪ વત્થં વા ૪ પાણાઈ ૪ સમારબ્ભ ચેણ્ઠ આવસહં વા સમુસ્સિણાઈ । તં ચ ભિક્ષૂ પહિલેહાએ આગમેત્તા આણવેજ્જા અણાસેવણાએ । તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- આયગયાએ પેહાએ = પોતાના મનની ઈચ્છાથી, પરિઘાસેઠં = જમાડવા માટે.

ભાવાર્થ :- તે ભિક્ષુ કોઈ જગ્યાએ કોઈ કાર્યવશ જઈ રહ્યા હોય; શ્મશાન, શૂન્યઘર, ગુફા, વૃક્ષની નીચે, કે કુંભારની શાળામાં ઊભા, બેઠા કે સૂતા હોય અથવા કોઈ સ્થાને વિચરણ કરી રહ્યા હોય; તે સમયે તે ભિક્ષુની પાસે આવીને કોઈ ગૃહસ્થ પોતાના ભાવને પ્રગટ કર્યા વિના જ અર્થાત્ હું સાધુને અવશ્ય દાન આપીશ આ પ્રકારનો મનમાં નિર્ણય કરીને જ પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વોના આરંભપૂર્વક અશનાદિ બનાવતા હોય; સાધુના લક્ષ્યે ખરીદી, ઉધાર લાવી, બીજા પાસેથી છીનવી, બીજાના અધિકારની વસ્તુ તેની આજ્ઞા વિના લાવીને અથવા ઘરેથી લાવીને આપવાની ઈચ્છા હોય કે ઉપાશ્રયનું નિર્માણ કે જીર્ણોદ્ધાર કરાવતા હોય.

તે સર્વ કાર્ય ભિક્ષુના ઉપભોગ કે નિવાસ માટે કરતા હોય તો આ આરંભને તે ભિક્ષુ પોતાની તીક્ષ્ણ

બુદ્ધિથી, બીજા—અતિશય જ્ઞાનીના કથનથી કે તીર્થંકરોની વાણીથી અથવા બીજા કોઈ તેના પરિજનો પાસેથી સાંભળીને જાણી જાય છે કે ગૃહસ્થે મારા માટે પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વોના સમારંભથી અશનાદિ કે વસ્ત્રાદિ બનાવીને કે મારા નિમિત્તે ખરીદી, ઉધાર લઈ, બીજા પાસેથી છીનવીને, બીજાની વસ્તુ તેના માલિકની આજ્ઞા લીધા વિના લાવીને અથવા પોતાની સંપત્તિથી ઉપાશ્રય બનાવીને તૈયાર કર્યો છે, સાધુ તેનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરીને, પૂર્ણ રીતે જાણીને તે ગૃહસ્થને સ્પષ્ટ રીતે કહે કે આ સર્વ પદાર્થ મારા માટે ગ્રહણ કરવા—સેવવા યોગ્ય નથી, તેથી હું તેને ગ્રહણ કરી શકતો નથી.

૩ ભિક્ષું ચ ખલુ પુટ્ટા વા અપુટ્ટા વા જે ઇમે આહચ્ચ ગંથા ફુસંતિ, સે હંતા હણહ ખણહ છિંદહ દહહ પયહ આલુંપહ વિલુંપહ સહસક્કારેહ વિપ્પરામુસહ । તે ફાસે પુટ્ટો ધીરો અહિયાસે । અદુવા આચારગોયરમાઙ્કલ્લે તલ્લિકયાણમણેલિસં । અદુવા વઙ્ગુત્તીએ । ગોયરસ્સ અણુપુલ્લેણ સમ્મં પલિલેહાએ આયગુત્તે । બુદ્ધેહિં એયં પવેઙ્ગયં ।

શબ્દાર્થ :- પુટ્ટા = પૂછીને, અપુટ્ટા = પૂછ્યા વિના, જે = જે, ઇમે = કોઈ ગૃહસ્થ, આહચ્ચ ગંથા = સાધુ માટે ખર્ચ કરીને બનાવેલ વસ્તુ ગ્રહણ નહિ કરવાથી ક્રોધાવેશમાં આવીને, ફુસંતિ = સાધુને કષ્ટ આપે, સે હંતા = તે હનન કરે, હણહ = તેને મારો, ખણહ = તેને જાનથી મારો, છિંદહ = તેનું છેદન કરો, દહહ = જલાવો, પયહ = પકાવો, આલુંપહ = તેના વસ્ત્રાદિ લૂંટી લ્યો, વિલુંપહ = તેનું સર્વસ્વ હરી લ્યો, સહસક્કારેહ = તેનો જલદી ઘાત કરી નાંખો, વિપ્પરામુસહ = તેને વિવિધ પ્રકારે પીડા આપો, અદુવા = અને, આચારગોયરં = સાધુઓના આચારાદિનું, આઙ્કલ્લે = કથન કરે, તલ્લિકયા = યોગ્યતાનો વિચાર કરીને, ણં = તે પુરુષની, અણેલિસં = અનુપમ, અન્ય સમાન અર્થાત્ અન્યપક્ષના ખંડનપૂર્વક સ્વપક્ષની સ્થાપનારૂપ તત્ત્વ કથન કરે, વઙ્ગુત્તીએ = વચન ગુપ્તિ રાખે અર્થાત્ મૌન રહે, ગોયરસ્સ = પિંડ વિશુદ્ધિનું, અણુપુલ્લેણ = અનુક્રમથી, સમ્મં = સમ્યક્ પ્રકારે, પલિલેહાએ = પ્રતિલેખન કરી, હંમેશાં ઉપયોગ રાખે, આયગુત્તે = આત્મગુપ્ત સાધુ, બુદ્ધેહિં = તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોએ, એયં = આ, પવેઙ્ગયં = કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :- ભિક્ષુને પૂછીને કે પૂછ્યા વિના જ "હું અવશ્ય આપીશ" એવા અભિપ્રાયથી કોઈ ગૃહસ્થ અંધભક્તિના કારણે ઘણું ધન ખર્ચીને બનાવેલા આ આહારાદિ પદાર્થ ભિક્ષુની સામે ભેટ રૂપે લાવીને રાખી દે અને મુનિ તેનો સ્વીકાર કરે નહિ ત્યારે તે ગૃહસ્થ સાધુને કષ્ટ આપે; શક્તિ સંપન્ન ગૃહસ્થ ક્રોધાવેશમાં આવીને ભિક્ષુને મારે અથવા નોકરોને આદેશ આપે કે મારા ધનનો વ્યર્થ વ્યય કરાવનાર આ સાધુને ડંડા આદિથી મારો, ઘાયલ કરો, તેના હાથ—પગાદિ અંગોને કાપી નાંખો, તેને બાળી નાંખો, તેનું માંસ પકાવો, તેના વસ્ત્રાદિ છીનવી લ્યો કે તેને નખથી ઉતરડી નાંખો અથવા તેનું સર્વ કાંઈ લૂંટી લ્યો, તેના પર બળજબરી કરો અથવા તેને જલદી મારી નાંખો, તેને અનેક રીતે પીડિત કરો. આ સર્વ દુઃખ રૂપ કષ્ટો આવવા પર ધીર સાધુ અક્ષુબ્ધ રહી તેને સમભાવથી સહન કરે.

તે આત્મગુપ્ત મુનિ પોતાના આચાર—ગોયરની ક્રમથી સમ્યક્ પ્રેક્ષા કરી, અશનાદિ બનાવનાર

વ્યક્તિના વિષયમાં સારી રીતે વિચાર કરી, જો તે મધ્યસ્થ કે પ્રકૃતિનો ભદ્ર લાગે તો તેની સામે પોતાના અનુપમ આચાર-ગોચર સાધવાચાર કહે, સમજાવે. જો તે વ્યક્તિ દુરાગ્રહી અને પ્રતિકૂળ લાગે અથવા પોતાની સમજાવવાની ક્ષમતા ન હોય તો વચનગુપ્તિ અર્થાત્ મૌન રાખે. એમ તીર્થકરોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં સાધુ માટે અનાચરણીય કે પોતાની કલ્પમર્યાદા અનુસાર કેટલીક અકરણીય બાબતોથી દૂર રહેવા માટે અનેક દષ્ટિકોણથી કથન કર્યું છે.

સે ભિક્ષૂ પરક્કમેજ્જ વા :- વૃત્તિકારે વિમોક્ષને યોગ્ય ભિક્ષુની વિશેષતાઓ બતાવી છે. જેણે જીવન પર્યંત સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, પાંચ મહાવ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો છે, સર્વ પાપકારી કાર્યોનો ત્યાગ કર્યો છે અને જે ભિક્ષા જીવી છે, તે ભિક્ષા માટે કે અન્ય કોઈ આવશ્યક કાર્ય માટે વિચરણ કરી રહ્યા છે. અહીં પરકમેજ્જ નો સામાન્ય અર્થ ગમનાગમન કર્યો છે.

સુસાણંસિ :- વર્તમાનમાં સામાન્યરૂપે સ્થવિરકલ્પી ગચ્છવાસી સાધુ વસ્તીમાં ગમે તે ઉપાશ્રય કે મકાનમાં રહે છે. જ્યારે વિહાર કરતા હોય ત્યારે ઘણીવાર જગ્યા નહિ મળવાથી તેમજ સૂર્યાસ્ત થઈ જવાથી શ્મશાનમાં, શૂન્યઘરમાં, વૃક્ષની નીચે કે જંગલમાં કોઈ પણ જગ્યામાં રહેવાનું થાય છે. સાધુ શ્મશાનાદિ કોઈ પણ જગ્યાએ રહ્યા હોય પરંતુ ગોચરી માટે ગૃહસ્થોના ઘરે જાય છે અને આહારાદિ આવશ્યક પદાર્થ પોતાની કલ્પમર્યાદા અનુસાર મળે ત્યારે લે છે. કોઈ ગૃહસ્થ ભક્તિવશ કે લૌકિક સ્વાર્થ વશ તેના માટે બનાવીને, ખરીદીને, કોઈની પાસેથી છીનવીને, ચોરીને કે પોતાના ઘરેથી સામે લાવીને આપે તો તે વસ્તુને ગ્રહણ કરવી તે સાધુની આચાર-મર્યાદાથી વિપરીત છે. આ રીતની વસ્તુને સાધક ગ્રહણ કરી શકતો નથી, કારણ કે તેમાં સાધુના નિમિત્તે હિંસાદિ આરંભ થયો હોય છે.

કદાચ કોઈ એવી પરિસ્થિતિ આવી જાય અને કોઈ ભાવિક ગૃહસ્થ આ પ્રકારના આહારાદિ લાવીને દેવાનો અત્યંત આગ્રહ કરે તો તે ભાવિક ભક્તને ધર્મથી, પ્રેમથી, શાંતિથી સમજાવે કે મારે આ પ્રકારનો અકલ્પનીય આહાર લેવો કલ્પે નહીં.

આ સૂત્રોમાં શાસ્ત્રકારે ભિક્ષુની સામે આવતી ત્રણ અકલ્પનીય પરિસ્થિતિઓ અને તેનાથી મુક્ત થવાનો કે અનાચરણીય કાર્યોથી દૂર રહેવાનો ઉપાય પણ બતાવ્યો છે—

૧. કોઈ પણ પ્રકારના સંકટમાં આવેલા સાધુને જોઈને અથવા સાધુને આવતી મુશ્કેલીઓ જોઈને કોઈ ભાવિક ભક્ત તેની સામે આહારાદિ બનાવી દે, ખરીદે, છીનવીને લાવે તથા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે સામે લાવીને આપે તથા ઉપાશ્રય બનાવી દેવાનો પ્રસ્તાવ રાખે.
૨. સાધુને કહ્યા વિના, તેની વાત સાંભળ્યા વિના પોતાના મનથી જ ભક્તિવશ આહારાદિ બનાવીને કે ઉપર કહેલા કોઈ પણ પ્રકારથી લાવીને આપવા લાગે તથા ઉપાશ્રય બનાવવા લાગે.

૩. તે આહારાદિ તથા ઉપાશ્રય આરંભ—સમારંભ જનિત તેમજ અકલ્પનીય જાણીને ભિક્ષુ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં તે સ્વીકારવાની સ્પષ્ટ ના કહી દે તો તે દાતા કોવિત થઈને સાધુને અનેક પ્રકારે યાતનાઓ—કષ્ટ આપે.

આ ત્રણ પરિસ્થિતિથી મુક્ત થવાના ઉપાય આ પ્રમાણે છે— (૧) દાતાને સહુથી પ્રથમ પ્રેમથી કલ્પમર્યાદા સમજાવીને ગ્રહણ કરે નહિ. (૨) કોઈ પણ રીતે જાણીને, સાંભળીને તે આહારાદિને ગ્રહણ કરે નહિ, વાપરે નહિ અને (૩) ત્રીજી સ્થિતિ આવે ત્યારે સાધુ ધૈર્ય અને શાંતિથી સમભાવપૂર્વક તે પરીષદ કે ઉપસર્ગને સહન કરે, જો ગૃહસ્થની જરા પણ અનુકૂળતા જુએ તો સાધુના અનુપમ આચારની વાત સમજાવે, પ્રતિકૂળતા હોય તો મૌન રહે. આ રીતે શાસ્ત્રકારે અકલ્પનીય—વિમોક્ષની સુંદર ઝાંખી કરાવી છે.

સમણસં સવચસં :- એક વાત વિશેષ રૂપે જાણવા યોગ્ય છે કે અકલ્પનીય વસ્તુઓને લેવી નહિ તેમજ ભાવિક ગૃહસ્થને સમજાવવાની રીત પણ સાધુની શાંતિ, ધૈર્ય અને પ્રેમપૂર્ણ હોવી જોઈએ. તે દાતા—ગૃહસ્થને દ્વેષી, વૈરી કે વિદ્રોહી સમજે નહિ પરંતુ સરળમના અને સવચસ્ક—મિત્ર સમજીને કહે. તાત્પર્ય એ પણ છે કે ભિક્ષુ ગૃહસ્થને સન્માન સહિત સુવચન સહ અકલ્પનીયનો નિષેધ કરે.

સમનોજ્ઞ-અસમનોજ્ઞ સાધુઓનો પરસ્પર વ્યવહાર :-

૪ સે સમણુણ્ણે અસમણુણ્ણસ્સ અસણં વાં ૪ વત્થં વા ૪ ણો પાણ્ણજ્જા ણો ણિમંતેજ્જા ણો કુજ્જા વેયાવહિયં પરં આઢાયમાણે । ત્તિ બેમિ ।

શબ્દાર્થ :- સમણુણ્ણે = સમનોજ્ઞ, તીર્થંકરની આજ્ઞાનું પાલન કરનાર સાધુ, અસમણુણ્ણસ્સ = અસમનોજ્ઞ, કુશીલાદિ, પરં આઢાયમાણે = અત્યંત આદર કરતાં.

ભાવાર્થ :- સમનોજ્ઞ મુનિ અસમનોજ્ઞ સાધુને અશન પાનાદિ તથા વસ્ત્ર પાત્રાદિ પદાર્થ અત્યંત આદર પૂર્વક આપે નહિ, તેને આપવા માટે નિમંત્રણ કરે નહિ અને આગ્રહપૂર્વક તેઓની વૈયાવચ્ચ કરે નહિ અર્થાત્ અત્યંત આવશ્યક હોય તો વૈયાવચ્ચ કરે.

૫ ધમ્મમાયાણહ પવેહ્ચં માહણેણ મહ્મયા-સમણુણ્ણે સમણુણ્ણસ્સ અસણં વા ૪ વત્થં વા ૪ પાણ્ણજ્જા ણિમંતેજ્જા કુજ્જા વેયાવહિયં પરં આઢાયમાણે ત્તિ બેમિ ।

॥ બિહ્ઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- ધમ્મં = ધર્મને, આયાણહ = તમે જાણો, પવેહ્ચં = કહ્યો છે, માહણેણ = ભગવાન મહાવીરે, મહ્મયા = કેવળજ્ઞાની, સમણુણ્ણે = સમનોજ્ઞ સાધુ, સમણુણ્ણસ્સ = સમનોજ્ઞ સાધુને, પરં આઢાયમાણે = અત્યંત આદર કરતાં.

ભાવાર્થ :- મતિમાન-કેવળજ્ઞાની મહામાહણ શ્રી વર્ધમાન સ્વામી દ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મ-આચારધર્મને સારી રીતે સમજો, સ્વીકાર કરો. સમનોજ સાધુ સમનોજ સાધુને આદરપૂર્વક અશનાદિ, વસ્ત્રાદિ આપે, તેઓને આપવા માટે નિમંત્રણ પણ કરે, અત્યંત આદરપૂર્વક તેઓની વૈયાવચ્ચ પણ કરે. એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

પહેલા ઉદ્દેશકના પ્રથમ સૂત્રમાં અને આ બીજા ઉદ્દેશકના અંતિમ સૂત્રમાં પુનરુક્તિ જેવો આભાસ થાય છે. વાસ્તવમાં બંને જગ્યાએ શાસ્ત્રકારનો આશય આ પ્રકારે છે— પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સમનોજ અને અસમનોજ બંને પ્રકારના જૈન શ્રમણો સાથે કે જેના સાથે આહાર સંબંધ નથી તેની સાથે કોઈ પ્રકારની વિશેષ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થયા વિના આહારાદિના આદાન-પ્રદાનનો નિષેધ છે. તેનો આશય એ છે કે વ્યવહાર જેટલો ઓછો તેટલો સમયનો વ્યય ઓછો. આ દૃષ્ટિએ પહેલા ઉદ્દેશકમાં પોતાની મર્યાદા સિવાયના સમનોજ કે અસમનોજ સર્વ જૈન શ્રમણોની સાથે કારણ વિના માન, સન્માન માટે આહારાદિ, વસ્ત્રાદિ દેવાના નિમંત્રણનો નિષેધ કર્યો છે. આ ધ્રુવમાર્ગ છે, વ્યવહારથી, સંગથી પર થવાનો આદર્શ માર્ગ છે.

જ્યારે બીજા ઉદ્દેશકમાં વ્યવહારમાર્ગ કહ્યો છે. છટ્ટા સૂત્ર અનુસાર આચારશીલ સમનોજ શ્રમણોની સાથે આહારાદિનો વ્યવહાર સન્માન પૂર્વક કરી શકાય છે અને પાંચમા સૂત્ર અનુસાર અસમનોજ શ્રમણોની સાથે આવશ્યક પરિસ્થિતિવશ કે સેવા સંયોગાદિ પ્રસંગોમાં વ્યવહાર કરી શકાય છે.

આત્મસાધનામાં આગળ વધતા સાધકે પોતાના બાહ્ય વ્યવહારોને ઓછા કરવા જોઈએ. એ અપેક્ષાએ સાધકો માટે આગમોમાં અનેક વિધાન છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૮માં અધ્યયનમાં (૧) એક માંડલિક આહાર કરવાના પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું, કોઈની સાથે આહાર ન કરવાનું વિશિષ્ટ ફળ બતાવ્યું છે. (૨) તેમજ ત્યાં બીજા સૂત્રમાં સહચારી સાધકની સહાયતા લેવાના પ્રત્યાખ્યાનનું પણ ફળ બતાવ્યું છે.

આ બંને પ્રસંગોથી એ કહ્યું છે કે પોતાના સહચારી સાધુઓ અને ગુરુની સાથે રહેવા છતાં વિશિષ્ટ સાધનાના લક્ષે શ્રમણ તેઓની સાથે આહાર-પાણીની આપ-લેનો ત્યાગ કરે છે તેમજ તેઓની સેવાનો ત્યાગ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આહારાદિ, વસ્ત્રાદિ દેવા-લેવાના સંપર્કને મર્યાદિત કરી શ્રમણ પોતાની વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓને ઓછી કરતાં સ્વાધ્યાય, ધ્યાન રૂપ આત્મસાધનામાં વિશેષ આગળ વધે છે, વિકાસ કરે છે. આ આત્મ સાધનામાં આગળ વધનાર વિશિષ્ટ સાધકોની ચર્યાનું સૂચન નિવૃત્તિપ્રધાન-સંગ ત્યાગ પ્રધાન છે. જે પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં વર્ણવેલ છે.

બીજા ઉદ્દેશકના આ સૂત્રમાં વ્યવહારશીલતા સૂચવતાં કહેલ છે કે કોઈ પણ સમનોજ આચારશીલ શ્રમણ મળે તો તેઓને સન્માન સાથે આહારાદિ, વસ્ત્રાદિ આપે, નિમંત્રણ કરે પરંતુ જેના આચારમાં કંઈક

શિથિલતા હોય, સમાચારીમાં ભિન્નતા હોય તો તે અસમનોજ જૈન શ્રમણોની સાથે પરાણે લેવડદેવડ ન કરતાં વિશેષ પરિસ્થિતિવશ, વિશેષ ગુરુ આજ્ઞાથી આહારાદિની આપ લે કરે.

॥ અધ્યયન-૮/૨ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું અધ્યયન : ત્રીજો ઉદ્દેશક

મધ્યમવયમાં નિર્ગ્રંથ સાધના :-

૧ મજ્જિમેણં વયસા વિ એગે સંબુજ્જમાણા સમુટ્ટિયા, સોચ્ચા વર્ઈ મેહાવી પંડિયાણ ણિસામિયા । સમિયાએ ધમ્મે આરિએહિં પવેઇએ ।

તે અણવકંખમાણા, અણઙ્ગવાએમાણા, અપરિગ્ગહમાણા, ણો પરિગ્ગહાવંતિ સવ્વાવંતિ ચ ણં લોગંસિ, ણિહાય દંડં પાણેહિં પાવં કમ્મં અકુવ્વમાણે એસ મહં અગંથે વિયાહિએ । ઓએ જુઙ્ગમસ્સ ચેયણ્ણે, ઉવવાયં ચયણં ચ ણચ્ચા ।

શબ્દાર્થ :- મજ્જિમેણં = મધ્યમ, વયસાવિ = અવસ્થામાં, સંબુજ્જમાણા = બોધને પ્રાપ્ત થઈને, સમુટ્ટિયા = ધર્માચરણ માટે ઉદ્યત થાય છે, વર્ઈ = વચનોને, મેહાવી = મેઘાવી-બુદ્ધિમાન પુરુષ, પંડિયાણં = પંડિત અર્થાત્ તીર્થંકર ભગવાનના, સમિયાએ = સમભાવથી, તે = તેઓ, અણવકંખમાણા = કામભોગોની ઈચ્છા નહિ કરતાં તથા, અણઙ્ગવાએમાણા = પ્રાણીઓની હિંસા નહિ કરતાં અને, અપરિગ્ગહમાણા = પરિગ્રહ નહિ રાખતાં, ણો પરિગ્ગહાવંતિ = કોઈપણ પ્રકારની મમતા ન કરતાં, પોતાના શરીર પર પણ મમત્વ ન કરનાર, પરિગ્રહ રહિત હોય છે, સવ્વાવંતિ = સંપૂર્ણ, ણિહાય = છોડીને, અકુવ્વમાણે = નહિ કરતાં, એસ = આ પુરુષ, મહં = મહાન, અગંથે = નિર્ગ્રંથ, પરિગ્રહ રહિત, ગ્રંથિ રહિત, ઓએ = રાગદ્વેષ રહિત, જુઙ્ગમસ્સ ચેયણ્ણે = સંયમ પાલનમાં નિપુણ.

ભાવાર્થ :- કોઈ વ્યક્તિ મધ્યમવયમાં પણ બોધને પ્રાપ્ત કરીને મુનિધર્મમાં દીક્ષિત થવા માટે ઉદ્યત થાય છે. તીર્થંકર તથા શ્રુતજ્ઞાની આદિ પંડિતોના હિતાહિત-વિવેકપ્રેરિત વચનો સાંભળીને, તેમજ હૃદયમાં ધારણ કરીને, મેઘાવી સાધક વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા કરે છે. તીર્થંકરોએ શ્રુતચારિત્રરૂપ આ શ્રેષ્ઠ સંયમમાર્ગ આત્મકલ્યાણ માટે કહ્યો છે.

તે શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત સાધક કામભોગોની આકાંક્ષા રાખતા નથી, પ્રાણીઓની હિંસા કરતા નથી અને પરિગ્રહ પણ રાખતા નથી, તે નિર્ગ્રંથમુનિ સમગ્ર લોકમાં અપરિગ્રહવાન હોય છે.

પ્રાણીઓને પરિતાપકારી એવી હિંસાનો ત્યાગ કરીને જે જરા માત્ર પણ મમત્વ ભાવ રાખતા નથી, પાપકર્મ કરતા નથી, તેને જ મહાન ગ્રંથ વિમુક્ત નિર્ગ્રંથ કહ્યા છે.

તે જન્મ અને મરણના સ્વરૂપને સમજીને રાગદ્વેષ રહિત અને સંયમાચરણમાં નિપુણ થઈ જાય છે.

વિવેચન :-

મુનિ-દીક્ષા ગ્રહણની ઉત્તમ અવસ્થા- (૧) મનુષ્યની ત્રણ અવસ્થાઓ માનવામાં આવી છે- બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા. તેમાં પહેલી અને છેલ્લી અવસ્થામાં પણ દીક્ષા લઈ શકાય છે પરંતુ મધ્યમ અવસ્થા મુનિ દીક્ષા માટે સર્વ સામાન્ય માનવામાં આવે છે કારણ કે આ વયમાં બુદ્ધિ પરિપક્વ થઈ જાય છે. ભુક્તભોગી મનુષ્યનું ભોગ વિષયક આકર્ષણ ઓછું થઈ જાય છે, તેથી તેનો વૈરાગ્ય રંગ પરિપક્વ થઈ જાય છે, તેમ જ તે સ્વસ્થ અને સશક્ત હોવાના કારણે પરીષદો અને ઉપસર્ગોને સહી શકે છે, તપશ્ચર્યા આદિ ધર્મોનું પાલન પણ સુખપૂર્વક કરી શકે છે. તેનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ અનુભવથી સમૃદ્ધ થઈ જાય છે, માટે મુનિધર્મના આચરણ માટે મધ્યમ અવસ્થા સર્વજન સ્વીકાર્ય છે તેથી આ સૂત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ગણધરો પણ ઘણું કરીને મધ્યમ વયમાં દીક્ષિત થયા હતા. ભગવાન મહાવીર પણ પ્રથમ વયને પાર કરીને દીક્ષિત થયા હતા. બાલ્યાવસ્થા તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ મુનિધર્મની આરાધના થાય છે.

સંબુજ્ઞમાણા :- મુનિ દીક્ષાના સ્વીકાર પહેલા સંબોધિ પ્રાપ્ત કરવી અનિવાર્ય છે. સાધકને ત્રણ પ્રકારેથી સંબોધિ પ્રાપ્ત થાય છે- સ્વયંસંબુદ્ધ- પોતાની મેળે સંબોધિને પ્રાપ્ત, પ્રત્યેક બુદ્ધ- કોઈ નિમિત્તથી સંબોધિને પ્રાપ્ત, અથવા બુદ્ધબોધિત- કોઈના ઉપદેશથી સંબોધિને પ્રાપ્ત હોય. આ સૂત્રમાં કોઈ જ્ઞાની પાસેથી બોધ પામેલ સાધક અર્થાત્ બુદ્ધબોધિતની અપેક્ષાએ કથન છે.

સોચ્ચા વર્ઘ મેહાવી પંડિયાણં ણિસામિયા :- ચૂર્ણિકારે આ સૂત્રનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. પંડિતો-ગણધરોએ સૂત્રરૂપમાં ગૂંથેલ, મેહાવી-તીર્થકરના વચન સાંભળી તથા હૃદયમાં ધારણ કરીને, મધ્યમ વયમાં પ્રવ્રજિત થાય છે.

તે અણવકંઘમાણા :- જે ગૃહવાસ છોડી મુનિધર્મમાં દીક્ષિત થયા છે અને મોક્ષ તરફનું જેઓનું ગમન છે તેઓ કામભોગોની આકાંક્ષા રાખતા નથી.

અણઙ્વાણમાણા અપરિગ્ગહેમાણા :- આ શબ્દો પ્રાણાતિપાત વિરમણ અને પરિગ્રહ વિરમણ મહાવ્રતના ધોતક છે. પહેલું અને છેલ્લું મહાવ્રત ગ્રહણ કરવાથી મધ્યના મૃષાવાદ વિરમણ, અદત્તાદાન વિરમણ અને મૈથુન વિરમણ મહાવ્રતોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે તે સાધક પાંચ મહાવ્રતના પાલન કરનારા થઈ જાય છે. તે મહાવ્રતી પોતાના શરીર પ્રત્યે પણ મમત્વ રહિત હોય છે. તેઓને જ તીર્થકર, ગણધરાદિએ મહાનિર્ગ્રંથ કહ્યા છે.

અગંથે :- જે બાહ્ય અને આભ્યંતર ગ્રંથોથી મુક્ત થઈ ગયા છે, તે અગ્રંથ. અગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથ બંનેનો અર્થ એક જ છે.

ઊવવાયં-ચયણં :- ઉપપાત અને ચ્યવન, આ બંને શબ્દો જન્મ મરણના સૂચક છે. સામાન્ય રીતે આ શબ્દોનો પ્રયોગ દેવોના જન્મ-મરણ માટે થાય છે. દિવ્ય શરીરધારી દેવતાઓનું શરીર પણ જો જન્મ મરણના કારણે નાશવંત છે તો પછી મનુષ્યોના લોહી, માંસ, મજજાદિ અશુચિ પદાર્થોથી બનેલા શરીરની તો શું વાત કરવી ? આ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં આ પદોથી શરીરની ક્ષણભંગુરતાને બતાવી છે. આ રીતે શરીરની ક્ષણભંગુરતાનું ચિંતન કરી આહારાદિ પ્રત્યે અનાસક્તિ રાખે.

સંયમ નિપુણની ગુણવત્તા :-

૨ આહારોવચયા દેહા, પરીસહપભંગુરા । પાસહેગે સર્વિદિદિહિં પરિગિલાયમાણેહિં । ઓએ દયં દયઇ ।

જે સંણિહાણસત્થસ્સ ખેયણ્ણે, સે ભિક્ખૂ કાલણ્ણે બલણ્ણે માયણ્ણે ખણ્ણે વિણયણ્ણે સમયણ્ણે પરિગ્ગહં અમમાયમાણે કાલેણુટ્ટાઈ અપહિણ્ણે દુહઓ છેત્તા ણિયાઈ ।

શબ્દાર્થ :- આહારોવચયા = આહારથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, દેહા = શરીર, પરીસહપભંગુરા = પરીષદથી નાશ પામે છે, સર્વિદિદિહિં = સર્વ ઈન્દ્રિયોથી, સર્વ અંગોપાંગથી, પરિગિલાયમાણેહિં = ગ્લાનિ પામે છે, દયં = દયા જ, સંયમ, દયઇ = પાલન કરે છે, સંણિહાણસત્થસ્સ = કર્મરૂપ સંનિધાનનું શસ્ત્ર સંયમ, કર્મોના સ્વરૂપને બતાવનાર શાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં, અપહિણ્ણે = પ્રતિજ્ઞા રહિત અર્થાત્ કોઈ પણ જાતના નિયાણા રહિત, દુહઓ = બાહ્ય, આભ્યંતર બંને પ્રકારના બંધનોને, રાગદ્વેષને, છેત્તા = છેદન કરીને, ણિયાઈ = સંયમ માર્ગમાં ગમન કરે છે, નિશ્ચિતરૂપથી સંયમ અનુષ્ઠાનમાં વિચરણ કરે છે.

ભાવાર્થ :- આહારથી શરીર વૃદ્ધિ પામે છે, પરીષદોના પ્રહારથી ક્ષીણ થાય છે. હે શિષ્ય ! તમે જુઓ કે આહારના અભાવમાં ભૂખથી પીડિત થવાના કારણે કોઈ સાધકની સર્વ ઈન્દ્રિયો અને સર્વ અંગોપાંગ શિથિલ થઈ જાય છે, ગ્લાન થઈ જાય છે. તોપણ દયાવાન રાગદ્વેષથી રહિત ભિક્ષુ દરેક પરિસ્થિતિમાં દયા-સંયમનું પાલન કરે છે.

જે ભિક્ષુ કર્મરૂપ સંનિધાનના શસ્ત્ર-સંયમને સારી રીતે સમજે છે, તે નિપુણ ભિક્ષુ કાલજ્ઞ, બલજ્ઞ, માત્રજ્ઞ, ક્ષણજ્ઞ (અવસરજ્ઞ), વિનયજ્ઞ-આચારના મર્મજ્ઞ, સમયજ્ઞ-સિદ્ધાંતના જ્ઞાતા હોય છે. તે ભિક્ષુ પરિગ્રહ પ્રતિ અનાસક્ત બની, યથાસમય યથોચિત અનુષ્ઠાન કરી, મિથ્યા આગ્રહયુક્ત પ્રતિજ્ઞાથી રહિત બની, રાગદ્વેષ રૂપ બંધનોને છેદી, સંયમની સાધના દ્વારા મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરે છે.

વિવેચન :-

સર્વિદિદિહિં પરિગિલાયમાણેહિં :- આ સૂત્રમાં આહાર કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આહાર કરવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે, પરંતુ સાધક સંયમના પાલન માટે અને પરીષદ આદિને સહન કરવાની

ક્ષમતા માટે આહાર દ્વારા શરીરનું સંરક્ષણ કરે છે કારણ કે શરીર મોક્ષનું સાધન છે. જે કાયર પુરુષ સુખમાં આસક્ત અને ભોગાકાંક્ષી હોય છે, શરીરથી પુષ્ટ અને સશક્ત હોવા છતાં જે મનથી નબળા હોય છે તેમનું શરીર પરીષદો આવતાની સાથે વૃક્ષની ડાળીની જેમ તૂટી પડે છે. પરીષદોના પ્રહારથી શરીર જ ભાંગી પડે છે એમ નહિ પણ ઈન્દ્રિયો પણ કરમાઈ જાય છે. જેમ કે ભૂખની વેદના થતાં આંખે અંધારા આવે છે, કાનથી સાંભળવાનું તથા નાકથી સૂંઘવાનું ઓછું થઈ જાય છે.

આહાર ફક્ત શરીર પુષ્ટ કરવા માટે નથી, પરંતુ સંયમ પાલન માટે છે, તેથી જ શાસ્ત્રોક્ત છ કારણોથી આહાર લેવાનો છે. અકારણ આહારથી દૂર રહેવું જોઈએ. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સાધુને છ કારણો આહાર ગ્રહણ કરવાનું તથા આહાર ત્યાગ કરવાનું વિધાન છે—

વેયણ-વેયાવચ્ચે, ઇરિયદ્વાએ સંજમદ્વાએ ।

તહ પાણવત્તિયાએ, છટ્ટું પુણ ધમ્મચિંતાએ ॥

આયંકે ઉવસગ્ગે, તિતિક્ખયા બંભચેરગુત્તીસુ ।

પાણિદયા તવહેડં, સરીરં વોચ્છેયણદ્વાએ ॥ —(અ. ૨૬ ગાથા. ૩૩, ૩૫.)

(૧) ક્ષુધાવેદનીયને શાંત કરવા માટે. (૨) સાધુઓની સેવા કરવા માટે. (૩) ઈર્યાસમિતિના પાલન માટે. (૪) સંયમના પાલન માટે. (૫) જીવોની રક્ષા માટે. (૬) સ્વાધ્યાય, ધર્મધ્યાનાદિ કરવા માટે આહાર કરે.

(૧) રોગાદિ આતંક આવે ત્યારે. (૨) ઉપસર્ગ — પરીષદાદિને સહન કરવા માટે. (૩) બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે. (૪) જીવોની દયા માટે. (૫) તપ કરવા માટે (૬) શરીરનો ત્યાગ કરવા, અનશનની આરાધના કરવા માટે આહાર ત્યાગ કરે.

આ શાસ્ત્રોક્ત કારણો સિવાય કેવળ બળ, વીર્યાદિ વધારવા માટે આહાર કરવો, તે દોષ રૂપ છે. તેમજ આહાર છોડવાના છ કારણોમાં આહાર ત્યાગ ન કરે, તો તે પણ દોષ રૂપ છે અને તે તેની આહાર પરની કે દેહ પરની આસક્તિ કહેવાય છે.

ઓએ દયં દયઇ :— આ સૂત્રથી સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ક્ષુધા—પિપાસાદિ પરીષદોથી ઘેરાઈ જાય ત્યારે રાગ દ્વેષ રહિત સાધુ જીવદયાનું, સંયમનું પાલન કરે છે, તે દોષવાળો કે અકારણ આહાર ગ્રહણ કરે નહિ.

સંણિહાણસત્થસ્સ :— આ શબ્દના વૃત્તિકારે બે અર્થ કર્યા છે— (૧) સન્નિધાનશાસ્ત્ર (૨) સન્નિધાનશસ્ત્ર. સન્નિધાન એટલે કર્મ. કર્મના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવી, તેના ક્ષયનો ઉપાય બતાવનાર શાસ્ત્ર તે સન્નિધાન શાસ્ત્ર અને સન્નિધાન—કર્મનું શસ્ત્ર છે સંયમ. કર્મનું નાશક સંયમરૂપી શસ્ત્ર તે સન્નિધાનશસ્ત્ર કહેવાય છે. સન્નિધાનશસ્ત્રના ખેદજ્ઞ એટલે સંયમમાં નિપુણ.

સન્નિધાનનો એક બીજો અર્થ છે "આહાર યોગ્ય પદાર્થોની સન્નિધિ એટલે સંયમ—સંગ્રહ." સન્નિધાન એટલે આહારાદિની સંગ્રહવૃત્તિ તેનું શસ્ત્ર તે સંયમ. તે સંયમના ખેદજ્ઞ—જ્ઞાતા. આ સૂત્રમાં આહાર

સંબંધી વાત હોવાથી આ ત્રીજો અર્થ વધુ સંગત થાય છે કે સાધક સંગ્રહવૃત્તિને છોડી આહારની માત્રા જાણે અને ક્ષુધા પરીષદને સમતાથી સહન કરે.

કાલણે બલણે :- આ સર્વ વિશેષણો ભિક્ષાજીવી સાધકની યોગ્યતા બતાવવા માટે, લોક વિજય નામના બીજા અધ્યયનના પાંચમા ઉદ્દેશકમાં કહ્યા છે અને ત્યાં તેની વ્યાખ્યા પણ કરી છે. અહીં તે વિશેષણોને સામાન્ય રીતે સંયમીના વિશિષ્ટ ગુણરૂપે સમજી શકાય છે, તેથી સાધક આહારવિહાર વગેરે સર્વ વિષયમાં કાલજ આદિ હોય છે.

દુહઓ છેત્તા ણિયાઈ :- 'દુહત' શબ્દના બે અર્થ છે— (૧) રાગદ્વેષને છેદીને (૨) બાહ્ય આભ્યંતર પરિગ્રહથી મુક્ત થઈને સાધક સંયમાનુષ્ઠાનમાં નિશ્ચયથી પ્રયાણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે— સાધક સંયમમાં નિશ્ચિત રૂપે પ્રગતિ કરે છે, મોક્ષાભિમુખ સાધનાને વેગવંતી બનાવીને મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરે છે.

શીતપરીષદમાં આચારનિષ્ઠા :-

૩ તં ભિક્ષું સીયફાસપરિવેવમાણગાયં ઉવસંકમિત્તુ ગાહાવર્ઈ બૂયા-
આઝસંતો સમણા ! ણો ખલુ તે ગામધમ્મા ઉબ્બાહંતિ ? આઝસંતો ગાહાવર્ઈ !
ણો ખલુ મમ ગામધમ્મા ઉબ્બાહંતિ । સીયફાસં ણો ખલુ અહં સંચાએમિ
અહિયાસિત્તે । ણો ખલુ મે કપ્પઈ અગણિકાયં ઉજ્જાલિત્તે વા પજ્જાલિત્તે
વા કાયં આયાવિત્તે વા પયાવિત્તે વા; અણ્ણેસિં વા વયણાઓ ।

સિયા એવં વદંતસ્સ પરો અગણિકાયં ઉજ્જાલેત્તા પજ્જાલેત્તા કાયં
આયાવેજ્જા વા પયાવેજ્જા વા । તં ચ ભિક્ષૂ પડિલેહાએ આગમેત્તા
આણવેજ્જા અણાસેવણાએ ત્તિ બેમિ ।

॥ તદ્દઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- સીયફાસપરિવેવમાણગાયં = ઠંડીના કારણે જેનું શરીર ધૂજતું હોય તેવા, ઉવસંકમિત્તુ = પાસે આવીને, ગામધમ્મા = ઈન્દ્રિય વિષયો, ઉબ્બાહંતિ = પીડિત કરે છે, સીયફાસં = શીતસ્પર્શને, ણો સંચાએમિ = સમર્થ નથી, અહિયાસિત્તે = સહન કરવા માટે, ઉજ્જાલિત્તે = કંઈક જલાવવું, પજ્જાલિત્તે = વિશેષરૂપેથી પ્રજ્વલિત કરવું, કાયં = શરીરને, આયાવિત્તે = કંઈક તાપ આપવો, તપાવવું, પયાવિત્તે = વિશેષરૂપેથી તપાવવું, અણ્ણેસિં વા વયણાઓ = વચનથી કહીને બીજા પાસેથી કરાવે નહિ.

ભાવાર્થ :- ઠંડીથી ધૂજતા શરીરવાળા સાધુની પાસે આવીને કોઈ ગૃહસ્થ કહે— હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તમોને ઈન્દ્રિય વિષયો તો પીડિત કરતા નથી ને ? ત્યારે મુનિ કહે— હે આયુષ્યમાન્ ગૃહસ્થ ! મને ઈન્દ્રિય વિષયો પીડા કરતા નથી, પરંતુ મારું શરીર નિર્બળ હોવાના કારણે હું ઠંડીને સહન કરવામાં અસમર્થ છું, તેથી મારું શરીર ઠંડીથી ધૂજી રહ્યું છે.

[તમે અગ્નિ કેમ જલાવતા નથી ? આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ પ્રશ્ન કરે ત્યારે]મુનિ કહે કે અગ્નિકાયને થોડી જલાવવી, પ્રજ્વલિત કરવી, તેનાથી શરીરને થોડું પણ તપાવવું કે વિશેષ તપાવવું, બીજાને કહીને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરાવવી વગેરે અમોને કલ્પતું નથી, જૈન મુનિ એમ કરતા નથી.

કદાચ આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર દેવા પર તે ગૃહસ્થ અગ્નિકાયને થોડી પ્રજ્વલિત કરી કે વિશેષ પ્રજ્વલિત કરી સાધુના શરીરને થોડું તપાવે કે વિશેષ રૂપથી તપાવે તો તે સમયે અગ્નિકાયના આરંભને પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી આગમ દ્વારા સારી રીતે જાણી ભિક્ષુ તે ગૃહસ્થને કહે કે અગ્નિકાયનું સેવન હું કરી શકું નહિ અથવા પોતાના આત્માને તે અગ્નિનું સેવન નહીં કરવા માટે આજ્ઞાપિત-અનુશાસિત કરે અને ભાવુક ગૃહસ્થની તે ભક્તિનું અનુમોદન પણ કરે નહીં. – એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

ગામ ધમ્મા ઉબ્બાહંતિ :- આ સૂત્રમાં કોઈ ભાવિક ગૃહસ્થની શંકા અને તેનું સમાધાન કર્યું છે. કોઈ યુવાન ભિક્ષાજીવી સાધુ ગોચરી માટે ફરી રહ્યા હોય. તે સમયે તેના શરીર પર પૂરા વસ્ત્રો નહિ હોવાના કારણે તે સાધક ઠંડીથી ધ્રૂજી રહ્યા હોય. તેને જોઈને તેની પાસે આવી કોઈ ભાવિક ગૃહસ્થ પૂછે કે તમો ધ્રૂજો છો શા માટે ? શું તમોને ઈન્દ્રિય વિષયો પીડા આપે છે ? તે સમયે આ ગૃહસ્થની શંકાનું સમાધાન કરે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે.

સીયફાસં ણો ખલુ અહિયાસિત્તણ :- હું ઠંડીને સહન કરી શકતો નથી. પોતાની કલ્પમર્યાદાના જાણકાર સાધુ અગ્નિકાયના સેવનને અનાચરણીય સમજે છે. કોઈ ભાવિક ભક્ત અગ્નિ પ્રગટાવી સાધુના શરીરને તપાવવા લાગે તો સાધુ તેને સમભાવ પૂર્વક સ્પષ્ટરૂપે અગ્નિ સેવનનો નિષેધ કરે.

ગૃહસ્થ આવા પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે સાધુ ગુસ્સે ન થાય પરંતુ શાંતિથી કહે કે મારી શારીરિક ક્ષમતાથી વધારે ઠંડી હોવાના કારણે મારું શરીર સહેજે ધ્રૂજી રહ્યું છે, બીજું કોઈ કારણ નથી. આ રીતે કહેવાથી ગૃહસ્થ ભક્તિમાં આવીને અગ્નિના સાધનનું નિમંત્રણ આપે, તેનો સાધુ નિષેધ કરે અને તેને સ્પષ્ટ સમજાવે કે જૈન સિદ્ધાંતાનુસાર અગ્નિકાયમાં જીવોનું અસ્તિત્વ હોય છે. તેમાં અસંખ્ય જીવો સમયે સમયે જન્મે અને મરે છે, તેથી જૈન શ્રમણ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવાની અનુમોદના પણ કરે નહીં અને અગ્નિથી શરીરને તપાવવું એ પણ સંયમવિધિ મુજબ કલ્પનીય નથી.

॥ અધ્યયન-૮/૩ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું અધ્યયન : ચોથો ઉદ્દેશક

પ્રણ વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી મુનિ :-

૧ જે ભિક્ષુ તિહિં વત્થેહિં પરિવુસિણ પાયચઉત્થેહિં । તસ્સ ણં ણો એવં

ભવઇ-ચઉત્થં વત્થં જાઇસ્સામિ । સે અહેસણિજ્જાઇં વત્થાઇં જાએજ્જા, અહાપરિગ્ગહિયાઇં વત્થાઇં ધારેજ્જા, ણો ધોએજ્જા, ણો રએજ્જા, ણો ધોયરત્તાઇં વત્થાઇં ધારેજ્જા, અપલિઉંચમાણે ગામંતરેસુ, ઓમચેલિએ । એયં યુ વત્થધારિસ્સ સામગ્ગિયં ।

શબ્દાર્થ :- જ = જે, ભિક્ખૂ = સાધુ, તિહિં વત્થેહિં = ત્રણ વસ્ત્રોથી, ત્રણ વસ્ત્રોની પ્રતિજ્ઞાથી, પરિવુસિએ = રહે છે, પાયચઉત્થેહિં = ચોથા પાત્રો રાખવાની મર્યાદા કરે છે, તસ્સ ણં = તેને, એવં = આ પ્રમાણે, ણો ભવઇ = થાય નહિ, ચઉત્થં વત્થં = ચોથા વસ્ત્રની, જાઇસ્સામિ = યાચના કરીશ, સે = તે સાધુ, અહેસણિજ્જાઇં = એષણા અનુસાર, જાએજ્જા = યાચના કરે અને, અહાપરિગ્ગહિયાઇં = જેવા વસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા છે તેવા જ, ણો ધોએજ્જા = તે વસ્ત્રને ધોવે નહિ, ણો રએજ્જા = રંગે નહિ, ધોયરત્તાઇં = ધોયેલા કે રંગેલા અથવા પહેલા ધોઈને પછી રંગેલા, અપલિઉંચમાણે = પોતાના વસ્ત્રને છુપાવ્યા વિના તથા, ગામંતરેસુ = બીજા ગામમાં જતા સાધુ, ઓમચેલિએ = અલ્પમૂલ્યવાળા વસ્ત્રોને ધારણ કરતા જાય, સામગ્ગિયં = સામગ્રી, આચાર છે.

ભાવાર્થ :- જે ભિક્ષુએ ત્રણ વસ્ત્ર અને ચોથા પાત્રોને રાખવાની મર્યાદા-અભિગ્રહ કર્યો છે, તેના મનમાં એવો અધ્યવસાય થતો નથી કે- "હું ચોથા વસ્ત્રની યાચના કરીશ". તે એષણીય-મર્યાદાનુસાર ગ્રહણીય વસ્ત્રોની યાચના કરે અને જેવા વસ્ત્રો ગ્રહણ કર્યા છે તે વસ્ત્રોને ધારણ કરે. તે વસ્ત્રોને ધોવે નહીં, રંગે નહીં, અર્થાત્ ધોયા પછી ગળીના રંગથી રંગે નહીં, તે ધોયેલા-રંગેલા વસ્ત્રોને ધારણ કરે નહીં. બીજા ગામ આદિમાં વિચરતાં તે વસ્ત્રોને છુપાવે નહીં. તે અભિગ્રહધારી મુનિ પરિમાણ અને મૂલ્યની દૃષ્ટિએ થોડા અને અતિસામાન્ય વસ્ત્ર રાખે. વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી મુનિનો આ આચાર છે.

૨ અહ પુણ એવં જાણેજ્જા-ઉવાઇક્કંતે યલુ હેમંતે, ગિમ્હે પહિવણ્ણે, સે અહાપરિજુણ્ણાઇં વત્થાઇં પરિટ્ઠવેજ્જા, અદુવા સંતરુત્તરે, અદુવા ઓમચેલિએ, અદુવા એગસાડે, અદુવા અચેલે । લાઘવિયં આગમમાણે । તવે સે અભિસમણ્ણાગએ ભવઇ । જહેયં ભગવયા પવેઇયં તમેવ અભિસમેચ્ચા સવ્વઓ સવ્વત્તાએ સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા ।

શબ્દાર્થ :- અહ = ત્યાર પછી, પુણ = ફરી, એવં = એમ, જાણેજ્જા = જાણે કે, ઉવાઇક્કંતે = વ્યતીત થઈ ગઈ છે, હેમંતે = હેમંતઋતુ, ગિમ્હે = ગ્રીષ્મઋતુ, પહિવણ્ણે = આવી ગઈ છે, અહાપરિજુણ્ણાઇં = જીર્ણ વસ્ત્ર, પરિટ્ઠવેજ્જા = છોડી દે, સંતરુત્તરે = ત્રણ વસ્ત્ર-પછેડી રાખે, એક પછી એક એમ ત્રણેય વસ્ત્ર-પછેડીનો ઉપયોગ કરે, એકને ઓઢે એકને રાખે, અદુવા = અથવા તે, ઓમચેલે = ત્રણ વસ્ત્રમાંથી એક ઓછું થાય ત્યારે બે રહે, એગસાડે = એક જ વસ્ત્ર રહે, અચેલે = વસ્ત્ર રહિત, અચેલ થઈ જાય, લાઘવિયં = લઘુતાને, અલ્પોપધિ, આગમમાણે = પ્રાપ્ત કરતાં, તવે = તપની, સે = સાધુને, અભિસમણ્ણાગએ ભવઇ = પ્રાપ્તિ થાય છે, જહેયં = જે કંઈ, ભગવયા = ભગવાને,

પવેદ્યં = ફરમાવ્યું છે, તમેવ = તેને જ, અભિસમેચ્ચા = જાણીને.

ભાવાર્થ :- જ્યારે ભિક્ષુ એ જાણે કે 'હેમન્ત ઋતુ' હવે પસાર થઈ ગઈ છે, 'ગ્રીષ્મ ઋતુ' આવી ગઈ છે, ત્યારે જે જે વસ્ત્રો જીર્ણ થયા હોય તેને સંયમવિધિથી પરઠી દે, તે જીર્ણ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી દે. આ પ્રકારે ક્યારેક તે ત્રણ વસ્ત્રોને ધારણ કરે અને એક જીર્ણ વસ્ત્રને છોડી દે તો બે વસ્ત્રથી રહે, જો બે જીર્ણ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરે તો એક વસ્ત્રવાન થઈને રહે અને જો સર્વ વસ્ત્રોનો, ત્રણેય પછેડીનો ત્યાગ કરે તો અચેલ રહે પરંતુ મર્યાદિત સમયનો અભિગ્રહ હોવાના કારણે નવું વસ્ત્ર ન લે.

આ રીતે અલ્પોપધિ રૂપ લાઘવતાને પ્રાપ્ત કરતાં તે વસ્ત્રત્યાગી મુનિને સહજ રીતે જ ઉપકરણ ઊણોદરી અને કાયકલેશ આદિ તપ થઈ જાય છે. ભગવાને જે રીતે આ વસ્ત્ર-પ્રતિજ્ઞાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને તે રૂપમાં ઊંડાણપૂર્વક જાણીને સર્વપ્રકારે, પૂર્ણ રૂપે સમ્યક્ રીતે કાર્યાન્વિત કરે-સેવન કરે.

વિવેચન :-

મુક્તિ સાધનામાં લીન શ્રમણને સંયમ રક્ષા માટે વસ્ત્ર, પાત્રાદિ ઉપધિ રાખવી પડે છે. શાસ્ત્રમાં તેની આજ્ઞા આપી છે પરંતુ આજ્ઞાની સાથે વિવેક બતાવ્યો છે કે તે પોતાની આવશ્યકતાઓને ઓછી કરતા જાય અને ઉપધિ સંયમ વધારતા રહે. આ બે સૂત્રમાં વસ્ત્રની અલ્પતા 'લાઘવ ધર્મ'ની સાધના બતાવી છે.

તિર્હિં વત્થેહિં પરિવુસિણ :- આ બે સૂત્રમાં સાધુની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પમર્યાદા અનુસાર ચાતુર્માસ પછી એકી સાથે ત્રણ ચાદર(પછેડી) ગ્રહણ કરી લીધા પછી શેષ કાળમાં બીજા વસ્ત્ર ગ્રહણ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાનું વર્ણન છે. અહીં પરિવુસિણ શબ્દનો અર્થ છે કે તે અભિગ્રહ કરનાર શ્રમણ ત્રણ વસ્ત્ર ધારણ કરતાં વિચરણ કરે છે.

પાયચડત્થેહિં :- આ શબ્દથી તે વસ્ત્રાભિગ્રહધારી શ્રમણના પાત્રોનું કથન કર્યું છે. આ કથનમાં વસ્ત્રની જેમ સંખ્યાનો ઉલ્લેખ ન કરતાં બહુવચનવાળા શબ્દનો પ્રયોગ કરી કહ્યું છે કે ચોથા છે પાત્રો જેની પાસે. આ શબ્દથી સ્પષ્ટ છે કે તે શ્રમણને પાત્ર સંબંધી કોઈ વિશેષ પ્રતિજ્ઞા નથી. સ્વાભાવિક રીતે તેને પોતાની મર્યાદાનુસાર જે પાત્ર રાખ્યા છે તે પાત્ર તેની પાસે છે.

પાત્રનિર્યોગ-પાત્ર સંબંધી ઉપકરણ :- ટીકાકારે પાત્રના વિષયમાં સાત પ્રકારના ઉપકરણોનું કથન કર્યું છે. પાત્ર ગ્રહણની સાથે પાત્ર સાથે સંબંધિત તેની ઉપયોગી વસ્તુ પણ તેમાં ગણાય જાય છે. જેમ કે-

પત્તં પત્તાબંધો, પાયઠવણં ચ પાય કેસરિયા ।

પડલાઈ રયત્તાણં ચ, ગોચ્છઓ પાય ણિજ્જોગો ॥

(૧) પાત્ર (૨) પાત્રબંધન(ઝોળી) (૩) પાત્ર સ્થાપન (માંડલીયું) (૪) પાત્ર-કેસરી (પ્રમાર્જનિકા) (૫) પટલ(જીવરક્ષા માટે પાત્રની વચ્ચે રાખવાનું વસ્ત્ર) (૬) રજસ્ત્રાણ (૭) ગોચ્છગ (ગુચ્છા). આ સાતેય મળીને પાત્ર નિર્યોગ કહેવાય છે.

સૂત્રમાં પાત્ર શબ્દ જાતિવાચક હોવાથી તેમજ બહુવચનમાં હોવાથી કેવળ એક પાત્ર હોવાનો અર્થ કરવો યોગ્ય નથી પરંતુ અનેક પાત્ર અને તદ્વિષયક સર્વ સામગ્રી તેમાં આવી જાય છે.

તસ્સ ણં ભિક્ષુસ્સ ણો એવં ભવઈ- ચત્થં વત્થં જાઈસ્સામિ :- આ સૂત્રમાં વસ્ત્ર, પાત્રાદિ રૂપ બાહ્ય ઉપધિ અને રાગદ્વેષ, મોહ તેમજ આસક્તિ આદિ આભ્યંતર ઉપધિથી વિમોક્ષની સાધના દષ્ટિએ વિશિષ્ટ વસ્ત્રાભિગ્રહધારી શ્રમણના વિષયમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે તે ભિક્ષુ ત્રણ વસ્ત્ર અને પાત્ર સિવાયની અન્ય ઔપગ્રાહિક દંડ પુસ્તક વગેરે ઉપધિ રાખતા નથી પરંતુ ઔદિક ઉપધિ, મુખ વસ્ત્રિકા, રજોહરણ, ગોચ્છગ વગેરે સર્વ સાધારણ ઉપકરણો જ રાખે છે. જે મુનિએ આ કલ્પત્રયની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે મુનિ દંડી આદિના પરીષદ આવવા પર પણ ચોથા વસ્ત્રને લેવાની ઈચ્છા કરતા નથી. જો તેની પાસે પ્રતિજ્ઞાથી વસ્ત્ર ઓછા થઈ જાય તોપણ તે મર્યાદિત સમય સુધી બીજા વસ્ત્ર લઈ શકતા નથી.

અહાપરિગહિયાઈ, અહેસણિજ્જાઈ :- આ વસ્ત્ર પ્રતિજ્ઞા સાથે શાસ્ત્રકાર અનાગ્રહ વૃત્તિનું પણ સૂચન કરે છે. એષણીય-કલ્પનીય વસ્ત્ર જ્યાં જેવું મળે ત્યાંથી તે લઈને ધારણ કરે, વસ્ત્ર અંગે કોઈ વિશેષ પ્રકારનો આગ્રહ કે સંકલ્પ રાખે નહીં. મળેલા તે વસ્ત્રને ફાડીને નાનું ન કરે કે ટૂકડા જોડીને મોટું ન કરે, તેને ધોવે નહિ અને રંગે નહિ. આ કથન એટલા માટે છે કે તે અભિગ્રહધારી શ્રમણને વસ્ત્ર સંબંધી કોઈ પ્રક્રિયા કરવાની હોતી નથી. સ્થવિરકલ્પી સામાન્ય મુનિ માટે કારણ વિશેષને લઈને વસ્ત્ર ધોવાનું વિધાન છે પરંતુ વિભૂષા તેમજ સૌન્દર્યની દષ્ટિએ, શ્રૃંગાર, શોભા શણગારની ભાવનાથી તેઓને પણ વસ્ત્રને ગ્રહણ કરવાની, પહેરવાની, ધોવાની મનાઈ છે. વસ્ત્ર સંબંધી વિશિષ્ટ અભિગ્રહધારી ગચ્છવાસી સાધુ, ભિક્ષુપડિમાધારી સાધુ અને જિનકલ્પી સાધુ આ સર્વ વિશિષ્ટ સાધકોને તો વિભૂષા સિવાય પણ વસ્ત્ર ધોવા, આદિની કોઈ પ્રકારની ક્રિયા કરવાની કલ્પતી નથી. તે સાધકો જીર્ણ થાય ત્યાં સુધી તે વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોને ધારણ કરે છે અને જ્યારે ઉપયોગી ન રહે ત્યારે પરદી દે છે.

ણો ધોએજ્જા ણો રએજ્જા :- વિશેષરૂપે કર્મ નિર્જરાની સાધના માટે જ ભિક્ષુ ઊણોદરી તપરૂપમાં વસ્ત્રાભિગ્રહને ધારણ કરે છે. આ પ્રકારના દરેક અભિગ્રહધારી, પડિમાધારી સાધકોને શરીર લક્ષી કે ઉપકરણલક્ષી કોઈ પણ પ્રક્રિયા હોતી નથી. અહીં ધોવાની સાથે રંગવાનું કથન સહજ રૂપથી છે જે ધોવાની પ્રક્રિયામાં જ સમાવિષ્ટ છે. ધોયા પછી તેની સફેદાઈ માટે ગળી વગેરે પદાર્થોનો ઉપયોગ થાય છે. તેનું જ અહીં રંગવું શબ્દથી કથન કર્યું છે.

અપલિઝંચમાણે ગામંતરેસુ :- આ શબ્દનો અર્થ છે તે વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોને ન છુપાવતાં. તાત્પર્ય એ છે કે ત્રણ વસ્ત્ર(પછેડી)ના અભિગ્રહધારી મુનિ તે વસ્ત્રો પ્રતિ મમત્વ મૂર્ચ્છા ભાવ ન રાખે. તે વસ્ત્રોને કોઈ લઈ ન જાય, ચોરી ન જાય એવો ભય પણ ન રાખે તથા મારે સમયમર્યાદા સુધી બીજા વસ્ત્રની યાચના કરવાની નથી માટે એ વસ્ત્રોને બહુ સંભાળીને રાખવાના છે, એવો મમત્વ ભાવ ન રાખતાં નિષ્ક્રિય થઈને રહે. કોઈ પ્રકારના સંકલ્પોથી તે વસ્ત્રોને છુપાવી છુપાવીને ન રાખે. વિહારના પ્રસંગે ક્યારેક સ્મશાન આદિ સ્થાનોમાં રહેવાનું થાય કે શૂન્ય જંગલમાંથી પસાર થવાનું હોય તોપણ તે વસ્ત્રો પ્રતિ મૂર્ચ્છા ભાવ ન રાખે કારણ કે અભિગ્રહ ધારણ કરનાર તે સાધક તો અચેલ થઈ જાય ત્યાં સુધીની હિંમત સાથે જ પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

ઓમચેલે :- અવમ નો અર્થ અલ્પ કે સાધારણ છે. અવમ શબ્દ સંખ્યા, પરિમાણ (માપ) અને મૂલ્ય આ ત્રણેય અપેક્ષાએ અલ્પતા કે સાધારણતાને બતાવે છે. સંખ્યાની અપેક્ષાએ અલ્પતા મૂળપાઠમાં જ સ્પષ્ટ છે. માપ અને મૂલ્યમાં પણ અલ્પતા અને ન્યૂનતાનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. અલ્પમૂલ્ય અને સામાન્ય, થોડા વસ્ત્રોથી જીવન યાપન કરનાર સાધુ અવમચેલક કહેવાય છે.

અહાપરિજુણ્ણાઈં વત્થાઈં પરિટ્ટવેજ્જા :- શ્રમણાચારની પાંચમી સમિતિ પરઠવા સંબંધી છે. તેમાં શરીરના અશુચિ પદાર્થોનો યોગ્ય સ્થાને વિવેકથી ત્યાગ કરવાનો હોય છે. તેમ જ અનુપયોગી કોઈ પણ જીર્ણ ઉપકરણ પરઠવાનો પણ તેમાં જ સમાવેશ થાય છે. અહીં જીર્ણ વસ્ત્રોને પરઠવાનું કથન છે. તેની વિધિ એ છે કે જંગલમાં એકાંત સ્થાને છોડી દેવું કે ટુકડે ટુકડા કરી રેતી કે પથ્થર વગેરેથી દબાવીને રાખી દેવું. આ સૂત્ર ચાદર-પછેડી સંબંધી અભિગ્રહધારી સાધકની દષ્ટિએ છે. પોતાના શરીરને જેટલું કસી શકે તેટલું કસે, ઓછાંમાં ઓછાં જેટલાં વસ્ત્રોથી રહી શકે તેટલાં વસ્ત્રોથી રહેવાનો અભ્યાસ કરે. માટે જ કહ્યું છે કે ગ્રીષ્મઋતુ આવે ત્યારે સાધક ત્રણ વસ્ત્રોમાંથી જે વસ્ત્ર અત્યંત જીર્ણ હોય તેનો ત્યાગ કરી દે. હવે બે વસ્ત્રો રહ્યા તેમાંથી પણ જીર્ણ થઈ જાય તો એક વસ્ત્ર ઓછું કરી નાખે. ફક્ત એક વસ્ત્રથી રહે, જો તે વસ્ત્ર પણ જીર્ણ થઈ જાય તો તેનો ત્યાગ કરી વસ્ત્રરહિત-ચાદર રહિત રહે. ચાદરની અપેક્ષાએ તે ભિક્ષુ અચેલ કહેવાય છે પરંતુ ચોલપટ્ટક, મુખવસ્ત્રિકા વગેરે ઉપકરણો તેને રહે જ છે. તેનાથી સાધકને તપનો લાભ તો થાય છે પણ વસ્ત્ર વિષયક જે ચિંતા છે તેનાથી તે મુક્ત બની જાય છે, લઘુભૂત-હળવા ફૂલ થવાનો મહાલાભ થાય છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પાંચ કારણોથી અચેલક પ્રશસ્ત છે, ૧. તેનું પ્રતિલેખન કાર્ય ઓછું હોય છે. ૨. તેનું લાઘવ-હળવાપણું પ્રશસ્ત હોય છે. ૩. તેનું રૂપ (વેશ) વિશ્વાસ યોગ્ય હોય છે અત્યંત સંગ્રહ કરનારના પ્રત્યે લોકોને સંદેહ થાય છે. ૪. તેનું તપ જિનેશ્વર દ્વારા અનુજ્ઞાત હોય છે. ૫. તેને ઈન્દ્રિયનો નિગ્રહ વિશેષ થાય છે.

સંતરુત્તરે :- આ શબ્દના વિવિધ અર્થ છે. (૧) ઉત્તરા.અ. ૨૩ માં આ શબ્દનો અચેલ કે અલ્પ વસ્ત્રના પ્રતિપક્ષમાં પ્રયોગ થયો છે. ત્યાં ભગવાન મહાવીરના શ્રમણોનો અચેલ ધર્મ કહ્યો છે અને પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શ્રમણોનો વસ્ત્રના વિષયમાં-સંતરુત્તર ધર્મ કહ્યો છે. (૨) એક પછી એક ઉપયોગમાં લઈ શકે એવા ત્રણ વસ્ત્ર (૩) ગ્રહણ કરેલા સર્વ વસ્ત્રો ધારણ કરે (૪) ઉપર નીચે સૂતરાઉ વસ્ત્ર અને વચ્ચે ગરમ કામળી એમ સાંતરુત્તર કરીને ઓઢવું એમ વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહીં ત્રણ વસ્ત્રના અભિગ્રહનું પ્રકરણ હોવાથી સંતરુત્તર શબ્દથી ત્રણ ચાદર-પછેડી ધારણ કરવાનો અર્થ સમજવો જોઈએ.

સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા :- વૃત્તિકારે 'સમ્મત્ત'ના બે અર્થ કર્યા છે- (૧) સમ્યક્ અને (૨) સમત્વ. સમ્યક્ અર્થ ગ્રહણ કરતાં અર્થ થાય છે કે ભગવાને કહેલ આ ઉપધિ-વિમોક્ષની સત્યતા કે સચ્ચાઈને સારી રીતે જાણીને આચરણમાં લે અને 'સમત્વ' અર્થ ગ્રહણ કરતાં અર્થ થાય છે કે ભગવાને કહેલી ઉપધિ-વિમોક્ષને સર્વ પ્રકારે સર્વાત્મનાં(પૂર્ણરૂપથી) જાણીને સચેલક-અચેલક બંને અવસ્થાઓમાં સમભાવપૂર્વક રહે. આ રીતે વૃત્તિકાર દ્વારા કથિત બન્ને અર્થ યથોચિત જણાય છે.

પરિદ્વવેજ્જા-પરિદ્વવેત્તા :- ઘણી પ્રતોમાં પરિદ્વવેજ્જા શબ્દ પછી પરિદ્વવેત્તા શબ્દ મળે છે. તે સમજણના અભાવે વધી ગયેલો શબ્દ છે. તેના કારણે મૂળપાઠમાં વિભિન્નતા મળે છે. પરિદ્વવેજ્જા શબ્દ પછી પરિદ્વવેત્તા શબ્દ આવી શકે છે પરંતુ અહીં પરિદ્વવેજ્જા શબ્દ પછી અદુવા શબ્દ આવ્યો છે. તેના કારણે પરિદ્વવેત્તા શબ્દ આવી શકે નહીં. માટે આ સૂત્રના મૂળપાઠમાં એક જ શબ્દ પરિદ્વવેજ્જા સ્વીકાર્યો છે. પરિદ્વવેત્તા શબ્દ રાખવાથી આ ઉદ્દેશકમાં આ વસ્ત્ર સંબંધી પાઠના મૂળપાઠ અને તેના અર્થમાં કેટલીય મુશ્કેલી કે મૂંઝવણ ઊભી થાય છે. જે વિવિધ સંસ્કરણોને જોતાં અનુભવાય છે.

આ અધ્યયનના ચોથા પાંચમા અને છઠા ત્રણ ઉદ્દેશકમાં ત્રણ, બે અને એક ચાદર સંબંધી અભિગ્રહનું વર્ણન છે. ત્રણમાં એક સરખું વર્ણન છે. ત્યાં પરિદ્વવેત્તા પછી પણ ત્રણ, બે અને એક પછેડી રહેવાનો પાઠ આવે છે અને પરિદ્વવેત્તા પછી ત્રણે ઉદ્દેશકમાં અદુવા શબ્દ આવે છે જે પરિદ્વવેત્તા શબ્દ પછી આવવો ઉપયુક્ત નથી, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરિદ્વવેત્તા વિનાનો પાઠ બરોબર છે.

બ્રહ્મચર્યની અસમાધિમાં વૈહાનસ મરણ :-

૩ જસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ એવં ભવઇ પુટ્ટો ખલુ અહમંસિ, ણાલમહમંસિ સીયફાસં અહિયાસિત્તે, સે વસુમં સવ્વસમણ્ણાગયપણ્ણાણેણં અપ્પાણેણં કેઇ અકરણયાએ આઉટ્ટે ।

તવસ્સિણો હુ તં સેયં જમેગે વિહમાઇએ । તત્થાવિ તસ્સ કાલપરિયાએ ।
સે વિ તત્થ વિયંતિકારએ ।

ઇચ્ચેયં વિમોહાયતણં હિયં સુહં ચમં ણિસ્સેસં આણુગામિયં । ત્તિ બેમિ ।

॥ ચઉત્થો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- જસ્સણં = જે, ભિક્ખુસ્સ = સાધુને, એવં = આવો વિચાર, ભવઇ = થાય છે, 'પુટ્ટો અંસિ' = દુઃખોથી ઘેરાઈ ગયો છું, ખલુ = ખરેખર, અહં = હું, અલં = સમર્થ, ણ અંસિ = નથી, સીયફાસં = શીત સ્પર્શ અર્થાત્ કામેચ્છાને, અહિયાસિત્તે = સહન કરવામાં, સે = તે, વસુમં = ચારિત્રવાન સાધુ, સવ્વસમણ્ણાગયપણ્ણાણેણં અપ્પાણેણં = સર્વપ્રકારે જ્ઞાન સંપન્ન આત્માર્થી, કેઇ = કોઈ દ્વારા, અકરણયાએ આઉટ્ટે = અકરણીય માટે પ્રેરિત કરવા પર, ઉપસર્ગ કરવા પર, તવસ્સિણો = તે તપસ્વી સાધુને માટે, હુ = નિશ્ચયથી, તં સેયં = આ રીતે કરવું જ શ્રેષ્ઠ છે, જં = કે, એગે = કોઈ એક, તે સાધુ, વિહમાઇએ = વૈહાનસ મરણનો સ્વીકાર કરે, ગળે ફાંસો ખાઈને મરે, તત્થાવિ = તે મરણ પણ, તસ્સ = તેના માટે, કાલપરિયાએ = કાળની જ પર્યાય છે, સે વિ = મરનાર તે, તત્થ = તે મરણથી, વિયંતિકારએ = કર્મોનો અંત કરનાર છે, ઇચ્ચેયં = આ મરણ પણ, વિમોહાયતણં = મોહ રહિત પુરુષનો આશ્રય છે, હિયં = હિતકારક, સુહં = સુખકારક, ચમં = સમર્થ, યોગ્ય, ણિસ્સેસં = મોક્ષપ્રદાતા, કર્મક્ષયનું કારણ, કલ્યાણકારી, આણુગામિયં = પરલોકગામી, શુભ ફળદાયી, પુણ્યનું ફળ છે.

ભાવાર્થ :- જે સાધુને એ સમજાય જાય કે હું શીત પરીષદ અર્થાત્ સ્ત્રી આદિના પરીષદથી ઘેરાઈ ગયો છું અને હું આ અનુકૂળ પરીષદને સહન કરવામાં અસમર્થ છું, તેવી પરિસ્થિતિમાં પોતાને પ્રાપ્ત સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાન તેમજ સ્વવિવેકથી સંપન્ન સંયમી મુનિ માટે શ્રેયસ્કર છે કે આવી સ્થિતિમાં તેણે વૈહાનસ અર્થાત્ ગળે ફાંસો નાખી મરણ સ્વીકારી લેવું જોઈએ પરંતુ બ્રહ્મચર્ય ખંડિત કરવું ન જોઈએ. આ રીતે કરવાથી તેનું તે મરણ કાલપર્યાય મરણ અર્થાત્ યોગ્ય સમયનું મરણ છે. તે ભિક્ષુ તે મૃત્યુથી પણ વિશિષ્ટ કર્મોના ક્ષયકર્તા થાય છે.

આ રીતે આ વિમોક્ષના આયતન રૂપ મોક્ષદાયક મરણ ભિક્ષુને માટે હિતકર, સુખકર, કર્મક્ષયમાં સમર્થ, નિઃશ્રેયસ્કર, પરલોકમાં સાથે આવનાર હોય છે. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

જમેગે વિહમાઈએ :- શરીર જ્યારે ધર્મનું પાલન કરવામાં અક્ષમ, અસમર્થ તેમજ જીર્ણ—શીર્ણ, અશક્ત થઈ જાય ત્યારે ભિક્ષુને માટે સંલેખના દ્વારા ભક્તપરિજ્ઞા, ઈંગિત મરણ તેમજ પાદપોપગમન સ્વીકાર કરી સમાધિમરણ પ્રાપ્ત કરવાનું ઔત્સર્ગિક વિધાન છે, તેની પ્રક્રિયા ઘણા લાંબા કાળની છે. કોઈ આકસ્મિક કારણ આવી જાય અને તેના માટે તાત્કાલિક શરીર—વિમોક્ષનો નિર્ણય લેવાનો હોય તો તે શું કરે ? આવી આપવાદિક પરિસ્થિતિમાં શાસ્ત્રકારોએ વૈહાનસ મરણની અનુમતિ આપી છે અને તે ભગવાનની આજ્ઞારૂપ તેમજ કલ્યાણકારી માનેલ છે.

વ્યાખ્યાકારે વ્યાખ્યા કરતાં આ પ્રકારે મરણ માટે બે પ્રકારની સ્થિતિ પ્રકટ કરી છે— (૧) કોઈ ભિક્ષુ ગૃહસ્થને ત્યાં ભિક્ષા માટે ગયા. ત્યાં કોઈ કામ—પીડિતા, પુત્રાકાંક્ષિણી, પૂર્વાશ્રમ(ગૃહસ્થ—જીવન)ની પત્ની કે કોઈ વ્યક્તિ તેને એક રૂમમાં તે સ્ત્રીની સાથે પૂરી દે કે તે સ્ત્રી રતિદાન માટે બહુ અનુનય, વિનય કરે, તે સ્ત્રી કે તેના પારિવારિકજનો તેને ભાવભક્તિથી, પ્રલોભનથી, કામસુખને માટે ચલિત કરવાનું ઈચ્છે, તેને વિવશ કરી દે કે ઘેરી લે. આવી ધર્મસંકટાપન્ન સ્થિતિમાં સાધુ તે સ્ત્રીની સામે શ્વાસ બંધ કરી મૃતવત્ બની જાય, અવસર પામી ગળામાં ફાંસી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે, જો આમ કરતાં તેનાથી છૂટકારો થઈ જાયતો સારું અને જો છૂટકારો ન થાય તો ગળામાં ફાંસી નાખી શરીરનો ત્યાગ કરી દે પરંતુ સ્ત્રીના સહવાસ આદિ ઉપસર્ગ કે સ્ત્રી પરીષદને વશ ન થાય, કોઈ પણ ભોગે તે મૈથુન સેવનનો સ્વીકાર કરે નહિ.

(૨) તે પોતે જ વાયુ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલ કામપીડાથી પીડિત થઈ જાય, શાસ્ત્રોક્ત કોઈ પણ વિધિથી તેની કામવાસના શાંત ન થાય અને કુશીલ સેવન વિના તેની સમાધિ ન ટકે તો એવી સ્થિતિમાં તેને વ્રત આરાધના માટે વૈહાનસ મરણથી મરી જવું જ શ્રેષ્ઠ છે. એવો શાસ્ત્રકારનો આશય છે. કારણ કે એવી સ્થિતિમાં તે સાધુએ જલ્દી નિર્ણય કરવાનો હોય છે, થોડો પણ વિલંબ તેના માટે અહિતકારી કે અનુચિત બની શકે છે. ટીકાકારે અહીં ફાંસીના ઉપલક્ષણથી અન્ય પ્રકારે પણ મરવાનું કથન કર્યું છે. જેમ

કે જીભ ખેંચીને મરવું કે ઊંચેથી કૂદકો મારીને મરવું ઈત્યાદિ.

સીયફાસં :- બાવીશ પરીષદોમાં સ્ત્રી અને સત્કાર આ બે પરીષદ શીત અનુકૂળ પરીષદ છે, બાકીના ઉષ્ણ(પ્રતિકૂળ) પરીષદો છે. આ સૂત્રમાં શીતસ્પર્શ શબ્દથી સ્ત્રી પરીષદ કે કામભોગ સેવન એવો અર્થ થાય છે. તેથી કહ્યું છે કે શીતસ્પર્શ સહન ન થઈ શકે તો સાધક પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરી દે.

તત્થાવિ તસ્સ કાલપરિયાણ :- અહીં કાલપરિયાણ ના વિવિધ અર્થ થાય છે. (૧) કાલની જ પર્યાય છે. (૨) મરણની જ પર્યાય છે. (૩) પંડિત મરણની જ એક અવસ્થા છે. (૪) આ પણ કાલ મરણ કહેવાય છે. અકાલમરણ કહેવાતું નથી, યોગ્ય સમયનું જ મરણ કહેવાય છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે વૈદાનસ મરણ તો બાલમરણ કહ્યું છે. માટે તે આત્મહત્યા કહેવાય છે, તો પછી સાધક માટે તે હિતકારી કેમ? તેનું સમાધાન કરતા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે બ્રહ્મચર્ય વ્રતની આરાધના માટે વૈદાનસ મરણ દ્વારા શરીર વિમોક્ષ કરવા છતાં તે કાળમૃત્યુ છે. જેમ કાળપર્યાય મરણ ગુણકારી હોય છે તેમ આવી સ્થિતિમાં વૈદાનસ મરણ પણ ગુણકારી છે પરંતુ આત્મહત્યા નથી. તેનાથી કર્મક્ષય થાય છે અને અંતે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે આ મરણ પાછળ તેનો ઉદ્દેશ્ય ધર્મ આરાધનાનો છે.

જૈનધર્મ અનેકાંત છે. તે સાપેક્ષ દષ્ટિએ કોઈ પણ વાતના ગુણાવગુણ પર વિચાર કરે છે. બ્રહ્મચર્ય સાધના સિવાય એકાંતરૂપે કોઈ પણ વાત ઉપર વિધિ-નિષેધ હોતા નથી, જે વાતનો નિષેધ કર્યો છે તેનો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની અપેક્ષાએ સ્વીકાર પણ કરી શકાય છે. કાલજ્ઞ સાધુ જાણે છે કે ક્યારેક ઉત્સર્ગ પણ દોષકારક અને ક્યારેક અપવાદ પણ ગુણકારક થઈ જાય છે. માટે કહ્યું છે કે- **સે વિ તત્થ વિચંતિ કારણ** કમથી ભક્ત પરિજ્ઞા અનશનાદિ કરનારા જ નહિ પણ વૈદાનસાદિ મરણને પામનારા ભિક્ષુ પણ કર્મથી મુક્ત થાય છે. આ મરણથી ભિક્ષુ આરાધક થઈ સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી શાસ્ત્રકારે આ આપવાદિક મરણને પણ પ્રશંસનીય બતાવતાં કહ્યું છે કે- **ઇચ્ચેયં વિમોહાયતણં** = આ તેની મોહરહિત અવસ્થા અર્થાત્ મોક્ષનું આયતન છે, સાધન છે. આ મરણથી તે મુક્તિની સાધના-આરાધના કરી લે છે કારણ કે આ મરણ કષાયયુક્ત નથી પરંતુ વૈરાગ્ય તેમજ વ્રતનિષ્ઠાયુક્ત મરણ છે.

॥ અધ્યયન-૮/૪ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું અધ્યયન : પાંચમો ઉદ્દેશક

બે વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી શ્રમણ :-

૧ જે ભિક્ષૂ દોહિં વત્થેહિં પરિવુસિણ, પાયતણ્ણહિં । તસ્સ ણં ણો
 એવં ભવણ્ણ- તણ્ણ વત્થં જાણ્ણસામિ ।

સે અહેસણિજ્જાણ્ણં વત્થાણ્ણં જાણ્ણજ્જા જાવણ્ણં એવં એવં વત્થધારિણ્ણસ
 સામણ્ણિયં ।

ભાવાર્થ :- જે ભિક્ષુ બે વસ્ત્ર અને ત્રીજા પાત્રોને રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તેના મનમાં એવો વિકલ્પ-અધ્યવસાય થતો નથી કે હું ત્રીજા વસ્ત્રની યાચના કરીશ.

તે અભિગ્રહધારી સાધુ પોતાની કલ્પમર્યાદાનુસાર ગ્રહણીય વસ્ત્રોની યાચના કરે. શેષ કથન પૂર્વના ઉદ્દેશક અનુસાર જાણવું યાવત્ આ પ્રમાણે તે વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી મુનિનો આચાર છે.

૨ અહ પુણ એવં જાણેજ્જા ઉવાઙ્કકંતે ખલુ હેમંતે, ગિમ્હે પઢિવણ્ણે, સે અહાપરિજુણ્ણાં વત્થાં પરિટ્ઠવેજ્જા, અદુવા ઓમચેલે, અદુવા, એગસાડે, અદુવા અચેલે । લાઘવિયં આગમમાણે તવે સે અભિસમણ્ણાગે ભવઈ । જહેયં ભગવયા પવેઈયં તમેવ અભિસમેચ્ચા સવ્વઓ સવ્વત્તાએ સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા ।

ભાવાર્થ :- જ્યારે તે અભિગ્રહધારી સાધુ એ જાણે કે હેમંતઋતુ પસાર થઈ ગઈ છે, ગ્રીષ્મઋતુ આવી ગઈ છે ત્યારે જે વસ્ત્ર જીર્ણ થઈ ગયા હોય તેનો ત્યાગ કરી દે. તે બે વસ્ત્રવાળા રહે, અથવા એક જીર્ણ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરતાં એક વસ્ત્રવાળા રહે અથવા બન્ને વસ્ત્ર જીર્ણ થતાં, સંપૂર્ણપણે તેનો ત્યાગ કરી અચેલ રહે. આ રીતે તે મુનિ અલ્પોપધિરૂપ લાઘવતા પ્રાપ્ત કરે છે.

તે મુનિને ઉપકરણ-અવમૌદર્ય તેમજ કાયકલેશ તપ થઈ જાય છે. ભગવાને વસ્ત્ર પ્રતિજ્ઞાનાં વિધિ નિયમને જે રૂપે પ્રતિપાદન કર્યા છે તેને તે રૂપે ઊંડાણપૂર્વક વિચારીને સાધક સર્વપ્રકારે પૂર્ણતયા સમ્યક્ પાલન કરે.

વિવેચન :-

દોહિં વત્થેહિં :- આ સૂત્રમાં બે વસ્ત્ર સંબંધી પ્રતિજ્ઞાનું વિધાન કર્યું છે. આ પ્રતિજ્ઞા કરનાર સાધુ અંત સુધી પોતાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં દૃઢ રહે, ત્રીજું વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરે નહીં. શેષ વર્ણન યતુર્થ ઉદ્દેશકની સમાન છે.

સામે લાવેલ આહારાદિના ગ્રહણનો નિષેધ :-

૩ જસ્સં ણં ભિક્ખુસ્સ એવં ભવઈ- પુટ્ટો અબલો અહમંસિ, ણાલમહમંસિ ગિહંતર સંકમણં ભિક્ખાયરિયં ગમણાએ । સે એવં વદંતસ્સ પરો અભિહંડં અસણં વા ૪ આહટ્ટુ દલએજ્જા, સે પુવ્વામેવ આલોએ જ્જા-આડસંતો ગાહાવઈ ! ણો ખલુ મે કપ્પઈ અભિહંડં અસણં વા ૪ ભોત્તએ વા પાયએ વા અણ્ણે વા એયપ્પગારે ।

શબ્દાર્થ :- પુટ્ટો = રોગાદિથી આક્રાંત થવાના કારણે, અબલો = નિર્બળ, અહમંસિ = હું છું,

ળાલમહમંસિ = હું સમર્થ નથી, ગિહંતરસંકમળ = એક ઘરથી બીજા ઘરમાં, ભિક્ષાયરિયં = ભિક્ષા માટે, ગમણા = જવામાં, એવં = આ પ્રમાણે, વદંતસ્સ = કહેતા, પરો = કોઈ ગૃહસ્થ, અભિહંડં = ઘરેથી સામે લાવેલ, અસળં વા ઝ = અશનાદિ ચારે ય, આહટ્ટુ = લાવીને, દલણ્જ્જા = આપવા લાગે, ભોત્તણ = ખાવાનું, પાયણ વા = પીવાનું, ણો કપ્પણ = કલ્પતું નથી, અણ્ણે વા = અન્ય પદાર્થ પણ, ણ્યપ્પગારે = આ રીતે.

ભાવાર્થ :- જે સાધકને એમ લાગે કે હું રોગાદિથી ઘેરાઈ જવાના કારણે દુર્બળ થઈ ગયો છું તેથી હું ગોચરી માટે ઘેર ઘેર જવામાં સમર્થ નથી. આ રીતે તેને કહેતા સાંભળીને અથવા બીજી કોઈ રીતે ખબર પડી જાય અને કોઈ ગૃહસ્થ પોતાના ઘરેથી અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ લાવીને આપવા લાગે ત્યારે તે ભિક્ષુ પહેલાં જ અર્થાત્ પોતે જ કહી દે કે હે આયુષ્યમાન્ ગૃહસ્થ ! આ રીતે ઘરેથી સામે લાવેલા અશનાદિ ચારે ય આહાર મારા માટે કલ્પનીય નથી. એ જ રીતે બીજા વસ્ત્રાદિ પદાર્થો પણ મારા માટે ગ્રહણીય નથી.

વિવેચન :-

વસ્ત્ર પ્રતિજ્ઞાના અભિગ્રહધારી કોઈ શ્રમણ અન્ય નિયમ, અભિગ્રહ પણ ધારણ કરી શકે છે. આ સૂત્રમાં સહાય ત્યાગના ત્યાગી એકાકી ભિક્ષુનું કથન છે.

પુદ્ધો અબલો :- પુદ્ધો ના ત્રણ અર્થ છે. (૧) રોગના કારણે (૨) તપસ્યાના કારણે (૩) વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે. આ કોઈ પણ કારણે, અબલો = નિર્બળ, અસમર્થ થયેલ તે એકાકી અભિગ્રહધારી શ્રમણ ગોચરી માટે ફરી શકતા નથી. સાધકને દુર્બળ જાણીને કે સાંભળીને કોઈ ભાવિક હૃદયી ગૃહસ્થ અનુકંપા અને ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને તેના માટે ભોજન ઉપાશ્રયાદિમાં લાવીને આપે તો તે સાધક તેને સદોષ જાણીને, ગૃહસ્થને પોતાનાં આચાર-વિચાર સમજાવીને નિષેધ કરે. આહાર સિવાય વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધાદિનો પણ નિષેધ કરે.

અભિહંડં :- શ્રમણાચારની ઈર્ષ્યા આદિ પાંચ સમિતિ છે. તેમાં ત્રીજી એષણા સમિતિમાં આહારની શુદ્ધ ગવેષણા માટે ગોચરીના ઝર દોષ કહ્યા છે. સાધુના માટે સામે લાવેલ આહાર વગેરેને અભિહંડં દોષથી સૂચિત કરેલ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધુ માટે આહારાદિ લઈ ઘરેથી આવતાં, માર્ગમાં પગે ચાલતાં કે વાહન દ્વારા આવતાં ગૃહસ્થ દ્વારા જીવોની વિરાધના થાય અથવા તો ઘરેથી તે આહાર લઈ આવવામાં વાસણ, હાથ ધોવાં કે તે વસ્તુને બનાવવી, તૈયાર કરવી વગેરે પ્રવૃત્તિ ગૃહસ્થ કરે તો તેમાં પણ જીવ વિરાધના થાય. આ કારણે તે આહાર દોષયુક્ત થઈ જાય છે. તે દોષને અહીં અભિહંડં = સામે લાવેલ દોષ કહ્યો છે.

આ પ્રમાણે તે વિશિષ્ટ અભિગ્રહધારી શ્રમણ પોતાની સામાન્ય શ્રમણ ચર્યાના નિયમોનું અતિક્રમણ કરતા નથી અને ક્ષુધા પરીષદ સહન કરે છે. સાધુ પોતાના કરેલા વિશિષ્ટ ત્યાગ, નિયમ અથવા અભિગ્રહ માટે સંયમના સામાન્ય-ધ્રુવ નિયમોનો ક્યારે ય ભંગ કરે નહીં.

આહાર અભિગ્રહ :-

૪ જસ્સ ણં ભિક્ષુસ્સ અયં પગપ્પે- અહં ચ ખલુ પડિણ્ણત્તો અપડિણ્ણત્તેહિં

ગિલાણો અગિલાણેહિં અભિકંચ સાહમ્મિએહિં કીરમાણં વેયાવડિયં સાઈજ્જિસ્સામિ। અહં વાવિ ચલુ અપડિણ્ણત્તો પડિણ્ણત્તસ્સ અગિલાણો ગિલાણસ્સ અભિકંચ સાહમ્મિયસ્સ કુજ્જા વેયાવડિયં કરણાએ ।

આહટ્ટુ પરિણ્ણં આણકચેસ્સામિ આહડં ચ સાઈજ્જિસ્સામિ । આહટ્ટુ પરિણ્ણં આણકચેસ્સામિ આહડં ચ ણો સાઈજ્જિસ્સામિ । આહટ્ટુ પરિણ્ણં ણો આણકચેસ્સામિ આહડં ચ ણો સાઈજ્જિસ્સામિ । આહટ્ટુ પરિણ્ણં ણો આણકચેસ્સામિ આહડં ચ ણો સાઈજ્જિસ્સામિ । લાઘવિયં આગમમાણે તવે સે અભિસમણ્ણાગાએ ભવઙ્ જહેયં ભગવયા પવેઙ્ચં તમેવ અભિસમેચ્ચા સવ્વઓ સવ્વત્તાએ સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા।

શબ્દાર્થ :- પગપ્પે = વિકલ્પ, આગાર, વિશેષ નિયમ, પડિણ્ણત્તો = પ્રતિજ્ઞામાં સ્થિત, પ્રતિજ્ઞા યુક્ત, અપડિણ્ણત્તેહિં = કલ્હા વિના, ગિલાણો = બીમાર હોઈ તો, અગિલાણેહિં = નીરોગ, ગ્લાનિ રહિત, અભિકંચ = ઈચ્છાથી કરનાર, નિર્જરાની ઈચ્છાથી, સાહમ્મિએહિં = સાધર્મિક સાધુઓ દ્વારા, કીરમાણં = કરેલી, વેયાવડિયં = વૈયાવચ્ચને, સાઈજ્જિસ્સામિ = હું સ્વીકાર કરીશ, ચાવિ = પણ, અપડિણ્ણત્તો = બીજાના કલ્હા વિના જ, પડિણ્ણત્તસ્સ = પ્રતિજ્ઞા યુક્ત ભિક્ષુની, કુજ્જા = કરીશ, વેયાવડિયં = વૈયાવચ્ચ, કરણાએ = કરણીય સમજીને, કર્તવ્ય સમજીને, આહટ્ટુ પરિણ્ણં = પ્રતિજ્ઞા કરીને, ધારીને, સંકલ્પ પૂર્વક, આણકચેસ્સામિ = બીજા સાધર્મિક માટે આહારાદિની ગવેષણા કરીશ, આહડં = બીજા સાધર્મી દ્વારા લાવેલા આહારાદિને, સાઈજ્જિસ્સામિ = ભોગવીશ.

ભાવાર્થ :- જે ભિક્ષુને આ પ્રકલ્પ-વિશેષ નિયમ હોય છે કે જો હું પ્રતિજ્ઞામાં હોઈશ અને અસ્વસ્થ થઈશ ત્યારે કોઈ સાધર્મિક સ્વસ્થ સાધુ કલ્હા વિના જ નિર્જરાની અભિલાષાથી સેવા કરે, તો સાધર્મી દ્વારા કરાતી તે સેવાને હું સ્વીકારીશ.

સાધર્મિક સાધુ પ્રતિજ્ઞામાં હોય અને બીમાર હોય ત્યારે હું સ્વસ્થ હોઈશ તો સાધર્મિક સાધુના કલ્હા વિના જ હું પણ નિર્જરાના લક્ષ્યે કર્તવ્ય સમજીને તે સાધર્મીની સેવા કરીશ.

આ બે પ્રકારના પ્રકલ્પ(આગાર સંકલ્પ) સાથે અભિગ્રહની ચોભંગી આ પ્રમાણે છે- ૧. હું મારા સાધર્મી ભિક્ષુ માટે સંકલ્પ પૂર્વક આહારાદિ લાવીશ તથા તેના દ્વારા લાવેલા આહારાદિનું સેવન પણ કરીશ. ૨. હું મારા સાધર્મી ભિક્ષુ માટે સંકલ્પ પૂર્વક આહારાદિ લાવીશ પરંતુ તેના લાવેલા આહારાદિનું સેવન કરીશ નહિ. ૩. હું સાધર્મીઓ માટે સંકલ્પ પૂર્વક આહારાદિ લાવીશ નહિ પરંતુ તેઓએ લાવેલા આહારાદિનું સેવન કરીશ. ૪. હું સાધર્મી માટે સંકલ્પ પૂર્વક આહારાદિ લાવીશ નહિ અને તેઓ દ્વારા લાવેલા આહારાદિનું સેવન કરીશ નહિ.

આ પ્રતિજ્ઞાઓમાંથી કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞાને ગ્રહણ કરનાર શ્રમણ લાઘવતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને

તેને વિવિધ પ્રકારે ઊણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ વગેરે તપનો લાભ મળે છે. ભગવાને આ અભિગ્રહોનું સ્વરૂપ જે રૂપે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને તે રૂપે ઊંડાણથી જાણીને શ્રમણ સર્વપ્રકારે, પૂર્ણ રૂપે તેનું સમ્યક્ પાલન કરે.

વિવેચન :-

પૂર્વ સૂત્રમાં ગૃહસ્થ દ્વારા સામે લાવેલ આહારાદિ ન લેવાનું કથન છે. ત્યાં પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે તે અભિગ્રહધારી શ્રમણ પોતે ભિક્ષાર્થ જઈ શકે નહીં અને ગૃહસ્થ દ્વારા લાવેલ આહારને લઈ શકે નહીં, તો પછી તે શું કરે ? તેનું શું થશે ? આ પ્રશ્નના સમાધાન રૂપમાં આ સૂત્રમાં સહાય ત્યાગ અને અત્યાગ સંબંધી અભિગ્રહની ચૌભંગી સાથે પહેલાં જ તેમાં બે પ્રકારનો વિવેક અર્થાત્ બીમારીમાં સેવા કરવા અને સ્વીકારવા સંબંધી પ્રકલ્પ = વિશેષ કલ્પ, વિશેષ સંકલ્પ, પરિસ્થિતિવશ છૂટમય વિકલ્પ કહેલ છે તેથી પૂર્વ સૂત્રથી ઉત્પન્ન પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ જાય કે તે શ્રમણ બીજા શ્રમણની સેવા સ્વીકાર કરી શકે છે પરંતુ ગૃહસ્થ દ્વારા લાવેલ કોઈ પણ પદાર્થ ગ્રહણ કરી શકે નહીં. આ સંયમની મર્યાદા છે.

શારીરિક અસમર્થતાનું બીજું સમાધાન એ છે કે શરીર જ્યારે રુગ્ણ કે અસ્વસ્થ થઈ જાય, હાડકાનો માળખો માત્ર રહે, ઊઠતા બેસતા તકલીફ થાય, શરીરમાંથી લોહી, માંસ અત્યંત ઓછા થઈ જાય, પોતાનું કાર્ય કરવાની કે ધર્મક્રિયા કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય, ત્યારે ભિક્ષુ કોઈની આશા ન રાખતાં સમાધિમરણની, સંલેખનાની તૈયારી કરે, ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન રૂપ પંડિત મરણ અંગીકાર કરે.

અયં પગપ્પે :- અભિગ્રહધારી શ્રમણના આ બે વિશેષ કલ્પ, વિશેષ વિકલ્પ છે અર્થાત્ બીમારી વગેરે પરિસ્થિતિ સમયના વિકલ્પ છે, આગાર—છૂટ છે, તે આ પ્રમાણે છે—

૧. અભિગ્રહકાલમાં ક્યારેક હું ગ્લાન હોઉં, સાધર્મિક ભિક્ષુ અગ્લાન હોય અને સ્વેચ્છાએ તેઓ સેવા કરશે તો હું સહર્ષ સ્વીકાર કરીશ.
૨. મારા સાધર્મિક ભિક્ષુ ગ્લાન હોય, હું અગ્લાન હોઉં તો, તે ન કહે તોપણ નિર્જરાદિની દૃષ્ટિએ હું તેની સેવા કરીશ.

આહટ્ટુ પરિણ્ણ :- આ ચાર ભંગ સ્વીકાર કરનાર સાધક મૌલિકરૂપે અન્ય વસ્ત્રાદિના અભિગ્રહધારી હોય છે અથવા એકાકી સ્વતંત્ર ગોચરીના અભિગ્રહધારી હોય છે. તેમને આ ચાર ભંગમાંથી પહેલા ભંગમાં કોઈ વિશેષતા હોતી નથી. મૌલિક અભિગ્રહમાં જ રહે કારણ કે આ ભંગમાં આહાર મંગાવવાનો અને લાવવાનો બંને માર્ગ ખુલ્લા છે. શેષ ત્રણ ભંગનું તાત્પર્ય ભાવાર્થમાં જ સ્પષ્ટ કરેલ છે.

અપહિણત્તેહિં :- અપ્રતિજ્ઞપ્તૈઃ અનુક્તેઃ = કહ્યા વિના જ સેવા કરનારથી. આવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞ સાધક પણ પ્રતિજ્ઞાનુસાર જો પોતાના સાધર્મિક ભિક્ષુઓનો સહયોગ લે તોપણ અદીન ભાવથી લે, તેઓની સ્વેચ્છાથી લે, તે કોઈના ઉપર દબાણ કરતા નથી. તેને દીન સ્વરથી આજીજી પણ કરતા નથી. તે પોતાની અસ્વસ્થ અવસ્થામાં પણ પોતાના સાધર્મિકોને સેવા માટે કહેતા નથી. જો તે કર્મનિર્જરા સમજીને સેવા કરે તો જ તેની સેવાને સ્વીકારે છે. બીજા સાધર્મિક સાધુ આવી પ્રતિજ્ઞાવાળા હોય અને બીમાર થઈ જાય તો તેઓના કહ્યા વિના જ તે તેમની સેવા કરે છે.

ભિક્ષુ પોતાની શક્તિ, સ્થિ અને યોગ્યતા જોઈને જે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરે, તેમાં છેક સુધી દૃઢ રહે. ભલે કદાચ શરીર શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય, પોતે અશક્ત, જીર્ણ, રોગી કે અત્યંત ગ્લાન થઈ જાય તો પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે નહિ. તે પ્રતિજ્ઞામાં અડગ રહે. પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરતાં મરણ આવી જાય કે મારણાંતિક ઉપસર્ગ કે કષ્ટ આવે તો સાધક ભક્તપ્રત્યાખ્યાન નામનું અનશન કરી સમાધિ મરણનો સહર્ષ સ્વીકાર કરે પરંતુ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે નહિ.

ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન અનશન :-

૫ एवं से अहाकिट्टियमेव धम्मं समभिजाणमाणे भत्तं पगिण्हइ । से संते विरए सुसमाहियलेस्से । तत्थावि तस्स कालपरियाए । से वि तत्थ वियंति- कारण ।

इच्चेयं विमोहायतणं हियं सुहं खमं णिस्सेसं आणुगामियं । त्ति बेमि ।

॥ पंचमो उद्देशो समत्तो ॥

શબ્દાર્થ :- અહાકિટ્ટિયમેવ = પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર, સમભિજાણમાણે = સેવન કરતા, ભક્ત = ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન, પગિણ્હઈ = ગ્રહણ કરે, સંતે = શાંત, વિરણ = વિરત અને, સુસમાહિયલેસ્સે = શુભલેશ્યાવાળા થઈને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરે, તત્થાવિ = તે પ્રતિજ્ઞા પાલનમાં, તસ્સ = તે સાધુને માટે, કાલપરિયાણ = યોગ્ય સમયનું મરણ, ભક્ત પ્રત્યાખ્યાનથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરવું તે પણ સુમૃત્યુનો જ અવસર છે, સે = તે સાધુ, તત્થ = આ રીતે મરનાર, વિયંતિકારણ = કર્મોનો અંત કરે છે, ઇચ્ચેયં = આ, વિમોહાયતણં = મોહ રહિત થવાનો, કર્મરહિત થવાનું સ્થાન છે, હિયં = હિતકારી, સુહં = સુખકારી, ખમં = યોગ્ય, સમર્થ, ણિસ્સેસં = મોક્ષપ્રદાતા, કર્મોનો ક્ષય કરનાર, શ્રેયકારી, આણુગામિયં = અનુગામિક- પુણ્યકારી, પરલોકગામી, મોક્ષ સુધી લઈ જનાર.

ભાવાર્થ :- આ રીતે તે ભિક્ષુ પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર ધર્મનું સેવન કરતાં અથવા તીર્થકરો દ્વારા જે રૂપે ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેને સમ્યક્ પ્રકારે જાણતાં અને આચરણ કરતાં અનુક્રમે કષાયોથી શાંત અને સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે તથા પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રશસ્ત લેશ્યાઓ અર્થાત્ શુભ અધ્યવસાયોથી સમાધિ ભાવમાં રહે છે.

તે ભિક્ષુ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરતાં ભક્તપ્રત્યાખ્યાન આદિ દ્વારા શરીરનો ત્યાગ કરે છે. તેનું તે મૃત્યુ, કાલ મૃત્યુ છે. સમાધિ મરણ થવાથી તે ભિક્ષુ વિશિષ્ટ કર્મક્ષય કરનાર પણ થાય છે.

આ રીતે આ વિમોક્ષ આયતન-નિર્મોહિતા ભિક્ષુને માટે હિતકર છે, સુખકર છે, સક્ષમ-લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરાવવામાં સમર્થ છે, કલ્યાણકર છે અને પરલોકમાં પણ સાથે આવનાર છે. પરલોકને સુધારનાર છે. - એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ पांचमो उद्देशः समाप्त ॥

વિવેચન :-

કાલ પરિયાણ વિચંતિકારણ :- પ્રતિજ્ઞા કરવાથી સાધકને અનેક લાભ થાય છે- સાધકના જીવનમાં આત્મબળ વધે છે, સ્વાલંબનની ભાવના પરિપક્વ બને છે, આત્મવિશ્વાસની માત્રામાં વૃદ્ધિ થાય છે, ગમે તેવા પરીષદ, ઉપસર્ગ, સંકટ તેમજ કષ્ટ આવે તો તેને હસતાં હસતાં સહેવાનો આનંદ માણે છે. આ પ્રતિજ્ઞાઓ ભક્તપરિજ્ઞા અનશનની તૈયારી માટે ઘણી જ ઉપયોગી અને સહાયક છે. આવા સાધક આગળ વધીને મૃત્યુને પણ સહર્ષ સ્વીકારી લે છે. તેનું તે મૃત્યુ પણ કાયરનું મૃત્યુ નથી પરંતુ પ્રતિજ્ઞા-વીરનું મૃત્યુ કહેવાય છે. આ મૃત્યુ તેને કર્મનો વિશેષ ક્ષય કરાવનાર બને છે અને અંતે સર્વથા કર્મ ક્ષય થતાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

ભક્ત પગિણ્હ :- આ ઉદ્દેશકમાં ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન અનશનનું પ્રકરણ હોવા છતાં કેટલીક પ્રતોમાં આ પાઠ મળતો નથી. ટીકાકારે આ ઉદ્દેશકની વ્યાખ્યામાં પ્રારંભથી અંત સુધી અનેકવાર ભક્ત પ્રત્યાખ્યાનનું કથન કર્યું છે અને અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષમાં પણ આ સંપૂર્ણ ઉદ્દેશકને ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન શબ્દમાં રાખ્યો છે. અંતે કાલ પરિયાણ શબ્દનો સંબંધ પણ ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન અનશનથી જોડાયેલ છે માટે પ્રાચીન પ્રતોમાં ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન સૂચક બે શબ્દો હશે પરંતુ લિપિ કાળમાં ક્યારેક છૂટી ગયા હશે, તેથી આ સંસ્કરણમાં યથાસ્થાન તેને સુધારીને પાઠ આપેલ છે.

॥ અધ્યયન-૮/૫ સંપૂર્ણ ॥**આઠમું અધ્યયન : છઠો ઉદ્દેશક**

એક વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી શ્રમણ :-

૧ જે ભિક્ષૂ એગેણ વત્થેણ પરિવુસિણ પાયબિહ્ણ । તસ્સ ણં ણો
એવં ભવહિ- બિહ્ણં વત્થં જાહિસ્સામિ ।

સે અહેસણિજ્જં વત્થં જાણ્જ્જા, અહાપરિગ્ગહિયં વત્થં ધારેજ્જા
જાવ એવં ખુ વત્થ ધારિસ્સ સામગ્ગિયં ।

અહ પુણ એવં જાણેજ્જા- ઉવાહિક્કંતે ખલુ હેમંતે, ગિમ્હે પહિવણ્ણે,
સે અહાપરિજુણ્ણં વત્થં પરિહ્વેજ્જા, અદુવા એગસાહે, અદુવા અચેલે,
લાઘવિયં આગમમાણે જાવ સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા ।

ભાવાર્થ :- જે ભિક્ષુએ એક વસ્ત્ર અને બીજા પાત્રો રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેના મનમાં એવો વિચાર આવતો નથી કે હું બીજા વસ્ત્રની યાચના કરીશ.

તે એષણીય વસ્ત્રની યાચના કરે અને ગ્રહણ કરેલાં તે વસ્ત્રને ધારણ કરે **યાવત્** આ વસ્ત્રના અભિગ્રહધારી ભિક્ષુનો આચાર છે.

જ્યારે અભિગ્રહધારી ભિક્ષુ એ જાણે કે હેમંતઋતુ પસાર થઈ ગઈ છે, હવે ઉનાળો આવી ગયો છે, ત્યારે તે પરિજીર્ણ થયેલ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરે. આ પ્રકારે ક્યારેક તો તે એક વસ્ત્રથી રહે અને ક્યારેક તે જીર્ણ વસ્ત્રને છોડી અચેલ રહે. આ પ્રમાણે અલ્પોપધિરૂપ લાઘવતાને પ્રાપ્ત કરતાં તે મુનિને સહજ જ તપની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ભગવાને જે રીતે આ પ્રતિજ્ઞાનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેને તે રૂપમાં સારી રીતે જાણી સર્વપ્રકારથી પૂર્ણ રૂપે, સમ્યક્ રીતે આચરણમાં લાવે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એક યાદર-પછેડી રાખવાના અભિગ્રહધારી શ્રમણનું વર્ણન છે. વસ્ત્રવિમોક્ષનો ઉત્તરોત્તર દઢતર અભ્યાસ કરવો એ જ આ પ્રતિજ્ઞાનો ઉદ્દેશ છે. આત્માના પૂર્ણ વિકાસ માટે આવી પ્રતિજ્ઞા સોપાન રૂપ છે. વસ્ત્ર, પાત્રાદિ ઉપધિની આવશ્યકતા ઠંડી આદિથી શરીરની સુરક્ષા માટે છે, જો સાધક ઠંડી આદિ પરીષદોને સહન કરવામાં સમર્થ થઈ જાય તો તેને વસ્ત્રાદિ રાખવાની જરૂર રહેતી નથી. ઉપધિ જેટલી ઓછી થાય તેટલું આત્મચિંતન વધે, સાધકને પોતાના જીવનમાં લાઘવતાનો અનુભવ થાય અને તપનો લાભ સહજ મળી જાય. શેષ વિવેચન પૂર્વના ચોથા ઉદ્દેશક પ્રમાણે જ જાણવું.

પરિદ્વવેજ્જા :- પ્રતોમાં અહા પરિજુણ્ણં વત્થં પરિદ્વવેજ્જા પછી પરિદ્વવેત્તા શબ્દ છે અને તે પછી અદુવા એગ સાહે પાઠ પણ છે. તેનો અર્થ થાય છે કે "જીર્ણ વસ્ત્રને પરદી દે, પરદીને અથવા એક વસ્ત્ર ધારણ કરે." અહીં અભિગ્રહધારી ભિક્ષુને એક વસ્ત્રનો જ અભિગ્રહ છે તો પરદયાં પછી પણ એક વસ્ત્રને ધારણ કરવાનો અર્થ બરોબર નથી માટે મૂળપાઠમાં 'પરિદ્વવેત્તા' શબ્દ ન હોવો જોઈએ, આ વાત આ સૂત્રથી સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ભિક્ષુની એકત્વ અનુપ્રેક્ષા :-

૨ જસ્સ પં ભિક્ખુસ્સ એવં ભવઈ- એગો અહમંસિ, ણ મે અત્થિ કોઈ, ણ યાહમવિ કસ્સઈ । એવં સે એગાગિણમેવ અપ્પાણં સમભિજાણેજ્જા । લાઘવિયં આગમમાણે તવે સે અભિસમણ્ણાગે ભવઈ । જહેયં ભગવયા પવેઈયં તમેવ અભિસમેત્ત્વા સવ્વઓ સવ્વત્તાએ સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા ।

શબ્દાર્થ :- એગો = એકલો, અહમંસિ = હું છું, મે = મારું, કોઈ ણ અત્થિ = કોઈ નથી, વા = અને, અહમવિ = હું પણ, ણ કસ્સઈ = કોઈનો નથી, એગાગિણમેવ = એકલો જ, અપ્પાણં = પોતાને, સમભિજાણેજ્જા = જાણે.

ભાવાર્થ :- જે સાધુને એવી સમજણ આવી જાય કે 'હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી, હું કોઈનો નથી અને

પોતાના આત્માને સર્વપ્રકારે એકલો જ સમજે. તેને લાઘવતાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સહજમાં તપ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ભગવાને જેને જે સ્વરૂપે પ્રતિપાદિત કર્યું છે, તેને તે રૂપે જાણીને સર્વપ્રકારથી, પૂર્ણરૂપે સમ્યક્ રીતે ક્રિયાન્વિત કરે.

વિવેચન :-

પરસહાય વિમોક્ષ :- આત્માના પૂર્ણ વિકાસ તેમજ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે પરસહાય વિમોક્ષ આવશ્યક છે. આત્માની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પણ ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે છે જ્યારે તે ઉપકરણ, આહાર, શરીર, સંઘ તથા સહાય આદિથી પણ નિરપેક્ષ થઈને એક માત્ર આત્માનો આધાર લઈને જીવન પસાર કરે સમાધિ મરણની તૈયારી માટે સહાય વિમોક્ષ પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૯માં અધ્યયનમાં અપ્રતિબદ્ધતા, સંભોગ પ્રત્યાખ્યાન, ઉપધિપ્રત્યાખ્યાન, આહાર પ્રત્યાખ્યાન, શરીર પ્રત્યાખ્યાન, ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન તેમજ સહાય પ્રત્યાખ્યાનાદિ વિષયો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ તેમજ મનનીય છે. તે આ વિષયનું વિશ્લેષણ કરે છે.

સહાય વિમોક્ષથી આધ્યાત્મિક લાભ :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સહાય— પ્રત્યાખ્યાનથી થતા લાભને બતાવતાં કહ્યું છે કે— સહાય પ્રત્યાખ્યાનથી જીવ એકલા હોવાના ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. એકલાપણાના ભાવમાં ઓતપ્રોત સાધક એકત્વ ભાવના કરતો હોવાથી ઘણું ઓછું બોલે છે. તેની ઝંઝટો ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. તેના કલેશ, કષાય ઓછા થઈ જાય છે, તું—તું, હું—હું, તારું—મારું આવા ભાવ ઘણું કરીને દૂર થઈ જાય છે. તેના જીવનમાં સંયમ અને સંવરના ભાવોની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. તે આત્મ સમાહિત થઈ જાય છે.

આ સૂત્રમાં વર્ણિત સાધકની પણ આવી જ સ્થિતિ હોય છે, તેને અનુભવ થઈ જાય છે કે હું એકલો છું, સંસાર પરિભ્રમણ કરતાં મને મારા આત્મા સિવાય બીજા કોઈ પારમાર્થિક ઉપકાર કરતાં નથી. તેમજ હું બીજા કોઈના દુઃખ નિવારણ કરવામાં નિશ્ચયદષ્ટિથી સમર્થ નથી, માટે હું કોઈનો નથી, સર્વ જીવો પોતાના કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવે છે. આ રીતે તે સાધક અંતરાત્માથી પોતાને સારી રીતે એકલો જ સમજે, નરકાદિ દુઃખોથી રક્ષણ કરનાર શરણભૂત આત્મા સિવાય બીજું કોઈ નથી, એવું સમજીને રોગાદિ પરીષ્કોના સમયે અન્યના શરણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સમભાવથી સહન કરે.

લાઘવિયં આગમમાણે :- લાઘવતાની પ્રાપ્તિ થવાથી તે હળવાશ અનુભવે છે. એકત્વ ભાવમાં રમણ કરનારા સાધક આત્માને ભારે બનાવનારા મમત્વભાવ અને આસક્તિથી દૂર થાય છે. આસક્તિ તે તીવ્રતમ રાગનું રૂપ છે. આસક્તિથી દૂર થનાર સાધક વ્યક્તિ અને વસ્તુ પ્રત્યેના રાગભાવથી મુક્ત થાય છે, તેમ જ તેની ભોગેચ્છણ પણ છૂટી જાય છે. ભોગેચ્છણથી મુક્ત થનાર આત્માના નવા કર્મબંધન અટકી જાય છે. આ આખી પ્રક્રિયા આભ્યંતર તપની છે. આમ એકલપણાની ભાવનામાં, આત્મભાવમાં રમણ કરનાર આત્મા આભ્યંતર તપ કરીને હળવો બને છે.

અભિગ્રહધારીનો સ્વાદ-પરિત્યાગ :-

૩ સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષૂણી વા અસણં વા ૪ આહારેમાણે ણો

વામાઓ હણુયાઓ દાહિણં હણુયં સંચારેજ્જા આસાએમાણે, દાહિણાઓ વા હણુયાઓ વામં હણુયં ણો સંચારેજ્જા આસાએમાણે । સે અણાસાએ માણે લાઘવિયં આગમમાણે, તવે સે અભિસમણ્ણાગએ ભવઙ્ । જહેયં ભગવયા પવેઙ્ગયં તમેવ અભિસમેચ્ચા સવ્વઓ સવ્વત્તાએ સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા ।

શબ્દાર્થ :- આહારેમાણે = આહાર કરતાં મુનિ, વામાઓ = ડાબા, હણુયાઓ = ગલોફાથી, દાહિણં હણુયં = જમણા ગલોફા તરફ, ણો સંચારેજ્જા = સંચારિત કરે નહિ, લઈ જાય નહિ, આસાએ માણે = સ્વાદ લેવા માટે.

ભાવાર્થ :- ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણી અશનાદિ ચારે પ્રકારનો આહાર કરતાં કવલનો આસ્વાદ લેવા ડાબા ગલોફાથી જમણા ગલોફે લઈ ન જાય, એ જ રીતે આસ્વાદ લેતાં જમણા ગલોફેથી ડાબા ગલોફે ન લઈ જાય. તે અનાસ્વાદ વૃત્તિથી પદાર્થોનો સ્વાદ નહિ લેતાં લાઘવતાને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમજ તેને સહજ અવમૌદર્ય, વૃત્તિ સંક્ષેપ તેમજ કાયકલેશાદિ તપની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ભગવાને જે રૂપે આહાર વિધિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને તે રૂપે જાણીને સર્વપ્રકારે, પૂર્ણ રૂપે સમ્યક્ રીતે પાલન કરે.

વિવેચન :-

સામાન્યતયા દરેક શ્રમણ સ્વાદવૃત્તિના ત્યાગી હોય છે. છતાં આ સૂત્રમાં વિશિષ્ટ આત્મસાધક શ્રમણને વિશેષ જાગૃતિ માટે સ્વાદવૃત્તિના ત્યાગનું કથન કર્યું છે. ભિક્ષુ શરીર દ્વારા ધર્માચરણ તેમજ તપ, સંયમની આરાધના માટે આહાર કરે છે પરંતુ શરીરને પુષ્ટ કરવા, સુકોમળ રાખવા, વિલાસી તેમજ સ્વાદલોલુપ બનાવવા માટે આહાર કરતા નથી. સાધુએ શરીર અને શરીર સંબંધિત પદાર્થો પ્રત્યેની આસક્તિ તેમજ મોહનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. જો તે શરીર નિર્વાહ માટે યથોચિત આહારનો સ્વાદ લેશે તો સ્વાદવૃત્તિ વધતાં તેની ઓષણા સમિતિ દૂષિત થશે. આ કારણે સાધકની સાધનાના સુરક્ષાર્થે શાસ્ત્રકારે આ સૂત્રથી અનાસ્વાદવૃત્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે. ઉત્ત. અ. ઉપ ગા. ૧૭ માં પણ કહ્યું છે કે—

અલોલે ણ રસે ગિદ્ધે, જિબ્ભાદંતે અમુચ્છિણે ।

ણ રસઢ્ઢાએ ભુંજિજ્જા, જવણઢ્ઢાએ મહામુણી ॥

જીભને વશમાં રાખનાર અનાસક્ત મુનિ સરસ આહારમાં કે સ્વાદમાં લોલુપ થાય નહિ અને ગૃહ્ણ ન થાય. મહામુનિ સ્વાદ માટે નહિ પરંતુ સંયમી જીવન પસાર કરવા માટે ભોજન કરે.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં અભિહત દોષના માધ્યમે ઓષણાના દોષ રહિત નિર્દોષ આહાર લેવાનો નિર્દેશ કર્યો હતો. આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકારે પરિભોગૈષણાના દોષોથી દૂર રહીને આહાર કરવાનો સંકેત કર્યો છે. અંગારાદિ માંડલાના પાંચ દોષોના કારણે રાગદ્વેષ, મોહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે માટે સંયમનિર્વાહાર્થ આહાર કરવામાં સ્વાદ વિજય જરૂરી છે.

ળો સંચારેજ્જા આસાએમાણે :- આહાર કરવાની જે રીત હોય તે રીતથી જ શ્રમણ આહાર કરે છે પરંતુ આ સૂત્રમાં શ્રમણને કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્વાદની આસક્તિથી મનોજ્ઞ ખાદ્યપદાર્થને મુખના એક ભાગથી બીજા ભાગ તરફ ન લઈ જાય. કવલને ચાવવાની વિધિથી ભલે ચાવે પરંતુ તેમાં સ્વાદવૃત્તિને ભેળવે નહીં. સ્વાદ માટે આહારને મમળાવે નહીં. વાસ્તવમાં આહાર પ્રત્યેના રાગદ્વેષ કે મોહાદિનો ત્યાગ કરવો એ જ શાસ્ત્રકારનો આશય છે.

સંલેખના-ઈગિતમરણ :-

૪ જસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ એવં ભવઇ- સે ગિલામિ ચ ખલુ અહં ઇમંસિ સમએ ઇમં સરીરગં અણુપુવ્વેણ પરિવહિત્તએ । સે આણુપુવ્વેણ આહારં સંવટ્ટેજ્જા, આણુપુવ્વેણ આહારં સંવટ્ટેત્તા કસાએ પયણુએ કિચ્ચા, સમાહિયચ્ચે ફલગાવયટ્ટી ઉટ્ટાય ભિક્ખૂ અભિણિવ્વુડચ્ચે, અણુપવિસિત્તા ગામં વા ણગરં વા ખેડં વા કલ્લકં વા મડંબં વા પટ્ટણં વા દોણમુહં વા આગરં વા આસમં વા સણ્ણિવેસં વા ણિગમં વા રાયહાણિં વા તણાં જાએજ્જા, તણાં જાએત્તા સે તમાયાએ એગંતમવક્કમિજ્જા, એગંતમવક્કમિત્તા અપ્પંડે અપ્પપાણે અપ્પબીએ અપ્પહરિએ અપ્પોસે અપ્પોદએ અપ્પુત્તિંગપણગ-દગમટ્ટિય-મક્કકડાસંતાણએ પડિલેહિય પડિલેહિય પમજ્જિય પમજ્જિય તણાં સંથરેજ્જા, તણાં સંથરેત્તા એત્થ વિ સમએ ઇત્તરિયં કુજ્જા ।

તં સચ્ચં સચ્ચવાઈ ઓએ તિણ્ણે છિણ્ણકહંકહે આતીતટ્ટે અણાતીતે ચિચ્ચાણ ભેઝરં કાયં સંવિહુણિય વિરૂવરૂવે પરીસહોવસગ્ગે અસ્સિ વિસ્સંભણયાએ ભેરવં અણુચિણ્ણે । તત્થાવિ તસ્સ કાલપરિયાએ । સે વિ તત્થ વિયંતિકારએ ।

ઇચ્ચેયં વિમોહાયતણં હિયં સુહં ઝમં ણિસ્સેસં આણુગામિયં । ત્તિ બેમિ ।

॥ છટ્ટો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- ગિલામિ = ગ્લાન થઈ ગયો છું, ઇમંસિ = આ, સમએ = સમયમાં, ઇમં સરીરગં = આ શરીરને, અણુપુવ્વેણ = અનુક્રમથી, પરિવહિત્તએ = ધારણ કરવામાં તેમજ સંયમની આવશ્યક ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં, સંવટ્ટેજ્જા = ઓછો કરે, આહારં સંવટ્ટેત્તા = આહારને ઓછો કરીને, કસાએ પયણુએ = કષાયને પાતળા, કિચ્ચા = કરીને, સમાહિયચ્ચે = શરીરના વ્યાપારને નિયમિત રાખનાર, ફલગાવયટ્ટી = પાટિયાની સમાન સહનશીલ બની, ઉટ્ટાય = મરણ માટે ઊઠીને, તત્પર થઈને, અભિણિવ્વુડચ્ચે = શરીરના સંતાપથી રહિત થઈ જાય, અણુપવિસિત્તા = પ્રવેશ કરીને, એત્થ વિ =

આ પ્રમાણે, સમણ = તે સમયમાં, ઇત્તરિયં = ઈંગિનીમરણની પ્રતિજ્ઞા, કૃજ્જા = કરે.

તં = તે, સચ્ચં = સત્ય હિતકારી છે, સચ્ચવાઈ = સત્યવાદી હોય છે, ઓણ = રાગદ્વેષ રહિત, તિણ્ણે = સંસાર સાગરને તરનારા, છિણ્ણકહંકહે = રાગ, દ્વેષાદિની કથાનું છેદન કરનાર, આતીતદ્દે = જીવાદિ પદાર્થોના જ્ઞાતા, અણાતીતે = કર્મબંધનથી મુક્ત, સંસાર સાગરને પાર કરનારા, ચિચ્ચાણ = છોડીને, ભેરં કાયં = નશ્વર શરીરને, સંવિહૂણિય = સમભાવપૂર્વક સહન કરીને, વિરૂવરૂવે = વિવિધ પ્રકારના, પરીસહોવસગ્ગે = પરીષદ, ઉપસર્ગને, અસ્સિં = છે, વિસ્સંભણયાણ = વિશ્વાસ હોવાથી, ભેરવં = કઠિન, અણુચિણ્ણે = આચરણ કરે છે.

ભાવાર્થ :- જે ભિક્ષુના મનમાં એવો અધ્યવસાય થાય કે હવે હું અત્યંત વૃદ્ધ તેમજ અશક્ત શરીરના કારણે સાધુ જીવનની આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવામાં અસમર્થ થઈ ગયો છું, તે ભિક્ષુ કમથી તપ દ્વારા આહારને ઓછો કરે અને કમથી આહારને ઘટાડતા તે કષાયોને કૃશ કરે. કષાયોને ઓછા કરી શાંત કષાયી થઈ પાટિયાની જેમ સહનશીલ એવા તે ભિક્ષુ સમાધિ મરણ માટે ઉપસ્થિત થાય શરીરના સંતાપને શાંત કરી તેનાથી મુક્ત થઈ જાય છે.

તે સંલેખનાના ઈચ્છુક ભિક્ષુ ગામમાં, નગરમાં, ખેડમાં, કર્બટમાં, મડંબમાં, પટ્ટનમાં, દ્રોણમુખમાં, આકરમાં, આશ્રમમાં, સન્નિવેશમાં, નિગમમાં, રાજધાનીમાં આદિ વસ્તીમાં આવી સૂકું ઘાસ, તૃણ, પરાળ વગેરેની યાચના કરે. યાચના કરી, તે લઈ ગામ આદિની બહાર એકાંતમાં ચાલ્યા જાય, જઈને તે કીડા, ઈંડા, જીવજંતુ, બીજ, લીલોતરી, ઝાકળ, પાણી, કીડિયારું, લીલકૂગ, ભીની માટી કે કરોળીયાના જાળા ન હોય તેવી જગ્યાનું સારી રીતે પ્રતિલેખન-નિરીક્ષણ કરે, પ્રમાર્જન કરી ઘાસનો સંથારો પાથરે. ઘાસનો સંથારો પાથરી, તેના પર બેસી, પછી તે સમયે ઈત્વરિક અનશન ગ્રહણ કરે.

તે ઈત્વરિક અનશન સત્ય હિતકારી છે, તેને અંગીકાર કરનાર સત્યવાદી દૃઢ પ્રતિજ્ઞ છે. રાગદ્વેષ રહિત, સંસાર સાગરને તરનાર છે. ઈંગિત મરણની પ્રતિજ્ઞા અંગે નિઃશંક, સાધક રાગદ્વેષાદિની કથાને છેદનાર, સંસાર પ્રપંચથી મુક્ત, જીવાદિ પદાર્થોના જ્ઞાતા અને પરિસ્થિતિઓથી અપ્રભાવિત રહે છે.

તે ભિક્ષુ પ્રતિક્ષણ વિનાશશીલ શરીરને છોડી, અનેક પ્રકારના પરીષદો અને ઉપસર્ગો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા, શરીર અને કર્મોથી આત્માને અલગ કરવા માટે આ સર્વજ્ઞ શાસનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે ધોર અનશનનો શાસ્ત્રની વિધિ અનુસાર સ્વીકાર કરે છે. આ મરણથી મરતાં તેનું કાળમરણ થાય છે અને તે સમાધિમરણ તેના કર્મોનો વિશેષ ક્ષય કરાવનાર થાય છે.

આ ઈંગિનીમરણ અનશન શરીર મોહથી મુક્ત થવાનું સ્થાન છે, મોક્ષદાયક સાધન છે, હિતકર છે, સુખકર છે, સમર્થ છે, કલ્યાણકર અને ભવાંતરમાં સાથે જનાર છે અર્થાત્ પરભવને સુધારી દેનાર છે. એમ હું કહું છું.

॥ છઠ્ઠો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ અધ્યયનના ચોથા ઉદ્દેશકમાં વૈહાનસમરણ, પાંચમા ઉદ્દેશકમાં ભક્તપ્રત્યાખ્યાન મરણ

અને છટ્ટા ઉદ્દેશકમાં શરીર વિમોક્ષના વિષયમાં ઈગિની મરણનું વિધાન કર્યું છે. તેની પૂર્વ તૈયારી રૂપે શાસ્ત્રકારે ઉપધિ વિમોક્ષ, વસ્ત્ર વિમોક્ષ, આહાર વિમોક્ષ, સ્વાદ વિમોક્ષ, સહાય વિમોક્ષ આદિ અનેક દષ્ટિકોણથી શરીર વિમોક્ષનો અભ્યાસ કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સૂત્રમાં સંલેખનાની વિધિનું વિધાન કર્યું છે.

આ પ્રમાણે સાધના કરતાં સાધકનું શરીર અત્યંત ક્ષીણ થઈ જાય અને સંયમ જીવનની પ્રવૃત્તિ કરતાં કષ્ટાનુભૂતિ થાય, શરીર સંયમ સાધનામાં સહયોગ દેવા યોગ્ય ન રહે ત્યારે સાધુએ ત્રણ પ્રકારના સમાધિ મરણમાંથી પોતાની યોગ્યતા, ક્ષમતા અને શક્તિ અનુસાર કોઈ એકને પસંદ કરીને તે પંડિતમરણને સ્વીકાર કરવાનો નિર્ણય કરી, જીવવાની આશા છોડી અંતિમ સાધનામાં જોડાઈ જવું જોઈએ.

સે ગિલામિ ચ ખલુ અહં :- સંલેખનાનો અવસર ક્યારે આવે છે ? આ વિષયમાં વૃત્તિકારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે— (૧) લૂખા—સૂકા નિરસ આહાર લેવાથી કે તપશ્ચર્યાથી શરીર અત્યંત ગ્લાન—ક્ષીણ થઈ ગયું હોય. (૨) શરીર રોગોથી ઘેરાઈ ગયું હોય. (૩) શરીર આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવામાં અત્યંત અસમર્થ થઈ ગયું હોય. (૪) ઊઠવા, બેસવા, પડખા ફેરવવા આદિ રોજની ક્રિયાઓ કરવામાં સ્વયં અશક્ત થઈ ગયા હોય, ત્યારે સંલેખના કરવાનો અવસર સમજવો જોઈએ.

આહારં સંવટ્ટેજ્જા :- સંયમ સાધનામાં શરીરની અસમર્થતાની ઝાંખી થઈ જાય ત્યારે સાધક સંલેખનાની સાધના આ પ્રમાણે કરે—

૧. કમશ: આહારને ઓછો કરે, બેઆસણા, એકાસણા, વિગયત્યાગ કરે, આર્યંબિલ ઈત્યાદિ કરે. આ પ્રકારનો કમિક અભ્યાસ ચાલુ કરે.
૨. કષાયોને ઓછા કરે, તેનું ઉપશમન કરે, વચનસંયમ, કાયસંયમ રાખતાં પ્રવૃત્તિઓ ઘટાડતાં કોધાદિ દરેક કષાયથી પૂર્ણ શાંત થવાનો પ્રયત્ન કરે.
૩. શરીર તેમજ મનને સમાધિસ્થ, શાંત તથા સ્થિર રાખવાનો અભ્યાસ કરે.

જોકે સંલેખનાની ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તો બાર વર્ષની હોય છે પરંતુ અહીં તે વિવક્ષિત નથી. ગ્લાનના શરીરની સ્થિતિ તેટલા સમય સુધી ટકી રહે તેવી શક્યતા હોતી નથી માટે સંલેખના કરનાર સાધક પોતાની શારીરિક સ્થિતિને જોઈને તદનુરૂપ યોગ્યતાનુસાર સમયનો નિર્ણય કરી દ્રવ્ય સંલેખના માટે છઠ, અક્રમ, ચોલું, પાંચ ઉપવાસ, આર્યંબિલાદિ તપ આરાધનાથી આહાર ઓછો કરે અને ભાવ સંલેખના માટે કોધ, માન, માયા, લોભ રૂપ કષાયોને અત્યંત શાંત તેમજ ઓછા કરે. સાથે જ શરીર, મન અને વચનની પ્રવૃત્તિઓને સ્થિર તેમજ આત્મામાં એકાગ્ર કરે. આ પ્રકારના સાધકે લાકડાના પાટિયાની જેમ શરીર અને કષાય બંનેને કૃશ કરવા જોઈએ.

ઉદ્ઘાય મિખ્ખૂ અભિણિવ્વુડચ્ચે :- આ પ્રકારે પંડિતમરણની સાધના માટે ઉત્થિત, તત્પર અને કષાયરૂપી અગ્નિ જેની શાંત—પ્રશાંત થઈ ગઈ છે એવા તે નિવૃત્ત કષાયવાળા અણગાર સાધકનું ઉત્થાન

ત્રણ પ્રકારે થાય છે— ૧. મુનિ દીક્ષા માટે ઉદ્યત થાય તે સંયમમાં ઉત્થાન. ૨. ગ્રામાનુગ્રામ ઉગ્ર તેમજ અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરે તે—અભ્યુદ્યત વિહારનું ઉત્થાન તથા ૩. ગ્લાન થવા પર સંલેખના કરીને સમાધિ મરણ માટે ઉદ્યત થાય તે સમાધિ મરણનું ઉત્થાન. આ ત્રીજું ઉત્થાન અહીં વિવક્ષિત છે.

ઇત્તરિયં કુજ્જા :- આ સૂત્રમાં વર્ણિત પંડિત મરણને ઈગિતમરણ અથવા ઈગિનીમરણ કહે છે. સમવાયાંગ સૂત્રમાં તેનું નામ ઈગિનીમરણ કહેલ છે, પ્રચલનમાં ઈગિતમરણ શબ્દ વપરાય છે અને આ સૂત્રમાં **ઇત્તરિયં** શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. ઈત્તરિય—ઈત્વરિકનો અર્થ છે થોડું. આ ઈત્વરિક શબ્દને ક્ષેત્ર અને કાળ બંને સાથે જોડી શકાય છે. કાળ સંબંધિત ઈત્વરિક શબ્દ દ્વારા ઈત્વરિક સામાયિક, ઈત્વરિક અનશન તપ વગેરે શબ્દ નિર્મિત થાય છે. અલ્પકાળની સામાયિક, થોડા ઉપવાસ તેવો તેનો અર્થ થાય છે. આ સૂત્રમાં ઈત્વરિક શબ્દ ક્ષેત્ર વિવક્ષિત છે. મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહી અંતિમ આરાધના રૂપ ઈગિતમરણના અર્થમાં આ શબ્દ યોજાયેલ છે.

ઈગિત એટલે હલનચલનના ક્ષેત્રને નિયત કરવું. આ અનશનમાં નિયત પ્રદેશમાં જ સંચરણ કરી શકાય છે માટે તેને ઈગિતમરણ કહેવામાં આવે છે. આ ઈગિનીમરણરૂપ પંડિતમરણ ભક્ત પ્રત્યાખ્યાનથી કંઈક વિશિષ્ટ હોય છે અને પાદપોપગમન પંડિત મરણની અપેક્ષાએ એમાં કંઈક છૂટ હોય છે અર્થાત્ શરીર સંચાલન, હલનચલન કે સંક્રમણની ક્રિયા સ્વયં કરી શકાય છે. તેઓ બીજા કોઈનો સહારો લેતા નથી. જ્યારે ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન સંચારામાં બીજાની વિવિધ પ્રકારની યોગ્ય મદદ લઈ શકાય છે અને પાદપોપગમન સંચારામાં સર્વથા હલન ચલન બંધ કરી નિશ્ચેષ્ટ રહેવાનું હોય છે.

ઈગિત મરણની વિધિ :- સંલેખના દ્વારા આહાર અને કષાયને કૃશ કરતાં કરતાં જ્યારે શરીર એકદમ ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારે ગુરુ અથવા આચાર્યાદિ પાસેથી આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને અનશન—સંચારાનો નિર્ણય કરે, પછી આલોચના પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિકરણ કરી સર્વને ખમાવી નજીકમાં રહેલા ગામાદિમાંથી સૂકું ઘાસ લાવીને ગામાદિથી બહાર કોઈ એકાંત નિરવદ્ય, જીવજંતુ રહિત શુદ્ધ સ્થાન હોય ત્યાં જાય અને તે સ્થાનનું વ્યવસ્થિત રીતે નિરીક્ષણ કરે. તેનું સારી રીતે પ્રમાર્જન કરે પછી ત્યાં ઘાસને પાથરે. લઘુનીત, વડીનીત પરઠવાની જગ્યાને જોઈ, ઘાસની પથારી પર પૂર્વાભિમુખ થઈને બેસે. બંને હાથોને લલાટ પર અડાડી સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કરી પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરી, 'નમોત્યુણં'નો પાઠ બોલે પછી ઈગિતમરણરૂપ અનશનનો સંકલ્પી ધૃતિ—સંહનન આદિ બળોથી યુક્ત તથા પડખા ફેરવવા આદિ ક્રિયાઓ પોતે કરવામાં સમર્થ સાધક જીવન પર્યત ચારે આહારના પ્રત્યાખ્યાન ગુરુ કે દીક્ષા જયેષ્ઠ સાધુની પાસે કરે. સંચરણ ક્ષેત્રની મર્યાદા કરી શાંતિ, સમતા અને સમાધિપૂર્વક આત્મ આરાધનામાં લીન બનીને રહે.

સચ્ચં સચ્ચવાઈ :- આ શબ્દોથી શાસ્ત્રકારે પંડિત મરણનું મહાત્મ્ય પ્રગટ કર્યું છે. સર્વપ્રથમ તેને સત્ય કહેલ છે અર્થાત્ જીવનનું સાચું કર્તવ્ય એ જ છે તથા તેનો સ્વીકાર કરનાર સત્યવાદી અર્થાત્ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યે અંત સમય સુધી વફાદાર રહે છે. તે સત્યવાદી, રાગદ્વેષ રહિત, દૃઢ નિશ્ચયી, સાંસારિક પ્રપંચોથી રહિત, પરીષદ—ઉપસર્ગોથી વ્યાકુળ નહિ થનાર, આ અનશન ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોવાના

કારણે ભયંકર ઉપસર્ગ આવી પડે તો પણ ઉદ્દેગ રહિત રહેનાર, કૃત કૃત્ય તેમજ સંસાર સાગરના પારગામી બને છે. આ સમાધિમરણથી પોતાના જીવનને સાર્થક કરી ચરમ લક્ષ્ય મોક્ષને એક દિવસ પ્રાપ્ત કરી લે છે. ખરેખર સમભાવ અને ધૈર્યપૂર્વક ઈંગિનીમરણની સાધનાથી શરીરનો તો વિમોક્ષ થાય છે, તેની સાથે તે અનેક મુમુક્ષુઓ તેમજ વિમોક્ષ સાધકોને માટે પ્રેરણાદાયક પણ બની જાય છે.

છિન્નકહંકહે :- આ શબ્દના વૃત્તિકારે બે અર્થ કર્યા છે— (૧) રાગદ્વેષાત્મક વાતોને સર્વથા બંધ કરી દીધી છે. (૨) હું કેવી રીતે આ ઈંગતમરણની પ્રતિજ્ઞાને નિભાવી શકીશ ? આ પ્રકારની શંકા જેની ચાલી ગઈ છે, તેવા સંશય મુક્ત. આ શબ્દના બીજા પણ અર્થો છે, જેમ કે— સંસાર પ્રપંચથી કે ભવભ્રમણથી મુક્ત. વિકથાઓથી દૂર રહેનાર.

આતીતદ્દે :- આ શબ્દનો અર્થ વૃત્તિકારે અલગ અલગ નયોથી ચાર પ્રકારે કર્યો છે— ૧. જેણે જીવાદિ પદાર્થોને સર્વ રીતે જાણી લીધા છે, તે આતીતાર્થ. ૨. જેણે પદાર્થોને ગ્રહણ કરી લીધા છે, તે આદતાર્થ. ૩. જે અનાદિ અનંત સંસારમાં ગમનથી દૂર થઈ ગયા છે તે અનાતીતાર્થ. ૪. સંસારને જેણે આદત—ગ્રહણ કર્યો નથી—અર્થાત્ જે હવે નિશ્ચયથી સંસાર સાગરના પારગામી થઈ ગયા છે, તે અણાદતાર્થ. અહીં સૂત્રમાં પ્રયુક્ત શબ્દનો મૌલિક અર્થ એ છે કે પદાર્થોના સાંગોપાંગ જ્ઞાતા કે પ્રયોજનસિદ્ધ પુરુષ.

અણાતીતે :- 'અનાતીત' ના અનેક અર્થો થાય છે. (૧) પરીષદ ઉપસર્ગોથી પરાભવ ન પામનાર (૨) ઉદ્દેગરહિત (૩) આશ્રવોથી રહિત (૪) પરિસ્થિતિઓથી અપ્રભાવિત (૫) સંસાર પારગામી વગેરે **અર્હિંસ વિસંભળયા** :- આ શબ્દના બે અર્થ છે. (૧) આ જૈન શાસનમાં દંઢ શ્રદ્ધાના કારણે, આગમપ્રત્યે આસ્થાના કારણે (૨) શરીર અને આત્માને પૃથક્ કરવા માટે.

ભેરવમણુચિણ્ણે :- ભૈરવ શબ્દ ઈંગતમરણનું વિશેષણ છે. તેનો અર્થ થાય છે કે કાયરો દ્વારા જેનો વિચાર કરવો પણ દુષ્કર છે તેવા ઘોર અનુષ્ઠાન. 'અનુચીણ' શબ્દ આચરણ કરવાના અર્થમાં છે. ચૂર્ણિકારે **અણુચિણ્ણે** પાઠ માનીને અર્થ કર્યો છે કે જે ભયને ઉત્પન્ન કરનારા પરીષદો અને ઉપસર્ગોથી તથા ડાંસ, મચ્છર, સિંહ, વાઘાદિથી તેમજ રાક્ષસ, પિશાચાદિથી ઉદ્વિગ્ન થતા નથી, તે ભૈરવોથી અનુદ્વિગ્ન હોય છે.

॥ અધ્યયન-૮/૬ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું અધ્યયન : સાતમો ઉદ્દેશક

અચેલક મુનિ :-

૧ જે ભિક્ષૂ અચેલે પરિવુસિણ તસ્સ ણં એવં ભવઈ- ચાણમિ અહં તણફાસં અહિયાસિત્તણ, સીયફાસં અહિયાસિત્તણ, તેઝફાસં અહિયાસિત્તણ, દંસમસગ્ગફાસં અહિયાસિત્તણ, એગયરે અણ્ણયરે વિરૂવરૂવે

ફાસે અહિયાસિત્તે, હિરીપડિચ્છાદનં ચ હં નો સંચાએમિ અહિયાસિત્તે ।
 एवं से कप्पइ कडिबंधणं धारित्तए ।

શબ્દાર્થ :- ચાએમિ = સમર્થ છું, અહિયાસિત્તે = સહન કરવા માટે, એગયરે = આમાંથી કોઈ એકને અથવા, અણ્ણયરે = બીજા કોઈ કષ્ટને તેમજ, વિરૂવરૂવે ફાસે = વિવિધ પ્રકારના કષ્ટોને, હિરીપડિચ્છાદનં = ગુપ્ત અંગની લજ્જાના નિવારણ માટે વસ્ત્રત્યાગના કષ્ટને, નો સંચાએમિ = સમર્થ નથી, કડિબંધનં = કટિબંધન-ચોલપટ્ટક, ધારિત્તે = ધારણ કરવો, કપ્પઇ = કલ્પે છે.

ભાવાર્થ :- જે અભિગ્રહધારી ભિક્ષુ યાદર[પછેડી]ની અપેક્ષાએ અચેલ થઈને રહે છે, તે સાધુનો એવો અભિપ્રાય હોય કે હું ઘાસના તીક્ષ્ણ સ્પર્શને સહન કરવા સમર્થ છું, ઠંડીના સ્પર્શને સહી શકું છું, ગરમીને સહન કરી શકું છું, ડાંસ-મચ્છરના ડંખને સહી શકું છું, એક જાતના કે જુદા-જુદા અનેક જાતના, વિવિધ પ્રકારના અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ કષ્ટોને સહન કરવામાં સમર્થ છું પરંતુ હું લજ્જા નિવારણ માટે ગુપ્તાંગોને ઢાંકવાના ચોલપટ્ટકને છોડવા સમર્થ નથી. આ અભિપ્રાયથી તે સાધુ કટિબંધન-કમ્મરે બાંધવાનું વસ્ત્ર અર્થાત્ ચોલપટ્ટક ધારણ કરી શકે છે.

૨ અદુવા તત્થ પરક્કમંતં ભુજ્જો અચેલં તણફાસા ફુસંતિ, સીયફાસા ફુસંતિ, તેડફાસા ફુસંતિ, દંસ-મસગફાસા ફુસંતિ, એગયરે અણ્ણયરે વિરૂવરૂવે ફાસે અહિયાસેઇ । અચેલે લાઘવિયં આગમમાણે તવે સે અભિસમણ્ણાગે ભવઇ ।

जहेयं भगवया पवेइयं तमेव अभिसमेच्च सव्वओ सव्वयाए सम्मत्तमेव
 समभिजाणिज्जा ।

શબ્દાર્થ :- અદુવા = ત્યારે, ક્યારેક, તત્થ = ત્યાં, અચેલ સાધનામાં, પરક્કમંતે = પરાક્રમ કરતા, વિચરતા સાધુને, ભુજ્જો = વારંવાર, અચેલં = અચેલત્વના કારણે.

ભાવાર્થ :- તે અચેલ કલ્પમાં પરાક્રમ કરતા ભિક્ષુને ક્યારેક વસ્ત્રના અભાવમાં વારંવાર ઘાસની તીક્ષ્ણતા સ્પર્શી જાય છે, ઠંડીનો અનુભવ થાય છે, ગરમી સ્પર્શે છે, ડાંસ અને મચ્છર કરડે છે, છતાં તે અચેલ અવસ્થામાં રહીને એક જાતના કે ભિન્ન જાતના કે વિવિધ પ્રકારના કષ્ટોને સહન કરે છે. લાઘવતાને પ્રાપ્ત કરતા તેને સહજ તપનો લાભ મળી જાય છે. ભગવાને જેવું આ અચેલત્વના આચારનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેને તે રીતે જાણીને સર્વ પ્રકારે, પૂર્ણરૂપે, સમ્યક્ આચરણમાં લાવે છે.

વિવેચન :-

યાદર-પછેડી સંબંધી અભિગ્રહધારી શ્રમણોના ત્રણ પ્રકાર પૂર્વ ઉદ્દેશકમાં વર્ણવ્યા છે. તેમાં ક્રમથી ત્રણ, બે અને એક વસ્ત્ર-પછેડીના અભિગ્રહનું વર્ણન છે. આ સૂત્રમાં ત્રણેય વસ્ત્ર-પછેડીના ત્યાગની અપેક્ષાએ અચેલ ભિક્ષુનું વર્ણન છે. આ અભિગ્રહધારી શ્રમણ ચોલપટ્ટકને ધારણ કરે છે. સામાન્ય

રૂપે સ્થવિરકલ્પી શ્રમણને પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર અનુસાર ચૌદ ઉપકરણ હોય છે. ત્રણેય પછેડી ત્યાગી આ અચેલ શ્રમણને શેષ સર્વ ઉપકરણ હોઈ શકે છે. ટીકામાં કહ્યું છે કે વસ્ત્ર ત્યાગ કરનાર શ્રમણને પાત્ર ત્યાગ કરવો જરૂરી નથી. જિનકલ્પી પણ પછેડીના ત્યાગી હોવા છતાં પાત્રધારી હોઈ શકે છે માટે આ સૂત્ર વર્ણિત અચેલ અભિગ્રહધારી શ્રમણને ત્રણ પછેડી સિવાય મુખવસ્ત્રિકા, રજોહરણ, ચોલપટ્ટક, પાત્રોના સાત ઉપકરણ અને આસન આ અગિયાર ઉપકરણ સમજવા. જો તે સર્વ પાત્રનો ત્યાગ કરે તો તેને ચાર ઉપકરણ સમજવા.

ચાણ્મિ અહં તણ્ણાસં અહિયાસિત્તણ્ણ :- આ કલ્પને સ્વીકાર કરનાર સાધકનું અંતઃકરણ ધૈર્ય, સંહનન, મનોબળ, વૈરાગ્ય ભાવના આદિ રંગમાં રંગાયેલું હોય છે અને તે આગમોમાં વર્ણવેલા નારકોના દુઃખોને સ્મૃતિમાં રાખીને ઘાસ, ઠંડી, ગરમી, ડાંસ-મચ્છર આદિના તીવ્ર સ્પર્શો કે અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ સ્પર્શોને સહન કરવામાં દુઃખ અનુભવતા નથી પરંતુ તે સર્વ કષ્ટોને સહન કરવા સહર્ષ તત્પર રહે છે અને સ્વેચ્છાએ અંત સુધી તે કષ્ટોને સહે છે.

હિરિપટ્ટિચ્છાદણ :- આ ચાર ઉદ્દેશકોમાં વર્ણિત પછેડી સંબંધી અભિગ્રહધારી શ્રમણ સ્થવિર કલ્પી છે અને સહાય ત્યાગ કરનાર હોવા છતાં ગચ્છના ત્યાગી નથી. આ પ્રકારના શ્રમણ ત્રણે પછેડી ત્યાગવાની હિંમતવાળા હોવા છતાં તેમને ચોલપટ્ટકનો ત્યાગ કરવાનો અધ્યવસાય નથી. લજ્જા પ્રતિષ્ઠાનનો ત્યાગ કરવામાં તે પોતાને અસમર્થ માને છે. માટે તેઓ લજ્જા પ્રતિષ્ઠાદક ચોલપટ્ટક રાખે છે, શેષ શરીરથી તે નિર્વસ્ત્ર રહે છે.

કલ્પિબંધન :- આ શબ્દ ચોલપટ્ટકનો પર્યાયવાચી છે. વ્યાખ્યાકારે ચોલપટ્ટકની વ્યાખ્યા બે પ્રકારે કરી છે- (૧) ચોલ નો અર્થ છે ગુપ્તેન્દ્રિય, તેના ઉપર પાટલી સાથે ધારણ કરાતું ઉપકરણ તે ચોલપટ્ટક કહેવાય છે. (૨) ચુલ્લપટ્ટક શબ્દની અપેક્ષા પાટલી રૂપે કમરમાં ધારણ કરાનાર નાનું એટલે અલ્પ પનાવાળું ઉપકરણ તે ચોલપટ્ટક. ટીકાકારે ચોલપટ્ટકની લંબાઈ(પના)માં સવાહાથ કહેલ છે. તે પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રોક્ત ચૌદ ઉપધિમાં ચોલપટ્ટક જ છે. આ પ્રમાણે કલ્પિબંધન અને ચોલપટ્ટક બંને એક જ ઉપકરણ છે.

આહારના આદાનપ્રદાન સંબંધી અભિગ્રહ :-

૩ જસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ એવં ભવઈ- અહં ચ ખલુ અણ્ણેસિં ભિક્ખૂણં અસણં વા ૪ આહટ્ટુ દલયિસ્સામિ આહહં ચ સાહજ્જિસ્સામિ, જસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ એવં ભવઈ- અહં ચ ખલુ અણ્ણેસિં ભિક્ખૂણં અસણં વા ૪ આહટ્ટુ દલયિસ્સામિ આહહં ચ ણો સાહજ્જિસ્સામિ, જસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ એવં ભવઈ- અહં ચ ખલુ અણ્ણેસિં ભિક્ખૂણં અસણં વા ૪ આહટ્ટુ ણો દલયિસ્સામિ આહહં ચ સાહજ્જિસ્સામિ, જસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ એવં ભવઈ- અહં ચ ખલુ અણ્ણેસિં ભિક્ખૂણં અસણં વા ૪ આહટ્ટુ ણો દલયિસ્સામિ

આહડં ચ ણો સાહજ્જિસ્સામિ ।

જસ્સ ણં ધિક્ખુસ્સ એવં ભવઈ- અહં ચ ખલુ તેણ અહાતિરિત્તેણ અહેસણિજ્જેણ અહાપરિગ્ગહિણેણ અસણેણ વા ૪ અધિકંચ સાહમ્મિયસ્સ કુજ્જા વેયાવડિયં કરણાણ । અહં વા વિ તેણ અહાતિરિત્તેણ અહેસણિજ્જેણ અહાપરિગ્ગહિણેણ અસણેણ વા ૪ અધિકંચ સાહમ્મિણિં કીરમાણં વેયાવડિયં સાહજ્જિસ્સામિ । લાઘવિયં આગમમાણે જાવ સમ્મત્તમેવ સમભિજાણિજ્જા ।

શબ્દાર્થ :- આહટ્ટુ = લાવીને, દલયિસ્સામિ = હું આપીશ, અહાતિરિત્તેણ = પોતાના ઉપયોગ પછી વધેલા, અહેસણિજ્જેણ = એષણીય, અહાપરિગ્ગહિણેણ = જેવા ગ્રહણ કર્યા છે તેવા, અધિકંચ = નિર્જરાની ભાવનાથી, સાહમ્મિયસ્સ = પોતાના સાધર્મિક સાધુની, કુજ્જા = કરીશ, વેયાવડિયં = વેયાવચ્ચ, કરણાય = ઉપકારાર્થે, કર્તવ્યાર્થે.

ભાવાર્થ :- જે સાધુ એવી પ્રતિજ્ઞા-સંકલ્પ કરે છે કે હું બીજા ભિક્ષુઓને અશન પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ લાવીને આપીશ અને તેના દ્વારા લાવેલા આહારને વાપરીશ. (૧)

જે સાધુની એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે હું બીજા સાધુઓને અશન, પાન, ખાદિમ કે સ્વાદિમ લાવીને આપીશ, પરંતુ તેના દ્વારા લાવેલા આહારાદિનું સેવન કરીશ નહિ. (૨)

જે ભિક્ષુની એવી પ્રતિજ્ઞા હોય છે કે હું બીજા ભિક્ષુઓને અશનાદિ લાવીને આપીશ નહિ પરંતુ તેઓ દ્વારા લાવેલા આહારાદિનું સેવન કરીશ. (૩)

જે ભિક્ષુની એવી પ્રતિજ્ઞા હોય છે કે હું બીજા ભિક્ષુઓને અશનાદિ લાવીને આપીશ નહિ અને તેઓ દ્વારા લાવેલા આહારાદિનું સેવન પણ કરીશ નહિ. (૪)

(૧) જે ભિક્ષુની એવી પ્રતિજ્ઞા(છૂટ)હોય કે હું મારી આવશ્યકતાથી વધારે પોતાની કલ્પમર્યાદાનુસાર એષણીય તેમજ ગ્રહણીય તથા પોતાના માટે જ લાવેલા અશનાદિમાંથી નિર્જરાના લક્ષ્યે પરસ્પર શાતા ઉપજાવવાના ભાવથી સાધર્મિક મુનિઓની સેવા કરીશ. (૨) હું પણ સાધર્મિક મુનિઓ દ્વારા પોતાની આવશ્યકતાથી વધારે પોતાના કલ્પ મર્યાદાનુસાર એષણીય-ગ્રહણીય તથા પોતાના માટે લાવેલા અશનાદિમાંથી નિર્જરાના લક્ષ્યે તેઓ દ્વારા કરાતી સેવાને સચિ પૂર્વક સ્વીકાર કરીશ.

આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાઓથી તે સાધકને લાઘવતાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તપનો લાભ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવાને જે રીતે આ સેવાભાવનું તેમજ અભિગ્રહનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેને તે રૂપમાં જાણીને-સમજીને સર્વ પ્રકારથી પૂર્ણરૂપે સારી રીતે આચરણ કરે.

વિવેચન :-

પૂર્વે પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં સહાય ત્યાગના આહાર અભિગ્રહધારી શ્રમણ માટેની ચૌભંગી (ચાર ભંગ) કહી છે. ત્યાં સેવા માટેના બે આગારના વિકલ્પ કહ્યા છે. આ સૂત્રમાં પણ સહાય ત્યાગની તેવી જ ચૌભંગી છે પરંતુ વિકલ્પ રૂપે વધારાના આહાર સંબંધી આદાન પ્રદાનનું કથન છે અર્થાત્ આ સૂત્ર વર્ણિત અભિગ્રહધારી શ્રમણ પોતાના અભિગ્રહ અનુસાર સહાય ત્યાગમાં રહે. ક્યારેક તેની પાસે આહાર વધી જાય તો આહારને અન્ય શ્રમણને દેવાનો વિકલ્પ—આગાર રાખે છે અને બીજા શ્રમણને ક્યારેક આહાર વધી જાય તેઓ આપે તો સ્વીકાર કરવાનો પણ આગાર રાખે છે. પૂર્વ ઉદ્દેશકથી આ સૂત્રમાં એટલો જ તફાવત છે કે આ શ્રમણ બીમારી વિના જ વધેલા આહારના આપ—લે ની છૂટ રાખે છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે પૂર્વ ઉદ્દેશકમાં આહારની ગવેષણા અન્ય શ્રમણ માટે કરવાની છૂટ છે જ્યારે આ સૂત્રમાં પોતાને માટે ગવેષણા કરી લાવેલ આહારમાંથી દેવાનો વિકલ્પ છે.

આ સૂત્રનો બીજી રીતે પણ અર્થ થાય છે કે પોતાના માટે ગ્રહણ કરેલ આહારમાંથી બીજા શ્રમણને સેવાર્થે શાતા પહોંચાડવા માટે આપવાનો વિકલ્પ હોય છે તેમજ બીજા શ્રમણના સ્વયં માટે લાવેલા આહારમાંથી તે સેવાર્થે કે શાતા ઉપજાવવા દેવા ઈચ્છે તો આહાર લેવાનો પણ તેને વિકલ્પ હોય છે. આ પ્રકારના વિકલ્પમાં વિશેષતા એ છે કે તે બીજા માટે આહારાદિ લાવતા નથી અને તેના માટે કોઈ લાવીને દે તો લેતા નથી પરંતુ પોતપોતાના માટે લાવેલા આહારમાંથી સેવાર્થે આપ—લે કરવાનો તેઓને વિકલ્પ—આગાર હોય છે. પોતાના આહારમાંથી અન્ય સાધુને દેતાં ઊણોદરી તપ થાય છે. દીધા પછી પોતાના માટે બીજી વાર લેવા જતાં નથી.

અહાત્તિરિત્તેણ :- આ શબ્દના ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે. (૧) આહાર કર્યા પછી વધેલો આહાર. (૨) આહાર કર્યા પહેલાં વધારે દેખાતો આહાર. (૩) સ્વયં ઊણોદરી કરી શકે, ઓછા આહારથી ચલાવી શકે, આ અપેક્ષાએ વધારાનો આહાર.

વૈયાવૃત્ત્યં કરણાઞ :- (૧) વૈયાવૃત્ત્ય કરવાના ભાવોથી અર્થાત્ શાતા પહોંચાડવા માટે (૨) સેવાનો અર્થ ન કરતાં કેવળ ઉપયોગ માટે આહાર દેવામાં આવે તેને અહીં વૈયાવૃત્ત્ય જ કહેલ છે (૩) વ્યવહારસૂત્રમાં પોતાના માટે ગોચરી લાવવાને પણ વૈયાવૃત્ત્ય શબ્દથી કહેલ છે તેથી અહાત્તિરિત્તેણ ના ત્રણેય અર્થમાં વૈયાવૃત્ત્ય શબ્દ ઘટિત થાય છે.

સૂત્રોક્ત ચાર અભિગ્રહોમાંથી જેમાં બીજા પાસેથી આહાર મંગાવવાનો કે બીજા માટે લાવવાનો ત્યાગ હોય તેમાં આ બે આગાર હોય છે. (૧) યથાપ્રાપ્ત આહારમાંથી આપીને નિર્જરા તેમજ પરસ્પર ઉપકારની દૃષ્ટિથી સાધર્મિકોની સેવા કરીશ. (૨) તે સાધર્મિકો પાસેથી પણ આ જ દૃષ્ટિથી સેવા લઈશ. ચૂર્ણિકારે આને પણ પ્રતિમા તથા અભિગ્રહ વિશેષ કહ્યા છે.

પાદપોપગમન અનશન :-

૪ જસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ ઇવં ભવઈ- સે ગિલામિ ચ ખલુ અહં ઇમમ્મિ

સમણે સરીરગં અણુપુલ્લેણં પરિવહિત્તણે । સે અણુપુલ્લેણં આહારં સંવટ્ટેજ્જા, અણુપુલ્લેણં આહારં સંવટ્ટેત્તા કસાણે પયણુણે કિચ્ચા સમાહિયચ્ચે ફલગાવતટ્ઠી ઉટ્ઠાય ભિક્ખૂ અભિણિલ્લુલ્લચ્ચે અણુપવિસિત્તા ગામં વા જાવ રાયહારિણિં વા તણાણં જાણ્જા, તણાણં જાણ્જા સે તમાયાણે ંગંતમવક્કમેજ્જા ંગંતમવક્કમેત્તા અપ્પંડે જાવ મકડાસંતાણે તણાણં સંથરેજ્જા, તણાણં સંથરેત્તા ંથ વિ સમણે કાયં ચ જોગં ચ ઈરિયં ચ પચ્ચક્ખાણ્જા ।

તં સચ્ચં સચ્ચવાઈ ંણે તિણ્ણે છિણ્ણકહંકહે આતીતટ્ટે અણાતીતે ચિચ્ચાણ ભેઠરં કાયં સંવિહુણિય વિરૂવરૂવે પરીસહોવસગ્ગે અસ્સિ વિસંભણયાણે ભેરવમણુ ચિણ્ણે । તત્થાવિ તસ્સ કાલપરિયાણે । સે વિ તત્થ વિઅંતિકારણે ।

ઈચ્ચેયં વિમોહાયતણં હિયં સુહં ઁમં ણિસ્સેસં આણુગામિયં । તિ ભેમિ ।

॥ સત્તમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- ંથ = આ, વિ = પણ, સમયે = સમયમાં, કાયં = કાયાને, ચ = અને, જોગં = યોગને, ચ = અને, ઈરિયં = ઈર્યાના, પચ્ચક્ખાણ્જા = પરચ્ચકખાણ કરે.

ભાવાર્થ :- જે સાધુના મનમાં ંવો અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે હું આ અત્યંત વૃદ્ધ તેમજ અશક્ત શરીર દ્વારા આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવા માટે અસમર્થ થઈ ગયો છું, ત્યારે તે ભિક્ષુ કમથી આહારને ઘટાડતાં કષાયોને પણ કૃશ કરે.

આમ કરવા સમાધિપૂર્ણ લેશ્યા(અંતઃકરણની વૃત્તિ) વાળા તથા લાકડાના પાટિયાની જેમ શરીર અને કષાયો બંને રીતે કૃશ થયેલ તે સાધક સમાધિ મરણ માટે ઉત્થિત થઈ શરીરના સંતાપને પૂર્ણતયા શાંત કરે છે.

આ પ્રમાણે સંલેખનાની ભૂમિકા યુક્ત તે ભિક્ષુ ગામ યાવત્ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરીને ઘાસની યાચના કરે. જે ઘાસ મળ્યું હોય તેને લઈને તે ગામાદિની બહાર ંકાંતમાં ચાલ્યા જાય, ત્યાં જઈને જ્યાં કીડા, ઈંડા યાવત્ કરોળીયાના જાળા ન હોય તેવા સ્થાનનું સારી રીતે પ્રતિલેખન કરી, પ્રમાર્જન કરી ઘાસની પથારી કરે. ઘાસની પથારી કરી તે શરીર, શરીરની પ્રવૃત્તિ અને ગમનાગમનાદિ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે અર્થાત્ પાદપોપગમન સંથારાને સ્વીકારે.

આ પાદપોપગમન અનશન સત્ય છે. તેને સ્વીકારનારા સત્યવાદી છે, જીવનના અંત સુધી દંઢ રહેનાર છે. તેઓ વીતરાગ, સંસાર-પારગામી, શંકાઓથી મુક્ત, સર્વથા કૃતાર્થ, જીવાદિ પદાર્થોના સાંગોપાંગ જ્ઞાતા અથવા સમસ્ત પ્રયોજનોથી અતીત, પરિસ્થિતિઓથી અપ્રભાવિત રહે છે.

તે ભિક્ષુ પ્રતિક્ષણ નાશવંત શરીરને છોડી, વિવિધ પ્રકારના ઉપસર્ગો અને પરીષહો ઉપર વિજય

પ્રાપ્ત કરીને, "શરીર અને આત્મા અલગ-અલગ છે," આ સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત ભેદ-વિજ્ઞાનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે જ જેણે આ ઘોર અનશનનો શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર સ્વીકાર કર્યો છે, તે સાધકનું મૃત્યુ સ્વાભાવિક જ હોય છે, તે મૃત્યુથી તે સર્વ કર્મ ક્ષય કરનાર પણ થઈ જાય છે.

આ રીતે આ પાદપોપગમનરૂપ અનશન મોહથી મુક્ત કરાવનાર છે, હિતકર, સુખકર, સક્ષમ, કલ્યાણકર અને જન્માન્તરમાં પણ સાથે ચાલનાર છે અર્થાત્ સર્વ ભવોને સુધારનાર છે. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ સાતમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સમાધિ મરણનો ત્રીજો પ્રકાર—પાદપોપગમન અનશનનું વર્ણન છે. આ અનશન વિશિષ્ટ સંહનનવાળા જ સ્વીકારી શકે છે. આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકારે આ અનશનના નામનું સૂચન કરેલ નથી છતાં સૂત્રના વર્ણન ક્રમથી સહજ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પાદપોપગમન અનશનનું વર્ણન છે. સમવાયાંગ સૂત્ર ૧૭ માં તેનું નામ **પાઓવગમન** કહેલ છે. ટીકાકારે આ શબ્દની બે પ્રકારે ઘાયા કરીને અર્થ કર્યો છે.

(૧) પાદપોપગમન :- પાદપ એટલે વૃક્ષ, જે રીતે વિષમ કે સમ અવસ્થામાં નિશ્ચેષ્ટ રહે છે. ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પોતાના સ્થાનથી ચલ વિચલ થાય નહીં. તે રીતે આ અનશન સાધક જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિમાં જ જીવન પર્યંત નિશ્ચલ —નિશ્ચેષ્ટ રહે છે. આ પ્રકારે પાદપની જેમ તેઓનો ઉપગમન—જીવન વ્યવહાર હોય છે તેથી તેઓના અનશનને 'પાદપોપગમન' કહેવાય છે. પાદપોપગમન અનશનના સાધક શરીરના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારે બીજાની સેવા લેતા નથી.

(૨) પ્રાયોપગમન :- જ્યાં અને જે રૂપે સાધકે પોતાના શરીરને રાખ્યું હોય ત્યાં તે જ રૂપે આયુ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી નિશ્ચલ રહે, શરીરને જરાપાત્ર પણ હલાવે નહિ. સ્વ અને પર બંનેની સેવા શુશ્રૂષાથી રહિતનું જે મરણ થાય, તે પ્રાયોપગમન મરણ છે. બંને શબ્દોના પ્રયોગમાં 'પાદપોપગમન' શબ્દપ્રયોગ વધારે પ્રચલિત છે.

આ સંધારાની સર્વ વિધિ ઈંગિતમરણ જેવી જ છે, પરંતુ ઈંગિતમરણમાં પૂર્વના નિયત ક્ષેત્રમાં હાથ-પગાદિ અવયવોનું સંચાલન કરી શકાય છે જ્યારે પાદપોપગમનમાં એક જ નિયત સ્થાન પર ભિક્ષુ નિશ્ચેષ્ટ રહે છે. શરીર સંબંધી કોઈ પણ સેવા પોતે કરતા નથી અને બીજાની સેવા પણ લેતા નથી. તેની સેવામાં રહેનાર શ્રમણ તેમની ઉપધિ પ્રતિલેખન દેખરેખ વગેરે કરે છે. સૂત્રમાં આ પ્રત્યાખ્યાન વિષયક ત્રણ શબ્દો કહ્યા છે—

કાયં ચ જોગં ચ ઈરિયં ચ પચ્ચક્ખાણ્જ્જા :- પાદપોપગમનમાં વિશેષ રૂપે ત્રણ બાબતોના પ્રત્યાખ્યાન અનિવાર્ય હોય છે. **૧. કાયં ચ**— શરીરના મમત્વનો પૂર્ણ રૂપે ત્યાગ. **૨. જોગં ચ**—શરીરગત યોગ—આકુંચન, પ્રસારણ આદિ કાય વ્યાપાર, મન—વચનના સ્થૂલ યોગ. આ પ્રકારે ત્રણે યોગનો ત્યાગ

કરે છે. ૩. **ईरियं च-ईर्या-समस्त गमनागमन वगेरे प्रवृत्तिनो त्याग करे છે.**

વિશેષ એ છે કે પાદપોપગમન અનશનના સાધક મળ-મૂત્રના ત્યાગ માટે બીજી જગ્યાએ જઈને પાછા પોતાની જગ્યાએ આવી, જે સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં સ્થિર થઈ જાય છે. આ અનશન ગ્રહણ કરવાની સર્વ વિધિ ઘાસનો સંથારો કરવો અને પર્વત, વન આદિ એકાંત સ્થાનમાં જવું વગેરે ઈગિનીમરણની જેમ સમજવું.

શરીર વિમોક્ષમાં પાદપોપગમન અનશન પ્રબળ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સહાયક છે.

॥ અધ્યયન-૮/૭ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું અધ્યયન : આઠમો ઉદ્દેશક

વિમોક્ષનું જ્ઞાન :-

૧ અણુપુલ્વેણ વિમોહાઈં, જાઈં ધીરા સમાસજ્જ ।

વસુમંતો મહમંતો, સવ્વં ણચ્ચા અણેલિસં ॥

શબ્દાર્થ :- અણુપુલ્વેણ = અનુક્રમથી, વિમોહાઈં = મોહ રહિત ત્રણ મરણોમાંથી કોઈ એકને, જાઈં = જેનું વિધાન કર્યું છે તે, સમાસજ્જ = પ્રાપ્ત કરીને સમાધિ પૂર્વક શરીરનો ત્યાગ કરે, ધારણ કરે, સવ્વં = પૂર્ણ રૂપથી, સર્વ પ્રકારે, ણચ્ચા = સમજીને, જાણીને, અણેલિસં = જેના સમાન બીજા કોઈ નથી એવું અનુપમ.

ભાવાર્થ :- જે ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન, ઈગિતમરણ તેમજ પાદપોપગમન આ ત્રણ વિમોક્ષ ક્રમથી સમાધિ મરણ રૂપે બતાવ્યા છે, તે અનુપમ વિમોક્ષને ઘૈર્યવાન, સંયમરૂપ ધનથી યુક્ત, તેમજ હેયોપાદેયના પરિજ્ઞાતા મતિમાન ભિક્ષુ પૂર્ણરૂપે સમજીને ધારણ કરે છે.

વિવેચન :-

પૂર્વ ઉદ્દેશકોમાં જે ત્રણ સમાધિ મરણરૂપ અનશનોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેઓના વિશેષ આંતરિક વિધિ-વિધાનોના વિષયમાં આ ઉદ્દેશકમાં ક્રમથી પદ્યરૂપે વર્ણન કર્યું છે.

અનશન સાધના બે પ્રકારે થાય છે તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સવિચાર અને, (૨) અવિચાર.

સવિચાર અનશન :- ક્રમિક સાધના-સંલેખના યુક્ત અનશન. તેમાં જઘન્ય છ મહીના ઉત્કૃષ્ટ બાર વર્ષ સુધીની સાધના હોય છે. ત્યાર પછી અનશન ધારણ કરે છે.

અવિચાર અનશન :- એકાએક ઉપસર્ગ આવે, શરીર શૂન્ય કે બેહોશ થઈ જાય, મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરાવે તેવી

બીમારી આવે ત્યારે આકસ્મિક નિર્ણય કરી અનશન કરે તો તે અવિચાર અનશન કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારોમાં ત્રણેય પ્રકારના પંડિતમરણનું આરાધન કરી શકાય છે.

આ અધ્યયનમાં વિશેષ કરીને સવિચાર અનશનનું વિવરણ છે. તેને આનુપૂર્વી અનશન, અવ્યાઘાત અનશન, સપરાક્રમ અનશન પણ કહેવાય છે.

અણુપુલ્વેણ વિમોહાઈ :- આ ગાથામાં ત્રણેય પ્રકારના પંડિત મરણોને વિમોહ કહેલ છે કારણ કે આ સર્વમાં શરીરાદિ પ્રત્યેનો મોહ સર્વથા છોડવાનો હોય છે. સમાધિમરણ માટે ચાર વાત આવશ્યક છે જેમ કે— (૧) આ સર્વ વિમોહોને, સર્વ પ્રકારથી સારી રીતે જાણીને, તેમના વિધિ-વિધાનો, કૃત્ય-અકૃત્યોને સમજીને (૨) પોતાની ધૃતિ, સંહનન, બલાબલ આદિનું માપ કાઢીને (૩) સંયમરૂપ ધનથી ધનવાન, (૪) ધીર અને હેયોપાદેયની વિવેક બુદ્ધિથી ઓતપ્રોત ભિક્ષુએ, આમાંથી યથાયોગ્ય એક સમાધિમરણને પસંદ કરી સમાધિપૂર્વક તેનું પાલન કરવું જોઈએ.

ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશન આરાધના :-

૨ દુવિહં પિ વિદિત્તાણં, બુદ્ધા ધમ્મસ્સ પારગા ।

અણુપુલ્વીએ સંખાએ, કમ્મુણાઓ તિઉટ્ટઈ ॥

શબ્દાર્થ :- દુવિહં પિ = બંને પ્રકારના અર્થાત્ બાહ્ય અને આભ્યંતર પરિગ્રહને, વિદિત્તાણં = જાણીને તેમજ ત્યાગ કરીને, બુદ્ધા = તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ, ધમ્મસ્સ પારગા = શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મના પારગામી, અણુપુલ્વીએ = અનુક્રમથી સંયમની ક્રિયાઓનું પાલન કરે, સંખાએ = યથાયોગ્ય મરણનો નિશ્ચય કરીને, કમ્મુણાઓ (આરંભાઓ) = કર્મોથી, આરંભથી, તિઉટ્ટઈ = છૂટી જાય છે.

ભાવાર્થ :- ધર્મના પારગામી પ્રબુદ્ધ ભિક્ષુ બંને પ્રકારે શરીર ઉપકરણાદિ બાહ્ય પદાર્થો તથા રાગાદિ આંતરિક વિકારોની હેયતાનો અનુભવ કરી અનુક્રમથી વિચાર કરીને કોઈ એક અનશન દ્વારા કર્મનો ક્ષય કરે છે.

૩ કસાએ પયણુએ કિચ્ચા, અપ્પાહારો તિતિક્ખાએ ।

અહ ભિક્ખૂ ગિલાએજ્જા, આહારસ્સેવ અંતિયં ॥

શબ્દાર્થ :- કસાએ = કષાયોને, પયણુએ = મંદ, પાતળા, કિચ્ચા = કરીને, અપ્પાહારે = અલ્પઆહાર કરે, તિતિક્ખાએ = સહન કરે, અહ = જો આ રીતે કરતાં, ભિક્ખૂ = સાધુ, ગિલાએજ્જા = ગ્લાન થાય તો, આહારસ્સેવ = આહારનો જ, અંતિયં = અંત કરે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વે કહેલ સંલેખનાથી કષાયોને કૃશ કરીને, અલ્પાહારી બની પરીષહો તેમજ દુર્વચનોને સહન કરે, જો ભિક્ષુ આ પ્રકારે કરતાં સંલેખનાની મધ્યમાં ક્યારેક ગ્લાન થઈ જાય ત્યારે આહારનો જ

ત્યાગ કરી તપ કરે.

૪ જીવિયં ણાભિકંખેજ્જા, મરણં ણો વિ પત્થએ ।
દુહઓ વિ ણ સજ્જેજ્જા, જીવિએ મરણે તહા ॥

શબ્દાર્થ :- જીવિયં = જીવનની, ણાભિકંખેજ્જા = ઈચ્છા કરે નહિ, મરણં વિ = મરણની પણ, ણો પત્થએ = ઈચ્છા કરે નહિ, દુહઓ વિ = બંનેમાં પણ, ણ સજ્જેજ્જા = આસક્ત ન થાય.

ભાવાર્થ :- સંલેખના તેમજ અનશન સાધનામાં સ્થિત શ્રમણ જીવવાની આકાંક્ષા કરે નહિ, મરવાની અભિલાષા કરે નહિ. જીવન અને મરણ બંનેમાં આસક્ત થાય નહિ. બંનેમાં અનાસક્ત રહે.

૫ મજ્જત્થો ણિજ્જરાપેહી, સમાહિમણુપાલાએ ।
અંતો બહિં વિઝસિજ્જ, અજ્જત્થં સુદ્ધમેસએ ॥

શબ્દાર્થ :- મજ્જત્થો = મધ્યસ્થ ભાવમાં સ્થિત, જીવન મરણની આકાંક્ષાથી રહિત, ણિજ્જરાપેહી = નિર્જરાની અપેક્ષા રાખનાર, સમાહિમણુપાલાએ = સમાધિનું પાલન કરે અને, અંતો = આંતરિક કષાયોને તથા, બહિં = બાહ્ય અર્થાત્ શરીરના ઉપકરણોને, વિઝસિજ્જ = ત્યાગીને, અજ્જત્થં = અંતઃકરણની, સુદ્ધમેસએ = શુદ્ધિની કામના કરે.

ભાવાર્થ :- મધ્યસ્થભાવમાં અર્થાત્ સુખ દુઃખમાં સમ પરિણામી બનીને અને નિર્જરાની ભાવના યુક્ત બની ભિક્ષુ સમાધિનું અનુપાલન કરે, સમાધિ ભાવમાં સ્થિર રહે અને રાગદ્વેષ, કષાયાદિ આંતરિક [પરિગ્રહ] તથા શરીર ઉપકરણાદિ બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ અધ્યાત્મની એષણા કરે અર્થાત્ અધ્યાત્મ ભાવમાં રમણ કરે.

૬ જં કિંચુવક્કમં જાણે, આઝકખેમસ્સ અપ્પણો ।
તસ્સેવ અંતરહ્હાએ, ચિપ્પં સિક્કખેજ્જ પંડિએ ॥

શબ્દાર્થ :- જં કિં ચ = જે કંઈક, ઝવક્કમં = ઉપક્રમ, વિધન, બાધા, જાણે = સમજે, આઝકખેમસ્સ = આયુની કુશળતામાં પાળવા યોગ્ય, તસ્સેવ = તે જ, અંતરહ્હાએ = સંલેખના કાળમાં, ચિપ્પં = જલ્દી, સિક્કખેજ્જ = આત્માને શિક્ષિત કરે.

ભાવાર્થ :- (૧૨ વર્ષીય ક્રમ પ્રાપ્ત) સંલેખનાકાળમાં ભિક્ષુને જો પોતાના આયુના ક્ષેમ કુશલતામાં થોડું પણ ઉપક્રમ-સંકટ આવ્યું જણાય તો તે પંડિત ભિક્ષુ સંલેખના કાલમાં જ શીઘ્રતાપૂર્વક ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાનાદિ કોઈ પણ પંડિત મરણ સ્વીકાર કરવા માટે તત્પર થઈ જાય.

૭ ગામે અદુવા રણ્ણે, થંડિલં પડિલેહિયા ।
અપ્પપાણં તુ વિણ્ણાય, તણાઈં સંથરે મુણી ॥

શબ્દાર્થ :- થંડિલં = સ્થંડિલભૂમિનું, પંડિલેહિયા = પ્રતિલેખન-પ્રમાર્જન કરીને, અપ્પપાણં = બેઈન્દ્રિયાદિ જીવોથી રહિત, તુ = નિશ્ચયથી, વિણ્ણાય = જાણીને.

ભાવાર્થ :- ભક્ત પ્રત્યાખ્યાનાદિ સ્વીકારવા માટે સાધક ગામ કે વનમાં જઈને સ્થંડિલભૂમિનું પ્રતિલેખન-અવલોકન કરે તેમજ જીવજંતુ રહિતનું સ્થાન જાણીને ત્યાં સંથારો કરવા મુનિ ઘાસ પાથરે.

૮ અણાહારો તુયટ્ટેજ્જા, પુટ્ટો તત્થહિયાસણે ।
ણાહવેલં ઉવચરે, માણુસ્સેહિં વિ પુટ્ટઓ ॥

શબ્દાર્થ :- અણાહારો = આહારનો ત્યાગ કરીને, તુયટ્ટેજ્જા = તે શય્યા ઉપર સૂઈ જાય, પુટ્ટો = પરીષ્ક, ઉપસર્ગનો સ્પર્શ થવા પર, તત્થ = ત્યાં, અહિયાસણે = સહન કરે, અહવેલં ણ ઉવચરે = પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે નહિ, માણુસ્સેહિં = મનુષ્યાદિ વિષયક અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોને, વિ પુટ્ટઓ = પ્રાપ્ત થવા પર.

ભાવાર્થ :- સાધુ તે ઘાસની પથારી પર નિરાહારી બનીને ત્રિવિધ કે ચતુર્વિધ આહારના પ્રત્યાખ્યાન કરીને શાંતભાવથી સૂઈ જાય. તે સમયે મનુષ્યકૃત અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોથી ઘેરાવા પર સમભાવપૂર્વક સહન કરે પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે નહિ.

૯ સંસપ્પગા ય જે પાણા, જે ય ઉટ્ટમહેચરા ।
ભુંજંતે મંસસોણિયં, ણ છણે ણ પમજ્જણે ॥

શબ્દાર્થ :- સંસપ્પગા = કીડી, શિયાળાદિ ભૂમિ પર ચાલનારા, ઉટ્ટમં = ઉપર આકાશમાં ઊડનારા ગીધાદિ, અહેચરા = નીચે અર્થાત્ બિલમાં રહેનારા સર્પાદિ જીવો, ભુંજંતે = ભક્ષણ કરતાં, મંસસોણિયં = માંસ અને લોહીનું, ણ છણે = સાધુ તેને મારે નહિ, ણ પમજ્જણે = રજોહરણથી પ્રમાર્જન કરે નહિ, હટાવે નહીં.

ભાવાર્થ :- ભૂમિ પર ચાલનારા કીડી, શિયાળાદિ જે જીવો છે અને ગીધ આદિ આકાશમાં ઊડનારા છે કે નીચે બિલોમાં રહેનારા સર્પાદિ પ્રાણીઓ છે, તેઓ કદાચ અનશનધારી મુનિના શરીરનું માંસ ટોચે અને લોહી પીવે તો મુનિ તેઓને મારે નહિ અને રજોહરણાદિથી પ્રમાર્જન પણ કરે નહિ અર્થાત્ દૂર હટાવે નહીં.

૧૦ પાણા દેહં વિહિંસંતિ, ઠાણાઓ ણ વિ ઉબ્ભમે ।
આસવેહિં વિવિત્તેહિં, તિપ્પમાણોહિયાસણે ॥

શબ્દાર્થ :- પાણા = ઉપર કહેલા પ્રાણીઓ, દેહં = શરીરનો, વિહિંસંતિ = નાશ કરે છે ઠાણાઓ = તે જગ્યાએથી, ણ વિ ઉબ્ભમે = દૂર પણ ન જાય, આસવેહિં = આસવોથી, વિવિત્તેહિં = અલગ

થઈને, તિપ્પમાણો = પ્રસન્નતાપૂર્વક, આત્મિક સુખથી તૃપ્ત થઈ, અહિયાસણ = સર્વ કષ્ટોને સમભાવપૂર્વક સહન કરે.

ભાવાર્થ :- આ પ્રાણીઓ મારા શરીરનો નાશ કરી રહ્યા છે, મારા જ્ઞાનાદિ આત્મગુણોનો નહિ, આવો વિચાર કરીને મુનિ તે જગ્યાએથી ઊઠીને બીજે જાય નહિ. હિંસાદિ આસવોથી પૃથક્ થઈ અમૃત સિંચનની સમાન આત્મામાં તૃપ્તિનો અનુભવ કરતાં અર્થાત્ પ્રસન્ન ભાવે તે ઉપસર્ગોને સહન કરે.

૧૧ ગંથેહિં વિવિત્તેહિં, આઝકાલસ્સ પારણ ।

પગ્ગહિયતરગં ચેયં, દવિયસ્સ વિયાણઓ ॥

શબ્દાર્થ :- ગંથેહિં = ગાંઠ અર્થાત્ બાહ્ય, આભ્યંતર બંને પ્રકારના બંધનોથી, વિવિત્તેહિં = રહિત થઈને, આઝકાલસ્સ = મૃત્યુ પર્યંત, પારણ = ભક્ત પ્રત્યાખ્યાનને પાર કરે, ચેયં = અને આ ઈંગિતમરણ, પગ્ગહિયતરગં = વિશેષ રીતે ગ્રહણ કરાય છે, દવિયસ્સ = સંયમી, વિયાણઓ = ગીતાર્થ મુનિ દ્વારા.

ભાવાર્થ :- શરીર ઉપકરણાદિ બાહ્ય અને રાગાદિ અંતરંગ ગ્રંથિઓથી રહિત તે સાધક મૃત્યુ પર્યંત ભક્તપ્રત્યાખ્યાનને પાર પહોંચાડનાર હોય છે. તેમજ આ અનશન સાધના સંયમવાન ગીતાર્થ મુનિઓ દ્વારા વિશિષ્ટ ઘૈર્ય સાથે ગ્રહણ કરાય છે.

વિવેચન :-

ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશનની પૂર્વ તૈયારી :- અનશનનું વિસ્તૃત વર્ણન આ ગાથાઓમાં કર્યું છે. સમાધિ મરણ માટે પૂર્વોક્ત ત્રણ અનશનોમાંથી ભક્તપ્રત્યાખ્યાન રૂપ એક અનશનને પસંદ કરીને પછી કમથી પૂર્વ તૈયારી કરવામાં આવે છે. અહીં સવિચાર ભક્તપ્રત્યાખ્યાનનો પ્રસંગ છે. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશનને પૂર્ણરૂપે સફળ બનાવવા અનશનનો પૂર્ણ સંકલ્પ કરતાં પહેલાં મુખ્યરૂપે જે કમ અપનાવવો આવશ્યક છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સંલેખનાના બાહ્ય અને આભ્યંતર બંને સ્વરૂપને જાણી અને હેયનો ત્યાગ કરે. (૨) પ્રવ્રજ્યાગ્રહણ, સૂત્રાર્થ ગ્રહણશિક્ષા, આસેવનશિક્ષા આદિ કમથી ચાલતાં સંયમપાલનમાં શરીર અસમર્થ થઈ જાય ત્યારે શરીરવિમોક્ષનો અવસર આવી ગયો છે તેવું જાણે. (૩) સમાધિમરણ માટે ઉદ્યત સાધક કમથી કષાય તેમજ આહારની સંલેખના કરે. (૪) સંલેખના કાળમાં આવતા રોગ, આતંક, ઉપદ્રવ તેમજ દુર્વચનાદિ પરીષદોને સમભાવથી સહન કરે. (૫) સંલેખના કાળમાં આહાર ઓછો કરતાં કોઈ પ્રકારની ગ્લાનતા થાય તો આહારનો ત્યાગ કરી ઉપવાસાદિ દ્વારા તેની ચિકિત્સા કરીને અનશન સ્વીકારી લે. (૬) જીવન અને મરણમાં સમભાવ રાખે. (૭) અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં મધ્યસ્થ અને નિર્જરાલક્ષી રહે. (૮) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય આ પાંચ સમાધિના અંગો છે, તેનું સેવન કરે. (૯) રાગદ્વેષની ગાંઠોને અને શરીર આદિ સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓનો તથા મમતાનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ આત્મભાવમાં રમણ કરે. (૧૦) નિરાબાધ સંલેખનામાં આકસ્મિક બાધા આવી જાય તો તે સંલેખનાના

ક્રમને વચમાંથી જ છોડીને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશનનો સંકલ્પ કરી લે. (૧૧) વિઘ્ન—બાધા ન હોય તો સંલેખનાકાળ પૂર્ણ થવા પર જ ભક્તપ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરે.

અંતો બર્હિ વિઝસિજ્જ :— સંલેખનામાં બાહ્ય વિસર્જન શરીરનું અને આભ્યંતર વિસર્જન કષાયોનું હોય છે. આત્મ સંસ્કાર માટે ક્રોધાદિ કષાયથી રહિત થઈ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સંપન્ન બની રાગાદિ વિકલ્પોને કૃશ કરાય તે જ ભાવ સંલેખના છે. ભાવ સંલેખનાની સહાયતા માટે કાયકલેશરૂપ અનુષ્ઠાન તથા ભોજનાદિનો ત્યાગ કરીને શરીરને કૃશ કરવું તે દ્રવ્યસંલેખના છે. આ રીતે આભ્યંતર અને બાહ્ય બંને પ્રકારે વિસર્જન કરી શુદ્ધ અધ્યાત્મભાવને પ્રાપ્ત કરવો તે જ સંલેખના છે.

કાળની અપેક્ષાએ સંલેખનાના ત્રણ પ્રકાર છે— જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. જઘન્ય સંલેખના ૧૨ પખવાડિયાની, મધ્યમ સંલેખના ૧૨ માસની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ વર્ષની હોય છે. શરીર સંલેખનાની સાથે રાગદ્વેષ, કષાયાદિ રૂપ પરિણામોની વિશુદ્ધિ અનિવાર્ય છે, કેવળ શરીરને કૃશ કરવાથી સંલેખનાનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ થતો નથી.

જીવિયં ણાભિકંઝેજ્જા :— ચોથી ગાથામાં બતાવ્યું છે કે સંલેખનાના ક્રમમાં જીવન અને મરણની આકાંક્ષાઓ સર્વથા છોડી દેવી જોઈએ. એટલે હું વધારે જીવું કે મારું મૃત્યુ જલ્દી થઈ જાય તો આ રોગાદિથી છૂટી જવાય' આવો વિકલ્પ મનમાં ઊઠવો ન જોઈએ. કામભોગોની તથા આલોક સંબંધી, પરલોક સંબંધી કોઈ પણ અભિલાષા કે નિદાન કરવું જોઈએ નહિ. સંલેખનાના આરાધકે સંલેખનાના પાંચ અતિચારોથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

કમ્મુણાઓ તિઝટ્ટઈ :— કર્મોને તોડે છે, કર્મોથી છૂટી જાય છે, સંલેખના—સંથારાનો અવસર હોવાથી કર્મોથી મુક્ત થવું તે પાઠ યોગ્ય છે. છતાં કોઈ પ્રતિઓમાં વિકલ્પે આરંભાઓ શબ્દ આવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે આરંભથી દૂર થાય છે. મુનિ આરંભના ત્યાગી જ હોય છે તેથી કમ્મુણાઓ શબ્દ પ્રસંગ સંગત છે.

ટીકાકારે 'આરંભાઓ' પાઠ પણ સ્વીકારેલ છે અને તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે—
આરંભણમારંભઃ શરીર ધારણાય અન્નાપાનાદ્યન્વેષણાત્મકઃ તસ્માત્ ત્રુટયતિ—અપગચ્છતીત્યર્થઃ । આ વ્યાખ્યાનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીર ધારણાર્થે જે આહારાદિની ગવેષણા વગેરે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે તેને અપેક્ષાથી આરંભ પ્રવૃત્તિઓ માની છે. સંલેખના સંથારાના સાધક તે પ્રવૃત્તિઓથી છૂટી જાય છે. આ પ્રકારે આરંભાઓ શબ્દ ઘટિત કર્યો છે અને પાઠાંતર રૂપે કમ્મુણાઓ તિઝટ્ટઈ પાઠ માની તેની પણ વ્યાખ્યા કરી છે.

અહ ભિક્ષુ ગિલાણ્જ્જા :— વૃત્તિકારે આ સૂત્રના બે અર્થ બતાવ્યા છે (૧) સંલેખનાની સાધનામાં સ્થિત ભિક્ષુને આહાર ઓછો કરી દેવાથી કદાચ આહાર વિના મૂર્ચ્છા ચક્રકર આદિ ગ્લાનિ અનુભવાય તો સંલેખનાના ક્રમને છોડી વિશેષ કષ્ટદાયી તપ નહિ કરતાં આહાર લઈ લે (૨) સંલેખના વિધિમાં આહાર ઓછો કરતાં ક્યારેક કોઈ રોગ આવી જાય તો આહાર છોડી ઉપવાસાદિ દ્વારા તેની ચિકિત્સા કરે. બીજો અર્થ સાધનામાં દૃઢતાનો સૂચક છે. જ્યારે પહેલા અર્થમાં સમાધિ ભાવને સાચવવાનું લક્ષ્ય દેખાય છે.

જં કિંચુવક્કમં જાણે :- આ વાત પણ સંલેખનામાં સાવધાન રાખવા માટે છે. સંલેખનાના સમયમાં જો આયુના પુદ્ગલો એકાએક ક્ષીણ થઈ રહ્યા છે તેમ જણાય તો વિચક્ષણ સાધકે, તે જ સમયે સંલેખનાના ક્રમને છોડી ભક્તપ્રત્યાખ્યાન આદિ અનશનનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ.

ગામે વા અદુવા રણે :- પૂર્વ ગાથા છ અનુસાર સંથારાનો નિર્ણય કર્યા પછી સાધકે ગામમાં કે ગામની બહાર થંડિલભૂમિનું પ્રતિલેખન-પ્રમાર્જન કરીને જીવજંતુ રહિત નિરવદ્ય સ્થાનમાં ઘાસનો સંથારો પાથરીને પૂર્વોક્ત વિધિથી અનશનની પ્રતિજ્ઞા કરી લેવી જોઈએ. ભક્તપ્રત્યાખ્યાનને સ્વીકારી લીધા પછી જે કોઈ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કે પરીષદ આવે, તેને સમભાવપૂર્વક સહન કરે, ગૃહસ્થાશ્રમની કે સાધુ સમાજની પારિવારિક વ્યક્તિઓ પ્રત્યે મોહવશ બની આર્તધ્યાન ન કરે, પીડા આપનાર કોઈ મનુષ્ય કે જલચર, સ્થળચર, ખેચર, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ આદિ પ્રાણીઓથી ગભરાઈને રૌદ્રધ્યાન પણ ન કરે, ડાંસ-મચ્છર આદિ કે સર્પ, વીંછી આદિ કોઈ પ્રાણી શરીર ઉપર આક્રમણ કરી રહ્યા હોય, તો તે સમયે ચલિત ન થાય કે સ્થાન પરિવર્તન ન કરે. અનશન સાધક પોતાના આત્માને આસવોથી, શરીરાદિથી તથા રાગદ્વેષ, કષાયાદિથી સર્વથા ભિન્ન કરે. જીવનના અંત સુધી શુભ અધ્યવસાયોમાં લીન રહે.

પગ્ગહિયતરગં :- આ ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન અનશન સાધના સંયમ કરતાં કંઈક વધારે ઘેર્યની સાથે ગ્રહણ કરાય છે. પગ્ગહિયતરગં શબ્દના કારણે આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધને ઈંગિનીમરણ સૂચક માનવામાં આવે છે. ખરેખર બારમી ગાથામાં તે અનશનની શરૂઆતનો પાઠ છે.

ઈંગિતમરણ અનશન સાધના :-

૧૨ અયં સે અવરે ધમ્મે, ણાયપુત્તેણ સાહિએ ।

આયવજ્જં પહિયારં, વિજહેજ્જા તિહા તિહા ॥

શબ્દાર્થ :- અયં = આ, સે = તે મુનિ, અવરે ધમ્મે = ભક્ત પ્રત્યાખ્યાનથી ભિન્ન ઈંગિનીમરણરૂપ ધર્મ, ણાયપુત્તેણ = જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરે, સાહિએ = બતાવ્યો છે, આયવજ્જં = પોતાના સિવાય બીજાની, પહિયારં = સેવાનો, વિજહેજ્જા = ત્યાગ કરે, તિહા તિહા = ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી.

ભાવાર્થ :- જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરે ભક્તપ્રત્યાખ્યાનથી ભિન્ન એવા ઈંગિતમરણ અનશનનો આ બીજો આચારધર્મ બતાવ્યો છે. આ અનશનમાં ભિક્ષુ ઊઠવા, બેસવાદિ ક્રિયાઓમાં પોતાના સિવાય બીજા કોઈની સહાય લેવાનો ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાથી તથા કરવું, કરાવવું-અનુમોદવું, આ સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરે છે.

૧૩ હરિએસુ ણ ણિવજ્જેજ્જા, થંડિલં મુણિઆ સએ ।

વિડસિજ્જ અણાહારો, પુટ્ટો તત્થહિયાસએ ॥

શબ્દાર્થ :- હરિણસુ = લીલોતરી ઉપર, ણ ણિવજ્જેજ્જા = સૂવે નહિ પરંતુ, થંડિલં = નિર્જીવ થંડિલ ભૂમિ, મુણિઆ = જાણીને, સણ = સૂવે, વિડસિજ્જ = બાહ્ય અને આભ્યંતર બંને પ્રકારની ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરીને, અણાહારો = નિરાહાર રહેતા મુનિ, પુટ્ટો = પરીષદ, ઉપસર્ગ આવવા પર, તત્થ = ત્યાં, અહિયાસણ = તેને સમભાવપૂર્વક સહન કરે.

ભાવાર્થ :- તે મુનિ લીલોતરી ઉપર સૂવે નહિ. લીલોતરી તેમજ જીવજંતુ રહિત સ્થાંડિલ ભૂમિને જોઈને ત્યાં સૂવે. તે નિરાહારી ભિક્ષુ બાહ્ય તેમજ આભ્યંતર ઉપધિનો ત્યાગ કરીને ભૂખ, તરસ આદિ પરીષદો તથા ઉપસર્ગોને સહન કરે.

૧૪ ઇંદિણ્હિં ગિલાયંતો, સમિયં સાહરે મુણી ।

તહાવિ સે અગરિહે, અચલે જે સમાહિણે ॥

શબ્દાર્થ :- ઇંદિણ્હિં = ઈન્દ્રિયોથી, અંગોપાંગથી, ગિલાયંતો = ગ્લાનિને પ્રાપ્ત થતા, સમિયં = સમ્યક્ રીતે, યતનાથી, સાહરે = સંચારિત કરે, સંકોચે ફેલાવે, મુણી = મુનિ, તહાવિ = છતાં પણ, તોપણ, અગરિહે = અગર્હિત, પ્રશંસનીય જ છે, નિંદનીય નથી, અચલે = ચલિત નથી, નિશ્ચલ છે, જે = જે, સમાહિણે = સમાધિથી.

ભાવાર્થ :- આહારાદિના પરિત્યાગી મુનિ ઈન્દ્રિયોથી ગ્લાન થાય ત્યારે યતનાથી હાથ, પગાદિ સંકોચે— ફેલાવે. જે સમાધિભાવમાં અચલ છે અર્થાત્ ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનમાં મનને જોડેલું રાખે છે, તે પરિમિત ભૂમિમાં શરીરની ચેષ્ટા કરવા છતાં નિંદાને પાત્ર બનતા નથી.

૧૫ અભિક્કમે પડિક્કમે, સંકુચણે પસારણે ।

કાયસાહારણઢાણે, ણ્થં વા વિ અચેયણં ॥

શબ્દાર્થ :- અભિક્કમે = પોતાની પથારીમાંથી ઉતરીને સામે જઈ શકે છે અને, પડિક્કમે = ત્યાંથી પાછા ફરી શકે છે, સંકુચણે = પોતાના અંગોને સંકોચી શકે છે, પસારણે = ફેલાવી પણ શકે છે, કાયસાહારણઢાણે = પોતાના શરીરની સુવિધા માટે ઈંગિતપ્રદેશમાં, ણ્થં વાવિ = આ અનશનમાં પણ, તેમાં શક્તિ હોય તો, અચેયણં = અચેતન પદાર્થની જેમ, સ્થિર પણ રહી શકે છે.

ભાવાર્થ :- આ અનશનમાં સ્થિત મુનિ શરીરની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ માટે સીમિત ક્ષેત્રમાં ગમનાગમન કરે, હાથ પગાદિને સંકોચે અને ફેલાવે. જો શરીરમાં ક્ષમતા હોય તો આ ઈંગિતમરણ અનશનમાં પણ અચેતનની જેમ નિચેષ્ટ થઈને રહે અર્થાત્ હલન ચલનાદિ કરે નહિ.

૧૬ પરિક્કમે પરિકિલંતે, અદુવા ચિટ્ટે અહાયતે ।

ઠાણેણ પરિકિલંતે, ણિસીણ્જ્જા ય અંતસો ॥

શબ્દાર્થ :- પરિકિલંતે = બેઠા- બેઠા કે સૂતા-સૂતા જો સાધુના અંગો અકડાવા લાગે તો, પરિક્કમે = ચંક્રમણ કરે, ફરે, ચિટ્ટે = સ્થિત રહે, અહાયતે = પોતાના અંગોને સ્થિર, ઠાણેણ = ઊભા થવાથી, પરિકિલંતે = ક્યારેક કષ્ટ થવા લાગે તો, ણિસીણ્જ્જ = બેસી જાય, ય = અને, અંતસો = અંતમાં.

ભાવાર્થ :- આ અનશનમાં રહેલા મુનિ સૂતાં કે બેઠા થાકી જાય તો નિયત પ્રદેશમાં ચાલવા લાગે, ચાલવાથી થાકી જવા પર સીધા ઊભા રહી જાય, જો ઊભા રહેવામાં કષ્ટ થાય તો અંતે બેસી જાય.

૧૭ આસીણેઽણેલિસં મરણં, ઇંદિયાણિ સમીરણ । કોલાવાસં સમાસજ્જ, વિતહં પાઝરેસણ ॥

શબ્દાર્થ :- આસીણે = સ્વીકાર કરેલ મુનિ, અણેલિસં = અનન્ય સદશ અર્થાત્ જે મરણને સાધારણ મનુષ્ય અંગીકાર કરી શકે નહિ, મરણં = મરણને, ઇંદિયાણિ = ઈન્દ્રિયોને, સમીરણ = પોતાના વિષયોથી દૂર કરે, કોલાવાસં = ઘુણાદિ જંતુઓવાળી જગ્યા કે પાટાદિ, સમાસજ્જ = મળવા પર તેને છોડીને, વિતહં = જીવ રહિત સ્થાન કે પાટનું, પાઝરેસણ = અન્વેષણ કરે.

ભાવાર્થ :- આ અદ્વિતીય મરણની સાધનામાં લીન મુનિ પોતાની ઈન્દ્રિયોને સમ્યક્રૂપે સંચાલિત કરે. જો તેને કોઈ સહારાની આવશ્યકતા હોય તો ઘુણાદિ(જીવ)યુક્ત થાંભલો કે પાટિયું હોય તો તેનો સહારો લે નહિ પરંતુ ઘુણાદિથી રહિત, ઈદ્રથી રહિત સ્થાન પાટનું અન્વેષણ કરે.

૧૮ જઓ વજ્જં સમુપ્પજ્જે, ણ તત્થ અવલંબણ । તઓ ઉક્કસે અપ્પાણં, સવ્વે ફાસેઽહિયાસણ ॥

શબ્દાર્થ :- જઓ = જેનાથી, વજ્જં = વજની સમાન ભારે કર્મની, પાપની, સમુપ્પજ્જે = ઉત્પત્તિ થાય છે, તત્થ = તે પાટ આદિનું, ણ અવલંબણ = અવલંબન લે નહિ, તઓ = તેથી, ત્યાંથી, ઉક્કસે = દૂર કરી લે, અપ્પાણં = પોતાના આત્માને, સવ્વે = સર્વ, ફાસે = જે કષ્ટ થાય તેને, અહિયાસણ = સમભાવપૂર્વક સહન કરે.

ભાવાર્થ :- જેનાથી વજ સમાન કર્મ કે વજ્ય પાપ ઉત્પન્ન થાય, એવા ઘુણ, ઊધઈ આદિ જીવયુક્ત હોય તેવી વસ્તુઓનો સહારો લે નહિ. તેનાથી અથવા દુર્ધ્યાન તેમજ દુષ્ટ યોગોથી પોતાના આત્માને બચાવે અને સર્વ દુઃખોને સહન કરે.

વિવેચન :-

ઈંગિતમરણ :- ઉપરોક્ત ગાથાઓમાં ઈંગિનીમરણનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે સમાધિમરણરૂપ અનશનનો બીજો પ્રકાર છે. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન કરતાં આ વિશિષ્ટતર છે. તેની પણ પૂર્વ તૈયારી તથા સંકલ્પ કરવા સુધીની સર્વ વિધિ ભક્તપ્રત્યાખ્યાનની જેમ જ સમજવી જોઈએ. ભક્તપ્રત્યાખ્યાનમાં જે કાળજી, સાવધાની

કહેવામાં આવી છે તે સાવધાની અહીં પણ જાળવવી જરૂરી છે.

ઈગિનીમરણમાં કેટલીક વિશિષ્ટ વાતોનું કથન શાસ્ત્રકારે કર્યું છે. જેમ કે આ અનશનને સાધુ જ સ્વીકારી શકે છે. શ્રમણોપાસક કે સાધ્વીઓ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમજ આ અનશનમાં બીજા કોઈની સેવા સહયોગ લેવાય નહીં. ઈગિતમરણમાં સાધક તેના અંગોને હલાવવા, ઊઠવું, બેસવું, પડખા ફેરવવા, વડીનીત, લઘુશંકા આદિ સર્વ શારીરિક કાર્યો પોતે કરે છે પરંતુ બીજા દ્વારા કરવું—કરાવવું, કે અનુમોદન કરવું મન, વચન, કાયાથી તે સર્વનો તેણે ત્યાગ હોય છે. તે છૂટ રાખેલ મર્યાદિત ભૂમિમાં જ ગમનાગમન આદિ કરે છે. જીવજંતુ રહિત, લીલોતરી વિનાની ભૂમિમાં ઈચ્છાનુસાર બેસે, ઊઠે, સૂવે છે. શરીરની ચેષ્ટાઓને બની શકે તેટલી ઓછી કરે છે. બની શકે તો તે પાદપોપગમનની જેમ અચેતન થઈ જાય અર્થાત્ આ અનશનમાં પણ સર્વથા નિશ્ચેષ્ટ થઈને રહે. જો બેઠા—બેઠા કે સૂતા—સૂતા થાકી જાય તો જીવજંતુ રહિત લાકડાના પાટિયાદિ કોઈ પણ વસ્તુનો આધાર લઈ શકે છે પરંતુ સચિત કે જીવયુક્ત કાષ્ટનો સહારો લે નહીં અને કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં આર્તધ્યાન કે રાગદ્વેષાદિનો વિકલ્પ જરા પણ મનમાં થવા દે નહિં. તે સાધક અત્યંત અપ્રમત્ત ભાવે, સાવધાનીપૂર્વક આત્મભાવમાં સ્થિર થવાનું જ એક માત્ર લક્ષ રાખે.

અદુવા ચિદ્દે અહાયતે :- સોળમી ગાથાના આ ચરણની ટીકા આ પ્રકારે છે— **તેનાપિ શ્રાંતઃસન્ અથવોપવિષ્ટઃ તિષ્ઠેત્, 'યથાયતો' યથાપ્રણિહિતશાસ્ત્રઃ** इति । આ ટીકાના આધારથી વિભિન્ન અર્થ થાય છે. (૧) ગમનાગમનથી થાકી જાય તો બેસી જાય અને બેસવાથી થાકી જાય તો સૂઈ જાય. તેમજ પર્યકાસન, અર્ધ પર્યકાસન કરે અને તેમાં પણ કષ્ટ થવા લાગે તો બેસી જાય. જે રીતે તેને સમાધિ રહે તેમ કરે (૨) ચંક્રમણથી થાકી જાય તો સીધા ઊભા રહે અને ઊભા રહેવાથી થાકી જાય તો અંતે બેસી જાય (૩) સીધા થઈને સૂઈ જાય (૪) બેસવા સૂવાના વિવિધ આસન કરે.

વજ્જં :- ટીકામાં આ શબ્દના બે રૂપ સ્વીકારીને બે અર્થ કર્યા છે— (૧) વજ્જની સમાન ભારે એવું મોહકર્મ (૨) અવદ્ય = પાપ (૩) વર્જ્ય = છોડવા યોગ્ય પાપ.

પરિકમ્મે પરિકિલંતે :- આ સોળમી ગાથાનો સાર એ છે કે ઈગિનીમરણ અનશનના આરાધક પોતાની ચિત્તસમાધિ કે શરીર સમાધિ માટે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં ચંક્રમણ—ગમનાગમન, ઊભા રહેવું અને કોઈ આસને બેસવું, સૂવું આદિ ક્રિયા કરે પરંતુ પોતાની સમાધિ ટકી રહે તેમ કરે. આ અનશન આરાધક વિશેષતઃ સૂતા કે બેઠા આત્મભાવમાં લીન રહે છે. જ્યારે સૂતા કે બેસતા થાકી જાય ત્યારે થોડીકવાર ચંક્રમણ કરે, ફરે. તેનાથી થાકી જાય તો ઊભા રહે. ઊભા રહેવાથી થાકી જાય તો વિવિધ આસને બેસે કે સૂવે અર્થાત્ તેને બેસવા, સૂવા કે ચંક્રમણ કરવા કે કોઈ પણ આસને રહેવા ન રહેવાનો પ્રતિબંધ હોતો નથી. જો ક્ષમતા હોય તો તે પાદપોપગમન અનશનની જેમ નિશ્ચેષ્ટ રહીને પણ સમય પસાર કરે.

પાદપોપગમન અનશન સાધના :-

૧૯ અયં ચાયતતરે સિયા, જે एवं अणुपालए ।

सव्वगायणिरोहे वि, ठाणाओ ण वि उब्भमे ॥

શબ્દાર્થ :- અયં = આ હવે આગળ કહેવામાં આવતા પાદપોપગમનરૂપ મરણ, આયતતરે = ઈગિતમરણથી પણ વધુ શ્રેષ્ઠ, સિયા = છે, જે = જો, एवं = આ રીતે, અણુપાલણ = તેનું પાલન કરે છે, સવ્વગાયણિરોહે વિ = શરીરના સર્વ અંગોનો નિરોધ થતાં, ઠાણાઓ = તે સ્થાનથી, ણ વિ ઉબ્ભમે = જરા માત્ર પણ દૂર થાય નહિ.

ભાવાર્થ :- આ પાદપોપગમન અનશન ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અને ઈગિતમરણથી પણ વિશિષ્ટતર છે અને વિશિષ્ટ યતનાથી પાર કરવા યોગ્ય છે. જે સાધુ આ વિધિથી તેનું પાલન કરે છે, તે શરીરના સર્વ અંગ-ભંગ થઈ જવા છતાં પોતાના સ્થાનથી ચલિત થતા નથી.

૨૦ અયં સે ઉત્તમે ધમ્મે, પુવ્વટ્ટાણસ્સ પગ્ગહે ।
અચિરં પડિલેહિત્તા, વિહરે ચિટ્ઠ માહણે ॥

શબ્દાર્થ :- અયં = આ, સે = તે પાદપોપગમન મરણરૂપ ધર્મ, ઉત્તમે = સર્વથી ઉત્તમ, ધમ્મે = ધર્મ છે કારણ કે, પુવ્વટ્ટાણસ્સ = પૂર્વ સ્થાનોથી અર્થાત્ ભક્તપરિજ્ઞા અને ઈગિતમરણથી, પગ્ગહે = અધિક કષ્ટસાધ્ય છે. પાદપોપગમન મરણાર્થી, અચિરં = જીવ રહિત સ્થાંડિલભૂમિને, પડિલેહિત્તા = પ્રતિલેખન કરીને તેના ઉપર, વિહરે = વિચરે એટલે કે આ મરણની વિધિનું પાલન કરે અને, ચિટ્ઠ = સ્થિર રહે, માહણે = સાધુ.

ભાવાર્થ :- આ પાદપોપગમન અનશન ઉત્તમ ધર્મ છે. તે પૂર્વના બે સંચારા ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અને ઈગિતમરણ કરતા પ્રકૃષ્ટતર છે. પાદપોપગમન અનશન આરાધક માહણ-ભિક્ષુ જીવજંતુ રહિત સ્થાનનું સમ્યક્ નિરીક્ષણ કરીને ત્યાં અચેતનની જેમ સ્થિર થઈને રહે.

૨૧ અચિત્તં તુ સમાસજ્જ, ઠાવણ તત્થ અપ્પગં ।
વોસિરે સવ્વસો કાયં, ણ મે દેહે પરીસહા ॥

શબ્દાર્થ :- અચિત્તં = જીવ રહિત સ્થાનને, તુ = નિશ્ચયથી, સમાસજ્જ = પ્રાપ્ત કરીને, ઠાવણ = સ્થિત કરે, તત્થ = ત્યાં, અપ્પગં = પોતે પોતાને, વોસિરે = ત્યાગી દે અને, સવ્વસો = સર્વપ્રકારથી, કાયં = શરીરને, ણ મે પરીસહા = પરીષદ મને નથી, દેહે = મારા શરીરમાં છે.

ભાવાર્થ :- અચિત્ત સ્થાન પાટાદિ પ્રાપ્ત કરી ત્યાં પોતાને સ્થિર કરે. શરીરનો સર્વ પ્રકારથી ત્યાગ કરે. પરીષદ આવે ત્યારે એવી ભાવના કરે- "આ શરીર જ મારું નથી, તો પછી પરીષદ જનિત દુઃખ મને કેમ થાય ?

૨૨ જાવજ્જીવં પરીસહા, ઉવસગ્ગા ઇતિ સંખાય ।
સંવુડે દેહભેયાણ, ઇતિ પણ્ણેહિયાસણ ॥

શબ્દાર્થ :- જાવજ્જીવં = જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી, પરીસહા = પરીષદ, ઉવસગ્ગા =

ઉપસર્ગ, ઇતિ = આ પ્રમાણે, સંખાય = જાણીને, સંવુડે = સંયમી, દેહભેયાણ = શરીરનો ભેદ થાય ત્યાં સુધી, ઇતિ = આ પ્રમાણે, પળ્ણે = બુદ્ધિમાન, અહિયાસણ = સમભાવપૂર્વક સહન કરે.

ભાવાર્થ :- જ્યાં સુધી જીવન છે, ત્યાં સુધી જ આ પરીષદ અને ઉપસર્ગ છે, એમ જાણીને સંવૃત પ્રજ્ઞાવાન ભિક્ષુ શરીરના ભેદપર્યંત-જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી પરીષદાદિને સમભાવથી સહન કરે.

૨૩ ભેઝરેસુ ણ રજ્જેજ્જા, કામેસુ બહુયરેસુ વિ ।

ઈચ્છાલોભં ણ સેવેજ્જા, ધુવવળ્ણં સપેહિયા ॥

શબ્દાર્થ :- ભેઝરેસુ = વિનાશી, ણ રજ્જેજ્જા = તેમાં અનુરક્ત ન થાય, કામેસુ = કામભોગ, બહુયરેસુ વિ = વધારે પ્રમાણમાં ભલે પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા હોય, ઈચ્છાલોભં = કામની ઈચ્છા અને લોભ ને, ણ સેવેજ્જા = સેવન કરે નહિ, ધુવવળ્ણં = ધુવવર્ણ, મોક્ષ અને સંયમની તરફ, સપેહિયા = દષ્ટિ, લક્ષ્ય રાખતા.

ભાવાર્થ :- શબ્દ આદિ સર્વ કામભોગો નાશવંત છે, તે ઘણા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત હોય તો પણ ભિક્ષુ તેમાં અનુરક્ત થાય નહિ. શાશ્વત મોક્ષ કે નિશ્ચલ સંયમના સ્વરૂપનો સમ્યક્ વિચાર કરીને ભિક્ષુ ઈચ્છા રૂપ લોભનું સેવન કરે નહિ.

૨૪ સાસણ્ણિં ણિમંતેજ્જા, દિવ્વમાયં ણ સદ્દહે ।

તં પડિબુજ્જા માહણે, સવ્વં ણૂમં વિહુણિયા ॥

શબ્દાર્થ :- સાસણ્ણિં = શાશ્વત એટલે કે જીવન પર્યંત નાશ નહિ થનારી સંપત્તિ આપવા માટે, ણિમંતેજ્જા = નિમંત્રણ કરે તો, દિવ્વમાયં = દેવ સંબંધી માયા, ઋદ્ધિમાં, ણ સદ્દહે = તેમાં શ્રદ્ધા ન કરે, તેનાથી આકર્ષિત ન થાય, તં = તેને, પડિબુજ્જા = કર્મબંધનું કારણ સમજીને, માહણે = સાધુ, સવ્વં = સમસ્ત, ણૂમં = માયાને, કષાય ને, વિહુણિયા = દૂર કરી સમાધિ ભાવમાં સ્થિર રહે.

ભાવાર્થ :- જીવનપર્યંત ટકી રહે તેવા દૈવી વૈભવ કે કામભોગો માટે કોઈ દેવ ભિક્ષુને નિમંત્રણ કરે, તો તે તેને માયાજાળ સમજે, તે દૈવી માયા પર શ્રદ્ધા કરે નહિ. હે શિષ્ય ! તે માયાને કર્મબંધનું કારણ જાણીને તેનાથી દૂર રહી સમાધિ ભાવમાં સ્થિર રહે. માહણ-સાધુ તે સમસ્ત માયાને સારી રીતે જાણીને તેનો ત્યાગ કરે.

૨૫ સવ્વટ્ઠેહિં અમુચ્છિણ, આઝકાલસ્સ પારણ ।

તિતિક્ખં પરમં ણચ્ચા, વિમોહળ્ણયરં હિયં ॥ ત્તિ બેમિ ।

॥ અટ્ટમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥ અટ્ટમં અજ્ઝયણં સમત્તં ॥

શબ્દાર્થ :- સવ્વટ્ઠેહિં = સર્વ અર્થોમાં, પાંચ પ્રકારના વિષયના સાધનભૂત દ્રવ્યોમાં, અમુચ્છિણ = મૂચ્છિત નહિ થતા સાધુ, આઝકાલસ્સ = જીવનપર્યંત, મૃત્યુ પર્યંત, પારણ = પાર કરે, તિતિક્ખં =

તિતિક્ષા અર્થાત્ પરીષદો, ઉપસર્ગોને સહન કરવા, પરમં = પરમ—પ્રધાન ધર્મ છે, જચ્ચા = એવું જાણીને સાધુ યથાશક્તિ, વિમોહણયરં = ત્રણેમાંથી કોઈ એક પંડિતમરણનો સ્વીકાર કરે, હિયં = હિતકારી.

ભાવાર્થ :- મુનિ શબ્દાદિ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં અનાસક્ત રહે અને જીવનપર્યંત તેનાથી નિવૃત્ત રહે, તિતિક્ષાને સર્વશ્રેષ્ઠ જાણીને તથા હિતકર સમજીને, ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન, ઈંગિનીમરણ, પાદપોપગમન રૂપ ત્રિવિધ વિમોક્ષમાંથી કોઈ એક વિમોક્ષનો આશ્રય લે, અવશ્ય સ્વીકાર કરે. — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ આઠમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ આઠમું અધ્યયન સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

ઉપરોક્ત ગાથાઓમાં પાદપોપગમન અનશનનું નિરૂપણ કરેલ છે. પાદપોપગમન અનશનમાં સાધક પાદપ—વૃક્ષની જેમ નિશ્ચલ—નિષ્પંદ રહે છે. તે જે સ્થાનમાં બેસે છે, સૂવે છે, તે સ્થાનમાં જ જીવન પર્યંત સ્થિર રહે છે, બીજા સ્થાનમાં જતા નથી.

આ ગાથાઓમાં પાદપોપગમન અનશનના સાત વિશિષ્ટ આચારનું કથન છે— (૧) નિશ્ચેષ્ટ શરીરને જોઈ આ વ્યક્તિ મૃત્યુ પામી છે તેમ જાણી કોઈ જનાવર તેના સર્વ ગાત્રનો ભંગ કરી નાંખે અર્થાત્ ખાઈ જાય તોપણ નિર્ધારિત જગ્યાએથી ચલાયમાન થાય નહિ (૨) શરીરનો સર્વથા ત્યાગ (૩) પરીષદો અને ઉપસર્ગોથી જરા પણ વિચલિત થવું નહિ, અનુકૂળ—પ્રતિકૂળને સમભાવથી સહેવા (૪) આલોક—પરલોક સંબંધી કામભોગોમાં જરા પણ આસક્તિ રાખવી નહિ (૫) સાંસારિક વાસનાઓ અને લોલુપતાઓ રાખવી નહિ (૬) દેવો દ્વારા ભોગો માટે આમંત્રણ કરવામાં આવે તો પણ લલચાવું નહિ (૭) સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે જીવનપર્યંત અનાસક્ત થઈને રહેવું.

ભગવતીસૂત્રમાં પાદપોપગમના બે પ્રકાર કહ્યા છે— નિર્હારિમ અને અનિર્હારિમ. (૧) આ અનશન જો ગામ આદિ (વસ્તી)માં કરવામાં આવે તો તે નિર્હારિમ હોય છે કારણ કે તેમાં પ્રાણ ત્યાગ પછી શરીરનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવે છે (૨) જો અનશન વસ્તીથી બહાર જંગલમાં કરવામાં આવે અને તેમાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવતો ન હોય, તો તે અનિર્હારિમ કહેવાય છે.

અયં ચાયયતરે :- આ પંડિતમરણ સર્વથી કઠિન છે, વિશાળ છે, મહાન છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે અર્થાત્ સર્વ પંડિતમરણમાં આ પ્રધાન—વિશેષ છે.

અચિરં પહિલેહિત્તા :- અહીં 'અચિરં' શબ્દના વિવિધ અર્થ થાય છે. ટીકાકારે અચિર શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે— અચિરં સ્થાનં, તચ્ચ સ્થંડિલં તત્પૂર્વવિધિના પ્રત્યુપ્રેક્ષ્ય તસ્મિન્ પ્રત્યુપ્રેક્ષિતે સ્થંડિલે વિહરેત્, અત્રપાદપોપગમન અધિકારાત્ વિહરણં તદ્વિધિ પાલનમુક્તમ્ । આ વ્યાખ્યામાં ટીકાકારે 'અચિર સ્થાન' કહીને તેને જ સ્થંડિલ ભૂમિ કહેતાં તેની પ્રતિલેખના કરી ત્યાં પાદપોપગમન અનશન ધારણ કરી તેમાં વિચરણ કરવાનું કથન કર્યું છે. હિંદી ભાષાંતર કર્તાએ સ્થંડિલ શબ્દથી ઉચ્ચાર પ્રસવણ પરિષ્ઠાપન ભૂમિની પ્રતિલેખના કરવાનું કથન કર્યું છે. સંથારો ગ્રહણ કર્યા

પહેલાં પરઠવાની ભૂમિનું પ્રતિલેખન કરવું પણ અત્યાવશ્યક આચાર છે. અહીં 'અચિર' શબ્દથી 'સ્થંડિલ' ભૂમિ અર્થ કેમ થયો તે વિષયમાં વ્યાખ્યાકારે કોઈ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી પરંતુ ઉત્તરા.અ.૨૪ ગા.૧૦ માં **અચિર કાલ કયમ્મિ** શબ્દ પરઠવાની સ્થંડિલ ભૂમિના ગુણો માટે આવ્યો છે. ત્યાં તેનો અર્થ છે કે જે ભૂમિને અચેત્ત થયાને વધારે કાલ થયો ન હોય અર્થાત્ અલ્પકાલીન અચિત્ત ભૂમિ પરઠવાને યોગ્ય હોય છે. અથવા જ્યાં તાપ વગેરેથી થોડા સમયમાં જ પરઠેલા પદાર્થ સૂકાઈ જાય એવી ભૂમિ, આ પ્રમાણે અર્થ પણ કરી શકાય છે. સાર એ છે કે અચિર શબ્દ સ્થંડિલ ભૂમિ માટે છે અને તેનાથી પરઠવા યોગ્ય ભૂમિ અને સંથારો કરવા યોગ્ય ભૂમિ એમ બંને અર્થ સમજી શકાય છે.

ળ મે દેહે પરીસહા :- આ વાક્યથી શાસ્ત્રકારે આત્મા અને શરીરની ભિન્નતાનો બોધ આપ્યો છે કે આ સમસ્ત પરીષદો શરીર પર આવે છે. મારો આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે માટે પરીષદોથી મારે દુઃખી થવાનું નથી. સાથે એ પણ કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી જ પરીષદ અને ઉપસર્ગ છે. અનશન સાધક સ્વયં જ શરીરના ભેદ માટે ઉદમવંત થયા છે તો પછી આ પરીષદ, ઉપસર્ગથી શા માટે ગભરાય ? તે તો પરીષદાદિને શરીરના ભેદમાં સહાયક કે ભિન્ન માને.

ધુવવર્ણં સપેહિયા :- આ સૂત્ર દ્વારા એ ભાવ પ્રગટ થાય છે કે પાદપોપગમન અનશનના સાધકની દષ્ટિ એક માત્ર મોક્ષ કે શુદ્ધ સંયમ તરફ જ રહે, મોક્ષમાં બાધક કે સંયમને દૂષિત બનાવનાર તત્ત્વોમાં અર્થાત્ વિનશ્ચર કામભોગોમાં કે ચક્રવર્તી—ઈન્દ્ર આદિના દિવ્ય સુખોમાં ખેંચાય નહીં. તે આ સર્વ સાંસારિક સજીવ, નિર્જીવ પદાર્થો પ્રત્યે અનાસક્ત તેમજ સર્વથા મોહ મુક્ત રહે. આમાં જ તેના પાદપોપગમન અનશનની વિશેષતા છે.

દિવ્વમાયં ણ સદ્દહે :- સાધક દિવ્ય માયામાં વિશ્વાસ કરે નહિ. ફક્ત મોક્ષમાં જ તેનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. સાધકની દષ્ટિ માત્ર મોક્ષની જ હોય છે તેથી તેના વિરોધી સંસાર પ્રત્યેની દષ્ટિ કે લક્ષ્ય ન જ હોવા જોઈએ. તેમાં જ તેની સાધનાની સફળતા છે.

પગ્ગહિયતરગં, આયયતરં :- ગાથા ૧૧ માં ભક્ત પ્રત્યાખ્યાન અનશનથી ઈંગિનીમરણ અનશનને વિશિષ્ટતર બતાવવામાં આવ્યું છે અને **આયયતરં** શબ્દ દ્વારા ગાથા ૧૮ માં ઈંગિનીમરણ અનશનથી પાદપોપગમન અનશનને વિશિષ્ટતર તપ કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશનથી ઈંગિનીમરણ અનશન વિશિષ્ટતર છે અને તેથી પાદપોપગમન અનશન વિશિષ્ટતર છે. આ બંને શબ્દો પરથી એમ પણ સમજી શકાય છે કે— ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશન વિશિષ્ટ સાધના છે, ઈંગિનીમરણ અનશન વિશિષ્ટતર સાધના છે અને પાદપોપગમન વિશિષ્ટતમ સાધના છે.

આઠમો ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ

ઉપસંહાર :- વસ્તુ સ્વરૂપનું દર્શન અનેકાંત દષ્ટિથી થઈ શકે છે. જ્યાં એકાંત છે ત્યાં આગ્રહ છે. આગ્રહ વ્યક્તિને દુર્ગતિમાં ખેંચી જાય છે. આગ્રહના અભિનિવેશમાં આવી ન જવાય માટે યોગ્ય સંગની જરૂર છે. સત્સંગ જીવનને નંદનવન બનાવી સુખદ અનુભૂતિ કરાવે છે. કુસંગતિ એ દુરાગ્રહ—કદાગ્રહના કારણે

અનેક કલેશો, ઝંઝટોને ઊભી કરે છે. તેથી સાધક કુસંગનો ત્યાગ કરી, પ્રલોભનોથી પરોક્ષ બની સત્યની સાધના સ્વયં કરે અને અન્યને સાધનામાં ત્રિયોગથી પ્રેરક બને.

જગતમાં અનેક પ્રકારના વાદો, દર્શનો, માર્ગો છે. તેની સામે ત્રિકાલાબાધિત, વીતરાગી, જ્ઞાની આપ્તજનનું સત્યદર્શન અકાટ્ય છે. તેના દ્વારા સમાધાન મેળવી કઠિનાઈઓથી પર બની જવાય છે. તેવા સમતાયોગી સાધક દેહની મમતા છોડી વૃત્તિને સંયમિત કરે છે. વસ્ત્ર, પાત્રાદિની મર્યાદા કરી દઢ સંકલ્પી બને છે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પ્રતિજ્ઞા એ સાધકનું જીવન વ્રત છે. દિન પ્રતિદિન તે બાહ્ય સાધનોને ઘટાડતા આભ્યંતર ઉપાધિથી પણ હળવો બને છે કારણ કે જેટલી ઉપધિ ઓછી તેટલી ઉપાધિ ઓછી. ખાવામાં, પીવામાં કે બીજાની સેવા લેવાની પણ જીવનમાં મર્યાદા કરે છે. લઘુભાવને પ્રાપ્ત કરી, રસેન્દ્રિય ઉપર સંયમ કેળવી, શરીર ક્ષીણ થવા પર આયુના અણુબંધો જેટલા છે તેને પૂરા કરવા સતત સાવધાની પૂર્વક મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહી ત્રણ પ્રકારના સંથારામાંથી કોઈ એક સંથારાને ગ્રહણ કરે. હર્ષ કે વિષાદ વિના સ્વેચ્છાએ શરીર સાધનનો ત્યાગ કરી આત્મભાવમાં લીન રહે. આ પ્રકારે સાધક સંયમ ગ્રહણથી સમાધિ મરણ સુધીની સર્વ અવસ્થાઓમાં કમથી ધૈર્યતા પૂર્વક પાર પામે છે.

જગતના સર્વ જીવોને આત્મસમ જાણી તેના પરિભ્રમણના સ્થાન પર વિજય મેળવવા સર્વ કષ્ટોને સહી, જ્ઞાનદષ્ટિ પૂર્વક નિરંજન, નિરાકાર આત્મ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા કર્મને ખંખેરી અનાદિના સંબંધે સંબંધિત એવા જીવ અને કર્મને સમાધિભાવ પૂર્વક વિયુક્ત કરી આત્માની શુદ્ધ દશા અર્થાત્ વિમોક્ષ ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે.

નવમું અધ્યયન

પરિચય

આ અધ્યયનનું નામ 'ઉપધાનશ્લોક' છે.

ઉપધાનનો સામાન્ય અર્થ થાય છે—શય્યા આદિ પર સુખે સૂવા માટે મસ્તક નીચે કે બાજુમાં આધાર માટે રખાતો તકિયો, પરંતુ આ દ્રવ્ય ઉપધાન છે.

ભાવ—ઉપધાન જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ છે. ચારિત્ર પરિણત ભાવને સુરક્ષિત રાખવા માટે જે આધારભૂત છે અને તેનાથી સાધકને અત્યંત સુખ—શાંતિ તેમજ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. તેથી રત્નત્રય એ જ સાધકના શાશ્વત સુખદાયક ઉપધાન છે.

ઉપધાનનો અર્થ ઉપધૂનન પણ કરાય છે. જેમ મેલા વસ્ત્રો પાણી આદિ દ્રવ્યોથી ધોઈને શુદ્ધ કરાય છે, ત્યાં પાણી આદિ દ્રવ્ય ઉપધાન છે, તેમ આત્મા પર લાગેલો કર્મ મેલ બાહ્ય અને આભ્યંતર તપથી દૂર થઈ જાય છે, નાશ પામે છે, આત્મા શુદ્ધ બની જાય છે. તેથી કર્મમલિનતાને દૂર કરવા માટે અહીં ઉપધાનનો અર્થ 'તપ' છે.

ઉપધાનની સાથે શ્લોક શબ્દ જોડાયેલો છે, તેનો અર્થ છે— સાંભળેલું. તેથી 'ઉપધાન શ્લોક' એટલે દીર્ઘ તપસ્વી ભગવાન મહાવીરના તપોનિષ્ઠ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર સાધના રૂપ જીવનનું તેઓના શ્રીમુખેથી સાંભળેલું વર્ણન.

આ અધ્યયનમાં ભગવાન મહાવીરની દીક્ષાથી લઈને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ પહેલાના જીવનની મુખ્ય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે.

આ અધ્યયનના ચારે ય ઉદ્દેશકોમાં પ્રભુ મહાવીરના તપોનિષ્ઠ જીવનની સુંદર ઝલક છે. તે આ પ્રમાણે છે—

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સંયમ ગ્રહણ પૂર્વેનું આચરણ, સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછીની સાધના અને ધર્મ સંબંધી સિદ્ધાંત, સમિતિ—ગુપ્તિના પાલનની વિધિ અને દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર ગ્રહણ અને તેનું વ્યુત્સર્જન અર્થાત્ છોડવાનું વર્ણન છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં સંયમના વિચરણ કાળમાં નિવાસ કરવાના મકાનો, શય્યાઓનું તથા તેમાં થનારા કષ્ટો અને ઉપસર્ગોનું તેમજ ભગવાનની સહનશીલતાનું વર્ણન છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ભગવાનના અનાર્યક્ષેત્રમાં વિચરણનું, અનાર્ય લોકો દ્વારા અપાયેલા ઘોર,

હૃદયદ્રાવક ઉપસર્ગોનું અને ભગવાનની શૂરવીરતાનું વર્ણન છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં ભગવાનની અનશન, ઊણોદરી, રસ પરિત્યાગ આદિ તપસ્યાઓ, ગોચરીની ગવેષણા વિધિ, ધ્યાનસાધના અને પ્રભુની અપ્રમત્ત અવસ્થાઓનું નિરૂપણ છે.

પૂર્વના આઠ અધ્યયનમાં કહેલ સાધવાયાર વિષયક સાધના કેવળ કલ્પના માત્ર નથી પરંતુ ભગવાન મહાવીરે આ સાધના પોતાના જીવનમાં આચરી હતી, એવો દઢ વિશ્વાસ પ્રત્યેક સાધકના હૃદયમાં જાગૃત થાય અને તે પોતાની સાધનાને શંકા રહિત નિશ્ચલભાવ સાથે પૂર્ણ કરી શકે, તે આ અધ્યયનનો ઉદ્દેશ છે.

ભગવાન મહાવીરની દીક્ષા :-

૧ અહાસુયં વહ્સામિ, જહા સે સમણે ભગવં ઉદ્ધાય ।
સંખાએ તંસિ હેમંતે, અહુણા પવ્વહ્ણે રીહ્થા ॥

શબ્દાર્થ :- અહાસુયં = તેનું વર્ણન જેવું મેં સાંભળ્યું છે તેવું જ, વહ્સામિ = હું કહીશ, જહા = જે રીતે, ઉદ્ધાય = ઊઠીને, તત્પર થઈને, સંખાએ = સમજીને, તંસિ = તે, હેમંતે = હેમન્ત ઋતુમાં, અહુણા = તરત જ, પવ્વહ્ણે = દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી, રીહ્થા = વિહાર કર્યો હતો.

ભાવાર્થ :- શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે દીક્ષા લઈને વિહારચર્યા શરૂ કરી, તે વિષયમાં જેમ મેં સાંભળ્યું છે, તેમ તમોને કહીશ. દીક્ષાનો અવસર જાણીને ભગવાન હેમન્ત ઋતુમાં માગસર વદ ૧૦ ના (ગુજરાતી તિથિ અનુસાર કારતક વદ ૧૦ ના) પ્રવ્રજિત થયા અને તરત જ ત્યાંથી ક્ષત્રિયકુંડ નગરથી વિહાર કરી ગયા.

૨ ણો ચેવિમેણ વત્થેણ, પિહિસ્સામિ તંસિ હેમંતે ।
સે પારાએ આવકહાએ, એયં ચ્હુ અણુધમ્મિયં તસ્સ ॥

શબ્દાર્થ :- હ્ણેણ = આ, વત્થેણ = વસ્ત્રથી, ણો ચેવ પિહિસ્સામિ = મારા શરીરને ઢાંકીશ નહીં. તંસિ હેમંતે = તે હેમન્ત ઋતુમાં, પારાએ = પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું, આવકહાએ = જીવનભરના માટે, એયં = આ દેવદૂષ્ય વસ્ત્રને ધારણ કરવું, અણુધમ્મિયં = પરંપરાનુગત ધર્મ, પૂર્વના તીર્થકરો દ્વારા આચરણ કરેલ કાર્ય, તસ્સ = ભગવાન માટે.

ભાવાર્થ :- દીક્ષા સમયે ખભા પર નાખેલા દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર માટે તેઓએ સંકલ્પ કર્યો કે "હું આ હેમન્ત ઋતુમાં આ વસ્ત્રથી શરીરને ઢાંકીશ નહિ." તેઓએ આ પ્રતિજ્ઞાનું જીવનપર્યંત પાલન કર્યું. આ દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર ધારણ તેઓની અનુધર્મિતા-આનુગામિકતા પ્રણાલિકા હતી.

૩ ચત્તારિ સાહિએ માસે, બહવે પાણજાહ્યા આગમ્મ ।
અભિરુજ્જા કાયં વિહરિંસુ, આરુસિયાણં તત્થ હિંસિંસુ ॥

શબ્દાર્થ :- ચત્તારિ સાહિય માસે = કંઈક અધિક ચાર માસ સુધી, બહવે = ઘણાં, પાણજાઈયા = પ્રાણી, ભ્રમર વગેરે, આગમ્મ = આવીને, અભિરુજ્ઞ = ચઢીને, કાયં = શરીર પર, વિહરિંસુ = ફરતા હતા તથા, આરુસિયાણં = રુષ્ટ થઈને, તત્થ = તેમના શરીરને, હિંસિંસુ = ડંસતા હતા.

ભાવાર્થ :- અભિનિષ્ક્રમણના સમયે ભગવાનના શરીર અને વસ્ત્ર ઉપર લાગેલા દિવ્ય સુગંધિત દ્રવ્યથી ખેંચાઈ ભમરાદિ ઘણા પ્રાણીઓ આવી તેના શરીર પર ચઢીને ફરતા હતા. કોઈ કોઈ કોંઠિત થઈ ડંખ મારતા હતા અને કરડતા હતા. આ ક્રમ સાધિક ચાર માસ પર્યંત ચાલ્યો.

૪ સંવચ્છરં સાહિયં માસં, જં ણ રિક્કાસિ વત્થગં ભગવં ।

અચેલણ તઓ ચાઈ, તં વોસજ્જ વત્થમણગારે ॥

શબ્દાર્થ :- સંવચ્છરં સાહિયં માસં = એક માસ અધિક એક વર્ષ સુધી, જં = જેને, ણ રિક્કાસિ = ત્યાગ કર્યો ન હતો, ચાઈ = છકાયના રક્ષક, અણગારે = અણગાર ભગવાન મહાવીર સ્વામી, વોસજ્જ = ત્યાગ કરીને.

ભાવાર્થ :- ભગવાને તેર મહિના સુધી તે વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો નહિ ત્યાર પછી તે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને છકાયના રક્ષક અણગાર ભગવાન મહાવીર સ્વામી અચેલક બની ગયા.

વિવેચન :-

આ ચાર ગાથાઓમાં ભગવાન મહાવીરની દીક્ષા ક્યારે, કેવી રીતે થઈ ? વસ્ત્ર વિષયક શું પ્રતિજ્ઞા લીધી ? શા માટે અને ક્યાં સુધી તેને ધારણ કર્યું, ક્યારે છોડ્યું ? તેમના સુગંધિત શરીર પર સુગંધના લોલુપી જીવો તેમને કેવી રીતે હેરાન કરતા હતા ? વગેરે વર્ણન છે.

ઝટ્ટાણ :- મુનિદીક્ષા માટે ઉદ્યત થવું. વૃત્તિકાર તેની વ્યાખ્યા કરે છે— સર્વ આભૂષણોને છોડી, પંચમુષ્ટિ લોચ કરી, ઈન્દ્ર દ્વારા ખભા ઉપર નાખેલા એક દેવદૂષ્ય વસ્ત્રથી યુક્ત, દીક્ષા માટે ઉદ્યત થઈ સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લેતા જ મન:પર્યાયજ્ઞાનને પામેલા ભગવાન આઠ કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે તથા તીર્થ પ્રવર્તાવવા ઉદ્યત થયા.

અહુણા પવ્વણ્ણ રીઝ્થા :- ભગવાન દીક્ષા લઈ કુંડગ્રામથી વિહાર કરી, એક મુહૂર્ત જેટલો સમય શેષ રહેતાં કુમારગ્રામ પહોંચ્યા. દીક્ષા લીધા પછી તરત જ કુંડગ્રામ છોડવાની પાછળ રહસ્ય એ હતું કે પોતાના પૂર્વ પરિચિત સગા-સંબંધીઓની સાથે સાધકે વધારે રહેવાથી અનુરાગ તેમજ મોહ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના રહે છે. મોહ, સાધકને પતનના માર્ગે ખેંચી જાય છે તથા તેથી ભવિષ્યમાં થનારા સાધકોના અનુસરણ માટે પોતે સ્વયં આચરણ કરીને સમજાવ્યું કે પૂર્વપરિચિત સ્થાનમાંથી તરતજ નીકળી જવું, તે જ સાધકોને માટે હિતાવહ છે.

एयं खु अणुधम्मियंतस्स :- ભગવાનનું આ અનુધાર્મિક આચરણ હતું. સામાયિક ચારિત્રના

સ્વીકાર સાથે જ ઈન્દ્રે તેમના ખભા ઉપર દેવદૂધ વસ્ત્ર રાખ્યું. ભગવાને પણ નિઃસંગતા સાથે તથા બીજા મુમુક્ષુઓ ધર્મોપકરણ વિના સંયમનું પાલન ન કરી શકે તેવી ભાવીની અપેક્ષાએ મધ્યસ્થવૃત્તિથી તે વસ્ત્રને ધારણ કરી લીધું, તેઓના મનમાં વસ્ત્રના ઉપભોગની કોઈ ઈચ્છા ન હતી તેથી તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે "હું લજ્જા નિવારવા માટે કે શરીરના રક્ષણ માટે વસ્ત્રથી મારા શરીરને ઢાંકીશ નહિ".

પ્રશ્ન થાય કે જો તેઓને વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો ન હતો તો પછી વસ્ત્રને શા માટે ધારણ કર્યું? તેનું સમાધાન ગાથામાં કરેલ છે કે— 'एयं खु अणुधम्मियं तस्स' તેઓનું આ આચરણ અનુધર્મિક હતું. વૃત્તિકારે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે— આ વસ્ત્ર ધારણ, પૂર્વ તીર્થકરો દ્વારા આચરિત ધર્મનું અનુસરણ માત્ર હતું અથવા શાસનમાં થનારા સાધુ, સાધ્વીઓ વસ્ત્ર ધારણ કરી શકે તે અપેક્ષાએ ધારણ કર્યું હતું.

ચૂર્ણિકારે અનુધર્મિતાના બે અર્થ કર્યા છે— ગતાનુગતિકતા અને અનુકૂલ ધર્મ. પહેલો અર્થ સ્પષ્ટ છે. બીજાનો અભિપ્રાય છે—શિષ્યોની રચિ, શક્તિ, સહિષ્ણુતા, દેશ, કાળ, પાત્રતા આદિ જોઈને તીર્થકરોએ ભવિષ્યમાં વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપકરણ સહિત ધર્માચરણનો ઉપદેશ દેવાનો હોય છે. તેને અનુધર્મિતા કહે છે. આ અનુધર્મિતા શબ્દથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાને કોઈ અભિનવ આચરણ કર્યું ન હતું પરંતુ પૂર્વ તીર્થકરોએ આચરેલ ધર્મનું જ આચરણ કર્યું હતું.

સંવચ્છરં સાહિયં માસં :- અહીં ત્રીજી ગાથામાં કહ્યું છે કે ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ તેર માસ સુધી વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી વસ્ત્રને સંયમવિધિથી વોસિરાવીને—ત્યાગ કરીને (તં વોસિજ્જ વત્થં) અચેલક બની ગયા. ટીકાકારે પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ કર્યો છે. બીજી કોઈ ઘટનાનું વર્ણન કર્યું નથી. પરંતુ મહાવીર ચરિત્ર ગ્રંથમાં એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણને અર્ધ વસ્ત્ર દેવાની વાત કહી છે. આચારાંગ સૂત્રની ચૂર્ણિમાં પણ આ વિષયમાં વિશેષ કોઈ ઉલ્લેખ નથી. તેર મહીના સુધી ખભા ઉપર રહેવાનું જ કથન કરેલ છે.

આરુસિયાણં :- આ શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ કર્યા છે. (૧) અત્યંત રુષ્ટ થઈને. (૨) માંસ અને લોહી માટે શરીર ઉપર ચડીને તે ભ્રમરાદિ પ્રાણી ભગવાને ડંખ દેતા હતા.

વિહારચર્યામાં જન વ્યવહાર :-

૫ અદુ પોરિસિં તિરિયભિત્તિં, ચક્ખુમાસજ્જ અંતસો જ્ઞાઈ ।

અહ ચક્ખુભીયા સંહિયા, તે હંતા હંતા બહવે કંદિંસુ ॥

શબ્દાર્થ :- અદુ = ત્યાર પછી, પોરિસિં = પુરુષ પરિભાણ, તિરિયભિત્તિં = તિરછા ભાગની ઉપર, ચક્ખુમાસજ્જ = દષ્ટિ રાખીને, અંતસો = તેની મધ્યમાં, જ્ઞાઈ = ધ્યાન રાખતા ભગવાન ઈર્ષ્યા સમિતિ પૂર્વક ગમન કરતા હતા, અહ = આ રીતે, ચક્ખુભીયા = ભગવાનની એકાગ્ર દષ્ટિથી ભયભીત બનેલા, સંહિયા = એકત્રિત થઈને, તે = તેઓ, હંતા-હંતા = મારો ! મારો ! એમ સંબોધન કરીને, બહવે = ઘણાં બાળકો, ઘણા લોકો, કંદિંસુ = કોલાહલ કરતા, ગોકીરો કરતા હતા, હલ્લો મયાવતા હતા.

ભાવાર્થ :- ભગવાન મહાવીર પુરુષ પરિમાણ અર્થાત્ ધૂંસર પરિમાણ (સાડા ત્રણ હાથ) આગળ તિરછા ક્ષેત્રમાં દષ્ટિને કેન્દ્રિત રાખીને, એકાગ્રદષ્ટિથી ઈર્યાસમિતિપૂર્વક ચાલતા હતા. આ પ્રમાણે એકાગ્ર દષ્ટિથી ચાલતા ભગવાનને જોઈને ભયભીત થઈને કેટલાક બાળકો આદિ એકત્રિત થઈને 'મારો-મારો' એમ કહેતાં હલ્લો મચાવતા હતા.

૬ સયનેહિં વિતિમિસ્સેહિં, ઇત્થીઓ તત્થ સે પરિણ્ણાય ।
સાગારિયં ણ સેવેઙ્, સે સયં પવેસિયા ઝાઙ્ ॥

શબ્દાર્થ :- સયનેહિં = શય્યા, રહેવાનું સ્થાન, વિતિમિસ્સેહિં = ગૃહસ્થ અને અન્ય તીર્થિકોથી જોડાયેલ, સે = ભગવાન, પરિણ્ણાય = જાણીને, સાગારિયં = મૈથનનું, ણ સેવેઙ્ = સેવન કરતા ન હતા, સે = તેઓ, સયં = સ્વયં, પવેસિયા = પોતાના આત્માને વૈરાગ્ય ભાવમાં પ્રવેશ કરાવીને, ઝાઙ્ = ધર્મ ધ્યાન-શુકલધ્યાન ધ્યાવતા હતા.

ભાવાર્થ :- ક્યારેક ગૃહસ્થ અને અન્યતીર્થિકથી વ્યાપ્ત સ્થાનમાં ભગવાનને ઊભેલા જોઈને, કામાસક્ત સ્ત્રીઓ ત્યાં આવીને પ્રાર્થના કરતી ત્યારે પ્રભુ ભોગને કર્મબંધનું કારણ જાણીને સાગારિક-મૈથુન સેવન કરતા ન હતા પરંતુ તેઓ તેમના અંતરાત્મામાં ઊંડાણપૂર્વક પ્રવેશ કરીને ધ્યાનમાં લીન રહેતા હતા.

૭ જે કે ઇમે અગારત્થા, મીસીભાવં પહાય સે ઝાઙ્ ।
પુટ્ઠો વિ ણાભિભાસિંસુ, ગચ્છઙ્ ણાઙ્વત્તઙ્ અંજૂ ॥

શબ્દાર્થ :- કે = કોઈ, અગારત્થા = ગૃહસ્થ છે તેઓને, મીસીભાવં = સંસર્ગને, પહાય = છોડીને, સે = તે ભગવાન, પુટ્ઠો વિ = પૂછવા પર, ણાભિભાસિંસુ = બોલતા ન હતા, જવાબ આપતા ન હતા, ગચ્છઙ્ = ચાલ્યા જતા હતા, ણાઙ્વત્તઙ્ = મોક્ષમાર્ગનું અતિક્રમણ કરતા ન હતા, અંજૂ = સરળ, સંયમ અનુષ્ઠાનમાં તત્પર ભગવાન.

ભાવાર્થ :- સંયમ અનુષ્ઠાનમાં તત્પર ભગવાન જો કોઈ વાર ગૃહસ્થોથી યુક્ત સ્થાન મળી જાય તો પણ તેઓ તેમાં ભળતા ન હતા પરંતુ ગૃહસ્થના સંસર્ગનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાનમાં લીન રહેતા હતા. તેઓ કોઈના પૂછવા પર પણ જવાબ આપતા ન હતા પરંતુ પોતાના અધ્યાત્મ માર્ગે ચાલતા હતા, તેમજ પોતાની કોઈ પણ સંયમ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા ન હતા.

૮ ણો સુકરમેયમેગેસિં, ણાભિભાસે અભિવાયમાણે ।
હયપુવ્વો તત્થ દંડેહિં, લૂસિયપુવ્વો અપ્પપુણ્ણેહિં ॥

શબ્દાર્થ :- ણો સુકરં = સરળ વાત નથી કે, એયં = આ, એગેસિં = બીજા સામાન્ય પુરુષો માટે, ણાભિભાસે = બોલે નહિ, અભિવાયમાણે = વંદન કરનારા પ્રત્યે, હયપુવ્વો = હનન કરતા હતા,

દંડેહિં = દંડ આદિથી, લૂસિયપુવ્વે = ઈજા પહોંચાડતા, ખેંચતા હતા, અપ્પપુણ્ણેહિં = પુણ્ય રહિત, પાપી, અનાર્ય પુરુષો દ્વારા.

ભાવાર્થ :- માણસો વંદન કરે તોપણ ભગવાન પોતાના ધ્યાનમાં રહેતા અને તેઓ સાથે બોલતા ન હતા. આ રીતે વર્તવું બીજા સાધકો માટે ઘણું કઠિન હોય છે. આ જ કારણે ક્યારેક કોઈ પુણ્યહીન વ્યક્તિ ભગવાનને દંડાથી મારતા અને ખેંચતા, શરીરને ઈજા પહોંચાડતા.

૯ ફરૂસાઈં દુતિતિક્ખાઈં, અઈઅચ્ચ મુણી પરક્કમમાણે । આઘાય-જટ્ટ-ગીયાઈં, દંડજુહ્હાઈં મુટ્ટિજુહ્હાઈં ॥

શબ્દાર્થ :- ફરૂસાઈં = કઠોર વચનોને, દુતિતિક્ખાઈં = મુશ્કેલીથી સહન કરવા યોગ્ય, અઈઅચ્ચ = કાંઈ ગણતા ન હતા પરંતુ સમભાવપૂર્વક તેને સહન કરતા હતા, મુણી = ભગવાન, પરક્કમમાણે = પરાક્રમ કરતા હતા, તેઓ પરમ પરાક્રમી, આઘાય-જટ્ટ-ગીયાઈં = આખ્યાત, નૃત્ય અને ગીત તથા, દંડજુહ્હાઈં = દંડ યુદ્ધ અને, મુટ્ટિજુહ્હાઈં = મુષ્ટિ યુદ્ધને જોવાની ઈચ્છા રાખતા નહિ.

ભાવાર્થ :- અનાર્ય પુરુષો દ્વારા કરેલા અત્યંત દુઃસહ્ય કષ્ટોની પરવા કર્યા વિના મુનીન્દ્ર ભગવાન સહન કરવાનું પરાક્રમ કરતા હતા. તેઓ આખ્યાયિકા, નૃત્ય, ગીત, દંડયુદ્ધ અને મુષ્ટિયુદ્ધ આદિ કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા ન હતા.

૧૦ ગઢિએ મિહોકહાસુ, સમયમ્મિ ણાયસુએ વિસોગે અદક્ખુ । એયાઈં સે ઝરાલાઈં, ગચ્છઈ ણાયપુત્તે અસરણાએ ॥

શબ્દાર્થ :- ગઢિએ = તલ્લીન, મિહોકહાસુ = પરસ્પર વાર્તાલાપમાં, સમયમ્મિ = તે સમયમાં, ણાયસુએ = જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીર સ્વામી, વિસોગે = હર્ષ શોક રહિત થઈ મધ્યસ્થ રહેતા હતા, અદક્ખુ = જોતા હતા, એયાઈં = આ, ઝરાલાઈં = મોટામાં મોટા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોને, ગચ્છઈ = સંયમમાર્ગમાં ગમન કરતા હતા, ણાયપુત્તે = જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીર, અસરણાએ = શરણ ઈચ્છતા નહીં, દુઃખોનું સ્મરણ કરતા નહીં.

ભાવાર્થ :- પરસ્પર વિકથાઓમાં આસક્ત લોકોને જોઈને જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીર હર્ષ-શોકથી રહિત થઈ પોતાની આરાધનામાં લીન રહેતા હતા. તેઓ વિવિધ પરીષદો, ઉપસર્ગોના દુઃખથી દીન બની કોઈનું શરણ ઈચ્છતા નહીં પરંતુ અદીન અને અશરણ ભાવે પોતાના લક્ષ્ય તરફ વિચરણ કરતા હતા.

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં ભગવાન મહાવીરના ધ્યાનમય જીવનનું અને વિચરણ સમયે લોકોના વ્યવહારનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

પોરિસિં તિરિયભિત્તિ :- ભગવાન પોતાના શરીર પ્રમાણ પ્રારંભમાં સાંકડા અને પછી પહોળા ધૂંસરના આકાર જેવા માર્ગને ઉપયોગ પૂર્વક જોતાં, ઈર્યાસમિતિથી ચાલતા હતા.

જ્ઞાઈ :- આચાર્ય શીલાંકે આ સૂત્રનો અર્થ ધ્યાનપરક નહિ પરંતુ ગમનપરક માન્યો છે. 'જ્ઞાઈ' શબ્દનો અર્થ તેઓએ ઈર્યા સમિતિ યુક્ત ગમન કરવું, કર્યો છે.

હંતા હંતા બહવે કંદિંસુ :- ઘણાં બાળકો ભેગા થઈને ભગવાન પર ધૂળ ઉડાડી હલ્લો મચાવતા અને દેકારો કરતાં તેઓ કહેતા હતા કે જુઓ આ નગ્ન મુંડિતને, આ કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? તે કોના સંબંધી છે ? બાળકોની ટોળી ભેગી થઈ, આ પ્રમાણે અવાજ કરતી અને તેઓ પ્રત્યેનું પોતાનું કુતૂહલ પ્રગટ કરતી હતી.

સાગારિયં ણ સેવેઈ :- ક્યારેક ભગવાન એકાંત સ્થાન ન મળતાં ગૃહસ્થો અને અન્ય તીર્થિકોથી ઘેરાયેલા સ્થાનમાં રહેતા, તો તેના અદ્ભૂત રૂપ યૌવનથી આકર્ષાઈને કામાતુર સ્ત્રીઓ તેમની પાસે આવી પ્રાર્થના કરતી અને ધ્યાનમાં અનેક પ્રકારના વિધનો નાંખતી પરંતુ મહાવીર પ્રભુ પોતાના અંતરાત્મામાં પ્રવિષ્ટ થઈ ધ્યાનમાં લીન રહેતા, ક્યારે ય અબ્રહ્મચર્યનું સેવન કર્યું નહીં.

પુટ્ટો વિ ણાભિભાસિંસુ :- વિચરણકાળમાં કે ગૃહસ્થ સંકુલ સ્થાનમાં ક્યારે ય લોકો ભગવાનને કંઈ પણ પૂછતા તો તેનો કશોય ઉત્તર ન આપતા, મૌન ગ્રહણ કરી પોતાની સાધનામાં જ દત્તચિત્ત રહેતા હતા. વિહાર કરતા ભગવાનને કોઈ કંઈ પૂછતા તોપણ જવાબ ન આપતાં ચાલતા રહેતા.

ળો સૂકર મેયં ંગેસિં :- ભગવાન અભિવાદન કરનારની સાથે પણ બોલતા ન હતા. તેમાં રાગ ન કરતા. ડંડા વગેરેથી મારનાર પ્રત્યે પણ કંઈ રોષ પ્રગટ કરતા નહિ પરંતુ પોતાના ધ્યાનમાં જ લીન રહેતા હતા. સાધનાની આવી ઉચ્ચ અવસ્થા હરકોઈ સાધક માટે સુલભ નથી. આવી સમતાની અવસ્થા માટે ઘણાં જ અભ્યાસની આવશ્યકતા હોય છે. નહીં બોલવાના કારણે લોકો મારપીટ કરતા તેમજ અનેક રીતે રોષ પ્રગટ કરતા હતા.

દીક્ષા પૂર્વે ત્યાગ સાધના :-

૧૧ અવિ સાહિએ દુવે વાસે, સીઓદં અભોચ્ચા ણિક્ખંતે ।

એગત્તગે પિહિયચ્ચે, સે અહિણ્ણાયદંસણે સંતે ॥

શબ્દાર્થ :- અવિ દુવે વાસે સાહિએ = બે વર્ષથી કંઈક અધિક સમય સુધી, સીઓદં = ઠંડા-કાચા પાણીનું, અભોચ્ચા = સેવન કર્યું નહિ, ણિક્ખંતે = ભગવાને દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી, એગત્તગે = એકત્વભાવનાથી ભાવિત ચિત્તવાળા, એકાંતમાં રહ્યા હતા, પિહિયચ્ચે = શરીર સંસ્કારનો ત્યાગ કરી, ક્રોધની જવાળાને જેણે શાંત કરેલ છે તથા, સે = તે ભગવાન, અહિણ્ણાયદંસણે = સમ્યક્ત્વની ભાવનાથી ભાવિત, જ્ઞાનદર્શનથી યુક્ત અને, સંતે = શાંત હતા.

ભાવાર્થ :- માતા પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી ભગવાને બે વર્ષથી વધારે સમય સુધી ગૃહસ્થવાસમાં રહેવા છતાં સચેત્ત પાણીનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. તેઓ એકત્વભાવનામાં ઓતપ્રોત થઈ એકાંતમાં રહેતા હતા કષાયને શાંત કરી, તેઓએ શરીરના સંસ્કાર, સ્નાનાદિનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. તેઓ અવધિ જ્ઞાન, દર્શનથી યુક્ત હતા. બે વર્ષની ત્યાગ સાધના પછી તેઓએ નિષ્ક્રમણ કર્યું.

વિવેચન :-

અવિ સાહિષ્ણુ દુવે વાસે :- માતાપિતાના સ્વર્ગવાસ પછી ૨૮ વર્ષની ઉંમરે પ્રભુએ સંયમ સ્વીકારની ઈચ્છા પ્રગટ કરી પરંતુ માતા-પિતાના વિયોગના કારણે વડીલબંધુ નંદીવર્ધનની સંમતિ મળી નહીં. તેથી બે વર્ષ પર્યંત અનાસક્ત ભાવે પ્રભુ ગૃહવાસમાં રહ્યા. ધ્યાનમાં બાધા કારક એવા ગૃહવાસમાં પણ પ્રભુએ નિર્લેપ રહી સાધુ જીવનની સાધના કરી.

એકાંતવાસથી એકત્વભાવનાથી ભગવાનનું અંતઃકરણ ભાવિત થઈ ગયું. વધારે સમય તો તેઓ એકલા જ પોતાના ધર્મધ્યાનમાં લીન રહેતા હતા. આ શબ્દથી એ પણ સમજી શકાય છે કે પ્રભુએ બે વર્ષ સુધી સ્ત્રી સહવાસનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હતું.

પિહિયચ્ચે :- અર્થા એટલે શરીર સંસ્કાર, સ્નાનાદિનો તેઓએ ત્યાગ કરી દીધો હતો. તાત્પર્ય એ છે કે ભાઈના કહેવાથી તેઓને બે વર્ષ સંસારમાં રહેવું પડ્યું, છતાં તેઓ ત્યાગ-સાધના પૂર્વક રહ્યા. સચેતનો ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, એકાંતવાસ, સ્નાનાદિનો ત્યાગ વગેરે અનેક નિયમોના પાલન સાથે તેઓએ ઉદાસીનતા અને વૈરાગ્યપૂર્ણ અવસ્થાથી સમય પસાર કર્યો.

અહિંસા આરાધના :-

૧૨ પુઠ્ઠવિં ચ આઝકાયં ચ, તેઝકાયં ચ વાયુકાયં ચ ।

પણગાઈં બીયહરિયાઈં, તસકાયં ચ સવ્વસો ણચ્ચા ॥

ભાવાર્થ :- પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, પંચવર્ણી લીલકૂંગ, લીલણ કૂલણ, બીજ અને અનેક પ્રકારની લીલોતરી, વનસ્પતિ તેમજ ત્રસકાય આ સર્વને સર્વ રીતે જાણીને.

૧૩ ય્યાઈં સંતિ પઢિલેહે, ચિત્તમંતાઈં સે અભિણ્ણાય ।

પરિવજ્જિયાણ વિહરિત્થા, ઇતિ સંખાય સે મહાવીરે ॥

શબ્દાર્થ :- ય્યાઈં = આ સર્વ, સંતિ = છે, પઢિલેહે = એવો વિચાર કર, ચિત્તમંતાઈં = સચિત્ત, સે = તેઓની હિંસાથી પાપ લાગે છે, અભિણ્ણાય = જાણીને તથા, પરિવજ્જિયાણ = તેની હિંસાનો ત્યાગ કરીને, વિહરિત્થા = વિચરતા હતા, ઇતિ = આ પ્રમાણે, સંખાય = જાણીને, મહાવીરે = ભગવાન મહાવીર.

ભાવાર્થ :- પૃથ્વીકાયાદિના અસ્તિત્વને સમજી, તેઓને સચેત જાણી, તેના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજી તે ભગવાન મહાવીર તેના આરંભનો ત્યાગ કરીને વિહાર કરતા હતા.

૧૪ અદુ થાવરા તસત્તાએ, તસજીવા ય થાવરત્તાએ ।

અદુવા સવ્વજોણિયા સત્તા, કમ્મુણા કપ્પિયા પુઢો બાલા ॥

શબ્દાર્થ :- અદુ = અથવા, થાવરા = સ્થાવરજીવ, તસત્તાએ = ત્રસરૂપમાં પરણિત થાય છે, તસા = ત્રસ, થાવરત્તાએ = સ્થાવરરૂપમાં પરિણત થાય છે, સવ્વજોણિયા = સર્વ યોનિવાળા, સત્તા = જીવ કર્મોને આધીન થઈને, કમ્મુણા = કર્મથી, કર્મોને વશ થઈને, કપ્પિયા = પરિવર્તિત થતા રહે છે, પુઢો = ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં, બાલા = અજ્ઞાની.

ભાવાર્થ :- સ્થાવર જીવ ત્રસરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્રસજીવ સ્થાવર રૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અથવા સંસારી જીવ સર્વ યોનિઓમાં પોત-પોતાના કર્મો અનુસાર ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ જન્મ મરણ કરતા રહે છે.

૧૫ ભગવં ચ એવમણ્ણેસિં, સોવહિએ હુ લુપ્પઇ બાલે ।

કમ્મં ચ સવ્વસો ણચ્ચા, તં પડિયાઇકખે પાવગં ભગવં ॥

શબ્દાર્થ :- ભગવં = ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ, એવં = આ રીતે, અણ્ણેસિં = જાણી લીધું હતું કે, સોવહિએ = ઉપધિવાળા હોય છે તે, લુપ્પઇ = કલેશને પ્રાપ્ત થાય છે, તં = કર્મોને ઉત્પન્ન કરનાર, પડિયાઇકખે = ત્યાગ કરી દીધો હતો, પાવગં = પાપકર્મને.

ભાવાર્થ :- ભગવાને એ સારી રીતે જાણી લીધું હતું કે સંસારમાં અજ્ઞાની પ્રાણી પરિગ્રહના કારણે કર્મોથી લેપાઈને કલેશ પામે છે. તેથી પ્રભુએ કર્મબંધનને સંપૂર્ણ રીતે જાણીને કર્મના ઉપાદાન રૂપ પાપના પ્રત્યાખ્યાન કર્યા હતા.

૧૬ દુવિહં સમિચ્ચ મેહાવી, કિરિયમક્ખાયમણેલિસં ણાણી ।

આયાણસોયમઙ્ગાયસોયં, જોગં ચ સવ્વસો ણચ્ચા ॥

શબ્દાર્થ :- દુવિહં = બે પ્રકારના કર્મોને, સમિચ્ચ = જાણીને, મેહાવી = મેઘાવી, સર્વભાવો ને જાણનાર, કિરિયં = ક્રિયાને, અક્ખાયં = કથન કર્યું હતું, અણેલિસં = અનુપમ, ણાણી = કેવળજ્ઞાની, આયાણસોયં = આદાન સ્રોત, અઙ્ગાયસોયં = અતિપાત સ્રોત.

ભાવાર્થ :- જ્ઞાની અને મેઘાવી ભગવાને ઈન્દ્રિયાશ્રવ, હિંસાદિ આશ્રવ અને યોગ આશ્રવ જાણી, સારી રીતે વિચારી અને ઈર્થ્યાપથિક અને સાંપરાયિક કર્મબંધ રૂપ બે પ્રકારની ક્રિયાને જાણી, તેનાથી મુક્ત થવા માટે અનુપમ સંયમાનુષ્ઠાનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૧૭ અઙ્વત્તિયં અણાઙ્ઠિં, સયમણ્ણેસિં અકરણયાણ ।

જસિસત્થીઓ પરિણ્યાયા, સવ્વકમ્માવહાઓ સેઙ્ઠદક્ખૂ ॥

શબ્દાર્થ :- અઙ્વત્તિયં = હિંસાની પ્રવૃત્તિ, અણાઙ્ઠિં = સંકલ્પ વિનાની, સયં = પોતે, અણ્ણેસિં = બીજા પાસે, અકરણયાણ = કરે નહિ, કરાવે નહિ, જસ્સ = જેણે, ઇત્થીઓ = સ્ત્રીઓનો, સ્ત્રી સંસર્ગને, પરિણ્યાયા = જાણીને ત્યાગ કર્યો છે, સવ્વકમ્માવહાઓ = સર્વ પાપોનું કારણ, સેઙ્ઠદક્ખૂ = તે યથાર્થદર્શી છે.

ભાવાર્થ :- તે સમ્યગ્દષ્ટિ ભગવાન મહાવીરે સંકલ્પપૂર્વકની અને સંકલ્પ રહિતની સર્વ હિંસા કરવી કે બીજા પાસે કરાવવી તે સર્વનો ત્યાગ કરી દીધો હતો, સ્ત્રી સંસર્ગને પણ કર્મ પરંપરાનું અને પાપ પરંપરાની વૃદ્ધિનું કારણ સમજીને તેનો સમ્યક્ પ્રકારે ત્યાગ કરી દીધો હતો .

વિવેચન :-

ગાથા ૧૨ થી ૧૭ સુધીમાં ભગવાનની અહિંસાયુક્ત વિવેકચર્યાનું વર્ણન છે. સાથે જ છકાય જીવોના અસ્તિત્વ તથા એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં જન્મ પરિવર્તનનું વર્ણન કર્યું છે.

ચિત્તમંતાઈં સે અભિણ્ણાય :- શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના આ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની પ્રતીતિ છે. જેનદર્શન સિવાય કોઈ પણ દર્શનમાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ કે વનસ્પતિ જેવા સ્થિર તત્ત્વોમાં ચેતન છે, એવું વિધાન મળતું નથી. ભગવાન મહાવીરે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વગેરે છકાયજીવોનું અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. તે ગાથા ૧૨, ૧૩ માં સ્પષ્ટ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વી પાણી આદિ સ્થાવર જીવોમાં પણ ચેતના છે.

અદુ થાવરા તસત્તાણ, તસ જીવા ય થાવરત્તાણ :- આ ગાથામાં જીવોના પુનર્જન્મ અને યોનિ પરિવર્તનની માન્યતા સ્પષ્ટ કરી છે. પાશ્ચાત્ય તેમજ વિદેશી ધર્મ પુનર્જન્મને સ્વીકારતા નથી. ચાર્વાકાદિ નાસ્તિકો શરીરમાં આત્મા જેવા કોઈ તત્ત્વને જ માનતા નથી. તેઓ વર્તમાનના ભવ પછી જીવના અસ્તિત્વને જ સ્વીકારતા નથી પરંતુ પૂર્વજન્મની ઘટનાઓને પ્રગટ કરનારી કેટલીય વ્યક્તિઓના પ્રત્યક્ષ મળવાથી અને તેનો અભ્યાસ કરવાથી પરામનોવૈજ્ઞાનિકો પણ આ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે પુનર્જન્મ છે, પૂર્વજન્મ છે, ચેતના આ જન્મની સાથે નાશ પામતી નથી.

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં એક માન્યતા પ્રચલિત હતી અને આજે પણ બ્રહ્માકુમારીવાળા માને છે કે સ્ત્રી મરીને સ્ત્રી જ થાય છે, પુરુષ મરીને પુરુષ જ થાય છે. જે જીવ વર્તમાને જે યોનિમાં છે, તે જીવ આવતા ભવમાં પણ તે જ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વીકાયાદિ સ્થાવર જીવ પૃથ્વીકાયિક આદિ સ્થાવર જીવ રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રસકાયિક જીવ ત્રસયોનિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાને આ માન્યતાનું ખંડન કર્યું અને યુક્તિ તથા અનુભૂતિ દ્વારા નિશ્ચિત રૂપે કથન કર્યું કે પોત-પોતાના કર્મોદયને વશ જીવ એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં જન્મ લે છે. ત્રસ, સ્થાવર રૂપે જન્મ લઈ શકે છે અને સ્થાવર ત્રસ રૂપે જન્મ લઈ શકે છે.

ભગવતી સૂત્રમાં ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે " હે ભગવન્ ! આ જીવ પૃથ્વીકાયથી લઈને ત્રસકાય સ્વરૂપે પહેલાં પણ ઉત્પન્ન થયો છે ?" તેનો જવાબ આપતા પ્રભુએ કહ્યું કે "આ જીવ વારંવાર નહિ પણ અનંતવાર સર્વ યોનિઓમાં જન્મ લઈ ચૂક્યો છે"

કમ્મુણા કપ્પિયા પુઢો બાલા :- રાગ, દ્વેષથી પ્રેરિત થયેલા અજ્ઞાની જીવ પોતાના કર્મોના કારણે પૃથક્-પૃથક્, વારંવાર સર્વ યોનિઓમાં જાય છે, આવે છે.

સોવહિહુ હુ લુપ્પહ :- આ ચરણમાં 'ઉપધિ' શબ્દ વિશેષ અર્થને બતાવે છે. ઉપધિ ત્રણ પ્રકારની છે- (૧) શરીર, (૨) કર્મ (૩) પરિગ્રહ, બાહ્ય- આભ્યંતર પરિગ્રહને પણ ઉપધિ કહે છે. ભગવાન સમજતા હતા કે આ સર્વ ઉપધિઓથી મનુષ્યનું સંયમી જીવન દબાઈ જાય છે. આ ઉપધિઓ આત્મ ગુણોને લૂંટનાર છે.

દુવિહં સમિચ્ચ :- આ સોળમી ગાથામાં બે પ્રકારની ક્રિયાનો સંકેત છે. તેનો સંબંધ ત્રીજા ચરણમાં કહેલ આદાનશ્રોત અને અતિપાત સ્રોત રૂપ બે પ્રકારના આશ્રવથી પણ થાય છે અને ટીકાકારે ઈરિયાવહિ અને સાંપરાયિક ક્રિયાથી સંબંધ કર્યો છે. સાર એ છે કે ક્રિયા અને કર્મ તથા આશ્રવોને જાણી તેનાથી છૂટવા માટે પ્રભુએ અનુપમ સંયમ માર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તેનું આચરણ કર્યું છે.

અળેલિસં કિરિયં :- ભગવાન મહાવીરે સંસાર પરંપરાના ચીલે નહિ ચાલતાં પોતાની સ્વતંત્ર પ્રજ્ઞા અને અનુભૂતિથી સત્યની શોધ કરી, આત્મા જેનાથી બંધાયો છે તેવા કર્મોથી સર્વથા મુક્ત થવાની સાધના કરી, તે સાધના પદ્ધતિ ઘણી અનુપમ હતી. કર્મોના સ્રોતને તેઓએ સર્વથા જાણી લીધા હતા-તે નીચે પ્રમાણે છે-

૧. આયાણસોયં(આદાનસ્રોત) ઈન્દ્રિય વિષયોથી સંબંધિત જે કર્માશ્રવ છે તેને આદાન સ્રોત કહેલ છે.
૨. અહ્વાયસોયં(અતિપાત સ્રોત) આદિ પદના ગ્રહણથી સર્વનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, તે ન્યાયે અતિપાત-હિંસાના ગ્રહણથી અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, આ સર્વનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. આ આસ્રવ પણ કર્મોના સ્રોત છે. જેનાથી અતિપાતક(પાપ) થાય છે, તે સર્વ હિંસા આદિ અતિપાત છે.

જોગં ચ :- ઉપર કહેલા બંને પ્રકારના સ્રોતોને જો એક શબ્દમાં સમાવેશ કરવામાં આવે તો યોગ શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી પુનઃ **યોગં ચ** કહેલ છે. મન, વચન, કાયાનો વ્યાપાર જ્યાં સુધી ચાલતો રહે, ત્યાં સુધી શુભ કે અશુભ કર્મોનો પ્રવાહ ચાલુ જ રહે છે.

ભગવાને અશુભયોગથી સર્વથા નિવૃત્તિ લઈ સહજ વૃત્તિરૂપ શુભયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરી. કર્મોના સ્રોતોને બંધ કરવાની સાથે તેઓએ પાપકાર્યોથી સર્વથા મુક્ત થઈ કર્મમુક્તિની સાધના કરી.

આ ગાથાના આદાનસ્રોત આદિ શબ્દોને લઈને જૈન વિશ્વભારતી લાડનૂંના આચારાંગ સૂત્રમાં દીક્ષાર્થી વર્ધમાન કુમાર અને નંદીવર્ધનનો એક સંવાદ પ્રસ્તુત કરેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગૃહસ્થાવાસમાં ભગવાનને અનાસક્ત જીવન જીવતા જોઈને તેમના કાકા, ભાઈ નંદીવર્ધન તથા

અન્ય મિત્રોએ કહ્યું કે તમે શબ્દ, રૂપ આદિ વિષયોનો ઉપભોગ કેમ કરતા નથી ? ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે— ઈન્દ્રિયો સ્ત્રોત છે. તેનાથી કર્મબંધન થાય છે. મારો આત્મા તો સ્વતંત્ર થવા તલસી રહ્યો છે તેથી હું આ વિષયોનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી.

આ સાંભળીને તેઓએ કહ્યું કે કુમાર તમે ઠંડુ પાણી કેમ પીતા નથી ? સચિત્ત આહાર કેમ કરતા નથી ? ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે— હિંસા સ્ત્રોત છે. તેનાથી બંધન થાય છે. મારો આત્મા બંધનથી મુક્ત થવા ઝંખી રહ્યો છે તેથી હું મારા સમાન જ અન્ય જીવોના પ્રાણ વિનાશ કરી શકતો નથી.

તેઓએ કહ્યું— કુમાર તમે પ્રાયઃ ધ્યાનની મુદ્રામાં જ બેસો છો, તો મનોરંજન કેમ કરતા નથી ?

ભગવાને કહ્યું— મન, વચન અને કાયા આ ત્રણેય સ્ત્રોત છે. તેનાથી કર્મબંધન થાય છે. મારો આત્મા તેનાથી અલિપ્ત બની સ્વતંત્ર થવા ઈચ્છે છે તેથી હું મનોરંજન દ્વારા તેને ચંચળ બનાવવા ઈચ્છતો નથી. તેઓએ કહ્યું— કુમાર ! તમે સ્નાન કેમ કરતા નથી ? ધરતી પર શા માટે સૂવો છો ? ભગવાને કહ્યું— દેહાસક્તિ અને આરામ આ બંને સ્ત્રોત છે. હું તો સ્ત્રોતનો સંવર ઈચ્છું છું માટે મેં આ પ્રકારની ચર્ચા સ્વીકારી છે.

સમિતિમય સાધના :-

૧૮ અહાકંડં ણ સે સેવે, સવ્વસો કમ્મુણા ય અદકખૂ ।

જં કિંચિ પાવગં ભગવં, તં અકુવ્વં વિયડં ભુંજિત્થા ॥

શબ્દાર્થ :- અહાકંડં = આધાકર્મી આહારનું, ણ સેવે = સેવન કર્યું નહિ, સે = તેઓ, સવ્વસો = સર્વ પ્રકારે, કમ્મુણા = કર્મોના બંધને, અદકખૂ = જોતા હતા, જં કિં ચિ = જે કાંઈ, પાવગં = પાપનું કારણ હતું, તં = તેનું, ભગવં = ભગવાન મહાવીર, અકુવ્વં = સેવન કરતા ન હતા પરંતુ, વિયડં ભુંજિત્થા = પ્રાસુક આહારનું સેવન કરતા હતા.

ભાવાર્થ :- ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ આધાકર્મ દોષવાળા આહારને કર્મબંધનું કારણ જાણીને તેના ગ્રહણનો તેમજ સંકલ્પમાત્રનો ત્યાગ કરી દીધો હતો અને આહાર વિષયક અન્ય પણ સર્વ દોષોનું સેવન નહિ કરતાં નિર્દોષ તેમજ પ્રાસુક આહારનું સેવન કરતા હતા.

૧૯ ણો સેવઙ્ગ ય પરવત્થં, પરપાણ વિ સે ણ ભુંજિત્થા ।

પરિવજ્જિયાણ ઓમાણં, ગચ્છઙ્ગ સંખંડિં અસરણાણ ॥

શબ્દાર્થ :- ણો સેવઙ્ગ = સેવન કરતા ન હતા, પરવત્થં = ગૃહસ્થના વસ્ત્ર, બીજાના વસ્ત્રને, પરપાણ વિ = બીજાના પાત્રમાં પણ, સે = તેઓ, ણ ભુંજિત્થા = જમતા ન હતા, પરિવજ્જિયાણ = ત્યાગ કરીને, ઓમાણં = અપમાનોને, ગચ્છઙ્ગ = જતા હતા, સંખંડિં = આહારની જગ્યામાં, અસરણાણ = દીન ભાવથી રહિત,

અદીન ભાવથી.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ગૃહસ્થના વસ્ત્રનું સેવન કરતા ન હતા, બીજાના પાત્રમાં ભોજન પણ કરતા ન હતા. તેઓ અપમાનની પરવા કર્યા વિના, કોઈનું શરણ લીધા વિના, અદીનભાવે ભિક્ષાના સ્થળે ભિક્ષા માટે જતા હતા.

૨૦ માયણ્ણે અસણપાણસ્સ, ણાણુગિદ્ધે રસેસુ અપહિણ્ણે ।

અચ્છિપિ ણો પમજ્જિજ્જા, ણો વિ ય કંઙ્કુયણ્ણે મુણી ગાયં ॥

શબ્દાર્થ :- માયણ્ણે= માત્રાને જાણતા હતા, માત્રજ હતા, અસણપાણસ્સ= આહાર પાણીની, ણાણુગિદ્ધે = આસક્ત થતા ન હતા તથા, રસેસુ = રસોમાં, અપહિણ્ણે = પ્રતિજ્ઞાથી રહિત, અચ્છિ= આંખનું, ણો પિ પમજ્જિજ્જા= પ્રમાર્જન કરતા ન હતા, સાફ કરતા ન હતા, ણો વિ કંઙ્કુયણ્ણે= ક્યારેય ખંજવાળતા ન હતા, ગાયં = પોતાના શરીરને.

ભાવાર્થ :- ભગવાન અશન, પાનની માત્રા જાણતા હતા, તેઓ રસમાં આસક્ત ન હતા, તેઓ અનુકૂળતા માટે ભોજન વિષયક પ્રતિજ્ઞા કે સંકલ્પ કરતા ન હતા. આંખમાં રજકણાદિ પડે તો તેઓ તેનું પ્રમાર્જન કરતા ન હતા, તેને સાફ કરતા ન હતા અને શરીરને ક્યારેય પણ ખંજવાળતા ન હતા.

૨૧ અપ્પં તિરિયં પેહાણ્ણે, અપ્પં પિટ્ઠાઓ ડ પેહાણ્ણે ।

અપ્પં બુઙ્કણ્ણે અપહિભાણી, પંથપેહી ચરે જયમાણે ॥

શબ્દાર્થ :- અપ્પં પેહાણ્ણે= નહિ જોતા, તિરિયં = તિરછ, પિટ્ઠાઓ = પાછળ પણ, અપ્પં પેહાણ્ણે = નહિ જોતા, ડ = પણ, અપ્પં બુઙ્કણ્ણે = મૌન રહેતા હતા, અપહિભાણી = કોઈના બોલાવવા પર પણ ન બોલતા, પ્રત્યુત્તર ન આપતા, પંથપેહી = કેવળ પોતાના રસ્તાને જોતા, ચરે = ચાલતા હતા, જયમાણં = યત્નાપૂર્વક.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ચાલતા સમયે જમણી બાજુ, ડાબી બાજુ, તિરછ તથા પાછળ જોતા ન હતા. તેઓ મૌનપૂર્વક ચાલતાં, કોઈ પૂછે તો તેનો જવાબ પણ ન આપતા, યત્નાપૂર્વક માર્ગને જોઈને ચાલતા હતા.

વિવેચન :-

ગાથા ૧૮ થી ૨૧ સુધીની ચાર ગાથાઓમાં પ્રભુની ઈર્ષ્યા, ભાષા અને એષણા સમિતિનું વર્ણન છે. જેમ કે— ૧.આધાકર્મ આદિ દોષયુક્ત આહાર ત્યાગ.૨.સચેત આહાર ત્યાગ.૩.પર—પાત્રમાં આહાર ન વાપરવો.૪.ગૃહસ્થાદિ પાસેથી આહાર મંગાવીને લેવાનો ત્યાગ, નિમંત્રણ પૂર્વકના આહારનો, આગ્રહ કે સન્માનની અપેક્ષાનો ત્યાગ.૫.જેટલી જરૂર છે તે કરતા વધારે આહાર કરવાનો ત્યાગ.૬.સ્વાદની લોલુપતાનો ત્યાગ. ૭.મનોજ આહારના સંકલ્પનો ત્યાગ.

પરવત્થં પરપાયં :- ચૂર્ણિ અનુસાર ભગવાને દીક્ષાના સમયે જે દેવદૂધ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું તે તેર માસ સુધી ધારણ કર્યું પરંતુ ઠંડી આદિથી રક્ષણ માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો. તેર માસ પછી વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી પ્રભુએ અન્ય વસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યું ન હતું. તેમજ તેઓ કરપાત્રી હોવાથી ગૃહસ્થના પાત્રનો પણ ઉપયોગ કર્યો ન હતો. ગૃહસ્થના વસ્ત્ર પાત્રનો ઉપયોગ શ્રમણો માટે નિષિદ્ધ છે કારણ કે તેને સાફ કરવામાં ગૃહસ્થને સચેત પાણી આદિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, જેથી પશ્ચાત્કર્મ આદિ દોષોની સંભાવના રહે છે.

નાલંદાની તંતુવાયશાળામાં જ્યારે ભગવાન બિરાજતા હતા, ત્યારે ગોશાલકે પ્રભુ માટે આહાર લાવવાની આજ્ઞા માર્ગી તો પ્રભુએ ના પાડી કારણ કે તે કદાચ ગૃહસ્થના પાત્રમાં આહાર લાવતો. કેવળજ્ઞાની થયા પછી સિંહા અણગાર દ્વારા લાવવામાં આવેલી ઔષધિ પણ ભગવાને પોતાના હાથમાં લઈને વાપરી હતી.

અપ્પં તિરિયં આદિ ગાથા ૨૧માં આવેલો 'અપ્પ' શબ્દ અલ્પ અર્થમાં નહીં પણ નિષેધ અર્થમાં છે. ચાલતા સમયે ભગવાનનું ધ્યાન પોતાની સામેના રસ્તા ઉપર જ રહેતું હતું, તેથી તેઓ પાછળ કે આજુ-બાજુ પણ જોતા નહિ અને રસ્તે ચાલતા કોઈની સાથે બોલતા ન હતા. અહિંસાના પાલક પ્રભુ જીવ દયાની દૃષ્ટિ કેળવતાં, ક્યાંય આડું અવળું ન જોતાં ઈર્યાસમિતિ પૂર્વક ચાલતા હતા.

વસ્ત્રત્યાગ શીત આતાપના :-

૨૨ સિસિરંસિ અદ્ધપડિવણ્ણે, તં વોસજ્જ વત્થમણગારે ।

પસારિત્તુ બાહું પરક્કમે, ણો અવલંબિયાણ ચંધંસિ ॥

શબ્દાર્થ :- સિસિરંસિ = શિશિર ઋતુમાં, શીતકાળમાં, અદ્ધપડિવણ્ણે = માર્ગમાં, ચાલતાં, પસારિત્તુ = ફેલાવીને, બાહું = ભુજાઓને, પરક્કમે = ચાલતા હતા, ણો અવલંબિયાણ = અવલંબન લેતા ન હતા, ચંધંસિ = ખભાનો.

ભાવાર્થ :- અણગાર ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ શિશિર ઋતુમાં વિહાર કરતાં રસ્તામાં તે ઈન્દ્રપ્રદત્ત વસ્ત્રને વોસિરાવી દીધું તેમજ ઠંડીના પરીષદને સહન કરવા માટે બંને ભુજાઓને ફેલાવીને ઊભા રહેતા હતા પરંતુ બંને હાથને ખભા પર બાંધી છાતીને ઢાંકી રાખતા ન હતા અર્થાત્ ઠંડીથી બચવા શરીરને સંકોચતા ન હતા.

વિવેચન :-

સિસિરંસિ અદ્ધપડિવણ્ણે :- ઠંડીમાં ભગવાન જ્યારે વિહારમાં હતા ત્યારે તેઓએ તે વસ્ત્રને વોસરાવી દીધું અર્થાત્ યોગ્ય જગ્યા જોઈ તે વસ્ત્રને ત્યાગી દીધું. આ ગાથામાં વસ્ત્ર ફાડીને કોઈને પણ આપવાનું કથન નથી અને સંયમ મર્યાદામાં વસ્ત્ર કોઈને દેવાનું હોતું નથી. ભગવાને પોતાની સાધના કાળમાં કોઈ

સંયમ મર્યાદાનો ભંગ કર્યો નથી. દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર પરઠવા સંબંધી વર્ણન આ ઉદ્દેશકની ત્રીજી અને બાવીસમી બે ગાથાઓમાં છે પરંતુ કોઈને દેવાનું કથન નથી.

ઉદ્દેશકનો ઉપસંહાર :-

૨૩ એસ વિહી અણુક્કંતો, માહણેણ મઈમયા ।

અપહિણ્ણેણ વીરેણ, કાસવેણ મહેસિણા ॥ ત્તિ બેમિ ॥

(બહુસો અપહિણ્ણેણ, ભગવયા એવં રીયંતિ ॥ ત્તિ બેમિ ॥)

॥ પઢમો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

શબ્દાર્થ :- એસ = આ, વિહી = વિધિનું, અણુક્કંતો = આચરણ કર્યું હતું, માહણેણ = માહણ, મઈમયા = મતિમાન, અપહિણ્ણેણ = નિદાન રહિત, વીરેણ = વીર, કાસવેણ = કાશ્યપ ગોત્રી, મહેસિણા = મહર્ષિ, બહુસો = અનેકવાર, (એવં રીયંતિ = આ પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ.)

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનવાન, અપ્રતિજ્ઞ, મહામાહણ (અહિંસક) કાશ્યપગોત્રીય મહર્ષિ ભગવાન મહાવીરે આ રીતની ઉપરોક્ત સંયમ વિધિનું આચરણ કર્યું હતું. તેથી મુમુક્ષુજનોએ આ વિધિનું આચરણ કરવું જોઈએ. —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

અણુક્કંતો :- ભગવાને આ ઉદ્દેશકની ૧ થી ૨૩ ગાથા સુધીમાં વર્ણિત આચારનું આચરણ કર્યું પરંતુ ચૂર્ણિકાર તેના બે અર્થ કહે છે— ૧. અન્ય તીર્થકરો દ્વારા આચરિતનું આચરણ કર્યું. ૨. તીર્થકરોના માર્ગનું અતિક્રમણ ન કર્યું અર્થાત્ તેઓની પ્રણાલિકાને જાળવી તેથી આ અન્યાનતિકાંત વિધિ છે.

અપહિણ્ણેણ ભગવયા :- ભગવાન કોઈ વિધિ— વિધાનમાં પૂર્વગ્રહ, નિદાન કે હઠાગ્રહ પૂર્વક વર્તતા ન હતા. તેઓ સાપેક્ષ—અનેકાંતવાદી હતા. આહારના વિષયમાં કોઈ મનોજ્ઞ આહારની સુવિધા માટે તેઓ સંકલ્પ કે આગ્રહ રાખતા ન હતા પરંતુ ત્યાગની ભાવના સાથે અભિગ્રહ ધારણ કરતા હતા.

એસવિહી :- આ નવમાં અધ્યયનના ચારે ય ઉદ્દેશકની અંતિમ ગાથા એક સરખી છે. તેના ત્રીજા અને ચોથા ચરણના મૂળપાઠમાં ભિન્નતા જણાય છે. તેનું કારણ એ છે કે એક પ્રકારનો પાઠ ચૂર્ણિકારે સ્વીકારેલ છે અને બીજા પ્રકારનો પાઠ ટીકાકારે સ્વીકારેલ છે. ચૂર્ણિકારે સ્વીકારેલ પાઠની સંરચના અને અર્થઘટના વધારે સુસંગત હોવાના કારણે અહીં તે પાઠને સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકારેલ છે. સાથે ટીકાકારે સ્વીકારેલ પાઠને કોષ્ટકમાં રાખ્યો છે.

॥ અધ્યયન-૯/૧ સંપૂર્ણ ॥

નવમું અધ્યયન : બીજો ઉદ્દેશક

સાધનાકાળમાં પ્રભુના સ્થાનો :-

૧ ચરિયાસણાઈ સેજ્જાઓ, એગ્ગયાઓ જાઓ બુઝયાઓ ।
આઝ્કખ તાઈ સયણાસણાઈ, જાઈ સેવિત્થા સે મહાવીરે ॥

શબ્દાર્થ :- ચરિયા = ભગવાન મહાવીર સ્વામીની ચર્યામાં, આસણાઈ = આસન સેજ્જાઓ = શય્યાઓ, એગ્ગયાઓ = કેટલાંક, જાઓ = જે, બુઝયાઓ = કહેલી છે, આઝ્કખ = આપ મને કહો, તાઈ = તે, સયણાસણાઈ = શય્યા અને આસનોના વિષયમાં, જાઈ = જેઓને, સેવિત્થા = સેવન કર્યું હતું, સે = તે, મહાવીરે = ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ.

ભાવાર્થ :- જે વિહારચર્યા, આસન, શય્યા આદિનું ભગવાન મહાવીરે સેવન કર્યું હતું અને તેમાંથી કેટલાક પ્રસિદ્ધ છે તે શયન, આસનાદિના વિષયમાં આપ મને કહો.

૨ આવેસણ-સભા-પવાસુ, પણિયસાલાસુ એગયા વાસો ।
અદુવા પલિયટ્ટાણેસુ, પલાલપુંજેસુ એગયા વાસો ॥

શબ્દાર્થ :- આવેસણ = જેની ચારે બાજુ દીવાલ બનેલી હોય એવા શૂન્ય ઘરમાં, સભા = સભાભવન, પવાસુ = પરબમાં, પણિયસાલાસુ = દુકાનોમાં, એગયા = ક્યારેક, વાસો = રહેતા હતા, પલિયટ્ટાણેસુ = સુથાર અને લુહારાદિને કાર્ય કરવાની જગ્યામાં, પલાલપુંજેસુ = મંચના ઉપર રાખેલ ઘાસના સમૂહની નીચે.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ક્યારેક શૂન્ય ખંડેરોમાં, ક્યારેક સભા ભવનોમાં ક્યારેક પરબોમાં અને ક્યારેક દુકાનોમાં નિવાસ કરતા હતા અથવા ક્યારેક લુહાર, સુથાર, સોની આદિની દુકાનો-કારખાનામાં અને ક્યારેક પલાલપુંજથી બનેલી ઝૂંપડીમાં નિવાસ કરતા હતા.

૩ આગંતારે આરામાગારે, ગામે નગરે વિ એગયા વાસો ।
સુસાણે સુણ્ણગારે વા, રુક્ખમૂલે વિ એગયા વાસો ॥

શબ્દાર્થ :- આગંતારે = મુસાફરોને ઉતરવાની જગ્યા-ધર્મશાળા આદિમાં, આરામાગારે = બગીચામાં બનેલા મકાનમાં, સુસાણે = સ્મશાનમાં, સુણ્ણગારે = શૂન્યઘરોમાં, રુક્ખમૂલે વિ = વૃક્ષની નીચે પણ.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ક્યારેક ધર્મશાળાઓમાં, ક્યારેક બગીચામાં બનેલા મકાનમાં અર્થાત્ આરામગૃહમાં અથવા ગામ કે નગરમાં રહેતા હતા. તેઓ ક્યારેક સ્મશાનમાં, ક્યારેક શૂન્ય ઘરમાં, તો ક્યારેક વૃક્ષની

નીચે પણ રહેતા હતા.

૪ एतेहिं मुणी सयणेहिं, समणे आसि पतेरस वासे ।
राइंदिवं पि जयमाणे, अप्पमत्ते समाहिए झाइ ॥

શબ્દાર્થ :- પતેરસવાસે = ઉત્કૃષ્ટ તેર વર્ષ સુધી અર્થાત્ તેરવર્ષથી કંઈક ઓછું, રાઈંદિવં પિ = રાત દિન, જયમાણે = સંયમ અનુષ્ઠાનમાં યત્નાવાન રહેતા હતા.

ભાવાર્થ :- મુનીશ્વર મહાવીર આ પૂર્વોક્ત શય્યા સ્થાનોમાં સાધના કાળના બાર વર્ષ, પાંચ માસ, પંદર દિવસ સુધી હંમેશાં પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં યત્નાશીલ થઈને રહ્યા હતા અને અપ્રમત્ત ભાવથી સમાધિ પૂર્વક ધ્યાન કરતા હતા.

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં ભગવાને વિહાર કરતાં જે જે સ્થાનોમાં નિવાસ કર્યો હતો અને જ્યાં ધ્યાન સાધના કરી હતી તેનું વર્ણન કર્યું છે. તે સ્થાન આ પ્રમાણે છે— (૧) ખંડેર (૨) સભા ભવન (૩) પરબ (૪) દુકાન (૫) કારખાના (૬) મંચ (૭) પ્રવાસી ગૃહ(ધર્મશાળા) (૮) આરામગૃહ (૯) ગામ કે નગર (૧૦) શમશાન (૧૧) શૂન્યઘર (૧૨) વૃક્ષની નીચે.

આ પ્રકારના નિવાસ સ્થાનોના વર્ણનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તીર્થંકર અથવા શ્રમણોના નિવાસ સ્થાનના સંબંધમાં કોઈ એકાંતિક આગ્રહ હોતો નથી. ભગવતી સૂત્ર શતક ૧૫ વગેરેથી પણ આ વાતની પુષ્ટી થાય છે જે લોકો કહે છે કે પહેલાંના જૈન શ્રમણો જંગલમાં અને નગરની બહાર રહેતા હતા. કાલક્રમે શિથિલતા થવાથી તેઓ ગામ કે નગરની અંદર રહેવા લાગ્યા. આ કથન કલ્પિત છે અને તે લોકોની આગમ જ્ઞાનની અપૂર્ણતા અથવા ભ્રમણાને જ પ્રગટ કરે છે. જૈન શ્રમણ પ્રસંગાનુસાર ગામ નગરની બહાર કે અંદર, જંગલમાં કે ધર્મશાળામાં સંયમ સાધનામાં અબાધક કોઈ પણ સ્થાનમાં રહી શકે છે. તીર્થંકર પણ કોઈ સ્થાનમાં રહી શકે છે અને વ્યક્તિગત સ્થાન પણ સંયમાનુકૂળ હોય તો ત્યાં પણ રહી શકે છે. ભગવાન મહાવીરનું અંતિમ યાતુર્માસ વ્યક્તિગત હસ્તીશાળામાં થયું હતું.

ભગવાનની નિદ્રા અને અપ્રમત્ત દશા :-

૫ णिहं पि णो पगामाए, सेवइ भगवं उट्ठाए ।

जग्गावई य अप्पाणं, ईसिं साई आसी अपडिण्णे ॥

શબ્દાર્થ :- ણિહં પિ = નિદ્રાનું પણ, પગામાએ = અત્યધિક, ઉટ્ઠાએ = પરંતુ જલ્દી ઊઠીને, જગ્ગાવઈ = જાગૃત કરી લેતા હતા, ધર્મ જાગરણ કરતા હતા, તલ્લીન રહેતા હતા પરંતુ, ઈસિં સાઈ = ક્યારેક કિંચિત્ શયન કરી લેતા હતા, અપડિણ્ણે = અધિક સમયના આગ્રહ વિના અથવા હંમેશાં સૂવું કે અમુક સમય

સૂવું એવો કોઈ આગ્રહ રાખતા ન હતા. શરીરની આવશ્યતા જોઈને સૂઈ જતા હતા.

ભાવાર્થ :- ભગવાન પ્રકામ— અત્યંત નિદ્રાનું સેવન કરતા ન હતા, જલ્દી ઊઠીને સાવધાન થઈ ધર્મજાગરણ કરી લેતા હતા, અધિક સમયના આગ્રહ વિના ક્યારેક શરીરની આવશ્યકતા જાણી કિંચિત્ સૂઈ જતા હતા.

૬ સંબુજ્ઝમાણે પુણરવિ, આસિંસુ ભગવં ઉદ્ઘાએ ।

ણિક્ખમ્મ એગયા રાઓ, બહિં ચંકમિયા મુહુત્તાગં ॥

શબ્દાર્થ :- સંબુજ્ઝમાણે = સારી રીતે જાગૃત થઈને, પુણરવિ = ફરી નિદ્રા પ્રમાદથી છૂટવા, આસિંસુ = અપ્રમાદભાવે રહેતા હતા, ઉદ્ઘાએ = ઊઠીને ઊભા થતા, ણિક્ખમ્મ = નીકળીને, બહિં = પોતાની જગ્યાથી બહાર, મુહુત્તાગં = થોડાક સમય સુધી, ચંકમિયા = ચંકમણ કરીને થોડા પગલા ચાલીને ધ્યાનમાં સ્થિર થતા હતા.

ભાવાર્થ :- નિદ્રાથી જાગૃત થઈને ભગવાન નિદ્રા પ્રમાદથી છૂટવા ઊભા થઈ જતા હતા અને ક્યારેક ક્યારેક રાત્રિમાં મકાનમાંથી નીકળીને નિદ્રા પ્રમાદને દૂર કરવા માટે થોડો સમય ચંકમણ કરી, આંટા મારી ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ જતા હતા.

વિવેચન :-

ભગવાનની નિદ્રાની વિધિ પણ ઘણી જ અદ્ભુત હતી. તેઓ ધ્યાન દ્વારા નિદ્રા ઉપર સંયમ કરતા હતા. નિદ્રા ઉપર વિજય મેળવવા તેઓ ક્યારેક ઊભા થઈ જતા, ક્યારેક સ્થાનથી બહાર જતા, ક્યારેક બહાર જઈને ચંકમણ કરતા અને ક્યારેક કાયોત્સર્ગ કરી લેતા હતા. આ રીતે બનતા ઉપાયોથી નિદ્રા પર વિજય મેળવતા હતા.

ઈસિં સાઈ આસી :- ભગવાન મહાવીર સ્વામીના છવ્વસ્થકાળની અપ્રમત્તતાને લઈને તેઓની નિદ્રા અને શયન સંબંધી લોકશ્રુતિ એવી છે કે તેઓ છવ્વસ્થ કાળના સાડા બાર વર્ષમાં ક્યારે ય સૂતા ન હતા અને સંકલ્પપૂર્વક ક્યારે ય નિદ્રા લીધી ન હતી પરંતુ આ પાંચમી ગાથાના ભાવોને જોતા એવો એકાંતિક પ્રરૂપણાનો ભાવ નીકળતો નથી. આ ગાથાનુસાર ભગવાન ક્યારેક થોડાક સૂઈ જતા હતા અને ક્યારેક અલ્પ નિદ્રા પણ લેતા હતા કારણ કે આ ગાથામાં ભગવાન માટે પ્રકામ શબ્દ આપીને એ બતાવ્યું છે કે ભગવાન અત્યધિક નિદ્રા લેતા ન હતા.

અપહિણ્ણે :- અપ્રતિજ્ઞ એટલે આહાર, નિદ્રા સ્થાન આદિ અંગે તેઓને કોઈ અપેક્ષા, સંકલ્પ ન હતો. આ બાબતમાં તેઓ અનુકૂળતા—પ્રતિકૂળતાથી નિરપેક્ષ હતા. તેઓ શરીરની આવશ્યકતા પૂર્તિ માટે જ આહારાદિનું સેવન અનુગ્રહ ભાવથી કરતા હતા. આ પ્રમાણે સહજભાવે સાધનાને અનુકૂળ જે આચરણ શક્ય હોય તેને સ્વીકારી લેતા હતા. અમુક આસનો તથા સહજ યોગની ક્રિયાઓથી શરીરને સ્થિર,

સંતુલિત અને મોહ-મમતા રહિત સ્ફૂર્તિમાન રાખવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ સંયમની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને આંતરિક આનંદ, આત્મદર્શન, વિશ્વાત્મચિંતન આદિના માધ્યમથી કરતા હતા.

સાધના કાળમાં વિવિધ ઉપસર્ગ :-

૭ સયનેર્હિં તસ્સુવસગ્ગા, ભીમા આસી અણેગરૂવા ય ।
સંસપ્પગા ય જે પાણા, અદુવા પક્કિખણો ઉવચરંતિ ॥

શબ્દાર્થ :- ભીમા = ભયંકર, આસી = થયા હતા, અણેગરૂવા = અનેક પ્રકારના, સંસપ્પગા પાણા = સરકીને ચાલનારા પ્રાણી છે તે સર્પ, નોળિયાદિ દ્વારા, પક્કિખણો = પક્ષી, ઉવચરંતિ = ઉપસર્ગ કરતા હતા, નજીક આવીને માંસ ભક્ષણ કરતા હતા.

ભાવાર્થ :- તે સ્થાનોમાં ભગવાનને અનેક પ્રકારના ભયંકર ઉપસર્ગો આવતા હતા, ક્યારેક સર્પ, નોળિયા આદિ પેટે ચાલનારા પ્રાણીઓ ડંખ મારતા હતા, ક્યારેક ગીધ આદિ પક્ષીઓ કષ્ટ દેતા હતા.

૮ અદુ કુચરા ઉવચરંતિ, ગામરક્ખા ય સત્તિહત્થા ય ।
અદુ ગામિયા ઉવસગ્ગા, ઇત્થી ઇગ્ગયા પુરિસા ય ॥

શબ્દાર્થ :- અદુ = ક્યારેક, અથવા, કુચરા = ચોર અને પારધિ આદિ, ઉવચરંતિ = ઉપસર્ગ કરતા હતા, ગામરક્ખા = ગ્રામરક્ષક, સત્તિહત્થા = શક્તિ અને ભાલા આદિ શસ્ત્ર હાથમાં રાખનારા, ગામિયા = ગામના સ્ત્રી પુરુષો, ઉવસગ્ગા = ઉપસર્ગ આપતા હતા.

ભાવાર્થ :- ક્યારેક તેઓને ચોર કે કુશીલ પુરુષો આવીને તંગ કરતા, ક્યારેક હાથમાં ભાલા આદિ શસ્ત્ર લીધેલા ગ્રામરક્ષક-પહેરેગીર કે કોટવાળ તેઓને કષ્ટ આપતા, ક્યારેક ગામના કેટલાંક સ્ત્રી પુરુષો પણ કષ્ટ આપતા હતા, પરેશાન કરતા હતા.

સ્થાન પરીષદ :-

૯ ઇહલોઝ્યાઈં પરલોઝ્યાઈં, ભીમાઈં અણેગરૂવાઈં ।
અવિ સુભિદુભિગંધાઈં, સદ્દાઈં અણેગરૂવાઈં ॥

શબ્દાર્થ :- અવિ = અને, સુભિદુભિગંધાઈં = સુગંધ અને દુર્ગંધ સંબંધી.

ભાવાર્થ :- ભગવાને મનુષ્ય-તિર્યંચ સંબંધી અને દેવ સંબંધી અનેક પ્રકારના ભયંકર ઉપસર્ગ સહન કર્યા. તેઓ અનેક પ્રકારના પદાર્થોની સુગંધ અને દુર્ગંધમાં તથા પ્રિય અને અપ્રિય શબ્દોમાં હર્ષ-શોક રહિત મધ્યસ્થ રહેતા હતા.

૧૦ અહિયાસણ સયા સમિણ, ફાસાઈ વિરૂવરૂવાઈ ।
અરઈ રઈ અભિભૂય, રીયઈ માહણે અબહુવાઈ ॥

શબ્દાર્થ :- અહિયાસણ = સમભાવપૂર્વક સહન કરતા હતા, સમિણ = સમિતિથી યુક્ત થઈને, અભિભૂય = દૂર કરીને, રીયઈ = વિચરતા હતા, અબહુવાઈ = થોડું બોલનારા, બહુ નહિ બોલનારા.

ભાવાર્થ :- તેઓ વિવિધ પ્રકારના સ્પર્શો—કષ્ટોને હંમેશાં સમભાવપૂર્વક સહન કરતા હતા. તેઓ સંયમમાં થનારી અરતિ(ગલાનિ) અને અસંયમમાં થનારી રતિ(હર્ષ)ને ધ્યાન દ્વારા શાંત કરી દેતા હતા. તેઓ થોડું બોલતા અને પોતાના સંયમાનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા.

૧૧ સ જણેહિં તત્થ પુચ્છિસુ, ઇગચરા વિ ઇગયા રાઓ ।
અવ્વાહિણ કસાઈત્થા, પેહમાણે સમાહિં અપહિણ્ણે ॥

શબ્દાર્થ :- સ = તે ભગવાન મહાવીર, જણેહિં = પુરુષ દ્વારા, પુચ્છિસુ = પૂછતા હતા, ઇગચરા = એકલા ફરનારા સ્ત્રી લંપટાદિ, વિ = પણ, અવ્વાહિણ = ભગવાન પ્રત્યુત્તર ન આપે ત્યારે, કસાઈત્થા = ક્રોધિત થતા હતા, પેહમાણે = આ સર્વને જોતા, આત્મપ્રેક્ષા કરતા, સમાહિં = સમાધિમાં, અપહિણ્ણે = બદલો લેવાની ઈચ્છા સંકલ્પ કરતા ન હતા.

ભાવાર્થ :- ક્યારેક ભગવાન પાસે આવીને લોકો પૂછતા— "તમો કોણ છો ? અહીં શા માટે ઊભા છો ?" ક્યારેક એકલા ફરનારા લોકો રાતે આવીને પૂછતા કે— "આ ખંડેરમાં— શૂન્ય ઘરમાં તમે શું કરી રહ્યા છો ?" ત્યારે ભગવાન કાંઈ પણ બોલતા નહિ, તેથી તેઓ ક્રોધિત થઈને દુર્વ્યવહાર કરતા. આ સર્વ ક્રિયાઓ પ્રત્યે ભગવાન આત્માનુપ્રેક્ષા કરતાં સમાધિમાં લીન રહેતા પરંતુ તેનો બદલો લેવાનો વિચાર કરતા ન હતા.

૧૨ અયમંતરંસિ કો ઇત્થ, અહમંસિ ત્તિ ભિક્ખૂ આહટ્ટુ ।
અયમુત્તમે સે ધમ્મે, તુસિણીણ સકસાઈણ ઝાઈ ॥

શબ્દાર્થ :- અયં = આ, અંતરંસિ = આ મકાનની અંદર, સ્થાનમાં, કો = કોણ છે, ઇત્થ = અહીં, અહં = હું, અંસિ ત્તિ = છું, એ રીતે, ભિક્ખૂ = ભિક્ષુ, આહટ્ટુ = કહીને ઉત્તર સાંભળી, અયં = આ, ઉત્તમે = ઉત્તમ, સે = તે, ધમ્મે = ધર્મ છે એમ જાણીને, તુસિણીણ = મૌન રહી જતા હતા, સકસાઈણ = જો તેઓ ક્રોધિત થાય તો, ઝાઈ = શુભ ધ્યાનમાં લીન રહેતા હતા.

ભાવાર્થ :- કોઈ વ્યક્તિ ભગવાનને પૂછતી કે આ જગ્યાની અંદર રહેલ તમે કોણ છો ? ત્યારે ક્યારેક ભગવાન કહેતા કે— "હું ભિક્ષુ છું." આ ઉત્તર સાંભળી પૂછનાર ગમે તેવો વ્યવહાર કરે તો પણ ભગવાન સમજતા કે સહિષ્ણુતા એ ઉત્તમધર્મ છે. એમ સમજીને મૌન ભાવથી તેઓના કષ્ટોને સહન કરતાં ધ્યાનમાં

લીન રહેતા.

વિવેચન :-

સયણેહિં તસ્સુવસગ્ગા, અણેગરૂવા :- નિવાસસ્થાનોમાં ભગવાનને મુખ્યરૂપે આ પ્રમાણે ઉપસર્ગો આવ્યા— (૧) સર્પ અને નોળિયાદિ દ્વારા કરડવું. (૨) ગીધ આદિ પક્ષીઓ દ્વારા ચાંચથી માંસ કાઢવું. (૩) કીડી, ડાંસ, મચ્છર, માખી આદિનો ઉપદ્રવ. (૪) શૂન્યઘરમાં ચોર કે કુશીલ પુરુષો દ્વારા સતામણી થવી. (૫) સશસ્ત્ર કોટવાળાદિની સતામણી. (૬) ગામના સ્ત્રી પુરુષો દ્વારા પજવણી. (૭) ક્યારેક મનુષ્ય, તિર્યચ અને ક્યારેક દેવો દ્વારા ઉપસર્ગ. (૮) નિર્જન સ્થાનોમાં એકલા કે લુચ્યા-લફંગા લોકો દ્વારા ઢંગધડા વગરના પ્રશ્ન-પૂચ્છણ દ્વારા તંગ કરવા. (૯) આ કોણ છે ? કેમ બેઠા છે ? બહાર નીકળો. આમ અજ્ઞાની લોકો દ્વારા ક્રોધમય વ્યવહાર થવો.

નિવાસ સ્થાનોમાં પરીષદ :- (૧) દુર્ગાધિત સ્થાન, (૨) ઊંચું-નીચું, વિષમ કે ભયંકર સ્થાન, (૩) ઠંડીનો પ્રકોપ, (૪) ચારે બાજુથી બંધ હોય તેવી જગ્યાનો અભાવ આદિ. આવા નિવાસ સ્થાનોમાં સાધના માટે ભગવાન સાડા બાર વર્ષ સુધી હંમેશાં યત્નાપૂર્વક, અપ્રમત્તભાવે સમાધિવંત બનીને રહ્યા હતા.

કુચરા ઉવચરંતિ :- વૃત્તિકારે કુચરનો અર્થ કર્યો છે— ચોર, પરસ્ત્રીલંપટ આદિ લોકો ક્યાંક શૂન્ય ઘરાદિમાં આવી ઉપસર્ગ કરતા હતા. જ્યારે ભગવાન ત્રણ રસ્તા કે ચાર રસ્તા ઉપર ધ્યાનમાં ઊભા રહેતા ત્યારે સશસ્ત્ર કોટવાળ વગેરે તેમને હેરાન કરતા હતા.

અદુ ગામિયા ... ઇત્થી ઇગઙ્ગયા પુરિસા ચ :- આ ગાથાનો અર્થ વૃત્તિકારે આ પ્રમાણે કર્યો છે— ક્યારેક ભગવાન એકલા એકાંત સ્થાનમાં હોય તો ગ્રામિક-ઈન્દ્રિય વિષય સંબંધી ઉપસર્ગ આવતા હતા. કામાસક્ત કોઈ સ્ત્રી કે કોઈ કામુક પુરુષ આવીને ઉપસર્ગ આપતા હતા. ભગવાનના રૂપમાં મુગ્ધ બનીને સ્ત્રીઓ તેમની પાસે કામભોગોની યાચના કરતી હતી. ભગવાન ચલિત થતા નહિ, તો તે વ્યાકુળ અને ઉત્તેજિત થયેલ સ્ત્રીઓ તેમના પતિને ભગવાન વિરુદ્ધ વાત કરીને ચડાવતી, તેઓના પતિ, સ્વજનાદિ આવીને ભગવાનને રોષ યુક્ત થઈ, પીડા આપતા હતા.

અયમુત્તમે સે ધમ્મે તુસિણીણ :- ક્યારેક ભગવાન પોતાનો પરિચય પૂછવા પર હું ભિક્ષુ છું એમ કહેતા અને ક્યારેક મૌન રાખવું જ શ્રેષ્ઠ છે, ઉત્તમ માર્ગ છે એમ વિચારી મૌન ધારણ કરતા હતા. ભગવાન કાંઈ ન બોલે કે જવાબ ન આપે તો તે હલકી પ્રકૃતિના લોકો ક્રોધિત થઈ જતા, મારતા, સતાવતા તથા ત્યાંથી નીકળી જવાનું કહેતા હતા.

આ સર્વ પરીષદ ઉપસર્ગના સમયે ભગવાન દુર્વ્યવહાર કરનાર પ્રત્યે બદલો લેવાનો જરા પણ વિચાર મનમાં લાવતા નહિ.

આ ગાથામાં આહટ્ટુ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં વ્યાખ્યાકારોએ કહ્યું છે કે કોઈ પુરુષ ભગવાનને ત્યાંથી નીકળી જવાનું કહેતા તો ભગવાન મુનિધર્મ સમજી ત્યાંથી નીકળી જતાં.

શીત-પરીષદ :-

૧૩ જંસિપ્પેગે પવેયંતિ, સિસિરે મારુએ પવાયંતે ।
તંસિપ્પેગે અણગારા, હિમવાએ ણિવાયમેસંતિ ॥

શબ્દાર્થ :- જંસિપ્પેગે = જે શિશિરઋતુમાં કેટલાક પુરુષ, પવેયંતિ = ઠંડીથી ધ્રૂજવા લાગે છે અને જ્યારે, સિસિરે = ઠંડી ઋતુમાં (શિયાળામાં), મારુએ = હવા, પવાયંતે = વાય છે, તંસિપ્પેગે અણગારા = ત્યારે કેટલાક અણગાર, હિમવાએ = હિમવર્ષા થવાથી, હિમવાળી ઠંડી હવાના સમયે, ણિવાયં = વાયુ રહિત સ્થાન, એસંતિ = શોધે છે.

ભાવાર્થ :- શિયાળાની ઋતુમાં ઠંડા પવનના કારણે લોકો ધ્રૂજતા હોય તેવી ઋતુમાં હિમવર્ષા થાય ત્યારે સાધક હવા વિનાની જગ્યાને શોધે છે.

૧૪ સંઘાડીઓ પવિસિસ્સામો, એહા ય સમાદહમાણા ।
પિહિયા વા સક્ખામો, અહ્દુક્ખં હિમગસંફાસા ॥

શબ્દાર્થ :- સંઘાડીઓ = કાંબળી આદિ વસ્ત્રો, પવિસિસ્સામો = ઓઢીને અમે રહીશું, એહા = કાષ્ટાદિ, (અન્ય તીર્થિકો ઠંડી દૂર કરવા માટે), સમાદહમાણા = સળગાવે છે તેઓ કહે છે કે, પિહિયા = દરવાજા બંધ કરીને, પોતાના શરીરને વસ્ત્રોથી ઢાંકીને જ, સક્ખામો = ઠંડીને સહન કરી શકશું, અહ્દુક્ખં = ઘણું કઠિન છે, હિમગસંફાસા = ઠંડી-હિમને સહન કરવી".

ભાવાર્થ :- હિમપાતનો ઠંડો સ્પર્શ અત્યંત દુઃખદાયી છે, એમ વિચારી કેટલાક સાધુઓ સંકલ્પ કરે કે કાંબળી ઓઢી લઈશું. કેટલાક સંન્યાસી લાકડા જલાવીને ઠંડીથી સુરક્ષિત થાય છે અને કોઈ દરવાજા બંધ કરીને જ આ ઠંડી સહન કરી શકે છે.

૧૫ તંસિ ભગવં અપડિણ્ણે, અહે વિયડે અહિયાસએ દવિએ ।
ણિક્ખમ્મ એગયા રાઓ, ઠાએઙ્ઙ ભગવં સમિયાએ ॥

શબ્દાર્થ :- તંસિ = તે ઠંડીમાં, અપડિણ્ણે = હવા વગરની જગ્યા મળે તેવા સંકલ્પથી રહિત, અહે વિયડે = ખુલ્લા મકાનમાં, ઠાએઙ્ઙ = ઊભા રહેતા હતા, કાયોત્સર્ગ કરતા હતા, સમિયાએ = શાંતિપૂર્વક ઠંડીને સહન કરતા.

ભાવાર્થ :- આવી હિમપાતની ઠંડી ઋતુમાં પણ સંયમશીલ ભગવાન ઠંડીથી બચવા માટે કોઈ પણ જાતનો સંકલ્પ કરતા નહીં, પરંતુ ચારે બાજુથી ખુલ્લા મકાનમાં રહીને ઠંડી સહન કરતા ક્યારેક તો રાત્રિમાં મકાનમાંથી બહાર નીકળી ભગવાન ઠંડીમાં સમ્યક્ પ્રકારે (વિધિપૂર્વક) ઊભા રહી કાયોત્સર્ગ કરતા હતા.

૧૬ એસ વિહી અણુક્કંતો, માહણેણ મઈમયા ।
 અપહિણ્ણેણ વીરેણ, કાસવેણ મહેસિણા ॥ ત્તિ બેમિ ॥
 (બહુસો અપહિણ્ણેણ ભગવયા એવં રીયંતિ ॥ ત્તિ બેમિ ॥)
 ॥ બિહ્ઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનવાન, અપ્રતિજ્ઞ, મહામાહણ (અહિંસક) કાશ્યપ ગોત્રીય મહર્ષિ ભગવાન મહાવીરે આ રીતની ઉપરોક્ત સંયમ વિધિનું આચરણ કર્યું હતું. (તેથી મુમુક્ષુજનોએ આ વિધિનું આચરણ કરવું જોઈએ.) – એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

ગાથા ૧૩ થી ૧૬ સુધીની આ ગાથાઓમાં અન્ય ગૃહત્યાગી શ્રમણ, પરિવ્રાજક કે અણગારોની શીતકાલીન સ્થિતિ, આચરણ અને મનોદશાને બતાવી, તેની તુલનામાં ભગવાનની સહનશીલતાનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. ભગવાનની મહાન શૂરવીરતા દર્શાવતાં કહ્યું છે કે જ્યાં અન્ય શ્રમણો ઠંડીથી બચવાના પ્રયત્નો કરે છે ત્યાં તે જ હિમપાતની ઠંડીને ભગવાન ચારે તરફથી ખુલ્લી જગ્યામાં કોઈ સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા વિના જ ઠંડીને સહન કરતા અને ક્યારેક એવી ઠંડીમાં મકાનની બહાર જઈ કાયોત્સર્ગ કરી લેતા હતા. આ પ્રમાણે પ્રભુની અદ્ભુત કષ્ટ સહિષ્ણુતા હતી.

વિચરણ :- આ શબ્દ આગમોમાં અનેક અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. તેનું વિવરણ નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશક ૧૯માં આપેલ છે. અહીં આ શબ્દ ચારે તરફથી ખુલ્લા અને ઉપરથી ઢાંકેલા સ્થાન માટે વપરાયો છે. એવા સ્થાનમાં પ્રભુ સહજ રોકાઈ જતા અને હિમપાતની ઠંડીને પણ પ્રસન્નતાથી સહન કરી લેતા.

આ રીતે આ સંપૂર્ણ ઉદ્દેશકમાં પ્રભુના રહેવાના સ્થાનો, તેમાં આવતા કષ્ટો તથા ભગવાનની અપ્રમત્ત દશાનું વર્ણન છે.

॥ અધ્યયન-૯/૨ સંપૂર્ણ ॥

નવમું અધ્યયન : ત્રીજો ઉદ્દેશક

લાટદેશમાં પ્રભુની ઉપસર્ગમય સાધના :-

૧ તણફાસે સીયફાસે ય, તેડફાસે ય દંસમસગે ય ।
 અહિયાસણ સયા સમિણ, ફાસાઈં વિરૂવરૂવાઈં ॥

ભાવાર્થ :- લાઠ દેશમાં વિહાર સમયે ભગવાન ઘાસ, કાંટાદિના કઠોર સ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ભયંકર ગરમીનો સ્પર્શ, ડાંસ અને મચ્છરોના કષ્ટ; આવા વિવિધ પ્રકારના કષ્ટો—પરીષદો હંમેશાં સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરતા.

૨ અહ દુચ્ચરલાઠમચારી, વજ્જભૂમિં ચ સુભભૂમિં ચ ।
પંતં સેજ્જં સેવિંસુ, આસણગાઈં ચેવ પંતાઈં ॥

શબ્દાર્થ :- અહ = આ અવ્યય છે, વાક્યાલંકાર માટે કે પાદપૂર્તિ માટે, દુચ્ચરં = જ્યાં વિચરવું કઠિન છે, લાઠં = લાઠ દેશમાં, અચારી = ભગવાને વિહાર કર્યો હતો, વજ્જભૂમિં = વજ્જભૂમિ, સુભભૂમિં = શુભ ભૂમિમાં, પંતં = પ્રાંત, સેજ્જં = શય્યાને, સેવિંસુ = સેવન કર્યું હતું, આસણગાઈં = આસનોને.

ભાવાર્થ :- દુર્ગમ લાઠ દેશના વજ્જ ભૂમિ અને શુભ ભૂમિ નામના બંને પ્રદેશમાં ભગવાને વિચરણ કર્યું હતું. ત્યાં તેઓએ ઊબડ—ખાબડ નિવાસ સ્થાનોનું અને સામાન્ય તેમજ કઠિન આસનોનું સેવન કર્યું હતું.

૩ લાઠેહિં તસ્સુવસગ્ગા, બહવે જાણવયા લૂસિંસુ ।
અહ લૂહદેસિએ ભત્તે, કુક્કુરા તત્થ હિંસિંસુ ણિવતિંસુ ॥

શબ્દાર્થ :- તસ્સ = તે ભગવાન મહાવીર સ્વામીને, જાણવયા = તે દેશના અનાર્ય લોકો, લૂસિંસુ = ભગવાનને મારતા હતા, લૂહદેસિએ = લૂખા—સૂકા જ મળતા હતા, ભત્તે = આહાર, કુક્કુરા = કૂતરા, હિંસિંસુ = તેઓને કરડતા હતા, ણિવતિંસુ = તેઓની ઉપર તૂટી પડતા હતા.

ભાવાર્થ :- લાઠ દેશના ક્ષેત્રમાં ભગવાને અનેક ઉપસર્ગો સહ્યા. ત્યાંના ઘણા અનાર્ય લોકો ભગવાનને દંડાથી મારતા; તે દેશમાં આહાર પણ લૂખા—સૂકા જ મળતા હતા. ત્યાંના કૂતરાઓ ભગવાન પર તૂટી પડતાં અને કરડી ખાતાં હતાં.

૪ અપ્પે જણે ણિવારેઙ્, લૂસણે સુણે ડસમાણે ।
હુચ્છુકારેંતિ આહંસુ, સમણં કુક્કુરા દસંતુ ત્તિ ॥૮૩॥

શબ્દાર્થ :- અપ્પે જણે = કોઈક જ લોક, ણિવારેઙ્ = નિવારણ કરનારા, અટકાવનારા હતા, લૂસણે = કરડનારા, સુણે = તે કૂતરાને, ડસમાણે = કરડતા, હુચ્છુકારેંતિ = છુ છુ શબ્દો દ્વારા, આહંસુ = કૂતરાને ઉત્સાહિત કરતા હતા, સમણં = સાધુને, કુક્કુરા = કૂતરાઓ, દસંતુ ત્તિ = કરડો.

ભાવાર્થ :- કૂતરા કરડવા લાગે કે ભસે તો તે કરડતાં અને ભસતાં કૂતરાને અટકાવે—રોકે તેવા લોકો તે અનાર્ય દેશમાં ઓછા હતા પરંતુ વધારે લોકો તો આ શ્રમણને કૂતરા કરડે, એ ભાવથી કૂતરાને બોલાવી ઉશ્કેરતા અને 'હુ છુ કરી' તેમની પાછળ દોડાવતા હતા.

૫ **एलिकखए जणे भुज्जो, बहवे वज्जभूमि फरुसासी ।
लट्ठिं गहाय णालीयं, समणा तत्थ य विहरिंसु ॥**

શબ્દાર્થ :- एलिकखए = આ રીતના, जणे = લોકો, भुज्जो = વારંવાર, बहवे = ઘણા, फरुसासी = રૂક્ષ આહાર કરનારા, लट्ठिं = પોતાના શરીર પ્રમાણ લાકડી, णालीयं = નાલિકા, પોતાના શરીરથી ચાર અંગુલ મોટી લાકડી, समणा = અન્ય તીર્થિક ભિક્ષુ, तत्थ य = ત્યાં, આ પ્રમાણે, विहरिंसु = વિહાર કરતા હતા.

ભાવાર્થ :- તે વજ્જભૂમિમાં કઠોર સ્વભાવવાળા ઘણાં લોકો હતા. તે જનપદમાં બીજા અનેક શ્રમણ શરીર પ્રમાણ લાકડી અને નાલિકા-શરીરથી ચાર અંગુલ લાંબી લાકડી લઈને વિહાર કરતા હતા.

૬ **एवं पि तत्थ विहरंता, पुट्टपुव्वा अहेसि सुणएहिं ।
संलुंचमाणा सुणएहिं, दुच्चरगाणि तत्थ लाढेहिं ॥**

શબ્દાર્થ :- विहरंता = વિચરતા પણ અન્ય તીર્થિક ભિક્ષુ, पुट्टपुव्वा अहेसि = કરડાતા હતા, सुणएहिं = કૂતરાઓ દ્વારા, संलुंचमाणा = ચામડી ઉખેડી નાખતા, सुणएहिं = કૂતરા દ્વારા, दुच्चरगाणि = વિચરવું ઘણું કઠિન હતું.

ભાવાર્થ :- આ પ્રમાણે લાકડી આદિ લઈને પણ ત્યાં વિચરણ કરતા શ્રમણોને પણ ઘણીવાર કૂતરા કરડી જતાં અને ક્યારેક તો ચામડી ઉખેડી નાખતાં હતાં તેથી ખરેખર તે લાઢદેશમાં વિચરણ કરવું ઘણું જ દુષ્કર હતું.

૭ **णिहाय दंडं पाणेहिं, तं वोसिज्ज कायमणगारे ।
अह गामकंटए भगवं, ते अहियासए अभिसमेच्चा ॥**

શબ્દાર્થ :- णिहाय = સર્વથા ત્યાગ કરીને, दंडं = દંડ દેવાનું, મારવાનું, पाणेहिं = પ્રાણીઓને, तं = પોતાના, वोसिज्ज = મમત્વનો ત્યાગ કરીને, गामकंटए = ગ્રામ્ય લોકોના કઠોર વચનોને, અન્ય પરીષ્કોને, अभिसमेच्चा = નિર્જરાનું કારણ જાણીને.

ભાવાર્થ :- અણગાર ભગવાન મહાવીર તે કૂતરાદિ પ્રાણીઓ પ્રત્યે હિંસક પરિણામોનો ત્યાગ કરી તથા પોતાના શરીર પ્રત્યેના મમત્વનો પણ ત્યાગ કરી સંયમમાં વિચરણ કરતા હતા અને તે ભગવાન નિર્જરાનું કારણ સમજીને તે ગ્રામ્યજનોનાં કાંટા જેવા તીક્ષ્ણ વચનોને સહન કરતા હતા.

૮ **णागो संगामसीसे वा, पारए तत्थ से महावीरे ।
एवं पि तत्थ लाढेहिं, अलद्धपुव्वो वि एगया गामो ॥**

શબ્દાર્થ :- જાગો વ = જેમ હાથી, સંગામસીસે = સંગ્રામના મોરચે શત્રુઓના પ્રહારને સહન કરતા, વા = જેમ, પારણ = શત્રુસેનાને પાર કરી જાય છે, અલદ્ધપુવ્વો = મળ્યા ન હતા, વિ = પણ, ઇગયા = ક્યારેક ક્યારેક તો, ગામો = ગામ પણ.

ભાવાર્થ :- જેવી રીતે હાથી યુદ્ધના મોરચે શસ્ત્રથી વીંધાવા છતાં પાછો ફરતો નથી, શત્રુને જીતીને યુદ્ધનો પાર પામે છે, તેવી રીતે ભગવાન મહાવીર તે લાઠ દેશમાં પરીષદ સેનાને જીતીને પારગામી થયા. ક્યારેક ક્યારેક તો લાઠ દેશમાં તેઓને લાંબા અંતર સુધી ગામ જ મળતાં ન હતાં અને જંગલમાં રહેવું પડતું હતું.

૯ ઉવસંકમંતમપડિણ્ણં, ગામંતિયં પિ અપત્તં ।

પડિણિક્ખમિત્તુ લૂસિંસુ, ઇતાઓ પરં પલેહિ ત્તિ ॥

શબ્દાર્થ :- ઉવસંકમંતં = ભિક્ષાર્થ કે નિવાસાર્થ જતા, અપડિણ્ણં = પ્રતિજ્ઞા રહિત, ગામંતિ યં પિ = ગામની નજીક પણ, અપત્તં = નહિ પહોંચેલા ભગવાનને, પડિણિક્ખમિત્તુ = ગામથી નીકળીને તે અનાર્ય લોકો, લૂસિંસુ = મારતા હતા, ઇતાઓ = અહીંથી, પરં = દૂર, પલેહિં ત્તિ = ચાલ્યા જાવ એ પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :- નિવાસસ્થાનની પ્રતિજ્ઞાથી રહિત સહજ રીતે ચાલતા ભગવાન ગામની નજીક પહોંચે તે પહેલા જ, ગામથી દૂર હોય ત્યાં જ લોકો ગામમાંથી નીકળીને ભગવાનને રોકી દેતા. તેઓના પર પ્રહાર કરી કહેતા કે અહીંથી બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ ચાલ્યા જાવ. અમારા ગામમાં આવવાનું નથી બીજે જાવ.

૧૦ હયપુવ્વો તત્થ ડંડેણં, અદુવા મુટ્ટિણા અદુ કુંતફલેણં ।

અદુ લેલુણા કવાલેણં, હંતા હંતા બહવે કંદિંસુ ॥

શબ્દાર્થ :- હયપુવ્વો = ભગવાનને મારતા હતા, કુતફલેણં = ભાલાથી, લેલુણા = માટીના ઢેફાથી, કવાલેણં = તૂટેલા ઘડાના ઠીકરાથી.

ભાવાર્થ :- તે લાઠ દેશમાં ઘણા લોકો દંડાથી, મુટ્ટીથી, ભાલાદિ શસ્ત્રથી, માટીના ઢેફાથી કે ઠીકરાથી મારતા અને હલ્લો મચાવતા, ગોકીરો કરતા હતા.

૧૧ મંસાણિ છિણ્ણપુવ્વાઈં, ઉટ્ટંભિયા ઇગયા કાયં ।

પરીસહાઈં લુંચિંસુ, અદુવા પંસુણા અવકરિંસુ ॥

શબ્દાર્થ :- મંસાણિ = માંસ, છિણ્ણપુવ્વાઈં = કાપતા હતા, બટકા ભરતા, ઉટ્ટંભિયા = ચામડી ઊંચી કરવી, ચૂંટી ભરવી, પકડીને થકવી દેતા હતા, લુંચિંસુ = તેમને મારતા હતા, પંસુણા = ધૂળથી, અવકરિંસુ = ભગવાનનું શરીર ભરી દેતા હતા.

ભાવાર્થ :- તે અનાર્ય લોકો ભગવાનના શરીરમાંથી માંસ કાપતા, ક્યારેક શરીર ઉપરથી ચામડી ઉતરડતા, ચૂંટીઓ ભરતા અને પ્રતિકૂળ પરીષદોથી પીડિત કરતા હતા. ક્યારેક તેમના શરીરને ઘૂળથી ભરી દેતા હતા.

૧૨ **ઉચ્ચાલઇય ણિહર્ણિસુ, અદુવા આસણાઓ ખલઈંસુ ।**
વોસટ્ટુકાણ પળયાસી, દુક્ખસહે ભગવં અપડિણ્ણે ॥

શબ્દાર્થ :- ઉચ્ચાલઇય = ભગવાનને ઉપર ઊપાડીને, ણિહર્ણિસુ = ધરતી ઉપર પછાડતા હતા, આસણાઓ = આસનથી, ખલઈંસુ = નીચે પાડી દેતા હતા, વોસટ્ટુકાણ = ભગવાન કાયાની મમતા છોડીને, પળયાસી = પરીષદ સહન કરવામાં તત્પર હતા, દુક્ખસહે = તે સર્વ કષ્ટોને સહતા હતા.

ભાવાર્થ :- કોઈ દુષ્ટ લોકો ધ્યાનસ્થ ભગવાનને ઊંચા ઉઠાવીને નીચે પછાડતા હતા. કોઈ લોકો ગોદુહાસન આદિ આસનથી બેઠેલા ભગવાનને ઘકકો મારીને દૂર હડસેલી દેતા હતા પરંતુ ભગવાને શરીરની મમતા છોડી હતી, પરીષદને સહન કરવા માટે કટિબદ્ધ હતા, તેમજ દુઃખના પ્રતિકારની પ્રતિજ્ઞાથી મુક્ત હતા તેથી જ તેઓ આ સર્વ દુઃખોને સારી રીતે સહન કરતા હતા.

૧૩ **સૂરો સંગામસીસે વા, સંવુડે તત્થ સે મહાવીરે ।**
પડિસેવમાણે ફરુસાઈં, અચલે ભગવં રીઈત્થા ॥

શબ્દાર્થ :- સૂરો વા = જેમ શૂરવીર પુરુષ, સંવુડે = પોતાની સર્વ ઈન્દ્રિયોને ગુપ્ત રાખતા, પડિસેવમાણે = સમભાવપૂર્વક સહન કરતાં, ફરુસાઈં = તે કઠોર પરીષદોને, અચલે = પ્રતોમાં દઢ રહીને, રીઈત્થા = વિચર્યા હતા.

ભાવાર્થ :- જેમ કવચધારી યોદ્ધો યુધ્ધના મોરચે શસ્ત્રોથી વીંધાય તો પણ આગળ વધતો રહે છે. તેમ સંવરનું કવચ ધારણ કરી ભગવાન મહાવીર લાઠ આદિ દેશમાં પરીષદ સેનાથી પીડિત થવા છતાં કઠોરતમ કષ્ટોને સહન કરવામાં મેરુ પર્વતની જેમ અડગ રહીને મોક્ષમાર્ગમાં ગતિશીલ રહેતા હતા.

૧૪ **એસ વિહી અણુક્કંતો, માહણેણ મઈમયા ।**
અપડિણ્ણેણ વીરેણ, કાસવેણ મહેસિણા ॥ ત્તિ બેમિ ॥
(બહુસો અપડિણ્ણેણ ભગવયા એવં રીયંતિ ॥ ત્તિ બેમિ ॥)
॥ તઈઓ ઉદ્દેસો સમત્તો ॥

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનવાન, અપ્રતિજ્ઞ, મહામાહણ (અહિંસક) કાશ્યપ ગોત્રીય મહર્ષિ ભગવાન મહાવીરે આ રીતની ઉપરોક્ત સંયમ વિધિનું આચરણ કર્યું હતું. (તેથી મુમુક્ષુજનોએ આ વિધિનું આચરણ કરવું

જોઈએ.) —એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ ઉદ્દેશકની ૧૪ ગાથાઓમાં એક જ વિષયનું વર્ણન છે કે ભગવાને સાધના કાળમાં વિશેષ કર્મક્ષય કરવા માટે લાઠ દેશમાં વિચરણ કર્યું હતું અને ત્યાં અનાર્ય લોકોના વિવિધ પ્રકારના કષ્ટ, ઉપસર્ગો સહન કર્યા હતા. તે બધી ઘટનાઓનું ચિત્ર આ ઉદ્દેશકમાં ચિત્રિત કર્યું છે. આવશ્યક ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે ભગવાન એવું ચિંતન કરતા હતા કે હજુ મારે ઘણાં કર્મોની નિર્જરા કરવાની છે. લાઠ દેશમાં જવું મારા માટે ઉચિત છે કારણ કે ત્યાંના લોકો અનાર્ય છે, કર્મ નિર્જરાનાં કારણો ત્યાં વધારે ઉપલબ્ધ થશે. આવો વિચાર કરીને ભગવાને લાઠ દેશ તરફ વિહાર કર્યો.

લાઠ દેશ ક્યાં અને દુર્ગમ—દુશ્ચર શા માટે ? ઐતિહાસિક સંશોધનથી જાણવા મળે છે કે વર્તમાનના વીરભૂમ, સિંહભૂમ તેમજ માનભૂમ (ધનબાદાદિ) જિલ્લો તથા પશ્ચિમ બંગાળનું તમલૂક, મિદનાપુર, હુગલી તથા બર્દવાન જિલ્લાનો ભાગ લાઠ દેશરૂપે પ્રખ્યાત હશે તેમ માનવામાં આવે છે.

લાઠદેશ પર્વતો, ઝાડીઓ અને સઘન જંગલોના કારણે ઘણો જ દુર્ગમ હતો. તે દેશમાં ઘાસ ઘણું થતું હતું. ચારે બાજુ પર્વતોથી ઘેરાયેલ હોવાના કારણે ત્યાં ઠંડી અને ગરમી વધારે હતી. તે સિવાય ચોમાસામાં પાણી વધારે હોવાથી ત્યાં કીચડ થઈ જતો. જેથી ડાંસ, મચ્છર, ઈતડી આદિ અનેક જીવ-જંતુઓનો ઉપદ્રવ રહેતો હતો. લાઠ દેશની વજ્રભૂમિ અને શુભ્રભૂમિ નામના જનપદોમાં નગર ઘણા ઓછાં હતાં. ગામમાં વસ્તી પણ ઘણી ઓછી હતી.

ત્યાંના લોકો અનાર્ય, કૂર અને અસભ્ય હતા. સાધુઓ અને તેમાં પણ નગ્ન સાધુઓથી અપરિચિત હોવાના કારણે તેઓ સાધુને જોતા જ તેના ઉપર તૂટી પડતા હતા. કોઈ કુતૂહલવશ અને કોઈ જિજ્ઞાસાના કારણે એક સાથે કેટલાય પ્રશ્નો પૂછતા હતા પરંતુ ભગવાન તરફથી એક પણ જવાબ ન મળતાં, તેઓ ઉશ્કેરાઈ, શંકાશીલ બની તેમને મારવા લાગતા હતા. ભગવાનને નગ્ન જોઈને કેટલીક વાર ગામના લોકો ગામમાં પ્રવેશ કરવા ન દેતા. ભગવાનને વિશેષ તો શૂન્યઘરોમાં, ખંડેરોમાં, ખુલ્લા છાપરા નીચે કે વૃક્ષ નીચે, વન અથવા સ્મશાનમાં જ રહેવાનું મળતું હતું. ત્યાંની જગ્યા પણ ઊંચી-નીચી, ખાડા-ટેકરા-વાળી, ધૂળ, માટી તેમજ છાણવાળી હતી.

લાઠ દેશમાં તલ થતા ન હતા, ગાયો પણ ઘણી ઓછી હતી તેથી ઘી, તેલ મળવા મુશ્કેલ હતા. ત્યાંના લોકો લૂખું-સૂકું ખાતા હતા તેથી તેઓ સ્વભાવથી રૂક્ષ વૃત્તિવાળા હતા. વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈ જવું, ગાળો દેવી કે ઝઘડા કરવા તે તેઓનો સ્વભાવ હતો. ભગવાનને આહાર પણ ઘણું કરીને લૂખો-સૂકો મળતો હતો.

ત્યાં સિંહાદિ વન્ય હિંસક પ્રાણીઓ કે સર્પાદિ ઝેરીલા જીવોનો ઉપદ્રવ હતો કે નહિ આ વિષયમાં

અહીં કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી પરંતુ ત્યાં કૂતરાઓનો ઉપદ્રવ વધારે હતો. તે કૂતરાઓ હિંસક, ખૂનખાર હતા. કૂતરાથી બચવા માટે ત્યાંના રહેવાસી કે તે ક્ષેત્રમાં વિચરણ કરતા અન્ય તીર્થિક ભિક્ષુઓ પોતાની રક્ષા માટે લાકડી અને દંડાઓ રાખતા હતા. ભગવાન તો પરમ અહિંસક હતા તેથી તેમની પાસે ન હતી લાકડી કે ન હતા દંડા. કૂતરાઓ નિઃશંક બનીને તેમના ઉપર આક્રમણ કરતાં હતાં. કોઈ અનાર્ય લોકો છૂ-છૂ કરીને કૂતરાને બોલાવતા અને ભગવાનને કરડે તે રીતે તેમને ઉશ્કેરતા હતા છતાં ય ભગવાન નિર્ભય, નીડર બની ચાલ્યા જ જતા.

સંક્ષેપમાં કઠિન ક્ષેત્ર, કઠોર લોકો, લૂખા-સૂકા આહારપાણી, કઠોર અને રૂક્ષ વ્યવહાર તેમજ ઊબડ-ખાબડ ભૂમિના કારણે લાઠ દેશ સાધુઓના વિચરણ માટે દુષ્કર અને દુર્ગમ હતો પરંતુ પરીષદો અને ઉપસર્ગો સામે ઝઝૂમનારા મહાયોદ્ધા ભગવાન મહાવીરે તો તે દેશમાં તેમની સાધનાની અલખ જગાવી. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં તેઓએ સમતાની સાધનાને અખંડ રાખી.

ળાગો સંગામસીસે વા પારણ તત્થ સે મહાવીરે :- સંગ્રામના મોરચે ઊભેલો યોદ્ધો કે હાથી ભાલાદિથી વીંધાઈ જવા છતાં પણ પાછો ફરતો નથી અને યુદ્ધમાં વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવી જ રીતે ભગવાન મહાવીર પરીષદ-ઉપસર્ગોની સેનાનો સામનો કરવામાં અડગ રહ્યા અને પાર પામી પારગામી થયા. વાસ્તવમાં કર્મક્ષયના લક્ષ્યે તે દેશમાં ભગવાન પધાર્યા હતા, તેમાં તેઓને પૂર્ણ સફળતા મળી.

॥ અધ્યયન-૯/૩ સંપૂર્ણ ॥

નવમું અધ્યયન : ચોથો ઉદ્દેશક

ભગવાન મહાવીરની ઉગ્ર તપશ્ચર્યા :- :-

૧ ઓમોયરિયં ચાણ્ડ, અપુટ્ટે વિ ભગવં રોગેહિં ।

પુટ્ટે વા સે અપુટ્ટે વા, ણો સે સાઙ્જ્જઙ્ગ તેઙ્ચ્છં ॥

શબ્દાર્થ :- ઓમોયરિયં = ઊણોદરીતપ, ચાણ્ડ = કરતા હતા, રોગેહિં અપુટ્ટે વિ = નીરોગી હોવા છતાં, અસ્પૃષ્ટ હોવા છતાં, ણો સાઙ્જ્જઙ્ગ = ઈચ્છતા ન હતા, તેઙ્ચ્છં = ચિકિત્સા-દવા કરાવવી.

ભાવાર્થ :- ભગવાન નીરોગી હોવા છતાં ઊણોદરી તપ કરતા હતા. આગંતુક (પરીષદ ઉપસર્ગજન્ય) કોઈ પણ વેદના થાય કે ન થાય તેઓ ઔષધની અભિલાષા કરતા ન હતા.

૨ સંસોહણં ચ વમણં ચ, ગાયબ્ભંગણં સિણાણં ચ ।

સંબાહણં ણ સે કપ્પે, દંતપક્ખાલણં પરિણ્ણાણ ॥

શબ્દાર્થ :- સંસોહણં = કોઈ પણ જાતના જુલાબ, વમણં = વમન, ગાયબ્ભંગણં = તેલાદિ દ્વારા

શરીરનું માલિશ કરવું, સિનાણં = સ્નાન, સંબાહણં = હાથ, પગ દબાવવા આદિ, ણ કપ્પે = કરતા ન હતા, દતપક્ખાલણં = દાંત સાફ કરવાનો, પરિણ્ણાણ = ત્યાગ કરતા હતા.

ભાવાર્થ :- તે ભગવાન વિરેચન, વમન, તેલાદિનું માલિશ, સ્નાન અને પગચંપી આદિ શરીર પરિકર્મ કરતા ન હતા તથા દાંત સાફ કરતા ન હતા.

૩ વિરણ ય ગામધમ્મેહિં, રીયણ માહણે અબહુવાઈ ।

સિસિરંમિ ણગયા ભગવં, છાયાણ ઝાણ આસી ય ॥

શબ્દાર્થ :- વિરણ = વિરક્ત, ગામધમ્મેહિં = ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી, રીયણ = વિચરતા હતા, અબહુવાઈ = અલ્પભાષી થઈને, સિસિરંમિ = ઠંડીમાં, છાયાણ = છાયામાં, ઝાણ આસી = ધ્યાન કરતા હતા.

ભાવાર્થ :- મહામાહણ ભગવાન શબ્દાદિ ઈન્દ્રિય વિષયોથી વિરક્ત થઈને, અલ્પભાષી બની વિચરણ કરતા અને ક્યારેક ઠંડીના સમયે પણ છાયામાં રહી ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન કરતા હતા.

તપ તેમજ આહારચર્યા :-

૪ આયાવઈ ય ગિમ્હાણં, અચ્છણ ઉક્કુડુણ અભિતાવે ।

અદુ જાવણ્થ લૂહેણં, ઓયણ-મંથુ-કુમ્માસેણં ॥

શબ્દાર્થ :- આયાવઈ = આતાપના લેતા હતા, ગિમ્હાણં = ઉનાળામાં, અચ્છણ = બેસતા હતા, ઉક્કુડુણ = ઉત્કટ આસનથી, અભિતાવે = સૂર્યની સામે તડકામાં, જાવણ્થ = શરીરનો નિર્વાહ કરતા હતા, લૂહેણં = રૂક્ષ, ઓયણ-મંથુ-કુમ્માસેણં = ભાત, બોરકૂટ અને અડદ આદિના આહારથી.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ઉનાળામાં ઉત્કટ આસન કરી સૂર્યાભિમુખ બેસી આતાપના લેતા અને તેઓ ભાત-કોદ્રવ, બોરકૂટ, અડદાદિ રૂક્ષ આહારથી શરીરનો નિર્વાહ કરતા હતા.

૫ ણયાણિ તિણ્ણિ પહિસેવે, અદ્દુ માસે ય જાવણ ભગવં ।

અવિ ણ્થ ણગયા ભગવં, અદ્દુ માસં અદુવા માસં પિ ॥

શબ્દાર્થ :- ણયાણિ તિણ્ણિ = આ ત્રણ પ્રકારના આહારનું, પહિસેવે = સેવન કરતા હતા, અદ્દુ માસે = આઠ માસ, જાવણ = સુધી, નિર્વાહ કર્યો, અવિ ણ્થ ણગયા = અને ક્યારેક.

ભાવાર્થ :- ભગવાને ભાત, બોરકૂટ, અડદ આ ત્રણ વસ્તુ જ વાપરતાં આઠ માસ સુધીનો સમય પસાર કર્યો હતો. ક્યારેક ભગવાને પંદર દિવસ તો ક્યારેક એક માસના ચૌવિહારા ઉપવાસ કર્યા હતા.

૬ અવિ સાહિએ દુવે માસે, છપ્પિ માસે અદુવા અપિબિત્થા ।
રાઓવરાયં અપડિણ્ણે, અણ્ણગિલાયમેગયા ધુંજે ॥

શબ્દાર્થ :- અવિ = ક્યારેક, સાહિએ દુવે માસે = બે માસ કે બે માસથી વધારે, છપ્પિ માસે = ૬ મહિના સુધી, અપિબિત્થા = પાણી પીધા વિના, રાઓવરાયં = રાત દિવસ, અપડિણ્ણે = અપ્રતિજ્ઞા, નિદાન રહિત, અણ્ણગિલાયં = ઠંડો અમનોજ્ઞ આહાર, એગયા = ક્યારેક, ધુંજે = આહાર કરતા હતા.

ભાવાર્થ :- તેઓએ ક્યારેક બે માસથી વધારે તો ક્યારેક ૬ મહિના ચૌવિહારા ઉપવાસ કર્યા હતા. તેઓ હંમેશાં મનોજ્ઞ આહારની પ્રતિજ્ઞાથી રહિત હતા. ભગવાન ક્યારેક તો ઠંડા, વાસી કે ફેંકી દેવા યોગ્ય અર્થાત્ બિલકુલ અમનોજ્ઞ આહાર કરી લેતા.

૭ છટ્ટેણ એગયા ધુંજે, અદુવા અટ્ટમેણ દસમેણ ।
દુવાલસમેણ એગયા ધુંજે, પેહમાણે સમાહિં અપડિણ્ણે ॥

શબ્દાર્થ :- છટ્ટેણ = છઠ કરીને, અટ્ટમેણ = અટ્ટમ કરીને, દસમેણ = ચોલા, દુવાલસમેણ = પાંચ દિવસના ઉપવાસ, પંચોલા.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ક્યારેક છઠ, અટ્ટમ, ચોલું અને પાંચ ઉપવાસ કરી પારણું કરતા હતા. આહારની અનુકૂળતા વિષયક પ્રતિજ્ઞાથી રહિત થઈને પોતાની સમાધિનું અવલોકન કરતાં તપ કરતા હતા.

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં ભગવાનની સંયમચર્યા અને તપશ્ચર્યાનું વર્ણન છે.

ભગવાનની તપ સાધના :- ભગવાનની તપ સાધના આહાર પાણીના સ્વૈચ્છિક નિયંત્રણ પૂર્વકની હતી. આ ચર્યાની સાથે તેમની સતત જાગૃતિ, યતના અને ધ્યાનમગ્નતાનું વર્ણન છે.

ભગવાનનું શરીર ધર્મયાત્રામાં બાધક ન હતું, પરંતુ સાધક હતું. તો પછી તેને કષ્ટ શા માટે આપતા હતા ? ભગવાન સંયમ અને તપની આ ચર્યાઓમાં એટલા બધા તલ્લીન બની જતા હતા કે શરીરની બાહ્ય અપેક્ષાઓની પૂર્તિનો પ્રશ્ન ગૌણ થઈ ગયો હતો. શારીરિક કષ્ટોની અનુભૂતિ તે વ્યક્તિઓને વધારે થાય છે કે જેની અધ્યાત્મ ચેતનાનું સ્તર નીચે હોય છે. ભગવાનની અધ્યાત્મ ચેતનાનું સ્તર ઊંચા દરજ્જાનું હતું. ભગવાનની તપ સાધનાની સાથે જાગૃતિની બે પાંખો જોડાયેલી હતી—(૧) સમાધિપ્રેક્ષા અને (૨) અપ્રતિજ્ઞા. અર્થાત્ તેઓ ગમે તેટલું કઠિન તપ કરતા પરંતુ તે સાથે તેઓ સમાધિનું સતત નિરીક્ષણ કરતા રહેતા અને કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વાગ્રહ કે હઠાગ્રહથી પ્રેરિત સંકલ્પવાળા ન હતા.

ઓમોચરિયં :- ભોજન સામે આવવા પર મનને રોકવું કઠિન કામ છે. જ્યારે વ્યક્તિ રોગથી ઘેરાય છે

ત્યારે સામાન્ય રૂપે અલ્પ આહાર કરે છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યો સ્વાદિષ્ટ મનોજ્ઞ ભોજન સ્વાદને વશ થઈને વધારે જ કરે છે પરંતુ ભગવાનને વાયુ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલ કોઈ રોગ ન હતો, તેઓનું સ્વાસ્થ્ય દરેક દષ્ટિથી ઉત્તમ અને નિરોગી હતું અને સ્વાદિષ્ટ ભોજન મળી શકતું હતું પરંતુ સાધનાની દષ્ટિથી કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ લીધા વિના તેઓ અલ્પ આહાર કરતા હતા.

ળો સે સાઙ્જ્જઙ્ તેઙ્ચ્છં :— રોગ બે પ્રકારના હોય છે. (૧) આભ્યંતર કારણથી થતાં રોગો. જેમ કે વાયુની વિષમતા અને પ્રકોપના કારણે ઉધરસ, દમ, પેટનો દુઃખાવો વગેરે (૨) બાહ્ય કારણથી થતાં રોગો જેમ કે— શસ્ત્ર પ્રહાર, કૂતરા વગેરે પ્રાણીઓના કરડવાથી થતાં રોગો ભગવાનને પોતાના અતિશયના કારણે આભ્યંતર કારણ વાયુ વગેરેના પ્રકોપથી કોઈ રોગ થતાં નથી પરંતુ શસ્ત્રપ્રહાર જેવા બાહ્ય કારણથી રોગ થવાની સંભાવના રહે છે. મહાવીર સ્વામીને લાઢ દેશમાં અનાર્ય લોકો પ્રહાર કરતાં કૂતરા કરડાવતાં પણ ભગવાન ઔષધ ઉપચાર કરવાની ઈચ્છા પણ કરતા નહીં.

શરીર પરિકર્મથી વિરત :— ભગવાને દીક્ષા લઈ શરીર પરિચર્યા ત્યાગનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેથી તેઓ તે શરીરની સેવા—શુશ્રૂષા, શોભા, વિભૂષા, ઘઠારવું—મઠારવું, સાર—સંભાળ લેવી આદિ ક્રિયાઓથી મુક્ત હતા. તેઓ આત્મમાં જ સમર્પિત હતા. એક દષ્ટિએ જોઈએ તો તેઓ શરીરને ભૂલીને સાધનામાં લીન રહેતા હતા. તેથી જ તેઓ વમન, જુલાબ, માલિશ, આદિ ક્રિયાઓથી બિલકુલ ઉદાસીન હતા. શબ્દાદિ વિષયોથી તેઓ વિરક્ત હતા. મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિઓ પણ અત્યંત અલ્પ કરતા હતા.

ઁયાણિ તિણ્ણ પઢિસેવે :— ભગવાને સંયમ સાધનાના કાળમાં એકવાર આઠ માસ સુધીનો અભિગ્રહ ધારણ કર્યો હતો, જેમાં કેવળ ભાત, બોરકૂટ અને અડદ, આ ત્રણ વસ્તુ સિવાય સંપૂર્ણ ખાદ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો હતો આઠ મહિનામાં ભગવાને છઠથી લઈને જે કંઈ પણ તપસ્યા કરી હતી તેના પારણામાં આ ત્રણ વસ્તુઓ જ વાપરી હતી.

અપઢિણ્ણે :— શરીરના નિર્વાહની તેઓ ચિંતા કરતા ન હતા. "સરસ આહાર મળશે ત્યારે લઈશ, અન્યથા લઈશ નહીં" તેવા પ્રકારે તેઓ મનમાં વિચાર પણ ન કરતા.

ગવેષણા શુદ્ધિ :— (૧) આહાર—પાણી માટે પાપ—દોષ લગાડવો તેમને માન્ય ન હતો. (૨) આહારની ગવેષણા કરવા જતાં રસ્તામાં કોઈ પણ પ્રાણીઓને આહારની અંતરાય ન પડે, કોઈની પણ આજીવિકાનો નાશ ન થાય, કોઈને પણ અપ્રતીતિ, ભય કે દ્વેષ ન થાય, એ વાતની તેઓ પૂરી કાળજી રાખતા હતા.

અણ્ણગિલાયં ઁગયા ધુંજે :— પ્રભુએ અનેક વાર ગ્લાન અન્ન અર્થાત્ તુચ્છ, અમનોજ્ઞ, જેને સામાન્ય લોકો પણ ગ્રહણ કરવા ઈચ્છે નહીં તેવો ઉજિઝતધર્મા આહાર અર્થાત્ ફેંકવા યોગ્ય ખાદ્ય પદાર્થનું સેવન કર્યું હતું.

છટ્ટેણં ઁગયા ધુંજે :— ભગવાને સાધના કાળમાં છઠથી લઈને છ માસ સુધીની તપશ્ચર્યાઓ કરી હતી. ભગવાનની સર્વ તપશ્ચર્યાઓમાં ચારે ય પ્રકારના આહારનો ત્યાગ હતો. આ પાઠથી વ્યાખ્યાકારોએ

સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ભગવાને સાધના કાળમાં ક્યારેય એક ઉપવાસ કે લગાતાર આહાર કર્યો નથી.

ભગવાનની એષણા સમિતિ :-

૮ ગચ્ચાણ સે મહાવીરે, જો વિ ય પાવગં સયમકાસી ।

અણ્ણેહિં વિ ણ કારિત્થા, કીરંતં પિ ણાણુજાણિત્થા ॥

શબ્દાર્થ :- ગચ્ચાણ = હેય, ઉપાદેય પદાર્થોને જાણીને, સંયમ વિધિઓને જાણીને, જો વિ સયમકાસી = પોતે કર્યું ન હતું, ણ કારિત્થા = કરાવ્યું ન હતું, કરંતં પિ = કરતાને પણ, ણાણુજાણિત્થા = સારું જાણ્યું નહિ.

ભાવાર્થ :- તે ભગવાન મહાવીર આહારના દોષોને કે સંયમ વિધિઓને સારી રીતે જાણી ક્યારેય પાપનો આરંભ-સમારંભ કરતા નહિ, બીજા પાસે પાપ કરાવતા નહિ અને પાપ કરનારની અનુમોદના પણ કરતા નહિ.

૯ ગામં પવિસ્સ ણગરં વા, ઘાસમેસે કડં પરટ્ટાણ ।

સુવિસુદ્ધમેસિયા ભગવં, આયતજોગયાણ સેવિત્થા ॥

શબ્દાર્થ :- ઘાસમેસે = આહારની ગવેષણા કરે, પરટ્ટાણ = બીજા માટે, કડં = કરેલા, સુવિસુદ્ધં = સુવિશુદ્ધ અર્થાત્ ઉદ્ગમ, ઉત્પાદન અને એષણાના દોષથી રહિત આહારની, એસિયા = ગવેષણા કરીને, આયતજોગયાણ = મન, વચન, કાયાના યોગોની સ્થિરતાપૂર્વક, સેવિત્થા = તે આહારનું સેવન કરતા હતા.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ગામ કે નગરમાં પ્રવેશ કરી ગૃહસ્થો માટે બનાવેલા ભોજનમાંથી આહારની ગવેષણા કરતા. એષણાના દોષોથી રહિત સુવિશુદ્ધ આહાર ગ્રહણ કરી ભગવાન મન, વચન, કાયાની સાવધાનીપૂર્વક તે આહારનું સેવન કરતા.

૧૦ અદુ વાયસા દિગિંછત્તા, જે અણ્ણે રસેસિણો સત્તા ।

ઘાસેસણાણ ચિટ્ટંતે, સયયં ણિવહ્ણે ય પેહાણ ॥

શબ્દાર્થ :- વાયસા = કાગડા, દિગિંછત્તા = ભૂખથી વ્યાકુળ, જે અણ્ણે = જો અન્ય, રસેસિણો = આહારના ઈચ્છુક, સત્તા = પ્રાણી, ઘાસેસણાણ = આહાર, પાણી માટે, ચિટ્ટંતે = બેઠેલા, સયયં = નિરંતર, સતત, ણિવહ્ણે = જમીન ઉપર ઊતરતાં.

ભાવાર્થ :- ભગવાન રસ્તામાં ભૂખ્યા કાગડા અને અન્ય આહારના ઈચ્છુક પક્ષીઓને આહાર પાણી માટે ભૂમિ પર નિરંતર ઊતરતા અને એકત્રિત થઈ યજ્ઞતા જોઈને તેઓને વિઘ્ન ન થાય તે રીતે ભિક્ષા માટે જતા.

૧૧ અદુ માહણં વ સમણં વા, ગામપિંડોલગં ચ અતિહિં વા ।
સોવાગં મૂસિયારિં વા, કુક્કુરં વા વિવિહં દ્વિયં પુરઓ ॥

શબ્દાર્થ :- માહણં વ સમણં = બ્રાહ્મણ કે શ્રમણને, ગામપિંડોલગં = ગામના ભિખારીને, અતિહિં = બહારથી આવેલા માગણ, અતિથિને, સોવાગં = ચાંડાલ, મૂસિયારિં = બિલાડી, વિવિહં = વિવિધ પ્રકારના પશુ, દ્વિયં = બેઠેલા જોઈને, પુરઓ = સામે.

ભાવાર્થ :- બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, ગામના ભિખારી કે અતિથિ—બહારના આવેલ ભિખારી, ચાંડાલ, બિલાડી કે કૂતરા આદિ વિવિધ પ્રાણીઓને ઘર આગળ બેઠેલા કે ઊભેલા જોઈને તેઓની આજીવિકામાં ભંગ ન થાય તે રીતે ભગવાન ભિક્ષા માટે જતા.

૧૨ વિક્તિચ્છેયં વર્જ્જતો, તેસિંડપ્પત્તિયં પરિહરંતો ।
મંદં પરક્કમે ભગવં, અહિંસમાણો ઘાસમેસિત્થા ॥

શબ્દાર્થ :- વિક્તિચ્છેયં = વૃત્તિ—આજીવિકાના છેદને, વર્જ્જતો = વર્જતાં, તેઓને કોઈ પણ જાતની અંતરાય ન કરતાં, તેસિં = તેઓની, અપ્પત્તિયં = કોઈપણ પ્રકારની અપ્રીતિ, પરિહરંતો = ન ઉપજાવતાં, મંદં પરક્કમે = ધીરે ધીરે ત્યાંથી નીકળી જતા હતા, અહિંસમાણો = કોઈ પણ જીવની હિંસા કર્યા વિના, ઘાસમેસિત્થા = આહાર પાણીની ગવેષણા કરતા હતા.

ભાવાર્થ :- ઉપરોક્ત દરેક જીવોની આજીવિકાનો વિચ્છેદ ન થાય તથા તેઓના મનમાં દ્વેષ, ભય કે અપ્રીતિ ઉત્પન્ન ન થાય, તેને ધ્યાનમાં રાખી ભગવાન ધીરે ધીરે ચાલતા પ્રાણીઓને જરામાત્ર પણ ત્રાસ ન થાય એવી અહિંસક વૃત્તિથી તેઓ આહારની ગવેષણા કરતા.

૧૩ અવિ સૂઝયં વા સુક્કં વા, સીયપિંડં પુરાણકુમ્માસં ।
અદુ બુક્કસં પુલાગં વા, લદ્ધે પિંડે અલદ્ધે દવિણે ॥

શબ્દાર્થ :- અવિ = ક્યારેક, સૂઝયં = સંસ્કારિત પદાર્થ, સુક્કં = શુષ્ક પદાર્થ, અસંસ્કારિત પદાર્થ, વ્યંજનરહિત, સીયપિંડં = ઠંડા આહારને, પુરાણકુમ્માસં = જૂના અડદનો, જૂની કળથીનો આહાર, બુક્કસં = ધાન્યનું (મૂંસું, કુશકા, જૂના ધાન્યનો આહાર, પુલાગં = જવ આદિ નીરસ અનાજમાંથી બનેલ, પિંડે = આહાર, લદ્ધે = મળવા પર, અલદ્ધે = નહિ મળવા પર, દવિણે = ભગવાન શાંત રહેતા હતા.

ભાવાર્થ :- ભોજન વ્યંજન સહિત હોય કે વ્યંજન રહિત, ઠંડા ભાત હોય કે કુશકા, વાસી અડદ કે સાથવો હોય કે યણા આદિનું રૂક્ષ ભોજન હોય, આહાર મળે કે ન મળે આ સર્વ પરિસ્થિતિમાં સંયમનિષ્ઠ ભગવાન રાગદ્વેષ કરતા ન હતા.

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં ભગવાનની એષણા સમિતિ અંગે વિશિષ્ટ સાવધાની અને અહિંસક વૃત્તિનું આબેહૂબ વર્ણન છે. કેવળજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તીર્થંકર પણ સાધક અવસ્થામાં જ હોય છે. તેઓને પણ સમિતિ અને ગુપ્તિની અને અન્ય વિધિ નિયમોની આરાધના કરવાની હોય છે. આ વાત આ ગાથાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આયતજોગયાણ :- આયત યોગ એટલે મન, વચન કાયાની સંયત પ્રવૃત્તિ. આયત યોગને તન્મયતા યોગ પણ કહી શકાય. ભગવાન કોઈ પણ ક્રિયા કરતા હતા તેમાં તન્મય બની જતા હતા. ભૂતકાળનું સ્મરણ અને ભવિષ્યની કલ્પનાથી દૂર રહીને કેવળ વર્તમાનમાં રહેવાની આ યોગ પ્રક્રિયા છે. તેઓ ચાલવા, ખાવા-પીવા, ઊઠવા-બેસવા, સૂવા, જાગવા; આ સર્વ ક્રિયાઓમાં હંમેશાં આયતયોગનો આશ્રય લેતા હતા. ચાલવાના સમયે તેઓ જ્યાં-ત્યાં નજર દોડાવતા નહિ, પરસ્પર વાતો, સ્વાધ્યાય કે ચિંતન પણ કરતા નહિ. કેવળ ઈર્યાસમિતિનું જ ધ્યાન રાખતા હતા. આ રીતે વર્તમાનમાં જે ક્રિયા હોય તેમાં તે સંપૂર્ણ સમર્પિત રહેતા હતા તેથી તેઓ આત્મવિભોર બની જતા અને તેથી જ તેઓને ભૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી આદિની અનુભૂતિ થતી ન હતી. તેઓએ ચેતનાની સંપૂર્ણ ધારાને આત્મા તરફ વાળી લીધી હતી. તેઓનું મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, અધ્યવસાય અને ભાવના એ સર્વ એક જ દિશામાં ગતિમાન થઈ ગયા હતા.

સૂઝ્યં :- આ શબ્દના અનેક અર્થ છે - (૧) દહીં આદિથી પલાળેલા ભાત. (૨) દહીં સાથે ભાત મિશ્ર કરીને બનાવેલી ઘેંસ. (૩) સંસ્કારિત પદાર્થ. (૪) વ્યંજનસહિત પદાર્થ. (૫) રસાળ પદાર્થ.

લઢ્ઢે પિંડે અલઢ્ઢે :- લૂખા, સૂકા, નીરસ પદાર્થોનો આહાર પણ ભગવાનને ક્યારેક પૂરતો મળે, ક્યારેક ન મળે તોપણ તેઓ રાગદ્વેષ રહિત થઈ સંયમ ભાવમાં લીન રહેતા હતા.

ભગવાનની ધ્યાન પરાયણતા :-

૧૪ અવિ જ્ઞાઈ સે મહાવીરે, આસણત્થે અકુક્કુણ જ્ઞાણં ।

उड्डं अहे य तिरियं च, पेहमाणे समाहिमपडिण्णे ॥

શબ્દાર્થ :- જ્ઞાઈ = ધ્યાન કરતા હતા, આસણત્થે = ઉત્કટુક, વીરાસન આદિ આસનોમાં બેસીને, અકુક્કુણ = નિર્વિકાર ભાવથી, ચંચળતા રહિત, જ્ઞાણં = ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાન, उड्डं = ઊર્ધ્વલોક, અહે = અધોલોક, તિરિયં = મધ્યલોક, પેહमाणે = જીવાદિ પદાર્થોને જોતાં, સમાહિં = પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિને, અપડિણ્ણે = પ્રતિજ્ઞાથી કે સંકલ્પથી રહિત થઈને.

ભાવાર્થ :- ભગવાન મહાવીર ઉક્કુ આસન, વીરાસનાદિ આસનોમાં સ્થિત અને સ્થિરચિત્ત બનીને ધ્યાન કરતા. ઊર્ધ્વ, અધો અને મધ્યમ લોકમાં રહેલા જીવાદિ પદાર્થોના દ્રવ્ય-પર્યાય, નિત્યાનિત્યને ધ્યાનનો વિષય બનાવતા હતા અને સંકલ્પો વિકલ્પોથી દૂર રહીને આત્મસમાધિમાં જ લીન રહેતા હતા.

૧૫ અકસાયી વિગયગેહી ય સદ્-રૂવેસુ અમુચ્છિએ જ્ઞાઇ ।

છઝમત્થે વિપ્પરક્કમમાણે, ણ પમાયં સઇં પિ કુવ્વિત્થા ॥

શબ્દાર્થ :- વિગયગેહી = આસક્તિભાવથી રહિત, અમુચ્છિએ = મૂચ્છિત ન થતા, છઝમત્થે વિ = છદ્મસ્થાવસ્થામાં પણ, પરક્કમમાણે = શુભ અનુષ્ઠાનોમાં પરાક્રમ કરતા ભગવાનને, ણ કુવ્વિત્થા = કર્યો ન હતો, પમાયં = પ્રમાદ, દોષ સેવન, સઇં પિ = એકવાર પણ, ક્યારે ય પણ.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ક્રોધાદિ કષાયોને શાંત કરી, આસક્તિનો ત્યાગ કરી, શબ્દ રૂપ આદિના વિષયો પ્રત્યે અમૂચ્છિત થઈ ધ્યાન કરતા હતા. આ રીતે છદ્મસ્થ અવસ્થામાં વિચરણ કરતાં તેઓએ ક્યારે ય પણ પ્રમાદ કર્યો ન હતો અર્થાત્ સંયમમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ લગાડ્યો ન હતો.

૧૬ સયમેવ અભિસમાગમ્, આયતજોગમાયસોહીએ ।

અભિણિવ્વુડે અમાઇલ્લે, આવકહં ભગવં સમિયાસી ॥

શબ્દાર્થ :- સયમેવ = સ્વયંજ, અભિસમાગમ્ = તત્ત્વને સારી રીતે જાણીને, આયતજોગં = મન, વચન, કાયાના યોગોને પોતાના વશમાં કરીને, આયસોહીએ = આત્મશુદ્ધિ દ્વારા, અભિણિવ્વુડે = શાંત, અમાઇલ્લે = માયા રહિત, આવકહં = જીવનપર્યંત, સમિયાસી = પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત હતા.

ભાવાર્થ :- સ્વતઃ તત્ત્વોને સારી રીતે જાણીને ભગવાને આત્મશુદ્ધિ દ્વારા મન, વચન, કાયાની સંયમ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ કષાયોને પૂર્ણ રૂપે શાંત કરી ચૂક્યા હતા તેમજ માયાથી રહિત થઈને પૂરી સાવધાનીથી જીવન પર્યંત પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત રહ્યા હતા.

૧૭ એસ વિહી અણુક્કંતો, માહણેણ મઈમયા ।

અપડિણ્ણેણ વીરેણ, કાસવેણ મહેસિણા ॥ ત્તિ બેમિ ॥

(બહુસો અપડિણ્ણેણ ભગવયા એવં રીયંતિ ॥ ત્તિ બેમિ ॥)

॥ ચઝત્થો ઝદ્દેસો સમત્તો ॥ ણવમં અજ્ઝયણં સમત્તં ॥

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનવાન, અપ્રતિજ્ઞ, મહામાહણ (અહિંસક) કાશ્યપ ગોત્રીય મહર્ષિ ભગવાન મહાવીરે આ રીતની ઉપરોક્ત સંયમ વિધિનું આચરણ કર્યું હતું. (તેથી મુમુક્ષુજનોએ આ વિધિનું આચરણ કરવું જોઈએ.) - એમ ભગવાને કહ્યું છે.

॥ ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ નવમું અધ્યયન સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં ભગવાનની ધ્યાન પરાયણતા અને અપ્રમત્ત સાધના વિષયક વર્ણન કર્યું છે.

ભગવાન છદ્મસ્થકાળમાં શરીરની આવશકતાઓને સહજભાવથી પૂરી કરી લેતા અને તુરંત ધ્યાન-સાધનામાં જોડાઈ જતા હતા. ધ્યાન માટે તેઓ ગોદુહાસન, વીરાસન, ઉત્કટુકાસન આદિ આસનોમાંથી કોઈ પણ આસનમાં સ્થિત થઈને ધ્યાન કરતા હતા.

उद्धं अहे य तिरियं :- ભગવાનના ધ્યાનનું આલંબન મુખ્યરૂપે ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને મધ્યલોકમાં રહેલ જીવ, અજીવાદિ પદાર્થો હતા. આ વાક્યની મુખ્યરૂપે પાંચ વ્યાખ્યા થાય છે—

૧. ઊર્ધ્વલોક—આકાશ દર્શન, અધોલોક—ભૂગર્ભ દર્શન અને મધ્યલોક—તિર્યક્લોક દર્શન. આ ત્રણેય લોકમાં રહેલા જીવાદિ તત્ત્વોનું અને તેના દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું નિત્ય અનિત્યતાનું ભગવાન ધ્યાન કરતા હતા.
૨. દીર્ઘદર્શી સાધક—ઊર્ધ્વગતિ, અધોગતિ અને તિર્યક્ગતિમાં જવાના જે કારણો છે, તેના ભાવોને ત્રણે લોકના દર્શનથી જાણતા હતા.
૩. આંખોને ખુલ્લી રાખી અનિમેષદષ્ટિથી ઊર્ધ્વ, અધો અને મધ્યલોકના બિંદુ ઉપર ચિત્તને સ્થિર કરીને ત્રણે લોકને જાણતા હતા.
૪. ઊર્ધ્વ, અધો અને મધ્યલોકના જીવો વિષય—વાસનામાં આસક્ત થઈને શોકથી પીડિત છે. આ પ્રમાણે દીર્ઘદર્શી ત્રિલોકનું દર્શન કરતા હતા.
૫. લોકનો એક અર્થ એ છે કે—ભોગ્યવસ્તુ અથવા વિષય. શરીર ભોગ્યવસ્તુ છે. તેના ત્રણ ભાગ કરીને ત્રિલોક દર્શન કરવાથી ચિત્ત કામવાસનાથી મુક્ત બને છે. નાભિથી નીચે અધોભાગ, નાભિની ઉપર ઉર્ધ્વભાગ અને નાભિસ્થાન તિર્યક્ ભાગ છે.

अकसाई विगयगेही :- ભગવાન અકષાયી, અનાસક્ત, શબ્દ અને રૂપાદિમાં અમૂર્ચિત તેમજ આત્મસમાધિ (તપ સમાધિ કે નિર્વાણ સમાધિ)માં સ્થિત થઈને ધ્યાન કરતા હતા. તેઓ ધ્યાન માટે સમય, સ્થાન કે વાતાવરણના આગ્રહી ન હતા.

ण पमायं सइं वि कुव्वित्था :- જ્યાં સુધી જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર ઘાતિ કર્મનો સર્વથા ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી છદ્મસ્થ અવસ્થા કહેવાય છે. ભગવાને તેમની છદ્મસ્થ કાળની સાધનામાં પ્રમાદ કર્યો ન હતો પ્રત્યેક ક્ષણ તેઓ અપ્રમત્ત રહેતા હતા. તાત્પર્ય એ છે કે સંયમમાં કોઈ પણ જાતના દોષ સેવનરૂપ પ્રમાદનું આચરણ તેઓએ કર્યું ન હતું.

ચોથો ઉદ્દેશક સંપૂર્ણ

ઉપસંહાર :- જીવથી લઈને શિવ સુધીની અવસ્થા જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે એવા ચરમ તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પોતાના જીવનમાં અનુભવેલી અવસ્થાને સામે રાખી સાધકની સાધનામાં ઉપયોગી સૂત્રોને આ અધ્યયનમાં બતાવ્યા છે. કેવળ 'બોલેમિ ભંતે' નહિ પરંતુ 'કરેમિ ભંતે' અર્થાત્ આચરણ

પૂર્વકની વાતો કહી સાધકને સાવધાન કર્યા છે. સાધકનું જીવન, જાગૃતિનું જીવન છે. તેણે પરિચિત સ્થાનોથી દૂર થઈ લોક સંજ્ઞામાં ખેંચાઈ ન જવાય માટે પ્રતિક્ષણ સતર્ક રહેવું આવશ્યક છે.

ધ્યેયને સામે રાખીને જે ક્રિયા થાય છે તેની અસર જીવન પર જરૂર પડે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ અને ગૃહત્યાગાશ્રમ આ બંને અવસ્થામાં પ્રભુએ પોતાના ધ્યેયને ઘોડ્યું નથી. વિહારચર્યાના ક્ષેત્ર કે સ્થાનો ગમે તેવા દુર્ગમ, દુરાશ્રયી હોય, સમય, કાળ ગમે તેવો કઠિન હોય, બાહ્ય સંજોગો અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓથી ઘેરાયેલા હોય તેમજ આહાર—પાણીની રૂક્ષતા હોય તોપણ પ્રભુના જીવનમાં સમતા અને સહજતા હતી. બે દિવસથી લઈને છ માસ સુધીની તપશ્ચર્યામાં પણ તેઓ આળસ, પ્રમાદથી દૂર રહી સ્વાધ્યાય, ધ્યાનમાં જ લીન બની સમય પસાર કરતા હતા. અલ્પનિદ્રા, તપશ્ચર્યા, કષ્ટ સહિષ્ણુતાના અમોઘ શસ્ત્રો દ્વારા તેઓએ માનવની સહજવૃત્તિ ઉપર વિજય મેળવી સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. આવા શસ્ત્રોના માધ્યમે જ પૂર્વાધ્યાસને અને પૂર્વ સંસ્કારોને જડમૂળથી નષ્ટ કરી ચિદાનંદની અનુભૂતિ કરી, તેમજ આત્માની સહજતા, શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરી. તે સાથે સહુને આ રીતે સાધના કરવાનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરી ગયા. મોક્ષાર્થી સાધકોએ આ ઉપધાન શ્રુત અધ્યયનરૂપ પ્રભુના સાધના જીવનની ઝાંખીનું ચિંતન મનન અને પ્રેક્ષણ કરીને અનંત ભવોના અનંત પરિભ્રમણનો અંત કરવા, વિવેકનો દીપક લઈ લોકના સારભૂત અપ્રમત્ત સંયત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી, તેની સાથે સાંયોગિક સંબંધે રહેતાં કર્મોનો નાશ કરી, આત્માને તેનાથી વિમુક્ત કરી, પ્રભુ મહાવીરની જેમ પોતાના સ્વભાવની ઉપધાનતાને પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. એ જ આ અધ્યયનનો આદ્ય અને અંતિમ ઘોષ છે.

॥ અધ્યયન-૯/૪ સંપૂર્ણ ॥

આચારાંગ સૂત્ર પ્રથમ શ્લોકસ્કંધ - સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ-૧

મુનિશ્રી સંતબાલજીના ચિંતનો

પ્રથમ અધ્યયન

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૧) વસ્તુતઃ જન્મ, જરા કે મરણ એ આત્માના ધર્મ જ નથી. આત્મા નિત્ય, અખંડ અને જ્યોતિર્મય છે છતાં કર્મસંસર્ગથી જડરૂપ કર્મના ધર્મોની આત્મા પર પણ અસર થયા વિના રહેતી નથી અને તેથી કર્મસંગી ચૈતન્યને જન્મ, મરણાદિ ધર્મોમાં યોજાવું પડે છે. જો કર્મ છે તો કર્મના પરિણામરૂપ પુનર્ભવ છે જ.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૨) આત્મા નિત્ય છે, તદ્દરૂપ ચોક્કસ પ્રતીતિ થવી એ આત્મવાદ. સંસારના કાર્યકારણનું સ્પષ્ટ ભાન તે લોકવાદ. આત્મા પોતે કર્તા અને ભોક્તા છે તેવું ચોક્કસ કર્મજ્ઞાન તે કર્મવાદ અને કર્મબંધનથી છૂટી જવાની ક્રિયાઓનું જ્ઞાન થવું તેને ક્રિયાવાદ કહેવાય. આત્મવાદ, લોકવાદ, કર્મવાદ અને ક્રિયાવાદ આ ચારે વાદોના એકીકરણથી જ સાચો આત્મવાદ સમજાય.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૧) કષ્ટ એટલે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિ કે અજ્ઞાનજન્ય ક્રિયાઓનું કટુ પરિણામ. અજ્ઞાનથી માત્ર અજ્ઞાનીને કષ્ટ થાય છે એવું નથી, અજ્ઞાનીનું અજ્ઞાન બીજાઓને પણ પીડે છે. વ્યક્તિ એ સમષ્ટિનું અંગ છે. તેની પ્રત્યેક ક્રિયાનો સમષ્ટિ સાથે ગાઢ સંબંધ છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૬) જે વૃત્તિની મન પર અસર વિશેષ રહેતી હોય તે વૃત્તિ પછી ટેવરૂપે થઈ જાય છે અને તે ટેવરૂપે થઈ ગયા પછી મનુષ્ય હંમેશાં એમાં જ વલખાં મારે છે અને આ રીતે વિવેકનો નાશ અને અનર્થની પરંપરા નોતરાતી જાય છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૧) જેવા વિચારો હોય તેવું જ બોલે અને જેવું બોલે તેવું જ ચાલે અર્થાત્ મન, વચન અને કાર્યની એક વાક્યતા એ સાધુતાનું પ્રથમ લક્ષણ છે. ત્યાગ ગ્રહણ કરી સતત જાગૃત રહે તે સાધુ કારણ કે સમર્થ આત્માઓ માટે પણ પૂર્વ સંસ્કારોને લઈને નિર્ભયતા થવી સંભવિત છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૩) તે જ સાચો નિર્ભય છે કે જેનાથી સૌ કોઈ નાનામોટા જીવોને અભય મળે છે. પોતાનાથી જ્યારે કોઈ ભય ન પામે તેવો નિઃસ્વાર્થી અને નિર્વિકારી પ્રેમ અખંડ વહે, ત્યારે જ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય. નિર્ભય દશા પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય એ સર્વોત્તમ અને કાર્યકારી ધ્યેય છે. જે નિર્ભયતામાં અસંયમ અને સ્વચ્છંદતા છે તે નિર્ભયતા ભયાનક છે અને એ નિર્ભયતા બહાર દેખાતી હોય તોયે એ નિર્ભયતા નથી પણ મહાન ડરપોકતા છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૪) જળમાં અનેક જીવો છે તે વૈજ્ઞાનિક શોધથી જગજાહેર થઈ ચૂક્યું છે. વૈજ્ઞાનિકોએ વનસ્પતિમાં ડાસ્ય, શોક, ભય, ક્રોધ, રાગ, અહંકાર એવી એવી લાગણીઓનો સ્પષ્ટ અનુભવ કરાવ્યો છે. એ પરથી હવે

ચર્મચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ ન દેખાવા છતાં સ્થાવર જીવોમાં ચૈતન્ય છે એ સિદ્ધ કરવાપણું આ વિજ્ઞાનયુગમાં અવશેષ રહ્યું નથી.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૧) આત્મા અને સંસારના અન્ય પ્રાણીગણ આ જગતમાં પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાન દેખાય છે. જુઓ—ઘાટીલું શરીર, પુષ્ટ ઈન્દ્રિયો અને મનોહર અંગોપાંગ હોવા છતાં એક વસ્તુ વિના ક્ષણવારમાં તે સડવા લાગે છે; તેમાં મનોહરતાને બદલે બેડોળતા આવે છે; આકર્ષણ ને બદલે ઘૃણા થાય છે. જે ચૈતન્ય વિના સઘળું નિરર્થક છે, એ વસ્તુ કઈ? તેનું જ નામ આત્મા. એ આત્માના ઉત્કર્ષ માટે સૌ જીવો શક્તિ અને સાધનોના પ્રમાણમાં સતત પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે તેનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે વિષે શંકા કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૧) જે આ મહાસંસારમાં હિંસા તરફ બેદરકાર રહેતો નથી, તે જ સાચા સંયમનો રહસ્યવેત્તા છે અને જે સંયમનો જાણકાર છે, તે જ સાચી અહિંસાનો આરાધક છે. આ રીતે અહિંસા અને સંયમનો પરસ્પર પોષ્યપોષક ભાવ છે. અસંયમી કદી અહિંસક રહી શકે નહિ અને હિંસક કદી સંયમી બની શકે નહિ. ઈન્દ્રિયસંયમ, વાણીસંયમ અને મનસંયમ એ અહિંસકભાવ અને પ્રેમભાવના જનક છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૫) અવિવેકી ક્ષણે ક્ષણે પાપ પરંપરા વધારે છે જ્યારે વિવેકી સાધક કાર્ય કરવા છતાં વિવેક દ્વારા જ પાપને ઘટાડે છે.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૨) સંસારનું ઉપાદાન (મૂળ) કારણ તો આસક્તિ જ છે અને વિષયો તો માત્ર નિમિત્ત (ગૌણ—આનુષંગિક) કારણો છે પરંતુ નિમિત્ત કારણો પણ ઉપાદાનનાં ઉત્તેજક તો છે જ. આથી નિમિત્ત કારણોથી સાવધ રહેવું એ સાધકની સાધનાનું પ્રથમ લક્ષ્ય હોવું ઘટે. વિષયોના દર્શનથી ગુપ્ત વિષયવાસના જાગી ઊઠે છે; વિષયવાસના ઉદ્ભવ થવાથી ગાઢ આસક્તિ થાય છે અને ગાઢ આસક્તિને પરિણામે જડતા આવે છે. જ્યાં જડતા છે ત્યાં ચૈતન્યનો હાસ છે અને સંસારની વૃદ્ધિ છે.

વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરવાની સાધનાનો પ્રારંભ વિષયવિરક્તિથી થાય છે. આથી એ સાધના કરવી અને વીતરાગની આજ્ઞા આરાધવી એ બંને સમાન છે.

(ઉદ્દેશક ૭, સૂત્ર ૧) પોતાનું ચૈતન્ય અને અન્ય જીવોનું ચૈતન્ય એકસરખું છે. કર્મોની અસર પણ ઓછાવત્તા સ્વરૂપમાં સૌ જીવોને (તેવા જ રૂપે) થતી રહે છે. આટલું જ વિચારી શકે છે, તે બીજાના ભોગે પોતાનું સુખ કદી વાંછતો નથી. અન્યને દુઃખ ઉપજાવી પ્રાપ્ત કરેલું સુખ એ સુખ નથી પણ સુખાભાસ છે. જ્યારે અન્યને શાંતિ પહોંચાડવાથી કદાચ સંકટ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેના ગર્ભમાં સુખ જ છે.

(ઉદ્દેશક ૭, સૂત્ર ૬) જીવનું અસ્તિત્વ, કર્મબંધન અને મુક્તિ ઈત્યાદિ તત્ત્વો બતાવી તથા જીવનવિકાસ સારું વિચાર, વિવેક અને સંયમ એ ત્રણ અંગોનું વર્ણન આપી આ અધ્યયનમાં ભાવહિંસાથી છૂટવાના સફળ અને સરળ ઉપાયોનું નિદર્શન કર્યું છે કારણ કે, અહિંસા એ જ એક પ્રકારનો સંયમ છે. અથવા બીજી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે અહિંસા માત્ર સંયમથી જ સાધ્ય છે. કોઈને પ્રત્યક્ષ મારવું એ દ્રવ્યહિંસા છે અને અવિવેક, માનસિક દુષ્ટતા, વૈરવૃત્તિ, ઈર્ષ્યા વગેરેને આશ્રય આપવો તે ભાવહિંસા છે. ભાવહિંસા દ્રવ્યહિંસામાં પરિણમે છે અને એમ આત્મપતન થાય છે—

કારણ કે જીવ માત્ર પોતારૂપ છે, તેથી બીજાને હણવાથી પોતે જ હણાય છે. વાસનામાં બંધ છે અને વિરતિમાં મુક્તિ છે. તે ભાવના આપી, નાનાં મોટાં બધાં પ્રાણીઓમાં ચૈતન્ય છે માટે સૌ તરફ અનુકંપા રાખો; પ્રેમની પરબો માંડો; વિવેકથી જીવો અને વિકાસપંથમાં આગળ ધપો.

બીજું અધ્યયન

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૧) વિષયો, જે પરંપરાથી સંસારનું મૂળ થાય છે તે ક્રમ આ પ્રમાણે છે— શબ્દાદિ વિષયોથી કામેચ્છા— વાસનાને વેગ મળે છે. વાસનાથી ચિત્તનો વિકાર થાય છે. વિકૃત ચિત્તવાળો જીવાત્મા વિષયોપભોગમાં વાસ્તવિક આનંદ ન હોવા છતાં ચૈતન્ય આનંદની પ્રાપ્તિ અનુભવવાને આતુર બને છે. આ આતુરતા, આ મુગ્ધતા, આ આસક્તિ, આ મોહાદિની સ્થિતિ, તે જ સંસારનું મૂળ છે. આ રીતે વિષયો ક્રમશઃ સંસારના મૂળભૂત બની રહે છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૨) યૌવન અતિ ચંચલ છે. થોડા જ દિવસો પહેલાં જેના અંગમાં યુવાનીની મસ્તી અને આંખમાં યુવાનીનું નૂર હોય તે જ માનવ દહાડા જતાં હીન, દીન અને ક્ષીણ બની જાય છે. યુવાન વય જ ચૈતન્યવિકાસ સાધવાની સાધનાની વય છે. તે ગયા પછી જરાવસ્થામાં શરીર પણ પરવશ સમું બની રહે છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૩) પુત્ર કે કુટુંબને અર્થે ધન ભેળું કરી આપવામાં જ માત્ર કર્તવ્યધર્મ પૂર્ણ થઈ જતો નથી. આપેલું ધન પણ જો સંસ્કારો ન હોય તો ધૂળમાં મળે છે અને સંસ્કારો હોય તો નિર્ધનતા હોવા છતાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે તે સારુ પરિગ્રહ વધાર્યે જવો એ કેવળ ભ્રમમૂલક માન્યતા છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૧-૨) સાધનાનો માર્ગ કપરો છે. ઘડીમાં પ્રલોભન, ઘડીમાં વિપત્તિ એવાં એવાં અનેક પતનના નિમિત્તો ખડાં થાય છે, ઘડીમાં પ્રશંસા તો ઘડીમાં નિંદા, એવાં અનેક કારણો ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યાં નટની જેમ એક લક્ષ્ય પર સમભાવ રાખી જે સાધક જીવન નિર્વહે છે તે તરત પાર ઉતરે છે, પરંતુ જે નિમિત્ત કારણોની આંટીમાં સપડાય છે, રાગદ્વેષ, વિષમતા અને ચંચળતાના શિકાર થઈ જાય છે, તેની ગૂંચવણનો પાર રહેતો નથી. મુનિવેશ હોવાથી તે ગૃહસ્થી નથી અને મુનિપદની જવાબદારી પ્રમાણે ન વર્તતા હોવાથી તે મુનિ પણ નથી.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૪) આસક્તિ અને મધ્યસ્થતા બન્ને વિરોધી વસ્તુ છે. આત્માના સહજ ગુણનો આસક્તિથી લોપ થાય છે અને સમજ, કાર્યદક્ષતા તથા એવા અનેક ગુણોને ધારણ કરનારો સાધક પણ આસક્તિમાં પડી અક્ષમ્ય એવી ઘણી ભૂલો કરી બેસે છે. આથી આસક્તિને દૂર કરવી એ સાધનાનું મુખ્ય અંગ હોવું ઘટે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૫) આત્મસાક્ષાત્કાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી વૃત્તિના પૂર્વ અધ્યાસોને લઈને તે સાધકને ડગુમગુ સ્થિતિ થવાનો ભય રહે છે. આવે સમયે જે પુરુષોએ પરમરસ ચાખ્યો છે તેમનાં વચનો પરની અપૂર્વ શ્રદ્ધા અને તેવા સત્પુરુષોની આજ્ઞાની આરાધના એ જ અપૂર્વ અવલંબન છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૩) ઈન્દ્રિયદમન, મનોદમન, સંયમ એ બધાં આત્મવિકાસનાં મુખ્ય અને ઉપયોગી અંગો છે. એમના પાલનથી શારીરિક અને માનસિક તંદુરસ્તી રહે છે; અને શરીર તથા મન સ્વસ્થ રહેવાથી વિકાસમાર્ગમાં

આગળ વધી શકાય છે. એટલે કોઈ પણ સાધકને માટે યમનિયમો વગેરેની ખૂબ આવશ્યકતા છે પરંતુ મોહ અને આસક્તિ એવી વસ્તુ છે કે જે સમર્થ આત્માને પણ એક પામર જેવો બનાવી મૂકે છે. આથી તે પોતે ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ બની જાય છે અને યમનિયમ આચરી શકતો નથી માટે સાધકને સહુથી જરૂરી છે મોહ અને આસક્તિથી સાવધાન રહેવું.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૪) જન્મેલાનું મૃત્યુ એ નિશ્ચિત વસ્તુ છે અને તે ક્યારે આવે તેનો પણ ભરોસો નથી છતાંયે બધા જીવો જીવવા ઈચ્છે છે. મરણપથારીએ પડેલાનેય મૃત્યુ ભયંકર ભાસે છે. તેનું કારણ જો કંઈ હોય તો તે એ છે કે એણે જે ધ્યેય રાખ્યું હતું તે પાર પડ્યું નથી. સાધ્યની સાધના થઈ નથી તેથી જ તે જીવને પોતાની અપૂર્ણતાને લીધે જ દુઃખ થાય છે. જે ગૃહસ્થ કે સાધકે પોતાના લક્ષ્યને પૂર્ણ કરી લીધું હોય તેને માટે મૃત્યુની ભયંકરતા ઓછી થઈ જાય છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૧) વિષયો તરફની ગાઢ આસક્તિને કારણે ચિત્તતાપ સતત રહ્યા કરે છે. ચિત્તગ્લાનિને લીધે સ્થાનાસ્થાન કે નીતિ અનીતિનો ખ્યાલ કર્યા વગર એ જીવ વિષયો મેળવવા અર્થે ઝાંવા મારવાં મંડી પડે છે. એવા કુપ્રયત્ન, કુસંગ તથા ચિત્તગ્લાનિને પરિણામે શારીરિક રોગો પણ અવશ્ય જન્મે છે; અને એ રીતે **ભોગે રોગભય** સૂત્ર સાર્થક થાય છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૩) પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યા પછી વૃત્તિનો સંયમ શા અર્થે છે? તેનું સમાધાન એ છે કે વાસનાનો વેગ પ્રદીપ્ત થાય તેવાં નિમિત્તોથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તો આવશ્યક જ છે પરંતુ તેટલે થી જ કંઈ પતી જતું નથી. તે વાસનાના મૂળને નાબૂદ કરવા માટે પણ સતત માનસિક પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો જોઈએ. એટલે સાધકે પ્રતિક્ષણે અપ્રમત્ત રીતે જાગ્રત રહેવું જોઈએ.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૫) સંયમીને સાધનો મળે કે ન મળે; તોય રાગ કે દ્વેષ ન થાય અને સમતા રહે એ એના સંયમની કસોટી છે. બીજી પ્રજાની ફરજ છે કે સંયમીને ઉપયોગી સાધનો પુરાં પાડવાં, પણ પ્રજા એ ફરજ ચૂકે, તોય સાચો સંયમી એનું દુઃખ મનમાં ન લાવે તેમજ સંયમના સાધનો મેળવવા માટે ગૃહસ્થના અતિ સંસર્ગમાં ન આવે.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૨) ઘર અને ઘરનું મમત્વ ન હોય તે અણગાર; જેનું અંતઃકરણ નિર્મળ હોય તે આર્ય; જેની બુદ્ધિ પરમાર્થ તરફ ઢળે તે આર્યપ્રજ્ઞ; અને ન્યાયમાં જ જેનું સતત રમણ હોય તે આર્યદર્શી; અને સમયને યોગ્ય ક્રિયા કરનાર હોય તે સમયજ્ઞ કહેવાય છે. આ બધાં વિશેષણો સાર્થક છે અને તેટલી વધુ જવાબદારીના સૂચક છે.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૩) અહીં સાધકે અવસર જોઈને જ કાર્ય કરવાનું હોય છે કારણ કે એક જ કાર્ય કોઈ કાળ માટે આચરણીય હોય છે તે જ કાર્ય બીજા કાળમાં ત્યાજ્ય થઈ જાય છે. જો કાળને ન ઓળખે તો તે કાર્ય રૂઢિમય થઈ અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરે. વળી પોતાની શરીરશક્તિ જોઈને જ યોગ્ય રૂપે ધર્માચરણ કરવું તેમ પણ અહીં બલજ્ઞ શબ્દથી કહ્યું છે. આથી જૈનદર્શનમાં વિવેકની પળેપળે આવશ્યકતા બતાવી છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્વદર્શનનાં શાસ્ત્રો અને પરદર્શનનાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું, માનસિક ભાવોનું અવલોકન કરવાની શક્તિ મેળવવી, એ પણ મુનિ માટે અતિ આવશ્યક છે, એમ અહીં સ્વસમયજ્ઞ, પરસમયજ્ઞ શબ્દથી બતાવ્યું છે.

(ઉદ્દેશક, ૫ સૂત્ર ૫) એક જ પદાર્થ એકને ઈષ્ટ લાગે છે, બીજાને તે જ અનિષ્ટ લાગે છે. એકને જે મિત્ર લાગે છે

તે જ બીજાને શત્રુ લાગે છે. એકનું જ્યાં બંધન છે, ત્યાં બીજાની મુક્તિ છે. આ બધી સંસારની વિચિત્રતાને જે જાણે છે, તે લોકના ઊંચા, નીચા અને તીરછા ભાગને એટલે લોકમાનસની વિવિધ પ્રકૃતિઓને પણ જાણી શકે છે. અહીં અવલોકનબુદ્ધિનું રહસ્યસૂચન છે.

(ઉદ્દેશક, ૫ સૂત્ર ૬) બાળકના મુખમાંથી જેમ લાળ પડે તેમ ઉગતા સાધકને અનેક ઈચ્છનીય અને અનિચ્છનીય વૃત્તિઓ તો આવ્યા જ કરે, પણ એ વૃત્તિઓને બાળકની લાળ માફક ચૂસી ન જાય પણ ફેંકી દે, અર્થાત્ વમવા જેવી ખોટી વૃત્તિ જાગે તેને મૂર્ત સ્વરૂપ ન આપતાં, શરીર જેમ બાહ્ય અને આંતરિક અસાર છે તેમ તજજન્ય વૃત્તિને પણ અસાર તેમજ મલિન છે એમ સમજીને તુરત જ વમી નાંખે. મનુષ્ય અકાર્યને જ્યારે અકાર્યરૂપે જુએ છે, ત્યારે જોયા પછી પણ કર્મને દોષ આપે છે, પણ ખરી રીતે ત્યાં એના સાચા પુરુષાર્થની જ ખામી છે.

(ઉદ્દેશક, ૫ સૂત્ર ૧) શરીર ધર્મનું સાધન છે તેમ જાણીને તેને સ્વસ્થ અને નિરાબાધ રાખવું એ સાધકનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. પરંતુ આસક્તિથી કાંઈ દેહાદિની સ્વસ્થતા રહી શકતી નથી. માટે વ્યામોહ ન રાખતાં શરીર માત્ર એક ઉપયોગી સાધન છે એમ સમજીને જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

(ઉદ્દેશક, ૬ સૂત્ર ૧) સુખનું યથાર્થ મૂળ શોધ્યા વિના જેઓ સુખ માટે દોડધામ કરે છે, તેમાં તેમને સુખની પ્રાપ્તિને બદલે એકાંત દુઃખની ગર્તામાં ગબડવું પડે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાધકમાં જેમ જેમ વિવેક શક્તિની જાગૃતિ થાય છે તેમ તેમ તે સ્વયં અહિંસક બનતો જાય છે.

(ઉદ્દેશક, ૬ સૂત્ર ૨) જ્યાં સુધી મમત્વની વૃત્તિ અંતઃકરણ સાથે જડાયેલી છે, ત્યાં સુધી કોઈ પણ પદાર્થને જોઈને આસક્તિ થવાની જ. અર્થાત્ પદાર્થ પોતે કંઈ આસક્તિનો જનક નથી આથી પદાર્થ પ્રત્યે વૈર રાખવું એ કંઈ વિકાસનો માર્ગ નથી અને પદાર્થોથી દૂર રહેવું એ કંઈ બહુ કપરું કામ પણ નથી. સારાંશ એ છે કે પદાર્થ પ્રત્યે કાબૂ લાવવાનો પ્રયત્ન વૃત્તિ પર કાબૂ લાવવા અર્થે જ છે, તે ધ્યેય ન ભૂલવું ઘટે.

બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ સાધનાની પ્રાથમિક ભૂમિકા માટે ઉપયોગી છે કારણ કે પહેલાં તે પરથી ચિત્તવૃત્તિને હટાવવાનો પ્રયોગ કરવો અને પછી તે ચિત્તવૃત્તિની આંતરિક વાસનાનું રહસ્ય સમજી તેના પર વિજય મેળવતા જવું, એ સાધકના વિકાસનો સાચો માર્ગ છે.

ઘણા સાધકો વૈરાગ્યપૂર્વક સાધનામાર્ગમાં જોડાય છે, ત્યારે પદાર્થો પર તેને જરાયે આસક્તિ નથી એવો અનુભવ થાય છે. છતાં કોઈ પ્રસંગ એવો આવી પડે છે કે તેનો કોઈ ને કોઈ પદાર્થ પર મમત્વભાવ સહસા જાગી ઊઠે છે. આવે પ્રસંગે તેને પોતાને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે આ શું? પરંતુ તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. એમ થવું એ મમત્વબુદ્ધિનું પરિણામ છે. જ્યાં સુધી વૈરાગ્યના પ્રબળ વેગનું આચ્છાદન હતું ત્યાં સુધી તે મમત્વબુદ્ધિનો પ્રકાશ પદાર્થ પર પડતો નહોતો અને તેથી પદાર્થ પ્રત્યે તે વૃત્તિ મનને પ્રેરી શકતી નહોતી, પણ તે વૈરાગ્યનું આવિષ્કરણ (પ્રગટીકરણ-પ્રભાવ) દેખાય તો તે જરાયે અસ્વાભાવિક નથી.

વૈરાગ્ય એ જિજ્ઞાસુનું સૌથી પ્રથમ ચિહ્ન છે. તે પ્રગટ્યા પછી જે સાધક પૂર્ણતા ન માની લેતાં મમત્વબુદ્ધિના સ્વરૂપને સમજી તેના પર કાબૂ લાવવાનો પુરુષાર્થ આદરે છે તે શીઘ્ર આગળ ધપે છે. આ સ્થળે સંસારનો સર્વ સામાન્ય પ્રવાહ જે તરફ ઢળી રહ્યો છે અને જેણે રૂઢિનું પણ સ્વરૂપ લીધું હોય છે તેના તરફ પણ લક્ષ ન આપતાં

પોતાનો પંથ કાપવો એ જ સાધક માટે ઈષ્ટ અને આચરણીય છે.

લોકસંજ્ઞામાં કીર્તિ, મોહ, અહંકાર, વાસના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મિષ્ઠના ઉત્તમ ધર્મકાર્યો પણ આવી વૃત્તિના ધ્યેયથી નિષ્ફળ જાય છે અને વિકાસના માર્ગે આગળ ધપેલા સાધકનું પણ આવી લોકસંજ્ઞાના અંધાનુકરણથી પતન થતાં વાર લાગતી નથી.

(ઉદ્દેશક ૬, સૂત્ર ૬) જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ તથા સ્વશાસ્ત્ર અને પરશાસ્ત્રના જાણનાર હોય તેવો દીર્ઘદષ્ટિ, સમદર્શી અને જ્ઞાની પુરુષ જ ઉપદેશક થવાને યોગ્ય છે.

આમાં લખાયેલા ધર્મ, મત, પંથ અને દેવનો અર્થ એમ દેખાય છે કે અનુક્રમે શ્રોતાનું સાધ્ય, તેની માન્યતા, સાધ્યને પહોંચવાનો માર્ગ અને તેની પૂજાપાત્ર વસ્તુ શી છે તે સમજીને, તેનું ધ્યેય જાણીને, તેના યોગ્ય વિકાસ માટે માનસશાસ્ત્રથી અવલોકીને, તેની શક્તિ અનુસાર ઉપદેશ અપાય તે યોગ્ય ગણાય. જો એ ઉપદેશથી સાધકનું હિત ન સધાયું હોય, એનો વિકાસ ન થયો હોય, તો ઉપદેશકે માનવું ઘટે કે ઉપદેશમાં કયાંક ભૂલ છે, અને એમ જાણી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અનુસાર એ ક્રિયાની રીત ભાત રાખવી જોઈએ.

ત્રીજું અધ્યયન

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૧) નિદ્રા બે પ્રકારની હોય છે :- (૧) દ્રવ્યનિદ્રા (૨) ભાવનિદ્રા. દ્રવ્યનિદ્રા કેવળ દેહ તથા ઈન્દ્રિયોના શ્રમ નિવારણાર્થે છે. તે નિદ્રાથી સૂનારને શીઘ્ર જાગૃતિ છે. પરંતુ જેઓ ભાવનિદ્રામાં સૂતેલા છે, તેઓ જાગતા દેખાવા છતાંયે સુષુપ્ત છે. અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલી ચૈતન્યની સુષુપ્તિ એ ભાવ નિદ્રા છે. આ સંસારના પ્રાણીઓ લગભગ ભાવનિદ્રાથી સૂતાં છે. કોઈ કોઈ વિરલ મહાપુરુષો અજ્ઞાનનો અંધકાર દૂર થવાથી જાગૃત દેખાય છે, બાકી આખો સંસાર દીર્ઘ નિદ્રામાં સૂતો છે અને એવી ગાઢ સુષુપ્તિ હોવાથી જ તેની સામે આ વિશ્વની નાટ્યશાળામાં જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, દુઃખ, સંકટ વગેરે અનેક અનુભવપૂર્ણ નાટકો ભજવાયે જાય છે. છતાં **પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ** । આંખ ખુલ્લી હોવા છતાંયે તેઓ જોઈ શકતા નથી, એટલે મેળવવા યોગ્ય અનુભવ મેળવી શકતા નથી. આનું નામ જ ભાવનિદ્રા છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૩) જેનદર્શન વિશ્વદર્શન છે એવી ભાવના આમાં નીતરે છે. જેન સાધુ કેવો હોય ? કોને કહેવાય ? એ આમાં સ્પષ્ટ છે. ચૈતન્યને જાણવું કે જ્ઞાની કહેવડાવવું, વેદાંતના અભ્યાસી કે ધર્મના ધુરંધર દેખાવું અને નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમય સ્વરૂપની સ્થિતિમાં હોવાનું માનવું, એ પહેલાં એને માપવાનું જે માપક યંત્ર છે તે અહીં બતાવ્યું છે. એ બધા ગુણો કે ભિન્ન ગુણો ધરાવનાર એ છે કે જેને સુખ અને દુઃખ પ્રત્યે સમભાવ છે, જે કર્તવ્ય કરતાં છતાં નિરાસક્ત છે, એને જે કહો તે; મુનિ કહો, જ્ઞાની કહો, સાધુ કહો, આ ધર્મનો કહો, કે અન્ય ધર્મનો કહો. ત્યાં ગમે તે હોય માત્ર વ્યક્તિની પૂજા નથી, ગુણની છે. વ્યક્તિનો આગ્રહ નથી, ગુણનો છે. ત્યાં વિશ્વના બધાં તત્ત્વોને દાખલ થવાનો અવકાશ છે. એ સાધુ કેવો હોય ? એને આ સંસારના બધા ચકરાવાના મૂળ રૂપે આસક્તિ જ છે એવું જ્ઞાન હોય, સંસારચક્ર કેમ ફરે છે તેનું ભાન હોય. તે વિરલ પુરુષ પોતાના માર્ગમાં આવતા પ્રસંગોને, એ સુખદ હોય કે દુઃખદ પણ તટસ્થભાવે હસતે મુખે સ્વીકારી લે. આવા સાધુને જેન સાધુ કહેવાય.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૫) જ્ઞાન એટલે સ્વભાવ અને પરભાવની ભિન્નતાનું ભાન. એવા સાચા જ્ઞાન વગર સાચો વૈરાગ્ય જાગતો નથી અને સાચા વૈરાગ્ય વગરનો ત્યાગ પાપકર્મોથી બચાવી શકતો નથી, એમ કહેવાનો સૂત્રકારનો આશય દેખાય છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૭) જ્યાં રાગ દેખાય છે ત્યાં દ્વેષ છે જ એમ માનવું, કારણ કે રાગ અને દ્વેષ બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ છે. જ્યાં રાગદ્વેષ છે ત્યાં સંસાર છે જ અને સંસાર છે ત્યાં દુઃખ પણ છે જ. હૃદય સાથે આટલો નિશ્ચય થયા પછી દુઃખથી આત્યંતિક નિવૃત્તિ ઈચ્છનાર સાધક લોકોની પ્રવૃત્તિ તરફ ન ઢળતાં કે સ્વ પર પ્રત્યે મોહ, વાસના કે રાગ ન ધરતાં, કેવળ પ્રેમમય જીવન બનાવે. સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ જાગ્યા પછી અનુકંપા, સંયમ, ત્યાગ, અર્પણતા અને નિર્ભયતા એ બધું ક્રમશઃ જન્મે છે જ.

(ઉદ્દેશક, ૨ સૂત્ર ૧) પાપકર્મ શબ્દથી પાપક્રિયા એટલો જ પરિમિત અર્થ ઘટાવવાનો સામાન્ય રીતે સ્વભાવ થઈ પડે છે, એટલા ખાતર સૂત્રકાર મહાત્મા પોતે જ પાપકર્મની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા સમજાવતાં કહે છે કે "કર્મો બે પ્રકારનાં છે; મૂળ કર્મ અને અગ્રકર્મ."

કેટલીક વખત ક્રિયા પરથી જ ધર્મ કે અધર્મની વ્યાખ્યા બાંધી લેવાતી હોય છે. સૂત્રકાર અહીં કહે છે કે તેમ નથી. ક્રિયા પોતે એકાંતધર્મ કે અધર્મયુક્ત નથી. (૧) જે ક્રિયા પાછળ આસક્તિ હોય છે તે જ મૂળકર્મ એટલે મોહનીય કર્મ—મૂળિયાંવાળી આસક્તિપૂર્વકની ક્રિયા; (૨) અને અગ્રકર્મ એટલે મોહનીયથી ઈતર કર્મો કે જે ક્રિયા પોતે ભલે શુભ કે અશુભરૂપે દેખાતી હોય, પરંતુ જેની પાછળ આસક્તિ ન હોય, તે મૂળિયાંવાળી નહિ, પણ કેવળ અગ્ર એટલે ટોચવાળી ક્રિયા કહેવાય. આવી ક્રિયાઓ જ્યાં સુધી સાધક જીવન છે ત્યાં સુધી રહેવાની જ; પણ તેમની પાછળ આસક્તિ નહિ હોવાથી તેવી અગ્ર કર્મવાળી ક્રિયાઓમાં આત્મવિકાસ સંધાતો નથી; એટલું જ નહિ પણ તેવી ક્રિયાઓને લીધે બંધાતા કર્મોનો અંત પણ શીઘ્ર આણી શકાય છે. એવા ભેદજ્ઞાનના અનુભવ પછી જ સાધક વિધિનિષેધોના રહસ્યને ઉકેલી શકે છે અને નિરાસક્ત બની શકે છે. કર્મોના ઊંડા ભેદને સમજ્યા વગર નિરાસક્તિ અસંભવનીય છે. પણ એ નિરાસક્તિ લોકસંસર્ગ અને પદાર્થોના સંગમાં રહીને કેળવવી એ કંઈ ઉત્સર્ગમાર્ગ નથી પણ અપવાદમાર્ગ છે. ઉત્સર્ગ માર્ગે નિરાસક્તિ માટે લોક સંસર્ગ અને પદાર્થોનો ત્યાગ આવશ્યક છે.

(ઉદ્દેશક, ૨ સૂત્ર ૩) સાચા સુખની પ્રાપ્તિ માટે ત્યાગમાર્ગ એ રાજમાર્ગ છે. જેણે બાહ્ય પદાર્થોમાં સુખ માન્યું હતું તેવા અનેકોને પણ સુખપ્રાપ્તિ માટે એ સ્વીકારવો પડ્યો છે.

જેનદર્શન કહે છે કે :— ભરત વગેરે અનેક ચક્રવર્તીઓ છ ખંડના અધિપતિઓ હતા તો પણ તેમાં તેમને આત્મસંતોષ મળ્યો નહિ અને તેઓ તૃષ્ણાની બેડીને તોડી આખરે મુક્ત થયા ત્યારે જ સુખના અધિકારી બન્યા. આવો જેનો નિશ્ચય છે તે કામભોગોની સામગ્રીમાં હોવા છતાં અલિપ્ત રહેવા પ્રયત્ન સેવે છે અને તે છૂટ્યા પછી તો કદી તેમની તરફ દષ્ટિ સુદ્ધાં ઠેરવતા નથી, કારણ કે તેમને અનંત જ્ઞાની જનોના અને પોતાના અનુભવ પરથી તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાઈ ગયું છે.

(ઉદ્દેશક, ૩ સૂત્ર ૧) પદાર્થોથી કે વિષયોથી વેગળા રહ્યા એટલે ત્યાગ થઈ ગયો, એવી ભ્રાન્તિ ઘણાખરા શાણા ગણાતા સાધકોમાં પણ પ્રવર્તતી હોય છે. સૂત્રકાર મહાત્મા અહીં એ ભેદ ટાળી નાખે છે અને સમજાવે છે કે

પદાર્થોનો ત્યાગ એટલે કેવળ નિમિત્તોનો ત્યાગ. તે ત્યાગ ઉપાદાનની—સત્ત્વની સંશુદ્ધિ અર્થે ઉપયોગી નિવડે એટલા માટે છે તેથી હવે તો સાધનાનો ઉત્તમ અવસર મળેલો જાણી ઊલટું બેવડી રીતે જાગૃત રહેવું ઘટે, એટલે કે ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કરવો ઘટે.

પ્રવૃત્તિમાનને નિષ્ક્રિયતા તેટલી નથી પીડતી, જેટલી નિવૃત્તિમાનને પીડે છે. સર્વત્ર નિવૃત્તિને ઈચ્છતો સાધક જો ઈન્દ્રિયો અને ચિત્ત પર સાવધાની ન રાખે તો પૂર્વની અધ્યાસેલી અને બીજરૂપે રહેલી વાસનાઓને તે બમણા જોરથી બહાર લાવે છે, એટલે નિવૃત્ત સાધકને ચિત્તના ધર્મો પર ખૂબ જ લક્ષ્ય રાખવું રહ્યું. અનુભવ પણ એમ જ છે કે જે સાધકો પદાર્થ ત્યાગને ત્યાગ કલ્પી ગાફેલ રહ્યા છે— પ્રમત્ત થયા છે, તેઓને પસ્તાવું જ પડ્યું છે. પદાર્થો, વિષયોનો ત્યાગ એટલે ત્યાગનો સંકલ્પ જમાવવો તે. સંકલ્પબળ પછીની સાધનાથી સહજત્યાગ પર જવું એ જ ત્યાગની સિદ્ધિ ગણાય.

(ઉદ્દેશક, ૩ સૂત્ર ૧) અહીં જે અહિંસાનું પ્રતિપાદન છે તે અહિંસા વિશ્વૈક્યના અર્થમાં છે. ત્યાગી સાધક આત્મવત્ સર્વને જુએ એટલે કે ત્યાગીના માનસની ઊંડાણમાં પણ કોઈ વ્યક્તિ પરત્વે દ્વેષ, તિરસ્કાર કે ઘૃણા ન હોય એટલું જ નહિ, પરંતુ આ મારાથી અધમ ને હલકો છે, અલ્પગુણી છે એવી યે ભાવના ન હોય. ત્યાગ એટલે એક નાનીશી નિર્ઝરિણીનું વિશ્વના મહાસાગરમાં મળી જવું તે, પોતાના વ્યક્તિત્વનું વિશ્વના વ્યક્તિત્વમાં સમર્પણ કરવું તે. પણ વ્યક્તિત્વ જાગ્યા વિના વ્યક્તિત્વનું સમર્પણ પણ ન સંભવે ! એટલે પ્રથમ વ્યક્તિત્વ વિકસે અને પછી સમર્પણ થાય.

(ઉદ્દેશક, ૩ સૂત્ર ૧) વિશ્વ સાથેનું ઐક્ય એટલે **યદ્યપિ શુદ્ધં લોકવિરુદ્ધં નાકરણીયમ્ નાચરણીયમ્ ।** જગત શું કહે છે ? કેમ ચાલે છે ? તેની રાહે રાહે ચાલવામાં ડહાપણ છે એવી દૃષ્ટિ નહિ. જોકે કેટલાક ત્યાગી સાધકો પણ આવું માની પોતાનું ગાડું ગબડાવ્યે જાય છે અને બાહ્ય રીતે એ પૂર્ણ ત્યાગી પણ દેખાય છે છતાં બીજાની એટલે બીજા ગૃહસ્થોની શરમથી, પરસ્પરની એટલે સાધકોની પોતપોતામાં શરમ લાગવાથી રખે આ ક્રિયા જોઈ બીજાઓ મને નિંદશે, કે મારી પૂજા કે પ્રતિષ્ઠામાં ક્ષતિ પહોંચશે, એવી એવી સમાજૈષણા કે લૌકૈષણા ખાતર ડરીને જે પાપકર્મ નથી કરતા તેઓ આદર્શ ત્યાગી નથી. જ્યાં સમતા છે ત્યાં જ ત્યાગ છે, જે ત્યાગમાં નિર્ભયતા અને સ્વાભાવિકતા નથી, તે ત્યાગ વિકાસમાં ઉપયોગી નીવડતો નથી, એમ બતાવી સૂત્રકાર મહાત્મા સમભાવની સિદ્ધિ એ જ ત્યાગનું ફળ છે, તેવું આ સૂત્રમાં સમજાવે છે.

ત્યાગથી પદાર્થો પ્રત્યે તિરસ્કાર ન જન્મે, ઘૃણાયે ન જન્મે, આવેશજન્ય કિંવા લાગણીજન્ય (માની લીધેલો) આનંદ પણ ન જન્મે, પરંતુ આત્માની સમતોલતા જાગે અને આ સમતોલતા એ જ આત્માના સહજ આનંદનો યથાર્થ અનુભવ.

(ઉદ્દેશક, ૩ સૂત્ર ૬) સમતાયોગની જેમ જેમ સાધના થતી જાય, તેમ તેમ રાગ અને દ્વેષ ઘટતો જાય અને રાગદ્વેષ ગયા પછી આત્મસંવેદન દેહ હોવા છતાં આત્મભાવે સહજ રીતે થતું જાય. આવા યોગી પુરુષને કોઈ શસ્ત્રો છેદીભેદી કે બાળી શકતા નથી, એનો અર્થ એ કે દેહ પર થતી તેવી કોઈ પણ અસર તેની આત્મીય એકાગ્રતામાં ડખલ કરી શકતી નથી. આ દશા અધ્યાત્મ યોગીઓની સહજ દશા છે. યોગીઓ આ ભૂમિકા પર સહજ રીતે હોય છે. દેહને લેશ પણ ઈજા ન થાય તેવી સિદ્ધિઓ તેમને પ્રાપ્ત હોવા છતાં તેઓ તેને તુચ્છ ગણે છે. જગતમાં

તેમની આ સિદ્ધિઓ સ્પષ્ટ દેખાતાં તેમની તરફ લોકાર્કર્ષણ ખૂબ વધે છે, છતાં તેમને મન સિદ્ધિઓ કેવળ તુચ્છ વસ્તુ હોય છે, તેઓ કદી તેનો ઉપયોગ કરતા નથી અને કરવા ઈચ્છતા પણ નથી. તેઓ તો કેવળ કર્મજન્ય પરિણામને જાણીને દેહકષ્ટને સમભાવે વેદી લે છે. એમના આત્મા પર દેહદુઃખની અસર થવા પામતી નથી.

(ઉદ્દેશક, ૩ સૂત્ર ૨) અહીં કર્મના અચળ કાયદાનું પ્રતિપાદન છે. કર્મનો સિદ્ધાંત, ગીતાજી પણ કહે છે કે તે કોઈ ઈશ્વર કે શક્તિ પર અવલંબિત નથી પણ સ્વાભાવિક છે. માનસિક, વાચિક કે કાયિક કોઈ પણ એવી ક્રિયા નથી થતી કે જેનું પરિણામ ન હોય એટલે 'ક્રિયા હિ ફલવતિ' એ સિદ્ધાંત સર્વવ્યાપક અને સનાતન સિદ્ધ થાય છે પણ જગતના માનવો કર્મના અચળ કાયદાનો શુદ્ધ સમજણે સ્વીકાર કરતા નથી. શુદ્ધ સમજણપૂર્વકનો સ્વીકાર થયો ત્યારે જ ગણાય કે જ્યારે એ ભાનપૂર્વક જીવન વણાતું હોય. ઘણીવાર એવું બને છે કે કર્મનું પરિણામ સાક્ષાત્ ન દેખાય. એક માણસ દુષ્ટ કર્મ કરતો હોય છતાં સુખી દેખાય, જ્યારે એક સત્કર્મ કરતો હોય છતાં દુઃખી દેખાય. પણ આવું તો માત્ર ઉપરના બાહ્ય દેખાવારૂપ કે કર્મના કાળની અપકવતાને લીધે દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે કર્મ તેના કર્તાને છોડતું નથી, સંસ્કારરૂપે તે સ્થાયી રૂપ ધારણ કરે છે, અને જીવાત્માને તેનું ફળ આપે જ છે, ભલે તે આ જન્મમાં આપે કે પછીના જન્મમાં આપે. પણ જીવમાંથી જ્યારે વિભાવિકતા જાય છે ત્યારે તેને સ્વાભાવિક સ્થિતિ અને કુદરતનો અચળ કાયદો સમજાય છે. અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા વગર આ વાત કદાચ ન પણ સમજાય, પરંતુ આપણે ઝેર એ ઝેર છે એમ અનુભવીને જ નથી સમજતા. એવા તો ઘણાંયે વિષયો છે કે જેનો જ્યાં સુધી આપણને સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી પણ સ્વીકાર કરવો જ પડે. ભલે સ્વાનુભવ થતાં સુધી એ આપણી શોધનો વિષય રહે; તોયે સમય આવ્યે એ સત્ય આપણને જડવાનું છે, એવી આપણે ખાતરી રાખવી જ પડે કે જેથી એમ કરતાં કરતાં પણ એ શોધ પૂરી થાય.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૫) સાધના માર્ગમાં જોડાયા પછી વિષયલિપ્સા શમી ગઈ હોય એવા ઘણા સાધકો મળી આવે છે પરંતુ તેવા સાધકોને ય કીર્તિ, માન, પૂજા કે પ્રતિષ્ઠાનું ભૂત વળગી જાય છે અને તેને સત્યમાર્ગે જતાં પકડી રાખે છે. સૂત્રકાર કહે છે કે એ પણ રાગદ્વેષનું મહાન કારણ છે. એના ફાંસામાં ફસાયેલો સાધક પણ એક યા બીજા પ્રકારનો સંસાર વધારે છે. સારાંશ એ છે કે સાધક જીવનનું ધ્યેય કે શ્રેયાર્થીનું લક્ષ્ય કોઈ પણ જાતના બાહ્ય આકર્ષણ તરફ નહિ પણ કેવળ આત્માભિમુખ એટલે સત્ય તરફ જ હોવું ઘટે. આમાં ઉપરના સૂત્રનો સંબંધ સમજીએ તો સત્યનું સ્થાન પહેલું છે, અને તે જ ધ્યેય છે, એમ દેખાયા વગર રહેતું નથી.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૪) જે પોતાને જીતે છે, તે જગતને જીતે છે; અને જેટલે અંશે જે જગતને જીતી શકે છે એમ દેખાયું હોય ત્યાં સમજવું કે તેણે તેટલે અંશે પોતાને જીત્યો હોવો જોઈએ. આમ કહીને સૂત્રકાર બે વસ્તુ કહે છે: એક તો આત્મવિશ્વાસની અને બીજી વૃત્તિવિજયની. આત્માની અનંત શક્તિ છે તેથી આત્માને સાધે છે, તે અનંત શક્તિઓને સાધી લે છે; એટલે કોઈ પણ સાધનાનો હેતુ આત્મપ્રાપ્તિનો જ હોવો ઘટે. આથી એમ પણ ફલિત થાય છે કે જે દ્વારા આત્મપ્રાપ્તિ ન થાય તે માર્ગ સાધનાનો માર્ગ કહી શકાય નહિ. વૃત્તિના વિજય વિના આત્મપ્રાપ્તિ લભ્ય નથી, એટલે જ સંયમ અને ત્યાગ માર્ગ બતાવ્યો. આ રીતે વૃત્તિનો વિજય એ જ ત્યાગનો આદર્શ અને વૃત્તિનો વિજય થયો એટલે લોકનો વિજય અને આત્માનું દર્શન પણ થયું જ સમજવું. જ્યાં આત્મદર્શીપણું છે, ત્યાં ભય અને ઈચ્છા બંનેને વિરામ છે; પણ જ્યાં વૃત્તિની અધીનતા છે, ત્યાં સંસારની પરાધીનતા અને દુઃખ બધુંયે છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૭) જ્યાં સુધી સત્પુરુષોની આજ્ઞામાં શ્રદ્ધા હોતી નથી, ત્યાં સુધી સાધનામાં નિશ્ચયતા આવતી નથી. આજ્ઞામાં શ્રદ્ધા ન હોય, ત્યાં સુધી અંતઃકરણ ઈચ્છે તોય આજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન ન જ થઈ શકે. અર્પણતા વિના આજ્ઞાપાલન ન થાય, અને અર્પણતા તો શ્રદ્ધા પછી જ આવે તેથી જ અનુભવી પુરુષો ભાખે છે કે, 'શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનમ્' । આત્મજ્ઞાન શ્રદ્ધાથી જ જન્મે છે. સારાંશ એ છે કે શ્રદ્ધા જ સૌથી પ્રથમ અગત્યની વસ્તુ છે. શ્રદ્ધા પછી જ સાચું જ્ઞાન જાગે છે, અને તેવા જ્ઞાન પછી જ શાન્તિ સાધ્ય બને છે.

શ્રદ્ધા એ હૃદયની વસ્તુ છે, તોયે તે સાચી રીતે ત્યારે જ જાગે છે કે જ્યારે સદ્બુદ્ધિના અંશો સર્વ રીતે ખીલ્યા હોય, નિરાભિમાનતા આવી હોય અને આજ્ઞામાં અર્પણ થઈ જવા જેટલી બુદ્ધિ ઘડાઈ ગઈ હોય. આ વાત ભૂલવી જોઈએ નહિ. સત્પુરુષ, શાસ્ત્ર અને સદ્બુદ્ધિ દ્વારા કરેલો નિશ્ચય એ ત્રિપુટિના મેળથી સાચી શ્રદ્ધા જાગે છે, એમ મહાપુરુષો વદે છે. આવી સાચી શ્રદ્ધા કેવળ તર્કબુદ્ધિથી કે કેવળ લાગણીના ઉછાળાથી આવી શકે નહિ. તે માટે શુદ્ધ હૃદય અને સદ્બુદ્ધિ બન્ને તૈયાર જોઈએ, અર્થાત્ જિજ્ઞાસા જોઈએ, વૈરાગ્ય જોઈએ અને વિવેક પણ જોઈએ. શ્રદ્ધા દ્વારા સાચું આત્મજ્ઞાન થાય અને આ થયા પછી જ ભય વિરમે. જે પોતે નિર્ભય બને છે, તેનાથી જગત પણ નિર્ભય જ બને છે. આ સ્થિતિ સહજતાની છે; સંપૂર્ણ અહિંસાની છે. કારણ કે જે અંદર છે તેનું જ બહાર પ્રતિબિંબ દેખાય છે. અંદરની વૃત્તિ જ બહારની ક્રિયાનું મૂળ કારણ છે. સ્થિત પ્રજ્ઞ અને ભક્ત સાધક પોતે લોકથી બીતો નથી અને લોક તેનાથી બીતા નથી, કારણ કે તે પોતે નિર્ભય બન્યો હોય છે. અને જે પોતે નિર્ભય હોય, તે જ બીજાને નિર્ભય બનાવી શકે છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૮) હવે ત્યાગના ફળનો ઉપસંહાર કરતાં કરતાં સૂત્રકાર કષાયો અને તેનાથી જન્મતી સ્થિતિથી માંડીને ઠેઠ ભવભ્રમણ સુધીનો આખોયે ક્રમ વર્ણવી દે છે.

આ સૂત્રમાં સમસ્ત પ્રાણીસમાજની ગંભીર ચિકિત્સા છે, જડ અને જીવાત્માના સંબંધનું બયાન છે, અને સંસારના મૂળભૂત કારણોની રહસ્યપૂર્ણ સમીક્ષા છે.

ક્રોધનું સ્થાન અહીં પ્રથમ મૂક્યું છે, તેમાં પણ રહસ્ય છે. ક્રોધનો ક્રિયારૂપે જે અનુભવ થાય છે તે પોતે ક્રોધ નથી, પણ ક્રોધનું પરિણામ છે. ક્રોધ એટલે જુસ્સો, આવેશ. આવો આવેશ પદાર્થ પ્રત્યેની આસક્તિના પરિણામથી જન્મે છે. ગીતાજીમાં પણ કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી સંમોહ, સંમોહથી સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતિવિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ, બુદ્ધિનાશથી આત્મઘાત, આત્મઘાતથી અયુક્તતા, અયુક્તતાથી ભાવનાનો વિધ્વંસ, ભાવનાના વિધ્વંસથી સંપૂર્ણ અશાંતિ અને અશાંતિથી દુઃખ આ જ ક્રમ દર્શાવેલો છે. પણ આ ક્રમને કોઈ પણ સાધક પગથિયા રૂપે સમજીને પ્રથમ પહેલે પછી બીજે અને પછી ત્રીજે જવાય એમ ન સમજી લે ! કારણ કે આવો ક્રમ સમજનાર ઘણીવાર ભૂલમાં પડે છે. જો કે ઘણા બરા માણસોને ઉપલક રીતે જોઈએ એટલે કે ક્રિયા પરથી તપાસીએ તો તે ક્રોધી નથી દેખાતા પણ માની દેખાય છે. કોઈ અભિમાની દેખાય છે, પણ ક્રોધી નથી દેખાતા. પરંતુ આ દેખીતી સ્થિતિ એ વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી, તેનામાં જે નથી દેખાતું તે માત્ર નિમિત્તકારણોની ગેરહાજરીને લઈને છે, મૂળકારણના નાશને લીધે નહિ. જે એક ક્ષેત્રનો દુર્ગુણ છે તે નિમિત્ત મળતાં બીજા ક્ષેત્રનો દુર્ગુણ બને એ સ્વાભાવિક છે.

જેનામાં એક સદ્ગુણ સ્વાભાવિકતાથી જાગે, તેનામાં બધાંયે ક્ષેત્રોમાં તે સદ્ગુણોનો પ્રકાશ પડવો જોઈએ.

પછી નિમિત્તોની અપેક્ષાએ ઓછા કે વધુ પ્રમાણમાં દેખાવું એ જુદી વાત છે અને જો એમ ન હોય તો વાસ્તવિક વિકાસ ન ગણાય. ધર્મને પણ આવી વિજ્ઞાનબુદ્ધિથી તપાસવો જોઈએ. જે સાધક ધર્મ સ્થાનમાં અસત્ય ન બોલે, પણ જીવન વ્યવહારને લગતી ક્રિયાઓમાં એટલે કે કાપડ માપતાં કે માલ લેતાં દેતાં જૂઠું બોલે તે સાધકે ધર્મની આરાધના કરી નથી એમ મનાય. એક ક્રિયા થાય એટલે બીજું તેની સાથે ને સાથે જ થાય છે. ઘડિયાળનું એક મુખ્ય ચક્ર ચાલે, એટલે બધાં ચક્રો અને તેના કાંટાઓ તેની સાથે જ ફરવાના. તેમ એક ક્રિયામાં સાચી શુદ્ધિ આવે એટલે આખા જીવનમાં શુદ્ધિનો સંચાર થયા વિના રહે નહિ.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૧૦) સૌ સુખને, આત્મસ્વરૂપને ઝંખે છે અને તે મેળવવા ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં— કોઈ બાહ્ય ભૌતિક ક્ષેત્રમાં, કોઈ માનસક્ષેત્રમાં અને કોઈ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં એમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રયત્નો પણ કરે છે; છતાં જે વસ્તુને એ ઈચ્છે છે તે શાથી નથી મળતી? એનો સૂત્રમાં સૂક્ષ્મ ખુલાસો છે. એ સૂત્રમાં પ્રથમ કર્મોના મૂળ કારણોને છેદવાનું કહી એમ કેવા માગે છે કે જ્યાં સુધી બાધક કારણોનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી ઈષ્ટસિદ્ધિ ન થાય, પછી ગમે તેટલી અને ગમે તેવી એ ક્રિયા સુંદર દેખાય તોયે તેમાંથી સંતોષ ન મળે. જેમ કે કોઈ ધ્રુવકાંટાને હાથમાં લઈ ગમે તેટલી આકરી પ્રતિજ્ઞાઓ આપે તોયે તે ઉત્તર દિશાભિમુખ રહેવાનો. તેને આંગળી વતી પૂર્વદિશાભિમુખ રાખવા પ્રબળ પ્રયત્ન કરો, તોયે તે સ્થાન પર આંગળી હોય ત્યાં સુધી જ તે પૂર્વ દિશા તરફ રહે અને આંગળી લઈ લો એટલે ફરીને તે ઉત્તર દિશા તરફ વળી જવાનો. આ રીતે સેંકડો વર્ષ સુધી કોઈ યત્ન કરે તોયે તેનું મૂળ કારણ જાણી તે બાધક કારણ દૂર ન કરાય ત્યાં સુધી તે સ્થિતિમાં ફેર પડે નહિ. પણ જ્યારે તે પહેલાં તેનું બાધક કારણ શોધે, એટલે કે જ્યારે તેને ખ્યાલ આવે કે ધ્રુવકાંટા પર રહેલા લોહચુંબક નામનો ધાતુ ઉત્તર દિશામાં તેને આકર્ષે તેવા તેના ડુંગરાઓ છે અને તેથી તે તે દિશા તરફ ખેંચાય છે અને આમ જાણ્યા પછી તે ધાતુને ઉપરથી દૂર કરે ત્યારે તે મનુષ્ય તે કાંટાને ઈચ્છિત માર્ગે વાળી શકે. તે રીતે જો સાધક પોતાની થતી ભૂલનું મૂળ શોધી તેને દૂર કરે તો જ તે ઈચ્છિત પંથે આગળ ધપે અને ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરી શકે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૧૦) કષાયો એ જ ભવભ્રમણાનું મૂળ છે એટલે જેટલે અંશે કષાયોનું શમન તેટલી જ નિરાસક્તિ કે ત્યાગની સફળતા છે. કષાયોના શમનથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે. આત્મશુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાનું પ્રમાણ સર્વજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ. કારણ કે જે એકને સંપૂર્ણપણે જાણે તે સમસ્તને સંપૂર્ણપણે જાણી શકે, એવો નૈસર્ગિક નિયમ છે. મહાન આત્માઓ જ આ સત્યમાર્ગનો પાર પામી શકે અને સર્વજ્ઞ બની શકે. જીવિતની આકાંક્ષાનો ત્યાગ પૂર્ણ નિર્ભયતા અને સત્યની અખંડ આરાધના એ વીરતાના લક્ષણો છે. જેની એક માર્ગે શક્તિ હશે તે બીજે માર્ગે પણ વળી શકશે.

જ્ઞાનના મૂળમાં શ્રદ્ધાના અપૂર્વ બળની પ્રાપ્તિ છે. સત્પુરુષ દર્શિત સત્ય માર્ગમાં પ્રવર્તવાની તાલાવેલી એ શ્રદ્ધાનું ચિહ્ન ગણાય. શ્રદ્ધાવાનને આત્મોત્તરિનો માર્ગ વધુ સરળ છે.

ચોથું અધ્યયન

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૧) વ્યાપક અહિંસાના પાલનમાં સમસ્ત પ્રાણીજાતની રક્ષા અને નિર્ભયતા સમાયેલાં હોઈ તેમાં વિશ્વશાંતિનું મૂળ છે, એમ પ્રથમ સૂત્રથી ફલિત થયું. આ સૂત્ર એમ કહે છે કે જે આવી જાતના વિશ્વપ્રેમના સંસ્કારોને સ્થાપિત કરાવે એ જ ધર્મ સાચો અને સનાતન ગણાય.

ધર્મની સત્યતા અને પ્રાચીનતા કાળ પરથી નિયત કરવામાં આવે છે, ત્યાં ભૂલ છે. કાળ કે સંયોગો પર ધર્મનું નિર્માણ જ નથી. ધર્મનિર્માણનો આધાર પ્રત્યેક જીવના પૃથક્પૃથક જીવનવિકાસ પર નિર્ભર છે. જીવનનાં ક્ષેત્રો અને ભૂમિકાઓમાં જેમ જેમ વિવિધતા દેખાય તેમ તેમ તે પાત્ર પરત્વે ધર્મમાં પણ તેવું વૈવિધ્ય હોય અને હોવું ઘટે.

આથી જ કહે છે કે ધર્મતત્ત્વ કોઈ અમુક સાધક, અમુક સંપ્રદાય કે અમુક સમાજ માટે જ નથી. સૂર્યના કિરણોની માફક પ્રાણીમાત્રમાં તેનો ચિરાગ સળગે છે. માનવજાતમાં બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થનો સ્વાધીન વિકાસ હોઈ તેમાં આ તત્ત્વ વધુ વિકસિત બનવાનો સંભવ છે અને તેથી તેમને ઉદ્બોધીને અહીં કહ્યું છે કે ગૃહસ્થ કે ત્યાગી, આ મતને માનનારો કે બીજા મતને માનનારો અને ભોગી કે યોગી સૌ કોઈને આ ધર્મનું પાલન એક સરખું અનિવાર્ય બને છે.

જો કે ધર્મ પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ભૂમિકા તથા માનવપ્રકૃતિને અપેક્ષિત હોઈ તેમાં વિકાસભેદે તરતમતા હોઈ શકે, પરંતુ જગતમાં જીવતી કોઈ પણ વ્યક્તિ ધર્મતત્ત્વથી પૃથક્ તો ન જ હોઈ શકે અને રહી શકે.

આ રીતે જીવનમાં જેટલે અંશે ધર્મનું સ્થાન, ધર્મની વ્યાપકતા અને ધર્મની વિવિધતા હોય, તેટલે અંશે અહિંસાનું સ્થાન, વ્યાપકતા અને વૈવિધ્ય હોવાં સ્વાભાવિક છે. આથી કોઈ પણ ક્ષેત્ર કે ભૂમિકાએ વસતાં વિકાસેચ્છુ માનવને તેનું પાલન સાંભાવ્ય અને સુશક્ય બની રહે છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૩) લોકેષણા જ સંસારનું મૂળ છે. હું બહાર સારો દેખાઉં એ જાતની આસક્તિથી જ પાપબંધનની ક્રિયાઓ થાય છે. એ લોકેષણા જેમ જેમ ઘટતી જાય તેમ તેમ તે સાધકની પ્રત્યેક ક્રિયામાં, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં શુદ્ધિનું તત્ત્વ વધતું જાય. આવો શુદ્ધ મનુષ્ય કોઈનું અનિષ્ટ કરતોયે નથી અને ચાહતોયે નથી. તે પોતાનું જીવન હળવું બનાવી માત્ર પરકલ્યાણના શુભ આશયથી જ પ્રવૃત્તિ સેવે છે, એટલે એની પ્રવૃત્તિ કર્મબંધનના કારણભૂત હોતી નથી.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૪) અપ્રમાદ એ જ અમૃત છે, એ જ ધર્મ છે. પ્રમાદ એ અધ્યાત્મ મૃત્યુ છે. તે દર્દનો ચેપ એવો ભૂંડો છે કે તેના દર્દીને જ માત્ર નહિ પરંતુ તે દર્દીના સંસર્ગમાં આવનારા પ્રત્યેકને પકડી પાડે છે અને પતનની ગર્તામાં ધકેલી દે છે. આથી ધર્મમાર્ગને યથાર્થ સમજીને શ્રદ્ધા—દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક પોતાના માર્ગમાં અપ્રમત રહેવું, એ જ સમ્યક્ત્વનું પરિણામ છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૧) જ્યારે ધર્મમાં કે વ્યવહારમાં નિમિત્તોને જ મહત્ત્વ અપાય અને એ મહત્ત્વ પણ એટલું વધી જાય કે તેમાં ઉપાદાનને તો લગભગ ભૂલી જ જવાય, ત્યારે ધર્મ જીવનવ્યાપી ક્ષેત્રને બદલે કર્મકાંડો, શુષ્કત્યાગ અથવા એવાં જ કંઈ બાહ્ય આચરણમાં સમાપ્ત થઈ જતો હોય એમ દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં કર્મકાંડો તો માત્ર નિમિત્ત પૂરતાં છે અને તેમનો હેતુ ઉપાદાન (અંતઃકરણસ્થિત સંસ્કારો)ની શુદ્ધિ અર્થે હોવો ઘટે. જે નિમિત્તો ઉપાદાનની શુદ્ધિમાં ઉપયોગી ન નીવડતાં હોય તે નિમિત્તોને મહત્ત્વ આપવું નિરર્થક ગણાય, એ પ્રતિપાદન આ બન્ને સૂત્રો સચોટપણે કરે છે. સારાંશ કે બહાર દેખાતો સંસાર એ સંસાર નથી, પણ સંસાર તો અંતરની વાસનામાં

છે. એટલે બાહ્ય સંસાર એ કાળો કોલસો નહિ, પણ એનો જેવો જે ઉપયોગ કે દુરુપયોગ કરી શકે તેટલી અને તેવી તેના ઉપાદાનની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ માટેનું માત્ર નિમિત્ત બને. એટલું જ વિચારવું રહ્યું.

આ સૂત્ર નિરાસક્તિયોગનું સૂચક છે. **મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયોઃ** । એ ભાવ પણ અહીં બહુ સ્પષ્ટ થાય છે. વિશ્વમાં એક પણ નિરર્થક વસ્તુ નથી. પદાર્થ માત્રમાંથી જ્ઞાન મળે છે. એક જ પદાર્થ એકને અમૃતરૂપ બને છે અને બીજાને ઝેર પણ બની શકે છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ્યાં જઈ પાપનાં પોટલાં બાંધે છે, ત્યાં જ સમ્યક્દષ્ટિ જીવ કર્મ બાંધવાને બદલે છોડે છે. કોશા જેવી લાવણ્યવંતી અને ચતુર વેશ્યાના વિલાસગૃહમાં લાંબાકાળ સુધી અહોરાત્ર વસવા છતાં શ્રી સ્થૂલિભદ્ર નિર્વિકાર રહ્યા. એક તરફ વિકારોત્તેજક વાસનાનું તીવ્ર વાતાવરણ અને બીજી તરફ શાંતમૂર્તિ યોગીશ્વરની અડગતા. એ બન્નેના ઉગ્ર દ્વંદ્વમાં આખરે યોગી જીત્યા, ને વેશ્યા પર પોતાના સત્ચારિત્રની અખંડ છાપ પાડી. આ રીતે કર્મબંધનના સ્થાનમાં કર્મબંધન તોડ્યાં એવો ઉલ્લેખ જૈનગ્રંથોમાં મળે છે. તેજ રીતે કેટલાક જીવો એવા પણ હોય છે, કે જે ઉત્તમ કોટિના પવિત્ર વાતાવરણમાં પણ પોતાની ગંદી વાસનાના પ્રબળપણાથી—પાપિષ્ઠ વૃત્તિથી કર્મના તીવ્ર બંધન બાંધે છે.

સારાંશ કે નિમિત્તો કરતાં ઉપાદાનનું પ્રાબલ્ય છે. જેનું ઉપાદાન પવિત્ર છે, તેને નિમિત્તો ગમે તેવાં મળે તોયે તેની પવિત્રતા જશે નહિ, પણ જેનું ઉપાદાન અપવિત્ર હશે, તે પવિત્ર નિમિત્તોમાંથીયે પતન પામશે. આથી સાધકે ઉપાદાનને પવિત્ર બનાવવાનો પ્રત્યેક સાધનામાં પ્રયત્ન કરવો, અને તે જ ધ્યેયે આગળ વધવું ઘટે. પરંતુ આ ઉપરથી નિરાસક્તિ કેળવીએ તો કર્મબંધનના સ્થાનમાં તટસ્થ, મધ્યસ્થ કે સમભાવી રહી શકાય છે એમ માની કોઈ સાધક પોતાની કસોટી માટે સ્વયં તેવા સ્થાનમાં યોજવાનું સાહસ ન કરે; કારણ કે નિરાસક્તિ કહેવામાં જેટલી સરળ છે તેટલી આચરણીયતામાં વિકટ છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૩) જીવાત્મા જે પ્રકારનાં કર્મો કરે છે, તેવા તેવા આકારમાં ચૈતન્ય વિકૃત થતું જાય છે અને તે વિકૃત ચૈતન્ય કર્મોને વશ હોવાથી જે પ્રકારના કર્મોને યોગ્ય વાતાવરણ હોય છે, તેવા તેવા નિકૃષ્ટ (હલકા) સ્થાનમાં એને યોજાઈ જવું પડે છે. આટલું સ્વરૂપ જાણી જે સાધકો અધમ કૃત્ય કરતાં ડરે છે, તે અધમ સ્થાનમાં જવું પડે તેવું કલુષિત માનસ ઘડતા નથી.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૪) જૈનદર્શનમાં દશપૂર્વથી માંડીને ચૌદપૂર્વ સુધીના જ્ઞાનના ધરનાર હોય તે શ્રુતકેવળી કહેવાય છે. આ સત્પુરુષો તીર્થંકર દેવોના ઉપદેશ પ્રમાણે જ પ્રવર્તે છે. તેથી આ સત્પુરુષોની વાણીમાં સર્વજ્ઞ દેવોની વાણીની એકવાક્યતા બરાબર જળવાઈ રહે છે. આવા સમયજ્ઞ અને સદ્વર્તનવાળા મહાપુરુષોની શિક્ષાને અનુસરવું એ સાધકનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૫) જાતિથી અનાર્ય ગણાતા લોકો કરતાં ક્રિયાથી જેઓ અનાર્ય છે તે વધુ ભયંકર છે; કારણ કે પેલા તો બિચારા પાપપુણ્ય કે ધર્મ અધર્મને જ સમજતા નથી, તેથી જ ભૂલ કરે છે. પરંતુ જેઓ ધર્મને સમજે છે છતાં ધર્મને નામે અધર્મ આદરે છે, તે ખરેખર ઉપર્યુક્ત અનાર્યો કરતાં વધુ દૂષિત છે. અનાર્યમાત્ર પોતે જ પાપ કરે છે અને ડૂબે છે, પરંતુ આર્યને નામે અનાર્યત્વમાં પ્રવર્તનારાઓ પોતે ડૂબે છે અને તેમને અનુસરનારા બીજા પણ અનેકને ડૂબાડે છે. આ સૂત્ર એમ કહે છે કે કોઈ પણ હેતુ માટે હિંસા કરવી એ આર્યના સ્વભાવમાં ન હોય.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૫) જે કોઈ મહાપુરુષોએ વિકાસ સાધ્યો છે, તે અન્યનો ભોગ લઈને નહિ પણ અન્યને

બચાવીને. આ ભાવનાનો પ્રચાર કરવો અને વર્તવું, એ જ આર્યત્વ છે. એમાં જ આર્ય ધર્મ છે. બીજાનો નાશ કરીને સ્વાર્થાધ અને અત્યાચારી બનવું અને વિકાસ સાધવો, એ બંને વાતો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આર્યભાવનાનો અહીં અર્થ પરિચય મળે છે. આર્ય સંસ્કૃતિ એટલે જૈન કે વેદસંસ્કૃતિ એમ નહિ, પણ આર્ય એટલે તો સંસ્કારી પુરુષ અને આર્યત્વ એટલે સંસ્કારિતા એમ સમજાય છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૫) આત્મા જેવું પોતે ઈચ્છે છે, તેવું જ આખું જગત ઈચ્છી રહ્યું છે. એટલે સ્વ અને પરની એકવાક્યતા સાધવા માટે ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી પ્રત્યેક ધર્મ, પછી તે ગમે તે ધર્મ સંસ્થાપકોએ નિર્દેશ્યો હોય, પણ જો તે ધર્મ તરીકે ઓળખાતો હોય તો તેમાં અહિંસાનું સ્થાન હોવું જ જોઈએ. વળી દરેક ધર્મના અભ્યાસ અને અનુભવ પછી પણ અમે એમ કહીએ છીએ કે હિંસા એ ધર્મનું લક્ષણ નથી, પરંતુ ધર્મને નામે ઘુસાડી દીધેલો અનર્થ છે. આમ કહી વાસ્તવિક ધર્મ તે છે કે જ્યાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો સંપૂર્ણ આદર છે, એમ સચોટપણે ઠસાવે છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે જો અહિંસા એ જ ધર્મ હોય તો ધર્મ, પંથ, મત વગેરે આ બધા ભેદો શા માટે જોઈએ? વિશ્વ પર એક જ ધર્મ પ્રવર્તે એટલે આ બધી મૂંઝવણ ટળે. પણ આ વસ્તુ જેટલી સુંદર છે તેટલી શક્ય નથી. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં માણસો માટે ભિન્ન ભિન્ન સાધનો હોવાં અસ્વાભાવિક નથી. સત્ય એક જ છે, છતાંયે તે દશે દિશામાં વ્યાપક છે. પંથ, મત, સંપ્રદાય અને વાડાઓની અનેકતા એ એનાં જ વિવિધ સ્વરૂપો છે. એક કિરણ બીજા કિરણ સાથે લડે તે કરતાં જેટલું ઐક્ય સાધે તેટલું જ તે વિસ્તરે અને અનંતતામાં મળે. આથી જે સાધકો જ્યોતિ અને અનંતત્વના પૂજારી છે, તે ગમે તે વિભાગમાં રહી અને ગમે ત્યાંથી એ મેળવી આગળ ધપે છે. પરંતુ જેઓ એક કિરણમાં જ અનંતતા કલ્પી લે છે, તેઓ કદાગ્રહ અને સાંપ્રદાયિકતામાં યુક્ત રહી પોતે ભૂલે છે અને બીજાને પણ ભુલાવે છે. તે સંકુચિતતામાં ન પુરાતાં શાણો સાધક પોતાવત સર્વત્ર જુએ અને આગળ ધપે એ સમ્યક્ત્વનો પણ સાર છે.

આ સૂત્રમાં એક વિશેષતા ઝરે છે કે:— કોઈ ભિન્ન મતવાળાઓને તેમણે મિથ્યા માન્યા નથી કે પોતાના દર્શનની લાલચમાં પ્રેર્યા નથી. માત્ર તેમની માન્યતામાં ભૂલ છે તે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કસી બતાવી છે. અહીં જ જૈનદર્શનનાં સ્યાદ્વાદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. જે દર્શન જેટલું વ્યાપક હોય તેટલું જ ઉદાર અને સ્વાભાવિક હોય. નૈસર્ગિક દર્શન જેણે પચાવ્યું હોય તેવા મહાપુરુષોને પોતાના અનુયાયીઓ વધારવાની લાલસા ન હોય; પણ તે તો પોતે સત્યની જે અનુભૂતિ લીધી છે, તે અનુભૂતિ જગતને થાળે ધરે છે; જગત તેમાંથી લેવું હોય તેટલું લે. આ બોધપાઠ નૈસર્ગિક ધર્મને માનનાર પ્રત્યેક સાધકે જીવનમાં વણવા યોગ્ય છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૧) દેવ ગુરુ અને ધર્મ પરની શ્રદ્ધાને પણ આટલી મર્યાદા છે. પણ તે રહસ્ય ન સમજતાં જો સાધક વ્યક્તિગત ખંડનમાં પડી જાય, તો અંતઃકરણની શુદ્ધિનું કાર્ય કરવાને બદલે ઊલટો મળ વધે. એટલે બહિર્મુખ દૃષ્ટિને સૌથી પ્રથમ સંકોચી લેવી જોઈએ. તો જ આત્માભિમુખ પ્રવૃત્તિ તરફ વળાય.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૩) તત્ત્વદર્શી પુરુષો માત્ર વિદ્વાન હોય છે, માટે તેમના પર શ્રદ્ધા રાખવી ઘટે, એમ નહિ. પણ તેમણે પોતાનું સાધકજીવન વિકસાવીને અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, માટે તેમનું વચન શ્રદ્ધેય અને આચરણીય છે, એવું બતાવવા માટે સૂત્રકાર તત્ત્વદર્શીના ગુણો વર્ણવે છે. આ રીતે વિદ્વાનની વ્યાખ્યા પણ જે પ્રચલિત છે તે

કરતાં જુદી જ દેખાય છે. જ્યાં વર્તન અને વાણીની એકવાક્યતા છે, ત્યાં જ વિદ્વતા છે એમ સમજાવ્યું છે. અને આવા તત્ત્વદર્શીઓને જ તત્ત્વ બતાવવાની યોગ્યતાવાળા તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તેનું કારણ એ છે કે તેવા મહાપુરુષો જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, વસ્તુ સ્વભાવ તથા સ્વપરના ભેદજ્ઞાનના અનુભવી હોવાથી સત્યમાર્ગનું યથાર્થ નિરૂપણ અને ભાન કરાવી શકે છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૫-૬) લીલાં લાકડાંને સૂકાં બનાવવાં, એટલે પ્રથમ તો ક્રિયામાં થતી ભૂલોને પશ્ચાત્તાપ અને સંયમનો તાપ આપવો; પછી નિમિત્તમાત્રના ત્યાગ દ્વારા આસક્તિના બીજને જીર્ણ બનાવવું; અને આસક્તિનું બીજ જીર્ણ થયા પછી તેને અગ્નિનો સ્પર્શ કરાવવો, એટલે કે નિરાસક્તિ જગાડવાના પ્રયોગો કરવા. આ ક્રમનું પાલન કરવામાં શ્રમ અલ્પ છે અને સફળતા સાધ્ય છે. ક્રમના ઉલ્લંઘનમાં સફળતા નથી અને સંતોષે ય નથી; તો સિદ્ધિની તો વાત જ શી ? આથી અપ્રમત્તતા, નિરાસક્તિ અને આત્મનિષ્ઠા જાળવી આગળ ધપવું ઘટે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૭) અહીં મનુષ્યભવનું આયુષ્ય અલ્પ છે, એમ કહી સતત જાગૃતિ રાખવાનું સૂચવે છે. એક પણ ક્રિયા તેના પરિણામની જાણ સિવાય આદરવી કે આચરવી ન ઘટે. જે ક્રિયાનું પરિણામ વિચારતાં તેમાં સ્વાર્થ, અભિમાન કે તેવા મહાદોષો જણાય, તે ક્રિયા ગમે તેટલી સુંદર હોય તો પણ મારે ન કરવી, એવો સાધકમાં જે વિવેક જાગે એ વિવેકનું નામ જ જાગૃતિ. પણ સતત જાગૃતિ રાખવાં જતાં સાધકની સામે પોતાની જે ભૂલો દેખાય તે ભૂલો જોઈ તે નિર્ભળ, પામર અકરાંતિયો કે ઉતાવળો ન બની જાય ! એટલા માટે સાધકને ફરી ચોકાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે, જોજે, રખે જાગૃતિની ઘેલણમાં સાહસ કરી બેસતો ! દુષ્ટ વૃત્તિને જીર્ણ કરવાની સાધનામાં ધૈર્ય રાખજે. ભૂલોને કરનાર કરતાં ઘણીવાર ભૂલો જાણ્યા પછી તેમના ભયથી ભાન ભૂલનાર વધુ ચકરાવે ચડે છે. એ પોતાની સાધનાયે ચૂકે છે અને આત્મ શ્રદ્ધાયે ગુમાવે છે. માટે ભૂલોને જાણ્યા પછી ભૂલો જલદી નીકળી જાય કે તરત કાઢી નાખું એવાં માનસિક ભૂત કે ભ્રાંતિમાં ઉતાવળો ન થતાં વિવેકબુદ્ધિથી બધું કસજે, ધીરો થજે. એમ કહી ભૂલોનું મૂળ કોધ છે, આવેશ છે, માટે સૌથી પ્રથમ કોધને તારા આત્માથી અળગો કર, એમ કહ્યું છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૮) સિદ્ધાંત એટલે અંતઃ કરણની ચોક્કસતા થયા પછી બંધાયેલી માન્યતા. સિદ્ધાંત આવે તો તેની પાછળ શક્તિ આવે અને અનુભવ થાય જ, વૃત્તિ વિજયના પ્રયોગ કર્યા વિના આ અનુભવ સહજલભ્ય નથી, તોયે તેમ કર્યે જ છૂટકો છે, એવો અહીં ધ્વનિ છે. જ્યાં સુધી પોતાના શુદ્ધ વિચારોની સ્વયંસ્ફુરણા અને તેને વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક વળગી રહેવાની વફાદારી ન જાગે, ત્યાં સુધી તે સાધકના જીવનમાં સિદ્ધાંત, શક્તિ કે અનુભવ જાગૃત થાય નહિ અને સ્થિરતા વિનાના લોકોની જેમ એવો સાધક અહીં તહીં જ્યાં નમાવો ત્યાં નમે. આ રીતે વિચારોની ચોક્કસતા એ વિકાસનું પ્રાથમિક ચિહ્ન છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૪) વીરતાનો કોઈ અર્થ સમજ્યા વિના શરીરને પુષ્ટ કરવામાં વીરતા માની બેસે માટે સૂત્રકાર કહે છે— શરીરની પુષ્ટિમાંથી વીરતા નથી જન્મતી પણ વીરતા તો ચૈતન્યનો ગુણ છે. બ્રહ્મચર્ય, સંકલ્પબળ અને વૃત્તિવિજય પર વીરતાનો આધાર છે. સાચા વીરને માટે વૃત્તિવિજય એ જ સાચો વિજય છે. આથી તે અહંકાર તથા કામવાસનાને જીતવા માટે શરીર અને મન બન્નેને કસે છે. શરીર અને ઈન્દ્રિયોનું અતિ પુષ્ટપણું ઘણીવાર વૃત્તિને ઉશ્કેરી મૂકે છે. એટલે આ રીતે કેવળ પૂર્વકર્મો જ નહિ બલકે નવાં કર્મો કરી વિલાસમાં સુખ માની વિલાસ

વધારી મૂકવો એ આત્મવિશ્વાસની ત્રુટિનું જ પરિણામ છે. આત્મવિશ્વાસ ન હોય ત્યાં ઉત્પન્ન કરવા માટે બાહ્ય ત્યાગની પણ આવશ્યકતા છે. એમ કહી અહીં બાહ્યતપની આચરણીયતા બતાવી છે; પરંતુ તે તપ વિવેકપૂર્વક અને ધ્યેયના ભાનપૂર્વક હોવું ઘટે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૬) અત્યંત પ્રયત્ન હોવા છતાં ઘણી વાર સાધકની આંતરિક મનોદશા જ એવી વિચિત્ર હોય છે કે તે વૃત્તિવિજયમાં વારંવાર નિષ્ફળતા અનુભવે છે. તેનું કારણ તેનાં પૂર્વકર્મો પણ હોય છે, એવું આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકાર વદે છે અને કર્મની સળંગ સંકલના આપી દે છે. ક્રિયામાત્રનું ફળ છે એ સિદ્ધાંત નિર્ણય છે, તો ક્રિયાના ફળ માટે પુનર્ભવ હોવો સહજ રીતે સમજાય છે. આ રીતે સંસ્કારો પર જ ધર્મ પાલનનો આધાર છે. એથી સંસ્કારોની શુદ્ધિ કરે તેવી ક્રિયા કરતા રહીને જ વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવો શક્ય બને છે.

સાધનો અને સંયોગો સુંદર મળવા છતાં જેણે વૃત્તિ પર કાબુ ધર્યો નથી તે સાધક સાધનામાં બેસે તો પણ સફળ થઈ શકતો નથી. યુગયુગના સતત પ્રયત્ન પછી જ જડવૃત્તિના પળેપળે થતા પરાભવને જીતવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સાધનાનો માર્ગ જેટલો બહારથી સુંદર, સરળ અને સહજ સાધ્ય લાગે છે તેટલો જ તે ઊંડે જતાં કઠિન અને કપરો અનુભવાય છે. છતાંયે તે માર્ગે ગયા વિના ઈચ્છિતની પ્રાપ્તિ નથી. માટે વહેલામોડા પણ તે માર્ગે ચાલવાનું જ રહ્યું.

પાંચમું અધ્યયન

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૨) સૂક્ષ્મ શરીરની સાથે સ્થૂલ શરીરનો સંબંધ તો છે જ. સૂક્ષ્મ શરીર જ સ્થૂળ શરીર સર્જે છે. સ્થૂળ શરીર એક આરસી છે. જે ભાવો સૂક્ષ્મ શરીરમાં હોય છે તેનું પ્રતિબિંબ સ્થૂળ શરીરરૂપી આરસીમાં પડે છે, એમ કહી શકાય. આકૃતિના થતા ફેરફારો તેની પ્રતીતિરૂપે છે. વિષયો તરફ ઢળતી વૃત્તિથી જન્મતો ચિત્તનો પરિતાપ દેહ પર કારમી અસર ઉપજાવે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી. આ રીતે વાસનાથી વિકૃત થયેલા જીવોનું આયુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે ભયગ્રસ્ત રહે છે. મૃત્યુનો ભય એ પણ મૃત્યુનું પૂર્વરૂપ છે. જેટલું અજ્ઞાન તેટલો મૃત્યુનો ભય વિશેષ.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૬) ભૂલ કરનાર કરતાં ભૂલ છુપાવનાર વધુ દૂષિત ગણાય છે. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે. એક ભૂલને છુપાવવા માટે સેંકડો ભૂલોના ચકરાવામાં પડવું પડે છે. જાગૃત સાધક પોતાની પ્રત્યેક ક્રિયા ખૂબ ઊંડાણથી વિચારે, તપાસે અને પછી જ કરે; પણ છતાંયે ભૂલ થાય તો તે ભૂલનું પરિણામ આનંદપૂર્વક ભોગવી લે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે ઊગતો રોગ ન દબાવવાથી વધ્યે જ જાય તો પછી દેહને જે કષ્ટ વેઠવું પડે છે, તેનાથી કેંકગણું કષ્ટ ભૂલને નિભાવી લેવાથી વેઠવું પડે છે માટે એક પણ ભૂલને સાધક જતી ન કરે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૧) સાધક સંયમી બન્યા પછી પણ જાગૃત દશાને ભૂલી ન જાય, પૂર્વઅધ્યાસો તેને પુનઃ પોતા તરફ ખેંચી ન જાય, એટલા માટે પળે પળે જાગૃત રહેવાનું છે. ઘણીવાર એવું બને છે કે સાધક જીવનમાં પણ સતત સંયમનું વલણ કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે અને એ કંટાળો કે પ્રમાદ પણ જાણે કોઈ નિરાસક્તિનો ગુણ હોય તેમ મનાવવા તેની વૃત્તિ તે સાધક પર આક્રમણ કરે છે. આનું મૂળકારણ પૂર્વનો અધ્યાસ જ છે. છતાં તે સાધકને તેવે વખતે તેનું ભાન હોતું નથી, તેથી તે લોકપ્રવાહમાં ખેંચાઈ જાય છે. આ ખેંચાણ કેટલું પતન કરે છે, તે તો અનુભવગમ્ય બીના છે. પરંતુ તે પ્રસંગ ન આવે એમ સૂત્રકાર ઈચ્છે છે અને તેથી ચોંકાવે છે કે, હે સાધક ! આ

અવસર ફરીફરી નહિ આવે અને કહે છે કે, એ વાત અહીં શા માટે કહેવામાં આવી છે તેનું પણ તું તારા જીવનમાં શોધન કર, ત્યારે જ તને એનો મર્મ સમજાશે.

જાગ્રત સાધકને પણ અધ્યાસો વશ કરી નાખે તો બીજાનું શું ગજું? એમ માની કોઈ સાધનાના માર્ગે જવામાં નિરાશા ન અનુભવે એ ખાતર સૂત્રકાર તે ગૂંચ ઉકેલી નાખે છે અને એમ થવાના કારણને સ્પષ્ટ કરી મૂકે છે. "બધા જીવોને સુખ અને દુઃખ જુદું જુદું થાય છે," એ વાક્યના ભાવાર્થમાં તે વાત સમાવી છે. અનુભવ પણ આ વાતને સ્વીકારે છે કે જે એક વસ્તુ એકને સુખરૂપ હોય છે, તે જ વસ્તુ બીજાને દુઃખરૂપ હોય છે અથવા ઓછું સુખ કે દુઃખ આપી શકે છે. આટલી વાતને ઊંડાણથી વિચારાય તો પછી પદાર્થ પોતે સુખ કે દુઃખ આપનાર નથી એ સમજાય અને વૃત્તિમાંથી પાપ સહેજે છૂટતું જાય.

પૂર્વ અધ્યાસો ક્રિયા કરાવી નાખે એવું બને, તોપણ તે ક્રિયામાં વૃત્તિ પાપી ન હોય એટલે તે ક્રિયા વિકાસમાં બાધક ન નીવડે. જ્યાં સુધી આ વાત હેંચે ન ચોંટી હોય ત્યાં સુધી પૂર્વઅધ્યાસોને લઈને કે પ્રસંગની અધીનતાને લઈને કે ગમે તે નિમિત્તે જે પાપની ક્રિયા થાય તે આત્મામાં કુસંસ્કારને મૂકતી જાય છે અને એ કુસંસ્કાર નિમિત્ત મળતાં જ પુનઃ તે સ્વરૂપે આવીને ઊભા રહે છે. આ રીતે ચક્ર ચાલ્યા કરે. એટલે જ્યાં સુધી સમજણના મૂળમાં રહેલી ભૂલ નીકળી શુદ્ધ સમજ ન થાય ત્યાં સુધી જાગૃતિ હોય તોયે તે કાર્યકારી નીવડે નહિ.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૨) દેહના સ્વરૂપનું જ્ઞાન એટલે દેહ મળવાના મૂળકારણનું જ્ઞાન. આ જ્ઞાન થતાં સહેજે સમજાશે કે દેહની નશ્વરતા એટલે દેહનો નાશ નહિ પણ દેહનું પરિવર્તન. માત્ર એના સાધનનો જ ફેરફાર, એનો નહિ. જેને માત્ર આટલું દેહ સંબંધી જ્ઞાન થાય તેને મૃત્યુની ભીતિ સહેજે ટળી જાય અને નિર્ભય બને.

અવસર ઓળખવો એટલે એક પળ નિરર્થક નથી એમ માની અપ્રમત્તતા જાળવવી તે. આવો જ્ઞાની અને અપ્રમત્ત સાધક પણ દેહની શુશ્રૂષા કરશે જ. પણ તે માત્ર દેહને સાધન સમજીને, આત્માનું રક્ષણ કરીને, દેહને સાચવશે; આત્માને વેચીને કે હણીને નહિ.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૩) જે નિરાસક્તિની ભાવના પૂર્વસૂત્રમાં વ્યક્ત કરી તેને હવે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂત્રકાર કહે છે કે:— વેશ પહેરવાથી નિરાસક્તિ આવી શકતી નથી, વેશનું ત્યાગચિહ્ન પુરતું સ્થાન ભલે હોય પરંતુ એ ત્યાગ નથી, એટલું જ નહિ પણ પદાર્થ ત્યાગ એ પણ ત્યાગ નથી. નિરાસક્તિ જે દ્વારા ઉત્પન્ન થાય તેમાં જ વાસ્તવિક ત્યાગનો સમાવેશ છે. જે સાધક નિરાસક્તિના ધ્યેય વિના પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે, તે સાધક ધનનો પરિગ્રહ છોડશે પણ પદાર્થો પરનું મમત્વ નહિ છોડે; બાલબચ્ચા અને સંબંધીને છોડશે, પણ કોઈનો સેવક તરીકે ઉપયોગ કરવાની સંજ્ઞા નહિ છોડે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૪) સુખને બહાર ઢૂંઢનારાઓને આ સૂત્રમાં બહુ સુંદર નિર્દેશ કર્યો છે. જીવન ગમે તેવું નિર્દય વિતાવનારા અને મોક્ષના ઈજારદારોને લાંચ આપી મોક્ષ કે સ્વર્ગની ચિટ્ટી મેળવી સંતોષ માનનારાઓને આમાં સાચું માર્ગદર્શન મળી રહે છે. મુક્તિ કે સ્વર્ગની ચિટ્ટી આપી દેવી એ બીજા કોઈના સામર્થ્યની વાત નથી. આપ્ત પુરુષ હોય, સર્વજ્ઞ હોય કે મુક્ત પુરુષ હોય, તે માત્ર એટલું જ કહી શકે કે આ માર્ગ નિષ્કંટક છે એવો મને અનુભવ છે, એ માર્ગે જવામાં સુખ અને શાંતિ અમે વેદ્યા છે. પછી એ માર્ગે ચાલવું કે ન ચાલવું તે ક્રિયા તો

સાધકના પોતાના જ હાથમાં છે. તેને ચાલવું હોય તો બહાર એવી કોઈ શક્તિ નથી કે તેને અટકાવી શકે માર્ગદર્શકનું આથી વધુ મહત્ત્વ જીવનવિકાસમાં સમજવું એ ભૂલ છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૧) પરિગ્રહ હોવા છતાં, રાખવા છતાં, તે ભોગવવા છતાં હું તો નિરાસક્ત રહી શકું છું, કે નિરાસક્ત રહી શકીશ એમ જ બોલે છે કે માને છે, તે પાખંડ, દંભ કે આત્મવંચના સેવે છે, એવો કંઈક ભાવાર્થ સૂત્રમાં છે. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે પરિગ્રહનો સંપર્ક રાખીને નિષ્પરિગ્રહી વૃત્તિ કેળવાઈ શકતી નથી. એટલે નિષ્પરિગ્રહી વૃત્તિ કેળવવા માટે બાહ્ય પદાર્થોનો પરિગ્રહ, તે પર થતો મોહ અને આકર્ષણ સૌથી પ્રથમ તકે છોડવા જરૂરી છે. જેમ કોઈ અગ્નિને હાથમાં રાખી ઠંડક મેળવવાની ઈચ્છા રાખે કે ઠંડીના જાપ જપે તો પણ ઠંડક ન થવી અને અગ્નિની ઉષ્ણતા સહવી તેને માટે અનિવાર્ય છે, તેમજ જે સાધક પરિગ્રહના અગ્નિને સાથે રાખીને નિરાસક્તિની ઠંડક શોધે છે તે નિષ્ફળતા અનુભવે છે.

ઘણીવાર એવું બને છે કે એ પરિગ્રહ પાછળ તેનો આશય નીચ, શૂદ્ર કે સ્વાર્થી નહિ પણ ઉચ્ચ, ઉદાર અને પરમાર્થી દેખાતો હોય. માત્ર પરોપકાર અને પરમાર્થ ખાતર તે પદાર્થોનો સંગ્રહ કરતો હોય તોયે તેની પાછળ છુપાયેલી પરિગ્રહવૃત્તિ ફૂલીફાલી આખરે ઉન્નતિ અને યશના શિખરે ચડેલા એ સાધકને પાડવામાં મદદરૂપ બનવાનો સંભવ રહે છે. એટલે જ નિષ્પરિગ્રહવૃત્તિ કેળવવા માટે બાહ્ય ત્યાગની આવશ્યકતા છે. પછી ભલે તે ગૃહસ્થ સાધક હોય કે ભિક્ષુ સાધક હોય. દરેકને પોતાની યોગ્યતા અને શક્તિ મુજબ પદાર્થત્યાગ કરવો ઉપયોગી નીવડે છે. જોકે એ આવશ્યકતા સૌને અનિવાર્ય છે એમ જાણ્યા પછી પણ બાહ્ય ત્યાગની ભાવના પ્રગટવી એ કંઈ સહજ વસ્તુ નથી; કારણ કે પોતે જે કંઈ ઈચ્છે છે તે બાહ્ય પદાર્થોમાં છુપાયું છે એવો ઘણા કાળનો જીવનો અધ્યાસ છે. એટલે એ કેમ છૂટે? તેના ઉપાયમાં સૂત્રકાર વિચાર અને વિવેક બતાવે છે. સત્યાસત્યને પારખવાની વિવેકબુદ્ધિ જાગે, એટલે અનંતકાલનો અસત્યને સત્ય માનવાનો અભ્યાસ હોય તોયે છૂટી જાય છે પરંતુ જ્યાં સુધી એ જાગે નહિ, ત્યાં સુધી તો મનુષ્ય કશું હિતાહિત પણ સમજી શકે નહિ, તો છોડવાની તો વાત જ શી? આવી વિવેકબુદ્ધિ સદ્વિચાર પછી જ આવે છે, એમ સૂત્રમાં સૂત્રકાર વહે છે.

પણ એ "વિચાર" શબ્દ એટલો તો રૂઢ થઈ ગયો છે કે હાલતાં ને ચાલતાં સૌ કોઈ એનો ઉપયોગ કરી નાખે છે. પણ વિચારનું સ્વરૂપ આપણે માનીએ છીએ એટલું સરલ કે સુસાધ્ય નથી. જેને ઘણીવાર વિચાર તરીકે ઓળખીએ છીએ તે વિચાર નથી હોતો પણ કેવળ વિકલ્પ હોય છે. જીવનમાં અદ્ભુતતા, નવીનતા અને દિવ્યદૃષ્ટિ પ્રેરે એ વિચાર. બાકી તો ઉપરના મન ઉપર આવતા વિચારો એ તો વિકલ્પો માત્ર છે. છતાં એ વિકલ્પો પર વિચારોનો આરોપ મુકાય છે. એ તો સમુદ્રના ઉપરના ફીણને તરંગ માનવા જેવી ભૂલ છે. તરંગ જેમ જલનું ઊર્ધ્વગમન છે, તેમ વિચાર એ અંતઃકરણનું ઊર્ધ્વકરણ છે. તરંગ જેમ સમુદ્રને આહ્લાદિત કરે છે, ઉદાર બનાવે છે, તીરને ભેટવાની તાલાવેલી જગાડે છે અને વેગ આપે છે, તેમજ વિચારમાં શક્તિ છે. સદ્વિચારનું એક કિરણ જીવનમાં જ્યોત જગાવી દે છે. અનેક કાળના અજ્ઞાન અને મોહના તિમિરને તે વિખેરી નાખે છે. જીવનના ગૂંચવાયેલા કોકડાને તે ઉકેલી દે છે અને પ્રત્યેક કાર્યના પરિણામ સુધી પહોંચવાની દિવ્ય શક્તિ સમર્પે છે. જે પરથી ક્રિયાના મૂળકારણ અને પરિણામ સુધી દૃષ્ટિ પહોંચે તે વિચાર કહેવાય.

પણ આવો ઊંડો વિચાર અનુભવી જનોના પ્રગટદ્યોતન વિના પ્રાપ્ય નથી. આથી જ આપ્તપુરુષોનાં વચનો કે સત્સંગ તેમાં કારણભૂત બતાવ્યાં છે. આપ્તપુરુષ એટલે નિખાલસતા, નિઃસ્પૃહતા અને સત્યની સાક્ષાત્

મૂર્તિ. નિઃસ્પૃહતા વિના સ્વાનુભાવ ન જાગે. બીજાં વચનો અનેક વાર સાંભળ્યા છતાં હૃદયના તાર ન જગાડે, હૃદયે ન સ્પર્શે, પણ સાચા સંતનું એક વાક્ય જીવન પલટી શકે.

સત્સંગની મહત્તા આ દષ્ટિએ છે પરંતુ જ્યાં વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને બદલે વ્યક્તિના ખોખાં તરફ ઢળવાની ક્રિયા થાય ત્યાં સત્સંગ ફળદાયી ન નીવડે અને વાસ્તવિક રીતે તો એ સત્સંગ પણ ન કહેવાય. વ્યક્તિરાગમાં બંધાયેલાને મુક્ત કરે, સ્વતંત્ર બનાવે અને પોતાનો અનંતકાળનો પૂર્વગ્રહ દુરાગ્રહ છોડાવે, તે જ સત્સંગ.

સૂત્રમાં બાહ્ય પદાર્થના ત્યાગની જરૂરિયાત બતાવી અને ત્યાગભાવના ક્યારે અને કઈ રીતે જાગે તેના ઉપાયો વર્ણવ્યા. પરંતુ ત્યાગના સંબંધમાં કેટલીક વાર ગેરસમજ ઊભી થવાનો સંભવ રહે તેથી તેનો ઉકેલ સૂત્રમાં આપવા પ્રયાસ કરે છે.

ધર્મ સમતામાં છે એમ બોલીને સૂત્રકાર કહે છે કે, ત્યાગ સમભાવથી જાગ્યો હોવો જોઈએ. ત્યાગમાં સમતા જોઈએ જ. આમ કહેવાનો આશય એ છે કે, પદાર્થ ત્યાગમાં બે ભાવના દેખાય છે. એક તો પદાર્થો પ્રત્યેની ઘૃણા અને બીજી પદાર્થો પ્રત્યેની અતૃપ્તિ(પદાર્થો વડે થતી અતૃપ્તિની સમજ). આ ભાવનાના મૂળ ઉપર જ ત્યાગની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો આધાર છે. જે ત્યાગમાં પદાર્થ પર તિરસ્કાર છે તે ત્યાગમાં શુદ્ધિ કે સમજણ નથી, એમ કહી શકાય; કારણ કે જે વૃત્તિનો આજે પદાર્થ પર તિરસ્કાર છે તે વૃત્તિનો પ્રસંગ આવ્યે સંયમ પર પણ તિરસ્કાર નહિ થાય એની ખાતરી શી? કથિતાશય એ છે કે વૃત્તિના મૂળમાં જે દોષ હોય તે આજે એક જ ક્ષેત્રમાં દેખાતો હોય તો પણ વહેલો યા મોડો એ બીજા ક્ષેત્રમાં પણ દેખાવાનો જ. જે સાધકે પદાર્થત્યાગથી સુખ છે એવું મીઠું પ્રલોભન ક્યાંકથી સાંભળી ત્યાગ કર્યો છે અને આજે તેની વૃત્તિનો વેગ સંયમ તરફ વાળવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, તે સાધક કદાચ એ માર્ગમાં સુખનો અનુભવ ન કરી શકે અને બીજા બાધક કારણો નડે, ત્યારે બીજી તરફ ઢળ્યા વગર કેમ રહી શકશે? ત્યાગનો હેતુ વેગની દિશા બદલવાનો નહિ પણ વેગને શમાવવાનો છે અને એ વેગનું શમન ઊંડી વિચારણા વગર શક્ય નથી. જ્યારે માનવીને ભાન થાય કે પદાર્થોમાં સુખ કે દુઃખ આપવાની શક્તિ નથી, તે તો નિમિત્ત માત્ર છે, મારી વૃત્તિએ જ અજ્ઞાનથી પદાર્થોમાં સુખ કે દુઃખની કલ્પના કરી છે. જેને એક વસ્તુ જોઈએ છે તે વસ્તુ નહિ મળે તો તેને દુઃખ થશે, અગર એને એ વસ્તુ સંબંધીનું કંઈ પણ સુખદુઃખ થવાનું નથી. સુખ કે દુઃખનું કારણ બહાર નથી પણ મારી સમજણમાં છે— ત્યારે જ સાચો ત્યાગ જન્મશે. એટલે જ સૂત્રકાર કહે છે કે, ત્યાગ સમતાથી જન્મવો જોઈએ અને આ ભાવના પ્રગટ્યા પછી જ વૃત્તિને શુદ્ધ કરવા માટે નિમિત્તોથી દૂર રહેવાની આવશ્યકતા જણાય છે અને એ સમજણપૂર્વક જે ત્યાગ થાય છે તે ત્યાગમાં સમભાવ હોવાની પૂર્ણ સંભાવના છે.

સર્વજ્ઞ પુરુષોએ સમભાવની પરાકાષ્ટા પોતે અનુભવી છે. એથી જ તેઓ ધર્મને સમતાથી વર્ણવી શકે છે. સત્યનો અનુભવી જ સત્ય દર્શાવી શકે, બીજાં નહિ; એવો ભાવ પણ આ સૂત્રમાં ટપકે છે. આ સૂત્રના બીજા ભાગમાં શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના શ્રીમુખેથી **"મ્હેં અહીં કર્મ ખપાવ્યા છે તે રીતે બીજે ખપાવવાં મુશ્કેલ છે"** એમ કહેવાયું છે, એ કથનમાંથી એ સાર નીકળે છે કે આ માર્ગ— સમતાનો માર્ગ જેટલો સરળ છે તેટલો બીજો નથી. અમે સમતાયોગની સાધના કરી કર્મ ખપાવ્યા છે. તમે પણ ખપાવી શકશો એમ એ જ્ઞાની પુરુષો પોતાના અનુભવની ચોક્કસતા બતાવે છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૨) તીર્થંકર દેવની આજ્ઞામાં રહેવું એટલે સચ્ચારિત્રને જીવનમાં વણવું. નિરાસક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિનો સહચારી જ ચારિત્ર આરાધી શકે એમ સાધકનાં વિશેષણોથી અહીં ફલિત થાય છે પરંતુ ઘણીવાર નિરાસક્ત અને વિવેકી સાધકને પણ જ્યાં સુધી રાગદ્વેષના બીજ સંપૂર્ણ રીતે ન બળી ગયાં હોય ત્યાં સુધી જરાયે તે ગાફેલ થાય તો ઘણું સહેવું પડે છે. એટલે અહીં રાત્રિના પ્રથમ અને પાછલા પહોરે ચિંતન કરવાનું કહી સંપૂર્ણ જાગૃત રહેવાનું સૂચવ્યું છે. જો કે અહીં કાળને અપેક્ષીને પ્રથમ અને અંતિમ પળો માટે સાવધાન રહેવાનું સૂચવ્યું છે પરંતુ ખરી રીતે તો આ વાત પ્રત્યેક ક્રિયાપરત્વે ઘટાડવાની છે. પ્રતિક્રમણ ક્રિયા કે જેને અનુભવી પુરુષોએ, ગૃહસ્થ હોય કે ત્યાગી હોય તે બંનેને કરણીય બતાવી છે, તેમાં પણ આ જ જાતનું રહસ્ય સમાયું છે.

નિરાસક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંયે અહંકાર ન હોવો જોઈએ, એમ કહેવા સારુ ક્રિયા થતાં પહેલા તે ક્રિયાના પરિણામનો વિચાર અને ક્રિયા થયા પછી તેના ફળનો ત્યાગ, આ બંને વાત સૂત્રકાર અહીં સાથે કહી નાંખે છે. એટલે એનો સારાંશ એ નીકળ્યો કે નિરાસક્તિ અને વિવેક એ માત્ર વાણી કે મનનો વિષય નથી. એનો પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે સંબંધ છે. એટલે જ પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં પહેલા સાધકે તેની જરૂરિયાત, ઉપયોગિતા અને સ્વપરહિતતાનો ખ્યાલ કર્યા વગર ન ચાલે. આ પ્રમાણે ક્રિયાના પરિણામનો અને હેતુનો વિચાર એ વિવેક અને ક્રિયા કર્યા પછી તેનું જે કંઈ ફળ મળે તેનો ત્યાગ; અર્થાત્ કે તે ક્રિયા જે હેતુએ કરી હોય તે હેતુ સરે કે ન સરે, તેનું પરિણામ સુંદર આવે કે અસુંદર આવે, તોયે ચિત્ત ઉપર કશી અસર ન થાય તેવી સમતા રહે, એવી ચિત્તની સહજદશા થવી એ નિરાસક્તિ.

જીવનમકાનમાં ચારિત્રનું ચણતર હોવું જ જોઈએ. તો જ તે રસમય, સૌંદર્યમય અને નિષ્કંપ, અડોલ, બને; એવો અનુભવીજનોનો આગ્રહ શા માટે છે, તેનો સૂત્રમાં ઉકેલ છે. એક સંસ્કૃતિ એમ પણ માને છે કે વ્યવસ્થા અને નિયમન બંને જાળવી પદાર્થોમાંથી બને તેટલાં રસ, સૌન્દર્ય અને કળાનો ઉપયોગ કરવો, એ વિકાસને બાધક નથી. આજે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનો આ રીતે ઉપયોગ થતો હોય એમ મનાય છે. વિશ્વમાં આજે આ સંસ્કૃતિનો ખૂબ પ્રચાર પણ થયેલો અને થતો નજરે પડે છે.

પરંતુ મહાપુરુષોનો અનુભવ અહીં જુદું જ વદે છે. તેઓ કહે છે કે અનુભવ પછી અમોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે કળા, રસ અને સૌંદર્ય જીવનનું સંવાદન છે. પદાર્થોનું દબાણ તેમાં માત્ર નિમિત્તભૂત છે. તે નિમિત્તથી જે સૂરો નીકળે છે, સંવાદન સાધી જે સંગીત સ્ફૂરે છે, તે અંતરનું છે. જે બહારથી આવતું દેખાય છે તે શોધના અભાવે જ છે, સ્વાભાવિક તેમ નથી. પદાર્થોમાં સૌંદર્ય, કળા કે રસ, સૌંદર્ય અને આનંદને બાહ્યરૂપે પ્રગટ થવાના નિમિત્તરૂપ બની શકે અને તેવું પણ ત્યારે જ બને કે જ્યારે વાસના અને લાલસાના ચિત્ત પર સ્થાપિત થયેલા સંસ્કારોનો એ પદાર્થો પર આરોપ ન હોય. પદાર્થોનાં બાહ્ય આકાર પર જે મોહ જાગે છે તેનું મૂળ વાસના છે અને પદાર્થોને પકડી રાખનારો પરિગ્રહ જાગે છે તેનું મૂળ લાલસા છે. લાલસા અને વાસનાનાં મૂળમાં શાંતિ અશક્ય છે એમ ફરીફરી સૂત્રકાર કહે છે. એટલે જેટલે અંશે મોહ અને પરિગ્રહ છૂટે તેટલે અંશે સદાચારનું પાલન થાય.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૫) આંતરડોકિયું મારવું એટલે શું? એની વ્યવહારુ સમજ સૂત્રમાં છે. વિવેકબુદ્ધિ જાગે ત્યારે આંતરડોકિયું કરાય. પરંતુ વિવેકબુદ્ધિના સંબંધમાં પણ કંઈ ઓછી ગૂંચ ઊભી થઈ નથી. ડહાપણ અને વિવેકબુદ્ધિને જગતના ડાહ્યા પુરુષો એક માને છે, પણ ડહાપણનું વલણ બહારનાં જગત તરફ હોય છે અને વિવેકબુદ્ધિનું વલણ પોતાના અંતઃકરણ તરફ હોય છે. એ બંનેનું આ તારતમ્ય છે.

એક જ ક્રિયાપરત્વે વિવિધ અભિપ્રાયો બાંધી લેવા અને મત જાહેર કરી દેવો, એ રીતે જનતાનું માનસ ઘડાયું હોય છે, એટલે તે તરફ જોનાર સાધકનું માનસ પણ તેવું જ ચંચલ અને ભીરુ બની રહે છે. આવો સાધક પ્રત્યેક ક્રિયામાં લોકોથી જેટલો ડર છે તેટલો આત્માથી ડરતો નથી. દંભ, પાખંડ અને આત્મવંચનાનો પ્રારંભ આવા સંયોગવશ જ જન્મે છે. સાધકને પ્રથમ તો આ સ્થિતિ સાલે છે. તેનાથી દૂર રહેવા તેનું માનસ બળ પોકારે છે પરંતુ સમાજ કે જનતાની વચ્ચે તેની પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી જે તેણે માની લીધી છે તે જ તેના પગની બેડી બની વિકાસને રંધે છે. આ જ દષ્ટિએ લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરવાનું અનુભવી પુરુષોએ ઠેરઠેર સૂચવ્યું છે. એકાંત વૃત્તિ, ધ્યાન, પ્રતિક્રમણ એવી એવી ક્રિયાઓ યોજી અધ્યવસાયો (વૃત્તિથી ઊઠતા સંકલ્પવિકલ્પો)ના સમાધાન અર્થે તેનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે.

અહીં સૂત્રકાર ભાષે છે કે, અધ્યવસાયના શુભાશુભ પર કર્મબંધનની નિબિડતા કે શિથિલતાનો મુખ્ય આધાર છે. જે સમજ જ્ઞાની પુરુષોએ આપી છે તેને તે જ રૂપે સ્વીકારી એટલે કે અમલ કરવો. બીજું બહારનું જોવા કરતાં પ્રતિપળે પોતાની વૃત્તિની ચિકિત્સા કર્યા કરવી. આ સમજ જેમનામાં ન હોય તે વિકાસના માર્ગમાં બાળક છે અને તેઓ સત્યધર્મ પાળી શકતા નથી. આથી ધર્મ એટલે સંસ્કારિતા, એટલી વ્યાખ્યા ફલિત થઈ. જે જીવનમાં સંસ્કારિતા ન હોય તે જીવન જીવન ન ગણી શકાય. એટલે કે માણસ જીવે છે એ જીવન નથી, પણ જ્યાં વિકસે છે તે જીવન છે. તે જીવન ટકાવવાની પણ આ દષ્ટિ હોવી ઘટે. એટલે જ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે કે, "જીવન ટકાવવું સહેલું છે પણ જીવન જીવવું સહેલું નથી."

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૧) ગૃહસ્થ સાધકો માટે પણ ગુરુકુળની પ્રથા પ્રાચીન કાળમાં હતી. આજે ભિક્ષુઓ, સાધુઓ કે સંન્યાસીઓ માટે ગચ્છ, સંપ્રદાય કે મતને નામે ગુરુકુળો પ્રવર્તે છે અને આ બધા સાધકોમાં ગુરુસાનિધ્યનો મહિમા આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે. અહીં તો ભિક્ષુ સાધકને ઉદ્દેશીને કહેલું છે. સદ્ગુરુ કે ઉપસાધકનું પાસે હોવું સાધકને અનેક રીતે ઉપયોગી છે, એમાં જરાયે શંકા નથી.

સાધક અને સિદ્ધ વચ્ચેનું અંતર વિચારવા જેવું છે. સિદ્ધ હોય તેની પાસે સાધક હોય તોયે શું અને ન હોય તોયે શું ? તેને તેની પરવા હોતી નથી. જોકે તોય તે સાધકોનું પાસે હોવું બાધક નહિ ગણે અને સાધકને અવલંબનની ક્ષણે ક્ષણે જરૂર ઊભી હોય છે.

સાધનાની નાની કેડીની આસપાસ વાસના અને લાલસાની બે મોટી ખાઈઓ છે. પ્રતિપળે પદાર્થોના આકર્ષક પ્રલોભનો સાધકની આંખને ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. ભય અને વહેમની દેખાતી ભૂતાવળો તેને ભડકાવે છે. જો સહેજે પણ ગોથું ખાધું કે ગયો સમજવો. આથી તેની પીઠ પાછળ જાગૃતિ આપનાર કે દોરનારની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે. એ દષ્ટિબિંદુએ જે કોઈ સાધકની સાધનાના વિકાસમાં નિમિત્તભૂત થાય તે તેના ગુરુ ગણાય. ગૃહસ્થ સાધકને પણ વિકાસમાર્ગમાં માતા, પિતા કે વડીલ અવલંબનરૂપ હોઈ ગુરુજન ગણાય છે. પણ એ અવલંબન તરીકે ઉપયોગ કરતાં આવડવો જોઈએ; નહિ તો સાધક અવલંબનને સાધન ન માનતા વેડફી નાખે છે. આવા સાધકની સ્થિતિ ઊલટી કફોડી અને વિષમ થઈ જાય છે. એટલે જ સૂત્રકારે 'ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતાં' એ વિશેષણ મૂકી પ્રગતિ વિકાસની પ્રેરણા આપી છે અને જ્યાં સુધી સાધક જ્ઞાન અને વયમાં અપરિપક્વ હોય ત્યાં સુધી જ અવલંબનની આવશ્યકતા છે એમ સમજાવી અવલંબનનીયે મર્યાદા સૂચવી છે.

પરંતુ સાધકની આ અપરિપક્વતા પુરુષાર્થી, વ્યવસ્થિત અને નિયમિત સાધકની દષ્ટિએ સમજવી. અન્યથા યુસ્ત અને જડ પ્રકૃતિવાળાને તો હંમેશાં અવલંબન પાસે હોય તોયે અપરિપક્વતા રહેવાની જ છે. આવા પુરુષને તો અવલંબન ઊલટું બાધક નીવડે તથા વહેમ, લાલચ અને પાખંડ વધારે છે; કારણ કે અવલંબન પણ જે સાધક જાગૃત થયો છે તેને જ ઉપયોગી હોય. જાગૃતિ કરાવવાની અવલંબનમાં શક્તિ નથી, તેમ ચલવી પહોંચાડવાનીયે એમાં તાકાત નથી. તે માત્ર પ્રેરણા આપી શકે. જાગવું અને ચાલવું એ કેવળ સાધકની પોતાની સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન છે. અહીં સૂત્રકારે જાગૃત અને પ્રગતિશીલને જ પ્રેરણાની સાચી આવશ્યકતા અને ઈચ્છા હોય છે એ દષ્ટિબિંદુ સમજાવ્યું છે.

સૂત્રના પ્રથમ વિભાગમાં સાધક સહજ મળતી પ્રેરણાને છોડી દેવા કેમ તૈયાર થાય છે તેનાં કારણો જણાવતાં કહે છે કે, જો સાધકમાં જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિ હોય છે તો તે કોઈ પણ સ્થાન, વ્યક્તિ કે બનાવોમાંથી કંઈ પણ લેવા મથે છે અને લે છે. પણ જો સાધક ઉપયોગશૂન્ય—ગાફેલ બને તો બહારના દશ્યો તેનાં ચક્ષુ આગળ ખડાં થવાથી પૂર્વાધ્યાસોને લઈને તે સાધક એ નિમિત્તોને વશ થાય છે. જોકે આવા પ્રસંગોમાં જિજ્ઞાસા, વૈરાગ્ય અને સંયમના પ્રબળ વેગ આગળ શરૂશરૂમાં નિમિત્તોના જોરનો દબાવ થઈ ગયેલો દેખાય છે, પરંતુ પૂર્વાધ્યાસોથી વવાયેલું એ વાસનાનું ઝેરી બીજ ધીમેધીમે વૃત્તિ પર અસર ઉપજાવી બીજા તેવા જ પ્રસંગો મળ્યે ગુપ્ત રીતે વિકસી જાય છે. આ વૃક્ષ ધીમે ધીમે સાધકની ચાલુ સાધનામાં કેફ રેડે છે અને તેથી જ સંકુચિતતા પેસે છે, અહંકારનું ક્રિયામાં દર્શન થાય છે અને વિકાસ રૂંધાય છે.

અહંકાર આવે એટલે વિશ્વ જેવડા અફાટ આત્મસ્વરૂપને તે પુરુષ નાનકડી વ્યક્તિમાં સમાવવા મથે છે. જેમ જેમ તે માર્ગે શક્તિ વધુ વધુ વેડફાય તેમ તેમ તે સાધક વિશ્વથી અતડો અને એકલપેટો થતો જાય અને જેમ જેમ વિશ્વથી તે અતડો થતો જાય, તેમ તેમ તે મોહની અંધાર ખાઈમાં ડૂબતો જાય અને વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાને બહાને વ્યક્તિત્વને પોતાને હાથે જ હણતો જાય.

અહીં અજાણ અને અતત્ત્વદર્શી વિશેષણો વાપરી સૂત્રકાર મહાપુરુષે અવલંબનની મર્યાદા સૂચવી છે. એ અનુભવી પુરુષોએ જ આ મર્યાદા સૂચવી છે એવું સૂત્રમાં આવતું કથન "આ વાત ઉપલક દષ્ટિએ જોઈને દૂર કરવા જેવી નથી પણ ખૂબ ખૂબ ચિંતવવા યોગ્ય છે" એમ વદે છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૨) વાસ્તવિક રીતે અહીં આજ્ઞાની આરાધના બતાવી છે. ઘણી વખત સાધક સદ્ગુરુ કે ઉપસાધકોની સાથે રહેવા છતાંયે એક ભૂલને બદલે બીજી ભૂલો કરતો હોય છે એ પણ સ્વચ્છંદનો એક વિભાગ જ છે. સદ્ગુરુનું અવલંબન જે હેતુએ છે તે હેતુ ન સરતો હોય, તો સાધક એ અવલંબન પ્રત્યે ગમે તેટલું માન દર્શાવતો હોય તોયે તે વિકાસ ન સાધી શકે. સદ્ગુરુની સેવા, ભક્તિ કે સંગ ક્યારે ફળ્યો ગણાય, તેની સ્પષ્ટતા બતાવી છે. પ્રત્યેક સાધકને આ વાત મનનીય છે.

(૧) સદ્ગુરુએ બતાવેલી દષ્ટિથી જોતાં શીખવું એ સદ્ગુરુની ભક્તિનું પ્રથમ રૂપ છે. ઘણીવાર સાધક પોતાની દષ્ટિ સાથે રાખીને સદ્ગુરુનું શરણ શોધતો ફરે છે. આવા સાધકને સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થવી સંભવતી નથી અને કદાચ થાય તો પચતી નથી. થોડો વખત કદાચ તે માની લીધેલી ભક્તિ કે લાગણીના વેગમાં તણાયે જાય છે. તે સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં વર્તવાના કોડ સેવે છે અને ઘણીવાર આચરે પણ છે; તોયે જ્યાં સુધી તે પોતાની પ્રથમની

દષ્ટિને સાથે ને સાથે રાખી ગુરુદેવની આજ્ઞાને નિહાળે ત્યાં સુધી તે તેની વાસ્તવિક દષ્ટિને પહોંચી શકે નહિ કે લાભ પણ મેળવી શકે નહિ. સૌથી પ્રથમ પોતાનાં પૂર્વ દષ્ટિબિંદુઓને સાવ ભૂંસી નાંખવા જોઈએ, નહિ તો એક યા બીજી રીતે તે દષ્ટિબિંદુઓ આવીને તેની સાધનામાં ડખલ કર્યા વગર રહે નહિ.

(૨) એટલે જ પૂર્વ અધ્યાસોને ભૂલી જવા જોઈએ અને આજ સુધી પોતે જેને નિરાસક્તિ માની હોય તે નહિ પણ પૂર્વ અધ્યાસોને તદ્દન ભૂલી જવાની નિરાસક્તિ કેળવવી જોઈએ.

(૩) સદ્ગુરુ જ્યારે એને જે કંઈ આપે તેને ભેટ તરીકે સ્વીકારવી, એટલે કે તેઓ શિક્ષા કે પ્રાયશ્ચિત, જે કંઈ આપે તે પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ હોવા છતાં તેને સપ્રેમ સ્વીકારવી.

(૪) તેમની વાણી પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી, તદ્દનુસાર જીવન ઘડવું જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં શ્રદ્ધા હોય તેટલા પ્રમાણમાં સદ્ગુરુનો સંગ ફળે.

આ ચારે જીવનવિકાસના પરમ ઉચ્ચ સદ્ગુણો છે. પણ અહંકાર અને મોહને મોડયા વિના તે સદ્ગુણો જીવનમાં પ્રવેશી શકે નહિ.

આટલું કહીને પછી સૂત્રકાર ઉપયોગપૂર્વક વિહરવાનું કહી સદ્ગુરુ પ્રત્યે એ બધું અંધઅનુકરણથી નહિ પણ વિવેકબુદ્ધિ પૂર્વક કરવાનું સૂચવે છે. આમાં સદ્ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ, તેઓની કઈ આજ્ઞાને વશ થવું જોઈએ, તેનો વિવેક છે. અન્યથા સદ્ગુરુના બહાના તળે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના સ્વાર્થ કે વાસનાનું પોષણ ભક્તો દ્વારા સહેલાઈથી કરી શકે છે, એ ગેરસમજ દૂર કરવા ખાતર ભક્તિ આંધળી ન હોય પણ જાગૃત હોય એમ સૂચવ્યું છે. ભક્ત તો વીર, વિવેકી, વિનમ્ર અને વિચારક હોવો ઘટે.

એવટ એવટ પ્રત્યેક ક્રિયામાં સાવધાની રાખવાનું બતાવે છે. તેમાં તે સદ્ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેની યોગ્યતાનો આભેહૂબ ચિતાર છે. શિષ્યની એક પણ ક્રિયા સદ્ગુરુની આજ્ઞાબહાર ન હોય, એટલે કે જે સર્વથા અર્પણ થઈ ગયો હોય એ શિષ્ય અને સદ્ગુરુ એટલે જેની એક પણ આજ્ઞા શિષ્યના એકાંતહિત વિનાની ન હોય. સદ્ગુરુ એટલે નિઃસ્પૃહતાની મૂર્તિ, પ્રેમનો મહાસાગર અને પુણ્યની ગંગા. તેમાં શિષ્યની સ્પૃહા લય પામે, અભિમાનનું ખાબોચિયું ગળીને સુકાઈ જાય અને પાતકનો પુંજ શુદ્ધ થાય.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૩) સદ્ગુરુ જો ચાલવામાં સહાય ન કરે તો તેની આવશ્યકતા પણ શી ? એવો કદાચ કોઈને પ્રશ્ન થાય તેનું નિરાકરણ આ સૂત્રમાં છે. સાધકને સદ્ગુરુ ઘણી જાતની સહાય કરે છે.

કેટલીકવાર સાધક એટલી હદ સુધી પાપ શબ્દથી જ ભીરુ બની જાય કે તે પોતાના જીવનવિકાસને લગતી ઉપયોગી ક્રિયા કરતાં કરતાં પણ પાપથી ડરે છે. આથી આવે વખતે ગુરુદેવ તેમને સાચો માર્ગ બતાવી પાપનો વિવેક સમજાવે છે અને પાપનો સંબંધ શબ્દ સાથે નહિ, પણ મુખ્યત્વે અધ્યવસાયો અને ગૌણરૂપે જ ક્રિયા સાથે છે તેમ બતાવે છે.

પણ જ્યારે પાપ કરી નાખ્યા પછી પણ પોતાનું પાપ રખે બહાર આવે એ માટે છુપાવવાનો પ્રયાસ કરી

બીજાં પાપો વધારતો હોય છે, ત્યારે એના પાપના મૂળને શોધીને સદ્ગુરુ તુરત નિર્મૂળ કરવાનું ઔષધ આપે છે. કદાચ વૃત્તિની અધીનતાને લઈને શિષ્ય તેમ ન કરે માટે કહ્યું છે કે ગુરુદેવની પૂર્ણ અધીનતા સ્વીકારી હોય ત્યારે જ પાપ નિવારી શકાય અને પ્રાયશ્ચિત્ત સફળ થાય.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૩-૪) સ્ત્રીમોહમાં રહેલું, સાધકના સ્વચ્છંદી માનસ પર અસર કરનારું પ્રલોભન અને એ સ્વચ્છંદી માનસમાં મુખ્ય ભાગ ભજવી શકે તેવી નાટ્યવૃત્તિઓ વિકાસમાર્ગના પથિકને ડગલે ને પગલે સંધનારું આવરણ તથા મહાસમર્થ શક્તિધરોને નમાવનારી શક્તિ છે. સાધકને સદ્ગુરુ તથા સાત્સંગની અસરતળે સતત જાગૃત રહેવાની જરૂરિયાત આ દષ્ટિએ છે. એમ બતાવવા સૂત્રકાર હવે એ જ વસ્તુને બહુ ગંભીર રીતે અને ઊંડાણથી ચર્ચે છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૬) વિષયોની ઉત્તેજનાનો ખોરાક પર મોટો આધાર છે. "જેવું અન્ન તેવું મન" એ સૂત્ર વિચારવા યોગ્ય છે. રસાળ, સ્વાદુ અને તીખાં ભોજન વિષયવૃત્તિને ઉગ્ર બનાવે છે. એટલે અહીં લૂખોસૂકો ખોરાક ખાવાનું સૂચવ્યું છે. અલ્પ ભોજન પણ એટલી જ મહત્વની વસ્તુ છે, ઈન્દ્રિયોને ઉત્તેજના કરવા માટે નહિ. આટલી સાદી વાત સૌ કોઈ સાધક સમજતો જ હશે; તોયે પદાર્થોમાંના સ્વાભાવિક રસને બદલે તેલ, મરચું, મીઠાશ, ખટાશ વગેરે અનેક વસ્તુઓને રસમિશ્રિત કરીને ખાણાંઓ ખવાય છે. એ જોતા જણાશે કે તેમ કરવાથી ખોરાક માટે ખાવાનું નથી રહેતું ખાવા માટે ખોરાક બની જાય છે.

આ રીતે વ્યય તથા પાપ બન્ને વધે છે અને શરીરને શ્રમ પૂરતો ન મળવાથી ઈન્દ્રિયો પર તે ખાણાંની ખોટી અસર થાય છે. એટલે લૂખું અને અલ્પ ભોજન પ્રત્યેક સાધકના શરીર અને મન બન્નેના આરોગ્ય માટે ઉપયોગી છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

એક સ્થાને ઊભા રહી કાયોત્સર્ગ કરવાનું સૂત્રમાં છે. તે શરીરને કસવાની દષ્ટિએ છે. આ બધા પ્રયોગો ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે, સાધકને ઘણીવાર પતનમાંથી ઉગારી લે છે. છતાં આટલું કર્યે પતી જતું નથી. બહારના ઉપચારોથી વિષયોનું શમન થાય. તે ન પીડે એવું બને તોયે તેથી વાસનાનો વિજય પ્રાપ્ત થાય તેવી નિશ્ચિતતા નથી. એટલે સ્થાનાંતર કરવાનું સૂચવ્યું છે. તેમાં બે દષ્ટિબિંદુઓ છે. એક તો ઘણીવાર અમુક સ્થાનો જ એવા હોય છે કે મનુષ્ય પર ત્યાંના પ્રબળ આંદોલનોની અસર પડે છે. ત્યાંની તત્ત્વજ્ઞાની કે ચિંતનશીલ પુરુષોનું રહેવાનું જ્યાં બહુ બન્યું હોય ત્યાંનું વાતાવરણ ત્યાં બેસનાર કે રહેનાર પર તેની તેવી અસર ઉપજાવ્યાના અનુભવો થાય છે. તે જ રીતે ખરાબ વાતાવરણની પણ તેવી ખરાબ અસર પડ્યા વિના રહે નહિ અને બીજું તે સ્થાનમાં વાસનાને ઉત્તેજિત કરે તેવાં બાહ્ય નિમિત્તો હોય તોયે બાધાકર નિવડે. આ બન્ને દષ્ટિએ સ્થાન પરિવર્તન આવશ્યક છે અને તેથી લાભ પણ થાય છે, એ સ્વાભાવિક છે.

ભિક્ષુ ગામેગામ અપ્રતિબંધ વિહરતા હોવા છતાં ચોમાસાના ચાર માસ તેને એક સ્થાને રહેવાની આજ્ઞા છે. તેનું કારણ એ છે કે ચોમાસામાં જીવોની અધિક ઉત્પત્તિ થવાથી અજતનાથી બચી જવાય, વર્ષાવિહારમાં ઉપસ્થિત થતી અશક્યતાઓ ટળી જાય અને જ્ઞાન, ધ્યાન તથા તપને માટે પણ ઋતુ વધુ અનુકૂળ છે તેથી ચાતુર્માસ માટે વિહારની મુનિ સાધકને જૈનશાસનમાં મના કરી છે. તોયે અહીં ચાતુર્માસમાં પણ વિહાર કરવાનું સૂચવ્યું છે તેની પાછળ મહાન હેતુ છે. જૈનદર્શન નૈસર્ગિક દર્શન હોઈ તેનાં નિયમો નૈસર્ગિક બંધારણપૂર્વક અને

હેતુપુર:સર યોજાયા હોય છે. માત્ર હેતુને યથાર્થ સમજીને તે નિયમોનું પાલન કરવું ઘટે, તે એની મર્યાદા છે.

વિષયોનું ધ્યાન સાધકને જે નુકસાન કરે છે, તે વર્ષાઋતુનો વિહાર નથી કરતો. વર્ષાઋતુના વિહારમાં જે દોષો છે તેના કરતાં વિષયોના ધ્યાનમાં વધુ છે તે દષ્ટિએ વિહાર ક્ષમ્ય છે અને અહીં તો ત્યાં સુધી સૂચવ્યું છે કે આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરી જીવન ટુંકાવવું એ યોગ્ય છે પણ અબ્રહ્મચર્યનું સેવન કરવું યોગ્ય નથી. અબ્રહ્મચર્યમાં આત્મઘાત છે. શરીરઘાત કરતાં આત્મઘાત વધુ ભયંકર છે. આથી સાધકને બીજાં બધાં વ્રતોમાં અશક્ય-પરિહારને સ્થાન આપી મર્યાદાપૂરતા અપવાદનું સ્થાન રખાયું છે પણ બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં તેમ નથી કર્યું. મન, વાણી અને કાયાનો અવ્યભિચાર એ બ્રહ્મચર્યની સર્વાંગસાધના.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૧) સાચી સમજનું ફળ-પરિણામ વૈરાગ્ય, ત્યાગ અને નિરાસક્તિમાં પરિણમે છે. એ સિદ્ધાંત જેટલો નક્કર છે, એટલો જ સાચી સમજ શ્રદ્ધા પછી જ આવે છે, એ સિદ્ધાંત પણ નિશ્ચિત છે. અહીં જળાશયનું દષ્ટાંત આપ્યું છે, તેની પાછળ ઘણા હેતુઓ છે. તેને વપરાયેલું એકે એક વિશેષણ પણ તેટલું જ સહેતુક છે. દા. ત. જળાશયમાં પવિત્રતા છે. પણ તેની પવિત્રતા બીજાથી અભડાઈ જાય એવી કૃત્રિમ નથી. સાચી પવિત્રતા પોતે પવિત્ર રહે છે અને બીજા મળને પણ પવિત્ર બનાવી શકે છે. આ વાત મનનીય છે.

જળાશયમાં જે મીઠાશ છે તે માત્ર દેખવા પૂરતી નથી, હજારો તૃષાતુરની તૃષા છુપાવે તેવી તેનામાં દિવ્ય શક્તિ છે. "સમભૂમિમાં રહેલું જળાશય" એવું જળાશયનું જે વિશેષણ વપરાયું છે એમાં એ ભાવ છે કે, જળાશય પોતે બીજી બધી સ્થળ ભૂમિ એટલે કે પોતાથી વિજાતીય ભૂમિની વચ્ચે હોવા છતાં પોતાની ચારે કાંઠાની મર્યાદા જાળવીને ગેલ કરી રહ્યો છે, એટલું જ નહિ બલકે પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં-નિર્મળતામાં મસ્ત રહીને મોજ માણી રહ્યો છે, એમ સૂચવે છે. આટલું જાળવવા છતાંયે બહારનું આક્રમણ આવે તો તેને જીતવાની તેનામાં ગંભીર છતાં અમોઘ શક્તિ છે. બહારની વિજાતીય ભૂમિની રજ આવે તો તેના પર પોતે વિજય મેળવી તેને નીચે દબાવી નિર્મળતામાં ઊલટી વૃદ્ધિ કરે છે.

જુઓ- જળાશયની આસપાસ બીજી બધી સ્થળભૂમી હોવા છતાં તેના પ્રત્યે દ્વેષ કે ઘૃણા નહિ બલકે કેટલું અને કેવું ઔદાર્ય રાખે છે? અનેક દશ્યો પાસે હોવા છતાં પણ એ કેટલો નિરાસક્ત અને સ્વરૂપમગ્ન છે? આટલી યોગ્યતા છતાંયે એ કેટલો જાગૃત છે? પણ આ બધું તેના આત્મવિશ્વાસ પછી જ તેનામાં આવ્યું છે એ વાત ભૂલી જવી ન જોઈએ. બીજાની સાથે વસવા છતાં કે બીજાને અવકાશ આપવા છતાં, "જે કંઈ મારું છે તે કોઈ છીનવી લેવાનું નથી અને છીનવી લેવા જેવું હશે તો મારું નથી. તો પછી ચિંતા શી?" એટલી પ્રતીતિ થયા પછી જ આ યોગ્યતા પ્રગટે છે.

જળાશયની જેમ વિવેકી, જાગૃત અને આરંભક્રિયાથી પર થયેલા મહર્ષિ પુરુષો પણ એવી જ સહજ ઉદારતા, સહજ નિરાસક્તિ અને સ્વરૂપમગ્નતા રાખી શકે છે. હજારો પાતકીઓ તેની જ્ઞાનગંગામાં પવિત્ર થઈ શકે છે. તે લોકો જગતની દષ્ટિએ અધમ, નીચ, નાસ્તિક, પાપી કે મિથ્યાત્વી દેખાતા હોય તે પણ તેમના દષ્ટિબિંદુમાં એવા નથી દેખાતા. એમને મન તો કાંચન અને લોષ્ઠ બન્ને સમાન હોય છે, એમની દષ્ટિ એમાનાં એક પર લોભાતી કે ખેંચાતી નથી. એકાંત એમને અતિપ્રિય હોય, તોયે જનતાનો બળભળાટ તેમને બળભળાવતો નથી. હજારો જનો એમના જ્ઞાનની મીઠાશ ચાખી શકે એટલા તે જ્ઞાનના ભંડાર હોય છે. છતાંયે

નિત્યનવીન જનના સંસર્ગથી પોતાના અનુભવને નક્કર બનાવવાની એમની જિજ્ઞાસા તાજી જ રહે છે. એ પારસ કરતાંયે વધુ ઉદાર હોય છે, એમનો સંસર્ગ પાપીને પણ સંતના રૂપમાં પલટાવે છે. એ પુણ્યના પુંજ સમા છે, એમનું વાતાવરણ જ સમસ્ત જગતને પાવન કરે છે. એમને મરણની લેશ પણ પરવા હોતી નથી. આ પુરુષો પોતે મુક્તિ તરફનો માર્ગ કાપે છે, બીજાને પણ પ્રેરણા આપે છે, છતાંયે જગત પર અમે ઉપકાર કરીએ છીએ, એવું એમને ભાન હોતું નથી.

અહીં આત્મવિશ્વાસ અને કુદરતી કાનૂનને આધીન થઈ વહેતા જીવનો સુમેળ ચિતાર છે. આવું જીવન મહર્ષિ સાધકને તો સહજ હોય; બીજા સાધકો આ રીતે દ્રહ (જળાશય) અને મહર્ષિના દષ્ટાંતનો ઘડો લઈ પોતાનું જીવન કેળવે, એમ કહેવાનો સૂત્રાશય છે.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૨) સૂત્ર એમ કહે છે કે ઉપર વર્ણવેલો માર્ગ અનુભવીએ બતાવેલો નિશ્ચિત માર્ગ છે, તેમાં સંશય ન કરતાં શ્રદ્ધા કેળવો. કારણ કે શ્રદ્ધા વિના જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાન વિના સમાધિ નથી. સૌ માનસિક સમાધિ ઈચ્છે છે. એટલે શ્રદ્ધા સૌ કોઈએ કેળવવી જ રહી. શ્રદ્ધા એટલે અનુભવી પુરુષોનો અનુભવ, શાસ્ત્રીય વચન અને પોતાની સત્યશોધક બુદ્ધિ એ ત્રણેનો સમન્વય કર્યા પછી સત્કાર્યની પાછળ પુરુષાર્થ કરવાનો અટલ નિશ્ચય કરવો તે. શ્રદ્ધામાં વિવેકબુદ્ધિ તથા હૃદય બંનેનો અવકાશ છે. જ્યાં એ ત્રણેયનો સુમેળ ન હોય ત્યાં અંધશ્રદ્ધા કે અશ્રદ્ધા હોવાની. એક નાનામાં નાના કાર્ય પાછળ પણ જ્યાં શ્રદ્ધા નથી, ત્યાં તે કાર્ય પ્રાણવિહોણું નિશ્ચેત ખોખું બની રહે છે.

શ્રદ્ધા પ્રત્યેક કાર્યનો પ્રાણ છે. નીરસમાં નીરસ જણાતા કાર્યમાં પણ શ્રદ્ધા રસ રેડે છે, સૌંદર્યની સૌરભ ફેલાવે છે. આ રસ કોને ન ગમે ? પરંતુ માનવના હૃદયમાં એક એવું તત્ત્વ હોય છે કે જે તેને આમ કરતાં, શ્રદ્ધાળું બનતા રોકી રાખે છે. રખે શ્રદ્ધા કરીશ તો કંઈ ગુમાવીશ, એવી ચિંતા પમાડે છે. પણ "કોઈ પણ ક્રિયા ફળ રહિત હોતી નથી." એવા કુદરતના અવિચળ સિદ્ધાંતમાં શંકા હોવી એ અજ્ઞાન છે, એને વિચિકિત્સા અથવા બીજા શબ્દોમાં વિકલ્પ કહેવાય છે.

જેટલો એક ખનિજથી માંડીને વનસ્પતિને કે કીડી, ઊધઈ, ભમરા કે પશુ જાનવરોને નૈસર્ગિક શક્તિ પરનો વિશ્વાસ દેખાય છે, જોકે તેઓનો પરાધીન વિશ્વાસ છે તેટલો માનવમાં નથી દેખાતો. એનું મુખ્ય કારણ આ જાતની ફળ વિષેની શંકા છે.

માનવને અંતઃકરણનો વિકાસ અને બુદ્ધિ એ બે તત્ત્વો ઈતર પ્રાણી દુનિયાથી વિશેષ મળ્યાં છે. એથી એણે સ્વાધીન થઈ નૈસર્ગિક નિયમને વધુ અનુકૂળ થવું જોઈએ, તે સાધનોથી વધુ સંસ્કૃત થવું જોઈએ, છતાં માનવજાતનો મોટો ભાગ તે સાધનોથી વધુ વિકૃત થતો જાય છે, તેનું કારણ પણ મુખ્યત્વે આ જાતની વૃત્તિ જ છે. સંગ્રહબુદ્ધિ, હાયલાલસા, ચિત્તના બળાપા, એવું એવું બધું આથી જન્મે છે. આ જાતનો વિકલ્પ એ કંઈ સામાન્ય દુર્ગુણ નથી પણ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિહ્વળતા, ચંચળતા, ભય અને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર ભયંકર દુર્ગુણ છે. આવું બધું પ્રાયઃ આવા વિકલ્પોથી જ થાય છે તેથી અનુભવી પુરુષો કહે છે કે, વિચિકિત્સાને સાથે લઈને સુખ કે શાંતિ શોધવા મથે છે તે કદી સુખ કે શાંતિ મેળવી શકતો નથી.

પણ આટલું જાણી કે સમજી લેવાથી એ દૂર થઈ જશે એવું, કિંવા વિકલ્પ એ તો મનનો એક સ્વાભાવિક અને સ્વતંત્ર ગુણ છે તેને દૂર કેમ કરી શકાય એવું માની કોઈ તે તરફ બેદરકાર ન રહે.

વિકલ્પ એ વૃત્તિનું એક પ્રકારનું સ્પંદન (કંપન) છે, મનોદ્રવ્યની એક ક્રિયા છે એ ખરું; પરંતુ તોય એ નિવાર્ય તો છે જ. એટલે મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પોનું વિવેકબુદ્ધિ દ્વારા સમાધાન કરી તેમને શાંત કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

જે સાધકો વિકલ્પોનું શમન ન કરતાં વધુ વેગ આપે છે એમનું મન એટલું જ ઉગ્ર અને ચંચળ બને છે, એમની સ્મૃતિ પણ શુદ્ધ રહેતી નથી અને એથી જ તેઓ ઉપયોગભ્રષ્ટ થઈ નિમિત્તો મળતાં દંભ, અભિમાન, ક્રોધ અને એવા તામસી ગુણો તરફ ખેંચાઈ જાય છે. આવા સાધકને શાંતિ ક્યાંથી હોય !

વિકલ્પવાન પ્રત્યેક સ્થળે શંકાશીલ હોવાથી કશી પ્રગતિ સાધી શકતો નથી. આ સ્થળે એ પણ કહી દેવું ઉચિત છે કે વિકલ્પોને કેટલાક અજ્ઞાન સાધકો વિચાર કે ચિંતન માને છે. એ તેમનો મહાન ભ્રમ છે. વિચાર અને ચિંતનમાં નિર્ણય હોય છે, વિકલ્પમાં નિર્ણય હોતો નથી. વિકલ્પવાન સાધક ગૂંચવાયેલા સૂતરની જેમ ઉકેલવા જતાં વધુ ગૂંચવાતો જાય છે અને એને આવા વિકલ્પોથી માનસિક દર્દો પણ શીઘ્ર લાગુ પડી જવાનો સંભવ રહે છે.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૩) ઉપરના કથનથી એમ કહે છે કે સાચો કે ખોટો નિર્ણય તુરત સ્વીકારવા કરતાં ભલેને મોડો થાય તોયે સાચો જ નિર્ણય કરવો એ સારો સિદ્ધાંત છે અને સાધકને સૂત્રકાર કહે છે કે, બંધુ ! મૌન ભજ. તારી શક્તિ અને અનુભવથી આ બીના પર છે, હજુ જેને નિર્ણયનું યે દર્શન ન થયું હોય તે શુદ્ધ નિર્ણય ક્યાંથી કરી શકે? અને નિર્ણયની શુદ્ધિ વિના સિદ્ધાંત કેવો ? એટલે અહીં જે કહેવાય છે તે ઉપર જ લક્ષ્ય આપ. તારા અનુભવ કે કલ્પનાને કોરે મૂક અને આ બીનાને ફરીથી તપાસ.

"જેની શ્રદ્ધા પવિત્ર છે" આ વાક્યમાં તો સૂત્રકાર વિલક્ષણ કહી નાખે છે. શ્રદ્ધા અહીં આશયના અર્થમાં છે. જેનો આશય શુદ્ધ છે તેને સત્ય હોય કે અસત્ય હોય તેની કંઈ ચિંતા નથી. અસત્ય હોય તોયે તેને તે સત્ય રૂપમાં પરિણમે છે.

આ વાત ખૂબ ઊંડી છે, અનુભવ વિના ગમ્ય પણ નથી. આનો ટૂંકસાર એ છે કે, સાધક સત્યાસત્યની બહારની ભાંજગડમાં ન પડતાં કેવળ આશયની પવિત્રતા પર વધુ લક્ષ આપે, એ યોગ્ય છે; કારણ કે સાધક દશામાં રહેલો માનવી સત્યાસત્યને પોતાની દૃષ્ટિથી જ માપતો હોય છે. આથી ઘણીવાર એવું પણ બને કે જે એની દૃષ્ટિમાં અસત્ય દેખાતું હોય તે સત્ય હોય અને સત્ય દેખાતું હોય તે અસત્ય હોય. સારાંશ કે સત્ય કે અસત્ય એ તેની દૃષ્ટિએ સાપેક્ષ છે. નિશ્ચિત સત્યને તો પૂર્ણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિ જ તોલી શકે. એ તોલ કાઢવાની બીજાનાં ઇબડામાં શક્તિ નથી હોતી અને ન હોઈ શકે. તોયે આખા જગતને જાણે ન્યાય આપી દેવા માટે પોતાને ન્યાયાધીશ તરીકે મોકલ્યો ન હોય, તેમ માનવ બીજાના ગુણદોષો જોયા કરે છે. એટલું જ નહિ પણ ઉપલક દૃષ્ટિએ જોયું ન જોયું, ને ન્યાય આપી દેવા એ બહાર પડે છે.

આનો અર્થ એ નથી કે સત્ય કે અસત્યને સાધકે તપાસ્યા વગર હાંક્યે રાખવું. આનો અર્થ એ છે કે, પોતે

પોતા તરફ જ જોવું. જગતને જોવું હોય તો તે પણ પોતા માટે, બીજા માટે નહિ. જે પોતાને જુએ છે તે જ જગતમાંથી સાર ખેંચી શકે છે. સારાંશ કે સાધક જગતના ગુણદોષો જોવાનું છોડી દઈ અંતર શુદ્ધ કરે. જગત તો આરસી છે, તેમાં જે કંઈ દેખાય છે તે પોતાનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. જે જેવો હોય છે, તે તેવું જગતમાંથી જુએ છે અને મેળવે છે. લાલ રંગની શીશીમાં પડેલું સફેદ દૂધ રક્તવર્ણુ છે તેમ ન કહી શકાય. તે જ રીતે જે દષ્ટિથી મનુષ્ય બીજાને જુએ છે, તેવું જ તેને દેખાય છે. આવી દષ્ટિમાં પદાર્થ કે વ્યક્તિત્વ નથી દેખાતું, ખોખું જ દેખાય છે અને તે પણ પોતાની આંખો પર જેવાં યશ્મા હોય તેવા રંગનું.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૪) "જેને હણવા લાયક, પીડવા લાયક કે દૂર કરવા લાયક માને છે તે તું જ છે." સૂત્રમાં એ ભાવ ફલિત થાય છે કે જે બીજા જીવોને હણે છે તેણે માનવું જોઈએ કે તે બીજાને નથી હણતો પણ પોતાને હણી રહ્યો છે; કારણ કે વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રાણી સાથે પોતાનો સંબંધ છે. વૃત્તિમાં હિંસા પેઠી એટલે આત્મા હણાયો, એ બે ભાવનામાંથી સાર એ નીકળ્યો કે કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ આપવાનો કે દુઃખ થાય તેવું વિચારવાનો અધિકાર નથી. આ વાત સ્થૂળ અહિંસાની દષ્ટિએ થઈ. અહીં એથીએ ઊંડી વાત છે.

વિચિકિત્સા કે વિકલ્પવાળાને જગત પ્રત્યે અવિશ્વાસ હોઈ વિકલ્પો દ્વારા કે ભાવના દ્વારા તે અનેક પ્રકારની હિંસા કરી રહ્યો હોય છે. બીજા દૃષ્ટ છે એમ માનવું એ પણ હિંસા જ છે. મદ, વિષય, ક્ષાય, ઈર્ષ્યા, દ્રોહ એ બધા હિંસાભાવનાનાં રૂપો છે. તેથી અહીં સૂત્રકાર કહે છે કે, તને જે બહાર ખરાબ લાગે છે, તેને દૂર કરવા મથે છે અને હણવા જેવાં માને છે, તેનાં કારણભૂત તે નથી પણ તું છે.

તું એટલે કે, બહિરાત્મા છે. વિકલ્પવાન હંમેશાં બહિરાત્મ સ્વરૂપમાં જ આત્મા માની પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. બહિરાત્મભાવ જ વિકલ્પો અને તે દ્વારા હિંસા ભાવના પ્રેરે છે. આથી જ અહીં કહ્યું છે કે, આજે તું અને હિંસાવૃત્તિ એક થઈ ગયા છે, માટે તને જ તું હણી નાખ અર્થાત્ કે તું તારાપણું ભૂલી જા. વિકલ્પલય ક્યારે થાય? ને શ્રદ્ધા ક્યારે પ્રગટે? એના ઉત્તરમાં અપાયેલો આ અજોડ અને સરળ ઉપાય છે.

પણ ઘણીવાર સાધકને એમ લાગે છે કે, હું જો મને ભૂલી જાઉં તો પછી રહે શું? સૂત્રકાર મહાત્મા ખાતરી પૂર્વક કહે છે કે, તેમાં ડરવાનું કંઈ કારણ નથી. તું જેને ભૂલશે તે તું પોતે નથી. માત્ર "આ હું છું, આ હું છું." એવો એના પર હું પણાનો તે પરાણે આરોપ કર્યો છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તો જે દ્વારા જે જાતનું ભાન થાય તે જ તું છે. "રખે હું મારા વ્યક્તિત્વને અને મને ભૂલી જાઉં!" એ જાતનું જે ફરી ભાન થાય છે તે જ તું પોતે છે. એટલે તારા વ્યક્તિત્વને ભૂલતાં રખે હું મને ભૂલું, તેવો ભય રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. ખરી વાત તો એમ છે કે વ્યક્તિત્વ ભૂલ્યું ભૂલાય તેમ નથી અને જે ભુલાઈ શકે તે વ્યક્તિત્વ નથી. એ તો માત્ર શરીરાદિ પર આરોપિત કરેલું અહંત્વ કે જેને અભિમાન કહેવામાં આવે છે તે છે; એનો નાશ તો અભીષ્ટ છે, એમાં જ વિકાસ છે. એમ કહી અહીં આત્માનું આબેહુબ સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. શબ્દમાં આથી વધુ શું આવી શકે ?

(ઉદ્દેશક ૬, સૂત્ર ૧) સદ્ગુરુની આજ્ઞા સંબંધમાં ખૂબ ભ્રમ પ્રવર્તતો હોય છે, તેનો આમાં સ્પષ્ટાર્થ છે. "તું બહાર શોધે છે તે બહાર નથી પણ તારામાં છે." એવી અંતઃકરણને દઢ પ્રતીતિ કરાવીને પુરુષાર્થી બનવું, એ સદ્ગુરુની આજ્ઞાની આરાધના ગણાય. આ માર્ગથી વિપરીત રીતે એટલે કે જેઓ બહાર શોધવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, કીર્તિ, માન, પૂજા, ઋદ્ધિસિદ્ધિ કે સમૃદ્ધિ માટે સદ્ગુરુ શરણ શોધી રહ્યા છે, તેઓ સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં નથી એમ

માનવું અને જેઓ બાહ્ય કે આંતરિક કશો પુરુષાર્થ નથી કરતા એટલે કે કેવળ વિકલ્પમય જીવન ગાળે છે તેઓ પણ સદ્ગુરુદેવની આજ્ઞામાં નથી એમ માનવું. અહીં એક શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે અને બીજો શક્તિ હોવા છતાં અશક્ત છે. આ બંને સ્થિતિ સાધકને માટે યોગ્ય નથી. અખંડ શ્રદ્ધાની સાથે અખંડ પુરુષાર્થ હોવો ઘટે. નૈસર્ગિક જીવન ગાળનાર પરમ પુરુષાર્થી હોય છે. જે સુસ્ત જીવન ગાળે છે, તે પોતે નૈસર્ગિક જીવન ગાળે છે એમ ન કહી શકે.

(ઉદ્દેશક ૬, સૂત્ર ૭) જ્યાં કર્મબંધન નથી, ઈચ્છા નથી, પ્રવૃત્તિ નથી, રાગાદિ રિપુઓ નથી કે સંસાર પ્રત્યે પુનરાગમન નથી તે મુક્ત દશા છે.

કર્મબંધન ન હોય ત્યાં ઈચ્છાયે ન હોય, ઈચ્છા ન હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિ પણ ન જ હોય.

સર્વથા ઈચ્છા રહિતપણું એજ વીતરાગતા. વીતરાગ પુરુષને સંસાર કે તેનાં કાર્યકરણ સાથે કશોય સંબંધ ન હોવાથી તે સંસારી જીવોના ન્યાયાધીશ બનતા નથી કે ફરીથી અવતાર ધારણ કરતા નથી.

જ્યાં જ્ઞાન છે, ચૈતન્ય છે અને તન્મય આનંદ છે, ત્યાં જ તેઓ નવી સ્થિતિમાં રહે છે.

છઠ્ઠું અધ્યયન

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૧) સાધકની બીજી અનેક યોગ્યતાઓ હોવા છતાં જેનામાં મહાવીરતા—સાયું વીરત્વ નથી હોતું, તે ત્યાગને પચાવી શકતા નથી, એમ કહી અહીં શક્તિની જ કેવળ પૂજા બતાવી છે. શક્તિ વિના શુદ્ધિ શક્ય નથી. શક્તિમાન જ વિકલ્પોને રોકી શકે અને અર્પણ થઈ શકે. અન્ય પક્ષે એમ પણ કહેવા માગે છે કે, મુક્તિમાર્ગ પણ તેના અધિકારીને બતાવી શકાય. શક્તિવિહીનને જે કાંઈ પણ અપાય તે ઉત્તમ હોય તોયે અપથ્ય નીવડે. મિષ્ટાન સુંદર હોય તોયે તે દર્દીને ન આપી શકાય, નીરોગીને જ અપાય. તેમ જ ત્યાગ પણ સિંહણના દૂધ સમો છે. સોનાનું પાત્ર જ તેને જીરવી શકે અને તેનો સંસર્ગ ઝીલી શકે. જે ત્યાગમાં આત્મભાન નથી તે ત્યાગ બોજાડૂપ બને, એમ પણ અહીં ફલિત થાય છે. ત્યાગરુચિ, અહિંસક ભાવના, વિવેકબુદ્ધિ અને સમાધિની પિપાસા એ ચાર ગુણો ધરાવનાર જ મુક્તિમાર્ગને આરાધી શકે છે. પૂર્ણ ત્યાગ એને જ પચે. આત્મવિશ્વાસમાં અડોલ પણ એવો વીર જ રહી શકે.

આત્મવિશ્વાસ ગયો એટલે વિકલ્પો, ખેદ, શોક, ચિંતા અને પરિતાપ એ બધું આવે જ અને આત્મવિશ્વાસ આવે એટલે એ બધું પલાયમાન થઈ જાય અને વિચાર, વિવેકબુદ્ધિ, વૈરાગ્ય, જાગૃતિ, ત્યાગ, અર્પણતા અને નિરાસક્તિ એ બધું ક્રમશઃ જન્મે. એટલે સૌથી પ્રથમ આત્મવિશ્વાસ સર્વાંગે દૃઢ કરવો જોઈએ.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૭) માતાપિતાના પ્રેમ અને ઋણાનુબંધોને યથાર્થ જાણીને જે સાધક સાચા વૈરાગ્યપૂર્વક માતા પિતાના હૃદયને જીતીને અર્થાત્ કે પોતાના સચ્ચારિત્રની છાપ પાડીને ત્યાગ અંગીકાર કરે છે, તે જ સાંગોપાંગ પાર ઊતરી શકે છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ આદર્શ નથી, તે ત્યાગ જેવો મહાભાર શી રીતે વહી શકે ?

જૈનદર્શનમાં ગૃહસ્થ સાધક અને ભિક્ષુ સાધક બંનેને માટે ત્યાગ પ્રતિ પૂર્ણ ભાર આપ્યો છે. તેની પાછળ

તત્ત્વ છે. નિરાસક્તિની સાધના પદાર્થોના ત્યાગ વિના સંપૂર્ણ રીતે સફળ થવી કઠિન છે. એવો કેંક જ્ઞાનીઓએ અનુભવ કર્યા પછી ત્યાગમાર્ગનું વલણ વિકાસના માર્ગ તરીકે સ્વીકારાયું છે. ભોગ અને નિરાસક્તિ એ બન્ને સાથે સાથે તો કોઈ અપવાદિત અસાધારણ વ્યક્તિને જ સહજ હોઈ શકે. એટલે ત્યાગ આવશ્યક છે. ત્યાગ માર્ગે જવું એટલે આસક્તિનાં નિમિત્તોથી પર રહી નિરાસક્તિની સાધના કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

તેથી અહીં માતા, પિતા, સ્ત્રી, સ્નેહી કે કુટુંબીજનના વાસ્તવિક સ્નેહને અવગણવાની વાત નથી. તેમ ઘૃણાજન્ય સંબંધત્યાગનીયે વાત નથી; કારણ કે તેવો ત્યાગ આવેશ જતાં જ વિરમી જાય છે. વળી જે સાધક ઋણાનુબંધ અને કર્તવ્ય ખાતર જ સ્નેહસંબંધ રાખે છે, તે સ્નેહ સ્વ કે પર કોઈનું પતન કરતો નથી. પરંતુ જે સ્નેહ કર્તવ્યના બહાના નીચે કેવળ મોહ અને વાસનાની વૃદ્ધિ કરતો હોય છે તે પોતાનો અને પરનો કશો વિકાસ સાધી શકતો નથી. અહીં સંબંધ ત્યાગની વાત મોહત્યાગની ભાવનાને અનુલક્ષીને છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૧) "સ્ત્રી પુત્રાદિના પૂર્વસંયોગને ત્યજીને" આ વાક્યનો અર્થ 'મોહ સંબંધ ત્યજીને' છે, 'કર્તવ્યસંબંધ ત્યજીને' નહિ. ઊલટું જ્યારે કર્તવ્યસંબંધ વિકસે છે, ત્યારે આપોઆપ જ ત્યાગ થઈ જાય છે, ત્યાગમાં તો સંકુચિતતાનો ત્યાગ કરીને આખા વિશ્વનો સ્વીકાર જ છે. એક ત્યાગી કેવળ માતા કે સ્ત્રીને તજે છે એનો અર્થ એ કે, હવે એ સંકીર્ણતા તથા મોહ સંબંધને છોડીને વિશ્વની સમસ્ત વ્યક્તિઓની સાથે નિર્મળ સંબંધ બાંધે છે. અહીં ગૃહસ્થ સાધકને લગતી વાત છે.

અત્યારે તો ગૃહસ્થ સાધક સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ એટલે કેવળ શરીર ભોગસંબંધ સમજે છે અને માતાપિતાનો સંબંધ એટલે રક્ષણપોષણ કરવાનો ક્રિયાસંબંધ છે. પણ શાસ્ત્રકારના કથન પ્રમાણે આ બધા સ્વાર્થી અને મૌહિક સંબંધો છે, કર્તવ્યસંબંધ નથી. ગૃહસ્થ સાધક જ્યારે સાધના માર્ગમાં જોડાય ત્યારે એણે આ બધા સંબંધોમાંથી વાસના અને લાલસાના તત્ત્વો દૂર કરી સૌ સાથે કર્તવ્ય સંબંધ જોડવો જોઈએ. કર્તવ્ય સંબંધમાં વિકાસ છે, પતન નથી.

ગૃહસ્થ સાધક જો પોતાની પત્ની, કુટુંબાદિક વૈભવો કે પદાર્થોમાં મોહસંબંધ બાંધે તો પતન જ થાય. ખરી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમનો હેતુ મોહ સંબંધ બાંધવાનો નથી, પણ કેવળ કર્તવ્યસંબંધ બાંધવાનો છે. કર્તવ્ય સંબંધમાં પતન નથી, કારણ કે તેમાં મોહ કે ઘેલણ ન હોવાને કારણે વિશ્વની કોઈ પણ વ્યક્તિને બાધા ન પહોંચાડવા છતાં તે સંબંધ નભી રહેવાનો સંભવ છે. પણ મોહસંબંધમાં તેવું નથી. મોહસંબંધમાં તો એક વ્યક્તિને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા જતાં સમસ્ત વિશ્વના અહિતનીયે પરવા ન રહે એવું ઘણીવાર બને છે; કારણ કે કર્તવ્યસંબંધમાં જે વિવેક બુદ્ધિ જાગૃત હોય છે એ મોહસંબંધમાં હોતી નથી.

મોં શેનો ત્યાગ કર્યો છે અને શા માટે કર્યો છે, એ ઉદ્દેશ ભૂલી જવાથી એ બન્નેમાંના કેટલાક સાધકો પુનઃ પૂર્વવેગને વશ થઈ સાધના છોડી દે છે. આમ થવાના કારણો બે છે; એક તો મોહસંબંધ શા માટે છોડ્યો છે તેની સ્મૃતિ ચાલી જવાથી, મોહસંબંધ છોડવો એટલે પદાર્થો છોડવા એટલો સંકુચિત અર્થ થાય છે. પણ ખરી રીતે પદાર્થોનો વિષયભોગની દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરવાનું છોડવું એટલો એનો વ્યાપક અર્થ છે. કારણ કે વાસનાથી જ્યારે પદાર્થોનો ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે પદાર્થ લાભને બદલે હાનિ કરે છે, સંસ્કારને બદલે વિકાર વધારે છે અને સુખને બદલે દુઃખ જન્માવે છે. આ ભાવનાએ જ એટલે કે ભોગની દૃષ્ટિએ, જે જે પદાર્થો વપરાય છે તે ત્યાજ્ય

બને છે. આ સ્મૃતિ કાયમ રખાય તો પૂર્વઅધ્યાસો (કામભોગથી સુખ મળે છે તેવા પૂર્વ પોષેલા સંસ્કારો) જોર ન કરી શકે અને સાધના ચ્યુત થવાનું બીજું કારણ પૂર્વઅધ્યાસોનું ખેંચાણ થાય ત્યારે તેમને શમાવવાના પુરુષાર્થની ખામી છે. આ બે કારણોથી પ્રતિજ્ઞાની જરૂરિયાત અનિવાર્યરૂપે સિદ્ધ થાય છે. તોયે અહીં પ્રતિજ્ઞા એટલે પ્રાણના ભોગે પણ નિયમોમાં અવિચલ ટકી રહેવાનો દૃઢ સંકલ્પ એટલો જ અર્થ લેવો; કારણ કે જે સાધકો પ્રતિજ્ઞાને જ ત્યાગ સમજી બેસે છે તે સાધકો પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી અસાવધ બની જાય છે અને શુદ્ધ હેતુથી ચ્યુત થાય છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૩) આ ઉદ્દેશકમાં જ્ઞાનમાર્ગ અને સત્કર્મનો માર્ગ બતાવીને પછી સ્વાર્પણનો સરળ માર્ગ બતાવ્યો છે. આજ્ઞાથી મારો ધર્મ પાળવો એમ કહેવાની પાછળ ખૂબ રહસ્ય છે. વિકલ્પો અને શંકાથી જેનું અંતઃકરણ ઘેરાયેલું છે એવો સાધક સંસારની પ્રત્યેક વ્યક્તિની ભિન્નભિન્ન માન્યતા, ભિન્ન ભિન્ન મતો અને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોને જોઈ વધુને વધુ ગૂંચવણમાં રખે પડી જાય ! એ ખાતર અહીં આજ્ઞાપાલનમાં જ ધર્મ બતાવ્યો છે. ભક્તિમાર્ગની જે અર્પણતાની ભાવના છે તે સ્વાર્પણનું અહીં પ્રતિપાદન છે. આ માર્ગે જનાર સાધકને બુદ્ધિના વિકલ્પો કે તર્ક વિતર્કો સતાવી શકતા નથી. લાગણીપ્રધાન સાધકોમાં અર્પણતાનું તત્ત્વ વિકસેલું હોઈ એમને માટે આ માર્ગ અતિ સરળ અને સાધક નિવડે છે. પણ તે જ્યાં ત્યાં અર્પણ ન થઈ જાય તે ખાતર અહીં સર્વજ્ઞ દેવની આજ્ઞામાં અર્પણ થવાનું સૂચવ્યું છે અને તે યોગ્ય છે.

જે જ્ઞાની પુરુષે સાધકના માર્ગની પૂર્ણ ચિકિત્સા કરી છે એ જ જ્ઞાન આપવાના અધિકારી છે, તે વાત તો આગળ સ્પષ્ટ જ કરી છે. એટલે આ રીતે સત્પુરુષની આજ્ઞા એ સાધકનું પરમ અવલંબન બની શકે, તેમાં સંદેહ રાખવાનું કારણ રહેતું નથી અને આજ્ઞાની અધીનતા આવી એટલે સાધક હળવો ફૂલ જેવો થઈ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ 'હું કંઈક છું' એ જાતનો કાંટો આ સંસારના સામાન્ય કોટીના માણસોમાં પણ રહ્યો હોય છે. તે જાય ત્યારે જ આજ્ઞાની અધીનતા આવે. જો કે આ સ્થિતિમાં પ્રથમ તો સાધકને પોતાનું વ્યક્તિત્વ જતું રહેતું હોય એવો ભય લાગે છે. પરંતુ ખરી રીતે તો વ્યક્તિત્વનો તેમાં વિકાસ છે. જેને પોતાના વ્યક્તિત્વનું સાચું ભાન થયું છે, તેનામાં તો વિશ્વ જેવડા મહાસાગરનું પોતે એક અવિભક્ત બિંદુ છે એવું જ્ઞાન સહેજે પ્રગટે અને આટલું સમજ્યા પછી ભય શાનો ? ઊલટું મહાસાગરમાં અર્પણ થવામાં તેને મોજ લાગે. પણ જેને વ્યક્તિત્વનું જ્ઞાન નથી, તેને માટે તો 'હું કંઈક છું' એ ભાન કેવળ શરીરની આસપાસની યંત્ર સામગ્રી અને સંકીર્ણતાને લઈને જ જન્મ્યું હોય છે અને એને માટે તો એ શલ્યનું જ કામ કરે છે. એટલે એ શલ્ય કાઢ્યે જ છૂટકો. વિશ્વબંધુત્વની ભાવના પણ આ શલ્ય દૂર થયા પછી જ જાગે છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૩) જ્ઞાની હોય એ દેહ દમનની મર્યાદા જાણી યથાર્થ તપશ્ચરણ અવશ્ય કરે એવી ભાવના મૂકી, જે જ્ઞાનનું ફળ જીવનમાં પરિણમે એ જ જ્ઞાન એમ બતાવ્યું છે. પણ આથી જેનાં હાડમાંસ સુકાયેલાં હોય એ જ જ્ઞાની કે મુક્તિના અધિકારી છે, એવું કોઈ રખે માની લે ! આ કથનથી એટલું જ સમજવાનું છે કે, મોક્ષાર્થી સાધકને શરીર શુશ્રૂષાનો મોહ ન હોય, અને દીર્ઘ તપશ્ચર્યા એને સહજ હોય. સૂત્રકાર જણાવે છે કે, બધું વિવેકપૂર્વક હોય, એટલે કે તેમની બધી ક્રિયા હેતુપૂર્વક અને સહજ હોય. તે તપસ્વીનું શરીર, કષાયો ઘટયા હોય અને ક્ષમાદિ ગુણો વધ્યા હોય. આવા સાધકો સંસારમાં હોવા છતાં સંસારસમુદ્રથી પાર જાણવા. એમ કહીને સૂત્રકાર સમજાવે છે કે સંસાર પોતે બંધનકર્તા નથી પણ રાગાદિ આંતરિક શત્રુઓને અંગે જે સંસાર નિર્માય છે એ

બંધનકર્તા છે. આથી એ ફલિત થયું કે સંસારનો અંત આંતરિક રિપુઓના નાશ વિના થઈ શકે નહિ.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૪) વિરત, ભિક્ષુ, ચિરસંયમી એ ત્રણ વિશેષણો મુનિ સાધકને માટે વાપરી એવા સાધકને પણ શું કંટાળો ઉપજે? એવો સૂત્રકારે જ અહીં પ્રશ્ન કર્યો છે. આ પ્રશ્નની પાછળ એમનો દૃઢ અનુભવપૂર્વકનો નિશ્ચય રજૂ કરવા માગે છે. આવા સુયોગ્ય ભિક્ષુ સાધકને કોઈ સ્થળે કંટાળો હોય નહિ, એવી પાકી પ્રતીતિ તેઓ આપે છે અને કહેવા માગે છે કે, આવા ભિક્ષુને કોઈ પણ પ્રલોભન કે સંકટના પ્રસંગો સ્પર્શી શકતા નથી અને સ્પર્શો તોય એમની વૃત્તિ ચલિત થતી નથી. આ ભૂમિકા ઘણી જ ઉચ્ચકોટિની છે. આટલી હદે પહોંચેલો સાધક નિરાસક્તિથી પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો ગણાય. અહીં ત્યાગના ફળનું માપ બતાવ્યું છે. સુંદર કે અસુંદર પ્રસંગો સાધકના મન પર કે કર્મ પર કેવી અસર ઉપજાવે છે, તે પરથી એ સાધકે કેટલો વિકાસ સાધ્યો છે અને કેટલી દિવ્યતા મેળવી છે, એનું માપ કાઢી શકાય. સારાંશ કે, જેમનામાં સમતા છે, એમને સારા કે માઠા પ્રસંગો કશી અસર કરી શકતા નથી.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૧) આ વિશ્વના રંગમંડપ પર ઘણા નટ થઈ નાચે છે અને ઘણા દૃષ્ટા બની જુએ છે. પણ નાચનારા કે જોનારામાંના વિરલને જ આ બધું નાટક માત્ર છે તેવું ભાન થાય છે. આવું કંઈક ભાન જાગે કે જાગવાની તૈયારી થાય ત્યારે જ સાધનાનો માર્ગ ગમે. ત્યાં સુધી તો માનવમાત્ર સાધનનો જ દુરુપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક છે. જગતમાં આવું જ કંઈ દેખાય છે. પણ સૂત્રકાર માનવને સંબોધીને માનવજાતને સંબોધે છે; કારણ એ છે કે તેઓને સાધનામાં જોડાવાની યોગ્ય સામગ્રી સહજ પ્રાપ્ત હોય છે અને એથી કુદરતનો સંકેત એમને માટે સ્વતંત્ર અને સહજ છે. એટલે માનવ ધારે તો આવી સંસારની ગતાનુગતિક પ્રવૃત્તિનો તે પલટો કરી શકે છે અને એમ કરવું એ માનવજીવનનો પ્રધાન હેતુ પણ છે.

પરંતુ અહીં સાધનામાર્ગ ગમે, તોયે કેવળ ગમવા માત્રથી તે માર્ગે જવાતું નથી, એ વાત ભૂલવી જોઈએ નહીં. એટલે જેણે એ માર્ગે જવા યોગ્ય આંતરિક બળ ખીલવ્યું હોય તે જ અહીં પગ મૂકી શકે.

ઘણીવાર કેટલાક સાધકોના સંબંધમાં એવું પણ બને છે કે એકને આકસ્મિક રીતે પ્રથમ બધા અનુકૂળ સંયોગો મળી રહે છે; જેવા કે, સદ્ગુરુ કે સરળ ઉપસાધકોનો યોગ, સુંદર અને સરળદર્શન, ભક્તિમાન અને ગુણાન્વેષી ભક્તમંડળ અને સાધના માટે સહજપ્રાપ્ત થતાં ભોજન, વસ્ત્રાદિ સાધનો વગેરે. આથી 'અમે પૂર્વે આંતરિક બળ કેળવ્યું હશે તેથી તો આજે સાધનો પામી આંતરિક બળને લીધે જ આગળ ધપીએ છીએ' એમ માની એ સાધકો હવે જાણે આંતરિક બળ ખીલવવાની એમને જરૂર જ ન હોય તેમ વર્તવા માંડે છે. પણ કસોટીના સંયોગો ઉપસ્થિત થતાં એમની માન્યતા જૂઠી પડે છે અને એમને પોતાની આંતરિક નબળાઈઓનું ભાન પણ થાય છે. એટલે સૂત્રકારના આશય પ્રમાણે પ્રથમથી જ આંતરિક તૈયારી કરવી જોઈએ, જેથી પાછળથી પસ્તાવું ન પડે. પૂર્ણ આંતરિક તૈયારી વિના અનુકૂળ પ્રતિકૂળ કોઈ પણ સંયોગો પચતા નથી. એક સંયોગ ઉદ્ભવ બનાવે છે, તો બીજો સંયમમાં શિથિલતા લાવે છે. આટલું સાધક અવશ્ય વિચારે.

જ્ઞાનનું અજીર્ણ થયું હોય તેવા સાધકોનો સૂત્રમાં નિર્દેશ છે. 'અનુભવ વિના જ્ઞાન પચે નહિ,' એ સૂત્ર ખરેખર મનનીય છે. જ્યારે ગુરુ શિષ્યની પૂર્ણ રીતે માનસચિકિત્સા કર્યા વગર, એ શિષ્યની અનુભવદૃષ્ટિ જ્યાં ન પહોંચી શકતી હોય એવું જ્ઞાન આપી દે છે, ત્યારે જ આવું અજીર્ણ થવાનો ભય છે.

જેમ માત્રાની દવાઓ પુષ્ટિકારક હોય છે અને માયાળુ વેદ પોતાના પ્રિય દર્દીને જલ્દી શક્તિમાન થવા ઈચ્છે છે, તો યે તે દર્દીની હોજરી બરાબર જીરવી શકે ત્યારે જ એને આપી શકે અને ત્યારે જ એને ફાયદો પડતો થાય. આમાં જેટલી ઉતાવળ તેટલું દર્દીને દુઃખ થવાનો સંભવ વિશેષ. આ વાત અનુભવસિદ્ધ હોવાથી હિતૈષી વેદ, દર્દી ઉતાવળ કરે તો યે આવી ભૂલ કરતા નથી. તેમ જ્ઞાની પુરુષોએ પણ સાધકો પ્રત્યે તેટલું અને તેવું જ લક્ષ આપવું ઘટે. આ જ દષ્ટિબિંદુએ જ્ઞાની પુરુષો એવા સાધકોને માટે અમુક જ વાચન, અમુક જ સંગ, અમુક જ ખાનપાન અને વસ્ત્રાદિ સામગ્રી તથા અમુક જ સ્થાન નિયત કરી નિયમબદ્ધતા યોજી દે છે અને એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પર પછી પણ દષ્ટિપાત કરતા રહે છે. અમુક સાધકો એ કોટિના હોય છે કે જેઓ કાયમ ગુરુ આજ્ઞામાં ટકી રહે છે.

પણ અહીં એવા સાધકોની વાત છે કે જે સાધકો પૂર્વગ્રહોને અધીન હોય છે. આવા સાધકો સત્પુરુષને સંપૂર્ણ અધીન થઈ કે રહી શકતા નથી અને તે કારણે એમની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી બની જાય છે. આવા સાધકો ગુરુઆજ્ઞાને બંધન માને છે. તોયે પોતાની વૃત્તિના બંધનમાં બરાબર જકડાઈ જાય છે અને તેથી જ કેવળ ઉદ્ધત બની ઊલટી પ્રવૃત્તિમાં પડી જાય છે. આ એક પ્રકારના પતનનો માર્ગ છે અને એવા સાધકોને એ વધુ પીડે છે. વધુ એટલા માટે કે એવા સાધકોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કેવળ વાચાળતારૂપ પરિણમવાથી તેઓ જ્ઞાનનો વેપાર કરવા મંડી પડે છે અને બીજાઓને સંબોધી બ્રહ્મચર્ય, સંયમ, ત્યાગ, તપ, અર્પણતા એવા એવા અનેક વિષયો પર સુંદર વક્તવ્ય કે લખાણ કરવા છતાં પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનું ભૂલી જાય છે. આવા સાધકો જગતની દષ્ટિએ ત્યાગી કે સંયમી દેખાય છે; બહારની પૂજા, પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન મેળવી શકે છે; પણ આત્માના સન્માન પામી શકતા નથી. આખરે તો એમને પટકાઈને પણ સન્માર્ગે વળવું જ પડે છે અને તેમાંના ઘણાખરા વળે છેય ખરા. પણ જેટલો એ માર્ગે સમય વધુ પસાર કરે તેટલું જ તેમને પાછળથી પસ્તાવું અને સહવું પડે. કદાચ જન્મ આખો વીતી જાય તો યે યોગભષ્ટ થઈ અન્ય જન્મે ફરીથી સાધનાના માર્ગે જોડાયે જ એમનો છૂટકારો થાય છે.

બીજા સૂત્રમાં બીજી કોટીના સાધકોની વાત છે. એમાં આજ્ઞાની આરાધનાનો બહિષ્કાર તો છે જ, તોયે એમાં ઉદ્ધતાઈના અંશો નથી. એટલો ફેર છે. એટલે અહીં સાધકોનો બલાત્કૃત દોષ ન ગણાય. તેમના પૂર્વઅધ્યવસાયો જ એને વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે અને તેઓ ખેંચાઈ જાય છે. જો કે આમ થવામાં મુખ્ય કારણભૂત તેમની અસાવધતા તો છે જ, કે જે ક્ષમ્ય ન ગણાય અને તે લગભગ સમજફેરથી જન્મી હોય છે; કારણ કે ત્યાગ એટલે પદાર્થ પર થતી લાલસા અને વિષયો તરફ ખેંચાતી વૃત્તિઓને રોકવાનો પ્રયોગ, અને તપ એટલે ઈચ્છાનો નિરોધ, એવું એને ભાન ન હોવાથી આ ગેરસમજ જન્મે છે અને તેથી એ માત્ર પદાર્થ ત્યાગ કરી સાધનાની ઈતિ સમાપ્તિ માની લે છે, અથવા આ વેગથી ખેંચાઈને પ્રયોગ કરવા માંડે છે. પણ આખરે સમજ વિનાનો આ વેગ અમુક સમય જ ટકે છે. એ ચાલ્યો જાય એટલે એમનો વેગ બદલાય છે અને પૂર્વઅધ્યાસો જાગૃત થતાં તે ખેંચાઈ જાય છે. આવા સાધકોને અવલંબન મળી જાય તો તે જલ્દી ઠેકાણે આવી જવાનો સંભવ રહે ખરો.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૮) અહીં સૂત્રકાર એવી કોટિના સાધકોની વાત કરે છે કે જે ધર્મચુસ્ત કહેવાય છે છતાં સાચા ધર્મથી વિમુખ હોય છે. વિમુખ શા સારું? એનો આકાર પણ ઉપરના સૂત્રમાં આપ્યો છે. એ પરથી સાપેક્ષવાદનું રહસ્ય પણ સમજાય તેમ છે. સૂત્રકારના આશય પ્રમાણે જોતાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ મત કે સંપ્રદાયો ભિન્ન ભિન્ન

ભૂમિકાએ રહેલા સાધકોના મંડળરૂપે નિર્માય છે, નિર્માયા હોય છે, કે નિર્માયા હોવા ઘટે. કારણ કે મંડળનો હેતુ ભેદ પાડવાનો નહિ પણ સમતાથી સહકાર સાધવાનો હોય છે. એક સ્થળ કે એક ભૂમિકા સૌને લાગુ ન પડે, એટલે ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિંદુએ ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળને અનુલક્ષીને મંડળ યોજાય છે અને એથી જે સાધક જ્યાં એ યોજાયો હોય ત્યાંથી તે ધારે તો પોતાનો વિકાસ સાધી શકે છે અને એમ કરવું એને માટે વધુ સરળ અને ઉચિત હોવું ઘટે.

બાકી આ ધર્મ સારો છે કે આ બૂરો છે એ માત્ર દષ્ટિભેદ છે. અપેક્ષાવાદની દષ્ટિએ બધા ધર્મો, મતો કે સંપ્રદાયોને નિરખતાં શીખવું એ જ સાચા કે ઊંચા ધર્મનું રહસ્ય છે. પણ એ હેતુ ભૂલી જઈ મારો જ ધર્મ ઊંચો છે અથવા હું જ ઊંચો છું, હું જ જ્ઞાની છું, હું જ ચારિત્રવાન છું, મારી જ ઉચ્ચ જ્ઞાતિ કે ઉચ્ચસમાજ છે, આવું આવું એક યા બીજા પ્રકારનું મિથ્યાભિમાન સાધકદશામાં ગયા પછી પણ જે સાધકોમાં રહી જાય છે, એ સાધકોની સ્થિતિને સૂત્રકારે ઉપરની બધી સ્થિતિઓમાં અધમ વર્ણવી છે. બીજા પતનોમાં કયાંય જન્મોજન્મ સુધી સંસારનું પરિભ્રમણ કહ્યું નથી, પણ એ અહીં કહ્યું છે. અનુભવથી પણ આટલું તો સમજાય તેવું છે કે પોતાની કે બીજાની દષ્ટિએ બીજાં પતનો પતનરૂપે દેખાય છે. આ પતન છેવટ સુધી પતનરૂપે પોતાના કે બીજાને દેખાતું નથી અને એથી જ એ વધુ ભયંકર છે.

એક વ્યક્તિને એક ધર્મમાંથી ખેંચી પરાણે બીજા ધર્મમાં લાવવો અને વાણીથી, પ્રલોભનથી શક્ય ન બને તો બળાત્કારથી લાવવો અને છતાં એ પાપક્રિયા નથી પણ ધર્મ છે, ધર્મ ખાતર હિંસા પણ ક્ષમ્ય છે, એવા એવા ઉપદેશો આપી ઝનુનનો પ્રચાર કરવો, ધર્મને નામે રક્તની નદીઓ વહેવડાવવી, માનવ માનવ વચ્ચેની સહજ પ્રેમાળ વૃત્તિમાં ઝેર રેડી એમની વચ્ચે ભેદોની દીવાલો ખડી કરવી, માણસાઈ વિસરાવવી અને માનવસભ્યતા ભૂલવી, એ બધાનું મૂળ કારણ ઝનૂનભરી ધર્મની આપણી વૃત્તિ છે એમ કહ્યા વિના કેમ ચાલશે ? બાકી હિંસ પશુઓ પણ પોતપોતાની જાતિ પ્રત્યે માયાળુ હોય છે, તો માનવ માનવ વચ્ચે આવી ' માણસ ગંધાય, માણસ ખાઉં ' જેવી વૃત્તિ હોય, એ માનવસંસ્કૃતિને વિઘાતક જ છે. આ વૃત્તિને પોષવામાં વિશ્વના અકલ્યાણની અનિષ્ટતાનો સંભવ છે. આથી જ સૂત્રકાર "ધર્મનું રહસ્ય યથાર્થ જાણો" એમ કહીને એમ સ્પષ્ટ કથે છે કે એવી વૃત્તિ મહાન હાનિકર છે. તેમાં ધર્મ નથી, પણ ધર્મને નામે આવેલો ધર્મનો વિકાર છે.

માન્યતાઓ, મત કે ધર્મનો આગ્રહ, હું ઊંચ અને બીજા નીચ એવા જ કોઈ મિથ્યાભિમાનથી જાગે છે અને એ મિથ્યાભિમાનને લઈને જ આત્મશ્રદ્ધા હણાય છે. ઝનૂન પોષાય છે, તેમજ બીજા પ્રત્યે ઘૃણા અને તિરસ્કાર પણ જાગે છે. કેટલીક વાર તો આવા ઝનૂની માનવોની હિંસાભાવના એટલી તો બળવત્તર બને છે કે જો તેઓનું ચાલતું હોય તો આખા જગતને હણીને પણ પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપે અને તેમના વાસનામય જગતમાં તો તેઓ જગતને હણી જ રહ્યા હોય છે. અહીં માનવતા નથી, તો પછી સંયમ કે જ્ઞાન શાનું સંભવે ? આથી જ્ઞાની પુરુષો આવા સાધકોને ઠેકાણે લાવવા કેવી જાતનો પ્રયત્ન કરે છે તે આવતા સૂત્રમાં સૂત્રકાર વર્ણવવા માગે છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૭) સાધનાની વિકટ કેડી પરથી અનેક સાધકોના પગ લપસવાનું બને છે. કોઈના અલ્પ અને કોઈના વધુ પતનનું મૂળ કારણ તો કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચેના ભેદની અણસમજણ જ મુખ્યત્વે હોય છે. જે સાધક વિચારોને જીવનમાં વણીને જ પછી આગળની કલ્પના કરે છે, તે કમપૂર્વક આગળ વધે છે. પણ જે કલ્પનાના ઘોડાને ઘોડાવ્યે રાખે છે અને એ ક્રિયાને પોતાના જીવન પર અંકિત અને અનુભૂત કરતો નથી, તે

સાધક ઘણું ખરું પાછળ જ રહી જાય છે.

સામાન્ય રીતે આપણે પતન શબ્દનો જ્યાં ને ત્યાં ઉપયોગ કરીએ છીએ પરંતુ પતનના પણ અનેક પ્રકારો હોય છે. જગતની દૃષ્ટિએ ડાહ્યા ગણાતા માનવોની દૃષ્ટિએ જે પતનો મહાન હોય છે, તેમાંના ઘણાંખરાં જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ સામાન્ય હોય છે અને જે સામાન્ય હોય છે તે જ ઘણી વાર મહાન હોય છે. કારણ કે જગતની દૃષ્ટિ બહાર તરફ હોય છે, જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિ અંતઃકરણ તરફ હોય છે. જ્ઞાનીઓ તો પતનનો પણ વિકાસનું પૂર્વરૂપ માને છે, એને એ બનવા યોગ્ય હોય છે એમ પણ કહે છે, એટલે જ એ જ્ઞાની પુરુષો પુનઃપુનઃ પોકારીને ભાખે છે કે, સત્યાર્થી સાધકે પ્રત્યેક સ્થળે સમભાવી રહેવું અને બનવું એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. આ પરથી પંડિત અને મોક્ષાર્થી સાધક આટલું ખાસ અવધારે કે સમતાયોગની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવું એ જ સફળ સાધનાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ છે. સમતામાં વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ કોઈ ઊંચ કે નીચ નથી.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૧) મુનિ સાધકને માટે જ ભિક્ષા ક્ષમ્ય છે, એમ અહીં ફલિત થાય છે. જે મુનિ સાધકે પ્રાપ્ત થયેલા કે થનારા પ્રત્યેક પદાર્થ પરથી પોતાની માલિકી ઉતારી હોય, એટલું જ નહિ પણ પોતાનું શરીર સુદ્ધાં વિશ્વના ચરણે ધરી દીધું હોય અને જે સંયમના સાધનરૂપ જે દેહ તથા તેને લગતાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતો હોય એને જ ભિક્ષાનો હક છે. અર્થાત્ આટલી હદનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, એ જ ભિક્ષા લઈ શકે.

આટલા ત્યાગ પછી યે ભિક્ષા કે વસ્ત્રાદિ સાધનો ન મળો, કોઈ નિંદો કે પ્રશંસો, કોઈ પૂજો કે તિરસ્કારો, તોયે ત્યાગીની દૃષ્ટિમાં ન વિષમતા આવે કે ન મન પર સારી કે માઠી અસર થાય. એની દૃષ્ટિ કેવળ દિવ્ય અને સત્યમય હોય. એ સત્ય અને દિવ્ય અંશો જ ગ્રહણ કરે, બીજા છોડી દે, અસત્ય અને અનિષ્ટને વરજે; કારણ કે મહાપુરુષો એમ સમજે છે કે જગતના માનવો જે કંઈ કરી નાખે છે એ વૃત્તિની અધીનતાને લઈને કરે છે અને એથી એમને કોઈ કષ્ટ આપે ત્યારે એ માને છે કે એમાં એમનો નહિ પણ એમની વૃત્તિનો દોષ છે અને એ વૃત્તિને પણ અમારું નિમિત્ત મળ્યે જ વેગ આવ્યો, એટલે અમારી આંતરિક વૃત્તિ પણ એમાં કારણભૂત હોવી જ જોઈએ; કારણ કે પૂર્વકાળે કે વર્તમાન કાળે જે જે જીવાત્માઓના પ્રસંગમાં આવી જેવા જેવા સંસ્કારોથી સારું કે બૂરું જે કર્મ કર્યું હોય તે કર્મ જ તેવાં નિમિત્તો મેળવી આવું પરિણામ લાવે.

આવી રીતે આવા જ્ઞાનીઓ અને ત્યાગી પુરુષો કર્મના અચળ કાયદાને અંતઃકરણપૂર્વક સમજતા હોઈ વિવેકબુદ્ધિથી આ બધું સમભાવપૂર્વક વેદી શકે છે. સહેજ પણ હર્ષ કે શોકની લાગણી તેમને સ્પર્શવા પામતી નથી અને આ રીતે વૃત્તિના નિર્બળ સંસ્કારોને નિર્મૂળ કરતાં કરતાં તેઓ વધુને વધુ સાત્ત્વિક જીવન ઘડ્યે જાય છે. આનું જ નામ ચારિત્રનું ઘડતર.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૨) સૌ કોઈ ઉપદેશક બનવાનું સાહસ ન કરે ! ઉપદેશ તો જ્ઞાની, અનુભવી, માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી, સ્વપર શાસ્ત્રો તથા દેશકાળનો જાણકાર, વિવેકી અને વિચારશીલ હોવો જોઈએ તેમ અગાઉ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આટલી ઉચ્ચ યોગ્યતાવાળો જ ઉપદેશ આપે એમ કહેવાનો આશય એ છે કે, ઉપદેશ ઉપર જ શાસ્ત્રનો મોટો આધાર હોઈ લોકો તેના ઉપદેશ પર રખે ખોટે માર્ગે દોરવાઈ જાય એ ભય રહે જ. એટલે ઉપદેશની પૂર્ણ યોગ્યતા પછી જ એ કાર્ય એમને સોંપવું જોઈએ એવો ભાવ સૂત્રમાં પ્રધાનરૂપે દેખાઈ આવે છે.

સૂત્રમાં ચારે દિશાઓનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ એ છે કે ધર્મ તો સૂર્યના પ્રકાશ જેવો વ્યાપક છે. અમુક

માટે હોય અને અમુક માટે નહિ એવા ધર્મમાં પક્ષપાત ન હોય કે ન હોવો ઘટે. તેમ જ મુનિ સાધક પણ પોતાનો અનુભવ અભેદ ભાવે અને નિઃસંકોચ રીતે કોઈ પણ જાતિ, દેશ કે ધર્મને માનનારાને કહે. એને પણ પક્ષપાત ન હોવો જોઈએ. કોઈને અહીં પ્રશ્ન થાય કે એવા મસ્ત અને નિષ્પક્ષપાતી મુનિ સાધકને ઉપદેશ આપવાની શી જરૂર ? આથી જ સૂત્રકાર કહે છે કે, જેઓનું માનસ ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય લાગે તેમને જ એ આપે અથવા જે આવે કે માગે તેને જ આપે. પણ કોઈ જાતની સ્પૃહા રાખી આપવાની ઉતાવળ ન કરે.

જોકે ઘણા સાધકોમાં તો સૌ કોઈને ઉપદેશ આપવાની પ્રથા થઈ પડે છે, તેઓ પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તે જલદી બીજાને આપવા મંડી પડે છે, પણ એ વૃત્તિ ઉચ્ચ કોટિના સાધક માટે યોગ્ય નથી. આ વૃત્તિ જન્મવાનાં કારણોમાં પોપટિયું જ્ઞાન અને આત્મશ્રદ્ધાની અલ્પતા મુખ્યત્વે હોય છે છતાં તેને ઉદારતાનું રૂપ અપાય છે ત્યાંય ભૂલ થાય છે. જળાશય ઉદાર છે, છતાં કોઈની પાસે તે પોતાની ઉદારતાનો પરિચય આપવા જતું નથી. કાંઠે આવી જે પાત્ર મૂકે તે લઈ શકે છે, એટલે ઉપદેશ એ મુનિ સાધકનો સંપ્રદાય ચલાવવાનું સાધન નથી, પણ જિજ્ઞાસુની જિજ્ઞાસા પ્રાપ્તિનું સહજ નિમિત્ત માત્ર છે.

ત્રીજી વાત અહીં સૂત્રકાર એ પણ કહી દે છે કે, ધર્મોપદેશ સૌને માટે એક જ જાતનો ન હોવો જોઈએ, પણ ભૂમિકાભેદ ભિન્ન ભિન્ન હોવો ઘટે. આકાર એક છતાં પ્રકારો અનેક રહે છે. જેમ વૈદ્યને ત્યાં દવાઓ અનેક હોવા છતાં તેઓ બધી દવાને એકીસાથે એકી વખતે કોઈ પણ દર્દીને આપી દેતા નથી, તેમ આધ્યાત્મિક વૈદ્યો પણ જે પ્રકારનું જે માનવીને દર્દ હોય તે દર્દનું મૂળ શોધી એને યોગ્ય જ ધર્મરૂપી ઔષધ આપે અને તો જ એને એ પથ્ય થાય. ધર્મ આખા વિશ્વને આપી શકાય એવું ઉદાર અને વ્યાપક તત્ત્વ છે, એટલે તેની વ્યાપકતા અને મૃદુતા પણ તેવી જ ઉદાર હોવી સ્વાભાવિક છે. કોઈ પણ સાધક પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે એ ધર્મનો લાભ લઈ શકે તે રીતે જ્ઞાની પુરુષો એને ધર્મ સમજાવે, એના વર્તમાન જીવન પર એની તાત્કાલિક અસર કરાવે. ઘણીવાર કેટલાક સાધકો ધર્મને નામે ઉદાર ખાતાની પેઢીઓ ચલાવતા હોય છે, એ યોગ્ય નથી. ધર્મનું ફળ જીવન પર તાત્કાલિક અસર પણ જરૂર કરી શકે અને જીવનને સંસ્કારી બનાવી શકે છે. એટલે ધર્મ નગદ છે, ઉદાર નથી. પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ જ આવો સાચો ધર્મ દેખાડી શકે અને સાધક જેટલું જીવે શકે તેટલું અને તેવું જ તે આપી શકે, એ વાત ભૂલવી જોઈતી નથી.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૪) ઈચ્છાનો નિરોધ એટલે ક્રિયાના ફળની ઝંખનાનો નિરોધ. કોઈ પણ ક્રિયા કરી તેના ફળ માત્રની ઈચ્છા છોડી દેવી કે છૂટી જવી તે ઈચ્છાનો નિરોધ સાધનાના માર્ગમાં અતિ અગત્યનો છે. સૌની વૃત્તિમાં ઓછા યા વધુ પ્રમાણમાં ઐહિક લાલસા જડાયેલી હોય છે. જે સાધના પાછળ લાલસાનું તત્ત્વ છે તે સાધના કદી સફળ થતી નથી.

જોકે લાલાસાનો નિરોધ જીવનમાં ઉતારવો કઠિન તો છે જ, તોયે એ સાધ્ય છે. જેમને કર્મના નિયમોનું ભાન થયું હોય તે ક્રિયાના પરિણામથી નિરપેક્ષ રહી શકે છે. અહીં મુનિ સાધકને સૂત્રકાર એવી દશામાં પ્રવર્તવાની પ્રેરણા કરે છે.

ક્રિયાના પરિણામની અપેક્ષા છોડનારની ક્રિયાનું પરિણામ આવતું નથી, આવે તોયે વેદવું પડતું નથી; અથવા તેઓ ધ્યેયશૂન્ય ક્રિયા કરે છે, એવું કોઈ ન માને !" ક્રિયાનો કર્તા જ ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા છે" એ

વિશ્વનો અતૂટ સિદ્ધાંત છે. એમાં કોઈને માટે અપવાદ નથી. પણ ફળની અપેક્ષા છોડનાર ફળને પચાવી શકે છે. એટલે કે ક્રિયાનું ફળ શુભ મળે કે અશુભ મળે, એ બંને સ્થિતિમાં એ સમભાવે રહી શકે છે, સમાન સ્થિતિ રાખી શકે છે. અહીં કથિતાશય પણ એટલો જ છે. આ એક નિરાસક્તિનો જ પ્રકાર છે. આવી દશામાં વર્તતા સાધકને સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિ કે જૈન પરિભાષામાં સ્થિતાત્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞને પણ અચંચળ ચિત્તે પ્રવૃત્તિ તો કરવાની છે એમ સૂત્રકાર કહી દે છે. પણ એની પ્રવૃત્તિમાં ફેર એટલો જ કે એવા યોગી સાધકની પ્રવૃત્તિ બંધનકારક હોતી નથી; કારણ કે એમાં આસક્તિનું તત્ત્વ નથી હોતું. અને એથી જ એ સત્પ્રવૃત્તિ છે. એ પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં એની ગણના નિવૃત્તિમાં થાય છે. આવા સાધકનું લક્ષ્ય આત્માભિમુખ જ રહે છે. આ રીતે આત્માભિમુખ વૃત્તિવાળા એ સાધકની પ્રવૃત્તિમાં જગતકલ્યાણ અને સંયમ એ બંને હેતુઓ જળવાઈ રહે છે.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૬) મોક્ષ સાધકની વીરતા લૌકિક પરિભાષાની વીરતાથી કંઈ જુદી જ છે. બહારના યુદ્ધે ચડેલા વીરને આપણે વીર કહીએ છીએ પરંતુ ત્યાં સાચી વીરતા નથી. રણમાં લડતો યોદ્ધો 'મને વિજય મળશે કે પરલોકમાં સ્વર્ગ મળશે' એવા કંઈક પ્રલોભનમાં મૂંઝાઈ, વશ થઈ, જીવનને ન્યોછાવર કરે છે. એમાં દેહદાનની અર્પણતા તો છે, પણ ઊંડાણથી જોતાં જણાઈ રહેશે કે એ દેહાર્પણ માત્ર એક પ્રકારના આવેશથી જ જન્મયું હોય છે.

સાચી વીરતામાં કોઈ પણ પ્રકારની લાલસા કે આવેશને અવકાશ નથી. એ વીરતાનો સંબંધ મુખ્યત્વે આંતરિક બળ સાથે છે અને એથી એનો ઉપયોગ કેવળ અંતઃકરણ પર સ્થાન પામેલી દુષ્ટ વૃત્તિઓ સામે લડવામાં અને તેમને હટાડવામાં થાય છે. "આવા વીરને એ દ્વંદ્વમાં લડતાં શરીરનો નાશ થાય તોયે પરવા ન હોય" એ વાક્યનો આશય એ નથી કે તે આપઘાત કરે. આની પાછળ એ આશય છે કે, આવા વીર સાધકને શરીરના મૂલ્ય માત્ર સાધન તરીકે હોય. સાધ્યમાં સાધન ડબલ કરતું હોય તો તે જાય તો તેનીયે તેને પરવા ન હોય. સારાંશ કે તેવો સાધક શરીરનો નાશ થતો હોય તો થવા દે, પણ વૃત્તિને આધિન ન બને. એટલો એ સ્વમાની, મસ્ત અને સ્વતંત્ર હોય.

"જે મૃત્યુથી ન મૂંઝાય તે સંસારનો પાર પામે છે." આ વાક્યમાં ગૂઢ રહસ્ય છે. વિશ્વનું પ્રત્યેક પ્રાણી મૃત્યુથી મૂંઝાય છે. ગમે તેવી દુઃખી સ્થિતિમાં એ હોય તોયે જીવવું પસંદ કરે છે, મૃત્યુ નહિ; એવું આપણે અનુભવીએ છીએ. એની પાછળ એક મહાન કારણ છે અને તે એ છે કે, આ જીવાત્મા ઝંખનાપૂર્વક આ જ જીવનમાંથી જે વસ્તુને શોધી રહ્યો છે તે ન મળે ત્યાં સુધી એને મૃત્યુ આકરું લાગે. એમાં જરાય આશ્ચર્ય કે અસ્વાભાવિકતા નથી. મૃત્યુ પાછળ પણ બીજું જીવન છે અને જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ વિકાસ ન થાય ત્યાં સુધી એ મળે જ છે, એવું એને ભાન ન હોવાથી મૃત્યુ એ એને મન જાણે બધા જીવનનો અંતિમ છેડો ન હોય તેમ એથી ડરે છે. બીજી બાજુ એ જે ઈચ્છે છે તે હજુ એને મળ્યું નથી. એટલે જ બધા ભયો કરતાં મૃત્યુનો ભય જીવ માત્રને ભયંકર લાગે છે. સેંકડો, લાખો કે કરોડોને માત્ર પોતાની બે ભુજાથી કંપાવનાર વીર ગણાતો યોદ્ધો પણ આ ભય આગળ કંપે છે અને પામર બને છે. મૃત્યુની અંતિમ પળોનો જેને અનુભવ થયો હોય કે અનુભવ જોયો હોય એમને આ વાતની યથાર્થતા સહેલાઈથી સમજાશે.

આથી જ અહીં સૂત્રકારે સાધક સારું એની સાધનાની પરાકાષ્ઠાની કસોટીરૂપે આ વાત કહી નાખી છે કે, જે સાધક ધ્યેયને પામ્યો હોય કે તે માર્ગે વળ્યો હોય તે જ માત્ર મૃત્યુના ભયને જીતી શકે; કારણ કે મૃત્યુ એ મૃત્યુ

નથી, પણ જીવનનો પૂર્વ રંગ છે. જ્યારે શરીર રૂપી સાધન જીવન લંબાવવાને યોગ્ય ન રહે, ત્યારે જ નિસર્ગ શક્તિ (જેન દર્શનમાં જેને કાર્મણયોગ કહેવામાં આવે છે તે) શરીર સમેટી લઈ તે જીવને બીજી નવી ભેટ આપે છે, એવી એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ હોય છે.

પણ જેણે શરીરને સાધ્ય માની લીધું છે, તેવા જીવો શરીરમાં મૂંઝાઈ ગયેલા હોઈ એમને આ પ્રસંગ અકારો થઈ પડે છે. તોયે કર્મનો કાયદો તો અનિવાર્ય રહ્યો. એટલે આવા જીવો સહજ રીતે શરીર મોહથી છૂટી શકતા ન હોવાથી એમનું શરીર ઝૂંટવવા માટે નિસર્ગને કોઈ મહાન રોગો કે તેવાં મહાન કારણો યોજી દેવા પડે છે અને તો યે તેવા જીવો અતિ કલ્પાંત કરતાં કરતાં આખરે શરીર છોડી શકે છે.

સાધકને જેટલો શરીર મોહ ઓછો તેટલું જ કુદરતનું કાર્ય ઓછા પ્રયત્ને થાય. પણ શરીર મોહ ત્યારે જ ઘટે કે જ્યારે એનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય. આ સ્વરૂપ સમજનાર સાધકને જીર્ણ વસ્ત્ર થઈ ગયા પછી નવું મળવાનું જ છે એવો વિશ્વાસ હોય અને એથી જ એ આનંદિત રહે.

અહીં લાકડાના પાટિયાનું દષ્ટાંત આપી મૃત્યુના વિજેતાની અડગતા કેવી હોય તે બતાવ્યું છે. જેમ લાકડાના પાટિયાને કોઈ છોલે કે તેમ જ રાખે તો યે કશું થતું નથી, બલકે છોલવાથી ઊલટી દુઃખની અસર થવાને બદલે ચમક બહાર આવે છે, તેમ જ સાધકને જેમ જેમ કષ્ટ આવે તેમ તેમ તે વધુ ચમકે, અર્થાત્ કર્મના નિયમો પ્રત્યે તે સહજ બની જાય.

આવો વીર અને નિર્ભય સાધક જ મૃત્યુ આવ્યા પહેલાં એનો જે સંદેશો આવે છે તે સાંભળી કે સમજી શકે છે, અને મૃત્યુની અંતિમ મહામૂલી પળોને સફળ પણ કરી શકે છે. જો કે આવો સંદેશ તો મૃત્યુ પહેલા પ્રત્યેક જીવને મળે છે. પણ જેઓ મોહની આંધીથી ઘેરાયેલા અને બધિર થઈ ગયા હોય છે, તેઓ આ ગૂઢ સંદેશને જોઈ, સાંભળી કે ઉકેલી શકતા નથી.

આત્મલક્ષી પ્રવૃત્તિ એ જ નિવૃત્તિ. નિવૃત્ત સાધકો અનુભવમાં જેમ જેમ પીઠ થતા જાય તેમ તેમ જિજ્ઞાસુને પોતાના અનુભવનું અમૃત યોગ્યતા અનુસાર આપતા જાય. સારાંશ કે સદુપદેશ એ આવા સાધકનો સહજધર્મ બની રહે. તેઓ પ્રત્યેક ક્રિયામાં આ રીતે સહજ હોય તથા ક્રિયાના ફળમાં પણ સમભાવી અને સમાધિવંત હોય. આવા અડગ સાધકોને કોઈ પણ નિમિત્ત ન કંપાવી શકે, કે કોઈ પણ કર્મ એમની સાગર શી ગંભીરતાને ન ક્ષુબ્ધ કરી શકે. એવા સાધકો ગમે તે સંયોગોમાં કેવળ સાધનાની લહેર ઝીલતા રહે.

આઠમું અધ્યયન

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૩) સૂત્રમાં સૂત્રકારનો આશય અતિ સ્પષ્ટ છે કે સંગદોષ અપાકટ સાધકને અસર ઉપજાવી શકે છે, માટે તેમને સારુ એ ત્યાજ્ય છે. આ વાતમાં સંશયને સ્થાન નથી અને તેનું પરિણામ શું આવે છે તે પણ એમાં વર્ણવ્યું છે. એટલે તે બીના માનસશાસ્ત્રને વધુ સુસંગત છે એમ પણ સહેજે જણાઈ રહે છે.

સાધનામાર્ગમાં હિંસા, પરિગ્રહ અને કુતર્ક એ ત્રણે મહાન દૂષણો છે. તે દૂષણો આવા સંગથી અપાકટ સાધકમાં પેસી જાય છે, તેથી તે સંગ ક્ષમ્ય નથી. આ સૂત્રના ઉત્તરાર્ધમાં આ ત્રણે દૂષણો શાથી જન્મે છે તેની

વિગત છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૩) જૈન દર્શનનો સ્યાદ્વાદ વિશ્વ પરના બધા મત, પંથ, સંપ્રદાય કે ધર્મોનો આ રીતે સમન્વય સાધી આપે છે. તે એમ શીખવે છે કે જગતના બધાં દર્શનો અમુક અમુક અપેક્ષાએ સત્યના જ અંશો છે, કોઈ વિકસિત અને કોઈ અવિકસિત. પરંતુ અમુક અંશ જ્યારે બીજા અંશોમાં ભળી ન શકે, એક બીજાને તિરસ્કાર કરે ત્યારે એ વિકૃત થાય છે અને સત્ય મટી સત્યાભાસ બને છે. જ્યારે આ સ્થિતિ થાય ત્યારે તે મત અને તેના અનુયાયીઓ માટે તે નાવ મટી પથ્થરરૂપ બને છે; આ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં પોતે ડૂબે છે અને તેને પકડનારને પણ ડૂબાડે છે. પણ જે મત, પંથ કે દર્શન બીજા સત્યોને પચાવવાનો અવકાશ રાખે છે, તે ઉદાર અને સંગઠિત બની પૂર્ણ સત્યના માર્ગે ગતિ કરે છે અને પોતાના અનુયાયીઓને પણ વિકાસનો માર્ગ શોધી આપે છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૩) આ સૂત્રમાં અનેકાંતવાદનાં કિરણો વધુ પ્રકાશિત રૂપે નજરે પડે છે. અહીં જૈનદર્શન શું છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે માન્યતાના ભ્રમમાં આગ્રહ બુદ્ધિને વધુ અવકાશ છે અને આગ્રહ કદાગ્રહનું સ્વરૂપ પકડે છે. કદાગ્રહ એટલે પોતાના મતને પકડી રાખવાની જટિલ અને જડ વૃત્તિ. આ વૃત્તિને મહાપુરુષોએ જળોનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ વૃત્તિ અનિષ્ટ કરાવે છે, તે કોનાથી અજાણ છે? ધર્મને ઓઠે થયેલા અનર્થોનો તથા વટાળ વૃત્તિ માટે થયેલી હિંસાઓનો ઈતિહાસ આ વાતના પુષ્ટ પ્રમાણરૂપ છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૪) ધર્મ વિવેકમય દષ્ટિમાં છે એવું ઉપરનાં સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કથન છે. જે માન્યતા, વિચારણા કે ક્રિયામાં વિવેકબુદ્ધિનું સ્થાન ન હોય તેમાં અનેક દોષોનો સંભવ છે. એમ કહી સૂત્રકાર એ બતાવે છે કે વિવેકબુદ્ધિ પર ધર્મનો મોટો આધાર છે. બીજી વાત એ છે કે સ્થાનની કશી મહત્તા નથી. જોઈએ તો વસતિવાસ કરો કે જોઈએ તો જંગલમાં જઈ વસો. અનુભવ એમ જ કહે છે કે જેનામાં વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત થઈ નથી તેને વસતિ અને જંગલ બન્ને સમાન અસર ઉત્પન્ન કરે છે, જંગલમાં જઈને પણ અવિવેકી પોતાના સંસારને કલ્પના દ્વારા ખડો કરી શકે છે; જ્યારે વિવેકી સાધક વસતિમાં રહેવા છતાં સંસારથી નિર્લેપ રહી શકે છે. સારાંશ કે પતન અને વિકાસનો સંબંધ સ્થાન, ક્ષેત્ર કે તેવાં કોઈ બાહ્ય નિમિત્તો સાથે નથી, ઉપાદાન સાથે છે. આથી એટલું ફલિત થયું કે કોઈ પણ બાહ્ય નિમિત્તો, સંયોગ કે ક્રિયા જેટલે અંશે ઉપાદાનની શુદ્ધિમાં સહાય કરે તેટલું જ તેનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગીપણું છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૪) જે સાધક વૃત્તિમાં નિર્મમત્વ લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તે જનનેન્દ્રિયનો અને બીજી ઈન્દ્રિયોનો પણ સંયમી તો હોય જ. સૌથી પ્રથમ સ્ત્રી મોહનો ત્યાગ અને પછી પદાર્થની સંગ્રહબુદ્ધિનો ત્યાગ, એ બન્ને નિર્મમત્વમાં પ્રવેશવાની પ્રથમ ભૂમિકાઓ છે. એટલે આ રીતે એ ત્રણે વ્રતોમાં પાંચે વ્રતોનો એક યા બીજી રીતે સમાવેશ થઈ જાય છે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૪) કોઠાદિ રિપુઓ સાથેનું દ્વંદ્વ તો વીતરાગભાવની પૂર્ણ પરાકાષ્ટાએ ન પહોંચાય ત્યાં સુધી ચાલવાનું જ. પરંતુ સાધકમાં અને સામાન્ય જીવમાં એટલો જ ફેર કે એક એની સામે લડવા ઊભો રહે અને બીજો એને વશ થાય. જે લડવાને તૈયાર થયો છે તે કદાચ પ્રથમ હારે તોય તેમાં જીતવાની અભિલાષાનું હોવાપણું છે, એટલે બમણા જોરથી સામગ્રી મેળવવાના પુરુષાર્થની તક છે, અને બીજાને એ નથી. જ્યાં સુધી આટલી તૈયારી ન થાય ત્યાં સુધી પદાર્થોથી દૂર રહેવું ભલે શક્ય થાય, પણ પાપકર્મથી છૂટવું શક્ય નથી અને જે

પાપકર્મથી છૂટવાને શક્તિમાન નથી તે પોતાના આત્માનું ક્ષણે ક્ષણે દેવાળું કાઢે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૫) જે અહિંસા, સત્ય અને નિર્મમત્વને સાથી બનાવવાનું કહ્યું તે જીવન વ્યવહારમાં કેમ ઉતરે એનો માર્ગ બતાવે છે અને આ બે સૂત્રોમાં તો સૂત્રકાર મહાત્માએ અધર્મની અને પાપની આખી ગૂંચવણનો ઉકેલ પણ આપી દીધો છે. આ વાત પ્રત્યેક સાધકને ખૂબ ખૂબ મનનીય છે. તેઓ પ્રથમ સૂત્રમાં એમ કહે છે કે આ જગતમાં કોઈ પણ દેહધારી એવો જીવાત્મા નથી, કે જે કર્મ સમારંભથી એટલે કે ક્રિયાઓથી મુક્ત હોય. સાધકો પછી ભલે તેઓ નિવૃત્તિક્ષેત્ર કે પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર, જ્ઞાનયોગ કે કર્મયોગ, કે એવા બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં યોજાયા હોય તે સૌને ક્રિયાઓ કરવી પડે એ બનવા યોગ્ય છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે શારીરિક કે માનસિક એ બન્ને ક્રિયાઓ પૈકી કોઈ એક મુખ્ય હોય અને બીજી ગૌણ હોય, પણ ક્રિયાઓ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. એટલે બીજા સૂત્રમાં કહે છે કે ક્રિયાઓ છે માટે પાપકર્મ છે એવું એકાંત નથી. જે મેઘાવી સાધક તે ક્રિયાઓમાં વિવેક રાખે છે તે પાપકર્મથી બચી શકે છે.

અધર્મમાં આત્માનું પતન છે જ. પાપમાં આત્માનું પતન હોય અને ન પણ હોય. અધર્મ અને પાપની આ તરતમતા ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે.

વિવેકબુદ્ધિ, સંયમ અને પાપભીરુતા સફળ થયાં ત્યારે જ ગણાય કે જ્યારે હિંસાના સંસ્કારો નિર્મૂળ થઈ વૃત્તિમાં અહિંસકતાનો સંચાર થાય.

જ્યાં પાપ નથી, પાપી વૃત્તિ નથી, સ્વાર્થ નથી, વાસના નથી, કલેશ કંકાસ નથી તથા કદાગ્રહ પણ નથી અને 'સાયુ એ જ મારું' એવી ભાવના પ્રબળપણે વર્તે છે, ત્યાંજ સદ્ધર્મ ટકે છે. આવો સદ્ધર્મી સાધક ગમે ત્યાં વસીને કે રહીને સત્યની સાધના પોતે કરે અને અન્ય સાધકોને મતિથી જ નહિ, માત્ર વાણીથી જ નહિ, પણ વર્તનથી પ્રેરક બને.

કદાગ્રહનો કુહાડો વિકાસ વૃક્ષના મૂળને જ કાપી નાખે છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૧,૨,૩) ભિક્ષુને ભોજનની આવશ્યકતા હોય અને તેવા વખતે કોઈ આદર્શ ભક્ત બની ભક્તિપૂર્વક ભોજન લાવે કે સુંદર સ્થાનનું આમંત્રણ કરે તો એ પણ એક જબ્બર પ્રલોભન ગણાય. તો યે ભિક્ષુ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું, ત્યાગના નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરે અને ત્યાંજ એ ત્યાગીના દૃઢ સંકલ્પની કસોટી છે.

જોકે સૂત્રમાં આહારાદિ સામગ્રીના આમંત્રણની જ વાત છે. એથી પ્રત્યક્ષ તેટલી હાનિ દેખાતી ન હોય તો પણ આટલી છૂટથી પ્રલોભનની વૃત્તિને જે વેગ મળે છે, એ વેગનું પરિણામ અવશ્ય ભયંકર નીવડે છે. એટલે એવા ભવિષ્યથી બચવા માટે જ આ વિષય પર અતિ મહત્ત્વ અપાયું છે.

આ સૂત્રમાંથી મૂળ નિયમો પર પ્રાણાંત ટકી રહેવાની અડગતા અને કોઈને લેશ પણ ભારભૂત ન થાય એવી સાધુતા સ્પષ્ટ દેખાઈ રહે છે. કોઈ ભક્તનું મન રાખવા ખાતર નિયમોમાં શિથિલ થવું એમાં વૃત્તિની દૂષિતતા છે અને દાતા કુપિત થયો છે કે થશે તેવા ભયથી તેનો કોપ શમાવવા માટે નિયમોને ઢીલા કરવા તેમાં વૃત્તિની નિર્બળતા છે. આ બન્ને દશા પવિત્ર અને પૂર્ણ નિર્ભીક એવા ત્યાગી જીવનને સંગત નથી.

આ સૂત્ર પરથી બીજી વાત એ ફલિત થાય છે કે જે અન્ન પવિત્ર અને સંયમજન્ય હોય તે અન્નની અસર સંયમી જીવનને વધુ સુંદર સહાયક બને છે. એટલે તેવી ભિક્ષા મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે. પોતાને માટે બનાવેલું અન્ન અનેક દષ્ટિએ ત્યાગી માટે ગ્રહણ કરવું દૂષિત હોઈ ત્યાજ્ય છે. ત્યાજ્ય એટલા માટે છે કે તે અન્ન સંયમ જન્ય ન ગણાય અને જે અન્ન સંયમ જન્ય ન હોય તેનો બદલો આપવો જ રહ્યો. તો જ તે ગ્રહણ થઈ શકે. જગતની કોઈ પણ વસ્તુ પર જેનો માલિકી હક નથી એવો ત્યાગી બદલો શો આપી શકે ? જેનું કોઈ ક્રિયાપર મમત્વ નથી ત્યાં હું આટલું કરું છું એ ભાવના પણ ક્યાંથી હોય ? ત્યાગી જગતનો પરમ ઉપકારી અને આદર્શ હોવા છતાં હું જગતને આપું છું એવું એના મનમાંય ન હોય એ તો એની સહજ ક્રિયા હોય. આથી જ જેના પર પોતાપણું સ્થાપિત થયું હોય તેવું કોઈ પણ સાધન કે અન્ન લેવું એ ત્યાગી માટે યોગ્ય નથી. પણ જે ગૃહસ્થ પોતે પોતાની જરૂરિયાતમાં સંયમ કરી મુનિને આપે તે જ સાધન ગ્રહણ કરવું ત્યાગી માટે યોગ્ય છે. કારણ કે તે અન્ન પર સાધુના વ્યક્તિત્વનું આરોપણ નથી અને તેમાં સંયમના જ આંદોલનો વસ્યાં છે. આ વાત ખૂબ ઊંડાણથી મનનીય છે. આ સૂત્ર ત્યાગીની સ્વાભાવિકતાનો આદર્શ સ્પષ્ટ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ભક્ત કેવી ભક્તિ કરે અને ભક્તિનો ઉપયોગ મુનિ પણ કયા પ્રમાણમાં કરે, તેનુંયે અહીં આબેહૂબ ચિત્ર દેખાય છે.

(ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૬) સાંકળ સુવર્ણની હોય તો યે સાંકળ છે. વિકાસના માર્ગનું એ ગતિ રોધક બાધક કારણ છે. નિર્ભયતા અને આત્મસ્વાતંત્ર્ય એ બે સાધુતાના મુદ્રાલેખો છે. સાધક પોતાના માર્ગમાં એક બાજુ સંકટના કાંટા અને બીજી બાજુ પ્રલોભનનાં પુષ્પો હોવા છતાં ન કંટાળે, ન તે મુગ્ધ બને, સ્થિર અને સમભાવી રહે, પવિત્ર અને નિર્દોષ રીતે સાધના કર્યા કરે અને પોતાનામાં (આત્મામાં) જે સદા મસ્ત રહે એ અભિષ્ટ છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૧) યૌવનવય એટલે જીવનનો મધ્યાહ્ન, જીવન નૌકાનું હોકાયંત્ર અને ઉન્નત કે અવનત જીવન ઘડવાની મૂળ યાવી. બાળવયમાં દેહ અને ઈન્દ્રિયોની સ્પષ્ટતા હોવી શક્ય નથી અને વૃદ્ધાવસ્થામાંયે દેહ અને ઈન્દ્રિયો જીર્ણ થઈ ગયેલા હોઈ પ્રગતિ સાધવાની સંપૂર્ણ અનુકૂળતા શક્ય નથી. પરંતુ એક યૌવન જ એવું વય છે કે ત્યારે બુદ્ધિ, મન, અહંકાર, ચિત્ત કે બાહ્ય તથા આંતરિક મન, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને દેહ વગેરે જે જે જીવન વિકાસને ઉપયોગી સાધન સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવી ઘટે તે તે બધી સામગ્રી યોગ્યતા મુજબ દરેકને પ્રાપ્ત થાય છે. યૌવન વયે દેહ અને મુખ પર જે સૌંદર્ય, ઉત્સાહ, ઓજસ અને પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે એની પ્રતીતિરૂપ છે.

આવે વખતે જાગૃતિ આવવી કે જાગૃતિ આવે તેવાં નિમિત્તો મળવાં એનો આધાર પૂર્વ પુરુષાર્થ પર છે, જેને આપણે પૂર્વ સંસ્કારો, ઉચ્ચ પ્રારબ્ધયોગ કે મહાપુરુષોની કૃપાને નામે ઓળખીએ છીએ.

વિવેકબુદ્ધિ જાગ્યા પછી જ ધ્યેયની સ્પષ્ટતા થાય અને સાચો પુરુષાર્થ સધાય, પણ સૂત્રકાર કહે છે કે યૌવનવયે આ દશા પ્રાપ્ત થવી ભાગ્યે જ શક્ય છે. એટલે જ "સાધકોએ" એવો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી અહીં "કેટલાક" પદના નિર્દેશનો બીજો આશય એ છે કે ત્યાગ સૌ કોઈને સુલભ નથી. સૂત્રનો સાર એટલો છે કે ત્યાગ તરફનું વલણ એ જ પુરુષાર્થનો પ્રધાન હેતુ હોવો ઘટે.

સંયમ વિના જગતમૈત્રી સાધી ન શકાય એ વાતને વધુ સમજાવવી પડે તેમ નથી. અને મિત્રભાવ આવ્યા વિના સમભાવે વર્તી ન શકાય તે પણ તેટલું જ સ્પષ્ટ છે. અતડાઈ, મોહ, જડતા, સ્વાર્થાધિતા અને નિર્દયતા ઈત્યાદિ દોષો અસંયમના ચિહ્નરૂપે છે.

સંયમ એટલે પરિગ્રહનો ત્યાગ એટલું જ નહિ પણ અહીં પરિગ્રહ વૃત્તિનો ત્યાગ બતાવ્યો છે, એ ખૂબ મનનીય છે. જે પરિગ્રહવૃત્તિના ત્યાગના ધ્યેયે પરિગ્રહને ત્યાગે છે, એ જ આદર્શ નિષ્પરિગ્રહી બની રહી શકે છે. નહિ તો એ એક ક્ષેત્ર મૂકી બીજા ક્ષેત્રમાં જતાં, ત્યાં એક મૂકી બીજો પરિગ્રહ વધારવાનો. આ બીના અનુભવગમ્ય પણ છે. પરંતુ જેણે વૃત્તિમાં નિષ્પરિગ્રહીપણું કેળવ્યું હશે, તે જગતના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં યોજાય તો એ નિષ્પરિગ્રહી રહી શકવાનો. જૈનદર્શનમાં જે "રાવી"ની પરિપાટી ચાલે છે તે આ અપેક્ષાએ છે. ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ પદાર્થોની મર્યાદા કરી પરિગ્રહવૃત્તિને રોકવાનો પ્રયોગ આદરવો એનું નામ સંયમ અને આત્મરક્ષાનું ધ્યેય જાળવીને સંયમી ભાવનાથી જે ક્રિયા થાય તેનું નામ અહિંસા.

જે અહિંસામાં સંયમ નથી હોતો તે અહિંસા વાસ્તવિક હોતી નથી અને વાસ્તવિક અહિંસાની કોઈ પણ ક્રિયા બીજાને દંડ દેતી નથી, આ વાત વિચારણીય છે. તેમજ કદાચ વૃત્તિને અંગે ઈતરને દંડરૂપ બનવા જતી હોય તો આ ક્રિયા અટકાવવાનું તપશ્ચર્યા એ પ્રબળ નિમિત્ત બની રહે છે. આમ અહિંસા, સંયમ અને તપની ત્રિપુટીથી યુક્ત ધર્મદ્વારા કોઈ પણ અધર્મ થતો નથી.

આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર એક બીજી વાત કહે છે, તે એ છે કે આવા સાધકો જન્મ અને મૃત્યુનું વાસ્તવિક રહસ્ય ઉકેલી મૂકે છે. કથિતાશય એ છે કે "મૃત્યુ એ મૃત્યુ નથી પણ નવા દેહની પ્રાપ્તિનું પૂર્વરૂપ એટલે કે નવા જન્મનું શુભ કારણ છે" એમ જ્ઞાની સાધકો સમજે છે. એટલે એમની પ્રત્યેક ક્રિયા નિર્ભય અને પ્રકાશમય હોય છે. પછી આવો સાધક બાહ્ય નિમિત્તો સાથે લડતો નથી. પણ ઊલટો એમના પ્રત્યે વધુ ઉદાર અને દયાળુ બને છે. જગતની અને એની સમજણ વચ્ચે એક મહાન અંતર છે અને એથી જ જગતની દૃષ્ટિએ તે અદ્વિતીય અને તેજસ્વી લાગે છે.

જે વસ્તુ અદ્વિતીય અને તેજસ્વી હોય છે એની ક્રિયા કે ધ્યેયને જગત ન પહોંચે કે ન પરખી શકે, એવું ઘણીવાર બને બરું; તો એ તે તરફ જગતના બહોળા વર્ગનો પૂજ્યભાવ અને અનુકરણશીલ બુદ્ધિ તો જરૂર પ્રગટે જ છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૨) જગત અને તેવા સાધકની વચ્ચેનું અંતર કઈ જાતનું છે, સૂત્રકાર તે વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. તે બેની વચ્ચેનું અંતર, એટલે એ બન્ને નિરાળાં છે, એમ જાણી જગતથી તે ઊલટો બને કે અતડો રહે એમ કોઈ રખે માની લે! કે રખે તેવું અસહજ આચરવા માંડે! તે વાતની અહીં ચેતવણી છે. જે જગતમાં જીવે છે, તે જગતનો સંબંધી તો રહેવાનો જ. માત્ર ફેર છે ભાવનાનો અને તે જ તારતમ્ય અહીં બતાવ્યું છે. ઈતર જગત દેહના રક્ષણને જીવનનું ધ્યેય માને છે, જ્યારે સાધકજગત દેહને જીવન વિકાસનું સાધન માને છે. ભાવનાના ભેદે જ એક શ્રમ કે સંયમથી ડરે છે, તપ કે ત્યાગથી આનંદ અને રસ લૂંટાઈ જતો હોય તેમ માને છે. બીજો તેમાં જીવનનો આનંદ માણે છે. આથી બન્નેની ક્રિયા એક હોય, તો એ તે ક્રિયાજન્ય ફળમાં અસંતોષ અને સંતોષ જેવો મહાન ભેદ અનુભવાય છે. દિવ્યદૃષ્ટિ સાધક અને સામાન્ય દૃષ્ટિવાળા જન વચ્ચેના અંતરના રહસ્યનો અહીં ઉકેલ છે.

(ઉદ્દેશક ૩, સૂત્ર ૩) સાધકે જીવનમાં કેટલો સમભાવ ઉતાર્યો છે તેની કસોટીનો સમય પણ આવે છે. બ્રહ્મચારી, ત્યાગી, તપસ્વી કે કોઈ પણ સાધક ઉચ્ચ છે, એમ સ્વીકારવામાં જરાયે ખોટું નથી. પણ આવા સાધકો પ્રસંગ પડ્યે ઘણીવાર સમતાને ગુમાવી બેસતા હોય છે. આ ત્રુટિ કંઈ સાધારણ ન ગણાય. વિકાસમાં જો કોઈ ખાસ

બાધક આવરણ હોય તો એ પણ આ એક જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. તે આવરણનું નામ છે અભિમાન. ઘણીવાર ચારિત્રવાન ગણાતા સાધકોના જીવનમાંય ઊંડા અવલોકનથી જણાશે કે તેઓ પોતાની ક્રિયા પાછળ અભિમાનનો કાંટો લઈને ફરતા હોય છે અને તેથી જ જો કોઈ તેમને તેઓ કરતા હોય તેની વિરુદ્ધ કહે તો તેઓ વાતવાતમાં છેડાઈ પડતા હોય છે. આ કાંટો સમભાવના મૂળમાં જ કાપ મૂકે છે.

સમભાવી સાધકને પોતામાં પૂરેપૂરી ખાતરી હોય છે. તે જાણે છે કે જો હું મારે માટે ક્રિયા કરું છું તો તેનું ફળ મારા વિકાસઅર્થે જ હોઈ શકે. જગત તેને ઊલટું રૂપ આપે કે ઊલટી રીતે જુએ તોય એમાં મારે શું?" આવા આત્મવિશ્વાસીને બહારનાં વચનો લેશ પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવી શકે નહિ અને સમભાવથી ડગાવી શકે નહિ.

પણ હજુ જે સાધકની દષ્ટિ બહાર હોય છે, એની ચિત્તશાન્તિના જળાશયને આ બહારના વચનોરૂપી કાંકરાઓ ક્ષણે ક્ષણે પડીને ખળભળાવે છે. જેની આંતરદષ્ટિ હોય છે તેને ઉપરનો ખળભળાટ લેશ પણ ખળ-ભળાવી શકતો નથી અને એ પુરુષો જે કંઈ બોલે છે તે પોતાના ઉપરના પ્રતિકાર માટે નહિ, પણ કેવળ સામાના સમાધાન અર્થે બોલે છે અથવા મૌન ભજે છે; એવો આ સૂત્રમાં રહસ્યસ્ફોટ છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૧) જે સાધક સાધના માર્ગને બરાબર સમજ્યો છે તે શરીરશૃંગાર માટે તો કશું ન જ વાપરે અને જેને ઉપયોગમય દષ્ટિ અને વિવેકબુદ્ધિ હોય તે જરૂરિયાત કરતાં વધુ પદાર્થો પણ ન લે; કારણ કે તેમ કરી ઉપાધિમાં પડવું એને ગમે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. તો યે સાધક માટે વસ્ત્ર, પાત્રાદિ સંયમના ઉપયોગી સાધનોની અહીં મર્યાદા બતાવી છે. એ મર્યાદા અભિગ્રહધારી ભિક્ષુની અપેક્ષાએ જ છે, એમ વૃત્તિકાર મહાત્મા માને છે. તે ગમે તે હો! પરંતુ સૂત્રકાર આ સૂત્ર રજૂ કરીને એ સમજાવે છે કે જ્યારે પદાર્થોમાં જરૂરિયાત પૂરતી મર્યાદા બંધાય છે, ત્યારે મર્યાદા બહારના પદાર્થો પરનું મમત્વ સહેજે છૂટે છે. બીજી ચિંતા સ્વયં ક્ષીણ થાય છે અને સંકલ્પબળ દઢ થાય છે. એ દષ્ટિએ મર્યાદાપ્રતિજ્ઞા આવશ્યક છે.

બીજી વાત, મર્યાદિત રાખેલાં સાધનો પર પણ મમત્વ ન થાય તે સારું છે. તે પરથી વસ્ત્ર ન ધોવા કે ન ધોઈને રંગેલા પહેરવાં એ ઉપલક્ષ્ય અર્થ માની તેનો દુરુપયોગ કોઈ ન કરે? એમ કહેવાની પાછળ સૂત્રકારનો આશય શરીર વિલાસની દષ્ટિએ છે, સ્વચ્છતાની દષ્ટિએ નહિ; કારણ કે સાધક મર્યાદિત વસ્તુઓ વાપરે તો ય જેમ જેમ ટાપટીપમાં પડી જાય છે, તેમ તેમ તેનું તે પર મમત્વ બંધાય છે.

આત્માથી પર રહેલા પદાર્થો પરથી મમત્વ બુદ્ધિ ઉઠાવી લેવી એજ સાધકનું ધ્યેય હોય તેને આટલુંય મમત્વ બંધનકારક છે. વસ્ત્રો કે બીજાં સાધનો માત્ર શરીર જરૂરિયાતની દષ્ટિએ ઉપયોગી છે અને શરીર પોતે પણ એક સાધનરૂપે જરૂરનું છે એટલું જે જાણે છે તે સાધક વસ્ત્રોને રંગવાની કે તેવી ટાપટીપમાં ન પડે એ સ્વાભાવિક છે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૨) ઘણીવાર એવું બને છે કે ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાને પાળતો એક સાધક પોતાના મનમાં બીજા સાધકને પોતાનાથી જરા હલકો માનતો હોય, તોય પ્રેમ, સન્માન ઈત્યાદિ ભાવો જાળવી શકે છે. પણ સૂત્રકાર કહે છે કે એમાંય સાચો સમભાવ નથી. સમભાવી સાધક હંમેશાં સૌના ચૈતન્ય તરફ જૂએ; કારણ કે ચૈતન્ય તો સૌને સમાન છે. કોઈને આવરણ અલ્પ હોય તો તેનો વિકાસ વધુ દેખાય, કોઈને આવરણ વધુ હોય તો તેનો વિકાસ અલ્પ દેખાય. એટલે બહિર્દષ્ટિનો ત્યાગ કરી કેવળ ગુણગ્રાહી અને આત્માભિમુખ દષ્ટિથી જોઈને સૌ સાથે

સમત્વ કેળવવું ઘટે.

(ઉદ્દેશક ૪, સૂત્ર ૩) વૃત્તિકાર અને ટીકાકારનો મત એ છે કે શીતસ્પર્શ પદથી મૂળ વ્રતની વાત કહેવાનો સૂત્રકારનો આશય છે અને આ વાત વધુ બંધ બેસતી છે; કારણ કે ઠંડી સહન ન થાય તો તે માટે તો પ્રથમ સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહાત્માએ વધુ વસ્ત્રો રાખવાની છૂટ આપી છે. એટલે અહીં તો મૂળ વ્રતને લગતી વાત જ સુઘટિત છે અને તે પણ જે વ્રતમાં અપવાદને લેશ પણ સ્થાન નથી એવા ચોથા વ્રતને લગતી વાત વધુ પ્રાસંગિક છે. કારણ કે આપઘાત કરવાથી જેનદર્શનમાં અનેક જન્મ મરણો અને અધમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેવું સ્પષ્ટ કથન છે અને ભગવતી સૂત્રાદિ સૂત્રો એની સાખ પૂરે છે. છતાં અહીં આપઘાત કરવા સુધીનું કહે છે. તેની પાછળ એટલો જ મહાન આશય હોવો ઘટે. ઊંડા ઊતરતા એ વાત સહેજે સમજાશે.

બ્રહ્મચર્ય બંડનથી સંયમમય જીવન હણાય છે, આત્મા હણાય છે. એ વાત તો છે જ. પણ અહીં તો સાધકે જે વસ્તુની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય, પછી તે પ્રતિજ્ઞા ભલે સામાન્ય હોય, તો યે પ્રતિજ્ઞામાં પ્રાણાંત ટકી રહેવું, પણ પ્રતિજ્ઞાભંગ ન કરવો એવું જ મુખ્યત્વે ફલિત થાય છે. કારણ કે દેહભંગથી નવો દેહ સાંપડી શકે છે, પણ પ્રતિજ્ઞાભંગથી પ્રતિજ્ઞા નથી સાંપડતી અને તેથી જ અહીં એક વાત નવીન અને ખાસ યાદ રાખવા જેવી એ મળે છે કે પ્રતિજ્ઞાભંગ એ મહા પતન છે. પણ એ પતન માત્ર પ્રતિજ્ઞા ભંગથી થતી ક્રિયા માત્રથી થાય છે એમ નથી; ક્રિયા તો ગમે તેવી અધઃપતનકર્તા હોય, તો ય એ વૃત્તિના સંસ્કારો સુંદર હોય તો પતનનું નિવારણ સહજ શક્ય છે; પણ પ્રતિજ્ઞાભંગથી વૃત્તિ પર સંકલ્પબળની ક્ષતિના જે સંસ્કારો સ્થાપિત થાય છે તેનું નિવારણ સહજ શક્ય નથી અને એ જ દષ્ટિએ પ્રતિજ્ઞા ભંગની ભયંકરતા છે.

વસ્ત્રપાત્રાદિ સાધનોના ત્યાગ કે સ્વીકારની પાછળ દેહ પરનું મમત્વ ઉતારી દેહની મર્યાદા અને સ્વાસ્થ્ય જાળવવાનો હેતુ છે. વૃત્તિના પૂર્વ અધ્યાસોને લઈને ભૂલી ન જવાય એ સાવધાનતા માટે પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. એવા સાધકોને માટે પ્રતિજ્ઞા માતાની ગરજ સારે છે. તે માતા દૃઢ સંકલ્પથી ટકે છે. ગમે તેવી કસોટીને પ્રસંગે પણ તેને ટકાવી રાખવા વીર અને ધીર બની તત્પર રહેવું ઘટે.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૩) મૌલિક સિદ્ધાંતના નિયમોને છોડીને અપવાદ દરેક સ્થળે હોઈ શકે છે. પરંતુ અપવાદ માર્ગનો ઉપયોગ પાકટ સાધક દ્વારા જ સમજીને વિવેકપૂર્વક થવો ઘટે, અન્યથા અર્થને બદલે અનર્થ થઈ જાય. આવે સ્થળે ગૃહસ્થોને બદલે શ્રમણ સાધકો લાવી આપે તો તે લઈ શકાય એવું વિધાન યાદ રાખવા યોગ્ય છે; કારણ કે ભિક્ષુઓ કોઈને તકલીફ આપ્યા વગર જુદે જુદે સ્થળેથી ભિક્ષાદિ સામગ્રી લાવીને એ બીમાર ભિક્ષુને આપી શકે છે. વળી ગૃહસ્થોનો આ રીતે અતિ પરિચય થઈ જાય અને રાગ બંધાય તો ભવિષ્યમાં કદાચ ત્યાગ માર્ગમાં કંઈક શિથિલતા આવવાનો ભય પણ રહે, એ દષ્ટિબિંદુ આ કથનની પાછળ મુખ્ય છે, તે ભૂલવું ન જોઈએ અને આ વાત સૂત્રકાર મહાત્મા પોતે પણ સ્પષ્ટ કરી દે છે. એટલે આ સૂત્ર પરથી એટલું ફલિત થયું કે મુનિ સાધકની માંદગીમાં મુનિ સાધકોની સેવા ઉપયુક્ત છે, કારણ કે મુનિનું જીવન કોઈને પણ દુઃખરૂપ કે બોજારૂપ ન થાય એ મુખ્ય હેતુ છે. બીજી વાત એ છે કે એક પ્રસંગે પણ ગૃહસ્થ ઉપાશ્રયમાં ભોજન લાવી આપે તો તે અપવાદ પછી બીજાને અનુકરણરૂપ થઈ જવાનો તથા વિવેકચક્ષુથી ન જોતાં જનતામાં ધીમે ધીમે એવી રૂઢિ ચાલુ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. તેમ જ એવી રૂઢિમાં ગૃહસ્થનો ગાઢ વ્યાસંગ થવાનો અને સાધુજીવન

શિથિલ, પરાવલંબી તેમજ આશ્રમજીવી બનવાનો પણ ભય રહે છે. એટલે ઉપાશ્રયમાં ભોજન લાવી આપવું એ ગૃહસ્થનું નહિ પણ મુનિ સાધકોનું કર્તવ્ય છે.

(ઉદ્દેશક ૫, સૂત્ર ૪) બને ત્યાં સુધી અન્યની સેવા ન લેવી એ મુનિ સાધકને ઈષ્ટ હોય છે એવો સૂત્રમાં ભાવ છે, કારણ કે સેવા અને સ્વાવલંબીત્વ એ શ્રમણનું જીવનવ્રત છે. અહીં પણ પ્રતિજ્ઞા ખાતર પ્રાણાર્પણની વાત છે અને તે વધુ સ્પષ્ટ છે. ક્રિયામાં ભૂલ થવી શક્ય છે અને તે ક્ષમ્ય છે પણ પ્રતિજ્ઞાની ભૂલ કોઈ રીતે ક્ષમ્ય નથી. પ્રતિજ્ઞાભંગ કરતાં પ્રાણભંગ વધુ સારો અને તેવા મરણને આપઘાત નહિ પણ સમાધિમરણ ગણાય. એની પાછળ એક જ ભાવ છે કે પ્રતિજ્ઞાભંગથી સંસ્કૃતિ અને વિકાસના માર્ગનો જ ભંગ થાય છે. સાધનાની દૃઢતામાં જરા પણ શિથિલતા આવી તો તે શિથિલતાના સંસ્કારો પ્રત્યેક જીવનમાં પીડવાના, કારણ કે તે ઉપાદાનરૂપ બને છે. એટલે નિમિત્ત કરતાં ઉપાદાનની પરવા વધુ કરવી એ ઉચિત છે. ઉપાદાનની શુદ્ધિ થતાં નિમિત્તશુદ્ધિ સુલભ છે પણ કેવળ નિમિત્તની શુદ્ધિથી ઉપાદાનની શુદ્ધિ સુલભ નથી. આ વાત સાધકે પ્રત્યેક પળે વિચારવી ઘટે.

આ સૂત્ર પરથી એક તો સાધકમાત્રને પ્રતિજ્ઞા હોવી ઘટે એ સિદ્ધાંત નીકળે છે અને બીજો સિદ્ધાંત એ છે કે, સાધકમાત્રને પોતે સ્વાવલંબી થવું ઘટે. સામાન્ય રીતે સાધકોની સ્થિતિ બહુ જ પરાધીન બની ગઈ હોય છે. તેઓ શ્રમને શત્રુ સમજતા હોય છે તેથી એમનું શરીર સ્વાસ્થ્ય બરાબર ન હોવાને કારણે બીજા સાધકોને એમનું જીવન બોજારૂપ બની રહે છે. આ સ્થિતિ સાધકદશા માટે યોગ્ય નથી. એણે પ્રથમ તો પોતે બીમારીને આવવાનાં કારણોથી દૂર રહેવું ઘટે, છતાં કર્મવશાત્ કે બીજા ભૂલને લઈને કદાચ આવે તોય એ સમયે બીજા સાધકોને બોજારૂપ ન થવું ઘટે.

સાધક સિદ્ધ ન બને ત્યાં સુધી પ્રત્યેક સાધનામાં પ્રતિજ્ઞા એ સાધકનું જીવનવ્રત હોવું ઘટે. ખાવામાં, પીવામાં કે બીજાની સેવા લેવામાં મર્યાદિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા, મહાવ્રતોને સંપૂર્ણ રીતે પાળવાની પ્રતિજ્ઞા તથા અન્ય સાધકોની સેવાશુશ્રૂષા કરવાની ટેક ઈત્યાદિ પ્રતિજ્ઞાઓ સ્વીકારવી જોઈએ અને પ્રાણાન્તપર્યંત પાળવી જોઈએ. પ્રતિજ્ઞા ગઈ, એટલે મૃત્યુ જ થયું સમજવું. પ્રતિજ્ઞાના ભંગ માટે અપવાદને લેશ પણ સ્થાન નથી. એક નાની સરખી પ્રતિજ્ઞા ખાતર જીવન ઓવારી નાખવું જોઈએ. સંકલ્પબળની સિદ્ધિ પ્રતિજ્ઞાની દૃઢતા પર અવલંબે છે. પ્રતિજ્ઞા એ સાધકની સગી જનેતા છે, પ્રતિજ્ઞા પડતાને બચાવે છે, પડેલાને ઉગારે છે; પ્રતિજ્ઞાથી ઉપાધિઓ ઓસરે છે ને જીવન હળવું ફૂલ બને છે.

પ્રતિજ્ઞામાં મેરુને કંપાવે, ધરાને ઘુજાવે અને હિમાલયને હઠાવે એવી દિવ્ય અને ભવ્ય ચેતનાશક્તિ છે. પ્રતિજ્ઞાની અપૂર્વ શક્તિ પૂર્વાધ્યાસોમાં ખેંચાતી સાધકની વૃત્તિને સ્થિર રાખે છે. પ્રતિજ્ઞાવાન જ સાચું સ્વાવલંબીત્વ સાંગોપાંગ ટકાવી શકે છે. એક પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધ સાધક નિખિલ વિશ્વને નચાવી શકે છે, નમાવી શકે છે.

(ઉદ્દેશક ૬, સૂત્ર ૧) સૂત્રકારે અહીં લઘુભાવ લાવવાનો ઊંડો છતાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે અને તે પ્રાસંગિક છે કારણ કે વિકાસના માર્ગમાં અભિમાનનો કાંટો સાધકના પગને સ્તંભી રાખે છે. જેમ જેમ જીવાત્મા કર્મના અચળ કાનુનની અશ્રદ્ધાથી આત્માના અફાટ અને અનંત સ્વરૂપને દેહ અને એવા બાહ્ય અમુક પદાર્થોમાં મમત્વ આરોપીને પૂરી દે છે, તેમ તેમ એ કાંટો ઊંડો જતો જાય છે અને અનેક પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓ

જન્માવે છે. જેમ રાગ અને દ્વેષ સંસારના મૂળભૂત કારણો છે, તેમ અભિમાન પણ મૂળભૂત કારણ છે. અહંના અજ્ઞાનથી અભિમાન જન્મે છે. આથી તેનો લય કરવા માટે સાધનાનો માર્ગ આવશ્યક છે. જેમ જેમ એ કાંટો નીકળતો જાય તેમ તેમ સરળતા, ઉદારતા અને સત્યનિષ્ઠા જાગે, આથી જ સાધનાનો મુખ્ય હેતુ અભિમાનનો લય કરવાનો છે એ વાત ફરી ફરી એક યા બીજી રીતે સૂત્રકાર મહાત્મા કહેતા આવ્યા છે અને તે "આત્મા આ સર્વ બાહ્ય ભાવોથી પૃથક્ છે, આ દેખાતા વિકૃત ભાવો એના ધર્મો નથી, જડના સંસર્ગથી અહંત્વની જે ભાવના જાગે છે તે વાસ્તવિક નથી" એવા એવા વિચારોથી ક્રમશઃ ક્ષીણ થવાનો સંભવ છે, પણ આ વિચારો કોઈના ઉછીના લીધેલા કે વારસાથી મળેલા ન હોવા જોઈએ. પોતાના જ અંતઃકરણથી ઉદ્ભવે છે તે વિચારો જ જીવનના સંસ્કારો પર ગાઢ અસર કરે છે અને જીવનના સંસ્કારો પર અસર થવાથી તેનું જીવન અને જીવન વ્યવહાર સુધરતાં જાય છે.

(ઉદ્દેશક ૬, સૂત્ર ૩) આ આખું આઠમું અધ્યયન ખાસ કરીને પ્રતિજ્ઞાનું મહત્વ અને સંયમની વાસ્તવિકતા સમજાવે છે. આગળના ઉદ્દેશકોમાં અને સૂત્રોમાં વસ્ત્રપાત્રના સંયમમાં સૌથી પ્રથમ બ્રહ્મચર્યવ્રતનો સમાવેશ છે. એટલે બ્રહ્મચર્ય જ સાધનામંદિરનો મુખ્ય પાયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. એટલે બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે વાસનાક્ષેત્રની વિશુદ્ધિ કરે તેવા બહારના ઉપચારો અને વિચારોના વ્યવહારુ માર્ગો પણ અગાઉ ચર્ચાઈ ગયા છે. અહીં અબ્રહ્મચર્યની વાસનાને ઉત્તેજિત કરવામાં સ્વાદ જે કારમી અસર ઉપજાવે છે તે બતાવતો ઉલ્લેખ છે.

સ્વાદની દૃષ્ટિએ ડાબા ગલોફામાંથી જમણા ગલોફામાં પણ અન્ન ન લઈ જવાય ત્યાં સુધીનો સૂત્રમાં વ્યક્ત થતો કાબૂ સ્વાદજય એ સાધનાનું અગત્યનું અંગ છે, તેની ખાતરી આપે છે. બધી ઈન્દ્રિયોના સંયમની વાત તો સૂત્રકારે અગાઉ કરી છે પણ આટલે હદ સુધી કડક નિયમન કેવળ જીભ માટે કહ્યું છે અને તેટલું જ તેની પાછળ રહસ્ય છે. સૂત્રકાર મહાત્મા એ રહસ્યને ટૂંક શબ્દોમાં પણ વધુ સ્પષ્ટ કરી દે છે. તેઓ કહે છે કે સ્વાદજયથી બધી પંચાત પતી જવાની.

સ્વાદના અસંયમ પર જ મુખ્યત્વે જગતના સર્વ પ્રપંચોનું મંડાણ છે, પણ આ વાત ખૂબ ઊંડેથી વિચારતાં જ યત્કિંચિત્ પણ સમજાય તેવી છે. જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગને અવલોકવાથી જણાશે કે સ્વાદ એકલી જીભનો જ વિષય નથી પણ પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયનો વિષય છે. આ વાત સ્વાદની વ્યાખ્યાથી કંઈક વધુ સ્પષ્ટ થશે. માટે ટૂંકમાં કહ્યું છું— સ્વાદ એટલે રસની વિકૃતિમાંથી રસ મેળવવાની ઝંખના અને એની પૂર્તિ માટેનો પ્રયાસ, એ જ સ્વાદ પરનો અસંયમ—અકાબુની ક્રિયા. પદાર્થમાત્રમાં રસ તો હોય જ છે અને ભૂખ લાગે ત્યારે પદાર્થમાત્રમાં રસ છે, તેવી સૌને ઓછી વધતી પ્રતીતિ પણ થઈ હશે. ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવું એ ધર્મ, કારણ કે ત્યાં જરૂરિયાત છે અને જ્યાં સુધી વસ્તુ જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ વપરાય છે ત્યાં સુધી વસ્તુને કે વૃત્તિને વિકૃત કરવાનું મન કોઈને ય થતું નથી. પણ જ્યારે ખાવું એ ધર્મને બદલે પદાર્થો ભોગવવા એ ધર્મ એટલું જ અંગ રહે છે અને જરૂરિયાતનું લક્ષ યૂકાય છે, ત્યારે ખાવામાં કે સ્વાભાવિક પદાર્થો વાપરવામાં રસ આવતો નથી.

રસ મેળવવાની ઈચ્છા તો વૃત્તિમાં છે જ અને તે સહેતુક છે. પણ જરૂરિયાત જ રસ સર્જે છે, જરૂરિયાતમાંથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત જ્યાં ભુલાય છે એટલે પદાર્થોમાંથી રસ નહિ અનુભવાતાં રસ મેળવવાની ઝંખનામાં માનવ પદાર્થોને વિકૃત કરે છે, ચૂંથે છે અને જેમ જેમ તે પદાર્થોને વિકૃત કરે છે, તેમ તેમ વિકૃત રસથી તેને વાસ્તવિક રસ મળતો નથી પણ ઊલટી રસની ઝંખના વધતી જાય છે. માનવજીવનના અસંતોષનું મૂળ અહીં છે.

પણ જીવનનાં મહત્વના અંગો જેવા કે ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ ઈન્દ્રિયો વગેરે બધા વિકૃત થઈ ગયાં હોય, વિકૃતિના અધ્યાસથી ટેવાયેલાં હોય, ત્યાં આ વાત સાધક વિચારે તોયે સહસા હૃદયગ્રાહ્ય ન થાય. એટલે જ પ્રથમ અહીં દર્શાવેલ છે કે પદાર્થો, ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જ વાપરી શકાય અને ઉપયોગિતાનું ભાન તો સહજ રીતે થાય. જ્યાં સહજતા હોય ત્યાં ઉશ્કેરાટ ન હોય, ઉદીરણાયે ન હોય. આવા સંસ્કારો વિચાર અને ક્રિયા દ્વારા જેમ જેમ ઘડાતા જાય તેમ તેમ નૈસર્ગિક જીવન બનતું જાય, નૈસર્ગિક જીવનની સાધના કરાવે એ ધર્મ અને નૈસર્ગિક જીવન જિવાડે એ સંયમ.

(ઉદ્દેશક ૬, સૂત્ર ૪) ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ દેહરૂપી સાધનનો જે સંયમીએ ઉપયોગ કર્યો છે તેને એ સાધન જીર્ણ થયે મોહ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. અણસણ એ એક છેલ્લી કસોટી છે. જીવનસાધનામાં એ સાધકે કેટલું મેળવ્યું એ આ પ્રસંગથી સહેજે મપાઈ રહે છે પણ સત્યાર્થી, આત્મલક્ષી, વીર અને ધીર એવા વિશેષણો વાપરી એવા જ પુરુષો તે પરીક્ષામાં પાર ઊતરે છે અને તેવા સાધકને અણસણ શ્રેયસાધક બને છે બીજાને નહિ, એમ સૂત્રકારે કહ્યું છે. એનો સારાંશ એ છે કે અણસણથી મૃત્યુને ભેટવું એ જેને સહજ હોય તે જ એનું શરણ લે.

(ઉદ્દેશક ૭, સૂત્ર ૧) વસ્ત્રત્યાગ કરો કે ધારણ કરો, માત્ર તે ક્રિયા તો સાધન છે, તેનું ક્ષણે ક્ષણે ભાન રહેવું ઘટે. વસ્ત્ર ધારણ કરવાં જ જોઈએ, નહિ તો આદર્શ ન ગણાય, તેમ જ વસ્ત્ર ત્યાગવાં જ જોઈએ તો જ મુક્તિ મળે, આ બંને આગ્રહોમાં સત્યનો અપલાપ છે. તેથી જ સૂત્રકાર કહે છે કે, વસ્ત્ર ત્યાગ કે વસ્ત્રધારણ એ માત્ર બાહ્ય વ્યવહાર તો એક સાધન માત્ર છે. જેમ જેમ ભૂમિકા ફરે તેમ તેમ તેમાં પલટો થાય એ સ્વાભાવિક છે, થવો પણ જોઈએ, એને એક જ સ્વરૂપે પકડી રાખવામાં ઊલટું ધ્યાન હણાય છે. માટે કહ્યું છે કે સાધકને ક્યારેક વસ્ત્ર હોય ક્યારેક અચેલ થાય, બંને ધર્મો આત્માને હિતકારી છે. આ જાણી જ્ઞાની કોઈ સ્થિતનું દુઃખ ન કરે.—(ઉત્તરા. અ.૨.)

દા. ત. : જે સાધક સમાજની ચાલી આવતી રૂઢિને વશ થઈને કે પ્રશંસા ખાતર કે એવા બીજા કોઈ કારણને વશ થઈને વસ્ત્ર ત્યાગી શકે છે પણ અભિમાન કે કદાગ્રહ ત્યાગી શકતો નથી, એ સાધક આ જાતનો બાહ્ય ત્યાગ કર્યાથી કઈ શાંતિ મેળવી શકવાનો ? સારાંશ કે બાહ્ય ત્યાગ આંતરિક ઉપાધિ ઘટાડવાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. આંતરિક ઉપાધિ તો સમજ અને શક્તિપૂર્વક કરાયેલા ત્યાગથી જ ઘટી શકે. એટલે જ્યાં સુધી તેવી સ્થિતિ રહેતી હોય ત્યાં સુધી જ ત્યાગ પથ્ય બને છે અને શક્તિ કે સમજ વિનાનો ત્યાગ પ્રાયઃ દંભ, માયા અને પતનના કારણભૂત બની રહે છે, આ વાત ચિંતનીય છે.

(ઉદ્દેશક ૭, સૂત્ર ૩) સૂત્રકાર પ્રતિજ્ઞા પર ભાર મૂકતા કહે છે કે પ્રતિજ્ઞા એ સંકલ્પબળ વધારવાનું પ્રબળ સાધન છે. સાધકની સાધનામાં પ્રતિજ્ઞા એ સહચરી જેવું કાર્ય કરે છે. રખે એ કોઈ પ્રતિજ્ઞાને બંધનરૂપ માનીને અવગણો! જે સાધકો પ્રતિજ્ઞાને પરતંત્રતા માની દૂર રહ્યા છે, તેમાંના અપવાદ બાદ કરીએ તો તે લગભગ સ્વચ્છંદતા અને ઉચ્છ્રંબલતાનાં ચક્રોમાં ફસાઈને સ્વતંત્ર નહિ પણ પ્રકૃતિ અધીન બની પતન પામ્યા છે. પણ આટલું સાંભળી કોઈ સમજ્યા વિના ગમે તે જાતની પ્રતિજ્ઞા લઈ સંતોષ ન માને, પણ એને સમજીને સ્વીકારે; એટલા ખાતર ઉપર પ્રતિજ્ઞાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. જો કે ઉપરની પ્રતિજ્ઞા તો ભિક્ષુ અને શ્રમણ સાધકને અનુલક્ષીને છે, પરંતુ તેમાંથી ભાવ એ નીકળે છે કે પ્રત્યેક સાધકે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ કે જે પ્રતિજ્ઞાથી વૃત્તિ પર કાબૂ આવે અને વિકાસ થાય. સૂત્રકારે એમ પણ કહી દીધું છે કે પ્રતિજ્ઞાનું ફળ ઉદાર નથી, રોકડું છે. જે જાતની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય

એટલા દૃઢતાના સંસ્કારો સ્થાપિત થાય.

(ઉદ્દેશક ૭, સૂત્ર ૪) અહીં સૂત્રકારે જીવનકાળ પૂરો થાય ત્યારે કઈ જાતનું સમાધિમરણ સાધવું એ વાત કહી છે. આવાં મરણો પ્રાયઃ વિશિષ્ટ ત્યાગી પુરુષોના હોઈ શકે કે જેઓ પોતાના આયુષ્યને, અંતસમયને પણ યથાર્થ જાણી શકે. આવાં મરણો પૂર્વકાળના શ્રમણ સાધકોમાં સહજ રીતે થતાં હતાં. જેનું જીવન સમાધિમાં ગયું હોય, એનું મરણ સમાધિપૂર્વકનું હોઈ શકે.

આ મરણો ઈચ્છાપૂર્વકના હોય છે. એમાં આગ્રહ, પ્રતિષ્ઠાનો મોહ કે વિષાદના અનિષ્ટ તત્ત્વો હોતાં નથી; કારણ કે એ તત્ત્વો હોય તો એ મરણ સમાધિમરણ ન ગણાય. આ મરણને જૈન પરિભાષામાં અણસણ કહેવામાં આવે છે અને શાસ્ત્રકારો એના ત્રણ ભેદો પાડે છે : ભક્તપરિજ્ઞા, ઈગિનીમરણ અને પાદપોપ—ગમન.

ભક્ત પરિજ્ઞામાં માત્ર ચતુર્વિધ આહારનો પરિહાર હોય છે. ઈગિત મરણમાં ચારે પ્રકારના આહારના ત્યાગ ઉપરાંત ક્ષેત્રસ્થાનની પણ મર્યાદા હોય છે કે આટલાં જ ક્ષેત્ર કે સ્થાન સિવાય બીજું ન કલ્પે ઈત્યાદિ. તેમજ પાદપોગમનમાં તો પ્રાણાંતપર્યંત વૃક્ષની માફક સ્થિર, નિશ્ચેષ્ટ અર્થાત્ કે વ્યાપાર રહિત રહેવાનું હોય છે.

(ઉદ્દેશક ૮, ગાથા ૧) મૃત્યુ એટલે એક દેહ છોડવાની અંતિમ પળ અને બીજો દેહ ધારણ કરવાની પૂર્વ પળ. આમ હોવા છતાં જીવમાત્રને પછીની સ્થિતિના અજ્ઞાનથી પૂર્વસાધન પર મોહ અને મમતા રહે છે. જોકે એક ઘરમાં જ્યાં સુધી રહેવાનું થતું હોય ત્યાં સુધી તેના પ્રત્યે મોહ કે મમત્વ હોવા છતાં સમભાવ હોય એવું લાગે ખરું; પણ જ્યારે એ છોડવું પડે ત્યારે કોઈ એક પ્રકારનો વિચિત્ર અનુભવ થાય છે. તેમ દેહ છોડતી વખતે આ જીવાત્માને પણ તેવું જ કંઈ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ તો સામાન્ય જગતની વાત થઈ. સાધક જીવનથી આ ભાવનાનો પલટો થાય છે અને થવો જોઈએ. દેહભાનથી હું પર છું એનો જેટલો અનુભવ કરે, તેટલાં એનાં બાહ્ય પદાર્થો પરથી મોહ અને મમતા ઘટે.

સાધકોને સંબોધીને અહીં સૂત્રકાર મૃત્યુ વખતે સમાધિ જાળવવાની વાત વદે છે. સમાધિ એટલે આત્મલીનતા. સાધકે જીવનભર જાગરુક રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો યે, અંતિમ પળ એ એની અંતિમ પરીક્ષા છે. અનુભવથી એમ જણાય છે કે, ઘણીવાર એક વિદ્યાર્થી ચાલાક અને હોશિયાર હોવા છતાં ય પરીક્ષાની પળો એને ગભરાવે છે, એમ જ્ઞાની સાધકના સંબંધમાં પણ ઘણીવાર બને છે. એ જીવનભર સુંદર જીવ્યો હોય, તો ય મૃત્યુની પળો એને મૂઝવે છે. એટલે જ મૃત્યુની પળે પૂર્ણ સાવધ રહેવું એવું મહાપુરુષો પુનઃપુનઃ કહે છે.

અહીં સંયમી, ધીર અને જ્ઞાની એ ત્રણે વિશેષણો સાર્થક છે. સંયમી એટલે સંયમને જીવનમાં વણનાર. પણ સંયમી તો ધીર—સહિષ્ણુ હોવા જોઈએ. એને આ બન્ને ગુણો હોય તો ય જ્ઞાનવિવેક ન હોય તો પરિણામ ઊંધું આવે. એટલે કે સંયમ, ધીરજ અને વિવેક એ ત્રણે ગુણો સાધકમાં હોવા ઘટે. સમાધિ કેળવવામાં આ ત્રણે સદ્ગુણો જરૂરના છે.

સૂત્રકાર મહાત્મા અહીં 'શક્તિ પ્રમાણે' એવું પદ મૂકી 'પથારી હોય તેવડી સોડ તાણવી' 'શક્તિ હોય તેટલું કરવાની હામ ભીડવી' એવું સૂચન કરે છે. આ વાત તો વ્યવહારમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. એટલે એ તો સહેજે

સમજાય તેવું છે. પણ શક્તિનો અર્થ અહીં એ છે કે, પોતાનાં નિશ્ચયબળ અને વિવેકબુદ્ધિ એ બેનો વિચાર કરી કોઈ પણ ક્રિયાનો પ્રારંભ કરવો, કે જેથી એ કાર્ય સાંગોપાંગ પાર ઉતરે. ઘણીવાર શક્તિ નથી એમ માનીને ઘણા મનુષ્યો વિકાસની ક્રિયા તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી, એ યોગ્ય નથી, કારણ કે શક્તિ તો સૌમાં છે જ; માત્ર એને કેળવવી જોઈએ. એ કેળવવા માટે માનવને ઈતર પ્રાણીઓ કરતાં વધુ સુંદર અને અનુકૂળ સાધનો તથા અવસર બન્ને છે. એટલે શક્તિ નથી એમ કહીને એ પોતાની ફરજથી ન જ છૂટી શકે, અને છૂટે તો તે બેવડો ગુનેગાર ગણાય.

સારાંશ કે અહીં શક્તિ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ ક્રિયા ઉતાવળથી ન કરવી ઘટે એટલું સમજાવવા પૂરતો છે, ક્રિયા ન કરવી એ માટે નહિ. શક્તિ નથી એમ માનવામાં ભૂલ અને દંભ છે. હા, એ બનવા યોગ્ય છે કે તેમાં અલ્પતા કે બહુતા હોય તોયે શક્તિ અલ્પ હોય તો એને વધુ કેળવી અને સમાધી સાધવી એ સૌનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે અને શક્તિ કમપૂર્વક ચાલવાથી આવે જ છે, એ વાત જો નિશ્ચિત છે તો પછી શુદ્ધ માર્ગે પુરુષાર્થ કરવો જ રહ્યો.

(ઉદ્દેશક ૮, ગાથા ૪, ૫) સમાધિનું લક્ષ્ય હોય એ સાધક મરણ અને જીવન બન્ને માત્ર કર્મજન્ય સહજ અવસ્થા છે એમ સમજે. જેને આવું સમજાય એને જીવનનો મોહ કે મરણનો ભય એ બેમાંથી કશુંયે ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવો સાધક જીવે ત્યાં સુધી મધ્યસ્થ ભાવથી જીવી શકે અને મરણ આવે તો તેને પ્રસન્ન હોયે ભેટી પણ શકે. એ વખતની તપશ્ચર્યા પણ એ જ હેતુએ ઉપયોગી છે.

પ્રત્યેક સમયે ધ્યેય તરફ લક્ષ્ય રાખવું; ધ્યેયને બાધિત હોય તે ક્રિયાને ન પકડવી અને ધ્યેયને બાધક થાય તેવી ક્રિયા પકડી હોય તો એ એને છોડી દેવી અથવા વિવેકબુદ્ધિથી આચરવી.

(ઉદ્દેશક ૮, ગાથા ૮-૯) અણસણ કરવા માટે અમુક જ ક્ષેત્ર જોઈએ, બીજું હોય તો ન ચાલે એવા આગ્રહને સ્થાન નથી; કારણ કે સ્થાન એ તો માત્ર નિમિત્ત છે. ઉપાદાનની પૂર્ણ તૈયારી હોય તો નિમિત્તની પ્રતિકૂળતા તદ્દન ગૌણ બને છે. પણ માત્ર એટલો વિવેક રાખવો જોઈએ કે તે સ્થાન પવિત્ર હોવું ઘટે. સ્થાનના શુદ્ધ આંદોલનો સમાધિમાં સહકારી નીવડે છે અને બીજી વાત અંતિમ સમયે આવી પડતી આફતોના સંબંધમાં કહી છે. પ્રથમ ક્ષુધા, રોગ વગેરે સ્વજન્ય સંકટોની વાત હતી. જોકે આફત એ આફત જ છે. પણ તોયે પોતે આફતને જાણે છે તે સહન કરવી સહેલી છે. પરંતુ અન્ય તરફથી અને તે પણ કોઈ જાતના વાંકગુના વગર જે આફત આવે છે એ અપરિચિત હોવાથી સહવી કઠિન થઈ પડે છે. જો કે સ્વજન્ય કે પરજન્ય કોઈ પણ જાતની આફતો આવે છે એ આકસ્મિક નથી, પણ એ દેખાતાં કે નહિ દેખાતાં એવાં પોતાનાં જ કરેલા કર્મોનું પરિણામ છે અને તે પોતાને જ ભોગવવા રહ્યાં, એવી જેની શુદ્ધ સમજ છે તેને માટે સહનશક્તિનો પ્રશ્ન ગૌણ છે. કારણ કે વિવેકી સાધક એ બધું પ્રેમપૂર્વક સહી શકે છે. સહવું એટલે કેવળ ભોગવી લેવું એટલું જ નહિ, બલકે એ સંકટોનાં નિમિત્તો પર લેશ માત્ર પણ મનમાં કલુષિત ભાવ કે પ્રતિકારક ભાવ ન આવવા દેવો એ જ આદર્શ સહિષ્ણુતા છે.

જોકે આવા ઉચ્ચ સાધકો પાસે એવી સિદ્ધિ, શક્તિઓ અને એટલું સામર્થ્ય હોય છે કે તેઓ ધારે તો બેઠાં બેઠાં પણ અનેક બળો સામે પ્રતિકાર કરી શકે છે; તો એ તેઓ એનો પ્રયોગ કરવાનું ઈચ્છતા નથી, એટલું જ નહિ પણ બીજાનું અનિષ્ટ સુદ્ધાં ચિંતવતા નથી. આ દશા જ એમની સાચી સહિષ્ણુતાની કે સમભાવની પ્રતીતિરૂપ છે.

મચ્છરના એક નાના સરખા ચટકાને સહન કરવામાં પણ કેટલી સહિષ્ણુતા કે બળની આવશ્યકતા પડે છે, એનો ખ્યાલ અનુભવથી આવી શકે તેમ છે. પણ એ બળ જેમ વાતો કરવાથી કે માત્ર શરીરશક્તિ કેળવવાથી આવી જતું નથી, તેમ સહવાથીયે આવી જતું નથી. એ માટે તો જબ્બર નિશ્ચયબળ જોઈએ. "જગતની કોઈ પણ ક્રિયા અસહજ થતી નથી. સર્પ કે સિંહનું અમુકને કરડવું, અમુકનું અમુકને જ ઉદ્દેશીને રંજાડવું વગેરે થાય છે તે એનામાં પરસ્પર રહેલા વૈર અને ભયના સંસ્કારોને લીધે જ થાય છે. આવો જેને દઢ નિશ્ચય છે," તે જ સાધકમાં આટલું બળ આવી શકે છે. એ જાતના બળ વિના સહન કરવું સહેલું છે, પણ સમભાવ જાળવવો દુર્લભ નહિ તો અશક્ય છે. એથી જ સૂત્રકાર મહાત્મા કહે છે કે, જે સમાધિ ઈચ્છતો હોય તેણે આ બાહ્ય પ્રતિકારથી મનને પર રાખવું. (ઉદ્દેશક ૮, ગાથા ૨૩, ૨૪) જોકે જીવનમાંય પળેપળે દ્વંદ્વ તો છે જ. પરંતુ એ એટલું ધીમું હોય છે કે સામાન્ય માનવીને તે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી અને એથી એ અનેક દ્વંદ્વો વચ્ચે પણ જીવનની આશાના મધુબિંદુએ ચાલ્યો જ જાય છે. પણ જ્યારે મૃત્યુની નોબત વાગે છે ત્યારે એની ઊંઘ ઊડી જાય.

એક તરફની એની જીવનઆશા રૂંધાય છે અને બીજી તરફ એના બાંધેલા અનેક આશાઓ, મહેચ્છાઓ અને કલ્પનાઓના કોટ ટૂટી પડે છે. આ બે તરફના મારા વચ્ચે રહેલો માનવી મૂંઝાય છે, અકડાય છે, ચોમેર ઝાવાં મારે છે, કરુણ કાકલૂદી કરે છે અને ભાન ભૂલે છે. એટલા જ સારુ સૂત્રકાર મહાત્મા મરણકાલીન સ્થિતિને સમાધિમય રાખવાના વ્યવહારુ ઉપાયો દર્શાવી પુનઃપુનઃ તે યાદીને તાજી કરાવે છે. આગળ પ્રતિકૂળ પ્રસંગોનું વર્ણન થયું. આ બંને સૂત્રોમાં અનુકૂળ પ્રસંગોનું વર્ણન છે. પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં સમભાવ જેટલો સુલભ અને શક્ય છે તેટલો અનુકૂળ સંયોગોમાં નથી. તો યે જેને આત્મભાન થયું છે તેને એ અશક્ય તો નથી જ. શાસ્ત્રકારે મનુષ્ય સંબંધી અને દેવ સંબંધી બંને પ્રકારના કામભોગોનો અહીં ઉલ્લેખ આપ્યો છે.

કામભોગોથી આ આખો સંસાર જકડાયો છે એમ તો સૌનો અનુભવ છે. પણ તે કામભોગો શાથી ઈચ્છાય છે? એનો ઉકેલ એ કે તેમાં સુખ કલ્પ્યું છે માટે એની ઝંખના છે. પછી સૂત્રકાર કહે છે કે, સુખ જગતની કોઈ પણ અંતવાન વસ્તુમાં નથી, તે અનંતમાં છે અને અનંતનું સુખ તો અનંતમાં જ હોય ને? જગતના જીવો જેમાં સુખ કલ્પે છે તે પદાર્થો પોતે નશ્વર છે, માટે જ સાચું સુખ નથી. દેવના ભોગોને રખે કોઈ સુખદ માને! તે સારુ કહે છે કે દિવ્ય પદાર્થો પણ નશ્વર છે. સુખ જોઈતું હોય તો અનંતમાં શોધો, એવો આ સૂત્રનો સાર છે.

અણસણ એ શરીર છૂટતી વખતે શરીરજન્ય આસક્તિ જીવાત્માને જકડી ન લે તે સારુ એક ઉપયોગી સાધન છે. એટલા પુરતું તેનું અહીં ખૂબ મહત્ત્વ વર્ણવાયું છે. પણ તે ઉત્તમ છે, તેમાં ધર્મ છે, માટે સૌએ કરવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ નથી. શક્તિ હોય એ જ એનું શરણું લે. પણ લીધા પછી છોડવું પડે એવું કોઈ ન કરે. જે ક્રિયા પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને નિર્ભયતાથી સ્વીકારાય અને પ્રેમ, શ્રદ્ધા તથા નિર્ભયતાથી પળાય તે જ ક્રિયા સાધક નીવડે. જૈન મુનિ સાધકની કોઈ પણ ક્રિયા પ્રમાદ, અંધાનુકરણ, સ્વાભાવિકતા કે અવિવેક બુદ્ધિથી યુક્ત ન હોવી ઘટે. એટલું પ્રત્યેક સાધક વિચારે.

નવમું અધ્યયન

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૧) ભગવાન મહાવીરનું મૂળ ગામ ક્ષત્રિયકુંડ. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ. માતાનું નામ

ત્રિશલા. તેઓએ પ્રથમ તો ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન ગાળ્યું અને દયા, દાન, આતિથ્ય સન્માન, કૌટુંબિક ફરજો, રાષ્ટ્રધર્મ વગેરે ગુણો દ્વારા પોતાનું જીવન ખીલવીને જીવન વિકાસના પાઠચિહ્નોની સાધના કરી લીધા પછી પોતાનું ક્ષેત્ર વિસ્તારી ત્યાગમાર્ગ અંગીકાર કર્યો હતો.

ત્યાગ એટલે જગતના અમુક ક્ષેત્રમાં કલ્પેલા કે બાંધેલા મોહજન્ય સંબંધને ખસેડી વિશ્વના સકળ જીવો સાથેના પ્રેમસંબંધમાં જોડાવાની તાલાવેલી જાગવી તે. આ તાલાવેલીને લીધે જ શ્રીમહાવીર પોતાનાં માનેલાં સ્ત્રી, પુત્ર, રાજપાટના સંકુચિત વર્તુળની મમતા છોડી વિશ્વના સકળ જીવજંતુઓ અને વનસ્પતિ જેવા સૂક્ષ્મ ચેતનો સાથે મૈત્રી જોડવા તત્પર થયા.

પોતાનું સ્થાન છોડવાનું પણ પ્રથમ પ્રયોજન તો એ જ કે પોતાને મમતા ન હોય તોયે બીજા મમતાળુ જીવો તાજા ધૂટેલા સંબંધને લીધે દુઃખી થાય અને એમાંય એમને પોતાનું તથા પરનું અનિષ્ટ દેખાયું હોય અને બીજું કારણ એ પણ ખરું કે પોતે બીજાના મિત્ર છે એમ તો સૌ કોઈ કહે. પરંતુ એનો ખરો અનુભવ તો બીજાના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી જ થઈ શકે. આ અનુભવની કસોટી ખાતર ત્યાગીએ શક્ય તેટલાં સ્થાનાંતરો કરવા અને વિવિધ પ્રકૃતિવાળા લોકોના માનસનો સમભાવે અભ્યાસ કરવો, એ એમની ફરજ હોવી ઘટે. પણ ત્યાંય એના ત્યાગનો ઉદ્દેશ એ ન ચૂકે, કે કોઈને બોજાડૂપ પણ ન બને, એ રીતે એટલે કે ભિક્ષાયરીથી જીવન નિર્વાહ અને પાઠવિહારથી સ્થાનાંતર ગમન કરે. આ બે વાતો લક્ષગત રાખી વિહરે.

(ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૨) શ્રી મહાવીરની બે ઉત્તમ ભાવનાઓ સ્પષ્ટ થાય છે. એક તો તીર્થકરોની વાસ્તવિક પ્રણાલિકાને જાળવી રાખવાની અને બીજી નિરાસક્ત ભાવે પદાર્થ ગ્રહણ કરવાની. શ્રી મહાવીર ધારત તો એ એટલા સમર્થ પુરુષ હતા કે તદ્દન નવો પંથ સ્થાપી શકત, પણ એમણે સત્યની સહજ ઉપાસનાને જ જૈનદર્શન માન્યું હતું. પરંપરાથી જૈનદર્શન પ્રણાલિકા ચાલી આવતી હતી, પણ આસપાસના વાતાવરણને અંગે એ દર્શનમાં જે સંકુચિતતા કે અવાસ્તવિકતા પેસી ગઈ હતી તે જ દૂર કરવાની તે કાળે તેમને ખાસ જરૂરિયાત હતી.

જૈનદર્શનમાં જે જે તીર્થકરો થાય છે તે નવું તીર્થ ઊભું નથી કરતા પણ માત્ર તીર્થનો પુનરુદ્ધાર કરે છે. શ્રી મહાવીરે ભગવાન મહાવીર થયા પછી પણ તે જ કાર્ય કર્યું છે અને પૂર્વની પ્રણાલિકામાં જે જે સિદ્ધાંતભૂત વસ્તુઓ હતી તે કાયમ રાખી માત્ર રૂઠીનું જ ભંજન કર્યું છે. સમાજ, દેશ કે વિશ્વમાં કાર્ય કરનાર પ્રત્યેક શક્તિધરને આ વાત ખૂબ મનનીય છે.

ઘણા સમર્થ સાધકોય વિકારના નાશને બદલે કેટલીકવાર વસ્તુનો નાશ કરવા મથી પડે છે. એ માર્ગે શક્તિના વ્યય સિવાય સ્થાયી ફળ કશું મળતું નથી; કારણ કે વસ્તુમાત્ર નિત્ય છે, તેનો સંપૂર્ણ નાશ કદી સંભવિત નથી. માત્ર સ્થિતિ અંતર થાય છે. એમ છતાં નાશનો પ્રયોગ થાય તો તે પ્રયોગથી તો ઊલટો એક વિકાર મટી બીજો વિકાર પેસી જાય છે.

આ સૂત્રની દૃષ્ટિએ અહીં શ્રી મહાવીરનો આ સાધનાનો કાળ છે. એટલે સાધકે સમર્થ હોય તોયે તેણે સાધનાના નિયમો પાળવા જ રહ્યા; અને એ દૃષ્ટિએ એમણે દિવ્ય દૂષ્ય સ્વીકાર્યું ખરું, પણ એ ભોગઅર્થે નહિ; ટાઢના નિવારણના અર્થેય નહિ, માત્ર પૂર્વપ્રણાલિકાની અપેક્ષાએ લીધું. એમ કહી સૂત્રકારે ત્યાગી સાધક પદાર્થોનો

ઉપયોગ કઈ ભાવનાથી કરે એ સમજાવી દીધું છે. ત્યાગીઓની દૃષ્ટિ સાધનોમાંય વિવેકબુદ્ધિ પૂર્વકની અને જરૂરિયાત જેટલી મર્યાદિત હોય. અને જે વસ્તુ જરૂરિયાત પૂરતી લેવાય તેમાં મોહ કે આસક્તિનું નિમિત્ત ભાગ્યે જ બને એ તો દેખીતી વાત છે. અહીં પણ આસક્તિના ત્યાગનો આશય ધ્વનિત થાય છે.

(ઉદ્દેશક ૧, ગાથા ૩) સાધનાનો ઘણો સમય તેઓ ચિંતન, મનન અને ધ્યાન ધરવા પાછળ પસાર કરતા હતા. ધ્યાન સમયે તો તેઓ એટલા એકાગ્ર થઈ જતા કે ત્યાં દીક્ષાભિષેકમાં પ્રયોજાયેલ સુગંધી દ્રવ્યોની ગંધથી આકર્ષાઈને ભ્રમરાદિ નાના જીવજંતુઓ આવી ગણગણાટ કરતા કે દેહ ઉપર બેસતા, તોયે તેમની એકાગ્રતાનો ભંગ થતો નહિ.

પ્રથમ તો આ સૂત્રમાંથી સાધુ પુરુષના ચોમાસાનો સ્થિરવાસ શા હેતુએ છે, તે વ્યક્ત થાય છે. ધરતી પટ પર વર્ષાઋતુમાં વનસ્પતિ તથા સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ ખૂબ બહોળા પ્રમાણમાં થઈ જવાથી વિહારને માટે એ ઋતુ પ્રતિકૂળ બને છે. પરંતુ નિસર્ગજન્ય પ્રતિકૂળતાઓ અનુકૂળતાઓના સર્જન માટે પૂર્વકારણરૂપ બને છે એ નિયમ પણ માનવીએ ભૂલવો જોઈતો નથી. સાધુ પુરુષોએ આઠ માસમાં ફરીને, બોલીને, અનેકના પ્રસંગોમાં આવીને પોતાની શક્તિઓ ને વાપરી નાખી હોય છે, તેનો સંગ્રહ કરવાનું આ ચાર્તુમાસમાં ઉપયોગી નીવડે છે અને જ્ઞાન, ધ્યાન, મૌન, ચિંતન અને કાયમી સ્થિરતાથી નવીન ચેતના જગવવવાનું પ્રબળ નિમિત્ત થાય છે. આ લક્ષ્ય જેટલે અંશે ન જળવાય તેટલે અંશે સાધકજીવન ફીકું દેખાય. વર્તમાનમાં દૃષ્ટિગોચર થતી ફીકાશ આ લક્ષ્ય તરફની બેદરકારીથી જન્મી છે એમ માનવામાં હરકત જેવું નથી. આજે શ્રમણ મહાવીરના જીવનમાંના આવા વાસ્તવિક અનુકરણ ભુલાયા છે.

(ઉદ્દેશક ૧, ગાથા ૪) આંખના ઉપયોગની આ વાત છે. પણ તે પરથી અહીં એ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રમણ મહાવીર પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય અને દેહનો ઉપયોગ યથાર્થ જાળવતા. આંખથી જોવું એટલે આંખનો ઉપયોગ જાળવી લીધો એવું કોઈ ન સમજે ! જોવું એ આંખનો સ્વભાવ ખરો, પણ તે અને તેટલું જ જોવું જોઈએ કે જે અને જેટલું સંયમની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોય. જેને આટલું ભાન રહે તેણે જ ખરી રીતે ઉપયોગ સાધ્યો છે એમ કહી શકાય.

ઉપ એટલે સમીપે, યોગ એટલે જોડાવું. જે ક્રિયા આત્માની સમીપ જવામાં સહકારી નીવડે એ ઉપયોગ ગણાય. આ રીતે ઉપયોગી પુરુષ પોતાની એક સૂક્ષ્મ ક્રિયા પણ વિવેક કે વિચારશૂન્યપણે નહિ કરે અને વિવેક તથા વિચારપૂર્વક કરેલી ક્રિયા પરપીડાકારી કે નિરર્થક પણ નહિ હોય. સારાંશ કે ઉપયોગ પૂર્વકની ક્રિયામાં અને સંયમમાં અહિંસાનો સમાવેશ સહેજે થઈ જાય છે.

નાનાં બાળકો ભયભીત થતાં કોઈ રડવા લાગતાં અને કોઈ ધૂળ પણ ઉડાડતા. આનું કારણ શ્રી મહાવીરનો શ્રમણવેશ હોય એવો અહીં ધ્વનિ છે. બાળકોની દૃષ્ટિમાં કોઈ નવીન પદાર્થ ચડે એટલે પ્રથમ તેમનામાં કુતૂહલબુદ્ધિ જાગે કે ભય પણ લાગે, એ સ્વાભાવિક છે. બીજું આ ઉપરથી એમ માનવાનું કારણ મળે છે કે તે વખતે શ્રમણ મહાવીર જેવો ત્યાગી વર્ગ ક્વચિત જ દેખાતો હોય; અને એ બાળકોની અપરિચિતતાનું પ્રબળ કારણ તો ખરું જ ને !

આ જ સૂત્રમાં વળી શ્રી મહાવીરની એકાગ્રતાનું યે આબેહૂબ બયાન વર્ણવાયું છે. શ્રી મહાવીર એટલે દયાના સાગર. અનુકંપાભાવના તો તેમની નસેનસમાં ઊભરાતી; એટલે બાળરુદનના નિમિત્ત ન બનવા વધુ વધુ

ઈચ્છે એ સંભવિત છે. છતાં માનો કે અપવાદ બને તો ય બાળકો રડે, છતાં તેમને છાનાં રાખવાં કે તેમના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા ઊભા ન રહેવું એની પાછળ શ્રી મહાવીરની અજોડ એકાગ્રતા દેખાય છે. બીજાઓ પોતા પ્રત્યે કઈ દષ્ટિથી જુએ છે એવી જેને લોકેષણા નથી તે જ પુરુષની રસ્તે જતાં પણ આટલી ક્રિયા એકાગ્રતા હોઈ શકે.

(ઉદ્દેશક ૧, ગાથા ૫, ૬) શ્રી મહાવીર સાધના કાળમાં સર્વથા લોકસંગથી અલગ જ રહેતાં. ગુફા, વનખંડ કે તેવાં સ્થાનોમાં તેમનો એકાંત નિવાસ હતો. તોય આહારાદિ લેવા જતાં કે બીજે ગામ વિચરતાં માર્ગે વસતિ પરિચયનો પ્રસંગ પડતો એ સ્વાભાવિક હતું. સૂત્રકાર એ બીનાને અનુલક્ષીને અહીં આ વાત કહી નાખે છે.

વિશ્વમાં સ્ત્રી નિમિત્ત એ બીજા અનેક પ્રલોભનો કરતાં બળવાન નિમિત્ત છે. વાસનાનું સૂક્ષ્મ પણ બીજ રહ્યું હોય, ત્યાં આ નિમિત્ત અસર કર્યા વગર રહેતું નથી. સ્ત્રીદેહ પરનું આકર્ષણ અને નિરીક્ષણ એ બંને ય અંતર્મનમાં વાસના હોય ત્યારે જ સંભવે છે. દેહસૌંદર્યથી ભરપૂર સ્ત્રીઓ સ્વયં આવીને આ રીતે યાચના કરે છતાં મનથી પણ અડોલ રહેવું, એમાં શ્રી મહાવીરનો કેવળ સંયમ કે ત્યાગ જ નહિ, પણ ત્યાગની પાછળના આદર્શનું, નિરાસક્તિયોગનું, વાસના વિનાની આત્મલીનતાનું દર્શન થાય છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થવો સંબંધિત છે કે જેણે વાસનાજય મેળવ્યો છે, તેવા યોગીને જોઈને સામા પાત્રને વિકારી ભાવના કેમ જન્મે ? આ પ્રશ્ન ખૂબ તાત્ત્વિક છે. સ્વજાતીય તત્ત્વ વિના આકર્ષણ સંભવિત નથી, તેમ નિર્સર્ગનો કે કર્મનો અબાધિત નિયમ સાક્ષી પૂરે છે. પણ એક વાત અહીં ભૂલવા જેવી નથી કે કેટલીક વાર એક વ્યક્તિ બીજામાં તે ભાવ ન હોય તો યે તેનું આરોપણ કરી શકે છે. જો કે ક્રિયા થવી કે ન થવી, આકર્ષણનું વધુ વખત ટકવું કે ન ટકવું, એ સામા પાત્રની વાસનાની તરતમતા ઉપર આધાર રાખે છે. પણ કોઈ નિર્વાસનામય પદાર્થ પર પણ આરોપિત કલ્પના દ્વારા આ રીતે આકર્ષણ સંભવે છે. કોઈની આકૃતિ કે તેવું કંઈક જડ પદાર્થનું નિમિત્ત મળતાં યે આવું આકર્ષણ થતું અનુભવાય છે. પણ તે આકર્ષણ ક્રિયામાં ન પરિણમે એટલો જ ફેર.

(ઉદ્દેશક ૧, ગાથા ૧૨) અહીં શ્રમણ મહાવીરના આ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની પ્રતીતિ છે. જૈનદર્શન સિવાય કોઈ પણ દર્શનમાં મહાવીરના કાળ સુધી પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ કે વનસ્પતિ જેવા સ્થિર તત્ત્વોમાં ચેતન છે એવું વિધાન મળતું નહોતું. તેવા વખતે શ્રી મહાવીરના ધ્યાનદ્વારા આત્મજ્ઞાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ આખા જગતનો કોયડો ઉકેલાતો ગયો અને શ્રમણ મહાવીરની અહિંસાની વ્યાખ્યા વધુ વ્યાપક થતી ગઈ.

આખા વિશ્વ સાથે જેને મૈત્રી સાધવાનો કોડ હોય, જેને જગતના જીવો સાથે પ્રેમનો મહાસાગર ઢોળવો હોય તે એક સૂક્ષ્મ ચૈતન્ય પરત્વે પણ ઉપયોગ શૂન્ય વ્યવહાર ન રાખી શકે, લેશ પણ ગફલતભર્યું જીવન ન જીવી શકે, એમ શ્રમણ મહાવીરે ત્યાગમાર્ગમાં જીવીને બતાવ્યું અને સમજાવ્યું કે ત્યાગ વિના પૂર્ણ દયા કે અહિંસા જીવનના એક એક વ્યવહારમાં વણાઈ શકતી નથી. આરંભથી મુક્તિ પણ આ જાતના સાચા જ્ઞાન પછી જ મેળવી શકાય છે. ત્યાં સુધી નિમિત્ત ન મળે, તો આરંભની ક્રિયા ભલે ન દેખાય પણ આરંભ તો છે જ, આરંભનું મૂળ વૃત્તિમાં છે. તે વૃત્તિના સંસ્કારો પછી પલટાઈ જાય છે અને એ રીતે આરંભક્રિયાથી મનનો વેગ પાછો હટી જાય છે.

શ્રી મહાવીર પણ આવું જીવન જીવીને છ કાયના પિયર અને છ કાયના નાથ બન્યા. આજે તો વિજ્ઞાન

દ્વારા આખું જગત સ્વીકારતું થઈ ગયું છે કે પાણી અને વનસ્પતિમાં ચેતન છે અને લાગણી પણ છે. આ જગતકલ્યાણનો અનુપમ ઉપકાર કશાય બાહ્ય સાધન વિના આત્મજ્ઞાનથી જ જાણનાર એ મહાન તત્ત્વચિંતક તપસ્વી શ્રી મહાવીરના ઉદાર ચરિત્રની, પ્રભાવની અને વાણીની પ્રસાદીરૂપ છે, એમ આજે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ મુક્તકંઠે ઉચ્ચારે છે. આ ઉપરથી એ પણ ફલિત થયું કે જ્ઞાન બહાર નથી; બહાર દેખાય છે તે જ્ઞાનના માત્ર સાધનો છે, જ્ઞાન નહિ. એટલું જાણ્યા પછી કયો આત્માર્થી અંતર તરફ નહિ વળે ?

(ઉદ્દેશક ૧, ગાથા ૧૩) કર્મ એ જ ભવભ્રમણનું અને સંસારની વિચિત્રતાનું કારણ છે. આ વાતને એક યા બીજી રીતે બધા આસ્તિકવાદી દર્શનો, મતો અને ધર્મો સ્વીકારે છે. કર્મ પોતે જડ હોવા છતાં જ્યાં સુધી જીવને તેનો સંગ હોય ત્યાં સુધી તેને જન્મમરણના ચક્રમાં ફરવું અને જગત સાથે સંબંધિત રહેવું અનિવાર્ય છે. એટલે જો કર્મ છે તો પુનર્ભવનો સ્વીકાર પણ કરવો જ પડે છે અને હવે તો પ્રત્યેક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાની પણ એ વાત કબૂલ કરતા થઈ ગયા છે. એટલે આ સિદ્ધાંતને આથી વધુ દલીલોની આવશ્યકતા દેખાતી નથી. પરંતુ કર્મવાદનો સ્વીકાર કરવા છતાંયે આજે બહોળા વર્ગની એ માન્યતા છે કે આખો સંસાર સ્વયં નિયમિત અને વ્યવસ્થિત ચાલે છે. એટલે કે **જે જીવાત્માઓ જે યોનિમાં જન્મે છે તે પાછા ત્યાં જ જન્મી કર્મ એકત્રિત કરી મરીને પુનઃ તે તે સ્થાનોમાં અને યોનિઓમાં જન્મે છે. જ્યાંના કર્મ હોય ત્યાં જ તેને અવતરવું રહ્યું.** જગતમાં જે કંઈ નિયમિતતા અને વ્યવસ્થિતિ દેખાય છે તેનું કારણ કર્મનો નૈસર્ગિક કાયદો જ છે. પણ નિયમિતતા અને વ્યવસ્થિતિ બીજા પદાર્થોને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે નિયમિત અને વ્યવસ્થિત રાખે એટલું જ એનું કાર્ય. કર્મ એ પોતે તો વિચિત્ર છે જ. મોરને પીંછા આવે, ગાયને શિંગડા આવે અને ગજરાજ ને સૂંઢ આવે એ દેખાતી જગતની વિચિત્રતા કર્મની વિચિત્રતાને જ આભારી છે અને વિચિત્ર કર્મોનું પરિણામ પણ ભિન્ન હોવું જ જોઈએ. બધાં કર્મોનું પરિણામ એક જ રૂપે કેમ હોઈ શકે ?

ભગવાન મહાવીરે પોતાની સર્વજ્ઞતા દ્વારા એમ સ્વીકાર્યું છે કે સ્થાવર અને ત્રસ કોઈ પણ જીવો પોતાના શુભાશુભ કર્મદ્વારા નીચ કે ઉચ્ચ યોનિઓમાં જઈ શકે છે. તે ત્યાંના ત્યાં જન્મે એવો જરૂરી નથી અને ન્યાયપૂર્ણ પણ નથી. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે જે કર્મમાં જીવાત્માને વિકાસ આપવાની શક્તિ હોય તે કર્મમાં જીવને પતન આપવાની પણ શક્તિ હોવી અસ્વાભાવિક નથી. જો કર્મ એક જ પ્રકારનાં હોતાં નથી તો તેનાં પરિણામો પણ ભિન્ન ભિન્ન કોઈ યોનિમાં ઉત્પન્ન થવું એ આત્માના ઉચ્ચ કે નીચ સંસ્કારો પર નિર્ભર છે. જે જાતના જીવન સંસ્કારો હોય તે જાતની યોનિમાં તે જીવ યોજાઈ રહે એ કર્મના અચળ અને વ્યાપક કાયદાને આભારી છે અને તે ઊંડું વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેવી બીના છે. સંસ્કારોમાં અજ્ઞાનજન્ય કૂરતા અને સ્વાર્થ હોય તો તે સંસ્કારો જંગલી ભયંકર પશુયોનિમાં જ લઈ જાય, કારણ કે તેમનું સ્વજાતિય તત્ત્વ ત્યાં હોય. સારાંશ કે કર્મની વિચિત્રતાનું મુખ્ય કાર્ય તો યોનિનું પરિવર્તન કરવું એ છે. સાધન સંપત્તિ મળવી કે ન મળવી એ તેના કર્મની ઉપલી બાજુ છે કે જેનો સીધો સંબંધ આત્મા સાથે નહિ પણ માત્ર દેહ સાથે છે. આને પુણ્ય અને પાપ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પણ તે સાધનરૂપ હોય છે. સાધનનો સંબંધ સાધ્ય સાથે સમવાયરૂપે નિત્ય અને અનિવાર્ય હોતો નથી. ચિત્ત ઉપર જે સંસ્કારો પડે છે તે તો જીવાત્માની સ્થિતિ જ છે અને તે સ્થિતિ જુદી જુદી ગતિ અને ગતિમાં રહેલી ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં નિયમને અધીન બની જીવને ખેંચી જાય છે. પરિણામે, એકની એક ગતિ કે એકની એક યોનિમાં જીવની રહેવાની વિચારણા આ સૂત્રથી નિરસ્ત થઈ જાય છે.

રાગ અને દ્વેષ બે જ જીવનું ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં ગમન કરાવે છે, તે સંસ્કારોનું અને જુદી જુદી સાધન-સંપત્તિ મેળવવાનું અને ગુમાવવાનું મૂળ છે, આથી એનો ક્રમિક સંક્ષય કરવો એ જ વિકાસનો હેતુ છે અને એનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરવો એજ વિકાસની પરાકાષ્ટા. આવું શ્રી મહાવીરે જાણ્યું અને તેથી જ રાગદ્વેષના વિનાશાર્થે સાધના આદરી. આ સાધનાનું મુખ્ય સાધન તે સમભાવ.

(ઉદ્દેશક ૧, ગાથા ૧૪) સ્વાનુભવની આ સચોટ સાધના ક્રમપૂર્વક થવાથી જ તે ભગવાનના પદને પ્રાપ્ત થયા હતા તે બતાવવા પૂરતું 'ભગવાન' વિશેષણ વપરાયું છે. ઉત્તમ પ્રકારનું બીજ કે જે ફલિત થયા વગર રહેતું જ નથી, એવા ક્ષાયિક સમક્તિની ઉચ્ચકોટિની ક્ષપકશ્રેણીનો ઉપર નિર્દેશ છે. (ક્ષપકશ્રેણી ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે.) ક્ષપકશ્રેણીવાળા જીવને હવે પતન નથી. તેથી જ એને ભગવાન વિશેષણ ઉપયુક્ત છે. બીજે સ્થળે તો ઉપરનાં સૂત્રોમાં મુનિ, શ્રમણ, જ્ઞાતપુત્ર, મહાવીર વગેરે વિશેષણો આવ્યાં હતાં. દિવ્યવસ્ત્ર પાસે આવેલું 'ભગવાન' એ વિશેષણ ભાવી તીર્થકૃતની પ્રતીતિરૂપ સમજવાનું છે.

મમત્વ એ સમભાવનું ઘાતક શસ્ત્ર છે. એટલે પહેલા શ્રી મહાવીરને એ બાધક કારણોનો નાશ કરવો આવશ્યક લાગ્યો તથા મમતા ઉતારવી ઈષ્ટ થઈ. એટલે પહેલાં એમણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં અર્પણતાના ગુણને ખીલવ્યો, વરસીદાન કર્યું, અનુકંપા સેવી, કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર સાથેની ઉચિત કર્તવ્યપ્રણાલિકા જાળવી, પછી જ વૈરાગ્યભાવની જાગૃતિ થતાં પદાર્થોનો ત્યાગ રાજમાર્ગ તરીકે સ્વીકાર્યો. પરંતુ બાહ્યત્યાગ પછી સંતોષ ન પકડી લેતાં જિજ્ઞાસા જાગૃત રાખી એમણે આ રીતે ધ્યાન, ચિંતન અને નિરીક્ષણ દ્વારા આંતરિક મમત્વને ઘટાડવા માંડ્યું. એ મનની ક્રિયા હેતુએ નહોતી થતી, પણ મમત્વવૃત્તિના પલટા માટે થતી હતી.

(ઉદ્દેશક ૧, ગાથા ૧૫) દેહ છે ત્યાં સુધી હલન, ચલન, ખાન, પાન અને એવી આવશ્યક ક્રિયાઓ રહે, અને એ ક્રિયાઓ દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન અને આત્માની એકવાક્યતા વિના જન્મે નહિ; એટલે કર્મબંધન તો છે જ. પરંતુ નિરાસક્ત ભાવે બંધાયેલું કર્મ નિબિડ કે સ્નિગ્ધ નથી હોતું. તેનું આલોચના કે એવાં બીજા સાધનો દ્વારા તુરત નિવારણ થઈ જાય છે. તે ઈર્ષ્યાપ્રત્યયિકી કર્મ કહેવાય છે અને જે ક્રિયા આસક્તિપૂર્વક થાય છે, તે દ્વારા બંધાયેલું કર્મ સાંપરાયિક એટલે સંસાર વધારનારું કર્મ હોવાથી સાંપરાયિક કર્મ કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રકારના કર્મોમાં બીજું બંધનકર્તા, દુઃખકર્તા અને સંસારકર્તા છે. તેથી એના ક્ષય તરફ જ પ્રધાન લક્ષ્ય હોવું ઘટે. શ્રી મહાવીરે તે તરફ જ વધુ લક્ષ આપ્યું હતું અને તેથી જ તે ક્રમિક વિકાસ પામ્યા હતા. એમ કહી સૂત્રકાર એમ યોખ્ખું સમજાવી દે છે કે ક્રિયા તરફ જોવા કરતાં એ ક્રિયા શાથી અને શા સારુ થાય છે તે તરફ જુઓ; એટલે કે તમારી કઈ વૃત્તિ તમારી પાસે એ ક્રિયા કરાવે છે અને એ ક્રિયા પછી તેનું પરિણામ વૃત્તિ પર કેવા આકારમાં આવે છે એ તપાસતા રહો, પછી તે ક્રિયા વ્યવહારની હો કે ધર્મની હો. આનું જ નામ ઉપયોગ, જાગૃતિ કે સાવધાનતા.

(ઉદ્દેશક ૧, ગાથા ૧૮) સાધકે માનાપમાનમાં સમતા કેટલી કેળવી છે? તેની ભિક્ષામય જીવનથી કસોટી થાય છે. ભિક્ષા એ ત્યાગી જીવનનું કપરું અને કઠિન વ્રત છે. ભિક્ષા અને પાદવિહાર એ બે એવા જ્ઞાનમાં સાધનો છે કે જે જ્ઞાન ભૂગોળના કે માનસશાસ્ત્રના અનંત ગ્રંથોથી ય ન મળી શકે. એવું લોક માનસનું જ્ઞાન આ બે સાધનો દ્વારા મળી રહે છે અને ત્યાગી જીવનના આદર્શનો પ્રચાર પણ આ બે સાધનો દ્વારા સહેલાઈથી ગામડે ગામડે ઘેર ઘેર પહોંચી વળે છે. એ દષ્ટિએ જ શ્રમણસંસ્થા માટે આ બે સાધનો નિમાયા છે.

શ્રમણ મહાવીર પૂર્વકાળના યોગી હતા અને જ્ઞાની પણ હતા, છતાં ગૃહસ્થ જીવનના આદર્શથી માંડીને ત્યાગના ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ સુધી તેઓએ ક્રમ જાળવી જગત કલ્યાણ સારુ સાધકની વિકાસસીડી સમજાવી.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યાં તો યે ધ્યેયપૂર્વક રહ્યા, ગૃહસ્થાશ્રમ છોડ્યો તો યે ધ્યેયપૂર્વક છોડ્યો. સંબંધો છોડ્યા તે પણ સમજીને છોડ્યા. ત્યાગને આરાધ્યો તે પણ ક્રમપૂર્વક આરાધ્યો તથા સંયમનો અને તપશ્ચરણનો ક્રમ વગેરે બધું ક્રમશઃ અને હેતુપૂર્વક પાળ્યું અને પ્રરૂપ્યું. વસ્ત્ર ધારણ કરો કે ત્યાગો એમાં મુક્તિના મૌકિતક નથી, પણ મુક્તિ તો મૂર્છાના ત્યાગથી છે, એમ એમણે જીવી બતાવ્યું. તેઓના ત્યાગ માર્ગની વચ્ચે કંઈક સ્ત્રીઓનાં મધુર, ભોજનોનાં, મંજૂલ સાધનોનાં અને ભક્તોના યશોનાં ઈત્યાદિ પ્રલોભનો હતાં તો યે તેઓ સંયમમાં સ્થિર રહ્યા અને કર્કશ વચનો, કલુષિત નિંદા તાડન તથા અપમાનનાં દુઃખો સામે પણ તેઓ અડોલ રહ્યા. આ રીતે એમણે પોતાના જીવનદ્વારા સાધકોને સમતાયોગની સાધનાનું રહસ્ય સમજાવ્યું. પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહી જેમ શ્રી મહાવીર અલ્પમાંથી મહાન બન્યા અને ક્રમશઃ સંપૂર્ણ થયા, તેમ તે માર્ગે પ્રત્યેક સાધક પોતાની શક્તિ તપાસી, ક્રમપૂર્વક આગળ વધી, પોતાનું ધ્યેય નિશ્ચિત કરીને તે દ્વારા અભીષ્ટ સાધવાનો પ્રયાસ કરે.

(ઉદ્દેશક ૨, ગાથા ૫) "જેનો આત્મા જાગૃત થયો છે, તેની નિદ્રા પ્રમાદમય હોતી નથી; તે સૂતાં સૂતાં જાગૃત રહી શકે છે." જોકે આ વસ્તુ અનુભવગોચર છે. પણ આથી આંતર જાગૃતિ જોઈએ, બાહ્ય જાગૃતિની શી જરૂર છે એમ માની રખે કોઈ આનો દુરુપયોગ કરે ! બાહ્ય જાગૃતિ પણ આંતર જાગૃતિ જગવવાનું એક પ્રબળ સાધન છે અને જેની આંતર જાગૃતિ થઈ છે તે બહાર નથી જાગતો એમ સમજવાનું નથી, તે તો ઊલટો વધુ જાગૃત રહે છે. એટલે બાહ્ય જાગૃતિની જરૂર તે રહેવાની જ. અલ્પાહાર, રસત્યાગ, આસનબદ્ધતા, ઉપવાસ ઈત્યાદિ તપશ્ચર્યાઓ નિદ્રા ઘટાડવામાં સહકારી નીવડે છે. આ પદ્ધતિએ ઘટાડેલી નિદ્રા શરીરને હાનિકર પણ થતી નથી અને સાધનામાં સાથ પૂરે છે.

શ્રમણ મહાવીરે પોતાની સાધનાને વધુ સબળ બનાવવા અને આવી જાગૃતિ રાખવા અતિ દીર્ઘ તપશ્ચર્યાઓ કરી હતી; પણ તેમની જાગૃતિ એટલે માત્ર નિદ્રાનો ત્યાગ જ નહોતો, પણ એ જાગૃતિ આત્મભાનની જાગૃતિ હતી. શ્રમણ મહાવીર પણ સાધક દશામાં તો સાધક જ હતા. સિદ્ધ નહોતા; એ વાત અહીં ભૂલવી જોઈતી નથી. એટલે તેમની પણ ગફલત થવી સંભવિત જ હોય. તેથી ટીકાકાર સૂત્રકારના જગ્ગાવઙ્ગ ય અપ્પાણં એ પદના આશયને અનુસરીને એ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. સારાંશ કે જેમ પ્રમત્ત સાધક ચૂકે છે તેમ પ્રબળ નિમિત્ત મળે તો અપ્રમત્ત સાધક પણ ચૂકી જાય છે. બન્નેમાં ફેર એટલો કે અપ્રમત્ત સાધક તુરત જ પાછો ઠેકાણે આવી જાય છે અને પ્રમત્ત તેમાં ને તેમાં ગોથા ખાઈ ઊંડો ને ઊંડો ખૂંચે છે. આ જ તે બન્ને વચ્ચેનું તારતમ્ય છે. 'શ્રમણ મહાવીર તુરત જાગૃત થઈ જતા' એ પરથી એમનું આત્મભાન જણાઈ રહે છે. એ અખંડ આત્મભાનને લીધે તે શીઘ્ર પૂર્વાધ્યાસોનો પાર પામી શક્યા. આ પરથી શ્રમણ મહાવીર નિદ્રા નહોતા લેતા એમ નહિ પણ તેમના આસનસ્થ શયનમાં ધ્યાનસમાધિ તથા યોગનું વલણ અધિક જાગૃત હોવાથી એ નિદ્રા નિરર્થક નિદ્રા નહોતી, એટલો આશય ફલિત થયો.

(ઉદ્દેશક ૨, ગાથા ૭ થી ૧૦) સહેવું એટલે માત્ર ખમવું, એમ નહિ. કારણ કે આવું સહવાનું તો પરતંત્ર રહેલા જીવમાત્રને થાય છે. પણ પોતાના અવિવેકી માલિકનો ભાર અને માર બન્ને સહી લે છે. ઘણાએ મનુષ્યો આવી સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે અને કુદરતના ક્રોધડા આગળ સૌને સહ્યા વગર છૂટકો થયતો નથી. પ્રલય, જળસંકટ,

અકસ્માત અને રોગોની આફતથી કોઈ છૂટી શકતું નથી. એવો અનુભવ પણ ક્યાં નથી ? પણ એ બધું જ્યારે સહન થાય છે ત્યારે એની સામે વૃત્તિ બળવો પોકારે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ન હોય તો બહારની ક્રિયામાં પ્રતિકાર ન દેખાય એવું ઘણીવાર બને ખરું, પણ પ્રતિકારની ભાવના રહે જ અને એ પ્રતિકારની ભાવનાનો જે સંસ્કાર વૃત્તિ પર દબ થઈ જાય તે જ સંસ્કાર જે સ્થાનમાં સહવાથી કર્મમુક્તિ થઈ જવી જોઈએ તે જ સ્થાનમાં કષ્ટ સહીને પણ કર્મબંધન વધુ કરે. અહીં જ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનું તારતમ્ય સમજાય છે.

જ્યારે માત્ર ક્રિયા પર લક્ષ્ય ન જતાં એ ક્રિયાના મૂળકારણ તરફ એટલે પોતા તરફ લક્ષ્ય જાય ત્યારે એ બહારની ક્રિયાઓ અસ્વાભાવિક નથી, એમ લાગે અને તે સહેતી વખતે પણ આ થવું જોઈતું હતું માટે જ થયું છે, એનું બરાબર ભાન રહે તો જ કર્મબંધનને બદલે કર્મથી છૂટી શકાય. આવી ભાવના થવી સત્યાર્થી સાધકને સુલભ હોઈ, એ ભાવનામાં સત્યાર્થી મહાવીર દબ રહેતા.

પ્રસંગોચિત એ પણ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ઘણા સાધકો કષ્ટ સહી શકે છે. કષ્ટ આપનાર પર દ્વેષ પણ નથી કરતા. તોયે એ કષ્ટ છે એવું તો તેમને ભાન હોય જ છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે આવું ભાન પણ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી એ સાધક શુદ્ધ છે એમ ન ગણાય. આજે એ પ્રતિકાર ભલે ન કરે પણ પ્રતિકારની વૃત્તિ જ્યાં સુધી પલટે નહિ ત્યાં સુધી એ સાધકમાં સાચો સમભાવ ન પ્રગટે. જગતમાં જે કંઈ સુંદર કે અસુંદર દેખાય છે કે બને છે તે કેવળ મારી દષ્ટિનો જ દોષ છે. સૌમાં હું જ જવાબદાર છું, આટલું નૈસર્ગિક વલણ જે સાધકનું હોય તે જ આવે પ્રસંગે સમભાવ જાળવી શકે.

બાકી વૃત્તિમાં દુષ્ટોનો પ્રતિકાર કરવો એ અયોગ્ય નથી. 'શઠં પ્રતિ શાઠયં કુર્યાત્' એ પણ કર્તવ્યધર્મ છે. પણ હું તો એક ઉચ્ચ કોટિનો સાધક છું કે કહેવાઈ છું માટે મારાથી તેમ ન થાય એવી ભાવના પણ જ્યાં છે ત્યાં કર્મબંધન તો છે જ. એટલું જ નહિ બલકે વૃત્તિમાં પ્રતિકારના સંસ્કારો દબ કરવાનું પણ એ નિમિત્ત છે. માત્ર પોતાના ડહાપણથી તેમને હાલ તુરત શમાવી દેવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો છે, માટે એ બહાર દેખાતા નથી, એટલું જ કહી શકાય. આ સાધક સમભાવી ન કહેવાય અને તે સમભાવી રહી પણ ન શકે. અહીં આટલું યાદ રાખવું જરૂરી છે કે દુષ્ટતા વ્યક્તિમાં નથી હોતી વૃત્તિમાં હોય છે અને સામા પાત્રની દુષ્ટ વૃત્તિ તો એમાં માત્ર નિમિત્તરૂપ બને છે. તેનું મૂળ કારણ તો પોતાની વૃત્તિ જ છે. એટલે 'શઠં પ્રતિ શાઠયં કુર્યાત્' એ સૂત્ર બહાર લાગુ નથી પડતું, પણ પોતાની વૃત્તિને લાગુ પડે છે. આટલું સમજનાર સાધક બહાર જે કંઈ દેખાય છે તે અંદરનું છે એમ ધારી જો લડશે, તો તે કેવળ પોતાની વૃત્તિ સાથે જ લડશે, બહારનો પ્રતિકાર નહિ કરે; એટલું જ નહિ બલકે બહાર પ્રતિકાર કરવા જેવું એને જણાશે પણ નહિ.

શ્રમણ મહાવીર ઉપરના ભાનમાં હતા એથી જ સમતા રહી. અન્યથા જો પ્રતિકાર કરવાનો તેમને સંકલ્પ માત્ર થાત તોયે તેમની પાસે યોગદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી અસાધારણ અને સહજ શક્તિઓથી પ્રતિકાર કરીને આ બધા પ્રસંગોનું નિવારણ કરી નાખત. પરંતુ કર્મના અચળ કાયદાનું એમને ભાન હતું એટલે એવો સંકલ્પ પણ કેમ સંભવે ? આ દશા સ્થિતપ્રજ્ઞની સહજ સામ્યાવસ્થાની દશા કહેવાય. આવા સાધકને હર્ષ પણ ન હોય અને શોક પણ ન હોય; કારણ કે નિમિત્તજન્ય સંયોગોને અધીન થનારું તત્ત્વ એમનામાંથી નીકળી ગયું હોય છે. એટલે સંયોગોને એમને અધીન થવું હોય તો ભલે થાય, પણ તે પોતે કદી સંયોગોને અધીન નહિ થાય.

આ રીતે શ્રમણ મહાવીરને કાયાથી સંયમ, વાણીથી મૌન અને મનથી સમભાવ એ ત્રણે યોગો સહજ પ્રાપ્ત હતા. આ યોગ તેમની સાધનાને વિકસાવ્યે જતા હતા. શ્રમણ મહાવીરને એ પ્રબળ પ્રતીતિ હતી કે સાધક ગમે તેટલો સમર્થ હોય તોય મુક્તિના માર્ગમાં, કર્મ ખપાવ્યા વિના મુક્તિ મળી જવાનો કોઈને માટે અપવાદ હોતો નથી. કર્મમુક્તિ તો કર્મ ભોગવ્યા પછી જ મળી શકે અને કર્મ કાપવાના માર્ગમાં કષ્ટ તો સ્વાભાવિક જ હોય.

(ઉદ્દેશક ૩, ગાથા ૨) લાઠ દેશમાં વજ્રભૂમિ અને શુભ્રભૂમિ એ બન્ને ભૂમિનો વિભાગ તે કાળે પ્રાયઃ અનાર્ય લોકોની વસતિથી વ્યાપ્ત હોવો જોઈએ. જેનામાં આર્યના ગુણો જેવા કે માનવતા, દયા, પ્રેમ, ઉદારતા, પરોપકાર, સંયમ કે ત્યાગ ઈત્યાદિ ન હોય પણ મૂઢ સ્વાર્થ અને નિર્દયતા જ હોય કે એને લઈને જેઓ પાશવી અને પૈશાચિક કર્મો કરતાં હોય તથા પરલોકનો કે સ્વકૃત કર્મોના પરિણામનો ડર ન રાખતા હોય, તેમને અનાર્ય કહેવાય. આજે પણ આવી વસતિ પ્રાયઃ જંગલો અને ખીણોમાં મળી આવે છે. તેમનું જીવન વ્યવસ્થિત શ્રમજીવી નથી હોતું. પ્રાયઃ લૂંટીને કે જે તે ખાઈને તેઓ જીવન લંબાવતા હોય છે. તેઓમાં માંહે માંહે પણ ખાસ સામાજિક નિયમો નથી હોતા. શક્તિ એ જ એમનો નિયમ. એટલે જ સૂત્રકાર કહે છે કે તે વિભાગો સાધુજનોને જવા માટે દુર્ગમ્ય હતા. એ પ્રદેશો જંગલ, ખીણો અને પહાડોને લઈને કેવળ માર્ગની દૃષ્ટિએ જ નહિ બલકે ત્યાં વસતી માનવજાતિની સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પણ દુર્ગમ્ય હતા છતાં શ્રમણ મહાવીરે ત્યાં વિચરવું યોગ્ય ધાર્યું. અહીં જ તેમની સહજ ઉદારતાની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થાય છે. જ્યાં આર્યો હોય ત્યાં આર્યોનું સન્માન હોય જ અને ત્યાં ખાસ ઉપસર્ગો—પરજન્ય બાધક સંકટો આવવાના પ્રસંગો પણ ભાગ્યે જ મળે, પણ અનાર્ય ભૂમિમાં તો એવા પ્રસંગો પળેપળે સાંપડે અને ત્યાં સમભાવનો નમૂનો પૂરો પાડવાથી પોતાને અને પરને બન્નેને લાભ થાય. પરને એટલા માટે કે આવા ચારિત્રની અનાર્યોને પણ અસર થવાનો સંભવ રહે કારણ કે તેઓ પણ મનુષ્ય છે, તેઓમાં પણ લાગણી જેવું તત્ત્વ છે. માત્ર નિમિત્ત ન મળવાના કારણે વાતાવરણ વશ તેમનું અનાર્યત્વ વધતું જાય છે. એટલે અનાર્યોને આર્યત્વના આંદોલનો મળે એ શુભ નિષ્ઠા પણ શ્રમણ મહાવીરના અનાર્ય ભૂમિના ગમન પાછળ ફલિત થાય છે. જગતકલ્યાણના ઈચ્છુક શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની આ યોગ્યતાએ જ તેઓ વિશ્વકલ્યાણના સાધક, સર્વજ્ઞ અને ભગવાન બની શક્યા.

(ઉદ્દેશક ૩, ગાથા ૫, ૬) **અસમર્થો ભવેત્સાધુઃ** એવું કોઈ સમજતા હોય તે ખાતર શ્રમણ મહાવીરની વીરતાને સૂત્રકારે પ્રશંસી છે અને તે સમુચિત છે. પ્રત્યેક કાર્યમાં વીરતાની આવશ્યકતા છે. અહિંસા પણ સાચો વીર જ પાળી શકે. કર્તવ્ય ધર્મ પણ વીર જ બજાવી શકે. આ વાત અનુભવગમ્ય છે. જે વીર નથી હોતો તે કોઈને ક્રિયાથી ન મારે તો ય વૃત્તિનો તો તે પામર અને નિર્માલ્ય હોઈ અનેકગણી માનસિક હિંસા કરી નાંખે છે. એટલે જેની વૃત્તિમાં સાચી વીરતા છે તે જ સાધક આ સંગ્રામમાં પાર ઊતરે છે, એમ સમજવું. શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર બહારનું યુદ્ધ છોડી તેના કારણને શોધ્યા પછી કેવળ આંતરિક સંગ્રામના અખંડ વિજેતા બન્યા અને રહ્યા હતા, માટે જ મહાવીર તરીકે પંકાયા.

બહારના સંગ્રામનો વિજેતા સાચો વીર નથી. જે આંતરિક સંગ્રામનો વિજેતા છે તે જ વીર છે. બહારના સંગ્રામમાં બહારના સાધનો હોય, પણ આત્મસંગ્રામમાં તો કેવળ આંતરિક સાધનો જ હોય. બહારનો વિજેતા પોતાને કે પોતાના સાચા શત્રુઓને ભાગ્યે જ પીછાની શકવાથી લડે છે કે હણે છે ખરો; પણ એ કેવળ સાધનરૂપ

દેહને—શત્રુતાને નહિ ! પણ દેહ મરવાથી વૈર શમે એ માન્યતા જ ખોટી છે, એ તો ઊલટું વધીને અન્ય જન્મમાં વધુ પીડવાનું. આ વાત યાદ રાખવા યોગ્ય છે. સાચો વીર એ બધાનાં મૂળને તપાસી કેવળ શત્રુઓને એટલે કે પોતાના આંતરિક ક્રોધાદિ રિપુઓને જ હણવાનું પસંદ કરે છે અને સર્વ પ્રયત્ન એમની પાછળ જ ખર્ચી વિકાસ સાધે છે.

(ઉદ્દેશક ૪) સાહિત્ય, સંગીત, કળા, વિજ્ઞાન અર્થોપાર્જન કે એવી બીજી સર્જનાત્મક બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાંયે કોઈ પણ ક્ષેત્ર એવું નથી કે જેમાં તપશ્ચરણને અવકાશ ન હોય ! પરંતુ અહીં તો જે તપશ્ચરણનું વિધાન છે તે મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક વિકાસને અનુલક્ષીને છે.

બહિર્ભૂત—પરભાવથી થતી ક્રિયાઓમાં ચૈતન્યની જે શક્તિઓ વહેંચાઈને વિખરાઈ જાય છે એને એકત્રિત કરવી એટલે કે ચૈતન્યની વિખરાતી શક્તિઓ સંગ્રહિત કરી એમનો એક પ્રખર સંચય કરવો, એનું નામ તપ. જુદી જુદી રીતે વહી જતી અનેક નિર્ઝરણીઓના જલનો સંગ્રહ કરવાથી જેમ સ્થાયી સંચય થાય છે અને મહાન કાર્ય આપી શકે છે, તેમ ચૈતન્યની સંગૃહીત શક્તિ પણ અનંતગણું કાર્ય આપી શકે છે. ઘૂટાં છવાયાં કિરણો કશું કાર્ય કરી શકે નહિ. પણ એ એકત્રિત થાય છે અને જવલંત શક્તિ પ્રગટે છે. તેમ ચૈતન્યની શક્તિઓના સંગ્રહથી પણ એક અજોડ નવચેતન પ્રગટે છે. આથી કોઈ પણ ધર્મ તપાસશો તો પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકે તપ:શક્તિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારી છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

પરંતુ એ સંગ્રહિત થયેલી શક્તિ ખોટે માર્ગે ન વેડફાઈ જાય, તે બાંધેલા પુલમાં ગાબડું પડીને પાણી ચાલી ન જાય, કિંવા તે વિશુદ્ધ પ્રવાહમાં બીજું કોઈ ઉપરથી, બાજુમાંથી કે નીચેથી અનિષ્ટ તત્ત્વ ન ભળી જાય તે પૂરતી સંભાળ રાખવાની પણ જરૂર પડે છે. આથી જ મહાશ્રમણ મહાવીરે પોતાની સાધનામાં તપનું સ્થાન જ્ઞાન અને ધ્યાન પછી આપ્યું છે.

જ્યાં સુધી મોહનીય કર્મનું જોર હોય, પર પદાર્થોથી દૂર રહેવાની કાળજી ધરાવતાં છતાં મમતા કે અહંતાનું આરોપણ થઈ જાય અને એમાં સુખ છે, એવી ઊંડી ઊંડી વૃત્તિ રહે ત્યાં સુધી આત્મશાન્તિ સાધવી એ કેવળ વલખાં માત્ર છે. આવું ધારી સંયમ અને ત્યાગ કર્યા પછી પણ શ્રમણ મહાવીરે સાડાબાર જેટલા વર્ષો સુધી દીર્ઘ તપશ્ચર્યા આદરી અને તેઓ દીર્ઘ તપસ્વી મહાવીર કહેવાયા.

જ્ઞાન એટલે વિવેકબુદ્ધિ અથવા સમજશક્તિ. ચૈતન્ય શક્તિના સંગ્રહમાં કયાંય ગાબડું ન પડે એની આ શક્તિ પૂરતી સંભાળ રાખે છે. અર્થાત્ કે તપશ્ચર્યા કેવળ નિર્વ્યાજ અને નિષ્કામ રહે એની એ અહર્નિશ કાળજી કર્યા કરે છે; કારણ કે કોઈ પણ ક્રિયા કર્યા બાદ તેના ફળની ઈચ્છા માનવમાત્રમાં રહે છે. એટલું જ નહિ બલકે કંઈ પણ નવીન જુએ એટલે આવું મને મળે તો ઠીક એવી એને ઊંડી ઊંડી સ્પૃહા કે જેને જૈન પરિભાષામાં નિદાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે રહ્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે જીવમાત્રમાં અને પ્રગટ સ્વરૂપે માનવમાત્રમાં એ લાલસા અતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ એક વાસનાનું જ સ્વરૂપ છે અથવા એની જ બીજી બાજુ છે, એમ કહી શકાય. એ સ્પૃહાના સંગથી શક્તિઓના સંગ્રહમાં ગાબડું પડે છે અર્થાત્ કે એ તપશ્ચર્યા અશુદ્ધ બની જાય છે. પણ આવી તુચ્છ વૃત્તિ કે જે શલ્યની પેઠે જીવનને ડગલેને પગલે ખૂંચ્યા કરે છે તે કાંટાને સાચું જ્ઞાન ફેંકી દે છે અને આત્મવિશ્વાસમાં લેશ પણ ગાબડું પડવા દેતું નથી. એ દષ્ટિએ જ્ઞાનની સર્વ પ્રથમ અગત્ય (આવશ્યકતા) છે.

જ્ઞાની સાધકને જગતના અભિપ્રાયોની કશી પડી હોતી નથી. માત્ર આત્માની જ પડી હોય છે. એની તપશ્ચર્યા અહંતાની વૃદ્ધિ માટે, ગૌરવ માટે, મહત્વકાંક્ષા માટે અથવા લોકપૂજા કે લોકપ્રતિષ્ઠા માટે થતી નથી, એટલે જ એ તપશ્ચર્યા આદર્શ અને સફળ ગણાય છે.

તપશ્ચર્યામાં જ્ઞાન સાથે ધ્યાનનું પણ સ્થાન આવશ્યક છે કારણ કે બહારથી ધૂસતા વિકલ્પોના અનિષ્ટની ચોકી તો ધ્યાન જ રાખી શકે છે. સર્વ ઈન્દ્રિયો, મન, વાણી અને કર્મને સત્ય પર એકાગ્ર કરી રાખવાની અદ્ભુત શક્તિ પણ ધ્યાન દ્વારા જ સાંપડે છે. એટલે આ રીતે જ્ઞાન અને ધ્યાન એ બન્ને તપસ્વીને અનિવાર્ય આવશ્યક છે. જે એ બન્નેને મેળવે છે એને એ સૌ શક્તિમાં ગાબડું નથી પડતું અને દુર્વ્યય પણ નથી થતો અને ધ્યાનપૂર્વકની તપશ્ચર્યા કેવળ આત્મ વિકાસમાં સાંગોપાંગ ઉપયોગી બની રહે છે.

આવી તપશ્ચર્યા એટલે જ્વલંત ભટ્ટી, એમાં અનેક જન્મોના સંચિત થયેલાં કર્મકાષ્ઠો ક્ષણવારમાં બળીને ભસ્મીભૂત થાય છે અને ચૈતન્યનો અપ્રતિહત પ્રકાશ જીવનના સર્વ ભાગોમાં પથરાઈ જવાથી અંધકાર દૂર થાય છે.

આથી જ શ્રમણ મહાવીરના આયુષ્યકાળના છટ્ટા કરતાંયે વધુ હિસ્સો કેવળ તપશ્ચર્યાની ક્રિયાને ખોળે આવે છે અને એમના સાધનાકાળનું તો એ મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

દીર્ઘ તપસ્વી મહાવીરે તપશ્ચર્યાનો સંબંધ સીધી રીતે આંતરિક વૃત્તિઓ સાથે છે એ હેતુ બરાબર જળવાઈ રહે એટલા ખાતર તપશ્ચરણના મુખ્ય આંતરિક અને બાહ્ય એવા બે ભેદો અને તેના પેટા વિભાગો મળી કુલ બાર ભેદો વર્ણવ્યા છે.

એ બધા ભેદોને એમણે પોતાના જીવનમાં કેવી રીતે ઉતાર્યા હતા એ વર્ણન આ ઉદ્દેશકમાં છે.

(ઉદ્દેશક ૪, ગાથા ૩) અહીં મૌનનું પણ અધિક મહત્ત્વ અંકાયું છે અને તે વાસ્તવિક છે. મૌનનો વ્યાપક અર્થ તો ઠેઠ મનના સંયમ સુધી પહોંચે છે. પણ અહીં એની મર્યાદા વાણી સંયમ સુધી છે. સાધકની શક્તિનો બહુ મોટો હિસ્સો કેવળ વાણીદ્વારા જ વેડફાઈ જાય છે, એટલે કારણ વિના પણ ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં બોલવું જ જોઈએ એવી આદત પાડવી યોગ્ય નથી. વાચામાં જે અલૌકિક શક્તિ અને અદ્ભુત ચમત્કૃતિ છે તે પણ વાણીના આવા દુર્વ્યયથી શીઘ્ર નષ્ટ થાય છે. પરંતુ વાણીનો સંયમ રાખવો એટલે કેવળ મીઠા બની જવું એવો અવળો અર્થ કોઈ ન લઈ લે ! ખાસ પ્રસંગ પડે ત્યારે જ મૃદુ, મિષ્ટ, પરિમિત અને સત્ય બોલવાનો પ્રયત્ન કરવો, એવો અહીં કથિતાશય છે. પણ જેમને વાચળતાનો અભ્યાસ બહુ થઈ જાય છે, તેમનામાં આટલી વિવેકબુદ્ધિ હોવી અશક્ય છે. તેથી એમને વાણીનું મૌન પણ હિતાવહ છે.

(ઉદ્દેશક ૪, ગાથા ૪) ઊકડું આસન એટલે બે પગ પર બે હાથની કોણીઓને ટેકવી એ બે હાથની અંજલિ મસ્તક પાસે લઈને જોડવી તે. આ આસનનો ગુરુ પાસે બેસતી વખતે વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. આ સૂત્ર એમ કહે છે કે ધ્યાનમાં આસનોની અગત્ય મહત્ત્વની છે. આસનોથી દેહની અડોલતા બરાબર ટકી શકે છે અને દેહ તથા ઈન્દ્રિયો બન્ને ચિત્તની એકાગ્રતામાં સહાયક થાય છે. એથી જ આસનને યોગનું પણ અંગ ગણવામાં આવ્યું છે. અહીં આસનોની આવશ્યકતા સમજાવી છે. પણ અહીં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જે આસન શરીરને અતિ

કષ્ટ આપે તેવા આસનની ધ્યાન સારુ જરા પણ આવશ્યકતા નથી. ઊકડું આસન બહુ જ સરળ અને સુસાધ્ય હોઈ એનું અહીં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન છે. એજ રીતે પદ્માસન, સુખાસન, ગોદોહિકાસન, વગેરે આસનો પણ જૈનદર્શનનાં વ્યાપક આસનો છે. એટલું જ નહિ બલકે એનું બાહ્ય તપશ્ચર્યામાં પણ સ્થાન છે.

(ઉદ્દેશક ૪, ગાથા ૫) ભોજન એ ક્ષુધા નિવારવા અર્થે ઉપયોગી છે અને જીવન માટે પદાર્થ છે, પદાર્થ માટે જીવન નથી. આટલો જ સાધકને સતત ઉપયોગ હોય તે સ્વાદજય જરૂર કરી શકે. આ સૂત્રમાં શ્રમણ મહાવીરે સ્વાદ પર કેટલો પ્રબળ વિજય મેળવ્યો હતો એનું અનુભવપૂર્ણ પ્રમાણ છે. તેઓ આઠ આઠ માસ સુધી લૂખા ભાત, બોરના ભૂકાનો બનેલો બોરકૂટ તથા અડદના બાકળા પર જીવન નિર્વાહ કરી શકતા અને એ પણ ભૂખ લાગે ત્યારે જ. આ બીના એમની શરીરસ્થિતિની સહજતા અને નિર્મોહતાને પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અવલોકતાં તે કાળે લોકોમાં ભાત, બોરકૂટ અને અડદના બાકળાનો રિવાજ બહુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત લાગે છે. એથી એ સહજ પ્રાપ્ત થવો શક્ય હોઈ શ્રમણ મહાવીરને એ મળે અને એમાંથી પણ એ ક્ષુધાતૃપ્તિ મેળવી લે, એ એમને માટે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

અહીં જીવનપોષક તત્ત્વનો પ્રશ્ન રહે ખરો. પણ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉપર દેખાતા રસાળ પદાર્થો સાથે જ જીવનપોષક તત્ત્વનો સંબંધ નથી. ઘણા પદાર્થો ખાવામાં નીરસ લાગે છતાંયે એમાં જીવનપોષક તત્ત્વ સારા પ્રમાણમાં હોય. ઉપરની ત્રણે વસ્તુઓના સંબંધમાં પણ એવું જ છે. એ ત્રણેમાં રસમાધુર્ય ન દેખાય તોયે જીવનપોષક તત્ત્વ તો પૂરા પ્રમાણમાં છે જ અને રસના સંબંધમાં તો એવું છે કે જેને સાચા રસની પ્રતીતિ થઈ છે તે સૂકા દેખાતા પદાર્થમાંથી પણ રસ લઈ શકે છે અને એ નથી એને તો રસાળ પદાર્થ પણ નીરસ નીવડે છે. જીભમાં અમી સાથે મળેલો લૂખો આહાર પણ જે રસાનંદ જન્માવે છે અને અર્પે છે, તે રસ કૃત્રિમ સ્વાદ કે કૃત્રિમ રસથી તરબોળ કરેલાં ભોજન નથી જન્માવી કે અર્પી શકતાં. આવો અનુભવ કોને નહિ હોય ?

આ પ્રકારનો આહાર જ લેવો એ એમને આગ્રહ પણ નહોતો. જ્યાં આગ્રહ છે, ત્યાં સહજતાનો લોપ થાય છે. એટલે આઠ માસ સુધી અને તે પણ તેવા પ્રસંગને અનુસરીને જ આ પ્રયોગ તેમના જીવનમાં થયો હતો. બાકી તેમની સાધનાનો ઘણોખરો ભાગ તો કાયમી તપશ્ચર્યાનો છે. એમની તપશ્ચર્યા પણ સહજ તપશ્ચર્યા હતી. સહજ તપશ્ચર્યા એટલે જેનો પોતે ત્યાગ કર્યો છે એવા આહાર પ્રત્યે મન સુદ્ધાં ન જાય અને સ્વાધ્યાય કે ધ્યાનમાં અડોલ એકતારતા રહે. આ પરથી ઉપવાસ, ઊણોદરી, સ્વાદત્યાગ, ઈત્યાદિ બાહ્ય તપશ્ચર્યાઓ જે છે એ આભ્યંતર તપશ્ચર્યાના સાધન છે અને એ સાધનો પણ એટલા માટે જરૂરી છે કે દેહની નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા જેટલી અલ્પ થાય તેટલી વૃત્તિનિરોધના પ્રયોગમાં અનુકૂળતા થાય. આ વાત સૌ કોઈ યાદ રાખે.

(ઉદ્દેશક ૪, ગાથા ૧૨) અહીં ધ્યાનસ્થ સાધકને માટે આસનોની અગત્ય તથા ધ્યાનનો હેતુ ચિત્તસમાધિ જાળવવાનો છે એમ સમજાવ્યું છે અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના ચિત્તસમાધિ કે ધ્યાન સંભવતા નથી, એમ પણ દર્શાવ્યું છે અને ચિત્તશુદ્ધિ કેમ થાય એના આકાર તથા પ્રકારો અગાઉ જ બતાવ્યા છે એટલે આટલું વિચારીને પછી જ ધ્યાતા બનનાર સાધકે યોગ્ય માર્ગમાં પ્રવેશ કરવો સમુચિત થઈ પડશે.

પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત પૈકીના અહીં ઉચ્ચ કોટિના ધ્યાનની બીના છે. જૈનદર્શનમાં આવા ધ્યાનને ધર્મધ્યાન કહે છે અને ત્યાંથી જ તે ધ્યાનનો પ્રારંભ માને છે. પણ એ ધ્યાન માનવતા, શ્રવણ

વિચાર, જ્ઞાન, ચિંતન અને મંથન પછી જ જન્મે છે, એટલે તેટલી યોગ્યતા સૌથી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. તે યોગ્યતા મેળવ્યા વિના ધરેલું ધ્યાન વિકાસનું સાધક નીવડતું નથી.

જ્યાં સંયમ નથી ત્યાં જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાન નથી ત્યાં ધ્યાન શાનું હોય ? પ્રત્યેક ક્રિયા પાછળ સૌથી પ્રથમ આંતરિક વિકાસ જોઈએ એવું જૈનદર્શનનું મંતવ્ય છે. બહારનો સાધનવિકાસ થયા પછી સ્વયં આંતરિક વિકાસ થઈ શકે છે એવો કેટલાંક દર્શનો, મતો કે પંથોનો મત છે, તેને એ સ્વીકાર્ય ગણતું નથી. જૈનદર્શનમાં યોગનો પ્રારંભ આ રીતની વિકાસમય દૃષ્ટિથી થાય છે.

જૈનદર્શન મન, વાણી અને કાયાની એકવાક્યતાને યોગ માને છે. મન, વાણી અને કર્મમાં એકવાક્યતા આવ્યેથી ધીમે ધીમે ચિત્તના સંસ્કારો વક્ર મટી સરળ બને છે. આવી સરળતાથી ચિત્તશુદ્ધિ સહેજ થઈ રહે છે અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી ચિત્તશાંતિ મેળવવાની જિજ્ઞાસાનો પ્રયોગ શરૂ થાય છે. આ સ્થિતિને કે આ ભૂમિકાને જૈન પરિભાષા પ્રમાણે ઉપયોગમય જીવનદશા કહેવાય છે. આ રીતે ક્રમિક વિકાસ થતાં જ્યારે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એ ત્રણે કેવળ આત્મભાવમાં એકાગ્ર બની જાય, ત્યારે એને આદર્શ ધ્યાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ધ્યાન એ જ ધર્મધ્યાન.

અપ્રમત્ત દશામાં આગળ વધતાં પછીનું સહજધ્યાન એ શુકલધ્યાન અને તેનું આલંબન એ ધર્મધ્યાન. પણ ધર્મધ્યાન પોતે કોઈનું અવલંબન લેતું નથી. રૂપાતીત પરમાત્માનું કે તેમના ઉચ્ચ ગુણોનું ધ્યાન ધરવું તે જ ધર્મધ્યાન છે અને તે જ વિકાસમાં ઉપયોગી છે. ધ્યાનસ્થ મહાવીર લોકસ્વરૂપ વિચારતાં, એવો જે અહીં ભાવ દર્શાવ્યો છે, તેની પાછળ પણ તે જ આશય છે. અહીં ધ્યાન અને પ્રચલિત યોગસંબંધમાં થોડી વિચારણા કરવી પ્રસંગોચિત લાગે છે.

મહર્ષિ પાંતજલિપ્રણીત પાંતજલ યોગદર્શનમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એવી અષ્ટાંગયોગ પ્રણાલિકા નજરે પડે છે અને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ તેની યોગ પ્રણાલિકાનું ધ્યેય છે.

પાછળથી એ યોગ બે પ્રકારે વિભક્ત થઈ ગયો છે : (૧) હઠયોગ અને (૨) રાજયોગ, હઠયોગમાં આસન અને શરીરની આંતરશુદ્ધિની ક્રિયાઓને બહુ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. વાત તો એમ છે કે શરીરની આંતરશુદ્ધિ પર, નાડીશુદ્ધિ પર, શુદ્ધ વાયુસંચાર અને પ્રાણવાયુની શુદ્ધિ પર મન:શુદ્ધિનો આધાર છે અને મનશુદ્ધિ થયા પછી જ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય છે કે જે યોગની પ્રણાલિકાનું પ્રધાન ધ્યેય છે. પણ પાછળથી એની સાધનભૂત ક્રિયાઓ પર માત્ર મહત્ત્વ જ નહિ પણ હઠ પકડાઈ ગઈ, જેટલે અંશે એ હઠ યોગ થયો તેટલે અંશે એનું ધ્યેય પણ પલટાયું અને હઠયોગનો પ્રયોગ કેવળ ભૌતિક હેતુ અર્થે જ હોય એવું બની ગયું.

હિપ્નોટીઝમ, મેસમેરીઝમ, અને એવા બાહ્ય માનસ શક્તિના પ્રયોગો કે ઉચ્ચાટના મારણ અને તેવી હલકી શક્તિઓના વિકાસ તથા તંત્ર, મંત્ર અને ચંત્રોની ઉપાસના એ બધા યોગની વિકૃતિના અંગો છે.

રાજયોગ આ વિકૃતિથી દૂર રહ્યો છે. આંતરિક શક્તિઓના વિકાસ તરફ તેનું પ્રધાન વલણ છે. ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી આંતરિક શક્તિઓ વિકસે છે, અણિમાં લધિમાં, ગરિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તથા ઋદ્ધિ

અને સમૃદ્ધિ પણ ચરણે ઢળે છે. તોયે તે પ્રલોભનમાં ન લોભાતાં કેવળ આત્મલક્ષી રહેવું એમ રાજયોગ ભલામણ કરે છે અને જે યોગીની ભૌતિક પ્રલોભનમાં વૃત્તિ પ્રેરાતી નથી તેને યુક્તયોગી તથા જે યોગીની વૃત્તિ પ્રેરાવા છતાંય તેની પ્રવૃત્તિમાં પડી જતાં પહેલાં જે તુરત જ સાવધાન થઈ જાય છે અર્થાત્ કેવળ આત્મલક્ષી બની જાય છે તેને યુંજનયોગી કહે છે.

જૈનદર્શનની યોગ પ્રણાલિકા આથી કંઈ જુદી જ જાતની છે. તેનો મદાર કેવળ આંતરિક વિકાસ પર છે. બહારનાં સાધનોને તે બહુ ગૌણ સ્વરૂપ આપે છે. પ્રાણશુદ્ધિ માટે શરીરની આંતરિક શુદ્ધિ આવશ્યક જ છે, તેવો એનો આગ્રહ નથી. પ્રાણ તત્ત્વને તે સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, એમ પણ નથી માનતું. પ્રાણને તે માત્ર ચેતનની શરીરમાં અભિવ્યક્ત થતી શક્તિરૂપ માને છે અને તે શક્તિ મન, વચન, ક્રિયા, ઈન્દ્રિયો, આયુષ્ય અને શ્વાસોચ્છ્વાસમાં પણ કામ કરે છે એમ એ કહે છે. જૈનદર્શન જેમ પ્રાણને સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી માનતું તેમ મન અને ચિત્ત જુદાં છે, અંતઃકરણના બે વિભાગો છે એમ પણ નથી માનતું. જૈનદર્શન મન, ચિત્ત અને અંતઃકરણને માત્ર એક જ શક્તિસૂચક પર્યાય શબ્દો સ્વીકારે છે. એટલે પ્રાણનો આયામ તથા મનનું પ્રાણ સાથે નિયમન એવાં જે પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર નામનાં જે બે અંગો યોગદર્શન પ્રણાલિકામાં નજરે પડે છે તે જૈનદષ્ટિએ વિરમી જાય છે અને એને લીધે જ નવલી કે તેવી એક પણ હઠયોગની પ્રક્રિયાને અહીં સ્થાન અપાયું નથી. આ સ્થળે એટલું કહેવું જોઈએ કે જૈનદર્શન આંતરિક અને બાહ્ય મનના પણ બીજા બે વિભાગ કલ્પે છે. એ ચારે નામો આ પ્રમાણે છે. (૧) નિવૃત્ત (૨) ઉપકરણ (૩) લબ્ધિ (૪) ઉપયોગ. પરંતુ એ બધા વિભાગો માત્ર કાર્ય પરત્વે છે, પૃથક તત્ત્વ રૂપે નહિ. જૈનદર્શનના ધ્યાન અને યોગદર્શનના યોગ વચ્ચે માત્ર આટલો જ પ્રણાલિકાભેદ છે એમ નહિ, બલકે તે બન્ને વચ્ચે ધ્યેયનું પણ અંતર છે. યોગદર્શનના યોગનું ધ્યેય ચિત્ત અને વૃત્તિના નિરોધ પૂરતું જ છે. પણ જૈનદર્શનની ધ્યાન પ્રણાલિકાનું ધ્યેય માત્ર ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને જ વિરમતું નથી. ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ પછી પણ ઠેઠ એ ચિત્તવૃત્તિનાં મૂળભૂત કારણો અને તેનો નાશ કરી આત્મસ્વરૂપી પૂર્ણતા અને વીતરાગ ભાવની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવું એ એનું અંતિમ ધ્યેય છે. એથી જૈનદર્શનને સહજયોગ માન્ય છે. તે બીજી બાહ્ય ભાંગજગડમાં વધુ માથું મારતું નથી. બાહ્ય શક્તિઓ ગમે તેટલી ઊંચી, ઉપકારક કે જગત કલ્યાણના હેતુરૂપ લાગતી હોય તોયે તેને તે આદર નથી આપતું. એ આધ્યાત્મિક વિકાસમાં જગત શાંતિનું મૂળ જુએ છે અને નિખિલ વિશ્વનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પણ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પછી પોતાનામાંથી જ જન્મે છે એવો એનો દઢ વિશ્વાસ છે. એટલે જૈનદષ્ટિના યોગમાં કેવળ આત્મલક્ષ્ય અભીષ્ટ છે. કોઈ પણ જાતના મંત્ર, તંત્ર, ઋદ્ધિ, સંપત્તિ, સિદ્ધિ કે સમૃદ્ધિની જાળમાં તે જીવન સાધના બગાડવા કે ફસાવવા ઈચ્છતું નથી અને જે કર્મકાંડો આંતરિક વિકાસમાં ઉપયોગી ન હોય તેને એ કેવળ ઢોંગ માને છે. આ સૂત્રમાં શ્રમણ મહાવીરના જે ધ્યાનનો નિર્દેશ છે એ ધ્યાનનું ધ્યેય અને એની સાધનપ્રણાલિકા સંબંધી આટલું સારભૂત કથન છે.

તપશ્ચર્યા એ કર્મ બાળવાની પ્રયંસ ભટ્ટી છે. વર્તમાન કર્મોની શુદ્ધિ અને ભાવિ કર્મોથી બચવાના બીજા અનેક ઉપાયો હશે પરંતુ પૂર્વાધ્યાસો તથા પૂર્વકર્મોના વેગને દાબવાનો કે પૂર્વસંસ્કારોની શુદ્ધિ કરવાનો માત્ર એ એક જ ઉપાય છે. આધ્યાત્મિક દર્દો મટાડવાનું એ એક જ અજોડ રસાયણ છે. પણ તે રસાયણનો ઉપયોગ પથ્યપૂર્વક થવો જોઈએ તો જ તે પચે.

તપશ્ચર્યાનો લાભ પણ વીર પુરુષ જ લઈ શકે છે. બાહ્ય દેખાતી ઈન્દ્રિયદમન અને દેહદમનની તપશ્ચર્યા

પણ આવશ્યક તો છે જ, પણ તેની આવશ્યકતા આંતરશુદ્ધિ અને આંતરવિકાસની અપેક્ષાએ છે. બાહ્ય તપશ્ચર્યાથી ચિંતન, ચિત્તપ્રસાદ અને ધ્યાનલક્ષિતાને ટેકો મળે છે અને આત્મસ્વરૂપ તથા જગતસ્વરૂપને સમજવાની તક સાંપડે છે. જે તપશ્ચર્યા આ રીતે વૃત્તિના સંસ્કારો પલટી ચિત્ત ખિન્નતાને ઠેકાણો ચિદાનંદ સ્ફુરાવે છે, તે તપશ્ચર્યા જીવનમાં વણવાનો સૌ કોઈ પ્રયાસ કરે.

તપશ્ચર્યાથી કાયા કરમાય છે, એ ભ્રમ માત્ર છે. તપશ્ચર્યા એ તો નૈસર્ગિક ઔષધ છે. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકમાં પણ હવે તપશ્ચર્યાનું મહામૂલ્ય અંકાયું છે અને અખતરાઓ પણ થયા છે. એટલે આ રીતે તપશ્ચર્યા એ શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણેને તંદુરસ્ત કરનારી સફળ જડીબુટી છે અને વૈરાગ્યવૃત્તિ તથા અભ્યાસથી એ સહજ અને સુસાધ્ય બને છે. વિશેષ શું? યોગમાત્રનો સમાવેશ તપશ્ચર્યામાં છે. શ્રમણ મહાવીરને પલટી સર્વજ્ઞ તથા ભગવાન મહાવીર બનાવનાર સાધનામાં તપશ્ચર્યાનો પ્રધાન હિસ્સો છે.

परिशिष्ट-२

विवेचित विषयोनी अकारादि अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठांक		विषय	पृष्ठांक
अ	अइयच्च सव्वओ संगं	२३६		अदिज्जमाणेहिं	१९०
	अइवाय सोयं	३४७		अपइद्वाणस्य रवेयण्णे	२१८
	अकम्मा	२१५		अपडिण्णे	७९
	अकामे	१८५		अप्पलीयमाणे	२३६
	अकुतोभयं	१९		अपडिणत्तेहिं	३०४
	अग्गं च मूलं च	११६		अपमत्तस्स णत्थि भयं	१३३
	अचिरं पडिलेहिता	३३३		अपलिउंचमाणे	२९६
	अच्चेइ लोग संजोगं	९४		अब्भाइवखेज्जा	१९
	अज्जवियं	२६०		अभिसमण्णागया	१०५
	अज्झत्थं जाणइ	४१		अभिहडं	३०२
	अजिणाए	३८		अभिसंबुद्धा	२३१
	अझंझे	१८५		अमायं	१७
	अट्टाए अणट्टाए	१६७		अमुणी-मुणी	१०३
	अणइवत्तियं	२६०		अयं खणे	१७६
	अणण्णं	१२०		अयं संधि	१७६
	अणण्णदंसी अणण्णरामे	९५		अरइं रइं	९२
	अण्णहाणं	८१		अलं बालस्स संगेण	११६
	अणागमणधम्मिणो	२३९		अविज्जाए	१७४
	अणाढायमाणे	२७३		अवियाणओ	१६९
	अणातीते	३१४		असत्थस्स	२४
	अणियाणा	२७८		असंटीन द्वीप	२४७
	अणिहे	१५५		अहतित्तिणं	३१८
	अणिहे	१८५		अहा परिगहियाइं	२९६
	अणुग्घायणस्स रवेयण्णे	९८		अहा परिजुण्णाइं	२९७
	अणुघम्मियं तस्स	३३९		अहेसणिज्जाइं	२९६
	अणोमदंसी	१२०		अहे संभवता विदायमाणा	२५३
	अत्तसमाहिए	१५६		अहोविहार	५३
	अतिविज्जो	११५		अंजू	१०५
	अत्थि सत्थं परेण परं	१३६		अंधा	२२८

	विषय	पृष्ठांक		विषय	पृष्ठांक	
आ	अंतो बहिं विउसिज्ज	३२६	ओ	उड्ठं अहे य तिरियं	३७३	
	आइवखइ भासइ	१४१		उड्ठं सोया	२१४	
	आउरं लोगमायाए	२३४		उप्पइए पडिवयमाणे	२५५	
	आउरेपाणे	१०८		उभयाणुपस्सी	१५५	
	आगइं गइं परिणाय	१२४		उववायं चवणं	१२०	
	आद्याइ से णरे	२२३		उववायं-चवणं	२८०	
	आढायमाणे	२७२		ऐ	एगमप्पाणं संपेहाए	१५५
	आणाए मामगं धम्मं	२३८		एगो अहंमसि	२३६	
	आणाकंखी	१५४/८४		एगं जाणइ	१३२	
	आतीतट्ठे	३१४		एगं विगिंचमाणे	१३५	
	आयओ बहिया पास	१२३		एगंतगए	३४४	
	आयट्ठं	५५		एस णाए	८४	
	आयतचकखु	८२		एस से परमारामो	१८७	
	आयतन	७३		ओ	ओए	२५८
	आयतजोगयाए	३७१		ओमोयरियं	३६७	
	आयत्ताए	२२६		ॐ	ॐ	१७
	आयाणं	२४४		क	कडिबंघणं	३१६
	आयाणसोयं	३४७			कम्मं च पडिलेहाए	११०
	आयाणीय	१२			कम्ममूलं च जं छणं	११०
	आयाणसोय गट्ठिए	१६१			कसेहिं अप्पाणं	१५६
आयवं	१०५		कालकंखी	११७		
आयंकदंसी	११६/११३/४०		कालपरियाए	३००		
आरंभजीवी	११५		कालण्णे	७८		
आवट्टसोयं	१०५		कालेणुट्टाइ	७८		
आवीलए पवीलए णिप्पीलए	१५८		किट्टए	२६०		
आहारं संवट्टेज्जा	३१२		किसा बाहा भवंति	२४५		
ई	इमेण चेव जुज्झाहि	१८५		कुचरा उवचरंति	३५७	
	ईसिं साई आसी	३५४		कुसले पुणे णो बद्धे	८८	
	ईगित भरइ	३१३		कोहदंसी	१३७	
ॐ	उगहं	८०		कंखेज्ज कालं	२६५	
	उच्चइलयं दूरालइयं	१२८	५	खणं	५६	
	उट्टाए	३३८		खणयण्णे	७८	
	उट्टियस्स ठियस्स नइं	२०७		खेयण्णे	२४/७८	
	उड्ठं ठाणं ठाएज्जा	१८८	ग	गाम धम्मा उब्बाहंति	२८३	

	विषय	पृष्ठांक		विषय	पृष्ठांक
	गारमावसंतर्हिं	१८०		तद्दिदिए	१८४
	गुत्ति वओ गोयरस्स	२७६		तद्दुभय शस्त्र	१०
	गुरु से कामा	१६८		तप्पुरक्कारे	१८४
	गंथे	१२		तम्मुत्तीए	१८४
थ	चइत्ता पुव्वसंजोगं	२३४		तस्सण्णी	१८४
	चिच्चा सव्वं विसोत्तिगं	२३८		ताणाए - सरणाए	५२
छ	छण्णकहं कहे	३१४		तिविहेण	६८
	छणं छणं	८८		तुमं सि णाम सच्चेव	२०८
	छसु अण्णयरम्मि कप्पइ	८८	६	दयं लोगस्स	२५८
ज	जमेगे विहरमाइए	२८८		दविएहिं	२५६
	जहा अंतो तथा बाहिं	८४		दविया	४१
	जहा से दीया पोए	२४८		दिट्ठेहिं णिव्वयं गच्छेज्ज	१४३
	जागरवेरोवरए	१०७		दिसाओ	३
	जाणइ - पासइ	२१५		दीहरायं	१८१
	जामा - थाम	२७८		दीहलोगसत्थस्स	२४
	जे अचेले परिवुत्तिए	२४४		दुहओ	१२८
	जे आया से विण्णाया	२०८		दोहिं अंतोहिं अदिस्समाणे	१११
	जे कोहदंसी	१३७		दंसना प्रकार	२७८
	जे य हिरि जेय अहिरिमाणा	२३८	६	धम्मवं	१०५
	जोगं	३४७		धुणे कम्मसरीरंगं	८३
	झंझाए	१३०		धुयवायं	२३०
ञ	ण छणे ण छणावए	१२०	७	नियाग प्रतिपन्न	१७
	ण हंतव्वा...(६)	१४१	५	पज्जवजायसत्थस्स	१०८
	णत्थि मग्गे विरयस्स	१७८		पडिलेहाए	५८
	णाणब्भट्ठा दंसणलूसिणो	२५६		पडिलेहाए णावकंखइ	२१५
	णायवं	१०५		पण्णाणेहिं	१०५
	णिव्वकम्मदंसी	१६२		पण्णाणमुवलब्भ	२५०
	णिट्ठियट्ठि	२५७		पभू णिरालंबणयाए	२१२
	णेव से अंतो णेव से दूरे	१६८		पमत्ते	२५
	णो अत्ताणं आसाएज्जा	२६१		पमाई	१०८
	णो घोएज्जा णो रएज्जा	२८६		परकाय शस्त्र	१०
	णो पडिसंजलिज्जासि	१५८		परमचवखू	१८०
	णो से साइज्जाइ तेइच्छं	३६८		पर सहाय विभोक्ष	३०८
त	तण्णिवेसणे	१८४		परिग्गहं अममायमाणे	७८

	विषय	पृष्ठांक		विषय	पृष्ठांक
	परिण्णा	७		बंधचरं	१७८
	परिण्णाय	२४५		बंधवं	१०५
	परिण्णा विवेगे	१८६	भ	भक्तप्रत्याभ्यान	३२५
	परिण्णे सण्णे	२१८		भावण्णे	७८
	परिनिर्वाण	३५		भेरवयाणा	२४१
	परिहरेज्जा	८१		भोगामेव अणुसोयंति	७१
	परिज्ञात कर्मा	८	भ	महवियं	२६०
	परेण परं	१३४		महामुणी	२६०
	पलिच्छिंदियाणं	११७		महेसिणो	२०२
	प्रमाद	१०८		मायण्णे	७८
	पादपोगमन	३२०		मायं जाणेज्जा	८०
	पात्र संबंधी उपकरण	२८५		मुयच्चा	१५३
	पारगामिणो	५८		मोणं	८३
	पासगस्स	६८		मंदस्स	१६८
	पासगस्स उवरय सत्थस्स	१३८	२	रुवंसि वा छणंसि	१८७
	पासं	११५	६	लहुभूयगामी	१२२
	प्राण-भूत-शुव-सत्त्व	३५/३६		लाघवियं	२६०
	पिहियच्चे	३४४		लाढ्देश	३६४
	पुट्टो अबलो	३०२		लूसगा भवंति	२५८
	पुण्णस्स	८६		लोकैषणा	१४४
	पुव्वावररायं जयमाणं	१८५		लोगवित्तं	१७८
	पोरिसिं तिरियभित्ति	३४३		लोगविपस्सी	८२
	पंडिए	१८५		लोगसण्णं	१११/८१
	पंतं लूहं च सेवंति	१८०		लोगसण्णं	१११
इ	फरुसियं णो वेदेइ	१०६		लोभस्स पासे	१२१
	फलगावतट्टी	२६५	५	वण्णाएसी	१८८
	फासा	७		वसित्ता बंधचरंसि	१६०
	फासा य असमंजसा	२२६		वसुमं	१८८
भ	बद्धे पडिमोयए	८७		वसु वा अणुवसुवा	२३४
	बलण्णे	७८		वासगा	२२८
	बालस्स	१६८		विगिंच मंस सोणियं	१६०
	बालाए	३८		विणयण्णे	७८
	बिइया मंदस्स बालया	२५१		वित्ते	२५४
	बंधप्पमोक्खमण्णेसि	८८		वितिगिच्छाए	१२४

	विषय	पृष्ठांक		विषय	पृष्ठांक
	वित्तिगिच्छा समावण्णेणं	२०३		सव्वओ पमत्तस्स भयं	१३३
	विदित्तालोगं	१११		सव्वओ मुंडे रीयंति	२३५
	विघूतकप्पे	१२५		सव्वामगंधं	७८
	विप्परासुसंति	१५७		सविथार-अविथार अनशन	३२१
	विभए	२५०		सव्विंदिएहिं परिगिलायमाणेहिं	२८०
	वियडे	३५८		स्वकायशस्त्र	१०
	विरइ	२५०		सीओसिणच्चाइ	१०५
	विस्सेणिं कट्टु	२४५		सीयफासं	३००
	विसोतियं	१८		सीलं सुपेहाए	१८५
	वेयव्वं	१०५		सुत्ता	१०३
	वेयावडियं करणाए	३१८		सुद्धेसणाए सव्वेसणाए	२४०
	वेरं वड्डइ अप्पणो	११५		सुसाणंसि	२८५
	वंक समायोरेहिं	१८०		सुस्सुसमाणेसु	२५०
	वंताकोहं	१३१		सूइयं	३७१
स	सच्चं सच्चवाइ	३१३		से णो काहिए	२००
	सच्चंम्मि	११७		से बेमि	१४१
	सच्चमेव समभिजाणाहि	१२८		सोयं	२५०
	सड्ढिस्स णं समणुण्णस्स	२०५		सोवट्टाणा णिउवट्टाणा	२११
	सण्णा	३		संगामसीसे	२५४
	सत्थस्स, असत्थस्य	१०८		संणिहाणसत्थस्स	२८१
	सत्थारमेव फरुसं वयंति	२५१		संतरुत्तरे	२८७
	समणाविब्भत्ते	२५५		संति	२५०
	समणुण्णा जीविस्सामो	२५०		संतिगइया	४१
	समणुण्णस्स-असमणुण्णस्स	२७१		संदीनट्टीप	२४७
	समत्तदंसिणो	१५३		संधिं लोगस्स जाणित्ता	१२३
	समयं	१२४/१०४		संधिं विदित्ता	८३
	समयण्णे	७८		संबुज्झमाणा संबोधि	२८८
	समाहिं	२०३		संवच्छर साहियं मासं	३४०
	समियदंसणे	२५८		संसयं परियाणओ	१७०
	समियंति मण्णामाणस्स	२०५		संसयं अपरियाणओ	१७१
	सम्मत्तदंसी	११५	७	डिसाभां अट्ठ	२१
	सम्मत्तमेव समभिजाणिज्जा	२४४			
	सम्ममेयं ति पासह	२०२			
	समुट्टियाणं	२१५			

ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્રીસીના શ્રુત સહયોગી દાતાઓ

: પ્રથમ આગમ વિમોચક :

માતૃશ્રી ચંપાબેન શાંતીલાલ પરષોત્તમદાસ સંઘવી તથા
માતૃશ્રી મૃદુલાબેન નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી ના સ્મરણ સાથે
સૌ. કુંદનબેન જયંતીલાલ શાંતીલાલ સંઘવી
શ્રી નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી
શ્રી રાજીવ જયંતીલાલ, શ્રી શૈલેશ નવનીતરાય, શ્રી હિરેન નવનીતરાય સંઘવી

શ્રુતાધાર

- માતૃશ્રી કુસુમબેન શાંતિલાલ શાહ
હસ્તે - સુપુત્ર શ્રી ઈષ્તિત - ડો. નીતા શાહ, શ્રી ભાષિત - દર્શિતા શાહ મુંબઈ
- માતૃશ્રી સવિતાબેન ડો. નાનાલાલ શાહ (હેમાણી)
સુપુત્ર શ્રી સતીષ - રશ્મિ શાહ, સુપુત્રી શ્રીમતી ડો. ભારતી - ડો. રશ્મિકાંત શાહ U.S.A.
- સાધ્વી સુબોધિકા (ભદ્રા) જૈન ટ્રસ્ટ, માતૃશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી)
બહેન-શ્રીમતી લતા શરદ શાહ, શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોદી આકોલા
- શ્રીમતી દત્તા ગિરીશ શાહ (પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ. ના ભાઈ-ભાભી) સુપુત્ર
શ્રી મુંજાલ - વિજયા, શ્રી ભાવિન - તેજલ, સુપુત્રી નિવિશા મનીષ મહેતા U.S.A.
- પૂ. આરતીબાઈ મ. ના બહેનો - શ્રીમતી સરોજબેન જશવંતરાય દોમડિયા
શ્રીમતી હર્ષાબેન વસંતરાય લાઠીયા હસ્તે - શ્રી અલકેશ, શ્રી પ્રિયેશ, શ્રી હેમલ મુંબઈ
- માતૃશ્રી જયાબેન શાંતીલાલ કામદાર, માતૃશ્રી રમાબેન છોટાલાલ દફતરી
હસ્તે શ્રીમતી પ્રેમિલાબેન કિરીટભાઈ દફતરી U.S.A.
- ડો. ભરતભાઈ ચીમનલાલ મહેતા
સુપુત્ર-ચી. મલય, સુપુત્રી શ્રીમતી વિરલ આશિષ મહેતા રાજકોટ
- માતૃશ્રી વિજ્યાલક્ષ્મીબહેન માણેકચંદ શેઠ
સુપુત્ર શ્રી દિલસુખભાઈ શેઠ, શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ (શેઠ બિલ્ડર્સ) રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- માતૃશ્રી હીરાગૌરી હરિલાલ દોશી, શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન નરેન્દ્ર દોશી
હસ્તે - નરેન્દ્ર - મીના દોશી, કુ. મેઘના, કુ. દેશના રાજકોટ

- માતૃશ્રી કાશ્મીરાબેન કાંતિભાઈ શેઠ
હસ્તે - શ્રીમતી હેતલ સંજય શેઠ, કુ. ઉપાસના, કુ. કીજલ રાજકોટ
- માતૃશ્રી જશવંતીબેન શાંતીલાલ તુરખીયા, શ્રીમતી ભાવના દિલીપ તુરખીયા
હસ્તે - દિલીપ એસ. તુરખીયા, સુપુત્ર - શ્રી પારસ - રિક્કિ તુરખીયા મુંબઈ
- માતૃશ્રી કિરણબેન પ્રવીણચંદ્ર દોશી
હસ્તે સુપુત્ર શ્રી નીરવ - તેજલ દોશી, કુ. પ્રિયાંશી, કુ. ઝીલ મુંબઈ
- માતૃશ્રી મંજુલાબેન છબીલદાસ ચૂડગર
હસ્તે - સુપુત્ર શ્રી કેતન - આરતી ચૂડગર, કુ. ધ્રુવી મુંબઈ
- શ્રી લક્ષ્મીચંદભાઈ જસાણી પરિવાર રાજકોટ
- શ્રી પ્રવિણભાઈ ગંભીરદાસ પારેખ મુંબઈ
- કુ. વિધિ ગિરીશ જોશી, કુમાર કુશાન ગિરીશ જોશી
હસ્તે - શ્રીમતી નીલાબેન ગિરીશભાઈ જોશી મુંબઈ
- શ્રી પરેશભાઈ સુમતીભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રી કિશોરભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રી રમેશભાઈ ગટુલાલ કામદાર ચેમ્બુર
- માતૃશ્રી લીલાવતીબેન નીમચંદ નથુભાઈ દોશી, સ્વ. કિશોરકુમાર નીમચંદ દોશી,
સ્વ. મૃદુલા કુંદનકુમાર મહેતા. હસ્તે - હર્ષદ અને કુમકુમ દોશી કલકત્તા
- માતૃશ્રી તારાબેન મોદી કલકત્તા
- માતૃશ્રી મધુકાંતાબેન નંદલાલ ભીમાણી
હસ્તે - શ્રી રાજેશભાઈ ભીમાણી કલકત્તા
- માતૃશ્રી કીકીબેન દેસાઈ, હસ્તે - શ્રી શૈલેશભાઈ-મીનાબેન દેસાઈ મુંબઈ
- શ્રી અંજલભાઈ ઢાંકી મુંબઈ
- ગુરુભક્ત રાજકોટ
- શ્રી હેમેન્દ્રભાઈ પૂજાણી
- માતૃશ્રી ચંપકબેન શશીકાંતભાઈ મહેતા, હસ્તે - સુપુત્રી શ્રી કિરીટ-અરૂણા,
શ્રી અજય - નીતા, શ્રી કમલેશ - દિવ્યા, સુપુત્રી - નિરંજન - નિરંજન દોશી મુંબઈ
- માતૃશ્રી નર્મદાબેન રૂગનાથ દોશી, હસ્તે - શ્રી કાંતીભાઈ રૂગનાથ દોશી કલકત્તા
- શ્રી હેમલતાબેન નટવરલાલ માણીયાર વડોદરા
- માતૃશ્રી અમૃતબેન ભગવાનજી અવલાણી પરિવાર
હસ્તે - શ્રી રમણીકભાઈ ભગવાનજી અવલાણી કલકત્તા
- શ્રી કેશવજીભાઈ શાહ પરિવાર કલકત્તા

શ્રુત અનુભોદક

- શ્રીમતી ડો. ભારતીબેન - ડો. રશ્મિકાંત કાંતીલાલ શાહ U.S.A.
- શ્રીમતી લતાબેન - શ્રી શરદભાઈ કાંતીલાલ શાહ U.S.A.
- શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોદી, શ્રીમતી જીમિતા હિરેન મોદી,
શ્રીમતી ડો. શ્રુતિ મહેશ વર્મા, શ્રીમતી ભવિતા જયંત ઈંગળે આકોલા
- શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી પ્રાણ મહિલા મંડળ, હસ્તે - અધ્યક્ષા સૌ. હર્ષાબેન મોદી આકોલા
- માતૃશ્રી નિર્મળાબેન લાલચંદ ભરવાડા કોલ્હાપુર
- શ્રી પરેશભાઈ રમેશચંદ્ર સુતરીયા મુંબઈ
- માતૃશ્રી સુશીલાબેન કાંતીલાલ પંચમીયા મુંબઈ
- શ્રી મીનાબેન હરીશભાઈ દેસાઈ કલકત્તા

શ્રુત સદસ્ય

- શ્રી પારિતોષ આર. શાહ મુંબઈ
- શ્રીમતી રાજુલ રજનીકાંત શાહ મુંબઈ
- જૈન જાગૃતિ સેન્ટર વાશી (મુંબઈ)
- શ્રી મુકુન્દ આર. શેઠ મુંબઈ
- શ્રી કેતનભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રીમતી ગુણવંતીબેન પ્રફુલ્લચંદ્ર દોમડીયા મુંબઈ
- શ્રી સુધીરભાઈ પી. શાહ મુંબઈ
- શ્રી રાજેશ કલ્યાણભાઈ ગાલા મુંબઈ
- શ્રીમતી મૃદુલાબેન નવનીતરાય સંઘવી મુંબઈ
- હસ્તે - સૌ. હીના શૈલેશ સંઘવી, સૌ. સોનલ હિરેન સંઘવી કલકત્તા

PARASDHAM

Vallabh Baug Lane, Tilak Road,
Ghatkopar (E), Mumbai - 400 077.

Tel : 32043232.

www.parasdham.org
www.jainaagam.org